СЕРГІЙ ЖИГАЛКО

Київ
2020

УДК
С44

Скорик Михайло
С44 Сергій Жигалко. Зона непам'яти: приречений повернутися. Михайло Скорик : К., 2020 р., 544 стор., іл.

Отже, вперше постане перед тобою, шановний читачу, документальна письменницька доля та творча спадщина розстріляного комуновладою в 1938 році талановитого українського письменника Сергія Йосиповича ЖИГАЛКА.

Скромна авторська мета долучитися до реального повернення із забуття імені бориспільського прозаїка, творчість котрого, схоже, ще не лишень не поцінована, але й гаразд не прочитана. А, точніше, розсіяна, тобто загублена в численних українських періодичних виданнях пореволюційного часу. Та й саме ім'я достовірно не згадується в поодиноких публікаціях Розстріляного Відродження та літературних енциклопедіях.

Авторові вдалося зібрати майже весь літературний доробок його від початків і до становлення як творчої особистості, простежити шлях формування за творчими уподобаннями, познайомити з колом близького йому письменницького середовища. Рукописи арештованого творчого доробку прозаїка знищено «путем сожжения». Ні назв, ні переліку рукописів не зазначено. Як знищено й два романи «Ванда» та «Земля» у видавництві «Радянська література», в яких розгорнута, проблема колективізації на селі й побудова нових усуспільнених відносин.

Автор не прагнув подавати його літературний доробок, сказати б, вибірково. Подано твори в зафіксованому часі їх появи, щоб можна простежувати письменницьке творче зростання. Пам'ятаймо тих, хто ціною власного життя торував гіркий шлях до свободи слова серед густої лиховісної темряви, але загинув у розквіті таланту від несвободи більшовицького ярма. І постать Сергія ЖИГАЛКА приречена повернутися із радянської зони непам'яти до пам'яти українського народу.

Видання адресоване широкому колу шанувальників українського слова: освітянам, краєзнавцям, студентству та літературознавцям, котрі цікавляться документальною історією становлення українського літературного процесу в пореволюційну добу.

У книзі використано світлини та малюнки до публікацій С. Жигалка з журнальних видань 20-30-х років: «Нова громада», «Київ-ГАРТ», «Всесвіт», «Життя й революція», «Глобус», «КІНО», «Червоний шлях», «Молодняк», «Молодий більшовик», «Літературна газета».

Книгу видано з ініціативи президента Міжнародного освітнього фонду імені Ярослава Мудрого Валентини СТРІЛЬКО-ТЮТЮН.
А також завдячуючи патріотичній підтримці:
Івана КИРИЛЕНКА (м. Київ);
Дмитра ГАЙВОРОНСЬКОГО (м. Дніпро);
Михайла РИВКІНА (м. Дніпро);
родини СКОРИКІВ.

© Скорик Михайло, 2020 р.

Присвячується дружині
ЧУПРИНІ Тетяні Іванівні,
журналістці-шістдесятниці

Михайло СКОРИК

Приречений повернутися

Ми є. Були. І будем ми!
Й Вітчизна наша з нами.
Іван БАГРЯНИЙ

ПЕРЕДНЄС ЛОВО

Існує досить поважна наукова думка, що українське літературознавство зуміло повернути до читацького обігу весь трагічний письменницький арсенал імен із літературного процесу 20–30-х років 20-го сторіччя. Творчих імен пореволюційного відродження українства, розстріляного відродження, вимушених вигнанців із оприлюдненням їхньої літературної спадщини. Спадщини, зібраної із першоджерел зі всього світового українського кореня пам'яти. Бо це є наше неоціненне національне багатство. Думки. Слова. Сили. І духу.

Наша скромна мета долучитися до реального повернення письменницького імені бориспільського прозаїка Сергія ЖИГАЛКА, творчість котрого, схоже, ще не лишень не поціновано, але й гаразд не прочитано. А, точніше, розсіяно, тобто загублено в численних українських періодичних виданнях пореволюційної доби. Якщо в багатьох його побратимів по перу і по долі ми знаємо весь доробок їхнього духовного скарбу на волі й потім із неволі, то щодо Сергія Йосиповича – анічогісінько. Якщо зісланого на Далекий Схід вдруге Івана БАГРЯНОГО, ми читаємо його речі, написані в Хабаровську, то Сергія ЖИГАЛКА, розстріляного за вироком Хабаровської трійки УНКВС у тому ж 1938 році, жодної вісточки до рідних, жодного твору не збереглося. Або, наприклад, поет Михайло ДРАЙ-ХМАРА, котрий також мав в'язничну «прописку» в далекосхідних просторах Колими, листувався з друзями та рідними, то листи й телеграми його і йому збереглися. Та й Микола ЗЕРОВ накопичив унікальне епістолярне й перекладацьке надбання із соловецького могильника, що звався СЛОН (Соловецкий лагерь особого назначения).

Сергій ЖИГАЛКО власну творчість розпочинав у «периферійному» Києві, як тоді вважалося. Бо більшовицькі окупанти перенесли прадавню столицю землі української, «матір городів руських – Київ», до прикордоння з імперською Росією – Харкова. Саме там готувалася і звідти московсько-пітерська окупантська орда із комісарами Льва Троцького (Лейби Бронштейна) несла російську петлю неволі моєму вільнолюбивому народу. Саме там стихійно виникали й гуртувалися перші літературні паростки нової української держави, які називали себе пролетарськими письменниками, творцями нового революційного слова.

Тоді ж у столичному Харкові постали амбітні творчі колективи, здебільшого не з тотожними ідейно-мистецькими позиціями чи амбіціями, що ставали літературними угрупованнями. Як на вимогу дня. Футуристичний «Аспанфут» (1922), фанатичний селянський «Плуг» (1922), робітничо-пролетарський «Гарт» (1923), комсомольський «Молодняк», всеукраїнський пролетарський «ВУСПП» (1927), об'єднання письменників «Західна Україна», літературна фаланга Червоної армії та флоту «ЛОЧАФ», група Валер'яна Поліщука «Авангард»…

Пошук і залучення до своїх лав перспективних творців слова в період ще до

розгортання українізації партійною організацією України, набирало обертів. Відтворення реальної людини, творця майбутньої комуни, зі складною внутрішньою драмою особи і зламаною свідомістю, але з фанатичною вірою в народження людини нової епохи. Людини без відчуття самотности та власного безсилля, що наповнювало її романтизмом мрії та дії у служінні новим ідеалам. Цим і пояснюють літературознавці популярність малих прозових форм – оповідань, новел чи новелеток із елементами імпресіонізму, символізму, орнаментальності, філософським забарвленням, експресивним набором стильових манер. Своєрідних ескізів такого психологічного стану в поетичних і прозових доробках.

У Києві упевнено тримали літературні позиції лише неокласики, що «демонстрували тяжіння до гармонії між раціональною сферою та почуттями; захоплення досконалістю античної поетичної лірики, літератури відродження та класицизму, філігранністю творів французьких «парнасців».

А осторонь них таборилися започатковані філії молодих плужан, гартованців, панфутуристів, здебільшого переспівувачів столичних законодавців літературної моди. До цих колоритних подій захоплено долучалося студентство Київського інституту народної освіти (надалі КІНО, нині це Київський Національний університет імені Т. Шевченка). Особливо літературно-лінгвістичного факультету, де й навчався вихованець Бориспільської Чубинської гімназії, Сергій ЖИГАЛКО.

Нам вдалося зібрати його майже весь літературний доробок від початків і до становлення як творчої особистості, простежити шлях формування його за творчими уподобаннями, колом близького письменницького середовища. Безперечно не претендуємо на остаточність подальших пошуків. Як не прикро, але не вдалося віднайти єдине оповідання «Кореш», долучене до кримінальної справи як речовий доказ контрреволюційності прозаїка. У кримінальній справі його не виявлено. Коли й куди зникло нам пояснити в архіві СБУ не змогли. Разом із тим у доповідній керівництва агітпропу в 1928 р. до українського партійного ЦК на чолі з Лазарем Кагановичем, доносилось, що серед занепадницьких творів з антирадянськими настроями, ідеалізацією контрреволюції, значаться такі оповідання: «БРАСЮК «Отаман Сатана», ЖИГАЛКО «Кореш», ПІДМОГИЛЬНИЙ «Проблема хліба», ОНІЩЕНКО «Ткачихи», з націоналістичним ухилом – АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ «Смерть».

Рукописи арештованого творчого доробку прозаїка під час трусу вилучено, а потім знищено за складеним актом слідчого Бондаренка-Гольдмана: «произвели уничтожение путем сожжения». Ні назв, ні переліку рукописів не зазначено. Як знищено й два романи «Ванда» та «Земля» у видавництві «Радянська література», в яких розгорнута, але не зацікавила до публічного висвітлення, проблема колективізації на селі й побудова нових усуспільнених відносин.

Думаємо, що важливим у дослідженні творчості ЖИГАЛКА та підставах його вилучення з літературного процесу в період розквіту таланту (заарештовано в віці 33 роки) є те, що оприлюднюємо низку віднайдених агентурних свідчень так званих секретних співробітників НКВС, що слідкували за письменником роками. Вони є комуністичною складовою злочинної діяльності «кухні» терору російської сталінської системи в розгромі українського культурного будівництва.

В цьому нелюдському «соцзмаганні» брали активну участь ще й більшовицькі

українські письменники Іван МОЙСЯ-ЛЕ, Євген АДЕЛЬГЕЙМ, Петро КОЛЕСНИК. Їхні свідчення-доноси у повному викладі на Сергія ЖИГАЛКА вперше друковані в цій книжці, як різновид ще й їхнього жанрового розмаїття гнилої документальної творчости соціалістичного реалізму. Раніше цієї кримінальної теми торкалася відома громадська діячка, дослідниця В. СТРІЛЬКО-ТЮТЮН у виданні «Червоний терор. Політичні репресії на Бориспільщині в 1920–1950 роках. Побратим Максима Рильського». ВКК Баланс-клуб, Дніпро, 2016, с. 102–124).

В одному зі своїх творів, написаних у 1927 році, Сергій ЖИГАЛКО ніби анонсував свою подальшу літературну долю:

> **«…Мене вивели на вулицю. Передали вартовим.**
>
> **Прости мене, моя печальна Україно! Я нехороший син твій, підіймав голос серед густої, лиховісної темряви. Мене несуть. Більше ніхто не побачить моїх правдивих нотаток. Я чураюсь людського бенкету, де замість пива подають свіжу, кипучу кров. Кров.»**

Отже, вперше перед тобою, шановний читачу, документальна письменницька біографія та творча спадщина знищеного Сергія Йосиповича ЖИГАЛКА. Ми не прагнули подавати його літературний доробок, сказати б, вибірково. Подаємо його твори в зафіксованому часі їх появи, щоб можна простежувати письменницьке творче зростання.

Пам'ятаймо тих, хто ціною власного життя торував гіркий шлях до свободи слова серед густої лиховісної темряви, але загинули в розквіті таланту від несвободи більшовицького ярма. І вони приречені повернутися із радянської зони непам'яти до пам'яти українського народу.

Михайло СКОРИК, автор-упорядник,
член Спілки письменників України.

НАРОДЖЕНИЙ НА БЕРЕГАХ АЛЬТИ

Сергій ЖИГАЛКО став новобранцем молодої пореволюційної літератури в когорті задерикуватої групи пролетарських письменників філії «КИЇВ-ГАРТу». Початок із 1924 року. Тоді з'явилася його перша друкована новелетта «МАТИ» на шпальтах видання (щотижневому додатку до столичної урядової газети «ВІСТИ ВУЦВК». – *М. С.*) під назвою «Л–Н–М» (Література, наука, мистецтво) у № 12 від 23 березня 1924 року.

Новелетта як спроба в поетичному світосприйманні матері романтизувати любов до свого полеглого сина-комуніста в громадянську війну. Але ж і авторові новелетти ще лишень не виповнилося навіть двадцять два роки. І стартувати в такому органі з відлунням грізних бойовищ у юнацькому серці, що полум'яніли в унісон із письменниками старшого покоління, було особливим свідченням його неабиякого хисту.

Офіційної й не офіційної біографії письменника наразі не існує. Хоча ще є представники Жигалкового роду в другому-третьому поколіннях. Так сталося, що батьки Сергія в час його засудження і після того, знищили все, що стосувалося його творчості. Не стало книг, світлин, чернеток написаних оповідань, які зберігалися в Борисполі, гімназійних та інститутських документів, листів із СИБЛАГу. Оберігали себе від можливих переслідувань. Адже двох синів – розстріляно, а третього – засуджено на тривалий термін. То ж була доба сталінської диктатури й небаченого страху, де навіть пам'ять про сина-письменника була під забороною. Віднайшлися лише декотрі світлини, збережені родичами й ми їх публікуємо.

Не лишилося жодних згадок про нього і в Спілці письменників, членом якої він був з того ж таки 1924 року. То ж життєва та особиста творча доля письменника, знищеного комуністичним режимом, майже не присутня на літературознавчих шпальтах і в державних літературних, енциклопедичних установах. Якщо деінде й присутня, то згадується з прикрими неточностями винятково побіжно: «та інші».

Звичайно, не маючи першоджерел, написати достовірну, сказати б, зовнішню та внутрішню біографію молодого письменника, непросто. І таке завдання виглядало б сьогодні не здійсненним. Проте ми намагалися віднайти достовірні факти й матеріали тієї доби в літературних, періодичних (газетних і журнальних) виданнях, спогадах його колег і спробувати їх уважно переглянути, дослідити, упорядкувати, відтворити чи критично осягнути. Щодо декотрих із них будемо посилатися й на допустимі припущення, якщо вони виникатимуть із логічних і психологічно виправданих і вмотивованих колізій. Особливо за матеріалами кримінальних справ.

Складається враження, що в офіційному радянському літературознавстві запрограмовано сталу думку, що такого письменника не існувало. Але якщо й був, то як засвідчували в своїх твердженнях слідчим НКВС свідки – донощики, письменники Іван МОЙСЯ-ЛЕ, Євген АДЕЛЬГЕЙМ, Петро КОЛЕСНИК, то «как писатель, художник – ЖИГАЛКО не представлял никогда творческой ценности» чи був у літературі «кулацким атаманом», або «как писатель ЖИГАЛКО никогда большой личности не представлял; он всегда плелся в ряду третьестепенных «молодых» писателей».

А відтак цього «третьестепенного» імені в літературі не було й не мусило б появитися. І цілковите забуття його, навіть факту засудження та розстрілу «тре-

тьестепенного», належало, за їхньою уявою, хіба що до прикрого неважливого епізоду нової комуністичної доби. Хіба б «третьестепенный» міг би заважати більшовицьким пройдисвітам? Але ж його знищили як певну загрозу режиму, на відміну від згаданих вище літературних донощиків.

Проглядається зовнішня біографія Сергія ЖИГАЛКА хіба що з недосліджених свідчень його в протоколах слідчим НКВС. А народився він не на якомусь забутому віддаленому хуторі чи в непрохідних хащах Сіверщини, а в м. Борисполі. Все своє свідоме творче життя перебував у Києві, проживаючи на вул. Гершуні (тепер Олеся Гончара). Проте у творах знаходимо рясний квіт не лишень домашньої побутової бориспільської обстановки, запашної приальтянської природної аури, характерних містечкових прізвищ і прізвиськ, художніх картин храмів і вулиць із завулками. Та й образ Борисполя вимальовується ним як Гопкалівка. Бо прізвище Гопкало доволі поширене на Бориспільщині.

Поява Сергія на світ датується (6) 19 жовтня 1902 року на берегах тоді ще «живої» річки Альти в цьому войовничому місті від давніх давен. Не вдалося знайти документального підтвердження цієї жовтневої дати, але рік зафіксований у протоколах саме такий.

Чи то іронія долі, чи Боже провидіння, але десь за місяць до його народження, 16 вересня 1902 р. створено Київське охоронне відділення, що увійшло до складу Київського губернського жандармського управління на правах розшукового відділу. Циркуляри та інструкції департаменту поліції про боротьбу з сепаратистськими рухами та військовим шпигунством, звіти про видатки на секретну агентуру, списки агентів, філерів, документи з особового складу Київського охоронного відділення. Посилена увага на дізнання про діяльність українських революційних сил; про осіб, звинувачених у шпигунстві… агентурні відомості, перлюстрована кореспонденція, листівки… Це все торкнеться й ЖИГАЛКА-письменника, але у виконанні наступниць жандармського управління – радянсько-більшовицьких ДПУ-НКВС.

На Дніпрі. Прибули човнами на базар

Прибулі Дніпром сільські базаряни до Києва (з часопису «Глобус» 1929 р.)

Йосип Нечипорович ЖИГАЛКО та Марфа Агафонівна ЖИГАЛКО (Шевченко)

А тоді в 1900-х роках Бориспіль із населенням понад десять тисяч козаків і селян вважався великим селом із десятьма вулицями. Третина людності займалася приватним хліборобством і збувала вирощену продукцію на місцевих ярмарках чи перевозячи жито, пшеницю, борошно, картоплю, овочі, фрукти до Києва. Поступово розширювалось і ремісництво з майстернями теслярства, шевства, бондарства, кравецтва, ковальства. На світлині зафіксовано прибулих Дніпром сільських базарян до Києва – з часопису «Глобус» (1929 р.) Наприклад, збереглася в оригіналі характерна доповідна записка від уповноважених Бориспільського єврейського товариства Г. А. Толчинського, Б. І. Браславського й М. І. Левітана до Київського військово-революційного комітету від 22 січня 1920 року, де вони інформували:

«…Як до війни, так і в період революції, Бориспіль і ближні села: Вороньків, Рогозів, Іванків, Любарці й ін., є одними з найбільших місць, власне єдиними джерелами, звідки надходив хліб, як для багатомільйонного Києва, так і для армії. Як до серпня минулого року, так і тепер названі села в політичному смислі – куркульські, прикриваються політичним фіговим листком, вибрали виконкоми і комбіди, які продовжують вести свою куркульську політику, дискредитуючи радянську владу…»[1]

За таких складних умов і жила в праці прикиївська сільська людність Бориспільщини. Як і багатодітна родина ЖИГАЛКІВ на Мокріївці поруч із річкою Альтою. Щодо історичної тут Альти. Пам'ятаєте гіркотні поетичні рядки «Тарасова ніч» [2]із Шевченкового «Кобзаря» про козацьке повстання Тараса Трясила? Воно вирувало й на Переяславщині, куди входило гордовите козацьке поселення Бориспіль:

Червоною гадюкою
Несе Альта вісти,
Щоб летіли крюки з поля
Ляшків-панків їсти.
Налетіли чорні крюки
Вельможних будити;
Зібралося козачество
Богу помолитись…

Сергієві батьки також із козацького роду. Йосип Нечипорович ЖИГАЛКО та Марфа Агафонівна ЖИГАЛКО (Шевченко) за бідняцького статусу до жовтневого перевороту оселилися на Мокріївці. Це околиця Борисполя край Переяславського шляху – до сусіднього села Іванків. Мокріївкою звалася незаселена місцевість через заболоченість, що виникала тут десятиріччями від повеней, які утворювалися щовесни від переповненої річки Альти. І тому непридатною землею ставали ґрунти для хліборобства.

[1] Стрілько-Тютюн Валентина. Грона українських повстань. Антибільшовицький спротив на Бориспільщині в 1917–1932 роках. – Мр.: Правда Ярославовичів, 2017. – С. 246.
[2] Шевченко Тарас. Кобзар/Тарасова ніч. – К.: Дніпро, 1967. – С. 37.

Як побралися і де, чому опинилися саме в Борисполі, в родовій пам'яті не збереглося. Відомо тільки, що Йосип – із кагарлицького, а Марфа – із звенигородського країв. Є легенда, що Марфа з далекої родинної гілки Тараса Шевченка, точніше брата його Микити. А в того був рідний син Агафон. Збережена й світлина Агафона, надто схожого чимось (не лише вусами) на Тараса Шевченка. Бориспільський краєзнавець Андрій ЗИЛЬ вперто намагався досліджувати цю Шевченківську версію, але не зміг підтвердження віднайти.

Походження прізвища ЖИГАЛКО – з українського прадавнього кореня, що утворився від двокрилої кусючої осінньої мухи з колючими щетинками на хобітку. До речі, права притока річки Рось також зветься Жигалка…

Сергій був не первістком у молодого подружжя, бо вже тюпцяла сестричка Саня. Олександра за метриками. В подальшому спілкуванні звали її просто Санькою. А через два роки з'явиться й братик Сергійко. На радість батькам, бо чоловічі руки так цінувалися в господарюванні на земельному клині в дві мокріївські десятини. Але пізніше «посипляться» калиновими гронами на свою біду ще Іван, Геннадій, Михайло, Павло і дві сестри: Лідія та Ольга.

Анатолій, син найменшої доньки Ольги Йосипівни Тищенко (Жигалко), котрий нині мешкає на родовому обійсті Жигалків старших, що на вулиці Островського, показав нам рештки колишньої «колиски» вісьмох дітей. Від типової просторої української хати під бляшаним, не солом'яним дахом, розмальованими віконницями, з сіньми та долівкою, піччю, лежанкою, грубою, чуланом, залишився тільки слід від фундаменту, де на гранітних валунах тоді лежала дубова основа для гомінкої оселі.У просторих сінях стояла низка дубових діжок із квашеними яблуками, капустою, огірками та помідорами. Ця харчова панорама і виручалочка годилася не лишень багатодітній сім'ї, а й на продаж на місцевому ярмарку. А ще там стояли жорна, якими мололи борошно, а потім бабуся Марфа пекла в печі на капустяних листках домашній хліб. Добрий-добрючий. Так і жила-виживала бідняцька сім'я…

Клуні, сараю, де ночували коні й корови та сільськогосподарський реманент зі збіжжям, ще в колективізацію не стало, бо в організований колгосп «Серп і молот» вони записалися, а відтак мусили майно передати в колективну власність. Сподівалися на щось краще. Їм наділили на багатодітну родину тоді ще одну додаткову, третю, десятину землі на тому ж болоті. Коло хати за плетеним із верболозу парканом голубіла до неба криниця поряд із розкішними кущами калини. Бориспільська сільська рада (так в офіційній довідці. – *М.С.*) засвідчила, що вже статус змінився в 30-му році й вони стали селянами-середняками з трьома десятинами наділу. Дах металевий та дубові ворота із нарізними візерунками на думку комнезаму якнайкраще підтверджували їхнє середняцтво.

На Мокріївці Йосипа Нечипоровича чомусь звали кагарлицьким старцем. Чи за пишну священницьку бороду чи за старообрядницьку строгість у своїй поведінці й вихованні дітей, яких він вперто «нахиляв» до господарювання на землі і особливо в сезонних роботах. На прохання дружини Марфи, щоб із більшою любов'ю ставився до них завжди відповідав: за цю науку труда колись «спасіба» скажуть.

– Мій дід був одчаянно роботящим, де в нього та сила й бралася, – продовжує оповідати Анатолій Володимирович. – Щоб захистити земельну ділянку на такій території від підтоплення для раціонального користування, він оточив її викопаним

вручну ровом-каналом поряд із побережжям Альти, що тоді ще жебоніла своїми водами до Трубежу через урочище Синя балка. Пізніше хлопці також там були помічниками батькові «на лопатах». І засадив майже на всій території сад із не одним десятком спеціально привезених звідкись сортових яблунь, груш, вишень, яким надто втішався, що його садок став одним із найбільших у Борисполі. Як рукотворний зелений оазис. Його і звали на Мокріївці – Жигалчиним. Сусідський сад Сичових за Зайцевою левадою і Олесницьким озером виник пізніше.

Ще понині збереглися горбисті береги, як сліди історичної Альти, відразу ж за Жигалчиним садом. Він майже зник, хоча кілька яблунь збереглося й ми скуштували «історичних» яблук-ранеток, якими пригостив Анатолій Володимирович, а потім і внучка Олександри Йосипівни, колишня вчителька Процівської та Ревнівської СШ Інна Семенівна Кардашевська (Олійник). Вони з чоловіком мешкають теж поруч дворища у минулому Жигалків. І пам'ятає перекази найстаршої з роду баби Саньки, хазяйновитої Олександри Йосипівни Мошинської (Жигалко), котра мешкала після одруження в с. Мартусівці, що на Бориспільщині.

– Коли повінь наставала, то човнами чи навіть маленькими корабликами бориспільці добиралися водами Альти і далі аж до Трубежу, бо тоді шляхів таких як нині не було, – додає пані Інна до картини родинних спогадів.

У оповіданні прозаїка «Слід заячий» читаємо такі ліричні, певно, біографічні рядки: «Верби хитаються, малим хлопчиком садив, а за далекими лозами Альта корчиться, мов синя стьожка, уплетена в косу молодої дівчини…» А в іншому – «Ранкові роси»: «Весною бачу журавлів у небі і згадую тоді сині левади, оторочені смугами молодої трави, і в них кудлатих чайок…»

– Прадід Йосип не мав освіти, але читати умів і писав не виразно, каракулями, коли треба було. Хоч як наполегливо не приохочував своїх дітей до робіт на землі, проте дбав і про їхню «образованість», незважаючи на «непутящу революційну» годину тоді в громадянську війну чи в голодівки у 21та 32–33-му роках...

Так само і прабабуся Марфа читала «Кобзаря» Шевченкового своїм дітям, поволі й виразно колоритним співучим голосом. Обтяжений багатодітною родиною, 41-річний Йосип Нечипорович не брав участі в військових чи повстанських діях отаманщини, які гуркотіли тут безперервно, аж до остаточної більшовицької окупації України. Щоправда, слідчі НКВС домагалися від заарештованих письменника Сергія ЖИГАЛКА та його брата військового ветлікаря Івана ЖИГАЛКА (його також розстріляли в 1937 р.)[1] розповісти про свого батька, нібито члена есерівської партії. Провокативне запитання вони рішуче відкидали. На Бориспільщині дійсно українська партія соціал-революціонерів (уесерів) мала міцні позиції, як дбайлива захисниця земельного та безземельного селянства.

– Ще в мого діда Йосипа зберігалося в особистому господарстві дві рушниці й не тільки, я думаю, для полювання та дві породисті вівчарки, – мовить Анатолій Володимирович за нашої тривалої розмови в літній бесідці під «акомпанемент» невгамовної чотирилапої псини Жулі. – Своєї зброї він позбувся тільки в окупацію німецьку, бо непрохані гості суворо попереджали, що буде при її виявленні.

[1] Центральний державний архів громадських організацій України (надалі ЦДАГО), фонд 263, опис 1, справа 51466 фп. Кримінальна справа Івана Йосиповича Жигалка, с.2.

СЕРГІЙ – ГІМНАЗИСТ

Першого із хлопців Сергія, як найстаршого, батько відвів навчатися в чотирикласному Бориспільському земському училищі (що офіційно звалося – вища початкова школа. – *М. С.*), бо туди вже рік ходив сусідський Ванько такого ж землероба Василя Бондаря. А чим, мовляв, ми гірші та й приваблювало те, що воно земське, близьке до землі. Підлітки й до того товаришували, гралися в іграх. Бувало як закидає зима снігом хати по самі стріхи, каталися разом з гори на санках. Тобто навчання у хлопців пішло як цікава гра, що поєднувалася з емоційно піднесеним домашнім слуханням словесних дійств у «Кобзарі». ЖИГАЛКО успішно закінчив навчатися в училищі в неспокійно буремному 1917 році. А наступного, – за першої німецької окупації, – відкрилася змішана українська гімназія імені Павла Чубинського, де вони з Іваном БОНДАРЕМ продовжили здобувати освіту. За тим ще три роки, за більшовицького режиму, вчився тут, уже не у Чубинці (так її звали гімназисти), а в перейменованій – соціально-економічній школі. Сергієвою навчальною стежкою підуть і всі його брати: Іван, Геннадій, Михайло і Павло. А з сестер – тільки найменша Ольга.

Якихось згадок про цей період становлення юнака, як прихильного до літератури не залишив ні він особисто, ні в пам'яті роду також не збереглося. Щоправда одного разу, відповідаючи на офіційне запитання про творчі зв'язки з письменником Сергієм Пилипенком, він нагадає, що в Борисполі тоді його вчителем був майбутній письменник. Пізніше – голова спілки селянських письменників «Плуг» Сергій Володимирович Пилипенко. Доньки селянського лідера Ася та Міртала, як і їхній батько, підтверджують, що справді вчителював у Борисполі, а не в Баришівці, як зазначено у Вікіпедії:

«…Получив посаду вчителя вищої початкової школи в м. Баришполі на Переяславщині. Викладав історію, словесність, логіку, психологію, як в цій школі, так і потім в учительських семінаріях і жіночих прогімназіях».[1]

ЖИГАЛКО Сергій пам'ятав, що в 1914 році його учитель навіть приїжджав до школи на зустріч із учнями уже в формі офіцера царської армії. Треба сподіватися, що цей спогад є слушним нагадуванням, що школяр пам'ятав його як свого шкільного улюбленця, завдяки котрому і зацікавився художнім словом.

Сергій ЖИГАЛКО (1917 р.)

В ту добу Генеральний секретаріат народної освіти Української Центральної Ради на чолі з М. Стешенком 16 листопада 1917 року ухвалив циркуляр директорам середніх шкіл всіх відомств та інспекторам вищих, початкових, торгових та інших шкіл України про завдання шкільної освіти.

«Нові умови політичного життя в Українській Республіці одкривають перед шко-

[1] Пилипенко Сергій. Вибрані твори. Видання друге, доповнене і перероблене. К.:, Смолоскип, 2018. – С. 622.

лою цілком нові перспективи, ставлять перед нею нові завдання. Одним з основних завдань мусить бути виховання дітей в повазі до нового ладу на Україні, до нашого відродженого краю. Національне виховання було кепсько поставлено в старій школі монархічної Росії і це призвело до повної національної байдужості, до розвитку егоїзму, матеріалізму серед вихованців цієї школи. Цього не повинно бути в оновленій Україні, яка витворена до життя патріотизмом і гарячим ентузіазмом широких мас людності. Цей ентузіазм всяка школа повинна піддержувати, розвиваючи тонкі парості дитячого захоплення і високого почування.

З огляду на це, прошу педагогічні ради всіх середніх шкіл України обговорити питання національного виховання і намітити план діяльності. Зі свого боку подаємо до уваги педагогічних рад такі проекти національного виховання:

1) В кожній школі треба завести українську мову та українознавство (програми і розклад предметів буде розіслано цими днями).

2) Поруч з шкільним вивченням рідних дисциплін по школах слід заводити серед учнів гуртки для позашкільного вивчення української літератури, історії і т. п. Як матеріал для цих робіт школярів, кожна урядова школа повинна заснувати українські бібліотеки на спеціальні кошти, а також допомагати учням порадами і грішми в їхньому бажанні одкрити українську читальню для малосвідомих товаришів…

3) Підкреслюючи той загальновідомий факт, що театр найбільше впливає на свідомість слухачів, ми вважали б дуже бажаними регулярні театральні вистави в стінах школи, упорядковані силами учнів з творів наших кращих письменників; декорації легко може замовити педагогічна рада школи.

4) Велике значення надаємо ми всяким літературно-вокальним вечіркам, присвяченим тому чи іншому письменникові; дуже корисно було б в такому разі перед вечіркою читати невеличкий реферат, де б з'ясовано було діяльність поета та його значення для нашого письменства.

5) Щоб підготувати гарних виконавців для українських вечірок, дуже бажано було б організувати лекції по українській декламації в вільні від шкільної роботи години…»[1]

До речі, Бориспільська українська гімназія імені Павла Чубинського дослухалась до Секретаріату й започаткувала свою діяльність за урядовим циркуляром. Це був один із перших середніх навчальних закладів, яких так потребувала молода Українська держава. З новим українським змістом навчання й виховання. Важко навіть уявити, з яким завзяттям і наполегливістю бралася за українську освітню народну справу, ще вкрай зросійщена інтелігенція.

«Тут вивчались історія України, українська культура, українознавство, шанувались народні традиції й українська пісня, викладання велось українською мовою. Зважаючи на те, що в Україні на початку 1917 року не було жодної української школи, становлення Бориспільської гімназії стало не тільки на Бориспільщині, а й у всій Україні визначною подією, – пише відома дослідниця царини місцевої освіти, президент Міжнародного освітнього фонду імені Ярослава Мудрого, кандидат педагогічних наук Валентина Стрілько – Тютюн у книзі «Храм українства»[2]. – До нового освітнього закладу прийшли працювати кращі педагоги того часу, що сповідували велику любов до України і переймались бажанням максимально долучитись до розбудови молодої Української держави…»

[1] Центральний державний історичний архів України, фонд 707, опис 86, справа 1.
[2] Стрілько-Тютюн Валентина. Храм українства К. – Кам'янець-Подільський. – 2019 р. – С.

КИЇВСЬКА ДОБА ПАТРІОТИЗМУ

Дев'ятнадцятирічним випускником гімназії Сергій вступає до Київського інституту народної освіти (надалі КІНО – *М. С.*) на літературно-лінгвістичний факультет, а сусід Іван Бондар вирішив опановувати знання історичні. Біографи Бондаря пишуть, що три роки він мешкав разом із ЖИГАЛКОМ. Треба сказати, що КІНО тоді формувався як справжня фортеця патріотичного українства. Там вже працювала іменита професура: Микола Грунський, Олександр Дорошкевич, Микола Зеров, Олександр Оглоблин, Сергій Савченко, Павло Филипович, Борис Якубський, а також поет, педагог Михайло Драй-Хмара з однодумцями.

Найбільший осередок українства – зосереджувався в науково-дослідній кафедрі мовознавства і літератури під орудою відомого українського сходознавця, письменника, історика Агатангела Кримського. До її складу входили переважно співробітники Всеукраїнської Академії наук: академік Сергій Єфремов (віцепрезидент ВУАН, літературознавець) і Андрій Лобода, відомі філологи: Всеволод Ганцов, Сергій Маслов, Михайло Калинович (мовознавець, літературознавець і перекладач). Починалася українізація в УСРР у всіх сферах суспільного життя, котрій чинився неприхований спротив зросійщеного за роки царату місцевого населення. Відома героїня Тьотя Мотя з п'єси Миколи Куліша «Мина Мазайло» так і заявляла: «По-моєму, прілічнєє бить ізнасілованной, нєжелі українізірованной…»

Цілком зрозуміло, що на історичних барикадах українства, постали в повсякденні й примітні випускники Чубинки, виховувані в такому оновленому гімназійному середовищі. Сергій ЖИГАЛКО, майбутній прозаїк; Іван БОНДАР, музейний організатор; Борис ДРОБИНСЬКИЙ, режисер і соратник Леся Курбаса; Анатолій МАГЕРОВСЬКИЙ, актор Курбасівського театру «Березіль»; Дмитро ПІНЧУК, бандурист і Максим ГОЛОВАТИЙ, державний фінансист; Марія РУЧКО, солістка державної академічної капели «Думка» та державного академічного театру опери та балету імені Тараса Шевченка. І плеяда ще багатьох відомих і невідомих творців українства тої доби. З директором гімназії Василем КОСТАЩУКОМ несли знання українському юнацтву Ганна ЧИКАЛЕНКО, донька діяча Центральної Ради Євгена ЧИКАЛЕНКА; Борис ЛЕВИЦЬКИЙ, пізніше талановитий організатор хорового мистецтва співу в Україні; Микола ОПРИШКО, бандурист і диригент; Петро ПЕТРУСЬ і Євдокія БІЛИК, завзяті педагоги та інші патріоти-освітяни, котрі зазнали в подальшому переслідувань від більшовицького режиму.

Студентська юнь в такій атмосфері могла усвідомлено формуватися як опора молодої української держави. Про своє навчання Сергій ЖИГАЛКО згадає хіба що під час слідства оперуповноваженому НКВС. Його близькими колегами по ВИШу були селюки з бідняцьких сімей Іван Бондар, Борис Коваленко, Яків Качура. З Іваном, майбутнім істориком, вони мешкали в одній кімнаті протягом 3 років, а з Борисом і Яковом у подальшому, коли опановували літературні новинки, що з'являлися на численних літературних вечірках, зустрічах на літстудіях і на інститутських лекціях.

А ось як описує його однокурсниця по літературно-лінгвістичному факультету, українська письменниця Докія ГУМЕННА:

«…Відразу стався між студентами курсу різкий поділ на два полюси, що так і не наблизились одні до одних аж до самого кінця. Одна група – «селюки» і «плебеї», а друга – «непмани» або «аристократи». До «селюків» належали діти села, вчителів, вони говорили між собою по-українському. А до «непманів» належав міський елемент, ті, що за час свого перебування в ІНО не перепустили через губу ні одного українського слова і дивились на нас із явним презирством, як на нижчу інтелектуально верству…

Метод засвоєння знань був такий, що ми ходили на лекції й записували собі, хто що вхопив, а потім у бібліотеці «проробляли» рекомендовану літературу. Бібліотек було до вибору три: одна університетська загальна, друга в кабінеті факультету, а третя – Всенародна на Бульварі Шевченка, 14. Іспити складали щотриместра і нам записували це в матрикулі. І так котилися дні за днями…

Заводився звичай, що по неділях до нас хтось приходив… До мене з Василиною часом заходили КОСЯЧЕНКО й ЖИГАЛКО, щоб познущатись. Ото йдуть, ідуть, обійдуть усіх своїх знайомих кубучівських дівчат, та ще й до 19-ї кімнати зайдуть. Хоч гартованці вважали себе блискучими талантами, а всіх плужан – бездарами, але гартованець ЖИГАЛКО й плужанин КОСЯЧЕНКО й далі були нерозривними друзями, де один, там і другий. Разом вони до дівчат ходили, разом і висміювали все – саркастично, звисока…

Ці два хлопці чомусь вважали себе більшими інтелектуалами за нас – мене, Василину й Тосю. Може тому, що обидва вони були з Баришівки, учні Миколи ЗЕРОВА? ЖИГАЛКО був «гоголіянець», мав Гоголеву прозу собі за зразок і плекав гоголівську зачіску. КОСЯЧЕНКО ж взорувався на Єсєніна, також включно із зачіскою…»[1]

Якщо Бориса Коваленка приваблювала стихія критика, то Сергій з Яковом примірялися до написання прозових художніх творів, особливо в період 1924 року, коли Качура працював у газеті «Більшовик», де очолював відділ сільського життя й з номера в номер друкував малі, але колючі замітки на зразок фейлетонів. А першою із ранніх опублікованих Сергієвих спроб була куцесенька новелетта, як він назвав свій жанр, згадувана вище «Мати». А за тим і «селянські» оповідання «Риски вуглем» і «Обніжок», позитивно згадувані в критиці..

Кумиром молодих словолюбів інституту був збільшовичений, саркастично мислячий прозаїк, із умінням за конкретним фактом, людиною чи подією бачити глибинні процеси побудови нового державного життя. В тім числі й літературного життя. Це – видатний письменник-організатор, комуніст Микола Хвильовий, палкий полеміст із червоногвардійським минулим, один із лідерів нової пролетарської літератури. Тоді закидали в критиці той бо інститутський однокурсник Б. КОВАЛЕНКО, що саме під впливом Хвильового творився на початках і ЖИГАЛЧИН стиль. Важко не погодитися з літературознавцем А ШАМРАЄМ, котрий писав: «М. ХВИЛЬОВОМУ належить почесне ім'я першого прозаїка, й тільки появу в 1923 році його збірки «Сині етюди» треба вважати за початок нової прози».[2]

В оповіданні ЖИГАЛКА «Жовтень» (1925) є згадка саме про твір Хвильового: «Іван Степанович, – спасибі за книжечку, – може ще знайдеться для мене? Микита з Горової простяг Івану маненьку книжечку Хвильового...»

[1] Гуменна Докія. Дар Евдотії. Київські кручі. https://www.ukrlib.com.ua' books' getfile.
[2] Шамрай А. Українська література. Х.: ДВУ, 1927. – С. 192.

Та через хворобу Сергій змушений залишити навчання в 1925 році й зайнятися, як він скаже «газетно-літературною працею». Про закінчення інституту Сергій ніде не згадував, хоча, наприклад, у Бориспільському районному краєзнавчому музеї до його літературної біографії вписано, як доконаний факт, нібито закінчив КІНО в 1926 році. Цю дату згадують і інші публікатори. Такої інформації в його справі не існує. На сайті цього музею надибуємо й ось цю книжку, як навчальний посібник при вивченні предмету «Краєзнавство», де є згадка і про репресованого земляка-літератора. В «Історії рідного краю Бориспільщина»[1] в розділі «Драматичні 30-ті роки», авторки, працівниці музею, Наталія ЙОВА та Тетяна ГОЙДА розповідають, що «серед близько 300 найталановитіших, найпрацьовитіших, найсвідоміших бориспільців є й ім'я С. Й. ЖИГАЛКА, котрий «видав 2 повісті – «Єдиний постріл» і «Липовий цвіт» і кілька оповідань…»

Вони стверджують, що «16 січня 1935 року був заарештований і засуджений на 5 років ув'язнення. Загинув 1939 року. Така ж доля спіткала і двох братів Сергія: Михайла та Івана. 1934 року був заарештований Михайло, 1937 – Іван».

Школярі, при вивченні предмету «Краєзнавство», мають повірити такій інформації, але вона не відповідає дійсності. С. ЖИГАЛКО видав не дві повісті, а це так звалися його книги, видані видавництвами України. Ще одна книжка «Тіні в завулках» видана 1930 р. А в тодішніх часописах опубліковано кілька десятків (а не кілька?) оповідань Сергія.

Та й заарештовано письменника 8 січня, а не 16 (?) І (загинув не 1939?), а був розстріляний 21 червня 1938 року за вироком УНКВС по Далекосхідному краю в м. Хабаровську від 26 березня 1938 р. Брат Михайло ЖИГАЛКО заарештовувався 19 червня 1935,[2] а не 1934, як дезінформують без посилань на документальні джерела Н. ЙОВА та Т. ГОЙДА. І за вироком військового трибуналу прикордонної і внутрішньої охорони УРСР від 30 грудня 1935 року Михайла Йосиповича

[1] Йова Н. В.. Гойда Т. М. Історія рідного краю Бориспільщина. Б.: Тов Люксар, 2002. – С. 53.
2 ЦДАГО, фонд 263, опис 1, справа 51851 фп. Кримінальна справа Михайла Йосиповича Жигалка, с.23.

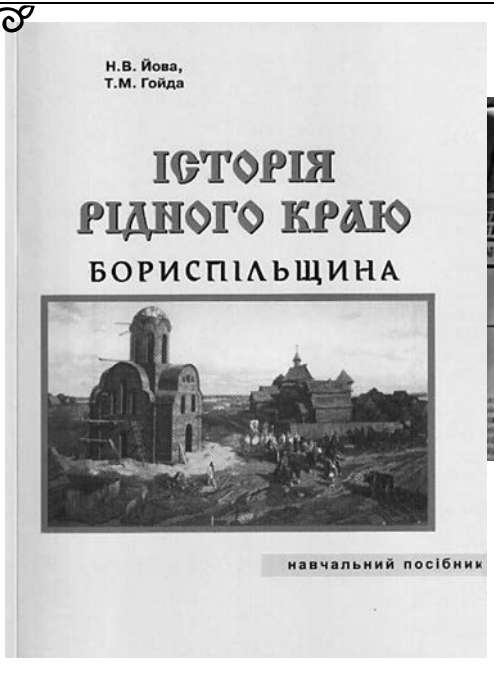

Навчальний посібник при вивченні предмету «Краєзнавство», де є згадка про репресованого С. Й. ЖИГАЛКА

Газета «Більшовик»

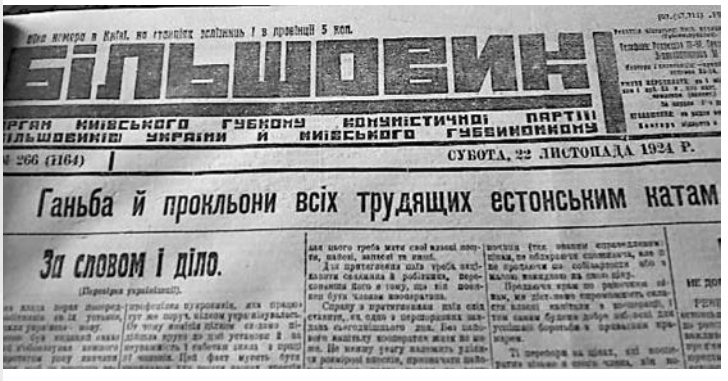

засуджено на 8 років позбавлення волі з поразкою в правах на 2 роки. Після відбуття покарання М. ЖИГАЛКО повернувся і в 1960 році за його заявою був реабілітований.

Перепрошуємо, що навели тут ці біографічні уточнення, як документальне свідчення про невміння деяких, нібито оберігачів духовності, досліджувати мало відомі сторінки рідного краю. Схоже, що так хочеться розповсюджувати з-під возвеличення власної музейної мантії, вигадані дати трагедії не тільки письменницької долі Сергія ЖИГАЛКА.

Та повернімося до його «газетно-літературних» буднів. Разом із колишнім однокурсником Борисом Коваленком почне працювати технічним, а Борис – відповідальним секретарями у новоствореній київській філії «Київ-Гарт» від харківської всеукраїнської літературної організації «Гарт». Філія намагалася набути пролетарської вагомості й лідерського розголосу в літературному середовищі Києва поряд із потужним селянським «Плугом» Сергія Пилипенка і «Комункультом» Гео Шкурупія. Серед співорганізаторів харківського «Гарту» бачимо не лише В. Еллана-Блакитного, а й М. Хвильового, І. Кулика, В. Сосюру, В. Поліщука, М. Йогансена, П. Тичину, О. Довженка, В. Воруського, М. Куліша, Панька Педа...

22-річний Сергій ЖИГАЛКО, перебуваючи в філії «Київ-Гарту», активно увійшов до творчого процесу. Це ми можемо простежити на сторінках друкованого органу Київського губкому комуністичної партії більшовиків України й Київського губвиконкому, газеті «Більшовик», де на постійній основі висвітлювалося культурно-мистецьке життя Києва та губернії.

Нехай нас не лякає тут одіозна назва «Більшовик», бо саме ця чужа більшовицька сила кривавими подіями в громадянській війні привласнила право українського народу на національне самоствердження. І весь літературно-мистецький загал тодішнього українства чомусь повірив, шукав себе і знаходив у цьому привнесеному нам із Москви інтернаціональному симбіозі Леніна-Троцького. Інших можливостей легально діяти не мали й не могли мати. І нам це треба усвідомлено розуміти. Тому саме навколо цього комуністичного органу Київщини гуртувалися прихильники новітнього українського слова всіх київських творчих генерацій.

Гортаємо пожовклі шпальти добротно збережені в газетному архіві НБУ ім. Вернадського. Рік 1924 року. Номер 105 від 10 травня. Повідомлення майбутньої гартянської письменниці Маргарити СИНГАЛЕВИЧ:

«В останні часи «Київ-Гарт» значно поширив роботу. Розпочали роботу російський і єврейський сектори. Крім літгарту організовано театральний «Гарт», в якому приймає активну участь тов. Марко ТЕРЕЩЕНКО, закладено малярський «Гарт» тов. Козицьким і Футурянським, провадиться робота по розробці засад «Музичного Гарту». В кінці квітня тов. Миколою Хвильовим і Йогансеном були розроблені доклади щодо організаційної справи «Гарту»: а також відносно стосунків «Гарту» з иншими київськими літугруповуваннями. Тов. Любченко інформував про роботу харківського «Театрального Гарту»… Ухвалено видання журналу Київфілії. Журнал буде носити культурно-мистецький характер, і орієнтуватись на читача – робітника. В журналі мають приймати участь, крім гартованців Києва, члени харківського «Гарту».

Або замітка в № 114 від 25 травня «КИЇВ-ГАРТІ», де мовиться про зібрання літераторів, які ознайомлюються з розвитком українських, російських і за-

кордонних літературних шкіл і вивченням творчості сучасних пролетарських письменників. Бачимо, що серед прозаїків, котрі читали власні твори, значиться і Сергій ЖИГАЛКО, що читав оповідання «Смуги». Твір запропоновано до друку. В подальшому згадуватимуться назви й інших його творчих речей. Чи друкувалися вони, але за ретельного пошуку в періодичних виданнях тих років, встановити не вдалося. У бібліографічному виданні «Десять років української літератури» (1917–1927) Інституту Тараса Шевченка авторами А. Лейтес і М. Яшек представлено перелік друкованих творів С. ЖИГАЛКА в періодичній пресі (18 оповідань), окреме видання «Єдиний постріл», проте ні оповідання «Смуги», «Обніжок», «Резигнація» «Восьмий» не згадуються.[1] Наприклад, у номері (№ 266) від 22 листопада 1924 р. на ст. 4 надруковано замітку «В ГАРТІ». У ній повідомлялося про доповідь Сергія, без засвідчення його посади, перед слухачами літературної секції, що функціонувала при редакції й систематично проводила заняття. Зацитуємо її текст у звіті повністю:

«На черговому засіданні літсекції 16 листопада заслухано доклада т. ЖИГАЛКА «Вплив оточення на письменника». Проблема зачеплена в докладі дуже цікава, тим більше, що докладчик брав окремих письменників, і на їх творчості пробував з'ясовувати, в чому саме полягає вплив оточення, або особистих умов життя автора.

На думку докладчика в творах північних письменників як Гамсуна, Ібсена тощо позначається вплив суворої, холодної північної природи в нахилі до узагальнення космічності (Уолт Уїтмена) в своєрідному холодному, повільному стилі, тоді, як південні письменники пишуть більш емоційно, рухливо.

Залежність творчости поета від специфічних умов державного устрою автор доводив на творчости Шевченка, яка склалася в умовах Миколаївської «воєнщини» та гніту. Крім того маленькі недержавні народи в умовах капіталістичного гніту не можуть інтенсивно розвивати свою культуру взагалі й літературу зокрема. Наприклад, киргизи завдя-

1 Лейтес А. і Яшек М. Десять років української літератури (1917–1927), Х.: 1928, т. 1, с. 166-167.

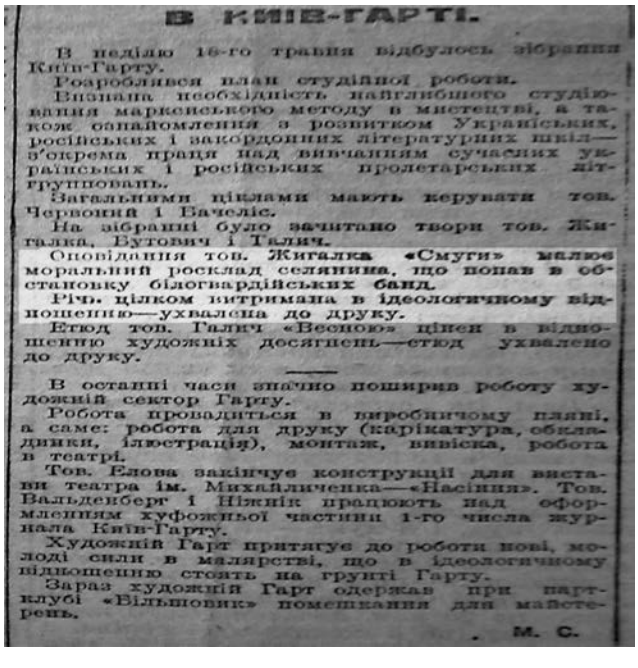

В КИЇВ-ГАРТІ.

В неділю 16-го травня відбулось зібрання Київ-Гарту.

Розроблявся план студійної роботи.

Визнана необхідність найглибшого студіювання марксиського методу в мистецтві, а також ознайомлення з розвитком Українських, російських і закордонних літературних шкіл— з'окрема праця над вивчанням сучасних українських і російських пролетарських літгруппувань.

Загальними цілями мають керувати тов. Червоний і Бачеліс.

На зібранні було зачитано твори тов. Жигалка, Бутович і Галич.

Оповідання тов. Жигалка «Смуги» малює моральний росклад селянина, що попав в обстановку білогвардійських банд.

Річ. цілком витримана в ідеологичному відношенню—ухвалена до друку.

Етюд тов. Галич «Весною» цінен в відношенню художніх досягнень—етюд ухвалено до друку.

В останні часи значно поширив роботу художній сектор Гарту.

Робота провадиться в виробничому плані, а саме: робота для друку (карікатура, обкладинки, ілюстрація), монтаж, вивіска, робота в театрі.

Тов. Елова закінчує конструкції для вистави театра ім. Михайличенка—«Насіння». Тов. Вальденберг і Ніжнік працюють над оформленням хуфожньої частини 1-го числа журнала Київ-Гарту.

Художній Гарт притягує до роботи нові, молоді сили в малярстві, що в ідеологичному відношенню стоять на грунті Гарту.

Зараз художній Гарт одержав при партклубі «Більшовик» помешкання для майстерень.

М. С.

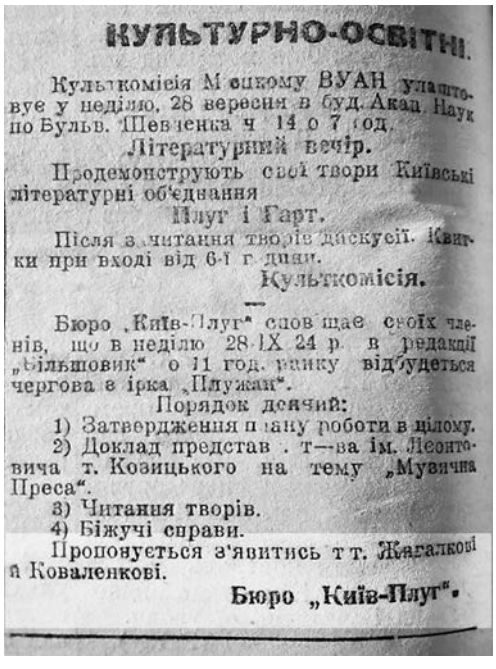

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ.

Культкомісія Міському ВУАН улаштовує у неділю, 28 вересня в буд. Акад. Наук по Бульв. Шевченка ч. 14 о 7 год.

Літературний вечір.

Продемонструють свої твори Київські літературні об'єднання

Плуг і Гарт.

Після зачитання творів дискусії. Квитки при вході від 6-1 г дини.

Культкомісія.

Бюро „Київ-Плуг" сповіщає своїх членів, що в неділю 28 IX 24 р. в редакції „Більшовик" о 11 год. ранку відбудеться чергова зірка „Плужан".

Порядок денний:

1) Затвердження плану роботи в цілому.
2) Доклад представ. т—ва ім. Леонтовича т. Козицького на тему „Музична Преса".
3) Читання творів.
4) Біжучі справи.

Пропонується з'явитись тт. Жигалкові і Коваленкові.

Бюро „Київ-Плуг".

ки імперіалістичній політиці царського уряду не дали жодного видатного письменника. Вплив соціяльно-економічного оточення на літературу в цілому докладчик з'ясував лише поверхово, бо ця тема вже освітлювалася в спеціяльному докладі на одному з попередніх засідань, але спеціяльно зупинився на боротьбі автора з неприємним йому оточенням, пославшись на протести проти негативних сторін теперішнього побуту у Хвильового та Сосюри, протести проти впливу дрібнобуржуазної стихії на пролетаріят.

При цьому позначив, що такий вплив все-таки позначається на творчости сучасних авторів, виявляється в захопленню суто інтелігентськими психологічними проблемами.

Докладніше т. ЖИГАЛКО зупинився на впливі особистих умов життя автора на його продукцію. Доклад викликав жвавий обмін думок, який зачепив і принципові питання… Б. К.»

В іншій інформаційній мистецькій новині («Більшовик» № 264 від 20 листопада 1924 р.) зустрічаємо гартованця ЖИГАЛКА вже в іншій ситуації. Він разом із українськими письменниками Савченком, Шмигельським, Ярошенком та Сингалевич на літературній вечірці в робітничому колективі читав оповідання «Восьмий», присвячене восьмій роковині революційних подій.

Форма творчої культурно-освітньої співпраці, як літературні вечірки, панувала тоді досить жваво. Саме там виявляли свій хист не лише початківці, а й письменники з досвідом і авторитетом у творчому середовищі. Тобто своєрідне знайомство з особистістю і її творчими задумами та їхнім втіленням у «одежу» слова. Після прочитання твору обов'язково тривало й обговорення його художніх вартостей, що не могло не ставати впливовою школою творчого змужніння. Й рекомендацією –до друку чи на доопрацювання.

Як пересвідчуємося розгалужені культурно-освітні комісії діяли навіть при місцевому комітеті Всеукраїнської академії наук, де гуртувалися в творчих змаганнях літературні об'єднання українських письменницьких сил, котрі працювали над відродженням рідного слова. Ось читаємо і такі новини.

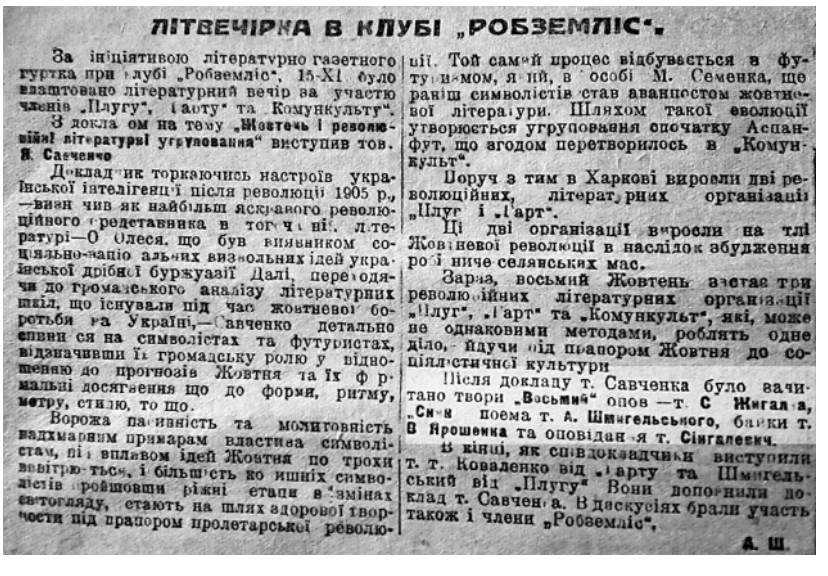

ЛІТВЕЧІРКА В КЛУБІ „РОБЗЕМЛІС".

За ініціятивою літературно газетного гуртка при клубі „Робземліс", 15-XI було влаштовано літературний вечір за участю членів „Плугу", „Гарту" та Комункульт".

З доклад ом на тему „Жовтень і революційні літературні угруповання" виступив тов. Я. Савченко

Докладчик торкаючись настроїв української інтелігенції після революції 1905 р., —визначив як найбільш яскравого революційного представника в тогочасній літературі—О Олеся, що був виявником соціяльно-національних визвольних ідей української дрібної буржуазії Далі, переходячи до громадського аналізу літературних шкіл, що існували під час жовтневої боротьби на Україні,—Савченко детально спинився на символістах та футуристах, відзначивши їх громадську ролю у відношенню до прогнозів Жовтня та їх формальні досягнення що до форми, ритму, метру, стилю, то що.

Ворожа пасивність та молитовність надхмарним примарам властива символістам, під впливом ідей Жовтня по трохи звітрюється, і більшість ко инших символістів пройшовши ріжні етапи в змінах світогляду, стають на шлях здорової творчости під прапором пролетарської революції. Той самий процес відбувається в футуризмом, який, в особі М. Семенка, ще раніш символістів став авангардом жовтневої літератури. Шляхом такої еволюції утворюється угруповання спочатку Аспанфут, що згодом перетворилось в „Комункульт".

Поруч з тим в Харкові виросли дві революційних, літературних організації „Плуг і „Гарт".

Ці дві організації виросли на тлі Жовтневої революції в наслідок збудження робітничо селянських мас.

Зараз, восьмий Жовтень зустає три революційних літературних організації „Плуг", „Гарт" та „Комункульт", які, може не однаковими методами, роблять одне діло, йдучи під прапором Жовтня до соціялістичної культури

Після докладу т. Савченка було зачитано твори „Восьмий" опов —т. С Жигалка, „Сон поема т. А. Шмигельського, баики т. В Ярошенка та оповідання т. Сінгалевич.

В кінці, як співдоказдчики виступили т. т. Коваленко від „Гарту та Шмигельський від „Плугу" Вони доповнили доклад т. Савченка. В дискусіях брали участь також і члени „Робземліс".

А. Ш.

прослухає Інтернаціонал в новій обробці композитора Козицького в виконанні „Думки" для затвердження його до виконання в дні жовтневих роковин.

ОПОВІСТКА

НА УВАГУ ЛІТОРГАНІЗАЦІЙ М. КИЇВА.

Літературна комісія по влаштуванню Жовтневих свят пропонує в порядку громадської дисціпліни прибути сьогодні 25 жовтня на засідання, що відбудеться в помешканні редакції газети «Більшовик» (вул. Леніна ч. 8, кв. 21) о 8 годині вечора таким організаціям:

1) «Гарт» т.т. Коваленко, Сербин, Дубков, Китвинчук, Жигалко, Бутович, Сенгалевич.

2) «Плуг» т.т. Качура, Шмигельський, Фальківський, Будяк, Косяченко, Брасюк, Яременко, Марченко.

3) Комункульт (АсКК) т.т. Савченко, Терещенко, Ярошенко, Шкурупій, Бажан, Каплер, Френкель, Капля-Яворовський, Яновський, Сухомлин, Слюсаренко, Чередниченко, Денисенко, Девятнін, Бондаренко, Новін.

4) «Майна» т.т. Турбінов, Ушаков, Сац, Волкович, Ігор Юрков, Глігач, Юркова.

Явка безперечно обов'язкова.

Літкомісія.

БІБЛІОГРАФИЧНА ВЕЧІРКА

Перша публікація – «Культурно-освітні» («Більшовик» № 221 від 28 вересня 1924 р.), а друга – «Оповістка» («Більшовик» № 244 від 25 жовтня 1924 р.). І скрізь ми помічаємо прізвище гартованця Сергія ЖИГАЛКА серед письменницького загалу «ГАРТУ», «ПЛУГУ», «КОМУНКУЛЬТУ» та російськомовного угрупування «МАЙНА».

Вас не дивує, що поряд із іменами БАЖАНА, ЯНОВСЬКОГО, ЯРОШЕНКА, КАЧУРИ, ШМИГЕЛЬСЬКОГО, ФАЛЬКІВСЬКОГО, БРАСЮКА, КОСЯЧЕНКА, САВЧЕНКА, ТЕРЕЩЕНКА, ШКУРУПІЯ, УШАКОВА, КОВАЛЕНКА значиться й майбутній прозаїк ЖИГАЛКО, котрий не тільки виголошує доповіді на актуальну літературну тематику, а й читає власні твори.

Згідно з віднайденим у літературних газетах, часописах і альманахах численним його доробком оповідань, повістей, фейлетонів, можемо цілком впевнено вважати, що ім'я бориспільського прозаїка належить до літературного фонду українського відродження двадцятих-тридцятих років. Настав, хоч і запізнілий час, повноправно повернути Сергія Йосиповича ЖИГАЛКА до когорти українських імен розстріляного Відродження. У книзі Ю. Лавріненка («Розстріляне відродження»: Антологія 1917–1933. К., 2001), як і в П. Голубенка «Україна і Росія у світлі культурних взаємин» (Нью-Йорк. Українське слово. 1987) у списках понад ста ліквідованих творців українського слова його імені не названо.

А тоді ж у 1924 році він почав друкуватися в літературних журналах різних спрямувань. Про це свідчить і прихильна оцінка перших публічних творів київським критиком Борисом Коваленком (згодом одіозним і непримиренним опонентом свого колишнього соратника Миколи Хвильового та його спільників. – *М. С.*) в альманасі спілки пролетарських письменників «Київ-Гарт»[1].

«…Художню прозу «Київ-Гарту» репрезентує Сергій ЖИГАЛКО. В своїх оповіданнях він дає побутові малюнки з сучасного життя, переважно з циклу жіночого питання, освітлені ліричними «женственними» тонами образної лірики. Психологічні малюнки з життя покинутої дівчини («Риски вуглем», «Обніжок»), або просто пригноблених тяжкими умовами життя бідаків («В санаторію») – ось тема творчості ЖИГАЛКА. І ці теми він уміло обробляє в елегійному, трохи суховатому тоні, малюючи контрасти соціяльної нерівности, людську несправедливість, злидні.

В цих молодих іще творах помітно певне наслідування старим ліричним зразкам Коцюбинського, раннього Хвильового; в ЖИГАЛКА немає чорної песимістичної меланхолії, як скажемо у Косинки, в книжці «На золотих богів». Легкий юнацький смуток у нього перемішаний з бадьорими мотивами нового творчого життя. Автор – оптиміст, і це характерно для молодого світогляду.

Таким бадьорим мотивом кінчає автор своє оповідання «В санаторію», де змальовано контраст порожнього міщанського життя

БОРИС КОВАЛЕНКО.

Літературний Київ.

Наукова естетика не дає мистецтву жадних обов'язкових вказівок. Вона не може йому: ти мусиш додержуватися таких-то й таких прийомів. Вона обмежується спостереженням над тим, як виникають ріжні правила й прийоми, що панують в ріжні історичні періоди.

Вона не оголошує одвічних законів мистецтва, вона намагається лише вивчати зі одвічні закони, що є умовою історичного його розвитку. Коротко, вона об'єктивна, мов фізика, й саме через те, що не має жадної метафізики.

Плеханов: «Судьбы русской критики».

1 Київ-Гарт. Літературний Київ. №1, 1925, с. 148–149.

«опенившогося» «товариша Приходька» й злиденного бідування візника Бондара з сухотними хворими дітьми в темному підвалі.

Не дивлячись на таку сумну ситуацію оповідання, автор не впадає в розпуку й не скиглить безнадійно на сучасний лад, а лине мрією в далекі прийдешні часи Комуни, де не буде місця теперішнім ненормальностям життя.

«Ожили далекі села, вкутані сивим небом – про далекі, незаймані кордони республіки, вагітніли луки під легким подихом весняного сонця, і чувся сон у проростанні зерна – про далеку невідому «Комуну».

– Я власне не про це! Воно таке далеке і мрійне, а коли згадую свою стареньку матір, що схилилася на перелаза, коли мене вели в гущу далеких жовтих шляхів – тоді чомусь витягую блокнота і прочитую криві, намальовані оливцем рядки.

Таким самим бадьорим, мрійно-оптимістичним акордом кінчається й друге оповідання «Ранкові роси», що дає схематичну художню хроніку життя двох революціонерів на фоні соціяльної революції.

Перемогли на всіх фронтах, перебороли останні перешкоди до мирного будівництва, знищили останнього представника ворожої революції стихії – бандита Орлика, що вже не свистав темними ночами по лісах, і автор дає останній акорд – гімн далекій мрійній Комуні:

«Ми чуємо (коли сходить невмите сонце)
Чи над лісом, здалека в'ється
довгий сизий дзвін,
тоді кладемо лиця просто на сонце
і слухаємо:
Петро каже:
– Скоро,
І я думаю:
– Скоро!
І Ходя дивиться Китайською Стіною,
і його зору не вмістять томи
академій.
Бо мчалась з-за далеких кучугур
повна молода комуна».

З цих уривків видно лагідну мрійну вдачу автора-лірика, і в залежності від оточення ця лірика може зробитися «чисто мистецькою» цяцькою пейзажного малювання зовнішніх окрас життя, або перетворитися в соціяльну фабульну лірику з глибоким психологічним підходом до явищ революційної сучасності».

Тобто початківець Сергій ЖИГАЛКО своїми ліричними оповіданнями з оптимістичним світоглядом привернув на себе увагу, на думку критика, а отже і як автор із «глибоким психологічним підходом до явищ революційної сучасності». Нехай це був у певній мірі літературний аванс молодому даруванню в прозі доби пореволюційного становлення довірливого українського слова.

«ЕВРОПА ЧИ ПРОСВІТА»?

Як записано в протоколі від 16 січня 1935 р. слідчим НКВС Волченком зі слів обвинувачуваного ЖИГАЛКА, де він говорить, що «…не закончив институт, в 1925 году я по болезни оставив учебу, и занялся газетно-литературной работой. С тех пор я на этой работе являюсь кандидатом союза писателей Украины...»[1] Не закінчив інституту, але мав студентський літературний вишкіл і навіть участь у принципових письменницьких творчих «розбірках».

Можна пересвідчитися, як молодий ЖИГАЛКО опинився в літературному «процесі піднесення й зросту, в хаосі й перепльоті окремих думок і ліній»[2]. Його публічний виступ у резонансному диспуті по першій статті М. Хвильового «Сатана в бочці або про графоманів, спекулянтів та інших «просвітян», засвідчує про готовність до творчого пошуку себе в тому хаосі буття з девізом «Европа чи Просвіта», або як формулював Микола Костьович Зеров: «культура чи халтура».

Диспут «Шляхи розвитку сучасної літератури» відбувся 24 травня 1925 року у великій залі Центральної бібліотеки України, проведений культкомісією Всеукраїнської академії наук.

Культурне життя тоді справді ще не було певним у собі в умовах розбурханого, як стихія, мирного українського культурного будівництва. Доповідач Юрій Меженко говорив: «Шукаємо шляхи, шукаємо певних громадських форм, бо ж літературні угруповання, що утворювалися і розколювалися, об'єднувалися і роз'єднувалися… З яких принципових засад маємо виходити, з якої культурної орієнтації?..»[3] Свої роздуми висловлювали тоді Микола Зеров, Борис Коваленко, Валер'ян Підмогильний, Михайло Івченко, Олекса Десняк, Максим Рильський, Павло Филипович та інші професійні промовці від гурткового літературного патріотизму.

[1] ЦДАГО, фонд 263, опис 1, справа 50008. Кримінальна справа Сергія Йосиповича Жигалка № 16629, с. 12.
[2] Диспут: Шляхи розвитку сучасної літератури. – К.: 1925, 24 травня. – С. 6. Стенограма виступу Дорошкевича О.
[3] Диспут Шляхи розвитку сучасної літератури. – К.: 1925, 24 травня.–С. 5. Стенограма виступу Меженка Ю.

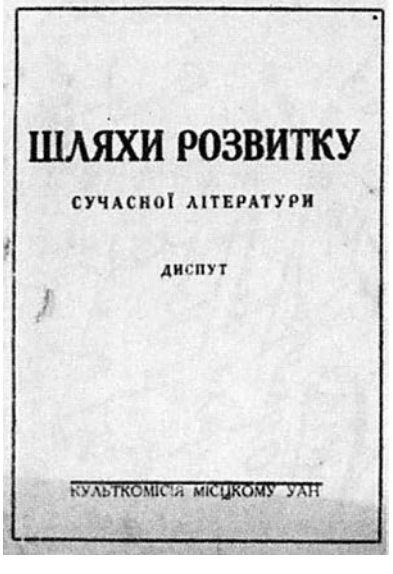
ШЛЯХИ РОЗВИТКУ
СУЧАСНОЇ ЛІТЕРАТУРИ
ДИСПУТ
КУЛЬТКОМІСІЯ МІСЦКОМУ УАН

Запальні Сергієві акценти у його виступі звучали так (цитуємо дослівно за стенограмою. – *М. С.*) :

«Зразу видко, що роблять, що думають декілька товаришів, які тут балакають. Дійсно – це товариші з «Гарту» та з «Плугу». Вони дійсно проводять те, що нам в сучасний момент, робітникам і селянам, треба. Товаришам із «Плугу» потрібно, щоб село їх розуміло. Гартованцям, щоб їх розуміли робітники. Инші товариші кажуть: забратися на Европу і відтіля на радянську Росію, з тої Европи, дивитись, як буде народ культивуватись. Коли ми будемо так питання ставити, коли ми будемо так відноситись до тих, що виступають від наших пролетарських організацій, коли з них сміятимемося, то це, як сказав Коваленко, є академічне засилля.

Нам не потрібно в сучасний момент дивитися, як каже тов. Зеров, на Европу та брати з неї приклад. В сучасний момент, яка у нас Европа? Европа буржуазна, а нам потрібні твори пролетарські, нам потрібно творить так, щоб це було корисно для пролетаріяту, щоб це виховувало його… І тому не дивіться на Европу, ми її знищемо, ми, молодь (оплески): ми через кілька років, може 10 чи більше, будемо мати таку культуру, що не ми в Европи, а в нас Европа буде вчитись. Ми будемо працювати».[1]

Зрозуміло, що, як представник «Гарту», ЖИГАЛКО щиро сповідував уже непримиренну пролетарську заповзятість.

Неокласик Максим РИЛЬСЬКИЙ, котрий виступав відразу за ЖИГАЛКОМ, доволі поетично, але геть іронічно поставився до його наївного пролетарського завзяття. Хоча в 1930-х у подальшій творчості вони стануть однодумцями та близькими спільниками на голосних хвилях українського літературного процесу…

«Колись про Пальмерстона ходив такий лубковий вірш:

Вот в воинственном азарте
Воевода Пальмерстон
Поражает Русь на карте
Указательным перстом.

Цей вірш мимоволі спав мені на думку, коли я слухав попереднього промовця. Але часу в нас мало, і тому я не входитиму в розгляд його воєнних планів. Мені здається, хоч якими розбіжними шляхами йде сьогодні дискусія, але всі учасники її погодяться на одному: в европейській культурі є багато такого, що нам варто засвоїти, такого, на чому нам можна й треба вчитись…»[2]

Цікаво чи дослухався гартованець ЖИГАЛКО? У його творчому доробку вже були друковані оповідання на «гарячу» сільську пролетарську тематику: «Дід Макар», «Жовтень» та «Риски вуглем». Якраз 1925 рік став для молодого прозаїка стартовим у літературі з публічною підтримкою критики.

Невдовзі, після гострої дискусії, «Гарт» оголосить про саморозпуск і виникне нове літературне угрупування – Вільна академія пролетарської літератури

[1] Диспут: Шляхи розвитку сучасної літератури. – К.: 1925, 24 травня. Стенограма виступу Жигалка. С. – С. 76.
[2] Рильський Максим, там само, – С. 78.

(ВАПЛІТЕ) на чолі з М. ХВИЛЬОВИМ. Організація стояла на засадах творення нової української літератури шляхом засвоєння найкращих здобутків західноєвропейської культури. Їхнім гаслом стало «Геть від Москви. Даєш психологічну Европу». Інша частина членів «Гарту» увійшла до Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП).

Пізніше Сергій ЖИГАЛКО заявить у поясненнях слідчому НКВС, що із «Гарту» він не виходив, а увійшов разом із ним до ВУСПП[1]. Новостворена спілка приймала офіційні вимоги комуністичної партії в питаннях літературної політики, прагнучи взяти під контроль усе літературне життя. Тобто перебрати на себе роль прямого речника партії в літературних справах. Її політику фактично визначали керівники організації: І. Кулик, В. Коряк, І. Микитенко, І. Кириленко, як зазначає Вікіпедія.

Письменник Михайло ІВЧЕНКО у виступі на тому диспуті назвав «ненормальністю», коли «літературі поставлено вимоги, невластиві й небезпечні її розвитку. Ми хочемо підігнати її під якусь мірку ідеологічну, щоб вона сантиметр у сантиметр зійшлася з політграмотою Коваленка. Життя значно ширше…»[2]

Варто послатися тут іще на спогади письменниці Докії ГУМЕННОЇ:

«Прошуміла літературна дискусія, зацвіло від безлічі блискучих літературних вечорів. Це – найцікавіший час за все моє перебування близько літературного життя. Вільно схрещувалися різні погляди, тоді я побачила, які багаті сади української літератури. А як весело й невимушено всі ці дискусії, диспути й суперечки відбувалися! Що не ім'я, то особистість, неподібна ні на яку іншу. Це була найщасливіша для мене, як літератора, найбагатша доба. Було де вчитися, було повно, було надзвичайно цікаво. Дяка долі, що хоч трохи я цього захопила. Маю уявлення, що таке вільна література.

Потім вдерлися в цей сад непрохані садівники... Садівники? Рубачі! Почали зникати українські письменники один за одним. З об'єднання «Західна Україна» залишилось тільки двоє: Л. Дмитерко і А. Турчинська. Не стало Б. Антоненка-Давидовича, Я. Савченка, В. Ярошенка, Г. Шкурупія, Ф. Якубовського, всіх неоклясиків. Зникли й Ю. Будяк, В. Підмогильний, В. Тенета, Г. Яковенко, С. ЖИГАЛКО, Є. Плужник, Г. Косинка... Всіх не перечислю, бо багато, та й це ж не історія української літератури. За ними зникли й правовірні: Б. Коваленко, С. Щупак, П. Колесник, Є. Шабльовський... Наставала порожнеча».[3]

Реальність, схоже, змушувала безпартійного ЖИГАЛКА добачати в суспільстві не лише звучні октави партійних агіток із «окриленими серцями», а й не обходити мовчанкою приховувані кути голобельної партійної пропаганди. То була дійсність, від котрої літератор одцуратися не годен. І наступний рік, судячи з його надрукованих творів, проминув не тільки у творчих роздумах, а в певному переосмисленні цінностей у своєму літературному становищі й у певній мірі «юного» ідеологічного багажу. Саме це засвідчують твори, коли в наступному – 1927 році вийшов перший збірник прозового доробку, що не друкувалися до цього – «Єдиний постріл».[4]

Оприлюднено шість оповідань з міською та сільською тематикою, що свідчило про тяжіння до висвітлення соціальних проблем непманської України. В На-

[1] ЦДАГО, фонд 263, опис 1, справа 50008. Кримінальна справа Сергія Йосиповича Жигалка № 16629, с. 3.
[2] Диспут: Шляхи розвитку сучасної літератури. – К.: 1925, 24 травня. – С. 71. Стенограма виступу Івченка М.
[3] *Гуменна Докія.* Дар Евдотії. Київські кручі. https://www.ukrlib.com.ua' books' getfile.
[4] *Жигалко Сергій.* Єдиний постріл. К.: Маса. – 1927 р.

ціональній бібліотеці України імені Вернадського, як і в інших книгозбірнях, в доступній картотеці такий український письменник, як Сергій Йосипович ЖИГАЛКО, не значиться.

Збірник оповідань «Єдиний постріл», як і пізніша повість «Липовий цвіт» (Максим Рильський називав її романом. – *М. С.*), знаходяться в обмеженому доступі – спеціальному архівному відділі. Але читачі можуть прочитати їх, представлених нами у цій книжці. Деякі втрачені назавжди, як романи «Ванда» та «Земля». Про них обвинувачений ЖИГАЛКО так відверто свідчив у протоколі допиту:

> **«…Роман «Ванда» не напечатан как не подходящий по своему содержанию. Был написан мною в 1931 году. Рецензию имел положительную… считаю, что он не нужен сейчас читателю, поскольку в книге неправильно показана жизнь и работа коммунаров в СССР (т.е. членов сельхозкоммуны, изображенных в книге)[1]…**

І далі продовжував щодо своєї творчості в інтерпретації слідчого Волченка:

> **«…Не напечатанная книга под названием «Земля» на тему коллективизации. Рецензия получена положительная. Книга сдана в издательство «Радянська література» в Киеве. Дальнейшая судьба ее мне не известна, так как я вскоре был арестован…»[2]**

[1] ЦДАГО, фонд 263, опис 1, справа 50008. Кримінальна справа Сергія Йосиповича Жигалка, с. 13.
[2] ЦДАГО, там само, с. 14.

НА ХВИЛЯХ ВИЗНАННЯ

А тепер повернімося до історичної доби українського літературного процесу, де шукав своє місце новобранець літератури. Київське письменницьке видання «Літературна газета» в № 7 від 21 червня 1927 р., оперативно відгукнулася рецензією Григорія КОСЯЧЕНКА з одноіменною назвою «Єдиний постріл», де аналізувалися як оповідання, так і повість С. ЖИГАЛКА. Рецензент і автор, як поет і прозаїк, обидва значилися як молоді літератори, до того ж знаходилися в дружніх стосунках, про що читачі довідаються пізніше від агентури – оперативних доносів секретних співробітників НКВС. Проте дружба дружбою, а аналіз твору КОСЯЧЕНКО виконує об'єктивно, слушно зауважуючи на прорахунки в діях героїв і успішні знахідки автора. Ось її текст (друкується без скорочень уперше. – *М. С.*).

«За останній час книжковий ринок поповнився багатьма збірками окремих авторів та замало збагатилася скарбниця української літератури. Всі вони штамповані і дуже подібні одна до одної. Надто обмежена кількість тем, зубожіння ідеї твору, похапцем написаного, незрілого, непродуманого – все це призвичаїло читача плекати в собі дику уяву про українську літературу, особливо молоду, пореволюційну.

Як той бондар або пересипле діжку, і коли хазяїн поскаржиться, що вона тече, він порадить налляти води і засипати попелом, так і наші автори, молоді і «старі» без будь-якої шани до своєї праці, недбало кидають читачеві всі свої спроби, брудні, неглибокі.

Немає борсання, немає запалу саме до творчости, а не до писанини, що так випірає мало не з кожної книжечки. Читаєш і боїшся за автора, та все ж, ображаєш його, не дочитуєш до кінця.

Кажу це тому, що з чималою тривогою розгорнув я збірку і Сергія ЖИГАЛКА, що вийшла трохи з запізненням.

З окремих оповідань, що друкувалися в різних журналах, про творчість ЖИГАЛКА судити просто не було змоги. Тільки тепер маємо змогу

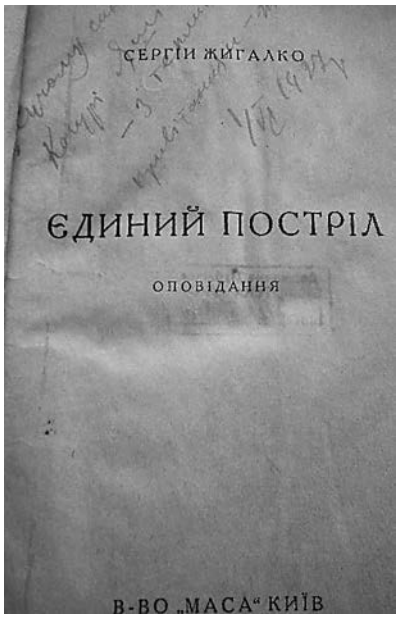

Григорій Косяченко (1927 р.)

розглянути автора, з досить серйозної, глибокої змістом, багатої тематикою книжки «Єдиний постріл».

Найкраще оповідання в збірці «По щастя», де змальовується життя сьогоднішнього незаможницького села. З глибоким болем за життя людське, виплекане в злиднях, автор подає картину переселення на пустельні землі, де вона: «Сувора до бідних, не родить під гарячим сонцем, палить».

Робиться страшно за долю людську, що виявлена автором у символічній постаті сестри Марусі, яка перша прийшла на ці землі, а вже за нею змучені батько і брат. Там, де вони прийшли, земля «Лежала, як та зотліла перепічка. Низенька пшениця зігнулася й чаділа горілою соломою. Було помітно – гине…»

Така картина примушує їх розійтись, хто куди: батько – на шахти, Гордій (брат Марусі) – в найми, а Маруся – до сусідньої колонії. Мабуть автор хотів довести, що життя індивідуальне мусить змінитись на колективне, що це – неминучість, бо ж далі Маруся зникає зовсім і в оповіданні більше не фігурує. Гордій – у наймах. Знову боротьба. Ображений за визиск та нахабство з боку куркулів, він бореться – в цій непосильній (бо одинокий) боротьбі загибає.

«Над селом мрійно гойдався світ од пожежі. З маленької дзвіниці дрібно й мідяно кропив дзвін…»

Незважаючи на такий кінець, оповідання підіймає дух, збуджує до боротьби. Так боляче, що ти в той час не був присутній, допомогти б одинокому Гордієві.

Хиба авторова в тім, що Грицька (теж наймита), виведено в оповіданні блідувато. Зовсім одмінні від попереднього инші оповідання.

Перечитуючи «Мокрицю», «Фікцію» тощо, я бачу застиглу іронічну посмішку автора на його лиці, що так бентежить мій розум.

В першому оповіданні автор подає нам гостру сатиру на Маргариткиних, що живуть особистим, разом з цим особливим, «пожирательно любовним» життям. Мов лялька, гостро розмальована фарбами, і наша дійсність, столочена слідами «проколотих» мокриць.

Оскільки життя їхнє складається з надзвичайних дрібниць, квола постать Маргариткина виведена досить удало, що, перечитуючи оповідання, з огидою дивишся на такого типа, який заплямовує нашу дійсність.

Теперішня українська література надто бідна на сатиру (особливо це помітно на сьогодні) і кожне з таких оповідань виступає світлою плямою в нашій літературі.

Треба вітати т. ЖИГАЛКА, що він підходить до цієї справи з метром здорового розуму людини, ніяк не закидаючи сьогоднішньому дневі, що не винен за убогого Маргариткина. Саме така сатира й потрібна на сьогодні, щоб переконати суспільство в мізерності таких типів, і що поважної ролі (як це дехто думає) в радянському будівництві вони не відіграють.

Вражає художністю, тонким лезом пера виведене оповідання «Коло». Не буду переказувати його змісту, тільки хочу звернути увагу на деякі моменти в цьому оповіданні. Де автор виявив себе не лише, як письменник, а як знавець людської психології.

Волохов розбитий, з серцем понівеченим повертається додому, де «… Зупинивсь серед кімнати, обвів очима стіни і, помітивши там скрипку, зняв її з гвіздка». Автор удало, до речи, «повісив» скрипку саме в ту хвилину, коли людина повна безпорадности, хоче вилити горе своє. В таку мить його виливають лише через скрипку, розум людський через серце.

Окремо треба сказати про оповідання «Єдиний постріл», що ним автор так удало дав назву всій книжці.

Глибока і оригінальна тема, широке полотнище для вислову своїх думок, мусили прив'язати до філософського трактування життя та буйного розмаху авторової інтуїції.

Чи виправдав він ці вимоги чи задовольнив бажання і надії читача?

На мою думку – рішуче ні! Це й є трагедія наших авторів.

Писано його наспіх, не передумано. Відчувається, що автор був натомлений і не спромігся подати його з такою силою, що нею пашить сама задума оповідання. Варто було б працювати над ним і працювати тричі. Воно мало бути варте уваги не тільки українського читача, а я сказав би і загально европейського, бо ж тема нова, життєве явище загальнолюдське, літературою ще не висвітлене.

Кілька слів і про хиби Сергія. Рука молодого письменника ще не звикла до пера, тремтить. Трапляються такі місця, де роблячи перехід від одної думки до другої, автор зв'язує їх слабенькою ниточкою. Натягнута сильно – боїшся обірветься. Бувають і такі випадки, що фраза якась стоїть зовсім не на своєму місці та і взагалі не потрібна.

Дивує також звертання на «ви» (прийом такий), як це бачимо в оповіданні «Фікція». Неприємно вражає «похлопушиння по плечі» читача. Невже автор думав, що всі, хто читатиме «Фікцію» будуть неодмінно Плюньориловими.

Таке звертання тільки обурює, а звідци ні автор, ні читач від цього не виграють.

Правда ці хиби дрібні і вони ховаються то за ніжне перо автора ліріка-філософа, то за іронічну посмішку на лиці його.

І гостра фраза, витонченість слова і думки, глибина серця авторового, що почувається здрігання його в кожнім слові, говорить за те, що до скриньки української пролетарської літератури кладе свою частину і Сергій ЖИГАЛКО. Оригінальний стиль, яким написано оповідання, дозволяє думати, що С. ЖИГАЛКО, після борсання в різних впливах старших письменників, став на повну письменницьку, ще ніким не проторовану, путь. Не може бути «покладання надій», бо таки надії вже подано.

Радо вітаємо і чекаємо нетерпляче другого пострілу Сергія ЖИГАЛКА».[1]

Після такої публічної підтримки в письменницькій газеті перо прозаїка загострило цілий цикл інших, не менш актуальних проблем із суспільного життя у своїх творах. Та й середовище близьких друзів-літераторів додавало змагальної наснаги в творчості. Григорій КОСЯЧЕНКО, Яків КАЧУРА, Анатолій ШИЯН, Іван СЕМИВОЛОС, Дмитро ЧЕПУРНИЙ, Володимир ЯРОШЕНКО,

[1] Косяченко Григорій. Єдиний постріл. Літературна газета. – К.: 1927. – № 7. – 21 червня.

Павло ЩЕРБАТИНСЬКИЙ, Григорій ЯКОВЕНКО, Олександр СОРОКА, Григорій КОСИНКА, Євген ПЛУЖНИК, Леонід ПІДГАЙНИЙ, Максим РИЛЬСЬКИЙ, Сергій ВОСКРЕКАСЕНКО – це здебільшого представники молодої селянської прози й поезії, котрі шліфували свою майстерність на київських літературних вечірках.

Ось як характеризував ЖИГАЛКО декого з них пізніше у протоколі допиту.

«Я с КОСЯЧЕНКО дружил с 1925 по 1932 год, а затем порвал с ним связь. Причины – не хотел с ним вести знакомство, как с алкоголиком. С ЯКОВЕНКО я дружу с 1930 г. по сей день на почве совместной работы, делился с ним творческими достижениями. Он по убеждению советский человек, хорошо знающий село. ПОДГАЙНОГО знаю с 1928 г., а знаком лично – с 1930-го. Познакомились в союзе писателей. Он критик. Политической физиономии не знаю, личность замкнутая. Ни с кем не дружит. Арестованный в 1932-ом в г. Киеве. Причины не знаю. Последнее время, будучи в обществе ЩЕРБАТИНСКОГО Павла, с участием моим, ЯКОВЕНКО, еще кого-то с писателей сейчас не помню.

С писателями РЫЛЬСКИМ и ПЛУЖНИКОМ мне часто доводилось встречаться близко, чему, мне кажется, быть может завидовали другие рядовые писатели, желавшие непосредственных бесед с ними. Однажды я в беседе с писателем ВОСКРЕКАСЕНКО заметил о том, что причиной обхождения меня при выдаче пайков и предоставления путевок в дом отдыха и другой материальной помощи, является, на мой взгляд, мой отрыв от молодых писателей и дружба со старыми, как РЫЛЬСКИЙ. ВОСКРЕСАЕНКО ответил: «Наоборот, хорошо, что ты с ним близок, он научит тебя технике письма».[1]

На запитання слідчого, чому появилася підозра щодо РИЛЬСЬКОГО, адже, мовляв, зустрічався близько не лише з ним, то Сергій відповів:

«На РЫЛЬСКОГО во время его ареста и некоторого времени после освобождения, все смотрели как на антисоветского писателя – он арестовывался. Я все время с ним в дружбе, т.е. до и после его ареста. Очевидно меня считали единомышленником РЫЛЬСКОГО, ибо от него все сторонились после его освобождения из-под стражи. А я имею чувство человечности, люблю каждого человека. Я знаю, если РЫЛЬСКИЙ выпущен из-под ареста, значит он уже чистый и бояться дальнейших встреч с ним мне нечего. Сейчас мне известно то, что РЫЛЬСКИЙ считается советским человеком и писателем. Его работы печатаются в «Коммунисте» и других газетах СССР. Я считаю причиной моего ареста дружеские отношения с ПЛУЖНИКОМ».[2]

[1] ЦДАГО, фонд 263, опис 1,справа 50008, с. 15. Кримінальна справа Сергія Йосиповича Жигалка. Протокол допиту обвинуваченого від 16 січня 1935 р.

[2] ЦДАГО, фонд 263, опис 1,справа 50008, с. 15. Кримінальна справа Сергія Йосиповича Жигалка. Протокол допиту обвинуваченого від 16 січня 1935 р.

«РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКА ТЕМАТИКА ВИСКОЧИЛА З ПОЛЯ ЗОРУ АВТОРА»

А тоді після перших публічних підтримок ще радіти було зарано. Вчорашні однопартійці побачили в цій збірці інший, не пролетарський підтекст. І літературно-мистецький та громадсько-політичний ілюстрований журнал-місячник «Молодняк», орган ЦК ЛКСМУ (за редакцією І. Зарви, В. Лимаря, Т. Масенка, А. Хвилі, П. Усенка (відп. редактор), гнівним словом утаємниченого критика агресивно з однобічними суб'єктивними висновками літературного комсомольця відгукнувся в ось такий ідеологічний спосіб пролетарського реалізму.

«С. ЖИГАЛКО після майже трирічної перерви спромігся дати невелику збірочку, скористувавши в ній порівняно все найкраще, найхарактерніше з своєї творчости.

Звичайно, як тепер заведено, в цій збірці не знайшли собі місця твори раннього періоду автора, годі в «Єдиному пострілі» шукати оповідань, що змальовують соціяльну боротьбу, або сучасність крізь призму пролетарського світогляду.

Ранній період творчости С. ЖИГАЛКА йшов під знаком виразної соціяльної художної тематики з формального боку некритичного, рабського наслідування стилю Хвильового. («Ранкові роси», «В санаторію», «Степом») й тоді вже помітний нахил авторів до сатири, що її риски почали проглядатися в творчості майже з самого початку («В санаторію»), а потім розрослися в ціле сатиричне оповідання («Тумба», «Слово»). Проте сатира того часу (1925–1926 рр.) була соціяльною, хоча з певною домішкою еротики.

Збірка «Єдиний постріл» містить у собі шість оповідань з останнього періоду творчости С. ЖИГАЛКА. Щодо тематики, то ці твори можна розподілити на дві групи: люмпенська («По щастя»), обивательсько-міщанська (останні п'ять оповідань).

Треба відзначити, що робітничо-селянська тематика вискочила з поля зору автора. Найхарактерніші для збірки троє оповідань, що творять її художнє та ідеологічне обличчя: «По щастя», «Мокриця» і «Єдиний постріл».

«По щастя» розповідає про тих істот, яких звуть «босяками, хуліганами, пройдисвітами», й яким немає місця серед ЗВИЧАЙНИХ (!) людей. Ці надзвичайні люди, до яких пристає «я», «герой», від імені якого ведеться оповідання, після «нелюдського» вчинку, рятування дівчини, що втопилася, йдуть «шукати щастя, а воно прокляте закотилося кудись далеко». По дорозі, з нудьги й охоти випити, один, найбільш «надзвичайний» – Гордій, розповів про своє минуле, коли він був звичайним сільським парубком. Нарешті, вони наймаються на селі й бунтують проти куркулів за бідноту (надзвичайно свідомі), за що Гордія ВБИВАЮТЬ, а ДВА ТОВАРИШІ ТІКАЮТЬ.

Писати про люмпенів, на нашу думку, треба в реалістичних тонах, але ідеалізувати їх, як робить С. ЖИГАЛКО, зовсім не потрібно й художньо неправдиво.

Автор не дав характерних рис сучасних люмпен-пролетарів, спростив своє завдання схематизуванням і виявив повне нерозуміння сучасности. Соціяльну боротьбу в умовах НЕПи на селі, автор за своєю схемою подає так: «осатанілі звірі – куркулі, незаможники, що «бояться», є «затуркані селяни» й як активна сила – індивідуальна боротьба Гордія, без участи якогось ширшого колективу.

Таким чином це призвело до опоетизування індивідуальних терористичних актів (убивство Гордієм куркуля, підпал хати) й виявило основну тенденцію автора: надлюди з кола люмпен-пролетаріату є активна сила на сьогодні.

Не ново й не оригінально. Ще чверть віку назад М. Горький покладав на люмпенів надії, а зараз такі тенденції художніх творів є реакційні, типово дрібнобуржуазні.

Типи сусальні, примітивні і, як уже зазначали, не мають характерних ознак люмпен-пролетаріяту. Гордій твердий, жорстокий, незламний. Грицько – м'ягкотілий (ст. 32, сцена з зайчиком) більше схожий на інтелігента, треба ж контрастів і зовсім сіреньке, не колоритне «я».

Треба констатувати також надто примітивний «демоничний» малюнок куркульських зборів. Так пишуть лише початкуючі письменники в своєму першому оповіданні. Не рятує антихудожности й ремарка від «я»: «тільки тепер собі усвідомив, з якою силою приходиться мірятися бідному, затурканому селянинові».

Ремарка ця лише виявляє інтелігентський «жах» перед дійсністю й є яскрава щодо світогляду автора.

Побудовано оповідання в формі мандрівної літератури, але побудовано погано: розтягнута розповідь Гордія про своє минуле, гальмує сюжетний рух. Вставили її на нашу думку лише для того, щоб виявити жорстокість вдачі Гордія і… щоб протиставити зажерливу колонію, що «не дав й шматка (хліба А. Г.) слабкому батькові» – бідним переселенцям, які гинуть із голоду.

«Земля сувора до бідних», а сподіватися на допомогу, просто з глузду з'їхати.

Такі риски виявляють зневіру автора й відганяють не лише нерозумінням ролі колективів, а ненавистю до них.

«Мокриця» мусила бути сатирою на безліч «Маргариткиних», що гальмують наш поступ уперед. Але замість сатири маємо легку іронію та містицизм в ідеї твору. Сюжет виключно побудований на містичній пригоді з мокрицею – Маргариткиним, що й підкреслює автор (ст. 24) і зовсім не до речи прикінцеве слово автора з звертанням до читача. Виправдовується автор, вірте, це правда «знайомий бухгалтер» казав. «Друзі мої! Чорна й непроглядна ніч зараз вкрила м'ятежну, безпорадну землю. Люди ж такі, як і ми, по подобію –свою думку згубили ві сні, а з новим блиском сонця знову своїми руками здавлять «брата», «людину».

Таке світосприймання «оригінальної» групи молоди «Чорного ворона». Власне на виявленні цього світосприймання і побудовано оповідання «Єдиний постріл».

Замість сатири – симпатія до цих революцією «обездолених людей».

До того «Єдиний постріл» із формального боку найслабше оповідання збірки. Зім'ятий сюжет, не має жодного яскравого типа, не виявлено психологію персонажів, зовсім немає побутових рисок. Все оповідання, як кажуть, «виссане з пальця», і тому автор сам говорить за всіх своїх героїв.

Інші оповідання – просто фейлетони на ту чи ту тему, ще й без фейлетонної дотепности, просто нудні. Особливо символістичне «Коло», що своєю будовою доводить техничну безсилість автора побудувати сюжетне оповідання. С. ЖИГАЛКОВІ не вистачає життєвих фактів і він розбавляє сюжет ліричними вставками, щоб заховати свою безсилість.

Прикро вражає у всій збірці повне незнання життя і побуту.

Такі абсурди, як підігрівання вафлів на примусі (!!), подача обіду в ночних горшках «генералах», тисячі карбованців в місцевкомі, сейф, що його можна відімкнути маленьким ломиком (проглянув би автор ілюстровані журнали, малюнки про «взлом» сейфів у радянському торгпредстві в Лондоні), свідчать не тільки про незнання життя, а й про презирство до читача.

Сама філософія автора, що він її намагається вдовбати в голову читачеві, стара й нудна: «життя таке нудне й сіре, як то напис на мойому лоткові», «світ – маскарад, де пізнають одне одного при смерти», і остаточна заява: «ніколи не розглядай людину зсередини, наперед вивернувши їй вуха, ніздрі, шлунка. Тоді не в людині копатимешся, а в якійсь смердючій помийниці».

Немає для чого жити, бо людина – «помийниця», жінки – «капшук, що згубиться»… отут і викриваються «таємниці» й «недоречності» світогляду автора.

Надаремно в своєму «Про єдиний постріл» автор не помітив, ні робітника, ні селянина й шаржовано подав комсомолок і військових (цебто представників Червоної армії. – *А. Г.*).

С. ЖИГАЛКО не знайшов в умовах НЕПи нічого позитивного (існують лише пивні), розгубився і піддався впливові ворожих пролетарському письменникові прошарувань і став ПІДГОЛОСКОМ чужих йому, на початку літературної роботи, соціяльних груп.

Навіть образи й порівняння стали в нього відгонити літературщиною: «вартовий – величезна кома», «крицею з пихов плутає думку (ну й ну) », «голос барахольщика діловий, як друкарська машина».

В одному з своїх «шедеврів» автор кинув таку фразу: «їх писанина дуже скидається на недосмажену котлету».

Нам би не хотілося так кінчати свою рецензію, але об'єктивна аналіза збірки призвела до цього.

Будемо сподіватися, що «Єдиний постріл» так і залишиться в творчості С. ЖИГАЛКА єдиним зразком літературного непорозуміння, випадковим і не характерним для молодих революційних письменників, що йдуть шляхом здорової соціяльної художности.

А. ГРУНТ». [1]

Це не випадковий принизливий публічний (такий собі захований за псевдо-

[1] Грунт А. Робітничо-селянська тематика вискочила з поля зору автора. Рецензія. – К.: Молодняк, № 8, 1927. Собачко Ольга. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – Наукові записки. К.: 2009. – Випуск 43. С. 227–228.

нім) гнівний окрик на автора. Мовляв, «молодий революційний письменник» не йде «шяхом здорової соціяльної художности», «залишиться… зразком літературного непорозуміння». Та й видав «збірочку» майже за трирічну перерву. Смисловий стиль такої рецензії А. ГРУНТА надто співпадає з доповідною запискою до ЦК партії того ж Андрія ХВИЛІ (справжнє прізвище ОЛІНТЕР – *М. С.*), про що можемо переконатися з дослідження Ольги СОБАЧКО «Про встановлення монополії партійної критики в літературі в 1927–1932 роках»:[1]

«…Одночасно, в 1928 р. почали проявляти підвищену активність партійні органи. Їхня зацікавленість літературними справами значно зросла. На початку року АГІТПРОП (відділ комуністичної агітації і пропаганди радянської держави. – *М. С.*), **за дорученням секретаріату підготував доповідну записку для ЦК КП/б/У. Її автором був А. ХВИЛЯ (завідувач культпропвідділом і агітпроппресвідділу ЦК КП(б) У Андрій Ананійович. – М. С.). Отже, більшовицька партія планувала серйозно зайнятися «вирішенням» літературних проблем. Особливу увагу більшовики приділяли неокласикам, оскільки розуміли, що, попри зовнішню лояльність, ця частина письменства так і не прийняла державну політику більшовиків, особливо в галузі національних відносин. Саме про це і йшлося в агітпропівській записці:**

«Помічається підсилення та ускладнення форм наступу ворожої ідеології в ділянці критики, публіцистики та красного письменства. Характерна особливість етапу цього наступу – це спроба маскування з боку ворожих нам сил, спроба зовнішнього пристосування до вимог контролю, залишення та поглиблення в основі своїх старих платформ. Автори з красного письменства здебільш хворіють на селянську обмеженість та занепадництво і песимізм в змалюванні й оцінці соціальних явищ сучасності (наше виділення. – *М. С.*).

Суперечки між селом та містом, між населенням та органами влади, негативні явища соціальної нерівності, недоліки щодо розв'язання національного питання – висуваються на передній план, узагальнюються.

Отже, утворюється тло занепадництва і зневір'я в здобутки і доцільність революції. Переважно це виявляється в формі ідеалізації контрреволюційних виступів та боротьби проти радянської влади (БРАСЮК «Отаман Сатана», ЖИГАЛКО «Кореш», ПІДМОГИЛЬНИЙ «Проблема хліба», ОНІЩЕНКО «Ткачихи», в націоналістичних ухилах – АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ «Смерть» і т. інше.

Тут треба зауважити, що не лише приватні видавництва, а і ДВУ відчуває на собі тиск цієї в значній мірі ворожої рад. владі ідеології (ЖИГАЛКО, АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ, ОНІЩЕНКО)».[2]

Прозаїка Сергія ЖИГАЛКА, що висвітлював сільську тематику, в доповідній «на цеківські коридори» вже звинувачено в спробі маскування, як ворожої сили, в хворобливій селянській обмеженості та занепадництві і песимізмі в змалюванні в своїй творчості соціальних явищ тогочасся на селі. Попри те, що пись-

[1] Собачко Ольга. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – Наукові записки. К.: 2009. – Випуск 43. С. 227–228.

[2] ЦДАГО, фонд 1, опис 20, справа 2695, аркуш 11–12.

менник ще був дійсним членом спілки пролетарських письменників ВУСПП, вважав себе прихильником більшовицької політики у намірах впроваджувати усуспільнену перебудову на селі. Тобто лояльно ставився до більшовизації радянської влади.

ЖИГАЛКО був делегатом Всеукраїнського з'їзду пролетарських письменників, який провів чітку войовничу межу між буржуазно-міщанською літературою і пролетарською, що зазначено у відомому «Маніфесті». З-поміж 59 підписантів є прізвище й ЖИГАЛКА:

> **«1-ий з'їзд пролетарських письменників України – свідомий клясових завдань пролетарської літератури й величезної відповідальности, яку на неї покладає пролетаріят, висуває гасло рішучої боротьби за інтернаціонально-клясовий союз літератури України проти міщанського націоналістичного, за вольовий активний пролетарський світогляд у літературі проти буржуазного й пасеїстичного, за соціяльну художність проти індивідуалістично-богемської…»**[1]

Разом із тим партійна думка, що він став на стежку зневір'я, як «не наш», поки що таємно, але поповзла куди і кому слід. І ЖИГАЛКО відчував це, бо до одержання письменницького пайка не допускали, до Будинку відпочинку не надавали путівки, написані оповідання друкувалися рідко та ще й постійно висувалися претензії щодо ідейності, що в героїв слабувала на звучання. І змушували письменника доробляти, переробляти чи не включати до видавничих планів.

Доречно зазначити, що у Радянській Україні письменники якийсь час вважалися особами вільних професій і жили суто з літературної праці. Згодом на державному рівні було ухвалено кілька постанов, згідно з якими письменники могли вступити до секції працівників преси при спілці робітників поліграфічного виробництва. У грудні 1926 р. в Харкові було організовано виборний місцевком, який обслуговував колектив харківських письменників, подібний орган діяв

[1] Часопис «Гарт», № 1–3, 1927 р., с. 136–138. Маніфест Всеукраїнського з'їзду пролетарських письменників.

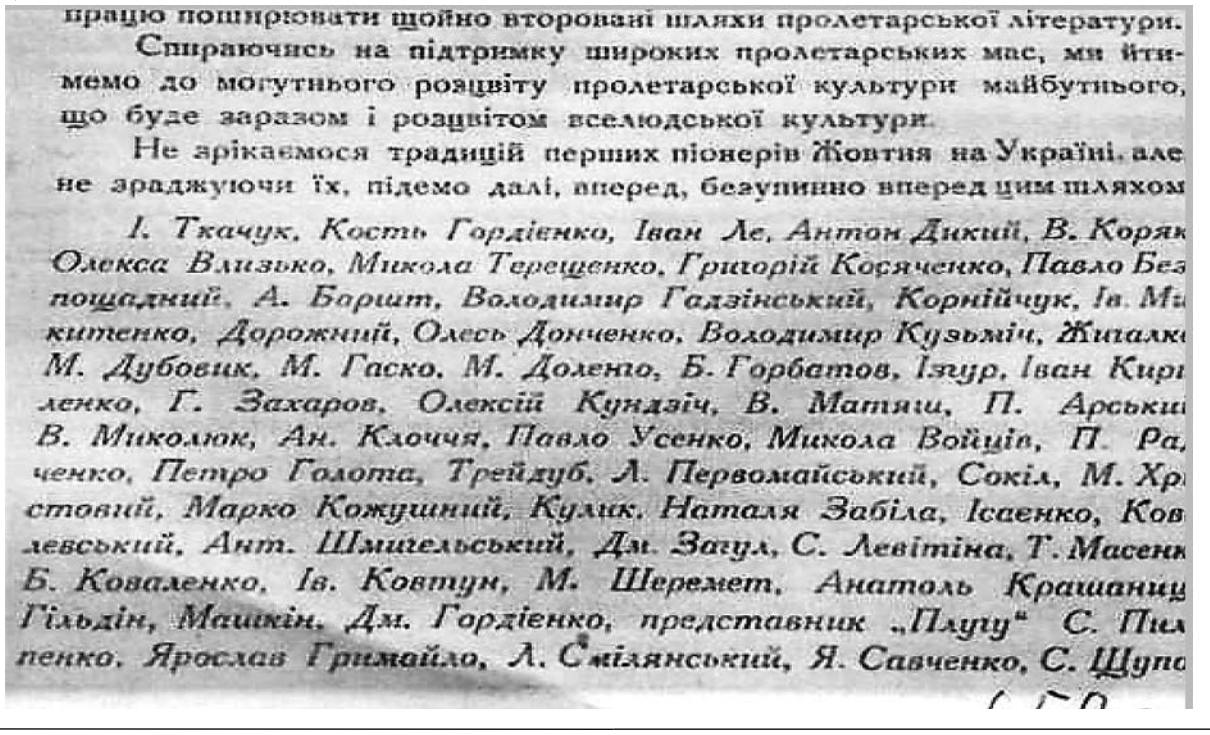
працю поширювати щойно второвані шляхи пролетарської літератури.
Спираючись на підтримку широких пролетарських мас, ми йтимемо до могутнього розцвіту пролетарської культури майбутнього, що буде заразом і розцвітом вселюдської культури.
Не зрікаємося традицій перших піонерів Жовтня на Україні, але не зраджуючи їх, підемо далі, вперед, безупинно вперед цим шляхом
І. Ткачук, Кость Гордієнко, Іван Ле, Антон Дикий, В. Коряк Олекса Влизько, Микола Терещенко, Григорій Косяченко, Павло Без пощадний, А. Барит, Володимир Гадзінський, Корнійчук, Ів. Ми китенко, Дорожний, Олесь Донченко, Володимир Кузьміч, Жигалк М. Дубовик, М. Гаско, М. Доленко, Б. Горбатов, Ізгур, Іван Кир ленко, Г. Захаров, Олексій Кундзіч, В. Матяш, П. Арськи В. Миколюк, Ан. Клоччя, Павло Усенко, Микола Войців, П. Ра ченко, Петро Голота, Трейдуб, Л. Первомайський, Сокіл, М. Хр стовий, Марко Кожушний, Кулик, Наталя Забіла, Ісаєнко, Ков левський, Ант. Шмигельський, Дм. Загул, С. Левітіна, Т. Масен Б. Коваленко, Ів. Ковтун, М. Шеремет, Анатоль Крашаниц Гільдін, Машкін, Дм. Гордієнко, представник „Плугу" С. Пи пенко, Ярослав Гримайло, Л. Смілянський, Я. Савченко, С. Щуп

також у Києві. Місцевком клопотався організацією письменників у профспілку та оформленням їхніх спілчанських прав, проблемами тарифів і авторських гонорарів, забезпечення літераторів житлом, санаторного й стаціонарного лікування, страхування та іншими матеріально-побутовими питаннями. Заходами місцевкому було зведено перший у Харкові будинок письменників на Холодній Горі (нині – вул. Полтавський шлях). А згодом і в Києві (вул. Б. Хмельницького). На загальні збори, які обирали місцевком, письменники збиралися двічі–тричі на рік

Отже, творці слова мали право тоді вважатися працюючими літературними робітниками. Поняття інтелігента було буржуазним і використовувалося, як образа особистості. Відповідні місцеві комітети забезпечували їх підтримкою, як матеріальною, так і моральною, вимагаючи дотримання статутних вимог. А відтак і відповідне сприяння в популяризації того чи того слухняного і «правильного» письменника. Про такий своєрідний «маркер» мав право говорити і ЖИГАЛКО, бо він був на той час уже «диким письменником».

Цей творчий стан його ми бачимо в численних повідомленнях агентів НКВС, які доносили їх від спілкування з ЖИГАЛКОМ чи з його однодумцями, компрометуючи їх. Подаємо фрагменти з цільних текстів, які публікуються в повному обсязі в цій книжці, скопійованих із кримінальних справ у архівах України.

Наприклад, агент «Журналист» 29 вересня 1933 р. пише відповідну компрометуючу інформацію (цитування тут і надалі йтимуть за мовою оригіналів. – *М. С.*) :

> **«Таким образом имеется группка людей – творческих импотентов-неудачников, полагающихся, что существующий строй является причиной их жалкого положения. Так и живут они в вечной нужде и недовольстве, перебиваясь подачками месткома (маленьким жульничеством в кооперат. комиссии), вечно томясь желанием или раздобыть 6-50 на поллитра, несмотря на то, что крестьянское село в данное время поднялось на ноги и давно пользуется распределением прибыли, ЯРОШЕНКО, КОСЯЧЕНКО и ЖИГАЛКО все еще непрестанно твердят об ужасах голода 1933 года..»**

Або агент «Обновленная» 7 березня 1934 р. зафіксувала розмову з ЖИГАЛКОМ:

> **«Якось, коли видрукували його оповідання в «Глобусі», він сказав мені: «Тепер я можу хоч спокійно спати, не думати, що можуть прийти й мене забрати». Ще іншим разом він сказав мені. «Я стараюся тепер добиватися пайка». Себто ЖИГАЛКО всіма засобами хоче змінити в колективі думку про себе…»**

Агент «Активіст»10 березня 1934 р. доносив:

> **«В году 24–26 он в институте (ИНО) находится вначале в группе писателей «ПИДГ»[1], во главе с Б. Коваленком, которая, впрочем, существовала очень недолго и перешла на позиции более «левой» т. н. пролетарской литературной организации «Гарт», которую довольно активно защищала в своих выступлениях и в борьбе против организации «Плуг». Правда, ЖИГАЛКО в организации был очень пассивный член, так как единоличник, и теоретич. организацию отстаивал бывший Коваленко (ныне крупный работник, литературовед в Москве)…»**

[1] Неточність. Група організовувалась як Гурток культури українського слова.

ГІРКОТНЯВА ЖИТТЯ

Творча вдача письменника водночас шукала трибуну для актуального слова вже в часописі «КІНО», де редактором був Микола БАЖАН. Там Сергій у 1927 році публікує два фейлетони «Знак Зеро» (№ 1), «Надмогильник» (№3) і оповідання «Червінець» (№19/20). А в 1928 – фейлетон «Отаман Зелений» (№ 8). До речі, можна з певністю передбачити, що сюжети цих «в'їдливих» артистичних (за тематикою) фейлетонів з'явилися чи не за порадою свого близького земляка, популярного тоді українського артиста театру імені Івана Франка Лазаря Васильовича ШЕВЧЕНКА (родом із бориспільського села Гнідин). З ним ЖИГАЛКО підтримував творчі стосунки, про що зазначить пізніше в одному офіційному документі. Гнідинські краєзнавці дізналися, за спогадами онуки артиста Олени Сергіївни Зарицької (мешкає в Києві), що Лазар Васильович приїздив до села разом із групою київських письменників. Знають із переказу матері, що серед них був поет Максим РИЛЬСЬКИЙ і письменник Марко Вороний. Знову ж таки в цій компанії міг бути і їхній однодумець і земляк Лазаря – С. ЖИГАЛКО.

У ВІКІПЕДІЇ на сторінці Л. Шевченка зазначено: український актор на характерних і героїчних ролях, режисер Всеукраїнського радіомовлення в Києві. Грав ролі: в інсценізації поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки» (1921 р., полковник). Також у п'єсах: Івана Карпенка-Карого «Суєта» (1923 р., вчитель гімназії Михайло) ; Миколи Куліша «97» (1924 р., куркуль Гнат Гиря) ; Харальда Бергстедта і Гната Юри «Коронний злодій» (1925 р., кардинал) ; Олександра Ржешевського «Трибунал» (1932 р., командарм) ; Володимира Кіршона «Чудесний сплав» (1934 р., сторонній громадянин)...

Лазар Шевченко помер загадковою смертю в 1937 році. Після виклику на допит до НКВС він повернувся додому. Його не арештували, але відразу ж заслаб і невдовзі десь через місяць помер. Онучка Олена Сергіївна пам'ятає мамину біль, що його могли отруїти. Бо він був не хворобливим і оптимістичним у житті в свої 58 років. І для такої підозри були в неї причини.

Лазар Васильович ШЕВЧЕНКО (Гнідинський шкільний музей «Берегиня»)

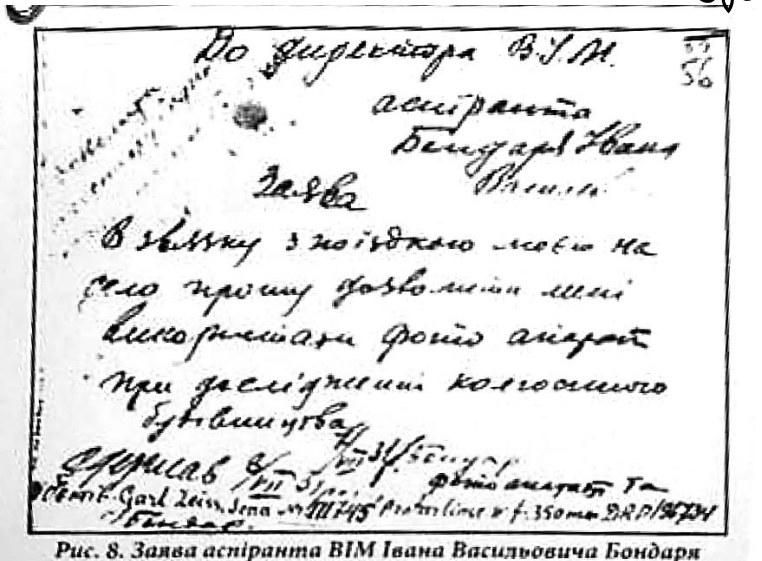

До директора В.І.М.
аспіранта
Бондаря Івана
Заява
В зв'язку з поїздкою моєю на
село прошу дозволити мені
використати фото апарат
при дослідженні колгоспного
будівництва

Рис. 8. Заява аспіранта ВІМ Івана Васильовича Бондаря з проханням дозволити користуватися фотоапаратом (НА НХМУ, оп. 1, од. зб. 80, арк. 56)

«Музей України (Збірка П. Потоцького)

В іншій кримінальній справі, звинувачуваний у контрреволюційній, націоналістичній діяльності письменник Марко Миколайович Вороний на запитання слідчих НКВС Писарева та Бондаренка-Гольдмана про учасників організації свідчив (протокол допиту від 14 квітня 1935 року) :

«За период 1934–1935 гг. разновременно в Киеве участниками совещаний являлись члены к-р организации: Плужник, Тенета, Волошин, Щербатинский, я – Вороной, Волкович, Воскрекасенко, ЖИГАЛКО, Ярошенко, Мельник, ШЕВЧЕНКО, Дейнар и брат Бажана…Как в Харькове, так и впоследствии в Киеве, темами, обсуждавшимися нами, были:

а) Вопросы национального угнетения всего того, что еще (зовут) чисто национальной украинской культурой. В частности, это относилось к литературному творчеству националистов, литераторов, труды которых не могут печататься, что рассматривалось нами, как истинное отражение украинских масс.

б) Политические вопросы как внутреннего, так и международного характера. Рассматривались результаты коллективизации, как исказитель того, что это мероприятие ведет к массовому обнищанию крестьянских масс, предсказывающемуся голоду – окончательному разорению села, где в лучших колхозах только одиночки, сверхударники, при удовлетворительных результатах на трудодень (2–3 кг) в состоянии трудом прокормить свою семью.

На базе выездов литературных бригад в колхозы и новостройки выявлялась немощь колхозов, никчемность новостроек, неумение овладеть тем и другим. Несмотря на колоссальные людские жертвы и расходование впустую больших денежных сумм, что также приводит в результате к обнищанию и разорению крестьянства…»[1]

Сувора правда у відвертості письменника для протоколу злочинного НКВС, хіба що додавала акцентованих звинувачень підсудному. Щоправда, в протоколі підпис ВОРОНОГО чомусь відсутній.

…Згадаємо ще одного бориспільця, найближчого Сергійового друга дитинства і юності – Івана Васильовича БОНДАРЯ. Як склалася його доля в навчанні на історичному факультеті й по тому? Всі музеїсти зазначають, що студенти БОНДАР і ЖИГАЛКО мешкали разом близько трьох років, навчаючись в інституті. Там студент БОНДАР брав участь у роботі семінару підвищеного типу з історії України при КІНО (керованого українським істориком, архівістом, музейником, політичним діячем, професором Олександром ОГЛОБЛИНИМ). Студіював фахові знання, працюючи в архівному семінарі в 1927–1929 роках, при Київському Центральному історичному архіві теж під керівництвом Олександра Петровича. А в 30-х – аспірант Всеукраїнського історичного музею. Надалі – завідувач відділу, науковий співробітник і директор Центрального історичного музею.

Життєві шляхи з Сергієм ніби розійшлися, але вони не могли не спілкуватися, бо історичний аспект буття українців цікавив літератора й це можна простежити в його творах. Про музейну діяльність І. БОНДАРЯ, описану вище, розповідає С. БІЛОКІНЬ у дослідженні «Музей України (Збірка П. Потоцького)», виданому в Києві (2006).

[1] Гальченко Сергій. Неокласик – сталінський золотовидобувач. Михайло Драй-Хмара. – Х.: Фоліо, 2018. – С.381.

І наводить ось цю фотокопію його заяви, яка актуальна тим, що для поїздки на село в 1931 р. потрібно було брати дозвіл на користування фотоапаратом при дослідженні колгоспного будівництва. Як система влади боялася навіть світлин із сільською тематикою, і тримала під контролем будь-яку інформацію про колективізацію.

Про їхні зустрічі вже, як письменника з працівником історичного музею, згадується в і протоколі допиту ЖИГАЛКА. Проте репресивна більшовицька гільйотина обминула Івана Васильовича. Не залигали його в контрреволюційну петлю БОНДАРЕНКИ-ГОЛЬДМАНИ й він багато зробив для розвитку та збереження музейних надбань України.

А тепер ще про твори на кіношну тему ЖИГАЛКА. У передмові до «Систематичного покажчика змісту журналу «КІНО (1925–1933» (видано в Києві в 2011 р., ст. 6) читаємо:

> **«Внесок українських письменників у становлення національної кінематографії загальновідомий. Тому такими цікавими й актуальними з позицій сьогодення є матеріали дванадцятого розділу «Літературні твори». Це уривки зі сценаріїв кінофільмів «Боротьба велетнів», «Два дні», «Кахівський плацдарм» С. Лазуріна, «Тарас Шевченко» Д. Бузька, «Міжгір'я» Ф. Лопатинського та ін.: публіцистика М. БАЖАНА, О. МАР'ЯМОВА, В. ПОЛІЩУКА, М. УШАКОВА, нариси і оповідання С. ЖИГАЛКА…»**

Нарисів, на жаль, не знайшли в часопису, три фейлетони й оповідання справді є. У 30-х роках про «творчий внесок до національної кінематографії» стосовно С. ЖИГАЛКА, знаходимо і в агентурних розробках НКВС секретними співробітниками (агентами), що доносили до секретно-політичного відділення оперативного відділу Київського оперативного сектору ДПУ свої вивідані відомості.

АГЕНТ «ХОЛМСЬКИЙ» (28 січня 1930 р.)

«…М. БАЖАН, як редактор журналу «КІНО» і редактор Укртехкіновидаву «підгодовує» своїх приятелів письменників, видаючи аванси під ненаписані речі, або замовляючи нікому непотрібну халтуру. До нього часто бігають у скрутну фінансову хвилину підживиться КОСИНКА, САВЧЕНКО, ЖИГАЛКО, Д. ТАСЬ, ПАРУБОЧИЙ Л. (кінофабрика), ЛОПАТИНСЬКИЙ (кінорежисер) та інші. І він ніколи їм не відмовляє, незважаючи на постійні протести з боку бухгалтера САТИР Галини Бенедиктовни. БАЖАН – центр групи письменників попутників, що зв'язані між собою почуттям особистої дружби. Всі вони взаємно один одного підсаджують…»[1]

АГЕНТ «ЛЕОНОВ» (8 жовтня 1931 р.)

«Мав цілоденну розмову зі сценаристом Київської кінофабрики Григорієм Михайловичем СТРІЛЬЦЕМ – КОСИНКОЮ. Він цитував слова героя-червоноармійця із неназваного його оповідання («боровся, боровся, а чортзна за що»). Переказував нарікання на складність роботи письменника, пристосуванство критиків, примітивність рецензентів, захоплення творчістю Євгена Маланюка і Дмитра Донцова. «Найвідвер-

[1] ГДА СБУ. Беглецы. фонд 65, опис 1, справа № С–4468, т. 1.

тіший серед письменників КОСИНКА не сидить на місці, а із Сергієм ЖИГАЛКОМ «лазять по хуторах і приміських колгоспах. І про все говорять із недоброю усмішкою стряпчого…»[1]

АГЕНТ «ЖУРНАЛІСТ» (15 вересня 1933 р.)

«…В 1932 году от Киевской кинофабрики предложено (через Савченко и Бажана) написать сценарий на колхозную тему. ЖИГАЛКО настряпал комедию, представляющую собой вредный и злой пасквиль на советскую действительность. Например, центральный эпизод сценария – являлся такой случай. В колхозе нечем кормить скотину, есть только гнилая солома, которую ни коровы, ни лошади не хотят есть. И вот один из колхозников-ударников получает премию за изобретение, при помощи которого он заставил скотину есть солому. Он советовал одеть всем лошадям синие очки. Солома, мол, желтая, если на нее смотреть через синие очки, то она будет казаться зеленой и кони с удовольствием станут ее лопать, принимая за траву. Подобных приведенному, в сценарии эпизодов не мало. Ядовитая ирония по отношению к колхозному движению на селе, звучит по всем произведениям ЖИГАЛКО…»[2]

Складно уявити душевний стан здібного молодого літератора, коли він відчував себе ніби зайвою людиною в творчому середовищі, що не сприяло його активному зростанню. Відверто неприховане замовчування та несприйняття його доскіпливого пошуку правди життя, не сприяло йому в творчості, хоча зрідка в часописах «Червоний шлях», «Глобус», «Всесвіт», «Нова громада», «Молодий більшовик», «Кіно», «Літературній газеті» ще з'являлися його поодинокі твори наприкінці 20-х років. Із вуст керівництва ВУСПП дедалі активнішими ставали вимоги оптимістичної радянської «достовірності» в творах про проведення тієї ж колективізації на селі чи з будівництва об'єктів індустріалізації.

Літературні бригади й письменники самостійно виїжджали на об'єкти, а також брали соціалістичні зобов'язання написати роман про шахтобудівників Донбасу, Харківського тракторного, Дніпрогесу тощо. Агенти фіксують, що ЖИГАЛКО разом із КОСИНКОЮ «лазять по хуторах і приміських колгоспах», а потім привозять **«ядовитую иронию по отношению к колхозному движению»**. Все ж 1927–1929 роки для бориспільського прозаїка видалися дещо врожайнішими, ніж раніше. Побачили світ не лишень відверто пробільшовицькі оповідання з певним підтекстом, наприклад, «Золота тарілка» (спогади старого більшовика про переродження усвідомленого партійця в зарозумілого непмана); «Брехня» (роль церковників у зриві колективізації) ; «Перемога» (нове життя долає патріархальні забобони) чи «Уночі» (повість про сільську самовідданість громадян у налагодженні колгоспного життя) та інші.

У «Літературній газеті» надруковано навдивовижу промовисте оповідання «Увірваний голос». Автор, як журналіст, котрий виїхав у відрядження, де зустрів свого містечкового ліричного героя-співачку Беллу з видатним голосом. Він підтримав її у прагненні врятувати матір і себе від зневіри.

---

[1] Митці на прицілі. Григорій Косинка. Передмова, упорядкування текстів та примітки Сергія Гальченка. Фоліо. – Х., 2018. – С.15.

[2] ДА СБУ. Беглецы. фонд 65, опис 1, справа № С–4468, т. 2.

Літературний процес в Україні цього періоду можна характеризувати загостренням міжгрупових літературних стосунків, тобто своєрідне творче осине гніздо як у столичному Харкові, так і в «провінційному» Києві. Українізація, освячена з 1923 року авторитетом міністрів освіти: націонал-комуністом Олександром Шумським та «вірним ленінцем» Миколою Скрипником, творилася наполегливо і впевнено. На хвилі національного відродження в Україні, як стверджують дослідники, виникло так зване «націонал-ухильництво» – форма націонал-комунізму, представники якого намагалися поєднати комунізм із національним рухом. Його затятими речниками в Україні були Микола Хвильовий, Олександр Шумський, Михайло Волобуєв і той бо ж Микола Скрипник.

О. Шумський, працюючи наркомом (міністром) освіти, виступив за розширення українізації, неформальне її проведення. Своє розуміння українізації він доповідав у квітні 1925 р. на пленумі ЦК КП(б) У, акцентуючи на двох завданнях у національному питанні: «вирощування і зміцнення кадрів з місцевих людей і наближення радянської влади у національних республіках до трудящих цих республік щодо мови і культури... Тобто українізація в її широкому «суспільно-культурному розумінні». Поняття «українізація» він тлумачив як вивчення української мови й культури, а не перетворення будь-кого в представника української національності.

Культуротворення, що народжувалося, – за літературною термінологією було духовним відродженням. Молоді літературні сили енергійно підтримували таке поле діяльності влади й власного усвідомлення себе в цій патріотичній боротьбі. Сергій ЖИГАЛКО шукав свою приналежність у цих умовах, як переконують нас творчі здобутки, не лишень до пролетарського крила нового угруповання ВУСПП, де він опинився після саморозпуску ГАРТу, а й промовисте мовчання. В 1926 році, що є показово, він опублікував лишень два твори. Ми схильні так думати (й про це доносить секретна агентура), що почали не співпадати стосунки з Борисом КОВАЛЕНКОМ, котрий оголосив критичну війну своєму наставнику Миколі ХВИЛЬОВОМУ.

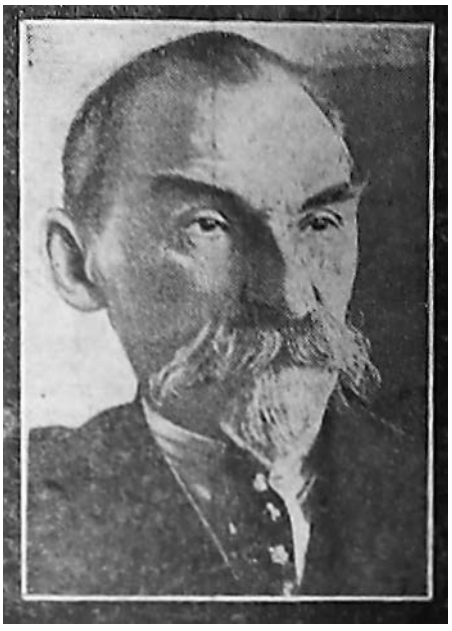

Микола Скрипник

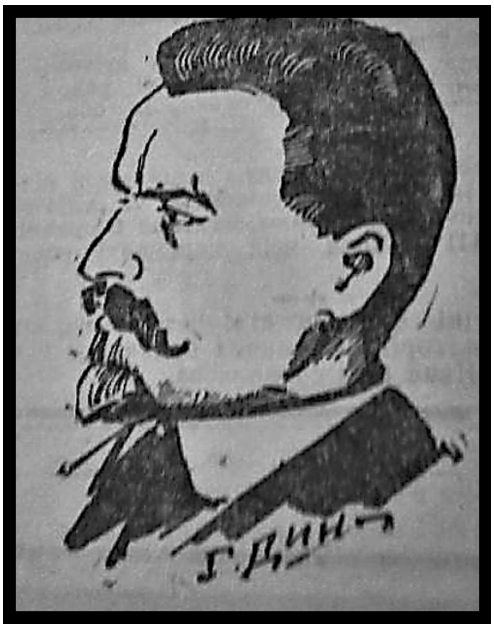

Олександр Шумський

Політичні переконання письменника ЖИГАЛКА в творчому доробку тих років ніби віддалялися від агітаційного азарту й фанатичної віри в прискореному приході комуни, як всенародного щастя, що особливо помітно в ранніх його оповіданнях «Дід Макар», «Ранкові роси». Вони вже були ще приховано критичними до суспільних явищ, наприклад, пов'язаних із початком колективізації на селі. Це болюча тема для нього, вихідця з сільського регіону.

Він разом із колегами по перу їздить, а не «лазять по хуторах і приміських колгоспах», а потім привозять **«ядовитую иронию по отношению к колхозному движению»**, як пізніше оформлять його творчий настрій у доносах агенти НКВС. Він «лазить» глибинкою сільської України – Вінниччиною, Полтавщиною, Херсонщиною, Катеринославщиною. Це засвідчує про його намагання реально бачити й всебічно досліджувати суспільні явища в його улюбленій темі – життя непманівського й колективізованого села. Після повернення з відрядження до селянського Гайворона через кілька днів, на початку січня 1935 року, його було заарештовано.

Тут звернемося до агентурних повідомлень. У них яскраво виражена думка, що переконання ЖИГАЛКА схилялись ближче «…Анархическому непризнанию каких бы то ни было рамок поведения личности, их настроения весьма пессимистического порядка, вызываемых не только нашей действительностью, но и действительностью, так сказать, «общемирового порядка».

Мовляв, такі настрої привнесені читанням книжок занепадницьких буржуазних філософів, і також творами Хвильового та Єсеніна, якими захоплювався письменник «без всякого разбора и критического подхода». А звідси і захоплення «богемним життям». Секретний агент робить висновок, що це могло стати ідейним і організаційним розривом групи ЖИГАЛКА, КОСЯЧЕНКА і ФАЛЬКІВСЬКОГО з керівною верхівкою ВУСПП і особисто з КОВАЛЕНКОМ. І вчорашні пролетарські однодумці розійшлися в поглядах і стали «дикими», тобто поза літературною організацією.

Згортання українізації у 1927 р., що почалося через «нову» сталінську політичну лінію, окрім брудного цькування, чіпляло на письменників облудні ідеологічні ярлики: прихильник скрипниківщини, шумськизму, хвильовизму, петлюрівщини. То ж ідейно ЖИГАЛКО з друзями схилялися до групи рішуче патріотичних літераторів, як КОСИНКА, АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ, ПІДМОГИЛЬНИЙ, ПЛУЖНИК, ФАЛЬКІВСЬКИЙ… Пізніше НКВС цю групу назве «Беглецами» – «Втікачами» і «зафіксує» в ній ЖИГАЛКА.

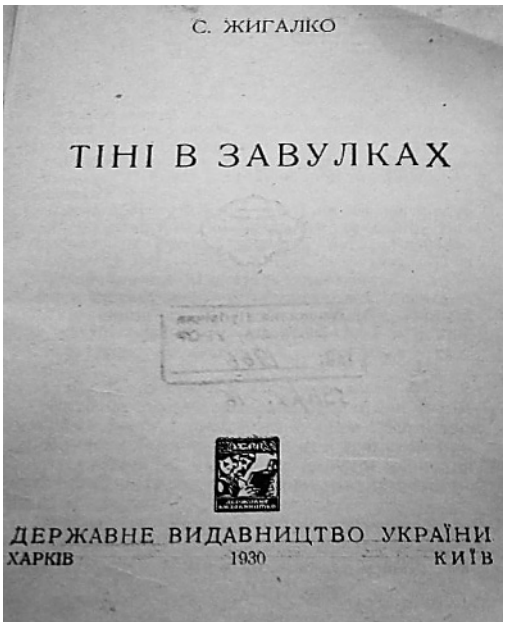

У цьому химерному політичному хаосі суспільної думки складно, як бачимо, зорієнтуватися щодо творчої позиції молодому мислячому обдаруванню, що добачало активну участь у пошуку літературного шляху. А це особистий внесок новеліста й

сатирика до творення живої, кінематографічної лінії поведінки героїв згорьованого села в лещатах жорстокої боротьби за виживання. Владний режим не хотів уже сприймати не радісний, не агітаційний стиль творчості, а лишень «трафаретний суконний сахариновий пафос» й тому відсовував таких письменників до критеріїв «попутників», не перспективних. Щоби зберігати власну творчу незалежність від літературного прейскуранту, письменник мусив шукати ще й особистий шлях до виживання.

То ж ЖИГАЛКУ довелося проситися літпрацівником до заводської газети «Мартен» (київське підприємство «Більшовик»). Опубліковану книжку «Тіні в завулках» у Харківському державному видавництві України в 1930 р. критика не помітила, хоча тіні – це українські втікачі від нової радянської дійсності, опиняючись у безпросвітніх умовах не життя, а каторги в капіталістичній Німеччині з мріями повернутися все ж додому. Головні герої – акцизний чиновник Бурулька з русявою дружиною Глафірою виписані колоритно й правдоподібно. Втікачі побачили європейське життя, геть розчарувавшись у ньому.

Треба зазначити, що ця повість мала й журнальний варіант – «З того світу», надрукований у часописі «Гарт» № 4 у 1929 році. Мабуть, той світ виявився не переконливим для партійно-літературних ідеологів від влади і Сергій переробляв повість, особливо прикінцевий розділ під оптимістичніший.

Дослідниця української малої прози 20-х років, доцент кафедри української літератури факультету філології та журналістики Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Короленка, доктор філологічних наук Світлана ЛЕНСЬКА, аналізуючи тему трагедії українського селянства, осмислення Голодомору, як національної катастрофи у новелістиці, привернула увагу на сюжет твору ЖИГАЛКА «Тіні в завулках». Літературознавчиня наголошує:

> **«Майстерно відтворено панічну втечу колишньої соціальної еліти від більшовиків, їхнє перебування в таборі для переміщених осіб, життя в Берліні. Голод і страх є психологічним лейтмотивом твору. Головний герой, колишній акцизний чиновник Бурулька з дружиною – «маленька людина» серед емігрантів. Дорогою він загубив Глафіру. Тема її пошуку є однією з головних сюжетних ліній оповідання. Автор демонструє прірву морального падіння графів і князів, які здатні заради шматка хліба на вбивство, розпусту, злодійство. Зображення драматичних подій життя персонажів позбавлене глибокого психологізму, проте реалістична художня інтерпретація тяжких умов життя колишньої соціальної еліти оприявнюється у творі досить виразно».**[1]

[1] Ленська Світлана Василівна. Стаття: Екзистенційна проблематика в соціально-психологічному дискурсі пореволюційної новелістики (докторська дисертація). П.: 2015. – С. 144.

АГЕНТУРНЕ ЗАКУЛІССЯ НКВС

За кулісами ідеології вже тривала активна підготовка органами НКВС показової розправи над представниками патріотичної інтелігенції в усіх сферах культурного будівництва в Україні.

Під політичний приціл судового переслідування першими втрапляли видатні проповідники національної ідеї: Сергій Єфремов, Йосип Гермайзе, Михайло Слабченко, Андрій Ніковський та десятки інших видатних постатей української культури. Чекістська схема НКВС діяла за принципом «Возьмем их, а потом вокруг их».

Після завершення організованого владою показового для суспільства процесу «Спілка визволення України» (надалі СВУ. – *М. С.*) над представниками української інтелігенції з підступною пропагандистською метою, органи ГПУ продовжили так звану «зачистку» пролетарського ідеологічного поля в літературно-мистецьких колах України. Очевидний факт, що українська інтелігенція повірила компартійній владі в проведенні нею українізації й завзято докладала чимало зусиль в її реальних здобутках. А та їхня участь і стала головним звинуваченням у контрреволюційній, націоналістичній діяльності.

Письменницьке середовище своєю творчістю також щиро схилялося до висвітлення в своїх творах соціалістичної перебудови, талановитості діячів революції, щасливого світла прийдешньої Комуни, віру людей у радісне життя в новій епосі. Спільними естетично-стильовими засадами творчості майстрів пера і пензля стала концепція людини нової епохи, яка відчуття самотності та непотрібності поєднувала з романтикою першовідкривачів. Й ми знайдемо в кожного українського літератора доби 20-х років XX ст., у поезіях, повістях і оповіданнях, картинах художників, кіно– й театральних митців чи скульптурних портретах ореол майже молитовної святості від захоплення історичними, як тоді називали, комуно-партійними рішеннями.

Процес СВУ змусив творців слова дещо відійти від агітаційно-плакатної публіцистичності до стриманого, або замаскованого вже несприйняття молодої радянської дійсності героями їхніх творів. Так і виникла літературна когорта, визначена органами НКВС, як «група незадоволених». І спецслужба розгорнула надзвичайно широку агентурну роботу над учорашніми членами КП(б) У, комсомольцями чи позапартійними зі всіх угрупувань, які змагалися на ниві слова, часто-густо за свої принципи чубилися в своїх газетно-журнальних виданнях. Вражають масштаби агентурної діяльності, наприклад, за письменником ЖИГАЛКОМ стежило з 1930 по 1935 роки не один десяток секретних агентів.

На наш запит до СБУ з проханням надати для ознайомлення особові справи тих інформаторів (осведомителей) відомих нам за псевдонімами з повідомленнями про стеження за ЖИГАЛКОМ, не мало результату. Проте все ж задовільнили наданням ось цієї розсекреченої справи № 106 (271) з псевдонімом «Гауптман», за яким числився громадянин ПЕДЕ(А,И) НЮК Василь Герасимович, мешканець с. Бубнівка Гайсинського району Вінниччини. Завербований НКВС ще в 1921 році, взятого в полон як адютанта гайсинського отамана ПІДКОВИ після поранення в бою з більшовиками. Колишній один із чільників гайсинської структури партії українських есерів видав усіх активістів організації, арсенали прихованої зброї й став знаряддям у подальшій продажній співпраці з НКВС

проти «самостійницько-націоналістичних запроданців». Йому згодом вигадали нове прізвище КАРИЙ Василь Георгійович, із яким він «освещал преимущественно украинских националистов среди издательских работников и быв. аспирантов Киевского института им. Шевченко, являющегося одним из очагов по воспитанию молодых украинских фашистов, впоследствии участников к-р (контреволюційної. – *М. С.*) организации (Майстренко, Сланько, Дорошкевич, Новицкий, Тарасенко и др.). В 1937 г. по материалам агента арестован ряд участников активных укр. эсеров (Лещенко, Письменный, Бабит и др.).»[1] Пізніше тривалий час працював журналістом у Сільгоспвидаві.

Інша папка з робочими матеріалами «Гауптман», тобто конкретними, детальними інформаціями, як нам пояснили, не зберігається, бо знищена.

Ось одне, збережене в кримінальній справі, донесень Педенюка-Гауптмана від 19 жовтня 1932 р. по справі «БЕГЛЕЦЫ».

«Бачився з поетом Михайлом МОРОЗОМ[2] і мав з ним довгу розмову. Він недавно повернувся з мандрівки по Поділлю і АМСРР (Автономна Молдавська соціалістична радянська республіка. – *М.С.*) **і розповідав свої враження.**

«В житті України, – каже МОРОЗ, – ще не було такого трагічного періоду. Село в букальному розумінні розривається хижим містом. Усе, що на селі було і є, забирається до чиста. Трудно сказать, де кінчається життя і починаєтьтся смерть. Існування індивідуальних господарств ще знаходить якесь виправдання, що ж до колгоспників, то вони уже відтепер приречені до загибелі через голод.

Коли до нас проскакують деякі відомості з-за кордону про те, що над нашим селянством знущаються, обдирають його, пускають по світу з торбами, то в цьому є багато правди. Потрібна нова революція, виключно селянська, що мусить показати свою руку і примусити місто рахуватися з селом, допомагати йому в культурно-індустріальному розвиткові. Ми, як свідомі представники села, яке недавно покинули, мусимо відограти провідну роль і указати селу ті шляхи, якими треба йти.

НКВД УССР
ЛИЧНОЕ ДЕЛО № 271
СЕКРЕТНОГО АГЕНТА (осведомителя)
Псевдоним „Гауптман"
Зарегистрировано 25/X 1939 г.
Сдано в архив 14 июня 1956 г.
Арх. №
68275

Нас не мусить страшити навіть і те, що селянство на грунті голоду може підняти повстання. Це цілком закономірне явище при такому безправному стані села. Наші заправили дуже тішаться, коли селянство Зах. України веде партизанську боротьбу

[1] Справка на агента «Гауптмана», підписана начальником 2 відділення 2 відділу УДБ, лейтенантом Биковим.
[2] Мороз Михайло Якимович (народився в с. Бубнівка Гайсинського р-ну), український радянський поет, прозаїк, драматург. З 1928-го по 1931 рік – співробітник редакції газети «Колгоспне село». Розстріляний в 1937 р.

з польським урядом за поліпшення своїх злиднів, постає питання, яка різниця між нашим селянством і тамошнім? Та ніякої, як ті, так і другі, домагаються лише, щоб їх визнали, щоб з ними рахувались».

МОРОЗ ще молодий поет, походить з Поділля, де батьки його були продавцями в лавках державної горілки старого часу. До ніякого літературного угруповання не належав. Був «круговим» опозиціонером. Завжди тримався осторонь і зі всіма ворогував. Єдиними компаньйонами своїми вважає тих, хто добре п'ють. Сюди належать КОСИНКА, письменник КОВАЛЬЧУК Яків, ПІДМОГИЛЬНИЙ та ГРОВАКАР.»[1]

Подаємо найхарактерніші доноси інших інформаторів, віднайдені в кримінальних справах щодо «тлумачення» творчості та оцінки особистості Сергія ЖИГАЛКА секретними співробітниками НКВС, як докази злочинного ідеологічного переслідування діячів української культури.

АГЕНТ «ХОЛМСЬКИЙ» (28 січня 1930 р.)

Характерні подробиці поїздки до м. Харкова М. БАЖАНА, редактора журналу «КІНО». На другий день як розпочався процес СВУ у Харкові, БАЖАН подав до Укртехкіновидаву заявку з проханням дати йому відрядження до м. Харкова для якоїсь доповіді… голові Всеукраїнського центрального об'єднання револ. робіт. кінематографії (ВЦОРРК) – тов. АХМАТОВУ…

М. БАЖАН, як редактор журналу «КІНО» і редактор Укртехкіновидаву «підгодовує» своїх приятелів письменників, видаючи аванси під ненаписані речі, або замовляючи нікому непотрібну халтуру. До нього часто бігають у скрутну фінансову хвилину підживиться КОСИНКА, САВЧЕНКО, ЖИГАЛКО, Д. ТАСЬ, ПАРУБОЧИЙ Л. (кінофабрика), ЛОПАТИНСЬКИЙ (кінорежисер) та інші. І він ніколи їм не відмовляє, незважаючи на постійні протести з боку бухгалтера САТИР Галини Бенедиктовни. БАЖАН – центр групи письменників попутників, що зв'язані між собою почуттям особистої дружби. Всі вони взаємно один одного підсаджують.[2]

АГЕНТ «ЛЕОНОВ» (8 жовтня 1931 р.)

…КОСЫНКО считает, что единственное место на Украине, где говорят – это там у них. Кстати, он несмотря на то, что говорит, не следит за их литературой, хорошо знает Евгения МАЛАНЮКА, ДОНЦОВА и др. Вообще каким-то путем большинство украинских писателей знакомо с творениями фашистов. Каким-то путем они достают их. КОСЫНКО самый откровенный. Он прямо заявляет: «Чорт знает, за что и, чорт знает, кому все это нужно». Дружит он с Сергем ЖИГАЛКОЙ, недалеко ушедшим от него. Лазят по хуторам, по пригородным колхозам. Обо всем говорят с недоброй ухмылочкой стряпчего.

Последняя встреча убедила меня, что человек этот непоправим.[3]

---

[1] Гальченко Сергій. Митці на прицілі Григорій КОСИНКА. Х. : Фоліо, 2018, с.332. ГроВакар, псевдонім українського письменника, поета-футуриста Вакаіра Григорія Васильовича – розстріляного у 1937 р.

[2] ГДА СБУ. Беглецы. фонд 65, опис 1, справа № С–4468, т. 1.

[3] Сергій Гальченко. Кривава офіра Григорія Косинки. Х.: Фоліо, 2018, с. 276.

АГЕНТ «ОБНОВЛЕННАЯ» (3 серпня 1933 р.)

Багато розмов зараз серед письменників пов'язаних з подіями на кінофабриці (скорочення). Основні герої в них САВЧЕНКО та ДМИТЕРКО. Від САВЧЕНКА, що в останні часи тримав себе від письменників осторонь, тепер вимагається бути ближче, розповідаючи про «своє горе», що ось мов його скоротили та ще й зробили нацдемівцем. І хто в цьому йому найбільше прислужився, так це ДМИТЕРКО, від якого і не сподівався. Про це САВЧЕНКО говорив, наприклад, з т. ТУРЧИНСЬКОЮ, оцінюючи ДМИТЕРКО, як жорсткого кар'єриста.

Але ж ця кар'єра йому боком вилізе і затремтить з ненавистю, висловився він. САВЧЕНКО не скорився, що ось у нього сталося, бо він залишився зовсім без роботи. Від лекцій в Кіноінституті, він ніби сам одмовився, дізнавшись про компрометуючий протокол про його звільнення на кінофабриці. По цій справі він 30 липня ходив до ПМА-ОНКК.

ЯКУБОВСЬКИЙ Фелікс, розповідаючи мені про САВЧЕНКА, торкнувся і інших тем, що зараз ось проходять ще пока кампанія розгрому, зміниться новою і тоді легше буде. А зараз шукають цю нацдемоковину тут скрізь. Бо щось подібне, як вишукувати скрізь куркулів (бо знов підійшла така кампанія) і казала, що немає таких сел, де цих куркулів нема. На його думку та й про це ніби казав один відповідальний робітник, що ніби про це зі справжніх джерел над частиною заарештованих (подібно СВУ) має відбутися суд. ЯКУБОВСЬКИЙ гадав, що і суд цей мусить бути, оскільки дуже багато людей заарештовано, випускають порівнюючи мало і громадська думка схвильована. Про САВЧЕНКА та його справу говорять інші письменники таке.

Сергій ЖИГАЛКО висловився, що він радий, що САВЧЕНКА взяли в перепльот, бо це, на його думку, хитрий і підлий лис, а також кар'єрист. Після САВЧЕНКА... Він, як і ЯРОШЕНКО піде на спад. В цій розмові ЖИГАЛКО зачепив і ТЕРЕЩЕНКА. На його думку – це теж кар'єрист, але дуже тонкий. Він використовує всякі дрібниці, щоб тільки втриматися на висоті. От, наприклад, ТЕРЕЩЕНКО не пив вина, ні горілки не п'є, а оце колись ЖИГАЛКО ніби зустрів його в пивній разом з БАЖАНОМ та ЧЕПУРНИМ та з іншими за чарками горілки. «І для чого це ТЕРЕЩЕНКОВІ потрібно?» А от для того, щоб про ТЕРЕЩЕНКА сказали: «Хороший простий чоловік і чарку з нами не гордує пити, на таких дрібничках подібні типи й держаться», – висловився ЖИГАЛКО.[1]

АГЕНТ «ЖУРНАЛІСТ» (15 вересня 1933 р.)

ДОДАТКОВІ ВІДОМОСТІ ПРО ГРУПУ НЕВДОВОЛЕНИХ

Член Киевского коллектива писателей А. (так в оригіналі. – *М.С.*) ЖИГАЛКО сын зажиточного селянина из мест. Баришполя. Сестры его вошли в колхоз, мать – единоличница. Брат учительствует. Сам ЖИГАЛКО поддерживает самую тесную связь с селом, весьма часто бывая в Баришевском районе, и подолгу там оставаясь. Приятелями его являются окрестные учителя и агрономы. Всегда, как правило, возвращаясь из села, ЖИГАЛКО привозит очередную «порцию» ужасов, о которых и

[1] ГДА СБУ. Беглецы. фонд 65, опис 1, справа № С–4468, т. 1.

рассказывает весьма красочно в литературных кругах. Состоял и состоит до сего времени состоит в первом попутническом крыле.

Для критиков пока остается неуязвимым, ибо за последние годы не дал ни одного нового произведения – «воздерживается».

В 1932 году от Киевской кинофабрики предложено (через Савченко и Бажана) написать сценарий на колхозную тему. ЖИГАЛКО настряпал комедию, представляющую собой вредный и злой пасквиль на советскую действительность. Например, центральный эпизод сценария – являлся такой случай. В колхозе нечем кормить скотину, есть только гнилая солома, которую ни коровы, ни лошади не хотят есть. И вот один из колхозников-ударников получает премию за изобретение, при помощи которого он заставил скотину есть солому. Он советовал одеть всем лошадям синие очки. Солома, мол желтая, если на нее смотреть через синие очки, то она будет казаться зеленой и кони с удовольствием станут ее лопать, принимая за траву. Подобных приведенному, в сценарии эпизодов не мало. Ядовитая ирония по отношению к колхозному движению на селе, звучит по всем произведениям ЖИГАЛКО.

Последние 6 месяцев (по рекомендации ШИЯНА и ЗОРА (так в оригіналі прізвище ЗОРІ. – *М.С.*) **работал в газете (многотиражке) «Мартен» з-да «Большевик».**

О связях его с рабочими и служащими завода «Большевик», ничего неизвестно. В данное время ЖИГАЛКО с «Большевика» ушел. Предполагает устроиться в одной из советских районных газет. И прежде, и в настоящее время ЖИГАЛКО поддерживает дружеские отношения с лагерем АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧА. Ближайшими его приятелями являются Гр. КОСЯЧНЫЙ, Гр. КОСЫНКА, Е. ГУМЕННАЯ, Гр. ЯКОВЕНКО. Все из перечисленных здесь писателей, как известно получили надлежащую оценку со стороны оргкомитета и критики, проявив себя работниками худож. слова, искажающими в своих произведениях нашу действительность и протаскивающими всюду кулацкую агитацию.

По характеру своему ЖИГАЛКО – человек желчный, вспыльчивый, самолюбивый, часто напивается до потери сознания.[1]

АГЕНТ «ЖУРНАЛИСТ» (29 листопада 1933 р.)

О НОВОМ СОДРУЖЕСТВЕ ЯРОШЕНКО, ЖИГАЛКО, КОСЯЧЕНКО.

За последние месяцы особенно выяснилось по своей сплоченности и близости интересов тесная группка – ЯРОШЕНКО, ЖИГАЛКО, КОСЯЧЕНКО. Внешне этих людей объединяет стремление к водке (все трое – алкоголики). «Внутренняя» пустота и беспросветность теперешней жизни, недовольство существующим положением. «Нас не понимают», «затирают», «игнорируют», не считаются с нашими талантами, способностями – таковые основные мотивы присущи трем перечисленным лицам и способствующие их сближению. Это синдикат объединенных недовольных. Собираются поочередно у каждого. Пьют до одурения. Основные темы для разговоров:

[1] ГДА СБУ. Беглецы. фонд 65, опис 1, справа № С–4468, т. 1.

1. Текущая политика партии.

2. Обсуждение внешних политических вопросов.

3. Село. Вопрос об освободительном движении, грядущий одновременно с востока и запада. Япония, Германия и Польша, особенно занимает эту тройку.

ЖИГАЛКО и КОСЯЧЕНКО выходцы из села, считающие себя талантами-самородками, на самом деле являются весьма посредственными поэтами, людьми в высшей степени бескультурными, которые никогда ничего не читают, искусством не увлекаются и элементарные их познания едва ли достигают уроков ученика седьмой группы семилетки. ЯРОШЕНКО несравненно человек русской культуры, за последнее время спился окончательно и с 1929 года не написал ни строчки. Единая вещица его маленькая халтура была напечатана в «Черв. парус» в 1932 г.

Таким образом имеется группка людей – творческих импотентов-неудачников, полагающихся, что существующий строй является причиной их жалкого положения. Так и живут они в вечной нужде и недовольстве, перебиваясь подачками месткома (маленьким жульничеством в кооперат. комиссии), вечно томясь желанием или раздобыть 6–50 на поллитра, несмотря на то, что крестьянское село в данное время поднялось на ноги и давно пользуется распределением прибыли, ЯРОШЕНКО, КОСЯЧЕНКО и ЖИГАЛКО все еще непрестанно твердят об ужасах голода 1933 года, которые будут бледнеть перед голодом наступающего 1934 г.

По духу своему эта троица связана с группой АНТОНЕНКО-ДАВЫДОВИЧА (а соединительным звеном здесь является Гр. КОСЫНКА) и отчасти Гр. ЯКОВЕНКО, только потому не разделяющий в данное время компании с «тройкой», что у него была ночная ссора с ЯРОШЕНКО.

К этой троице примыкал одно время и М. РЫЛЬСКИЙ, но частично отошел, ввиду частых своих поездок в г. Харьков. «Троица» держит связь с неким ШАРКО, членом Ленинградского Дома писателей. ШАРКО постоянно приезжает из Ленинграда в Киевскую область на массовоготовки для Ленингр. МК писателей. Он устраивает для «троицы» периодические попойки и отдельно шефствует над КОСЯЧЕНКОМ, помогая ему деньгами и т. д.

Учитывая то обстоятельство, что в Ленинграде, как известно, существует постоянная украинская группа, можно полагать, что ШАРКО приезжает в Киев для осуществления постоянной связи Ленинграда с киевлянами и харьковчанами»[1].

АГЕНТ «ОБНОВЛЕННАЯ» (22 грудня 1933 р.)

ЛІТЕРАТУРНА СІТУАЦІЯ НА СЬОГОДНІ

Листопадовий пленум ЦК КП(б) У та, в зв'язку з ним, поставлена в доповіді МЦК у Будинкові літератури про нацпитання, що відбулося 19 грудня 1933 р., відбулося на критиці та поводженні попутницького елементу з антирадянським душком. А тактика ця така: добитися реабі-

[1] ГДА СБУ. Беглецы. фонд 65, опис 1, справа № С–4468, т. 1, с. 39.

літації, завоювати довіру. Я не маю ще й зараз таких фактів, які б свідчили, хто це робив щиро, самокритикуючи свої минулі помилки, а хто для захисту, щоб хитро заховати свої справжні думки.

В зв'язку з поставленою доповіддю до виступу готувались: САВЧЕНКО, ЯРОШЕНКО, ГУМЕННА, ЯКУБОВСЬКИЙ. Із названих, поки що виступили лише САВЧЕНКО та ЯКУБОВСЬКИЙ.

Установка у подібного елементу була така: виступити треба обов'язково, бо від цього залежить доля їхня надалі. Дізнатись, що я не довідалась на слово, ЖИГАЛКО і КОСЯЧЕНКО сказали мені, що таким як я треба виступати обов'язково, інакше я пропаду. А коли не скористуюся таким сприятливим випадком, як ці збори, то на їх думку, з мене не буде толку. Діло звичайно не в тому чи буде з мене толк, а в тому чи такі установки, настрої, як у ЖИГАЛКА, характерні зараз для певної групи письменників, яким зроблені серйозні закиди, та які хочуть не зійти зі сцени, як творчі одиниці і тим виступом завоювати собі право на існування.

Характерно, що ще те, що весною та влітку до таких виступів подібний елемент ставився погордливо та з іронією, хоч би приклад із листом ЯКУБОВСЬКОГО, якого надруковано в «Пр. Пр.»[1]чи, наприклад, про КОСЯНЧЕНКА, лист якого я написала до «Пролет. Пр.», казав, що він би ніколи не написав, а коли хто критикувався на трибуні, підсміювався і дивився на це як на горькое комическое покаяние. Так само і ПЛУЖНИК, КОСЯЧЕНКО і ЖИГАЛКО...

Примітка: 15 письменників уніч з 20 на 21 грудня виїхали на район у справі організації матеріялу для «Червоної книги». Ініціятива іде від Політвідділу ПЗв. Виділені і затверджені письменники, що поїхали, оргбюро та фракцією. Серед інших є і ЖИГАЛКО. Він хвалився, коли б не поїхав, то обов'язково виступив би 20 грудня…[2]

---

[1] «Пр. Пр.» – газета «Пролетарська правда».

[2] ГДА СБУ. Беглецы. фонд 65, опис 1, справа № С–4468, т. 1.

«БЕГЛЕЦЫ» ВІД ЛІТЕРАТУРИ

Тут і з'явилася в засекречених сейфах і шухлядах НКВС нова справа під кличкою «Беглецы» («ВТІКАЧІ»), на яку почали працювати так звані секретні співробітники, а точніше агенти, вистежуючи за вже ними визначеними «незадоволеними письменниками».

За допомогою оперативної розробки «знаних українських письменників Бориса Антоненка-Давидовича, Євгена Плужника, Григорія Косинку, Дмитра Фальківського, Бориса Тенету, Сергія ЖИГАЛКА під кодовою назвою «Втікачі» наприкінці 1920-го – початку 1930-х років (таке найменування агентурної справи спричинене отриманою ДПУ УСРР інформацією про те, що зазначені літератори в умовах розгортання політичних репресій в республіці на початку 1930-х років планували оселитися в інших регіонах СРСР)...[1]

Ось так кваліфікував завдання своїй підлеглій цивільній агентурній мережі з відповідними кличками в секретному повідомленні уповноважений слідчо-політичного відділу особливого відділення Управління державної безпеки НКВС УСРР АКИМОВ в «Постановлении» про заведення агентурної розробки.

АГЕНТ «ЖУРНАЛІСТ» (3 лютого 1934 р.)

Как сообщалось ранее, среди писателей киевского коллектива существует группа людей, объединенных общностью политических взглядов, и враждебным отношением к советской действительности. Все это боль-

[1] Бажан Олег. Національний авіаційний університет (Україна) Навчально-науковий гуманітарний інститут. Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання. Збірка наукових праць.К.: 2017. Історико-культурна спадщина в фондах галузевого державного архіву Служби безпеки України: інформаційний потенціал, засоби доступу, с. 22.

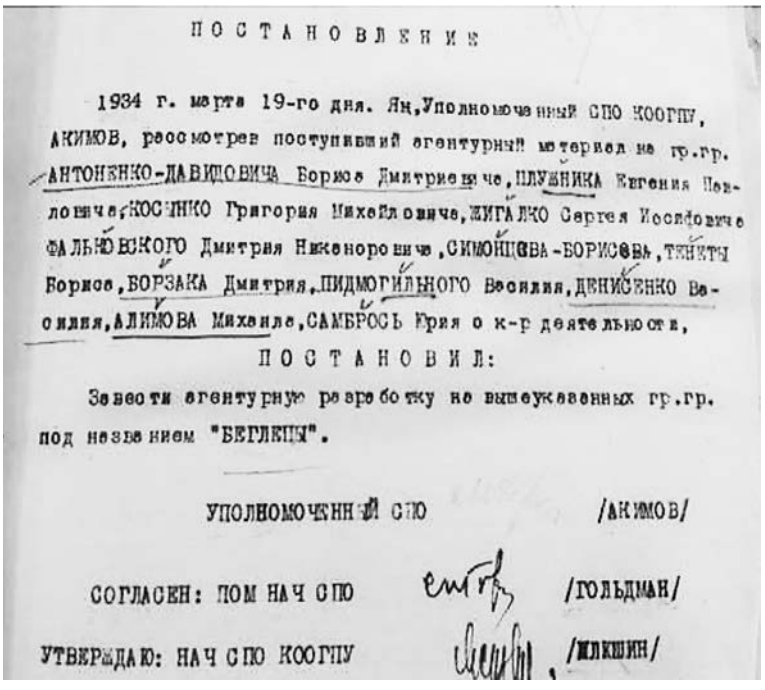

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

1934 г. марта 19-го дня. Ян.Уполномоченный СПО КООГПУ, АКИМОВ, рассмотрев поступивший агентурный материал на гр.гр. АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧА Бориса Дмитриевича, ПЛУЖНИКА Евгения Павловича, КОСИНКО Григория Михайловича, ЖИГАЛКО Сергея Иосифовича ФАЛЬКОВСКОГО Дмитрия Никеноровича, СИМОНЦОВА-БОРИСОВА, ТЕНИТЫ Бориса, БОРЗАКА Дмитрия, ПИДМОГИЛЬНОГО Василия, ДЕНИСЕНКО Василия, АЛИМОВА Михаила, САМБРОСЬ Юрия о к-р деятельности,

ПОСТАНОВИЛ:

Завести агентурную разработку на вышеуказанных гр.гр. под названием "БЕГЛЕЦЫ".

УПОЛНОМОЧЕННЫЙ СПО /АКИМОВ/

СОГЛАСЕН: ПОМ НАЧ СПО /ГОЛЬДМАН/

УТВЕРЖДАЮ: НАЧ СПО КООГПУ /ИЛКШИН/

АГЕНТУРНОЕ ДЕЛО №

КЛИЧКА Беглецы

АРХИВ
Учетно-архивного отдела
МГБ при Сов. Министрах УССР
АГЕНТ. ФОНД

Начато "__" _____ 195__ года

Закончено "__" _____ 195__ года

Том № 1

В 2 томах

С-4468

шей частью ярые националисты, сходящиеся по-разному на одной точке зрения: «Москва угнетает Украину, только Европа сможет возродить Украину, этот богатейший край, стоящий в культурном отношении на неизмеримо высшем уровне, чем Россия. Сталин продолжает царскую политику угнетения украинцев и т. д.»

Поскольку почти все из числа этой группы в данное время ущемлены материально (издательства печатают их неохотно или совсем не печатают, критика непрестанно напоминает в печати о сделанных ими ошибках и т.п.) – их объединяет и активизирует постоянный стимул – недовольство. По линии проявления антисоветских настроений, а также по линии каких-либо активных действий, направленных в сторону осуществления заветных идей о визволенні неньки України, членов «группы недовольных» можно разделить на 2 категории.

1-я категория – писатели, почти не скрывающие своей ненависти к нашей советской действительности, люди с больным политическим кругозором, полагающиеся известным авторитетом и поддержкой за кордоном. Они фактически руководят группой недовольных, направляют ее активность в ту или иную сторону, осторожно вербуют юных членов. К этой первой категории относятся следующие лица:

Б. АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ
Е. ПЛУЖНИК
М. РЫЛЬСКИЙ
Г. КОСЫНКА
М. АЛИМОВ (не писатель)
В. ПИДМОГИЛЬНЫЙ (Харьков все)
И. ЗАЯЦ (Харьков. Лип., уехал в Алма-Ату)
В. СИМАНЦЕВ (Харьков. «Черв. Перець»)
В. ДЕНИСЕНКО, сотрудник академии.

2-я категория писателей, находящаяся под непосредственным влиянием перечисленных выше лиц. Активные в большей или меньшей степени.

С. ЖИГАЛКО
Г. КОСЯЧЕНКО
Е. ГУМЕННАЯ
Г. ЯКОВЕНКО-ВИКТОРОВ
В. ЯРОШЕНКО
Ак. ВАСИЛЬЧЕНКО (вдова писателя ВАСИЛЬЧЕНКО)
Н. БАЖАН (Харьков)
Ю. ЯНОВСКИЙ (Харьков)

Поскольку из боязни ареста АНТОНЕНКО и ДЕНИСЕНКО уезжают на днях в АЛМА-АТУ (ЗАЯЦ уже там, функции этих людей, очевидно, перейдут в руки ПЛУЖНИКА, РЫЛЬСКОГО). Между прочим в этом направлении (Ташкент) уезжают 3.02. 34 г. КОСЯЧЕНКО по совершенно непонятным причинам.

Вообще, АЛМА-АТА, ставшая в последнее время местом скопления украинских националистов и бывших членов ОУН, СУМ (Спілка

української молоді. – *М. С.*), **заслуживают самого пристального внимания. Бесчисленное множество деятелей украинского шовинистического движения: скрыпниковцы, бывшие петлюровцы и т.д. скопились в этом городе и его окрестностях, занимая самые разнообразные посты и профессии»[1].**

У іншому документі – «СПИСОК ФІГУРАНТІВ АГЕНТУРНОЇ РОЗРОБКИ «ВТІКАЧІ» є нові імена літераторів для слідкування за ними (Борис ТЕНЕТА, Дмитро БОРЗЯК, Дмитро ФАЛЬКІВСЬКИЙ, Гордій БРАСЮК, МАКОВСЬКИЙ – (без імені. – *М. С.*).

Разом із тим, з невідомих мотивів не зазначені в агентурній розробці М. РИЛЬСЬКИЙ, І. ЗАЄЦЬ, М. БАЖАН, Ю. ЯНОВСЬКИЙ, Г. КОСЯЧЕНКО, Є. ГУМЕННА, В. ЯРОШЕНКО, Г. ЯКОВЕНКО-ВІКТОРОВ, Ак. ВАСИЛЬЧЕНКО. Але Сергій ЖИГАЛКО залишився під наглядом органів НКВС.

Подальші письмові повідомлення секретних співробітників (агентів) свідчать про активну розвідку діяльності, творчих задумів і письменницьких стосунків літераторів і бориспільського прозаїка, характеристики його особисто в потрібному ключі, зокрема, як об'єкта «розробки» НКВС. І однозначно для керівництва Спілки письменників, куди «сортували» не за творчі здобутки, а за служіння партії комуністів і відданість тим бо ж Іванам МОЙСЯ-ЛЕ чи КУЛИКАМ зі ЩУПАКАМИ й ХВИЛЯМИ.

Не випадково, що МОЙСЯ-ЛЕ відверто говорив КОСИНЦІ після відмови йому в приналежності до Спілки письменників: «що не прийнято його не тому, що не вважають письменником, а тому, що його творчість носить антирадянський характер».

АГЕНТ «ЖУРНАЛІСТ» (5 березня 1934 р.)
Про від'їзд Бориса Антоненка-Давидовича
і Володимира Денисенка з України.

Очередные сведения об Алма-Ата. Как сообщалось ранее за последние два года замечается усиленное стремление украинской интеллигенции в Среднюю Азию. В этом направлении бегут с Украины и устраиваются на самых разнообразных предприятиях – профессора, агрономы, врачи, литераторы, инженеры. Полоса арестов, имевших место на Украине за последние полгода, особенно активизировала людей в смысле скорейшего бегства из пределов укр. республики: Мурман, Урал, Оренбург, Ташкент, Алма-Ата – вот основные места к которым устремлялись и продолжают устремляться беглецы.

Абсолютно ясно, что бежит с Украины та часть интеллигенции, которая в прошлом или настоящем, так или иначе причастна к антисоветской деятельности и потому хочет теперь обезопасить себя от нежелательных последствий.

АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ, с кем говорилось и прежде, долго время колебался в выборе места бегства. Оксана ВЕРЕМИЙСКАЯ (дочь эмигранта петлюровского министра ШЕЛУХИНА) усиленно пригла-

[1] Галузевий державний архів Служби безпеки України (надалі – ГДА СБУ), фонд 65, опис 1, справа № С–4468, с. 63.

шала его в Кутаис, куда она сама выехала в начале декабря). Наконец, АНТОНЕНКО, списавшись с семьей ГАЕВСКИХ, решил отправиться в Алма-Ату. 6 февраля он выехал в Москву, где прожил до 26 февраля у сестры своей жены Галины ОЛМИР (Москва, Моросейка, 14, кв. 86), а потом отправился в Алма-Ату. О том, куда уехал его приятель Николай ДЕНИСЕНКО, с которым они вместе покинули Украину, АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ не сообщает. Но сам он в данное время уже находится на месте и адрес его следующий: Казахстан, Алма-Ата, проспект Ленина, 11, квартира ГАЕВСКИХ.

В Москве АНТОНЕНКО заручился различными рекомендациями и отправился в Казахстан в качестве корреспондента нескольких газет и журналов. Судя по его письму, в Алма-Ата проживает в данное время много его друзей и единомышленников. Весьма важным нужно считать то обстоятельство, что большинство украинцев, бегущих к дальним и глухим границам союза, устраиваются в различных экспедициях и изыскательных партиях, каковые по характеру своей работы долгое время находятся далеко в глухих дебрях и горах в стороне от должного контроля. Поскольку такие научные экспедиции пользуются прекрасными первоначальными средствами, не в редкость и самолетами, возникает серьезная опасность если непрямого бегства некоторых людей за кордон, то во всяком случае тайного общения с иной агентурой из закордона. А китайская граница весьма недалеко от Алма-Аты

Это приобретает немалый интерес, и потому что АНТОНЕНКО всегда говорил по поводу единения и дружбы между украинскими фашистами и японскими захватчиками. Как известно на Востоке, в самом не опасном для нас месте, имеется старая украинская колония «Зеленый клин» с двухмиллионным населением. Так что дальность территориальных границ не имеет в данном случае никакого значения.

Вся группа ПЛУЖНИК, ЖИГАЛКО, КОСЯЧЕНКО, ЯРОШЕНКО, РЫЛЬСКИЙ ведут себя весьма осторожно и утверждает, что никаких сведений о АНТОНЕНКО не имеет [1].

АГЕНТ «ОБНОВЛЕННАЯ» (7 березня 1934 р.).

ЖИГАЛКО С. написав оповідання. Тема «лишньої людини». Мав читати 26 лютого, але не читав, бо КОЛЕСНИК не дозволив. Оповідання ідеологічно не витримане. Після цього ЖИГАЛКО за вказівками КОЛЕСНИКА оповідання переробляв. Щоб виявити думку ЖИГАЛКА, як він ставиться до переробки, я сказала йому, що не завжди треба слухатись чужих порад. ЖИГАЛКО відповів, що якраз із зауваженнями КОЛЕСНИКА він погоджується. Не можу сказати наскільки це було сказано щиро, та враження в мене таке, що ЖИГАЛКО дуже захований, про себе оповідати не любить, обережний в поводженні і словах, слухає здебільшого, як хтось говорить, а сам своїх думок не виказує.

Переробивши оповідання дав знову його читати КОЛЕСНИКОВІ. Вчора я зустріла його дуже стурбованого: «Що мені зараз робити, не

[1] ГДА СБУ, фонд 65, опис 1, справа № С–4468, т. 1, с 184.

знаю. – Так сказав мені. – Ось чекаю КОЛЕСНИКА, що він мені скаже на моє оповідання. А пока що, робити нічого не можу». Об'єктивно цей факт говорить про те, що ЖИГАЛКО намагається бути радянською людиною, такою людиною, якій би довіряли, в які дійсно стімули такого домагання, я ще зараз вагаюся твердо сказати. Просто для мене самої ще неясно.

Якось, коли видрукували його оповідання в «Глобусі», він сказав мені: «Тепер я можу хоч спокійно спати, не думати, що можуть прийти й мене забрати». Ще іншим разом він сказав мені. «Я стараюся тепер добиватися пайка». Себто ЖИГАЛКО всіма засобами хоче змінити в колективі думку про себе. І це йому вдається. «ЖИГАЛКО перебудовується», – каже МОКРІЄВ[1] про нього та інших. ЖИГАЛКА посилають з бригадами на село, ЖИГАЛКА викликають до «Глобуса» і т. д. в цей час, як такі як от ГУМЕННА, що теж знаходяться в пагубному стані, «гордо» відходить від письменницького колективу. І заявляють, я не хочу випрохувати ласки. Кілька раз ЖИГАЛКО обіцяв зайти до мене й прочитати своє оповідання, та не зайшов[2].

АГЕНТ «АКТИВІСТ» (10 березня 1934 р.)

Писатель ЖИГАЛКО Сергей по предложению Киевского оргкомитета союза Совписателей написал повесть «Приреченный»[3]. Повесть эта должна была стать с такой целью и было предложено автору ее написать, реальным доказательством того, что писатель становится на советский путь. Общественное выступление автора с этой повестью до «Будинку літератури» было назначено на 25 февраля, но потом было снято и перенесено на 10 марта, так как предварительно посмотрев повесть, руководство Киевского оргкомитета нашло ее политически и идеологически не выдержанной и предложило автору повесть переделать.

Обо всем этом пишущему эти строки информировал молодой начинающий писатель т. ГОРЕНКО. Вместе с тем, перед читкой повести в «Буд. літер.» 25 или 27 февраля ЖИГАЛКО заходил в редакцию газеты «Большевик» к т. Зору предлагал зайти в «Буд. літерат.», послушать повесть и высказать о ней свое мнение. Говорил он также о том, что эта повесть должна выявить его литературное творчество и доказать его политическое лицо. Но черт его знает, почему она не выходит у него идеологически выдержанной. Правда, он читал ее писателям КОСЫНКО и ПИДМОГЫЛЬНОМУ и она им очень понравилась. «Они, в частности КОСЫНКА, предлагали только пересмотреть название, вместо «Приреченный» – дать «Рокования». Но после этого ЖИГАЛКО имел случай прочитать своему старшему брату Ивану ЖИГАЛКО[4], коммунисту и аспиранту (кажется), который к тому времени приехал к нему. Брат всей повести слушать не захотел, но, выслушав начало и конец, определил, что вещь идеологически не выдержанная, так как в ней протаскиваются

---

1 Мокрієв Юрій Олексійович, український драматург і кіносценарист художніх фільмів.

2 ГДА СБУ, фонд 65, опис 1, справа № С–4468, т. 1, с. 79.

3 Згадане оповідання не було видрукувано в засобах масової інформації.

4 Неточність. Іван Йосипович ЖИГАЛКО, молодший брат Сергія 1904 року народження.

бухаринские установки о мирном вростании кулачества в социализм, с одной стороны. С другой же, в повести высказано такое чуждое партии понятие о ликвидации кулачества как класса, но не в экономическом, а физическом.

Какое же содержание повести. По предложению самого ЖИГАЛКА, а также по информации т. ГОРЕНКА, суть повести заключается в том, что кулак, предвидя его экономическую ликвидацию – самоликвидируется, т.е. предает огню свое имущество и сам уезжает в город, здесь он бродит в поисках работы, здесь ему отказывают, как беспаспортному кулаку, как человеку, обреченному на гибель.

Тогда он пишет своему односельчанину, выходцу, правда, из бедняков, теперь директору какого-то завода, письмо с просьбой устроить его на работу, уверяя его, что он сам стал советским человеком и т.д. но в ответ на это письмо его односельчанин, красный директор и коммунист, присылает ему посылку, в которой он находит… обрывок веревки, без всяких комментариев. Этот последний заключительный раздел из повести, очевидно, и подчеркивает с особой редкостью обреченность на физическое уничтожение кулачества как класса.

Ясно, что писатель искажает действительность, или не понимает его мировоззрения способного именно так, по враждебному, воспринимая действительность.

На закрытом собрании секции при Киевском Буд. литерат. 10 марта, когда ЖИГАЛКО читал свою повесть, его, как передавал тов. ГОРЕНКО, его опять-таки очень резко критиковали, потому что повесть абсолютно ничего не говорит о идейной перевооруженности писателя, наоборот, она поддерживает его враждебные позиции писателя, предложено самым категорическим образом: или он должен дать вещь, которая определенно говорила о его перевооружении или он должен будет поставить себя вне писательской организации.

Такова вот история с писателем ЖИГАЛКО.

Сам он по происхождению крестьянин, мелкий середняк из г. Борисполя, Киевской области. Отец его колхозник. Семья большая – (10 чел. или 12). Старший брат[1], старый комсомольский работник, член партии, окончил ветеринарный институт и теперь, кажется, не то в армии, не то работает в Харькове в каком то институте. Второй брат тоже окончил вет. (ветеринарный. – *М.С.*) **институт и где-то работает в провинции. Сам ЖИГАЛКО в Киеве, кажется, с 1920 или 21 г., учился в быв. ИНО[2], но не окончил. До ИНО учился в Тираспольской украинской гимназии – очаг махрового шовинизма и зоологического национализма[3].**

В году 24–26 он в институте (ИНО) находится вначале в группе писателей «ПИДГ», во главе с Б. Коваленком, которая, впрочем, существовала очень недолго и перешла на позиции более «левой» т. н пролетарской

---

[1] Неточність. 4 відділ НКВС УРСР, справа № 817 (51466 фп)..Жигалко Іван Йосипович 1904 року народження, по закінченню Київського ветеринарного інституту, військовослужбовець, начальник ветеринарного пункту РККА в Києві. З 1929 р. член КП(б)У. 16 жовтня 1937 р. засуджений за ст. ст..54–8, 53–9, 54-11 КК УРСР до розстрілу.

[2] ИНО – институт народного образования.

[3] Неточність. ЖИГАЛКО навчався і закінчив Бориспільську гімназію імені П. Чубинського.

литературной организации «Гарт», которую довольно активно защищала в своих выступлениях и в борьбе против организации «Плуг». Правда, ЖИГАЛКО в организации был очень пассивный член, так как единоличники и теоретич. организацию отстаивал бывший Коваленко (ныне крупный работник, литературовед в Москве). Члены же этой организации (КОСЯЧЕНКО, ЖИГАЛКО, ФАХИВНИВСКИЙ[1], КЛОЧЧЯ и т.д.), только выступали перед аудиторией со своими произведениями и печатанием в периодической печати Харькова и Киева.

Что касается политических убеждений ЖИГАЛКО того времени, то они сводились, по моему убеждению, к какому-то анархическому непризнанию каких бы то ни было рамок поведения личности, их настроения весьма пессимистического порядка, вызываемых не только нашей действительностью, но и действительностью, так сказать, «общемирового порядка». Мне лично кажется, эти настроения навеяны книгами упадническихъ буржуазных философов, а также книгами ХВЫЛЕВОГО, ЕСЕНИНА, которыми, как он тогда говорил, очень увлекался читать их без всякого разбора и критического подхода. Этим же выявляются настроения, выявленные в его книжечках того времени.

В личной жизни часть писателей той группы (ЖИГАЛКО, КОСЯЧЕНКО, ФАЛЬКОВСЬКИЙ) увлекались т. н. «богемой», т. е. выпивка, разгульная жизнь и т. п.

Очевидно все это способствовало назреванию идейного и организационного разрыва этой группы писателей с ее руководящей верхушкой, как КОВАЛЕНКО и т. п. очевидно все, что привело к окончательному разрыву КОСЯЧЕНКО и ЖИГАЛКА с организацией ВУСПП. Во всяком случае до последнего времени они находились в состоянии «диких», т. е. писарей не принадлежащих ни к одной литературной организации, хотя идейно, конечно, сливались с группой украинских националистических писателей, как КОСЫНКА. АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ, ПИДМОГИЛЬНЫЙ и т. п.

ЖИГАЛКО, правда, последние два года старается как будто бы научать себя, найти какую-то точку опоры. Он идет работать в заводскую газету «Мартен» (завод «Большевик»), он выезжает по заданию «Пролетарской правды», «Молодого пролетария» и месткома писателей.

Один из таких выездов, был его выезд с группой писателей во главе с гр. КОСАРИКОМ-КОВАЛЕНКО в 1931г. в Борисполь, другой – в г. Рогозова[2], где выступал перед колхозниками. ЖИГАЛКО читал урывки со своего большого романа «ВАНДА», которые произвели на аудиторию колхозников жуткое впечатление, вызвавшие справедливое возмущение и недовольство на автора. Дело в том, что в урывках была показана, например, одна коммуна, которая по случаю стихийного бедствия (град) очутилась в тяжелом положении. Люди голодали, умирали, съели весь скот и наконец последнюю лошадь съели живьем, поэтому эта книга не увидела света.

ЖИГАЛКО, правда, последние два года старается как будто бы изу-

[1] Неточність, слід читати Фальківський.

[2] Неточність. Йдеться про селище РОГОЗІВ Бориспільського району.

чать себя. Чем он занимается трудно сказать, во всяком случае не работает, живет в Киеве и что-то пишет[1].

АГЕНТ «ПОЛИЩУК» (17 березня 1934 р.)

Нещодавно в Буд. літератури мав відбутися вечір двох прозаїків: ЖИГАЛКА й ШИЯНА. Проте авдиторія була примушена не солоно сьорбавши піти з Буд. літератури, бо ні один, ні другий автор на читання не з'явилися. Звичайно, під словом не з'явилися криються глибші причини. От про них я й хочу кілька слів написати.

Твір молодого прозаїка, досить талановитого А. ШИЯНА «Фіялка» має такий сюжет. Ворогові радянської України, націоналістові весь час дає спокою (так в оригіналі. – *М.С.*) **розквіт СРСР, а відтак і УСРР. Він думає, як би так влаштувати, щоб селянство радянської України опинилося в злиднях і зневірення в радвладу підняло повстання. В своїх мудруваннях він вигадує кілька способів і один із них – це розруха в сільському господарстві і як причина цього – голод. Цей ворог мріє і змальовує картини цього голоду, його наслідки і т. інш.**

Справа, звичайно, не в цих мріях і не в мудруваннях ворога: йому так і бачиться справа в тому, що жахи голоду, наслідки розрухи, голодні трупи, людожерство, описані з реалістичною правдою з подій і стану села минулого року.

Отож і вийшло, що сон націоналіста замість того, щоб викликати в читача відразу, щоб мобілізувати думку в потрібний бік, діє якраз навпаки. Через те й твір ШИЯНА «Фіялка» не був читаний за порадою КОЛЕСНИКА на літературному вечорі двох прозаїків.

З яких мотивів не читав ЖИГАЛКО свого твору, але обов'язково виясню»[2].

АГЕНТ «ОБНОВЛЕННАЯ» (27 березня 1934 р.)

З місцевкому виключено таких людей – усього 9 чоловік. ГОРЕНКО, БУДЯК, ПІДГАЙНИЙ, ДІНОВЕНКО, ХИЛІНСЬКА, ГОРОВА, ХАРЧЕНКО, ХУТОРЯНСЬКИЙ та ще один чоловік (прізвища не пам'ятаю). Щодо виключення – це творча й громадська пасивність. Є для мене незрозуміло одне – сказав КОСИНКА – це ГОРЕНКО та БУДЯК, за що й чому їх виключено. Така думка в багатьох письменників. Та цю постанову місцевком, здається, виносив для того, щоб підтягнути таким методом розхлябаність колективу – це видко хоча би з такої заяви члена місцевкому т. МОКРІЄВА до т. ГОРЕНКА: «Ти, ГОРЕНКО, тільки сплати всю свою заборгованість і ми тебе приймемо». Так що цю постанову треба вважати не остаточною, а тільки як метод впливу.

РОЛІТ.[3] 27 березня з Харкова приїхав до Києва на постійну роботу в РОЛІТІ письменник А. ДИКИЙ

---

[1] ГДА СБУ. Беглецы. фонд 65, опис 1, справа № С–4468, с. 32.

[2] ГДА СБУ, фонд 65, опис 1, справа № С–4468, т. 1, с. 40.

[3] РОЛІТ – кооперативний будинок письменників у Києві по вулиці Леніна (нині – Богдана Хмельницького) на розі з Ново-Тимофіївською (нині – Михайла Коцюбинського). Збудований 1934 за проектом архітекторів Василя Кричевського і Петра Костирка. Перші згадки про будинок для київських літераторів стосуються другої половини 1920-х років, тоді й було створено житлово-будівельний кооператив № 92 «Роліт», який дістав назву від професії його членів – робітників літератури.

МОКРІЄВ 26 березня на засіданні МК казав, що в Харкові є така тенденція, щоб РОЛІТ забрати для харківських письменників, тому ніби сюди причалюють А. ДИКОГО. Про це нам треба знати й відстоювати свої позиції. Так що нам треба казати, що навколо РОЛІТу в зв'язку з приїздом ДИКОГО може розгорнутися непотрібний конфлікт і нагадав, що правильне розв'язання цього питання, звичайно має велике значення для справи. Хто там у Києві є з письменників, не більше як 5 чоловік. Їм і дати квартири, так ніби за словами МОКРІЄВА, Харків. письменники. Та це тільки так каже МОКРІЄВ, а як насправді, я про це не знаю.

ЖИГАЛКО 28 березня збирається виїхати на кілька днів від «Прол. правда» в Шполянський район. Перед цим ЖИГАЛКО був дуже знервованим і казав, що його напевно не пустять.

«Чорт його знає, як писати? – казав він. – Хай краще було б попросити творче відрядження к…та гроші на це оргбюро має. Та ці гроші підуть ТЕРЕЩЕНКУ та ЛЕ на меблі». І про ЛЕ він висловився, що це людина гірше жандарма і ніхто їй нічого, мовляв, не зробить, бо він із ДЕМЧЕНКОМ[1] запанібрата. Та й увесь актив за словами ЖИГАЛКА, тільки про себе дбає, а щоб допомогти комусь, так його нема. Видко з настроїв ЖИГАЛКА, що він дуже погано відноситься до партійного активу, МК та оргбюро[2].

АГЕНТ «АКТИВІСТ» (16 квітня 1934 р.)

«Если разобраться в настроениях и убеждениях писателя С. ЖИГАЛКО, которые выявляются из некоторых высказываний его, то они сводятся приблизительно к следующим:

ЖИГАЛКО стремится стать советским писателем.

Однако он совсем не разрывает своих связей с антисоветски настроенными писателями.

Это его все время тянет и очевидно еще долго будет тянуть в болото обывательщины и беспринципности.

И результатом этих связей, убеждения ЖИГАЛКА далеко нельзя назвать советскими. В чем заключается его стремление стать советским выдержанным писателем? Это выражается хотя бы в том, что рассказывая о своей последней повести, которую раскритиковали в «б. литер.» (Будинок літератури. – *М. С.*)**, он признает. Повесть конечно не выдержанная, потому что передавал в ней свою личную «зоологическую» ненависть к кулаку, будучи убежден в том, что кулака ничто не может перевоспитать и он навсегда останется врагом сов. власти – автор проводит «установочку» не экономической ликвидации кулачества, как класса, а физическое уничтожение его. В этом будто бы основная ошибка повести. Но отмечая ее, критики подчеркнули и ту положительную сторону для автора, которая выражается в искреннем, отрицательном отношении его к врагу. И вот автор, понимая это, заявляет, что он пишет**

[1] Демченко Микола Нестерович, у березні 1928 – січні 1930 р. – відповідальний секретар Київського окружного комітету КП(б)У. У січні 1930 – січні 1932 р. – народний комісар землеробства Української СРР. У лютому 1932 – червні 1934 р. – 1-й секретар Київського обласного і міського комітетів КП(б)У.

[2] ГДА СБУ, фонд 65, опис 1, справа № С–4468, т. 1,

и скоро окончит повесть, которой он окончательно докажет свою лояльность по отношению к сов. власти.

Высказываясь о положении на литературном фронте и в частности о писателях правой группы (Л. ДАВИДОВИЧ (так в оригіналі. – М.С.)**, КОСЫНКА, ПИДМОГИЛЬНЫЙ и т.п.), ЖИГАЛКО заявляет, что и в творчестве своем и по идеологии он далеко стоит от них. Ибо они были и есть враждебны советской власти и сов. литературе, а он дескать никогда таким не был. Хотя он не отрицает, что эта группа писателей всегда считала его своим и относилась к нему хорошо.**

Но несмотря на такие вот заявления, ЖИГАЛКО все же чувствует себя ближе к тому же КОСЫНКЕ или КОСЯЧЕНКО, чем к В. СМИЛЯНСКОМУ и другим из молодых писателей, которых он называет бездарными графоманами и спекулянтами в литературе.

Высказываясь о том же КОСЫНКО или КОСЯЧЕНКО, он искренне жалеет их, как людей талантливых, притесненных советской властью (так нужно понимать по тону его рассуждений). И наоборот, говоря о Смилянском и других, он не скрывает своего пренебрежения к ним. Это между прочим характерно. Он так и заявляет, когда его вызывает когда-либо и Ив. ЛЕ или к кому-нибудь из руководителей в «ЛИТ», он всегда ощущает чувство страха. Авось уже донес кто-нибудь, авось опять что-то заметили. При этом рассказывает, что других писателей, как КОСЯЧЕНКО, КОСЫНКА и т.п., по несколько раз даже вызывали уже в ГПУ, потому что среди писателей много агентов, доносчиков и т.д., которые на этом только и держатся, как писатели.

Для каждого должно быть ясно, что такого рода разговоры, во-первых, отражают взгляды среди определенно настроенной антисоветски, и во-вторых, доказывают, что и сам ЖИГАЛКО, стремясь в ряды советских писателей крепко держится за старое, органически с ним связан, а отсюда он уходит в так наз. в глубокое психологическое подполье и отсюда все ошибки в его творчестве.

Отсюда же выходят такие рассуждения об украинской литературе, как литературе «колониальной». Мол, в России выходят хорошие книги, русские писатели не чувствуют на себе той издательской волокиты, которую чувствуют у нас. Там, мол, и бумага есть, и деньги платят, а у нас почему-то бумаги нет и денег не дают и книжки задерживаются в издательствах на несколько лет, а на рынке литературном нет. При чем достаточно украинскому писателю переехать в Москву, как там он будет печататься и жить хорошо, а здесь нет.

Характерным для этих взглядов есть также рассказ А. ШИЯНА (в своем очевидно кругу), переданный ЖИГАЛКО с поездки украинских писателей на открытие Днепрогеса. На этом открытии (так будто бы рассказывал ШИЯН), было особенно подчеркнуто ничтожность украинских писателей по сравнению с русскими (хотя Днепрогес и украинский). Украинские писатели ночевали будто бы все в одной комнате без всяких удобств, а русские – имели приличные номера. Русские писатели автомобилями подъехали к плотине, а украинские – пешком. Первые

шли вместе с правительственной комиссией в первых рядах, а вторые, где-то в толпе позади рабочих и т.д. и т.п. В этом, мол, сказывается все отношение партии к украинской литературе и это ставит ее в положение зависимой «колониальной» литературы.

Если к этому прибавить еще высказывание ЖИГАЛКО: впечатление о Пленуме Оргкомитета Союза сов. писателей в Москве и переданных ему КОСЯЧЕНКОМ (который якобы случайно там был), а именно, что там высмеяли и освистали выступление МИКИТЕНКА, стало понятно, что это не является результатом советских убеждений ЖИГАЛКИ. И если внешние стремления его стать подлинно советским писателем подчас и проявляются, и если для этого, быть может, выезжает по поручению редакций наших газет в села и колхозы области, то еще много и много нужно ЖИГАЛКЕ, чтобы почувствовать и осознать себя советским человеком, а потом уже и писателем. А так как он не один, а так как его миропонимание создается в силу влияния на него окружающей обстановки и в первую очередь людей, с которыми он связан органически, так сказать, по родству душ, отсюда вытекают задачи для руководящей верхушки литературной организации проводить индивидуальную воспитательную работу с такими писателями, как ЖИГАЛКО, отвоевывая его у буржуазно-националистической интеллигенции, воспитывая у него писателя советского.

Этим как будто бы начинают уже заниматься в Буд. лит, в частности П. КОЛЕСНИК, к которому ЖИГАЛКО относится с особым уважением, считая его чуть ли не единственно честным человеком, человеком, который если и захочет погубить тебя, так скажет тебе же об этом прямо. И видя, очевидно, некоторое внимание к себе со стороны руководства Буд. лит., ЖИГАЛКО заявляет, что, очевидно, они имеют какое-то задание, что так внимательны к нему, и что он постарается это внимание оправдать. Будем видеть, удастся ли сделать из ЖИГАЛКО советского писателя, или же он окончательно скатится на позиции антисоветских (пускай даже не активных) обывательских элементов. Пока его путь – это путь балансирования и неуверенности.[1]

АГЕНТ «ОБНОВЛЕННАЯ».

(декадне зведення 20 квітня 1934 р.)

В дополнение к текущей декадной сводке о том, что ЖИГАЛКО написал повесть «Обреченные», идеологически не выдержанную, источник «ОБНОВЛЕННАЯ» сообщает о том, что ЖИГАЛКО в Доме литературы прочел повесть «Обреченные» и что все присутствующие признали повесть идеологически невыдержанной.

В беседе ЖИГАЛКО сообщил н/источнику «ОБНОВЛЕННАЯ» о том, что он имел намерение в своей повести подать тип классового врага, а получилось, что он подал человека, который вызывает жалость, сочувствие. Однако ЖИГАЛКО не падает духом, так как ему сказал КОСЫНКО, что повесть очень хорошая и он полагает, что приблизительно лет че-

[1] ГДА СБУ, фонд 65, опис 1, справа № С–4468, т. 2, с. 223.

рез 5, при другой ситуации его произведение увидит свет. Далее ЖИГАЛКО рассказал, что человечество идет к вырождению, этому способствует физическое ослабление организма, ибо дети от таких родителей, которые голодали, здоровыми уже не будут.

Продолжается разработка ЖИГАЛКО.[1]

АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ о смерти ХВЫЛЕВОГО и об аресте ЧЕРНЯКА, ХРИСТОВОГО, ЯЛОВОГО

О смерти ХВЫЛЕВОГО АНТОНЕНКО получил известие системой почтовой из Харькова от ПОДМОГИЛЬНОГО и поэтому узнал об этом факте гораздо раньше, чем другие из газет. Заявил в беседе следующее:

«ХВЫЛЕВОЙ, но по счастливому исключению не был сволочью. В нем порывалось наружу сквозь мерзкую партийную шелуху чувство порядочности. Об этом ясно говорят его произведения («Вальдшнепы», например) и постоянные конфликты из литературными держимордами. Абсолютно ясно, что ХВЫЛЕВОЙ, также как и МАЯКОВСКИЙ, понял всю мерзость большевистского засилья и, желая доказать, что он не причастен к палачам, душащим Украину, что он осуждает сталинскую проклятую политику, – покончил с собой.

Он поступил благородно. Я считаю его героем. Уже хотя бы потому, что это является лишним мобилизующим средством тем, за границей в фашистских батальонах и ускорит момент грядущего освобождения. Галицийская, Подольско-немецкая пресса моментально передала в должном освещении общественности истинные причины смерти ХВЫЛЕВОГО. Она уже во всяком случае не забудет сообщить и о том, что самоубийство писателя совпало с моментом возвращения его из села, где он мог наочно убедиться в потрясающих результатах генеральной сталинской политики. Ходят упорные слухи о том, что ЧЕРНЯК тоже покончил самоубийством, но это еще не проверено. Если это так, то эффект должен быть двойным.

Немалую сенсацию произведет без сомнения и факт ареста таких партийцев-литераторов, как ЧЕРНЯК, ЯЛОВЫЙ и ХРИСТОВОЙ. Правительством предприняты все меры к тому, чтобы напугать, обезличить всех работников искусства, заставить их петь под общую сталинскую дудку и работать под холуйским лозунгом «рады стараться» и малейшая попытка заявить о какой-то правде, об истинном положении вещей, самый намек на это – вызывает неизвестно жесточайшие репрессии. В данном случае мы имеем факт такой расправы с людьми, пытавшимися в какой-то степени не согласиться с кремлевскими боярами, на котором едешь – так могут поступать только люди, дошедшие до последней стадии отчаяния или идиотизма. Да, только в приходе немцев наше спасение. Я не хочу закрывать глаза на то, что с приходом гитлеровцев – иностранные капиталисты захватят все в свои руки. Это понятно даже ребенку. Но во всяком случае одинаково понятно даже ребенку и то, что, что ни один самый заядлый эксплуататор, уже хотя бы из личной

[1] ДА СБУ, фонд 65, опис 1, справа № С–4468, т. 1.

коммерческой выгоды не допустит вымирания «черни», чтобы рождались жалкими рахитами, идиотами, сифилитиками и слабосильными идиотами. Это будет капиталисту не выгодно и он даст им основной хлеб. Украине будет при немцах и бесконечно лучше, чем при царе. Национальная свобода Украине обеспечена. Об этом уже сейчас заботятся наши украинцы, формирующие в Германии сичевые стрельцы, отстаивающие в парламентах права будущей счастливой Украины, протягивающей нам оттуда из-за кордона братскую руку[1].

АГЕНТ «ОБНОВЛЕННАЯ» (10 травня 1934 р.)
НАСТРІЙ ПЕРЕД З'ЇЗДОМ

Майже весь колектив метушився в МК один одного запитував: «Ну що прийняли, як ваша справа?» і т.д. Серед цієї метушні найбільше метушився КРОТЕВИЧ, викликаючи в багатьох усмішку і навіть регіт. Та коли наслідки прийому стали відомі, багато почало виявляти незадоволення. Серед них т. СКЛЯРЕНКО, що має 13 книжок і якого прийняли в стажори. Він казав: «Треба було мені поїхати та полизати руку, тоді б наслідки були інакші». Таким висновком відносно СКЛЯРЕНКА багато обурено (СТОЛЯР, ДМИТЕРКО, СИЧЕНКО і т.д.). СКЛЯРЕНКО подав апеляцію до оргкомітету.

ГУДИМ, якого не прийняли в стажори, казав: «Коли я працюю на кінофабриці, то забракував сценарій КИРИЛЕНКА. А тепер він мені мстить. Та настрій його не дуже підупав, чорт з ним побуду в стажорах»…

ЖИГАЛКО, який прийнятий в стажори, задоволений, тим добре, що вже зовсім мене не відкидають. З самого початку він думав, що його не прийнято і ходив смутний. Тепер уже хто його знає, що робити, казав він. КОСИНКА увесь час посміхався, пікірувався з іншими. Про такий його стан КОСЯЧЕНКО казав до інших: «Міцно держиться чоловік, хоч в самого в серці шкребе». В розмові з ЛЕ, коли КОСИНЦІ той сказав, що не прийнято його не тому, що не вважають письменником, а тому, що його творчість носить антирадянський характер. КОСИНКА сказав: «Я щиро завжди поступаю, я можу помилятися, але підхалимствувать не хочу і не вмію»…

ЖИГАЛКО на творчій нараді ударників до літератури виступав з промовою (чула її). Промовою його не задоволений сильно САВЧЕНКО, якого ЖИГАЛКО торкнувся. САВЧЕНКО похвалився, що він його ЖИГАЛКОВІ не подарує. Також ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ про свій виступ казав, що він має великий успіх, проводжали його з аплодисментами. КОСИНКА за виступ ЖИГАЛКА такої думки, що ця людина зможе за себе постояти. За виступ ЖИГАЛКА писала газета «Молодий пролетар», негативно оцінюючи його. ЖИГАЛКО подав заяву до редакції, що це, про що пише газета, не відповідає дійсности. Справу оцю, він казав, будуть розслідувати.[2]

---

[1] ГДА СБУ. Беглецы. фонд 65, опис 1, справа № С–4468, т.1, с. 32.
[2] ГДА СБУ. Беглецы. фонд 65, опис 1, справа № С–4468, т.1, с. 94.

КОЛЛЕКТИВ ПИСАТЕЛЕЙ КИЕВА
(огляд НКВС 13 травня 1934 р.)

Арест целой группы писателей из «Зах. Укр.» произвел на членов коллектива потрясающее впечатление. В течении первых двух–трех недель люди непрестанно толклись в месткоме, шопотком, с оглядкой, разузнавая друг у другого последние сведения о том, что кого взяли при каких обстоятельствах. Здесь же обсуждались предположения «чья тепер очередь», лишат ли пайка, вышлют т.п. и т.д. и только в укромной домашней обстановке, среди доверенных лиц, среди близких друзей шли беседы о том – почему, публикации ШАБЛЕВСКОГО и КОЛЕСНИКА, помещенной в «Пролет. Правде» («Пролетарська правда». – *М. С.*)**, оснащенной целой серией подобранных вырезок и передергиваней, никто не поверит. Все толковали в один голос: «за что так сразу, всех огулом не сажают».**

Группа АНТОНЕНКО-ДАВЫДОВИЧА (ПЛУЖНИК, КОСЫНКА, ЖИГАЛКО, РЫЛЬСКИЙ) разъясняла по секрету избранным товарищам, что в данное время, мол:

1. Опасаются военных действий со стороны Польщи и Германии, что компартия в Германии разгромлена и вот началась выкачка ненадежного элемента.

2. После огромных неудач на селе партия хочет свалить на кого-то вину и нарочно устраивает очередную инсценировку процесса вредителей.

3. Компартия в Галиции официально заявила Коминтерну о своем выходе (ввиду с несогласием со сталинской политикой) и вот теперь принялись преследовать всех галичан вообще. Арест писателей-галичан вообще повлиял в немалой степени на увеличение разрозненности между членами коллектива. Народ и до сего времени, не особенно доверяший друг другу, и видавший в каждом товарище и сексота, стал еще более осторожным и замкнутым. Перестали собираться компаниями по частным квартирам, стали крайне скрытыми в высказываниях. Усилилось подхалимство к литературным воротилам-партийцам (и вообще к писателям партийцам), люди бросились писать «высоко идеологические вещи, сплошь построенные на лозунгах и цитатах вождей. Боязнь быть замешанным в какое-либо «дело», разбила писателей на крохотные группы (2–3 чел.).

В данном случае соблюдалась почти военная тактика…[1]

АГЕНТ «ОБНОВЛЕННАЯ» (14 травня 1934 р.)

Творча нарада прозаїків. Пройшла з великим піднесенням. Ні одні збори останнім часом не проходили з таким зацікавленням. Була група незадоволених, про яких ми згадували на нараді. Ось як ГУМЕННА: «Хочуть мене викреслити з живих». Сказала вона. А такі як БУДЯК, як ВОРОНИЙ, навіть непоказувалися в Будинку літератури. Характерні були два моменти: з ЖИГАЛКОМ та КОСИНКОЮ.

1. ЖИГАЛКО ще перед нарадою декілька днів наперед готовився до

[1] ГДА СБУ, фонд 65, опис 1, справа № С–4468, т. 1.

виступу та на зборах не виступив. На мою думку, це з таких причин: ЖИГАЛКО вперто добивається довіри. Він це робить засобами уподоблюватись кожному. Про ЖИГАЛКА склалася думка, що це хороший хлопець. Ця думка в устах П. МЕЛЬНИКА на нараді прозвучала, що ЖИГАЛКО – людина і т.п. Те чого ЖИГАЛКО добивався, сталося, а тому виступати не потрібно, а того опасно, буває, що щось скажу і тільки нашкоджу собі. Значить виступ у даному разі не «преслєдує» мету внести щось нове в літературний процес, а виключно егоїстичну мету: завоювати собі положення. Це я роблю висновок ще з того, що ЖИГАЛКО відраджував мене виступати, кажучи, що до виступу треба підготуватися, а не так, як я хочу сказать. А то ще щось можна сказати і потім не одіб'єшся. Своє поводження ЖИГАЛКО також змінив. Спершу він на всяких вечорах стояв десь ззаду чи зовсім зникав. Під час цієї наради ЖИГАЛКО весь час сидів на передньому плані.

2. КОСИНКО. Виступав з такою промовою, що ось хай це буде його останній виступ, то він скаже прямо і почав казати, що його затирають, що йому не дають умов працювати. Виступу я не чула, це вже мені так розповідали. Більшість письменників обурені з виступу КОСИНКИ. Обурення це висловив ЯРОШЕНКО з трибуни і інші письменники між собою, наприклад, КРОТЕВИЧ, ПІДГАЙНИЙ та інші говорили, що виступ КОСИНКИ неприпустимий. Навіть ГУМЕННА казала, «Що йому ще треба. Ще мало панькаються з ним. Не хоче робить от і все».

Та, безперечно, що серед деякої частини аудиторії виступ КОСИНКИ сприйнявся, як тряпочний вигук покривдженої людини. Про це свідчить хоч би такий факт: СІГРТ – член рос. студії 13 травня у ЛЕЩИНСЬКОЇ на помешканні казав мені: «Хіба це не позор ставити КОСИНКО в таке становище, що він мусить за якісь 200 карбованців працювати в радіо якімсь диктором». СІГРТ на нараді не був, але я гадаю, що ці слова є відгук виступу КОСИНКО, що скаржився на свої умови, на роботу, відгук, який долетів і до СІРТА.

Взагалі треба сказати, що КОСИНКО останнім часом став дуже авторитетним майстром слова, більшим, ніж того заслуговує. Крім цього, він людина не без розуму і вміє популярність собі завоювати різним способами.

Він, як і ЖИГАЛКО, вміє стати «хорошим хлопцем», компанійцем. Ну, а приязнь, стосунки він він теж використовує для своєї популярности…[1]

АГЕНТ «ЖУРНАЛИСТ» (10 червня 1934 р.)
РЕАКЦИЯ ЧЛЕНОВ КИЕВСКОГО КОЛЛЕКТИВА ПИСАТЕЛЕЙ НА ВЫВОДЫ КОМИССИИ ПО «ЧИСТКЕ»
(подаются только высказывания отрицательного порядка)

АДЕЛЬГЕЙМ: Меня не приняли в союз. Если эта ошибка не будет исправлена в ближайшие дни, я вынужден считать, что снова началась «рапповщина»/«вуставщина», как видно постановление правительства от 23 апреля 1933 года идет на смарку.

В Союз берут не творчески сильных, культурных людей, а сталинских

[1] Сергій Гальченко. Кривава офіра Григорія Косинки. Х.: Фоліо, 2018, с. 448.

подлиз, лакировщиков советской действительности. Я критик и хотя бы по специфике моей работы должен критически относиться к творчеству того или иного писателя. И что же я вижу? Восхваляют, поднимают на щит таких бездарных людей, как СМИЛЯНСКИЙ, а КОСЫНКО, например, талантливейшего украинского писателя не принимают в союз. Где же справедливость?

Почему КОСЫНКУ считают чуть ли не контрреволюционером. Я долго штудировал все его произведения и считаю, что они безупречны. Правда, вещи написанные 5–7 лет назад, на сегодня уже устарели, они кажутся просто смешными. Но ведь об этом писали все – и ЛЕ, и КУЛИК, и ТЕРЕЩЕНКО. Почему же их не объявляют классовыми врагами? Разве мог КОСЫНКА предвидеть 7 лет тому назад, что так быстро завершится ликвидация кулака как класса? Он писал осторожно, он был далек от вустовского шапкозакидательства, но ведь это… не контрреволюция, неумение предвидеть того, что сделает партия за 7 лет. Например, еще погода тому назад руководящие товарищи из центра кричали, что дети в школах должны изучать постановления 17 съезда, а на сегодня мы имеем правительственный декрет строго запрещающий подобную вещь. Мог ли КОСЫНКА, я, другой–третий предвидеть это? Нет. Так в чем же дело? Я вижу ясно, что и КОСЫНКА, и АНТОНЕНКО, и ПЛУЖНИК. Не может же быть борьбы. Нужно же с кем-то бороться. Вот и выдумывают разных классовых врагов.

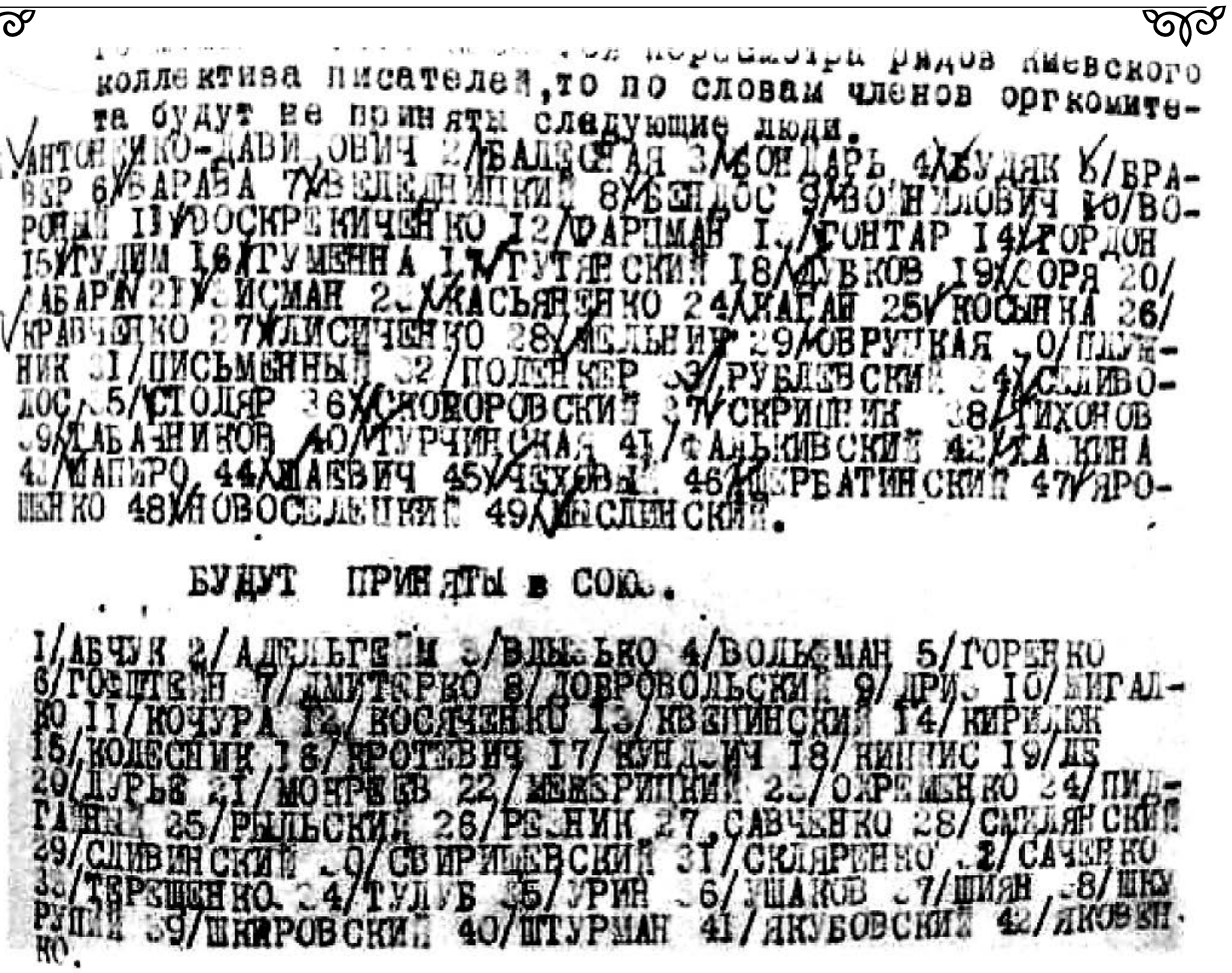

коллектива писателей, то по словам членов оргкомитета будут не приняты следующие люди.

АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ 2/БАЛЕСНАЯ 3/БОНДАРЬ 4/БУДЯК 5/БРАВЕР 6/БАРАБА 7/ВЕЛЕДНИЦКИЙ 8/БЕНДОС 9/ВОЛНЫЛОВИЧ 10/ВОРОНИЙ 11/ВОСКРЕКИЧЕНКО 12/ФАРИМАН 13/ГОНТАР 14/ГОРДОН 15/ГУДИМ 16/ГУМЕННА 17/ГУТЯНСКИЙ 18/ДУБКОВ 19/СОРЯ 20/ДАБАРИ 21/ЗИСМАН 22/КАСЬЯНЕНКО 24/КАГАН 25/КОСЫНКА 26/КРАВЧЕНКО 27/ЛИСИЧЕНКО 28/МЕЛЬНИК 29/МОВРУТКАЯ 30/ПЛУЖНИК 31/ПИСЬМЕННЫЙ 32/ПОЛЕНКЕР 33/РУБЛЕВСКИЙ 34/СЛИВОДОС 35/СТОЛЯР 36/СКОВОРОВСКИЙ 37/СКРИПНИК 38/ТИХОНОВ 39/ТАБАЧНИКОВ 40/ТУРЧИНСКАЯ 41/ФАЛЬКИВСКИЙ 42/ХАЛКИНА 43/ШАПИРО 44/ШАЕВИЧ 45/ЧЕХОВЫ 46/ЩЕРБАТИНСКИЙ 47/ЯРОШЕНКО 48/ИВОВОСЕЛЬСКИЙ 49/МЕСЛИНСКИЙ.

БУДУТ ПРИНЯТЫ В СОЮЗ.

1/АБЧУК 2/АДЕЛЬГЕЙМ 3/ВЛЫЛЬКО 4/ВОЛЬФМАН 5/ГОРЕНКО 6/ГОЕШТЕЙН 7/ДМИТЕРКО 8/ДОБРОВОЛЬСКИЙ 9/ДРИЗ 10/ЖИГАЛКО 11/КОЧУРА 12/КОСЯЧЕНКО 13/КВЕШИНСКИЙ 14/КИРИЛЮК 15/КОДЕСНИК 16/КРОТЕВИЧ 17/КУНДИЧ 18/КИНЦИС 19/ЛЕ 20/ЛУРЬЕ 21/МОНРЕВ 22/МЕЖБРИЦКИЙ 23/ОЖРЕМЕНКО 24/ПИДГАЙНЫЙ 25/РЫЛЬСКИЙ 26/РЕЗНИК 27/САВЧЕНКО 28/СМИЛЯНСКИЙ 29/СЛИВИНСКИЙ 30/СВИРИЦЕВСКИЙ 31/СКЛЯРЕНКО 32/САЧЕНКО 33/ТЕРЕЩЕНКО 34/ТУЛУБ 35/УРИН 36/УШАКОВ 37/ШИЯН 38/ШКУРУПИЙ 39/ШКИРОВСКИЙ 40/ШТУРМАН 41/ЯКУБОВСКИЙ 42/ЯКОВЕНКО.

НИК. ВОРОНЫЙ: «Я чувствую, что меня съедят. Я сорок лет работаю на украинскую культуру. Не приняли меня и не надо. Будь он проклят этот союз писателей. Попробую обратиться к ПОСТЫШЕВУ, к ПЕТРОВСКОМУ, ХВЫЛЕ. Если и там не поможет, значит конец. Значит сов. власть не ценит преданных ей людей».

М. ОВРУЦКАЯ (переводчица): «Переводчиков почему-то не принимают в союз. Я знаю прекрасно 5 языков. У меня десятки художественных переводов. Значит теперь я не нужна как культурная единица… Ну что же если я не нужна на Украине, то устроюсь в союз в Москве. Я считаю, что оргкомитет писателей и комиссия по приему нарочито изгоняют из Украины наиболее культурные силы».[1]

АГЕНТ «ОБНОВЛЕННАЯ» (30 червня 1934 р.)

22 червня в годині 11-й я зайшла до РИЛЬСЬКОГО. Раніше я ніколи в нього не була. Сидів у нього ЖИГАЛКО. Обоє були п'яні. Я приєдналася до їх гурту, хоч надворі чекав ОКСАМІТ (зайшла до нього за грішми).

Сидячи недовго там, я відчула, що обидва вони вороже настроєні проти літератури. Висміювали КИРИЛЕНКА як письменника. РИЛЬСЬКИЙ казав, що ТИЧИНА прекрасний був поет, тільки не останніми своїми творами. ЖИГАЛКО зауважив, що весь оргком, себто всі літературні вожді – це євреї. «Вони тільки паскудять укр.слово». Ось хоч би С. ГОЛОВАНІВСЬКИЙ. Він заробляє на рік 50 тисяч – бездарність така. Про ЛЕ вони говорили з іронією.

ЖИГАЛКО, незважаючи на те, що РИЛЬСЬКИЙ не пускав його і я заперечувала, щоб він не пішов зі мною, усе-таки пішов. Як пізніше виявилося ОКСАМІТ увесь час ішов і стежив за нами.

ЖИГАЛКО розповідав, що в них, мовляв, є тісний гурт це: КОСИНКА, РИЛЬСЬКИЙ, ЖИГАЛКО, останнім часом і ПІДГАЙНИЙ, і ще є якийсь художник (прізвище забула). Був КОСЯЧЕНКО, та це такий, мовляв, що, напивсь, не вміє ховати як іде на вулицю і т.д.Тому він для їхнього товариства не вигідний. Казав мені, що ось коли я повернусь, то обов'язково треба пристати до їхнього гурту. Гурт, мовляв, завжди піддержить: «Ось коли б з нас комусь треба було пару сот карбованців, то в такого як РИЛЬСЬКИЙ чи КОСИНКА завжди є. КОСИНКА нігде не працює, а гроші має, це він навмисне каже, що так бідує». Я цікавилась, а звідки гроші і зрозуміла, що КОСИНКА заробляє, перекладаючи на укр. мову «Євангл.». «Ось я не працюю, а живу, значить звідкись беру гроші». Це підтримує такого, як ЖИГАЛКУ та КОСИНКУ, МЕЛЬНИКА та ВОСКРЕКАСЕНКО. «Ось такий переклад, що оплачується 20 крб., вони нам платять по 100. Ці хлопці вже зрозуміли в чім тут річ, зрозуміли наше положення», – хвалився ЖИГАЛКО.

Зі слів ЖИГАЛКО виходить, що КОСИНЦІ, ПЛУЖНИКОВІ, АНТОНЕНКОВІ дали пайок після того, як про них почала писати закордонна преса, що ось, мовляв, такі таланти, а пропадають з голоду.

[1] ГДА СБУ, фонд 65, опис 1, справа № С–4468, т. 2, с. 110.

В КОСИНКИ, хвалився ЖИГАЛКО, що бачив закордонні газети. Про КОСИНКУ та РИЛЬСЬКОГО ЖИГАЛКО дуже високої думки. Розповідав, що в КОСИНКИ та в РИЛЬСЬКОГО багато написаного такого, чого вони зараз не друкують. «Тепер у таких як КОСИНКА не беруть творів, а через рік–два будуть просити, а творів не буде». Логіки цих слів я не цілком зрозуміла «чому не буде»? Треба брати на увагу, що ЖИГАЛКО був п'яний. «Оскільки наше завдання, – каже ЖИГАЛКО, – це писати. Через рік–два такі як ГОЛОВАНІВСЬКИЙ, КИРИЛЕНКО, одійдуть як мусор. Тоді займуть місце «справжні письменники». До таких він відносить і себе. Який зміст вкладав ЖИГАЛКО в слова «рік–два» не ясно.

В цій зустрічі з ЖИГАЛКО реакційний дух його відчувавя дуже яскраво. Але які його політичні орієнтації для мене ще не ясно. Ясно одне, що він презирає як бездарів сучасний літературний авнгард.[1]

АГЕНТ «НЕМО» (5 вересня 1934 р.)

Сегодня, 5 октября, опять был у КОСЫНКА, вернувшегося из поездки домой. О настроениях колхозников он сказал, что настроения в этом году значительно лучшее, они получают по 2–3 кгр. на трудодень (а в прошлом году по 0,54 кгр.). Общая оценка КОСЫНКОЙ съезда союза писателей сводится к тому, что лично он очень пессимистически настроен, т.к. съезд ничего не дает ни ему уму, ни сердцу. Все это благие разговоры, но не для нас, говорит КОСЫНКА, ибо я должен решать проклятую проблему хлеба (он сейчас безработный), а известно, литература требует условий, голодный человек ничего не напишет и т.д. в том же духе.

Дальнейшие его планы в том, чтобы устроиться писать историю гражданской войны или уехать на Донбасс с гр. ЯКОВЕНКОМ писать историю шахт. «Все это никому не нужная белиберда, – говорит КОСЫНКО, – но подхалтурить можно». Я спросил, между прочим, как относится теперь ко мне ПИДМОГИЛЬНЫЙ (которого я громил в одно время). Увидев меня у КОСЫНКИ, ПИДМОГИЛЬНЫЙ был поражен как громом. Я сказал: «Но он знает, какая катастрофа и метаморфоза произошла со мной?» «Да знает, конечно», – ответил КОСЫНКА. В это время зашел ПЛУЖНИК. По глазам и смущенной несколько улыбке, я увидел, что между ними был разговор обо мне, но беседа наша прекратилась. ПЛУЖНИК был недолго, ничего конкретно не говорил и, уходя, сказал КОСЫНКЕ, чтобы тот пришел в Дом литературы «кое о чем поговорить» (видно, что в моем присутствии он не хотел говорить). В Дом. литер. я видел после этого, как ПЛУЖНИК о чем-то шептался с ЖИГАЛКО, а когда я спросил ЖИГАЛКО, что ему ПЛУЖНИК нашептывал, ЖИГАЛКО сказал: «Есть тайны, о которых не говорят»…

Писательская публика очень интересовалась прениями по докладу БУХАРИНА и его заключительной речью, о которой говорили, что ее не будет в печати. По поводу «драки» БУХАРИНА с поэтами ходит

[1] ГДА СБУ, фонд 65, опис 1, справа № С–4468, т. 2, с. 112.

крылатая фраза, привезенная ГОФШТЕЙНОМ из Москвы, что в «Известиях» победил БУХАРИН, а в «Правде» – поэты. ЖИГАЛКО сегодня сказал, что он тщательно собирает материалы о докладе БУХАРИНА, т.к., очевидно, БУХАРИНУ будет «взбучка» после всего этого и интересно проследить, чем все это закончится.[1]

АГЕНТ «НЕМО» (13 вересня 1934 р.)

За последнее время виделся с КОСЫНКОЙ два раза, видел, как КОСЫНКА приходил в ДЛ (Дом литераторов. – М. С.) и увидел вместе с Ю. ЯНОВСКИМ – этим «певцом рейда Тютюнника», как его восхищенно оценивал КОСЫНКА. Этот факт, а также другой, когда мы шли с ним домой и повстречали жену АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧА, и КОСЫНКА моментально подал мне руку на прощанье, решительно заявив – ну я остаюсь, и ушел вместе с нею – укрепляют меня в мысли о том, что АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ также входит в группу лиц (ЯНОВСКИЙ, ПИДМОГИЛЬНЫЙ, ПЛУЖНИК, ЖИГАЛКО), с которой КОСЫНКА тесно связан[2].

АГЕНТ «НЕМО» (3 жовтня 1934 р.)

Был опять у ЖИГАЛКО. Разговор шел о его работе над повестью о последнем единоличнике, о харьковских и киевских писателях и руководителях. Выяснилось, что ЖИГАЛКО недолюбливает, а многих и ненавидит, таких как ЛЕ (жестокий, грубый и тупица), СМЕЛЯНСКИЙ (хитрая лисица и подхалим), СЕМИВОЛОС, ДОБРОВОЛЬСКИЙ, ЧЕПУРНЫЙ, МЕЛЬНИК, ЧУДЫМ, САВЧЕНКО. О них всех ЖИГАЛКО говорит, что это бездарная, никакого отношения к литературе не имеющая публика, которая держится в литературе при помощи наушничества и кляуз. Они состоят при И. ЛЕ, как бы штатными фискалами, получая за это пайки. ЖИГАЛКО привел ряд иллюстраций. Так, однажды ГОРЕНКО, МЕЛЬНИК и ЧЕПУРНЫЙ зашли в пивную, выпили по кружке пива, а на другой день ЛЕ стал стыдить ГОРЕНКА за пьянку. Потом был случай, когда КОСЫНКО показал что-то РЫЛЬСКОМУ в «Більшовику України» и оба засмеялись иронически, – это стало известно ЛЕ и было расценено как антиобщественный поступок. Вообще, говорит ЖИГАЛКО, замечено, что ДОБРОВОЛЬСКЙ Арк. липнет к КОСЫНКЕ. Он ездил вместе с КОСЫНКОЙ на Донбасс и все, что там КОСЫНКА говорил, стало известно И. ЛЕ.

Вот почему КОСЫНКО как-то высказался, что ДОБРОВОЛЬСКИЙ мерзавец, которому стоило бы набить морду где-нибудь в темном месте. Между прочим во время разговора я спросил, не пишет ли КОСЫНКА из дома отдыха ему – ЖИГАЛКЕ, как ему там живется. ЖИГАЛКО ответил, что КОСЫНКА ничего не пишет, а если бы и писал, то ЖИГАЛКО попросил бы не писать, и сам бы ему не стал писать. «Почему?» – спросил я. «Да потому, что письмо – это документ, в письме же не напишешь,

[1] Гальченко Сергій. Кривава офіра Григорія Косинки. Х.: Фоліо, 2018, с. 490.
[2] Гальченко Сергій. Кривава офіра Григорія Косинки. Х.: Фоліо, 2018, с. 491.

что все, мол, благополучно, так что лучше не писать. КОСЫНКО писал однажды ЗАГУЛУ, так теперь кается».

Говоря о том, что среди подхалимов и подлецов, на которых состоит Киевский союз писателей, за исключением может быть одного КОЛЕСНИКА, ЖИГАЛКО вспомнил о ХВЫЛЕВОМ и ЭПИКЕ, говоря, что настоящие, отзывчивые были люди, особенно ХВЫЛЕВОЙ. Не раз ХВЫЛЕВОЙ и ЭПИК помогали материально ЖИГАЛКО. А у нас, говорит ЖИГАЛКО, наоборот, все норовят друг у друга с горла вырвать: противная, гнусная, отвратительная публика. Если бы я так ненавидел классовых врагов, как ненавижу их, а у меня были реальные права над ними, заключил ЖИГАЛКО.

В заключение он мне сказал «между нами», что у него есть целый ящик написанных рассказов, нигде не печатанных и никому не читанных, написанных «от души и сердца», а тому к печати непригодных. Он обещал мне их прочитать когда-нибудь[1].

АГЕНТ «ЖУРНАЛИСТ» (3 жовтня 1934 р.)

В беседе 26 сентября 1934 г. в присутствии ЖИГАЛКА и ЯРОШЕНКА, ПЛУЖНИК заявил следующее:

«Это чепуха, что Советский Союз попал в Лигу Наций. Едва только Япония, Германия и Польша начнут нас громить, как все остальные государства, радушно принявшие нас в Лигу, бросятся нас тоже ликвидировать. Будьте уверены, что они найдут причину. Как бы мы ни храбрились, какие бы дружбы с Турцией и Францией не заводили, все равно нам, как Советскому Союзу, не просуществовать более одного–двух лет. Тот факт, что мы строимся, весьма отраден для народу. По крайней мере она захистит не разгромленную, нищую страну, а экономически мощную житницу, вместе с ее заводами, электростанциями, рудниками. Только идиот может верить в истинную дружбу соседних стран. Ведь там же руководят всем капиталисты. И нет им никакого смысла, поддерживая нас, культивировать зарю коммунизма.

Правда, Сталин заметно изменил политику. Мы уже не похожи на тех хамов и убийц, какими были два–три года назад. Сейчас выдвигается на передовые позиции старая интеллигенция, взят курс на Европу. И, по-моему, у Советского Союза есть два выхода: либо все время держать курс направо и делать страну меншевистской, либо идти путем коммунизма, тогда наш разгром неизбежен. Мне лично уже надоело ждать, я не могу ни работать, ни жить. Я, наконец, хочу твердо знать, видеть, чувствовать, где я: в самостоятельной Украине, цвести под протекторатом Розенберга[2], или в меншевистской совдепии. Я все-таки писатель, хочу по-настоящему работать по своей специальности и нужно же мне, наконец, иметь под собою какую-либо твердую платформу. Для того, чтобы искренне писать, нужно верить в то, что пишешь. А я не могу по– насто-

[1] Розенберг Альфред вважається одним із головних ідеологів німецького нацизму, головні засадничі ідеї якого виклав у праці «Міф двадцятого століття».

[2] ГДА СБУ. Беглецы. фонд 65, опис 1, справа № С–4468, т. 2, с. 142–143.

ящему верить. Я боюсь. Я чувствую, что весь мир задушит коммунизм, сотрет его с лица земли рано или поздно».

ЖИГАЛКО: «Я бы на вашем месте не высказывался так откровенно. Ясно, что большинство писателей, да и не только писателей, думают об этом, но зачем же болтать лишнее. Каждому понятно, что сейчас выпускать большие книги могут те, с позволения сказать писатели, которые живут сегодняшним днем и вовсе не заботятся о будущем. Лишь бы им давали хорошие пайки, да платили побольше денег. А если их через полгода повесит тот же РОЗЕНБЕРГ? Это им не важно, они играют в темную. Лишь бы сегодня быть на виду, пользоваться привилегиями, играть и иметь хорошие квартиры. Все дело не в идее, а в животе».[1]

Ми проілюстрували панораму більшовицької системи в злочинному образі НКВС, який залазив у душі, мов шашіль, щоб із середини письменницького середовища, винищувати літераторів, котрі мали талант не лише патріотично думати, а й творити художні образи патріотів українства.

Якраз таким протягом багатьох років цілеспрямовано вимальовували ідеологічний портрет письменника Сергія ЖИГАЛКА секретні агенти НКВС у своїх постійних доносах до секретно-політичного відділу цього репресивного органу. У їхній «розробці» він фігурував і до зарахування його до групи «невдоволених» Бориса АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА та Григорія КОСИНКИ. Агентура, як переконуємося, вербувалася з творчого середовища, близького до «об'єкту» вивчення, що постійно спілкувалася з письменником і ставала йому в довірі.

Не викликає сумніву, що й керівництво Спілки радянських письменників України, було поінформовано щодо ідеологічної обстановки в письменницькому колі. Ми ще переконаємося в цьому, ознайомлюючись із «фігурантами» кримінальної справи прозаїка ЖИГАЛКА та їхніми вмотивованими «свідченнями».

А всі ті агенти «Журналист», «Литератор», «Обновленные», «Поліщук», «Немо» та інші є в картотеках нинішнього СБУ. Але розсекреченню їхніх особових справ і сьогодні не сприяють. Ми офіційно зверталися до керівництва СБУ з вимогою надати для ознайомлення, та всупереч закону «Про доступ до публічної інформації», нам відмовлено.

[1] ГДА СБУ. Беглецы, фонд 65, опис 1, справа № С–4468, т. 2, с. 223–224.

ДОНОС, ЯК ХУДОЖНІЙ ЖАНР ЛІТЕРАТУРНОЇ ТВОРЧОСТІ

Світове письменництво у своїй літературній творчості напрацювало чимало стилів жанрового розмаїття. Відомо, що жанр літературний – це історично сформована група творів, що споріднена ознаками форми і змісту. За цими характерними ознаками читач і відрізняє повість від роману чи оповідання від повісті, трагедію від комедії, поему від драми. І перше арістотелівське визначення давньогрецьким філософом літературних жанрів з роками уточнювалося, збагачувалася, набувало інших своєрідних ознак. Звісно погоджуємося з думкою літературознавців, що процес цей не завершиться, поки існуватиме художнє слово.

Кожен літературний жанр – неповторний за своїми можливостями відтворювати дійсність за допомогою художнього слова. Варто пригадати щодо цього слова Вольтера, що «всі жанри гожі, крім нудного». Видатні письменники можуть бути однаково талановитими в багатьох жанрах мистецтва слова – в повістях, романах, малій прозі і казках, віршах і піснях, поемах і драмах тощо.

Якби Арістотель чи Вольтер дожили до наших днів, то вельми були б подивовані, що радянське письменництво, особливо українське, добре засвоїло й натхненно впроваджувало в літературний процес ще одну творчу знахідку – жанр радянського художнього доносу. Це такий особливий за змістом і формою, неповторний набір художніх засобів щодо приниження, а то й відвертого оббріхування літературної особистості (не обов'язково свого конкурента), бо такий стиль творчості програмувала ідеологічна примара діючої комуністичної влади.

Тут справді нудно не було їхнім виконавцям, а від читачів на десятиліття ховалися ті «творіння» в спеціальних архівах із грифом «секретно». В цій ситуації надто актуальними є Шекспірівські рядки з його 66-го сонету:

І злу добро поставлене в служниці,
І владою уярмлені митці,
І істину вважають за дурниці,
І гине хист в недоума руці.[1]

Цей жанровий феномен недоумів спробуємо проілюструвати на трагічній долі уярмленого, а по тому розстріляного бориспільського письменника Сергія Йосиповича ЖИГАЛКА, про котрого й нині не сказано жодного справедливого слова. Підставою для арешту і засудження Трійкою УНКВС, як засвідчують матеріали кримінальної справи № 1326 (606652фп та 50008фп), відкритої 8 січня 1935 р., стали доноси його колег по київській письменницькій організації: Івана ЛЕ-МОЙСІ, Петра КОЛЕСНИКА та Євгена Адельгейма. Тобто своєрідні прислужники ідеологічної ТРІЙКИ НКВС, але, точніше, ПИСЬМЕННИЦЬКОГО НКВС. І цей «творчий письменницький орган», зафіксований у цупких архівних зшитках «документації» слідства, з названої вище кримінально-слідчої справи. А згодом, після розстрілу, і посмертної реабілітації..

Військовий трибунал Київського військового округу у визначенні за № 571/59 від 22 травня 1959 року, наголошує, що звинувачення проти ЖИГАЛКА Сергія

[1] Паламарчук Дмитро. Вікіпедія. Інтернет-зустріч. Переклад 66 сонету Шекспіра.

Йосиповича, будувалося на показаннях українських письменників: Івана Леонтійовича МОЙСІ (Ле), Петра Йосиповича КОЛЕСНИКА, Євгена Георгійовича АДЕЛЬГЕЙМА. Також окрім того «свідчила» ще й вилучена в письменника під час трусу «антирадянська, націоналістична література авторів ГРУШЕВСЬКОГО, ЄФРЕМОВА, КОСИНКИ, ТРОЦЬКОГО і БУХАРІНА» та блокнот із почутими й записаними від селян-колгоспників їхні думки про колективізацію. А також написані письменником рукописи оповідань (без зазначення їх назв і кількості, що були спалені, як записано в спеціальному акті «комісії НКВС». (Дивись фотокопії) [1].

Разом із протоколами їхніх допитів і критичних рецензій на творчість Сергія ЖИГАЛКА ми подаємо і їхні ж твердження в оцінці власної письменницької поведінки у своїх же літературних «доносах» у кабінетах слідчих київського НКВС у лютому 1935 року, та майже через чверть сторіччя в 1958 році в кабінетах слідчих КДБ при Раді міністрів УРСР при реабілітації розстріляного бориспільського письменника.

Оперативний уповноважений слідчо-політичного відділення особливого відділу Управління державної безпеки НКВС УРСР Микола Петрович БОНДАРЕНКО-ГОЛЬДМАН, котрий відкрив кримінальне провадження 8 січня 1935 року, мав від письменницької ТРІЙКИ доволі детальний негативний антирадянський образ, а, точніше, «опус», на письменника ЖИГАЛКА. На їхню думку, йому не місце ні в радянській літературі, ні в радянському житті (їхні тексти з особистими підписами подаються такими, що збережені в оригіналах кримінальної справи. – *М.С.*)

У 1930 році Держвидав України видав грунтовну повість ЖИГАЛКА «Липовий цвіт» (Максим Рильський називав її романом). Герої повісті – незаможницька селянська молодь – постали в нових іпостасях сприйняття чи несприйняття процесів колективізації та соцалістичної перебудови одвічного патріархального устрою життя українського селянства в нову, усуспільнену колгоспну систему.

І тут почалася справжня публічна «антирадянізація» цього твору, бо він нібито оспівує дрібнобуржуазну соціальну концепцію західного зразка. Рецензію літературного критика Петра КОЛЕСНИКА варто назвати погромом за його ж псевдо-висновком «ідея фаталізму» колективізованого українського села в ореолі захисту «ворожого» більшовицькій владі куркульства.

А потім свій літературний «доробок» разом із коментарями критик надасть і слідчим НКВС. У формі чистосердечного доносу, як беззаперечний аргумент «враждебной» творчої позиції ЖИГАЛКА. Звісно, не для «інтелектуального» збагачення опера-еНКаВеесника, а для подальшої розправи. Ця рецензія письменника і стала базовою в доносі. А ось як «розмальовувались» жирним квачем словесного дьогтю сторінки життя 28-річного «дикого писателя» Сергія ЖИГАЛКА. (Мова і в цих публікаціях збережена в нормативах діючого тоді правопису. – *М.С.*).

[1] ЦДАГО, фонд 263, опис 1, справа 50008. Кримінальна справа Сергія Йосиповича Жигалка. Визначення № 571/0–59, с. 72–73.

«ІДЕЯ ФАТАЛІЗМУ»

Петро КОЛЕСНИК, літературний критик.
«ГАМСУН ПІД УКРАЇНСЬКИМИ МІСТЕЧКОВИМИ ЛИПАМИ»[1]

Проблема наслідування для молодого письменника важлива, бо, так чи інакше, йому доводиться в когось учитися, щоб, нарешті, вибитися на свій, оригінальний шлях, знайти свою некошену стежку і нею простувати вперед. Отже, це явище цілком нормальне. Та на цьому спинятися не слід: письменник має знайти якісь межі, щоб далеко у наслідуванні не заходити, не дублювати якогось класика, бо в такому разі автор на корені розбиває власну ініціативу, втрачає власне явище і сходить на звичайнісінького популяризатора свого вчителя, а й його певної концепції.

От з цього пункту й перейдемо до ЖИГАЛЧИНОЇ повісти «Липовий цвіт».

Ми не будемо, та й тут і не місце, давати якісь аналізи точного зіставлення, ми хочемо наштовхнути читача на правильне розуміння цієї повісти.

Переглядаєте ви відомі клясичні у своїм житті твори Кнута Гамсуна, цього великого співця дрібної буржуазії, творчість якого, за словом одного критика, є суцільна захоплююча пісня, а саме його «Пан», «Смерть лейтенанта Глана», «Вікторія», «Містерія», «Жінка біля колодязя», особливо «Бродяга», інші, а також його численні драми, викликає в пам'яті його витончених ліриків – Гланів, Негелів, Йоганесів, Едевартів, Вікторій, Гелен, Даги і інших, їхнє кохання, власне, внутрішню тривогу цього кохання, його глибокий неминучий трагізм, через неминучість смерті, через фатальність, яка виростає перед очима чудернацьких людей, як Великий Молох, безжально пожираючи їхній внутрішній спокій, пригадуєте, що при тім трагізм цей зростає з зовнішньої легковажности спокою напівдитячої гри – і ґрунт, на якому постає повість «Липовий цвіт», буде знайдений.

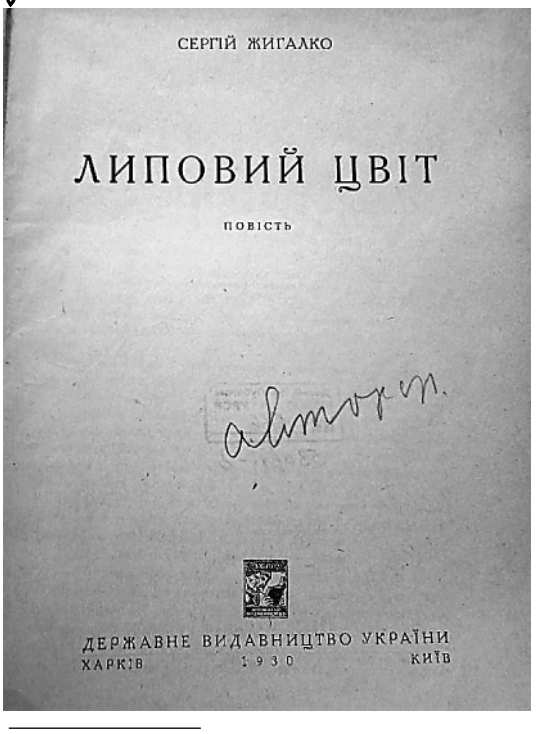

Та справа, врешті, не втім, що ЖИГАЛКО скористався з його художніх засобів, коли він дублює його типаж, повторює його образи, пересаджує некритично його діялог (сповідь від третьої особи) і таке инше, справа в тому, що він не розриває й гамсунівських дрібнобуржуазних соціяльних концепцій, а з своїх верховин обсервує наше пореволюційне життя на стані соціялістичної його реконструкції.

Основний мотив повісти – це мотив трагічного кохання, культивований від Гамсуна. Лінія між волею «людини» і «неминучістю» може важкою ходою проходити через усе життя цієї «людини», творить трагічність. Оскільки най-

[1] Колесник Петро. Гамсун під українськими містечковими липами. Літературна газета. – Київ.: 1930. – 15 липня.

особистішим мотивом є мотив кохання – трагедія особистого життя оформлюється через цей мотив.

Ярема кохає Констанцію. Рятуючи її, він позбувається носа і стає потворою. Констанція через це саме не може його терпіти. Іде до гарного, як дівчина, Крига. Але Криг погрався з нею і одружується тільки через дитину, отже, їхнє щастя роковане на смерть. «І вона прийшла…» – Констанція повернулася на село без Крига, з дитиною і… десь глибоко захованим наміром одружитися з безносим Яремою, але... Ярема одружився з Настею, головою комуни.

Настя кохає дужого й гарного Петра, як кохає його й Ліда, але Петро байдужий до обох, він кохає Марту. Та його обурює приставання безносого Яреми до пишної Насті і він залицяється до неї, замучує до краю Ярему й Ліду і тікає до рідного села, де живе його кохана Марта.

Цю Марту кохають троє: Петро, Гриша, Андрій, а вона всіх трьох, хоч перевагу віддає багатієві Андрієві і одружується з ним. Скоро Андрій сходиться з артисткою, Марта кидає його і йде до горбатого Гриші. Приходить додому Петро і не застає коханої Марти.

Найтрагічніша постать Петра. Це й є центральна постать повісти.

Жодної людини щасливої, всі нещасні. І нещасні люди ці не зі своєї волі, а з волі «неминучого».

Це є фаталізм. Заплутаний вузол трагічного для всієї «незаможницької молоді» кохання й лежить в основі повісти. І завдання авторове тільки в тому й полягало, щоб розплутати цей вузол, а не розрубати його. В такій концепції соціяльне життя, як об'єкт художнього зображення, випадає і стає невиразним тлом чи голою схемою, за якою губляться реальні ознаки сучасного.

Два соціяльні антиподи села: Терешко швець і глитай Жменя, не живі люди, а схеми. Їх просто «треба» було ввести, так бо наказує голос нашого часу, але й без них проблема, як самоціль, ні трохи не втратила б для авторового сенсу, і повість залишилася б більше і краще з технічного боку сформована, правда, і абсолютно соціяльно непридатна.

Клясової боротьби на солідарність, хоч основна ідейна концепція повісти становить повне заперечення клясової боротьби, як такої.

Розподіл клясових сил, як певна схема, існує (між іншим вся незаможницька група села – фізична каліч, наймит, Петрів батько, безрукий, Терешко – сліпий, Ярема–безносий, Григорій – безногий, Гриша – горбатий), але ця схема трактується не соціяльно, а вузько психологічно (особистий мотив на першому пляні) і з ходом повісти зовсім заперечується.

Коли б Ярема був не згадав, що й він був «під Перекопом», то ми б так і не здогадалися б про яке саме «село» іде мова в повісті. Радянського села ЖИГАЛКО не подав, соціяльні процеси перекрутив, типаж – викривив.

Невмотивована революційна свідомість Терешка, красиві жести за «школу» проти церкви Яреми, виростання комуни, як із води, проектування чудернацьких фаланстерів, стоять далеко осторонь від атмосфери, в якій перебувають всі персонажі. По-перше, такого жорстокого становища бідняків і такої сили й могутності глитая наше пореволюційне село не знало і не знає. По-друге, немає такого найглухішого кутка, де б подиху нового часу не було чути, а містечко з майстровими людьми.

Автор нехтує всім цим. Селяни – загнана отара овець, справжні дикуни, що з дивуванням біжать, старе і мале, за автом, витріщають на це, всім уже відоме чудо, очі, зачудовано передають з рук в руки срібного злота, пробують його на зубах і таке інше. І на звертання Крига (героя з якогось дворянського роману, що перебуває серед мужиків), представника «Червоного хреста», з пропозицією зірвати липовий цвіт мовчанкою, зачудованих зіниць очей. Криг хоче говорити з головою КНС (комітет незаможних селян. – *М.С.*) «Виявляється такого немає зовсім (ст. 12) «Був і голова і секретар, але вони померли, більше й не обирали» (там же).

Сліпа байдужість, тупість, недовір'я, бажання одмахнутися од усього нового й жити своїм звірячим життям – ось чим відзначає село ЖИГАЛКО. Це острів, забутий серед моря колективізованих сіл, яких і держава рятує в біді, це «оригінальне» собі село з авторової фантазії.

І живе в оцім селі глитай Жменя, що згинає бідняків в баранячий ріг, сильний і непоборний. Він ще й досі мріє (?!) через наш суд доконати Терешка. І ходять до глитая Жмені голодні селяни, лижуть йому юхтові чоботи, щоб тільки хліба дав, та то дурниця, але Ярема зламав замка, і Жменя їх тільки нацькує собаками (ст. 88).

Та й самі іконописні Терешки та Яреми ладні в найскрутніший час селові ввічі насміятися й підкреслити свою байдужість до нього: «Ні, він сказав, нічого не знає, люди як собі хочуть, він таки про землю не думав (там само). І що люди сміються, тривожні й байдужі, хоча й знають, що «на зиму до них прийде неминуча голодна смерть» (ст. 89). Гинутимуть вони, як мухи від голоду з морозів, що сягатимуть незнаного в наших географічних широтах ступеня. Та хіба Жменя не дасть, його судові справи прогоріли, бо його син геть пролетів з радянської школи. «Жменя був пророком, коли говорив, що голота вимре до ноги, як руда мишва, усі пам'ятали його слова, тому брав справжній жах, хто почав голодувати» (ст. 80). Бідняки ладні були знищити і Ярему, і Терешка, щоб тільки дозволив їм Жменя «цілувати чоботи» за торбу борошна. Бо не тільки глитай, сама природа проти бідняків: пугач плаче на нещастя, атмосферні опади нищать тільки «маленькі нивки», не зачіпаючи «великих». Град пройшов смугою, наче навмисне вбивши маленькі нивки, зовсім не зачепивши великих нив, де зараз буйно хвилювалося жито, біс його знає, якесь безглуздя» (32).

Кооперація, колектив, громадські організації стають виявом не політичної активності села, а «геніальним винаходом» швеця Терешка. Цей «винахід» доти живе, доки рятує село в безпосередній біді, а розжилося село на хліб, на гроші – хай живе крамар. «Шамер може знову вішати вивіску на своїй крамниці, злидні об землю, сатана їх візьми, ха-ха» (ст. 102). І б'є містечко гопака, аж поки «гроші за липовий цвіт опинилися в крамниці, дехто продає навіть хліб на дорогий одяг, знов прийде зима й голод» (ст. 106).

Боротьба Петра й Гриші проти Жмені мелодраматична, опереткова гра, все не йде далі розірваної сорочки і двох–трьох артистичних ударів a la matelote в груди. «Клясова свідомість Терешка й Яреми не переступає магічно лінії «чесноти»: реквізувавши у Жмені хліб, вони вперто заявляють, що це не «грабунок, а «позичка», мріючи про той момент, коли скажуть собі: тепер ми нікому не винні, Жменя не обізве нас злодіями» (ст. 107), див ще (ст. ст. 81, 104).

Словом, з Терешка такий політик, як з Яреми наймит і чередник, як із Констанції і Марти сільські дівчата, а з Петра й Гриші – сільські хлопці, в яких формувався ще в роки бандитизму сільський комсомол.

Петро й Гриша типові містечкові кустарі, які, потрапивши до міста, не хочуть іти на завод, а намагаються придбати «собственную мастерскую». І на ній збивати теж «собственний капіталець». А потім мріють повернутися на село не для того, щоб улитися до організації сільського життя, а щоб похвастати одягом, золотим «перснем» і на зразок Грінченкового Романа («Серед темної ночі») труснуть кишенями перед дівчатами, сипнуть щедрими подарунками, а потім з жаху перед безгрішним – прокрастися, а чи й так втекти з села.

Ми так докладно спинилися на характеристиці соціяльних питань, що автор, надто мало приділивши їм уваги, наробив неприпущенних помилок.

Як і над особистою долею ЖИГАЛКОВОЇ молоді, так і над долею його села постійно висне рука «неминучості».

Ідея фаталізму проймає всю повість од початку до кінця. «Наука» дрібного буржуа, а фаталізм – євангеліє дрібнобуржуазного інтелігента, а фаталізм, його філософія, в якій він шукає і знаходить «відповідь» на пекучі питання, що виникають в особистому і громадському житті людини.

«РИЛЬСЬКИЙ ЗДРУЖИВСЯ З ЖИГАЛКОМ»

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА СВИДЕТЕЛЯ
по делу арестованного писателя Сергея Иосифовича ЖИГАЛКО
18 февраля 1935 г. г. Киев.

КОЛЕСНИК Петр Иосифович, 1905 г.р., уроженец г. Барышевка, из крестьян, литературовед, член союза писателей. Член ЛКСМУ с 1925 г., женат, под судом и следствием не состоял. Проживает в г. Киеве по ул. Ленина, 68, кв. 16.

По существу дела показал.

1. Знаю Сергея ЖИГАЛКУ года четыре. В 1930 году я писал о его книге «Липовий цвіт» небольшую статью под заглавием «Гамсун під українськими містечковими липами». Тогда я ЖИГАЛКО лично не знал. Когда я начал работать секретарем Киев – «Молодняка» и руководителем творческой работы ВУСППа его лично (с 1931 года), тогда мы, вусповцы-молодняковцы, смотрели на ЖИГАЛКУ как на дикого писателя. Который не принадлежит (формально) к какой-нибудь лит. организации, но который после «Гарта» начал отходить к правым. Товарищеских отношений с ЖИГАЛКОЙ никогда не имел, личную его жизнь знаю понаслышке.

2. Как писатель ЖИГАЛКО никогда большой личности не представлял; он всегда плелся в ряду третьестепенных «молодых» писателей. Знаю его также произведения (печатанные и не печатанные) : «Липовий цвіт». «Резигнація», рассказ о ликвидации кулачества (заглавия не помню) и роман «Земля», сданный им в производство Рад. Лит-ра (видавництво «Радянська література». – *М. С.*) и рецензированный мною. О «Липовий цвіт» правильных выводов сейчас сделать не могу, читал эту повесть в 1930 году и даже своей статьи об этой книге не помню точно. Постараюсь представить вырезку из газеты, в которой помещена моя статья и в письменном виде теперешнюю мою оценку книги. О других же указанных произведениях могу написать сейчас.

3. Основной метод ЖИГАЛКО, как писателя, сатирический. Как вызвана его сатира? Только враждебным отношением к действительности. Метод нагромождения отдельных черт в характеристике героев дает ЖИГАЛКО возможность замаскировать нарочитое коверканье, извращение советской действительности. Он любит рисовать героев-люмпенов, которым наплевать на все. Помню рассказ «Резигнация»[1], прочитанный на творческом вечере. Я лично резко выступил тогда против ЖИГАЛКО. Что он делает, он говорит в рассказе, сколько я помню, о развале совхозов и загнивании руководящей верхушки совхозов. Извращение действительно положительных дел в совхозах он прикрывал неправдоподобными приключениями героев, сюжетными трюками, смешными

[1] ЦДАГО, фонд 263, опис 1,справа 50008. Кримінальна справа Сергія Йосиповича Жигалка. С. 68. Оповідання «Резигнація» не публікувалось і було спалене з низкою інших, на жаль, невідомих творів ЖИГАЛКА, про що говориться в «Постановлении» оперуповноваженого Особливого відділу УДБ НКВС УРСР і УВО Бондаренка М. П. від 2 березня 1935 року.

подробностями. Помню такое место из «Резигнации». В наказание врага-оппортуниста привязали к конскому хвосту и пустили в степь. Но этот враг остался жив, его ничто не может взять, он действует, а против него бессильны все мероприятия партии. Говоря о враждебности рассказа ЖИГАЛКО перед собранием, я не называл автора классовым врагом по двум причинам:

3.1) Верил, что ЖИГАЛКО просто ошибается по своей политической, литературной неграмотности;

3. 2) Не решался из-за одного рассказа так называть, потому что это мог бы использовать враг, типа КОСЫНКИ. В рассказе о ликвидации кулачества, как класса, ЖИГАЛКО ставит вопрос так, что советская власть и партия занимаются физическим уничтожением кулаков. Кроме того, герой, молодой кулак, рисуется неуязвимым даже мерами его физического уничтожения снять его с дороги нельзя. Роман «Земля»[1] рассказывает о единоличнике, бывшем батраке, которого никак нельзя убедить в правильности колхозного строя. Он переходит в колхоз, но после продолжительного просветительства под председателем колхоза и своей женой. Я в своей рецензии на эту книгу (по линии издательства) не принял книгу к печати, сквалифицировал такую характеристику единоличника-крестьянина, как троцкистскую.

4. Как вел себя ЖИГАЛКО в писательском коллективе? Он чуждался общественной работы, не выступал на собраниях общеполитического порядка, но и не изъявлял, исходя из того, что ЖИГАЛКО имел отношения с КОСЫНКОЙ, КОСЯЧЕНКО, ПЛУЖНИКОМ и РЫЛЬСКИМ, считаю необходимым дать краткую характеристику этих людей.

4. 1. КОСЫНКА – расстрелянный, как террорист, с первых шагов писательской работы был как националистический кулацкий писатель. В 1918 году он принимал участие в петлюровском движении (вільне козацтво), до процесса СВУ держал тесную связь с символистами и неоклассиками. Последние годы, заявляя о своем желании перестроиться, все же открыто выступал на собраниях писателей с выхватками. ЖИГАЛКО конечно не разделял взгляды КОСЫНКИ, но все же держал с ним связь. Несомненно КОСЫНКА оказывал большое влияние на ЖИГАЛКО.

4. 2. КОСЯЧЕНКО – старый собутыльник ЖИГАЛКО. Они вместе часто пили, как писатели, печатались в киевском альманахе «Гарт», руководимым т. Коваленко. Как и ЖИГАЛКО – КОСЯЧЕНКО представляли из себя моментами и другие упадочные настроения 1926–27–28 гг. для КОСЯЧЕНКО, ЖИГАЛКО, ФАЛЬКОВСКОГО (расстрелян как террорист), были общими. Это послужило причиной отхода их к правым.

4. 3. ЯКОВЕНКО – писатель, принадлежащий к организации «Плуг», руководимой разоблаченным контрреволюционером ПИЛИПЕНКО. ЯКОВЕНКО в своих трех повестях («Вербівчани», «Три елементи», «Боротьба триває») даст кулацко-троцкистское извращение борьбы за коллективизацию. О нем я лично писал в журнале «За марксо-ленінську критику» за 1933 г. №2.

4. 4. ПЛУЖНИК – это тоже, что и КОСЫНКА, но враг скрытый. Озлобленности ПЛУЖНИКА знают все писатели. Не знаю, принадлежал он к террористической группе, но знаю, что он с первых шагов своей писательской работы был настроен против советских писателей и советской литературы в целом.

---

[1] Там само.

4. 5. РЫЛЬСКИЙ – неоклассик с 1931 г. (книга «Знак терезів»)? Он заявляет о своей перестройке. Внешне он старался показать, что порвал всякую связь с ЗЕРОВЫМ, ФИЛИПОВИЧЕМ и ДРАЙ-ХМАРОЙ (группа бывших неоклассиков, выступивших вместе с хвылевистами-шумскистами), но на самом деле связь эта продолжается и до сих пор. За последние несколько лет РЫЛЬСКИЙ сдружился с ЖИГАЛКОЙ. Я думаю, конечно, что их сблизила не выпивка, а политические настроения.[1]

18 лютого 1935 г. (Особистий підпис).

ДОПРОСИЛ: оперуполномоченный ОО (підпис є, а прізвище не зазначено. – *М. С.*).

Київські письменники серед членів літературного гуртка при Бориспільській районній газеті «Колективіст». Зліворуч у першому ряду: Максим РИЛЬСЬКИЙ, поет; Дмитро ТАСЬ (ймовірно), поет; хтось із гуртківців; Микола ЗЕРОВ, поет; Михайло ВЕРИКІВСЬКИЙ (ймовірно), композитор, голова президії та завідувач науково-творчим відділом Всеукраїнського товариства революційних музикантів. У другому ряду крайній праворуч Павло ТИЧИНА, поет і невстановлені бориспільські шанувальники художнього слова.

Фото із колективного збірника «Максим Рильський. Життя і творчість у документах, фотографіях, і ілюстраціях» (видавництво «Радянська школа», К., 1975 р., с. 63)

[1] ЦДАГО, фонд 263, опис 1, справа 50008. Кримінальна справа Сергія Йосиповича Жигалка. С. 33–38.

«КРИТИКА НІКОЛИ НЕ ВВАЖАЛА ЖИГАЛКА ВОРОГОМ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ»

Свідчення КОЛЕСНИКА П. Й. за посмертної реабілітації розстріляного С. ЖИГАЛКА.

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА
4 декабря 1958 г. г. Киев

Ст. следователь следуправления КГБ при СМ УССР майор Гребнев допросил свидетеля КОЛЕСНИКА Петра Иосифовича, 1905 года рождения, уроженца г. Барышевка Киевской области, украинца, гр-на СССР, работает старшим научным сотрудником института литературы Академии наук УССР, кандидат филологических наук, проживающего в г. Киеве, улица П. Осипенко, 11, кв. 17.

Свидетель за отказ от дачи показаний и за дачу ложных показаний по ст. 87 и 89 УК УССР предупрежден (особистий підпис).

Вопрос: Помните ли вы писателя ЖИГАЛКО Сергея Иосифовича?

Ответ: ЖИГАЛКО Сергея Иосифовича я помню, это был не видный писатель, не принадлежавший ни к какой литературной организации и сторонящийся общественной жизни, которой жил актив советских писателей.

Поскольку в 30-х годах партия вела борьбу за отрыв писателей-попутчиков от влияния правых, критика обращала внимание и на ЖИГАЛКУ, которого по его молодости не могли считать попутчиком, но влияние на него правых писателей, националистически настроенных, отличалось неоднократно.

Этим и объясняется резкая критика произведений ЖИГАЛКО в моих статьях того времени, содержания которых я сейчас даже не помню.

Вопрос: В каких взаимоотношениях вы находились с ЖИГАЛКО Сергеем?

Ответ: Личной дружбы с ЖИГАЛКО я никогда не имел, но по работе в литературной организации мне приходилось с ним сталкиваться неоднократно. Я выступал с критикой его произведений на собраниях писателей и в прессе.

Вопрос: Вам зачитываются ваши показания, данные по делу ЖИГАЛКА в связи с его арестом в 1935 году. Подтверждаете ли вы эти показания?

Ответ: Общую оценку, данную мной в 1935 году по творчеству ЖИГАЛКО и зачитанную мне, я подтверждаю и теперь за исключением отдельных формулировок, где литературная характеристика перерастает в политическую квалификацию. Например, некоторые произведения ЖИГАЛКО давали извращенную картину жизни советского села, а именно кулак показывался всесильным, тогда как советский актив высмеивался, показывался слабеньким.

Это могло быть вызвано разными причинами и неумением писателя, и влиянием на него среды или сознательным направлением его творчества. В тридцатых годах все эти его ошибки я квалифицировал политически, как сознательную линию его творчества, не учитывая других обстоятельств.

Вопрос: Была ли среди писателей Украины националистическая организация?

Ответ: Мне лично об антисоветской организации ничего неизвестно, однако среди писателей были течения литературного характера, которые вели постоянные дискуссии о характере и путях развития советской литературы.

В этой борьбе появлялись и враждебные выступления. ЖИГАЛКО своим творчеством принадлежал к группе писателей, близких к попутчикам, за перевоспитание которых и велась борьба в литературе.

Вопрос: Как вы можете охарактеризовать ЖИГАЛКО с политической стороны?

Ответ: ЖИГАЛКО, как писатель находился под влиянием правых писателей, таких как ПИДМОГИЛЬНЫЙ, КОСЫНКА. В его творчестве отражались тенденции к искривлению советской действительности, об этом неоднократно писала критика, стараясь вырвать ЖИГАЛКО из-под влияния чуждых элементов в литературе.

Надо сказать, что ЖИГАЛКО прислушивался к критике, искал у нее помощи в своей работе, старался свои ошибки исправлять, хотя и не всегда успешно.

Говоря вообще, советская критика никогда не считала ЖИГАЛКО врагом советской власти.

На первой странице надписанное слово попутчиков читать.

Протокол мною прочитан, показания с моих слов записаны верно (особистий підпис)[1].

ДОПРОСИЛ: ст. следователь след. управления КГБ при СМ УССР

майор Гребнев (підпис).

[1] ЦДАГО, фонд 263, опис 1, справа 50008. Кримінальна справа Сергія Йосиповича Жигалка. – С. 120–123. Протокол допиту письменника КОЛЕСНИК П. І.

«КОЛЕСНИК – УЧАСНИК АНТИРАДЯНСЬКОЇ НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ»

«ОГЛЯДОВА ДОВІДКА»

додана до матеріалів цього допиту із архівно-слідчої справи № 301402 за звинуваченням КОЛЕСНИКА П. І.

14 ноября 1937 года постановлением Тройки при УНКВД Киевской области осужден за участие в антисоветской украинской националистической организации к 10 годам ИТЛ (исправительно-трудового лагеря – *М. С.*) и 18 июня 1949 года вторично осужден Особым Совещанием при МГБ СССР к ссылке на поселение.

КОЛЕСНИК Петр Иосифович, 1905 года рождения, уроженец Киевской области, украинец, с высшим образованием, беспартийный, до ареста старший научный сотрудник института литературы Академии наук УССР.

КОЛЕСНИК признан виновным в том, что являлся участником антисоветской националистической организации, будучи участником организации, проводил вербовочную работу среди молодых литераторов и занимался вредительством на идеологическом фронте, ориентируя критику на старую литературу и восхваляя в своих произведениях писателей-националистов.

В предъявленном обвинении КОЛЕСНИК виновным себя не признал и в 1937 и 1949 годах. В принадлежности к антисоветской националистической организации КОЛЕСНИК изобличался показаниями ЛЕЙБМАНА Я. Д., ЩУПАКА С. Б., БУЛАТОВИЧА Н. Е. и других.

В 1954–1955 годах по делу КОЛЕСНИКА была проведена дополнительная проверка, материалами которой предъявленное ему обвинение не подтвердилось.

Определением Военного трибунала КВО от 30 сентября 1955 года постановление Тройки УНКВД Киевской области от 14 ноября 1937 года и Особого Совещания при МГБ СССР от 18 июня 1949 г. в отношении КОЛЕСНИКА П. И. отменено и дело на него в уголовном порядке производством прекращено за отсутствием состава преступления.

Архивно-следственное дело хранится в учетно-архивном отделе КГБ при СМ УССР.

Ст. следователь след. управления КГБ при СМ УССР

майор Гребнев (підпис)[1]*. 7 декабря 1958 г. г. Киев.*

[1] ЦДАГО, фонд 263, опис 1, справа 50008. Кримінальна справа Сергія Йосиповича Жигалка. С.124. Протокол допиту свідкка КОЛЕСНИКА П. І.

«ЖИГАЛКО ЗАХОПИВСЯ ЗАСОБАМИ ДРІБНОБУРЖУАЗНОГО Й ЗАНЕПАДНИЦЬКОГО АВТОРА»

«В ПОЛОНІ У ГАМСУНА» – критичний залп ЄВГЕНА АДЕЛЬГЕЙМА[1]

Остання повість С. ЖИГАЛКА цікава тим, що дає змогу піднести в зв'язку з нею низку актуальних проблем, до яких щільно підійшла художня проза. З одного боку – це питання про добір і розгортання корисної на сьогодні теми, а з другого – це проблема літературної спадщини в сучасному українському красному письменстві.

Автор «Липового цвіту» зображує нове село. Нема чого й говорити наскільки потрібна така тема. Але сама тема не творить ще закінченого й ідеологічно витриманого явища. Вона бо є категорія потенціальна й може бути в процесі розгортання спрямована в той або в той бік тому, не звіряючись на актуальну тему ЖИГАЛКОВОЇ повісти й навіть на кінцеву перемогу бідноти в ній, слід пильно придивитися до того, яким способом письменник розгортає поодинокі мотиви і в якому клясовому світлі їх подає.

«ЛИПОВИЙ ЦВІТ» має фактично дві тематичні категорії: соціяльну й підкреслено індивідуальну. Завдання критики визначити взаємини між цими двома тематичними плянами та визначити, який з них переважає і чому саме.

До соціяльних мотивів повісти зараховуємо такі: боротьбу сільської голоти з куркулями, організацію комуни, новітні форми пролетаризації, а також такі, ледве викреслені лінії, як от використання природних багатств (липового цвіту), винахідництво і спроба штучного угноєння землі.

Глитайські елементи репрезентують дві постаті: Жменя та його син Андрій. Образ Жмені окреслений досить рельєфно, хоч сам «герой» і зникає десь у середині роману. Село бідне й спобігає його часто велике лихо – недорід. Ось під цей час і розставляє Жменя свої пастки, позичаючи бідноті свій хліб. Сталося так, що чимало родин слугувало інтересам глитая, навіть сам голова сільради. Але зростає активність і другої сили. Але голота – на чолі з шевцем Терешком – стає в оборону своїх інтересів. Жмені не дозволяють рубати липи на церкву, під час голоду в нього конфіскують хліб, напередодні сівби озимини переділяють землю –годі вже куркулям мати поле біля самої хати, тоді як людські нивки розкидані в степу, за десять верстов од села! Тепер у Жмені прокидається справжній звір, з своїми прибіч-

[1] Адельгейм Євген. В полоні у Гамсуна. Часопис «ЖИТТЯ І РЕВОЛЮЦІЯ» № 7–8. 1930 р. С. 127–133.

никами він мститься на Трешкові й осліплює його. Проте незабаром нічого Жмені не лишилося, він повісився.

Досить характерна постать Жмені молодшого – Андрія, студента, його вичистили з технічного вишу. Він немає вже батькової моці, що залишилася йому, й поволі втрачає достатки. В ревнощах та ярмарковій гульні залишилося йому марнувати свою молодість. Проте цей образ автор дуже швидко з площини соціяльної переводить у площину замкнено-психологічну. І через те постать Андрієва залишається недовершеною і недомальованою. Фактично з таких Андріїв стають скоріше не люмпен-пролетарі, як це доводить автор, а шкідники й члени СУМу.

Центральну увагу зосереджує письменник на бідноті. На її боці всі його симпатії. М'якими, занадто м'якими фарбами малює ЖИГАЛКО Терешка і Ярему, Петра та інших. За найвдалішу можна вважати постать швеця Терешка. Він стає трактористом і організовує навколо себе незаможників для боротьби з визискувачами. Це він врятував Ярему від п'яного натовпу, провадить конфіскацію куркульського збіжжя і переділяє землю. Але, осліплений в середині роману, він не в силі далі провадити боротьбу і виконує з цієї трагічної години другорядну роль.

Зовсім не пощастило ЖИГАЛКОВІ змалювати інших представників сільської бідноти, хоч тематично автор і став спочатку на правильний шлях. Маємо на оці постаті: Петра, Гриші та Яреми. Для нас проте вони являють виключний інтерес, бо на них автор зосередив усе позитивне світло й всі свої симпатії. Вони тому допоможуть нам надалі зрозуміти речником яких прошарків є сам письменник. Ярема колишній червоноармієць. Брав участь у боях під Перекопом. Куля в коліні залишилася йому, як болючий спогад про звитяжні походи. Проте чи діє він відповідно до своєї біографії? Мусимо сказати, що ні. Терешка заарештовує куркульська зграя. Ярема повинен був би на це активно реагувати. Нічого цього не бачимо. Ярема мовчить і поринає в свої любовні справи. Навіть коли він змагається з куркулями за липи – він це робить анархічними засобами. В найнапруженіший момент Ярема кидає село і йде навздогін Констанції. Він далі пристає до комуни, що лежить десь на шляху до Донбасу, але так само легко кидає її. Через що? Знов через любовні справи. Вони справді, як сказав хтось із дійових осіб, позбавили його не тільки носа, а й розуму.

Петро й Гриша (чому не Грицько?) – два хлопці, що поволі пролетаризуються. Працюючи спочатку як шевчики на селі, вони потім ідуть до міста на заробітки, але весь час не втрачають зв'язків з місцем, де народилися. Тут ЖИГАЛКО безперечно намітив надзвичайно цікаву тему – показати нові форми пролетаризації деяких селян. У Нечуя-Левицького селяни пішли на фабрику й завжди поверталися до рідних осель. Але поверталися вони такими самими, якими й виходили, і поверталися тому, що Левицькому село здавалося міцнішим і кращим від заводських «касарень». Петро й Гриша повертаються з інших причин. У них, як у «робітників» (лапки тут, на жаль конче потрібні) є спільні клясові інтереси з покинутим селом. Пролетар бо тепер не такий, як його змальовував колись Нечуй, але й не такий відірваний від села, як це було напередодні нашої доби. Він бере активну участь у сільському житті. Захищає інтереси голоти й змагається з глитаями тому, що цього потребують інтереси його кляси. Отже тут

ЖИГАЛКО помітив цікаві процеси взаємин незаможників і спролетаризованих селян, що зросли на новому соціяльному ґрунті.

«О, їм добре, нехай вірить Ярема. Роблять з половини й задоволені. Хазяїн майстерні оце захворів, уже цілий місяць лежить у лікарні, може й умре. Він бездітний, слюсарня по його смерти їм перейде до рук чи може заявити Ярема, що вони намислили зробити? Передадуть слюсарню артілі інвалідів, а сами подадуться десь на великий завод…» (ст. 116).

Майстерня справді дістається їм як спадок, але на великий завод парубки не йдуть. І коли вони незабаром продадуть майстерню й навіть чужі речі (ст. 143), то роблять це, як злюмпенізовані елементи. Гриша вже зовсім призвичаївся до ролі власника.

«Він стоїть на порозі своєї слюсарні, гарно вдягнений, курить некручену цигарку, видно був задоволений з себе, – більше того він і не хотів чогось іншого, будь ласка, дужий великий юнак, одягнений по-міському» (ст.160).

Петро й Ярема, що втекли з комуни, намовляють Грицька продати майстерню. «Найкраще слюсарню продати, тоді вони можуть довше пробути на селі, грошей вистачить на ціле літо»

Отже продають вони с в о ю в л а с н і с т ь не для того, щоб податися до заводу, а для того, щоб п о г у л я т и, побайдикувати. Їх вчинки вмотивовано не незаможницькою, а л ю м п е н п р о л е т а р с ь к о ю ідеологією. «На завод ніколи не пізно потрапити» (162) – каже Ярема. Але виявилося, що пізно. Вони ніколи робітрниками не стануть. Чому? БО ІДЕОЛОГІЯ ЗЛЮМПЕНІЗОВАНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ЗНАЧНО БЛИЖЧА АВТОРОВІ, АНІЖ ПОСЛІДОВНО ПРОЛЕТАРІАТСЬКИЙ СВІТОГЛЯД.

У Петра й у Гриші є велика зненависть до куркулів. Вони, за автором, мають репрезентувати основні сили, що з глитаями борються. Але як же вони це роблять? За свій власний ризик і страх. Це боротьба індивідуальна й анархічна. Куркулі стріляють людей, осліплюють Терешка, чинять організований опір. Приїздять Петро й Гриша, як представники міської культури. Здавалося, їм слід почати організовану боротьбу з ворожим елементом і спиратися у цій боротьбі не тільки на власні сили, але й на відповідні органи пролетарської диктатури. Вони цього не роблять і виступають як типова анархічна сила.

«Хтось несміло подав думку, щоб з міста викликати міліцію. На що Петро й Гриша весело зареготались. В о н и с о б і с а м и й с у д і м і л і ц і я (підкр. моє. – *Є. А.*). Ну та й Петро, він узяв дебеле кочержило і, мов сірник, переломив його надвоє, хе, а то міліція» (ст. 126).

Такі постаті може бути й існують. Авторові навіть пощастило їхню поведінку зумовити їхнім нинішнім місцем у житті. Але ЖИГАЛКО виводить цих двох люмпенів, як представників пролетарської сили і як єдиних представників міської пролетарської культури. Він їм нікого не протиставляє і навіть потурає їхнім методам боротьби.

Ясно, що з таким колом героїв і в такому ставленні до них, не спромігся автор утриматися на вершині соціяльного роману й неминуче схилився до зображення особистих і винятково індивідуальних переживань. Прикметно, що десь на межі п’ятого і шостого розділів соціяльна невиваженість досягла свого максимуму й далі швидко не тільки послабилась, але й зовсім зникає. Ми потрапляємо в

коло усвідомленого психологізму. Тут ми щільно підійшли до питання про творчі методи ЖИГАЛКОВІ й про «шкалу» його повісти.

Одразу поглянемо в численні Гамсуновські романи. Вже перші кроки і, впевнившись, що ніхто за ним не стежить, іде далі, – типові для часто-густо безособових зворотів норвезького письменника.

Маємо також характерне відображення настроїв і переживань через якийсь побічний і не важливий рух. Наприклад, Ярема дізнається, що його кохана викинула липовий цвіт, що він його їй подарував: «Яку хвилину Ярема лежить як мертвий, тоді скидається на ноги, чортова робота, тут лежати невигідно, стільки мурашок, вони дуже кусючі оці комахи».

Або Ярема зустрічається з Констанцією, яка занадто пізно повернулася до нього, тоді, коли він одружився уже вдруге:

– Боже, – скрикнула Констанція. Вона голкою вколола палець, її лице поблідло, вона не знала, що й робити, але згодом опанувала себе, сказала:

– Здрастуй, це твоя жінка, Яремо.

– Еге! Сідай! Насте! – він передав їй дитину. Тоді почав крутити цигарку. Папірець рвався, тютюн висипався на долівку, це був останній тютюн, лихая доля, його важко було визбирати з долівки. Ярема уже став на коліна, все збирав і збирав тютюн, він хотів визбирати його до кришечки» (ст.249; підкр. моє – Є.А.).

Наявний також Гамсунівський діялог, де безпосередній вислів героя передається в третій особі. Слова дієвих осіб ми ніби сприймаємо через призму другого розмовника. Наведемо приклади.

1) «Бери, Марто, будемо вплітати в косу! Коли я вмру, згадуватимеш, – промовив Петро й одвернувся. Ні, Марті стрічки не треба, краще Петро нехай живе» (ст. 6).

2) «Я таки вас ухлопаю, – запалився Петро, – чуєте, я таки їх ухлопаю. Чують, о, чують. Будь ласка нехай Петро сховає револьвер – зброя і смерть, нею жартувати не слід, особливо вдень, коли стільки свідків» (ст 127).

Віддамо ЖИГАЛКОВІ по заслузі – він зрушив з традиційних і осоружних канонів у змалюванні села! Над нашими «селянськими» щодо тем письменниками тяжить ще й досі Нечуй-Левицький, Грінченко та їхні творчі методи – убогі й реакційні на сьогодні – ЖИГАЛКО шукає нового. І це добре. Але шукає він не там, де слід. Спочатку всі згадані засоби справляють, імпресіоністично висловлюючись, свіже й гарне враження. Але занадто вперта послідовність починає турбувати і, як побачимо далі, недурно. Кожнй засіб має свій соціологічний еквівалент, він бо свідчить про творчу, а значить і ідеологічну концепцію письменникову.

Ми не проти побічного вияву психологічних процесів, ми також і не від того, щоб частково вживати діялог в третій особі. Але ці засоби у їхній послідовності – типово імпресіоністичного походження. Говорячи про імпресіонізм, слід урахувати не самі засоби, а цілу систему світовідчувань... імпресіонізм є пасивний і максимально суб'єктивний світогляд. До того ж своє найближче коріння він має в ідеалістичній філософії Маха і Авенаріуса. Річ про імпресіоніста, як і людину, завжди непізнавана. Говорячи про річ, імпресіоніст говорить не про її об'єктивні властивості, а про свої відчування, враження (impression) від неї. Отже річ, (розглядаємо її тут, як філософську категорію) перетворюється для імпресіоніста на комплекс відчувань, втрачає поза ними своє незалежне від на-

шої волі й свідомости існування. Таким чином імпресіонізм є ідеалістично-занепадницьке співвідчування, мовляв, творчий агностицизм.

Гамсунівський діялог і побічний вияв переживань є один із виявів такого імпресіоністичного світогляду: навіть слова героя становлять якусь замкнену в собі таємницю, ми не можемо, мовляв, говорити про їхнє об'єктивне значення, а лише про наше враження від них. Ось чому діялог тут віддається у третій особі, ніби пропущений крізь призму відчування одного з слухачів або розмовників. Те ж саме можна сказати про побічне зображення переживань і душевних колізій: автор залишається й тут цілком пасивний, він не хоче малювати нам справжній стан людської психіки, він показує нам тільки те, як її сприймають інші дійові особи й до того ж в її самому зовнішньому вияві. Поодиноке використання імпресіоністичних засобів можливе в сучасній пролетарській літературі, а саме тоді, коли автор зображує сприйняття від героя якоїсь події. Але систематичне використання цих засобів, яке ми надибуємо в «Липовому цвіті», свідчить про творчу пасивність і ідеалізм. Отож вітаючи зрушення з канонів, ми не можемо вітати спрямування цього зрушення.

С. ЖИГАЛКО проте не тільки в цьому опинився в полоні автора «Пан» і «Вікторії». Уся творча концепція «Липового цвіту» є концепція Гамсунівська, хоч ЖИГАЛКО й далекий від цезаристських і антипролетарських настроїв знаменитого норвежця, про які писав свого часу Г. Плеханов у статті «Син доктора Стокмана».

Улюбленою схемою Гамсуна є «трикутник», поданий проте не в традиційному світлі. Жінка вагається між двома чоловіка не як пасивна, а як активна сила – бо любить одразу двох. Те саме надибуємо в ЖИГАЛКОВІЙ повісті. Констанція переходить від Криги до Яреми й від Яреми до Криги. Настя не знає кого їй любити – Петра чи Ярему. Нарешті, Марта кидається від Петра до Гриші й назад. Місцями дотримано навіть Гамсунівську схему в межах самого трикутника – інтелігент Криг і селянин Ярема відповідають лже-графу Флемінгу й гірникові Данієлю з останнього розділу Гамсуна.

Коханці в романах норвезького письменника одночасно вороги, хоч ніколи одверто не виявляють своїх почуттів. Перепоною до щастя тут стають не зовнішні умови, а незбагненні глибини людської психології. Аналогічне явище маємо у ЖИГАЛКА.

Нарешті, навіть у дрібницях ЖИГАЛКО використовує Гамсуна. Гамсун, наприклад, любив зображувати потвор. Герої його часто нагадували цим потворам про їхню зовнішність і цим завдавали якоїсь хворобливої муки собі та їм. Нагадаємо Мааса з «Останнього розділу» і його взаємини з Самогубцем. У «Липовому цвіті» зустрічаємо горбатого Гришу й безносого Ярему, особисте нещастя яких починається з їхніх особистих вад.

Мотив перстня відігравав у Гамсуна величезну ролю, досить буде назвати Нагелів перстень у «Містеріях». Взагалі цей мотив широко використовувала занепадницька література. Каблучка тут набувала містичного й символічного значення й становила химерну паралелю до основних моментів в житті героя. Цікавим зразком може бути драма Моріса МЕТЕРЛІНКА «Палеас Мелесандра» або поема ГУМІЛЬОВА «Перстень». У «Липовому цвіті» обручка Констанції ніби стає за фетиш її взаємин з Яремою, а Кригова каблучка символізує ставлення до цього героя.

Так поступово ЖИГАЛКОВА повість з соціяльної перетворилася на індивідуалістичну з панівним методом кохання. Захопившись засобами дрібно-буржуазного й занепадницького автора, ЖИГАЛКО перейнявся його концепцією й світоглядом, поринувши у нетрі імпресіонізму й ірраціонально-ідеалістичного психологізму. Особисті трагедії героїв переважують навіть кінцеву перемогу комуни. На згарищі своїх надій спинилися в останньому розділі всі герої. Їхня журба і сум сповнюють сторінки повісти й за ними ми не бачимо громадських мотивів. Гіперболічно розрослися любовні колізії й непомітними зародками залишилися такі потенціяльно цікаві лінії, як от, організація комуни, винахідництво, штучне угноєння тощо.

Чи випадковий цей вплив, ніби далекого зовні письменника? Ні! Фріче писав, що Гамсун у своїй творчості відбивав «психоідеологію інтелігентного пролетаря». Ми знаємо, що злюмпенізований інтелігент (пригадаймо майже автобіографічний «Голод»). Як ми бачили «Липовий цвіт» до певної міри теж відбиває анархоіндивідуалістичні настрої здеклясованих елементів. Особливо це легко спостерігати на постатях Петра, Яреми й Гриші, яких автор показує як позитивних героїв. Отже вплив Гамсунівського світогляду й імпресіоністично-індивідуалістичної концепції мав відповідний грунт у пихоідеології українського письменника.

«Я ТАК И НАЗЫВАЛ ЖИГАЛКА –
«КУЛАЦКИМ АТАМАНОМ»

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА СВИДЕТЕЛЯ
по делу арестованного писателя Сергея Иосифовича ЖИГАЛКО
15 февраля 1935 г. г. Киев.

АДЕЛЬГЕЙМ ЕВГЕНИЙ ГЕОРГИЕВИЧ,
1907 г.р., житель г. Киева, служащий, литератор-критик, член союза писателей, беспартийный, под судом и следствием не состоял.

По существу дела показал:

О ЖИГАЛКЕ мне приходилось писать в 1930 году в журнале «Життя і революція». Статья касалась его романа «ЛИПОВИЙ ЦВІТ». Статья сегодня устарела. Все обстоятельства и образы героев я забыл. Но помню установочную мысль статьи – борятся у ЖИГАЛКА с кулаками не партия, не советская власть, а полубосяки, индивидуалисты. Никакой помощи извне эти «борцы» не получают. С другой стороны даже эти «борцы» затуманены всякими бесконечными любовными коллизиями. Село у ЖИГАЛКА – нищее село. Я квалифицировал С. ЖИГАЛКУ как идеолога босячества. По-видимому эта мысль была правильна.

Подобный «идеолог» мог пойти за нами и против нас.

В 1932 году, накануне ликвидации ВУСППа, мне пришлось выступать с ЖИГАЛКОЙ на Подоле, в каком-то техникуме. Он прочел явно политически вредный рассказ о вполне разложившемся коммунисте. Образ, по– видимому, был задуман, как типичный. Тогда же и еще кто-то на том же вечере разоблачили рассказ ЖИГАЛКА. Он немедленно встал и вышел. Название рассказа я не помню. В печати его не встречал.

Из вышедших его произведений я не знаю. Но о ЖИГАЛКЕ я много беседовал со своими товарищами. Дело в том, что в его молчании было что-то настороженное и подозрительное (это не является моей мыслью сегодня – после ареста ЖИГАЛКИ об этом и я и другие думали и говорили тогда еще). Главное, во всем поведении ЖИГАЛКИ была озлобленность, которую он скрывал, но скрыть не мог. Откуда шла эта озлобленность? ЖИГАЛКО очень плохо (по его словам) жил. Но я думаю, что это было проявление ненависти к нашей действительности. Я так и называл ЖИГАЛКА – «кулацким атаманом». Никаких впрочем конкретных данных я не имел и не имею.

Назвать ЖИГАЛКА бездарным нельзя. Он творчески способный человек. Но, по моему, эти способности были направлены не за нас.

18 лютого 1935 р. (Підпис).

ДОПРОСИЛ: *уполномоченный ОО (Підпис є, прізвище не зазначено)*[1].

«Я УКАЗЫВАЛ О НЕНАВИСТИ ЖИГАЛКО К НАШЕЙ СОВЕТСКОЙ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ БЕЗ ДОСТАТОЧНЫХ ОСНОВАНИЙ…»

Свідчення на допиті в 1958 році за посмертної реабілітації розстріляного С. ЖИГАЛКА

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА
4 декабря 1958 г. г. Киев

Ст. следователь следуправления КГБ при СМ УССР майор Гребнев допросил свидетеля АДЕЛЬГЕЙМА ЕВГЕНИЯ ГЕОРГИЕВИЧА, 1907 г. р., уроженца г. Киева, украинца, гр-на СССР, члена КПСС, с высшим образованием, члена Союза писателей, проживающего в г. Киеве, улица Большая Житомирская, 6-А, кв. 8, тел. 5-12-89.

Свидетель за отказ от дачи показаний и за дачу ложных показаний по ст. 87 и 89 УК УССР предупрежден (особистий підпис).

Вопрос: Помните ли вы свои показания от 18 февраля 1935 г., данные вами по делу ЖИГАЛКО Сергея Иосифовича?

Ответ: Я помню, что в 1935 г. допрашивался органами НКВД по делу писателя ЖИГАЛКО Сергея Иосифовича, однако эти показания сейчас не помню.

Вопрос: Вам предъявляются для ознакомления ваши показания от 18 февраля 1935 г. Подтверждаете ли вы эти показания в данное время?

Ответ: С показаниями от 18 февраля 1935 г., данные мною по делу ЖИГАЛКО Сергея Иосифовича я ознакомился и заявляю, что эти показания записаны с моих слов правильно. В целом я их подтверждаю, **но должен заявить, что в связи с арестом ЖИГАЛКО в обстановке 1935 года я отнесся излишне категорически к его творчеству и указывал о ненависти ЖИГАЛКО к нашей советской действительности без достаточных оснований** (це і надалі виділення наші. – *М. С.*).

[1] ЦДАГО, фонд 263, опис 1, справа 50008. Кримінальна справа Сергія Йосиповича Жигалка с. 33–40. Протокол допиту від 18 лютого 1935 р. свідка АДЕЛЬГЕЙМА Євгена Георгієвича.

Никаких данных об антисоветской деятельности ЖИГАЛКО я не имел, о чем и указывал в 1935 году в своих показаниях.

Вопрос: В каких взаимоотношениях вы находились с ЖИГАЛКО Сергеем?

Ответ: ЖИГАЛКО Сергея я знал как писателя, знал его по литературным собраниям и выступлениям, в 1930 году я написал рецензию на книгу ЖИГАЛКО «Липовый цвет».

Ни приятельских, ни враждебных отношений у меня с ЖИГАЛКО Сергеем не было. Книга Сергея ЖИГАЛКО «Липовый цвет» по своему содержанию была ли антисоветской, отвечаю: «Нет. Книга Сергея ЖИГАЛКО «Липовый цвет» антисоветской книгой не была. Она лишь не давала объективной картины развития деревни на путях коллективизации. По форме эта книга находилась под влиянием норвежского реакционного писателя Кнута Гамсуна»

Вопрос: Охарактеризуйте ЖИГАЛКО Сергея с политической стороны?

Ответ: ЖИГАЛКО Сергей от общественной жизни писателей стоял в стороне. Активного участия в борьбе за партийную советскую литературу он не принимал, известная настороженность к этой борьбе со стороны ЖИГАЛКО ощущалась, хотя конкретных фактов, подтверждающих это я не имею.

Очень характерно, что в романе «Липовый цвет» симпатии автора явно на стороне сельской бедноты, но он не сумел показать их, ни советской власти в борьбе за коллективизацию, даже в известной степени игнорировал эти главные темы.

Элементы люмпенства и анархизма были присущими поведению и мировоззрению Сергея ЖИГАЛКИ, о чем я и писал в своей рецензии на его повесть «Липовый цвет».

ЖИГАЛКО много употреблял спиртных напитков и дружил с поэтом Грицьком КОСЯЧЕНКО, для творчества которого были характерны мотивы упадничества и пессимизма. Однако антисоветских и националистических проявлений в творчестве ЖИГАЛКО я не знаю.

Протокол мною прочитан, показания с моих слов записаны верно (особистий підпис).

ДОПРОСИЛ: *ст. следователь след. Управления КГБ при СМ УССР майор Гребнев (підпис)*[1].

P.S.: Яків САВЧЕНКО, розстріляний у 1937 р., поет, критик і публіцист, публічно обурювався (1930-ті роки) тодішнім становищем, зокрема, на літературному фронті: «Просто, хоч у тайгу втікай». А щодо літературного критика АДЕЛЬГЕЙМА був такої думки: «Нечесна людина. Кар'єрист. Сволоч. Його треба стерегтися».[2]

---

[1] ЦДАГО, фонд 263, опис 1, справа 50008. Кримінальна справа Сергія Йосиповича Жигалка с.129–131. Протокол допиту від 4 грудня 1958 р. свідка АДЕЛЬГЕЙМА Євгена Георгієвича.

[2] Сергій Гальченко. Кривава офіра Григорія Косинки. Х.: Фоліо, 2018, с. 298.

«ВСЮ ГНИЛЬ СОБСТВЕННОГО НИЧТОЖЕСТВА ЖИГАЛКО ПОДАЛ В ЭТОЙ ПОВЕСТИ»

Перед нами ДОНОС ще одного комуно-активіста Івана МОЙСІ (Ле)

Варто почати з протоколу допиту цього керівного пролетарського літератора радянської спілки письменників, котрого його дружина Ірина МОЙСЯ звеличує цілком звично й закономірно. Іван Леонтійович «Був надзвичайно цілеспрямованим. Завжди вважав себе бійцем Комуністичної партії. Він і був усе життя бійцем»[1]. То ж і справді в лютому 1935 року він був усвідомленим бійцем. Бійцем-убивцею і не шкодував словесних набоїв на знищення молодого таланту в українській літературі. Прочитаймо початок протоколу його «свідчень» з оригіналу допиту.[2]

…выявившимся молодым украинским писателем.

а/ Как писатель, художник – ЖИГАЛКО не представлял никогда творческой ценности. Ограниченный кругозор, слабая теоретическая подготовка, примитивизм, с которым ЖИГАЛКО брался за этот труд, говорили о пустоте писательской в этом человеке. Его рассказы и повести никогда в среде писателей не пользовались творческим успехом.

б/ Вся творческая продукция ЖИГАЛКО представляет собой упадническое хныканье, постоянное сожаление о былом, о прошлом, Есенинские настроения богемщины и,

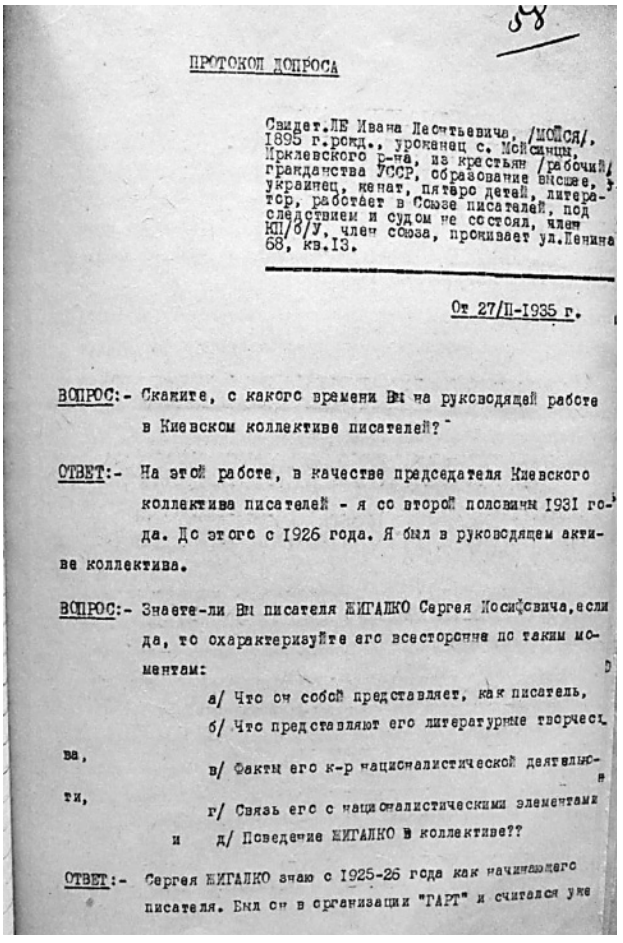

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

Свидет.ЛЕ Ивана Леонтьевича, /МОЙСЯ/, 1895 г.рожд., уроженец с. Мойсинцы, Ирклевского р-на, из крестьян /рабочий/, гражданства УССР, образование высшее, украинец, женат, пятеро детей, литератор, работает в Союзе писателей, под следствием и судом не состоял, член КП/б/У, член союза, проживает ул.Ленина 68, кв.13.

От 27/II-1935 г.

ВОПРОС:- Скажите, с какого времени Вы на руководящей работе в Киевском коллективе писателей?

ОТВЕТ:- На этой работе, в качестве председателя Киевского коллектива писателей - я со второй половины 1931 года. До этого с 1926 года. Я был в руководящем активе коллектива.

ВОПРОС:- Знаете-ли Вы писателя ЖИГАЛКО Сергея Иосифовича, если да, то охарактеризуйте его всесторонне по таким моментам:

а/ Что он собой представляет, как писатель,

б/ Что представляют его литературные творчества,

в/ Факты его к-р националистической деятельности,

г/ Связь его с националистическими элементами и

д/ Поведение ЖИГАЛКО в коллективе??

ОТВЕТ:- Сергея ЖИГАЛКО знаю с 1925-26 года как начинающего писателя. Был он в организации "ГАРТ" и считался уже

[1] Про Івана Ле. Спогади. Етюди. Листи. Ірина Мойся. Дні і роки. К.: Радянський письменник. 1985. – С.276.

[2] ЦДАГО, фонд 263, опис 1, справа 16629. с. 58–61. Кримінальна справа № 50008фп за звинуваченням ЖИГАЛКА Сергія Йосиповича. Допит від 27 лютого 1935 р. свідка МОЙСЯ (Ле) Івана Леонтійовича.

Іван ЛЕ

что особенно важно, абсолютная бесперспективность жизни. В последнее время ЖИГАЛКО старался писать «выдержанные» произведения (небольшие рассказы). Несмотря на внешнюю «выдержанность» – внутренне это были пессимистические рассказы. Наиболее характерным в этом отношении, есть «ЛИПОВИЙ ЦВІТ». Всю гниль собственного ничтожества ЖИГАЛКО подал в этой повести. Ни одного положительного героя, никакой перспективы в жизни. Даже отсутствие художественно-творческих данных не помешало ему создать картину полного упадка. К счастью, все это подано настолько примитивно и творчески безграмотно, что вызывает только отвращение, но не убеждает. Поэтому ЖИГАЛКО никогда не пользовался у читателя хотя бы какой-нибудь популярностью. Анархическое мышление не давало ему возможности показать нашу жизнь реальной и даже наиболее отрицательные ее моменты вышли у него коряво-искусственными, неубедительными. Однако в целом его такая продукция вредная советской действительности.

в/ Фактом контрреволюционной деятельности С. ЖИГАЛКО считаю его участие в выпуске журнала (рукописного) «ЛІТЕРАТУРНИЙ ХЛІВ». В 1931 в Доме литературы был обнаружен (в читальне) журнал с карикатурами и эпиграммами явно антисоветского националистического характера. Подозревая в этом виновными друзей: ЖИГАЛКО-КОСЯЧЕНКО, я просил Янковского (зам. культурной пропаганды Киевского обкома КП/б/У) вызвать эту пару и выяснить. Журнал тоже передал ему. Когда появился и 2-й номер этого же журнала, Янковский принимал какие-то меры и передавал мне, что ЖИГАЛКО и КОСЯЧЕНКО отпираются, но очевидно писали они. Что он принял по этому поводу – не знаю. Только в декабре или январе текущего года я узнал от Я. Д. КАЧУРЫ (ему рассказал Г. ЯКОВЕНКО), что наши предположения были верны, ЖИГАЛКО, КОСЯЧЕНКО, КОСЫНКО и другие организовали и выпустили этот журнал. Других фактов такого порядка я не знаю.

г/ но постоянную бытовую связь его с националистически настроенными элементами я утверждаю. Неоднократные попойки ЖИГАЛКО с РЫЛЬСКИМ, КОСЫНКО, ШКУРУПИЕМ и другими, о них знает каждый писатель. Особенно мне казалась попойка на квартире РЫЛЬСКОГО чуть ли не в день объявления о расстреле террористов: КОСЫНКО, ВЛЫЗЬКО, ФАЛЬКИВСКОГО. По линии личных связей ЖИГАЛКО не отличался советской чистоплотностью.

д/ В коллективе ЖИГАЛКО был смирным, тихоней. Писал для месткома рекламы, объявления, плакался на свое положение («затирают») и никогда не выдвигался в активности коллектива. Его часто на литературных вечерах критиковали, «проваливали». Реагировал озлобленно, но без шума. **Я никогда не чувствовал ЖИГАЛКО в коллективе своим**. Он был чужой, всегда чем-то обиженный, и ожидающий какого-то возмездия. Когда в прошлую осень (ноябрь) я встретил его в новом хорошем полушубке и спросил: «Откуда у вас такой куркульский кожух? Я хотел бы себе достать такой…» ЖИГАЛКО обиделся и только ответил: «У меня брат тоже коммунист… Это он мне дал кожух на время…» Я почувствовал, что попал в точку. **ЖИГАЛКО вел себя в коллективе, как тихонький агент куркуля**[1].

Іван ЛЕ (Мойся Иван Леонтьевич).
Киев, ул. Ленина, 68, кв. 13.

ДОПРОСИЛ оперуполномоченный ОО (підпис) БОНДАРЕНКО.

[1] ЦДАГО, фонд 263, опис 1, справа 50008. Кримінальна справа Сергія Йосиповича Жигалка, с.. 58–61. Допит від 27 лютого 1935 р. свідка МОЙСЯ (Ле) Івана Леонтійовича.

«РАНЕЕ Я ДАВАЛ ПОКАЗАНИЯ ПОД ВПЕЧАТЛЕНИЕМ АРЕСТА ЖИГАЛКО»

Свідчення на допиті в 1958 році за посмертної реабілітації розстріляного С. ЖИГАЛКА
ПРОТОКОЛ ДОПРОСА
г. Киев, 19 сентября 1958 г.

Ст. следователь следуправления КГБ при СМ УССР майор ТАРАСЕНКО допросил в качестве свидетеля МОЙСЯ (Ле) ИВАНА ЛЕОНТЬЕВИЧА 1895 года рождения, уроженца с. Мойсенцы, б. Золотоношского уезда (ныне Ирклиевского р-на), Черкасской обл., гр-на СССР, украинца, члена КПСС с 1925 года, с незакон. высшим образованием, не судимого. Проживает в г. Киеве по ул. Красноармейской, д.6, кв. 5 – писатель.

Об ответственности за дачу ложных показаний по ст. 89 УК УССР предупрежден. (Особистий підпис).

Вопрос: Знаете ли вы ЖИГАЛКО СЕРГЕЯ ИОСИФОВИЧА и в каких взаимоотношениях с ним находились?

Ответ: Да, ЖИГАЛКО Сергея, отчество не помню, я знал примерно с 1925–1926 года, как начинающего писателя. Взаимоотношения у меня с ним были нормальные, служебные. В дружбе с ним не находился. В 1935 или 1936 г. ЖИГАЛКО был арестован органами советской власти, причина его ареста мне неизвестна.

Вопрос: Как вы можете его охарактеризовать с деловой и политической стороны?

Ответ: В деловом отношении я могу характеризовать ЖИГАЛКО, как начинающего второстепенного писателя с хорошей перспективой на будущее. Сам по себе ЖИГАЛКО мало воспитанный и можно сказать недостаточно культурный человек с ограниченным кругозором. В нем чувствовалась мещанская ограниченность. Не критически воспринимал богемскую обстановку некоторых писателей и работников искусств того времени. Рано начал выпивать, считая это уделом работников искусства, по моему наблюдению ЖИГАЛКО был в близкой дружбе с поэтом КОСЯЧЕНКО Григорием, который сначала своей поэтической деятельности начал пьянствовать и наконец спился, от чего впоследствии и умер, не помню в каком году.

В политическом отношении я не могу характеризовать, как советского человека с отсталыми настроениями, пассивного к общественной жизни и литературной организации. Он был, на мой взгляд, выраженным индивидуалистом, как в своем поведении, так и в творчестве.

Антисоветских, националистических настроений или высказываний я за ним не замечал. В его творчестве также не наблюдалось чего-либо враждебного советскому строю. Отдельные творческие ошибки в его произведениях критиковались и сам он это также признавал на собраниях, а вообще был оторван от писательского коллектива и часто его видели в компании КОСЯЧЕНКО. В

его творчестве чувствовался пессимизм, упадничество и неверие в перспективу жизни.

Вопрос: Допрашивались ли вы ранее в качестве свидетеля по делу ЖИГАЛКО?

Ответ: За давностью времени не помню, но возможно допрашивался.

Вопрос: Вам предъявляются ваши показания от 27 февраля 1935 г. Эти показания соответствуют действительности?

Ответ: Ознакомившись с показаниями, которые я давал 27 февраля 1935 г. по делу ЖИГАЛКО, заявляю, что они в основном отвечают действительности, **кроме отдельных моих категорических выражений, таких как участие ЖИГАЛКО в выпуске нелегального журнала «Літературний хлів», который якобы носил антисоветский, националистический характер, а также мое выражение о том, что ЖИГАЛКО вел себя в коллективе, как тихенький агент куркуля**. Что касается журнала «Літературний хлів», то я не помню теперь о чем в нем шла речь. Участие в выпуске этого журнала ЖИГАЛКО для меня сомнительное, так как он по своему развитию не мог принять в нем участие. **Ранее я давал показания под впечатлением ареста ЖИГАЛКО**[1] (виділення наше. – *М.С.*).

Протокол мною прочитан, показания записаны правильно (особ. підпис).

ДОПРОСИЛ: ст. следователь следуправления
КГБ при СМ УССР ТАРАСЕНКО.

[1] ЦДАГО, фонд 263, опис 1, справа 50008 фп. Кримінальна справа Сергія Йосиповича Жигалка, с. 125. Допит від 19 вересня 1958 р. свідка МОЙСЯ (Ле) Івана Леонтійовича.

«СУДОВИЙ ПРОЦЕС» НАД СЕРГІЄМ ЖИГАЛКОМ

Судового процесу, передбаченого кримінальним кодексом, не було. НКВС збирало потрібні йому «факти» і Трійки не названих осіб виносили свій вердикт замість суду. Як пересвідчуємося, зчинений гвалт свідком МОЙСЯ-ЛЕ: «Факт контрреволюционной деятельности С. ЖИГАЛКО считаю его участие в выпуске журнала (рукописного) «ЛІТЕРАТУРНИЙ ХЛІВ». Він і став для Трійки достовірним аргументом. Бо «В 1931 в Доме литературы был обнаружен (в читальне) журнал с карикатурами и эпиграммами явно антисоветского националистического характера…»

Насправді ж тим «фактом» виявився рукописний альбом із дружніми шаржами на деяких письменників. **Дружні шаржі ніколи не були предметом політичних переслідувань, а тим більше їхніх авторів не звинувачували в контрреволюційній, націоналістичній діяльності**. Цілком зрозуміло, що був шарж і на МОЙСЯ-ЛЕ. Слідчий Бондаренко -Гольдман не долучив до кримінальної справи цього «контрреволюционного, националистического» альбому, бо його сам не бачив, а повірив на слово в політичному звинуваченні МОЙСІ-ЛЕ свого колеги по спілці С. ЖИГАЛКА, що стало в подальшому смертним вироком.

Судячи з доносів агентів, як, наприклад, **агента «НЕМО»** (3 жовтня 1934 р.) про особисте ставлення ЖИГАЛКА у оцінці творчої та керівної діяльності МОЙСІ-ЛЕ, що зустрічався з ним: «Выяснилось, что ЖИГАЛКО недолюбливает, а **многих и ненавидит, таких как ЛЕ (жестокий, грубый и тупица), СМЕЛЯНСКИЙ (хитрая лисица и подхалим)**, СЕМИВОЛОС, ДОБРОВОЛЬСКИЙ, ЧЕПУРНЫЙ, МЕЛЬНИК, ЧУДЫМ, САВЧЕНКО. О них всех **ЖИГАЛКО говорит, что это бездарная, никакого отношения к литературе не имеющая публика, которая держится в литературе при помощи наушничества и кляуз. Они состоят при И. ЛЕ, как бы штатными фискалами, получая за это пайки. ЖИГАЛКО привел ряд иллюстраций…»**

Агент «НЕМО» очевидячки був також членом спілки письменників, бо знався з багатьма творчими людьми, як рівний серед рівних, і передавав інформацію свою не лише до НКВС, а й до керівництва спілки. Та повернімося до інших обвинувачень ЖИГАЛКА за матеріалами кримінальної справи. У середині грудня 1934 року було засуджено до ВМН (вища міра «наказания», покарання) і розстріляно групу із 14 українських письменників, серед яких був і Григорій СТРІЛЕЦЬ- КОСИНКА. Наприкінці цього ж місяця, а точніше, 26 грудня, коли в помешканні Максима РИЛЬСЬКОГО був його близький друг, прозаїк Сергій ЖИГАЛКО, несподівано завітав Микола ЗЕРОВ. Відомий український літератор, популярний поет-перекладач, давній однодумець і прихильник перекладацької творчості неокласика РИЛЬСЬКОГО. Рядова зустріч письменників, яких у них бувало чимало, стала для НКВС особливо значущою… Так за наслідками цієї зустрічі виникло кримінальне звинувачення проти ЖИГАЛКА і ЗЕРОВА: участь у проведенні «траурного собрания по расстрелянным КОСЫНКО и другим». І контрреволюційною дією виявилося прочитання ЗЕРОВИМ кількох віршів: Пантелеймона КУЛІША «До кобзи» з епіграфом Тараса ШЕВЧЕНКА, Панаса ФЕТА «Учись у них», Якова ЩОГОЛІВА «Минуло літо і не знать» та поезії самого РИЛЬСЬКОГО.

Найзагрозливішими і контрреволюційними для більшовицької диктатури НКВС визначило в Кулішевому вірші поетичні рядки:

«Та посідаймо по голих лавках,
Та посумуймо по мертвих братах».

Хоча й у Фетових віршованих образах добачалося символічне несприйняття гнітючої доби деспотизму. Але тут потрібна прив'язка до українського буржуазного націоналізму. І відігравалися на поезії Пантелеймона КУЛІША «До кобзи», що написана в 1862 р. до роковин смерти Тараса Григоровича ШЕВЧЕНКА:

«Кругом тіснота, і неволя,
Народ закований мовчить».

Т. Г. Шевченко

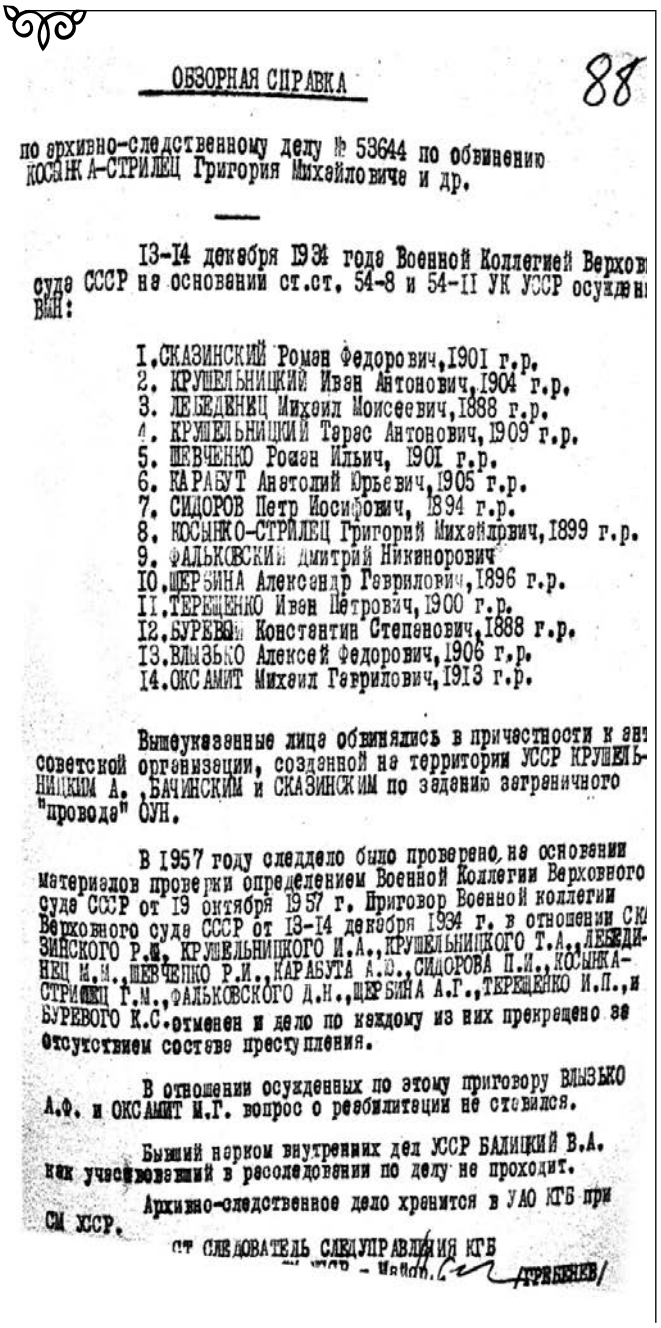

ОБЗОРНАЯ СПРАВКА 88

по архивно-следственному делу № 53644 по обвинению КОСЫНКА-СТРИЛЕЦ Григория Михайловича и др.

13-14 декабря 1934 года Военной Коллегией Верховного суда СССР на основании ст.ст. 54-8 и 54-11 УК УССР осуждены:

1. СКАЗИНСКИЙ Роман Федорович, 1901 г.р.
2. КРУШЕЛЬНИЦКИЙ Иван Антонович, 1904 г.р.
3. ЛЕБЕДЕНЦ Михаил Моисеевич, 1888 г.р.
4. КРУШЕЛЬНИЦКИЙ Тарас Антонович, 1909 г.р.
5. ШЕВЧЕНКО Роман Ильич, 1901 г.р.
6. КАРАБУТ Анатолий Юрьевич, 1905 г.р.
7. СИДОРОВ Петр Иосифович, 1894 г.р.
8. КОСЫНКО-СТРИЛЕЦ Григорий Михайлович, 1899 г.р.
9. ФАЛЬКОВСКИЙ Дмитрий Никифорович
10. ЩЕРБИНА Александр Гаврилович, 1896 г.р.
11. ТЕРЕЩЕНКО Иван Петрович, 1900 г.р.
12. БУРЕВОЙ Константин Степанович, 1888 г.р.
13. ВЛЫЗЬКО Алексей Федорович, 1906 г.р.
14. ОКСАМИТ Михаил Гаврилович, 1913 г.р.

Вышеуказанные лица обвинялись в причастности к антисоветской организации, созданной на территории УССР КРУШЕЛЬНИЦКИМ А., БАЧИНСКИМ и СКАЗИНСКИМ по заданию заграничного "проводе" ОУН.

В 1957 году следдело было проверено, на основании материалов проверки определением Военной Коллегии Верховного Суда СССР от 19 октября 1957 г. Приговор Военной коллегии Верховного суда СССР от 13-14 декабря 1934 г. в отношении СКАЗИНСКОГО Р.Ф., КРУШЕЛЬНИЦКОГО И.А., КРУШЕЛЬНИЦКОГО Т.А., ЛЕБЕДИНЦ М.М., ШЕВЧЕНКО Р.И., КАРАБУТА А.Ю., СИДОРОВА П.И., КОСЫНКА-СТРИЛЕЦ Г.М., ФАЛЬКОВСКОГО Д.Н., ЩЕРБИНА А.Г., ТЕРЕЩЕНКО И.П., и БУРЕВОГО К.С. отменен и дело по каждому из них прекращено за отсутствием состава преступления.

В отношении осужденных по этому приговору ВЛЫЗЬКО А.Ф. и ОКСАМИТ М.Г. вопрос о реабилитации не ставился.

Бывший нарком внутренних дел УССР БАЛИЦКИЙ В.А. как участвовавший в расследовании по делу не проходит.

Архивно-следственное дело хранится в УАО КГБ при СМ УССР.

СТ СЛЕДОВАТЕЛЬ СЛЕДУПРАВЛЕНИЯ КГБ
при УССР – майор. /ТРЕБНЕВ/

Кобзо моя, непорочна утіхо!
Чом ти мовчиш? Задзвони мені стиха!
Голосом правди святої дзвони,
Нашу тісноту гірку спом'яни.
Може чиє ще не спідлене серце
Важко заб'ється, до серця озветься,
Як на бандурі струна до струни.
Хто не здоліє озватись ділами,
Хай обізветься німими сльозами;
Ти ж своє слово дзвони-промовляй,
Душам братерським заснуть не давай.
Хай недовірки твої кам'яніють,
Хай вороги твої з жалю німіють,
Ти рідну сем'ю докупи зливай.
Темно надворі, зоря не зоріє,
Вітер холодний від півночі віє,
Квилять вовки по степах-облогах.
Кобзо! Ти наша відрада єдина…
Гей, хто на сум благородний багатий,
Сходьтеся мовчки до рідної хати,
Та посідаймо по голих лавках,
Та посумуймо по мертвих братах.
Поки із мертвих воскресне Вкраїна,
Поки діждеться живої весни,
Ти нам про нашу тісноту дзвони!
Стиха дзвони, нехай мучене серце
Важко заб'ється, до серця озветься,
Як на бандурі струна до струни.

А відтак більшовицька диктатура хутко прилаштувала ЖИГАЛКУ і обвинувачення: «одобряет борьбу с Со-

ввластью и высказывается за производство террористических актов против руководителей партии и Соввласти». Їй для цього було навіть прослуховування прочитаного вірша достатньо.

До того ж уже після оголошення вироку ЖИГАЛКУ й постанови про відправлення його відбувати п'ятирічне покарання в столицю СИБІРЛАГу м. Маріїнськ, київські слідчі БОНДАРЕНКО та ЛІТМАН проводитимуть оперативно-слідчі дії й використовуватимуть ЖИГАЛКА, як звинуваченого по справі ЗЕРОВА. І вірш «До кобзи» знову постане зручним аргументом для викриття його прихильності до «терориста» КОСИНКИ.

Обвинувачений Микола ЗЕРОВ на допиті від 1 червня 1935 р. на запитання слідчого про що обговорювалися на «траурном совещании у РЫЛЬСКОГО» відповідав так:

«Я на траурном совещании не был, никаких вопросов при мне не обсуждалось. Точно, но когда именно не помню, но кажется 26.12.34 г. я навестил РЫЛЬСКОГО у него на квартире. Я застал там ЖИГАЛКО Сергея. В течении некоторого времени, приблизительно около получаса, мы говорили о поэтах и стихах, сопровождая наш разговор цитированием русских и украинских поэтов. Когда я прочел стихотворение КУЛИША «До кобзи», то некоторые строки в русском переводе – «Сядем молча на голых скамьях, Будем печалиться о мертвых братьях», возбудили во мне опасение, что разговор коснется КОСЫНКО. Разговора не произошло».

Проте в уточненні слідчого, чому виникло «опасение», Микола Костьович скаже: «Мне казалось, что ЖИГАЛКО был близок к КОСЫНКО».[1]

У справі ЖИГАЛКА до «траурної наради» слідство додало ще й нотатник, де письменник записував теми для майбутніх своїх творів. Їх схарактеризовано, як контрреволюційні. У кримінальній справі зберігається **«ВЫПИСКА из блокнота, изъятого при обыске у арестованного Жигалко (написано собственноручно Жигалко)**. Ось ті записи:[2]

«Волга, Волга, весной многоводною
Ты не так заливаешь поля,
Как великою скорбью народною
Переполнилась наша земля.

[1] ГДА СБУ, фонд 6, опис 1, справа 48570, т. 1, с.105. Кримінальна справа М. К. Зерова № 1377 у 7 томах.
[2] ЦДАГО, фонд 263, опис 1, справа 50008. Кримінальна справа Сергія Йосиповича Жигалка, с. 87.

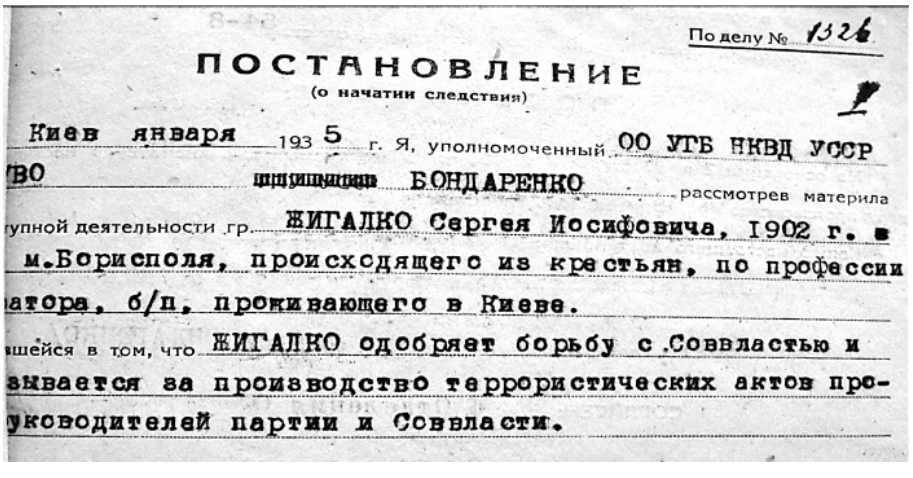
По делу № 1326

ПОСТАНОВЛЕНИЕ
(о начатии следствия)

Киев января 193 5 г. Я, уполномоченный ОО УГБ НКВД УССР
ТВО БОНДАРЕНКО рассмотрев материла
упной деятельности гр. ЖИГАЛКО Сергея Иосифовича, 1902 г. в
м.Борисполя, происходящего из крестьян, по профессии
атора, б/п, проживающего в Киеве.
вшейся в том, что ЖИГАЛКО одобряет борьбу с Соввластью и
зывается за производство террористических актов про-
уководителей партии и Соввласти.

– Кооперація десь в глухім селі: порожня крамниця, хіба що горілка, а горілка – на крашанки. Селянину дома їсти немає чого. Одна курка. Батько бере десять яєць – по горілку. Крашанки у вузлику. Стоїть біля дверей, сльози кап-кап. Вузликом об двері.

– Дивне явище. Зараз навіть молодь не боїться смерти – не повезе на посаді – застрелюся і т.д. Вихід зі становища – смерть.

– Епохи повторюються. Після буйного розквіту клясицізму, прийшли середні віка. Все живе, людина вбивається. БРУНО Джордано і ГАЛІЛЕЙ. Чи не середні віки? Але після чорного часу настає світлий, перемога розуму і гуманізму. Горе тільки БРУНО і ГАЛІЛЕЯМ, не за їх життя. Муки в'язниць ще не пали, їх ще більше цементують.

– Штани. Колгосп. Після жнив на колгосп дали троє штанів. Бійка за них. Пом'яли добре ребра тому, хто одержав. Нарешті, слава Богу, нарешті, за свої 40 років я получив штани. От що значить своя власть.

– Хлібозаготівлі і мобілізації коштів. Представники комуни ідуть до Індуски, хворої, зовсім опухлої біднячки.

– Бери облігацію на 15 карбованців.

– Хоч би мені хто дав до лікаря 15 коп.

– А в тебе картопля єсть?

– Єсть грядочка.

– Продай її і сплати облігацію.

– До Індуса (Савка). Не передплачує облігації.

– Ти мусиш, як і всі підтримати, помогти державі.

– Немає. Нехай вона мені поможе.

– За що тобі буде помогати?

– А я їй за що? і т.д.

– Кооперація на колгосп не дає мила сірого. Колгоспники трагічно: «Нащо нам мило, я от без мила. Приходжу додому. Жінко, дай сорочку. – Немає. – А де ж вона? – У печі, нехай вижаряться воші. – А ви мило, наче нам воно коли потрібно...»

– Знищую їх, як ворожий для мене елемент, це жарт. У мене не може бути ворожих елементів, бо це – я...

– Дядьки на зсиппункті здають хліб. Їм дають подарунки «промкрамом»: по пачці махорки і по одній ¼ кіло булки.

– Щоб замучити людину, слід їй наказати переписати тричі роман...

– Копа жита дала два пуди. Овес вигорів, гречка теж. А хлібозаготівля. Державі дуже важко, треба мобілізувати все можливе бідняцтво, щоб її підтримати. Те що в 4–5 Марта.

– Вчора антивоєнний день. Чому я писати не можу? Вірно, той зараз може писати, хто комуніст, хто фанатик, хто вірить в соціялізм неминуче – швидкий. Сучасна інтелігенція мусить атрафуватись з живого, соціалістичного тіла.

– Як страшно. Не можу писати того, що вимагає держвидав. А може це фікція, може це один сміх, глум природи, маленький, невдалий експеримент.

– Гнітючий настрій. Ясно, мені на цьому світі більше немає чого робити».

ВЕРНО: Уполномоченный ОО /подпись/ ВОЛЧЕНКО.

Про це свідчить і цей додатковий допит від 19 лютого 1935 р.[1]

«**Вопрос:** В одном из блокнотов, изъятых у Вас при обыске, имеется ряд записей явно контрреволюционного характера. Скажите, кем и когда эти записи сделаны?

Ответ: Предъявленные Вами мне записи в одном из моих блокнотов написаны мною в 1931 году.

Вопрос: Что Вы можете показать по существу этих записей?

Ответ: Эти записи я не считаю контрреволюционными. Некоторые из них являются материалами моей литературной работы, а остальные выражают мои личные впечатления и переживания.

Вопрос: Скажите, не являются ли эти записи результатом Ваших националистических антисоветских взглядов?

Ответ: Эти записи не являются результатом моих антисоветских и националистических взглядов, потому что у меня таких взглядов нет.

Вопрос: На протяжении ряда лет Вы поддерживали тесную связь с националистическими, контрреволюционными элементами, как-то КОСЬЯЧЕНКО, КОСЫНКО – расстрелян как террорист, ФАЛЬКОВСКИЙ – расстрелян как террорист, ПЛУЖНИК и другие. Объясните характер связи Вашей с ними и причины, толкающие Вас на связи с этими элементами?

Ответ: Из перечисленных в Вашем вопросе лиц я был только близко связан с КОСЯЧЕНКО. С остальными я был только знаком. Связь моя с КОСЯЧЕНКО выражалась в близких приятельских отношениях. С ПЛУЖНИКОМ мне приходилось нередко выпивать в компании с другими, как-то: КОСЯЧЕНКО, ЯКОВЕНКО, РЫЛЬСКИМ и ЩЕРБОТИНСКИМ. У ФАЛЬКОВСКОГО мне приходилось бывать на квартире по вопросам литературы. Причины, толкавшие меня на связь с ПЛУЖНИКОМ и РЫЛЬСКИМ, объясняется тем, что я очень уважал их творчество и значение, а с КОСЬЯЧЕНКО – как старым соквартирантом.

Вопрос: Скажите, с кем, где именно и в каком духе Вы вели разговоры по случаю убийства товарища Кирова?

Ответ: Особых разговоров по поводу убийства товарища Кирова я ни с кем не вел. Помню, что во время траурного митинга в Доме литературы я спросил поэта РЫЛЬСКОГО, напишет ли он стих о товарище Кирове. В тот же день, сейчас же после митинга в разговоре с писателем ДМИТЕРКО я высказал свое возмущение на то, что некоторые писатели в такую минуту обратились к товарищу Ле по квартирным делам. Других разговоров я ни с кем по этому поводу не вел.

Вопрос: Скажите, в каком духе Вы высказывались после оглашения в печати об аресте украинских террористов – бывших писателей, Ваших знакомых КОСЫНКО, ФАЛЬКОВСКОГО, ВЛЫЗЬКО и других и что они Военной Коллегией приговорены к высшей мере наказания?

Ответ: Об этом мне приходилось говорить с писателями ВОСКРЕКАСЕНКО, СЕМИВОЛОС в присутствии писателя СТОЛЯРА в Доме литературы. Я сказал, что они понесли заслуженную кару. Более распространённо я говорил о КОСЫНКО. Меня поражало то обстоятельство, что КОСЫНКО выходец из бедняков и писатель, которому Советская власть систематически помогала выдвигаться – оказался террористом. В таком же духе я говорил и с писателем СКЛЯРЕНКО. Других разговоров я ни с кем нигде не вел.

[1] ЦДАГО, фонд 263, опис 1, справа 50008. Кримінальна справа Сергія Йосиповича Жигалка, с. 47.

Вопрос: Признаете ли Вы себя виновным в том, что на протяжении ряда лет Вы проводили националистическую, контрреволюционную работу в своей литературной деятельности?

Ответ: Нет, я себя виновным в этом не признаю, так как я никогда не одобрял их контрреволюционную, террористическую деятельность.

Вопрос: Признаете ли Вы себя виновным в том, что Вы на протяжении ряда лет были связаны с националистическими, контрреволюционными элементами?

Ответ: И в этом я себя виновным не признаю.

/подпись/ ЖИГАЛКО.

ДОПРОСИЛ: оперуполномоченный /подпись/ БОНДАРЕНКО».

Звернімо увагу на наступний протокол допиту від 03 березня 1935 р.:

«**Вопрос:** Следствие по Вашему делу закончено. Желаете Вы дополнить свои предыдущие показания?

Ответ: Все предыдущие мои показания целиком подтверждаю, дополнить их мне нечем. Виновным себя в контрреволюционной деятельности не признаю.

Записано с моих слов верно в чем и подписываюсь /подпись/

ДОПРОСИЛ (подпись) » – (прізвище не зазначено. – *М. С.*)[1]

А тепер пересвідчимося, яким був обвинувальний висновок по слідчій справі №1326 за звинуваченням ЖИГАЛКА С.Й. в злочинах, передбачених ст.ст. 54-11 із санкцією 54-8 КК УСРР.

«В декабре месяце 1934 года в Особый отдел УГБ НКВД УССР и Укр. Военного округа поступили данные о том, что националистически настроенный украинский писатель ЖИГАЛКО Сергей Иосифович, в связи с расстрелом террористов бывш. украинских писателей КОСЫНКИ, ВЛАСЬКО (так в оригіналі значиться прізвище поета ВЛИЗЬКА. – прим. М.С.)**, ФАЛЬКОВСКОГО и др. стал выражать свои террористические настроения, высказывая сожаление по поводу того, что они, т.е. КОСЫНКА и другие, «только занимались разговорами», но ничего реального не сделали.**

8 января 1935 года ЖИГАЛКО Сергей Иосифович Особым отделом был арестован и привлечен к следствию в качестве обвиняемого по ст. 54-10 с санкцией 54-8 УК УССР.

Следствием установлено, что обвиняемый ЖИГАЛКО на протяжении ряда лет был тесно связан с украинскими контрреволюционными, националистическими элементами – КОСЬЯЧЕНКО, РЫЛЬСКИМ, ПЛУЖНИКОМ и расстрелянными в декабре месяце 1934 года террористами, бывшими украинскими писателями КОСЫНКО и ФАЛЬКОВСКИМ (л.д. 36, 37, 54, 55, 57).

Вся литературная продукция обвиняемого ЖИГАЛКО, как установлено следствием, не только никакой ценности не представляет, а наоборот – ничего общего с пролетарским творчеством не имеет и по своему содержанию является гнилой и вредной (л.д. 34, 35, 39–44, 52, 53, 56, 57).

Обвиняемый ЖИГАЛКО вместе со своим близким приятелем КОСЬЯЧЕНКО – националист, сын раскулаченного кулака, в 1930 году нелегально издали т. н.

[1] ЦДАГО, фонд 263, опис 1, справа 50008. Кримінальна справа Сергія Йосиповича Жигалка, с. 64-а.

альбом под названием «Литературный хлев» (писанный от руки), содержание которого, как установлено следствием, было контрреволюционное.

При обыске у обвиняемого ЖИГАЛКО обнаружена и изъята к-р националистическая литература: история Украины Грушевского, Ефремова и др., и всякие заметки, собственноручно им написанные, явно к-р шовинистического характера (л.д. 4, 47).

В этих записях (л.д. 47) ярко вырисовывается контрреволюционно-националистическая физиономия ЖИГАЛКО, который по всем данным следствия характеризуется как враг, способный на активные действия против Советской власти.

Показаниями свидетелей ЛЕ И. Л., КОЛЕСНИКА П. И. и АДЕЛЬГЕЙМА Е. Г. обвиняемый ЖИГАЛКО С. И. изобличается как антисоветски настроенный украинский националист, систематически поддерживающий связи с активными укр. к-р элементами (л.д. 33–38, 32–44, 53, 54, 55, 56, 57).

Означенные преступления предусмотрены ст.ст. 54-11 с санкции 54-8 УК УССР.

В предъявленном обвинение ЖИГАЛКО Сергей Иосифович виновным себя не признал (л.д. 64 а).

На основании постановления ЦИК СССР от 10-го июля 1934 года настоящее следдело по своему содержанию подлежит рассмотрению в Особом Совещании при Наркомвнудела СССР, а по сему:

ПОСТАНОВИЛ:

Настоящее следдело № 1326 по обвинению ЖИГАЛКО Сергея Иосифовича,

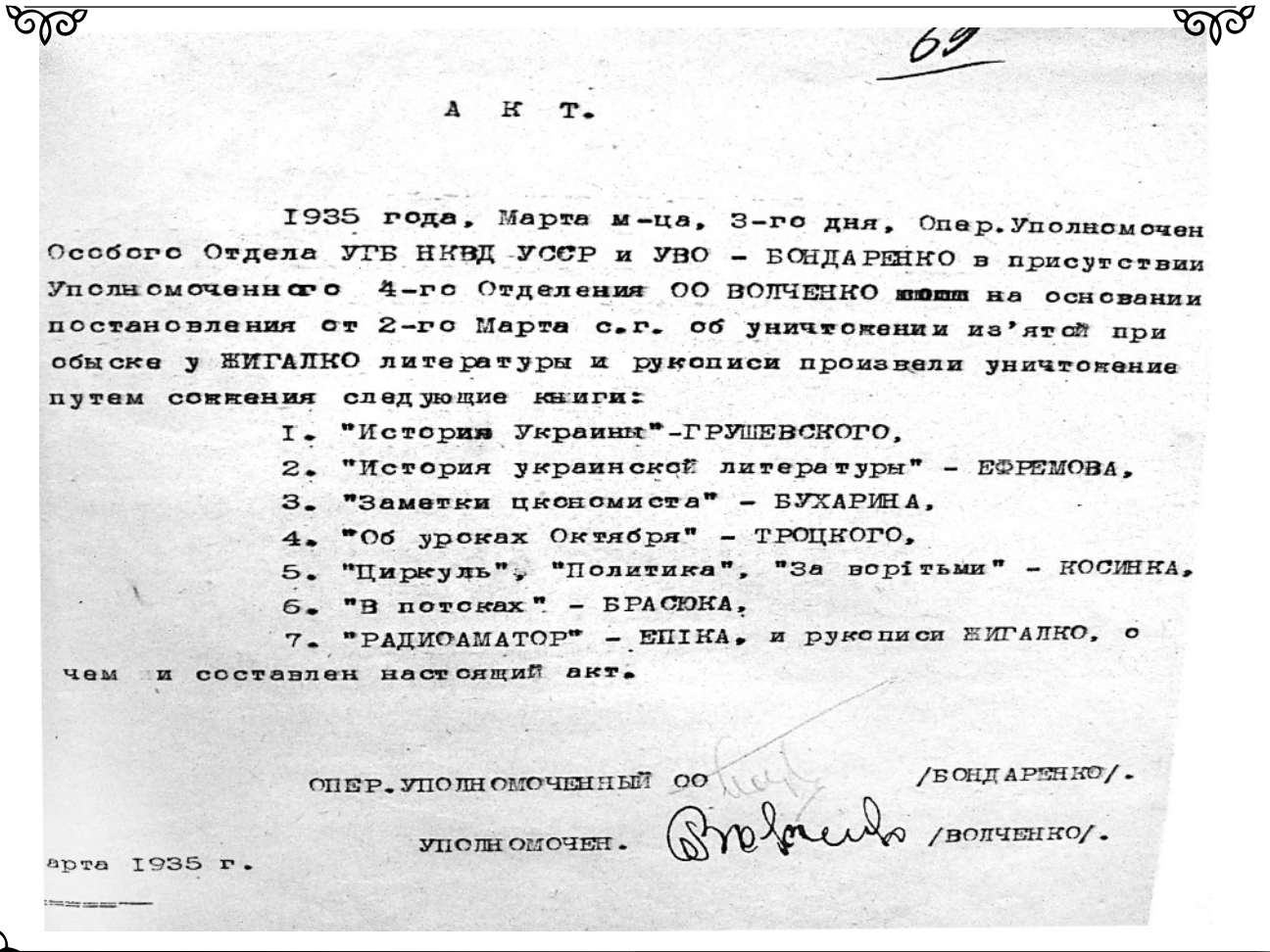

69

А К Т.

1935 года, Марта м-ца, 3-го дня, Опер. Уполномочен Особого Отдела УГБ НКВД УССР и УВО - БОНДАРЕНКО в присутствии Уполномоченного 4-го Отделения ОО ВОЛЧЕНКО на основании постановления от 2-го Марта с.г. об уничтожении из'ятой при обыске у ЖИГАЛКО литературы и рукописи произвели уничтожение путем сожжения следующие книги:

1. "История Украины"-ГРУШЕВСКОГО,
2. "История украинской литературы" - ЕФРЕМОВА,
3. "Заметки экономиста" - БУХАРИНА,
4. "Об уроках Октября" - ТРОЦКОГО,
5. "Циркуль", "Политика", "За ворітьми" - КОСИНКА,
6. "В потоках" - БРАСЮКА,
7. "РАДИОАМАТОР" - ЕПІКА, и рукописи ЖИГАЛКО, о чем и составлен настоящий акт.

ОПЕР. УПОЛНОМОЧЕННЫЙ ОО /БОНДАРЕНКО/.

УПОЛНОМОЧЕН. /ВОЛЧЕНКО/.

арта 1935 г.

1902 г. рожд., уроженца м. Борисполя, Киевской области, литработника, члена Союза, б/п, холостого, несудившегося, – направить в Особое Совещание при НКВД СССР с ходатайством о высылке ЖИГАЛКО в Севкрай сроком на ПЯТЬ лет.

Справка: Обвиняемый ЖИГАЛКО С.И. содержится под стражей в Киевском допре и сего числа перечисляется содержанием за Особым Совещанием НКВД УССР.

Вещдоки по делу: блокнот за 1931 год и печатанный рассказ под названием «Кореш» – находятся при деле.

Оперуполномоченный 4 отд ОО (подпись) БОНДАРЕНКО.

Согласен: и.о. нач. 4 отделения ОО (подпись) ХИМОЧКО.

УТВЕРЖДАЮ: пом. нач. особого отдела УГБ НКВД и Укр. Воен. Округа (подпись) САМОЙЛОВ.[1]

Офіційну оцінку в справі репресованого бориспільського письменника ЖИГАЛКА Сергія Йосиповича поставлено у висновку КДБ при Раді міністрів УРСР 31 грудня 1958 року після розгляду архівно-слідчої справи № 45204 та матеріалів перевірки по ній. Тут згадується не тільки злочинний підхід своїх попередників із органів НКВС, а й не менш людиноненависницька методологія більшовицьких опричників тієї системи. Вирок виноситься із посиланням і на виписки з рукописів, але рукописи відсутні в справі, бо їх було знищено спаленням.

[1] ЦДАГО, фонд 263, опис 1, справа 50008. Кримінальна справа Сергія Йосиповича Жигалка, с. 158.

РЕАБІЛІТАЦІЯ

Додаємо висновок, затверджений головою КДБ України, генерал-майором Віталієм НІКІТЧЕНКОМ.

Документальні матеріали тої пори, що нині розсекречені СБУ, надають можливість об'єктивно дослідити роль і місце несправедливо знищеного і забутого в зоні непам'яти, позбавленого літературної оцінки, затюканого верховодами тодішньої спілки письменників Сергія ЖИГАЛКА, а точніше, «корифеями» літературного процесу тих і пізніших років. Він не значиться і в численних реєстрах «Розстріляного Відродження», як і його розстріляна творча спадщина. В «Українській літературній енциклопедії» згадується в такий спосіб: «**ЖИГАЛКО** Сергій Йосипович [6(19). X 1902, містечко Бориспіль, тепер місто Київ. обл. – 26.III 1938] – укр. радянський письменник. Закінчив 1926 Київський ін-т народної освіти. Був членом Спілки пролет. письменників «*Гарт*». Друкувався в журналах «*Глобус*», «*Гарт*», «*Червоний шлях*», «*Всесвіт*» та ін… Незаконно репресований 1935. Реабілітований 1959…»[1]

Досі було не досліджено, що він удруге заарештовувався 28 лютого 1938 року в незазначеній зоні СИБЛАГу (Хабаровський край). Не відомо, за що, на якій підставі за статтею 58-10 кримінального кодексу РФ 1938 року, трійка УНКВС по Далекосхідному краю 26 березня 1938 року засудила до розстрілу. Вирок вико-

[1] Українська Літературна Енциклопедія. – К., 1990. – Т. 2: Д-К. – С. 192–206.

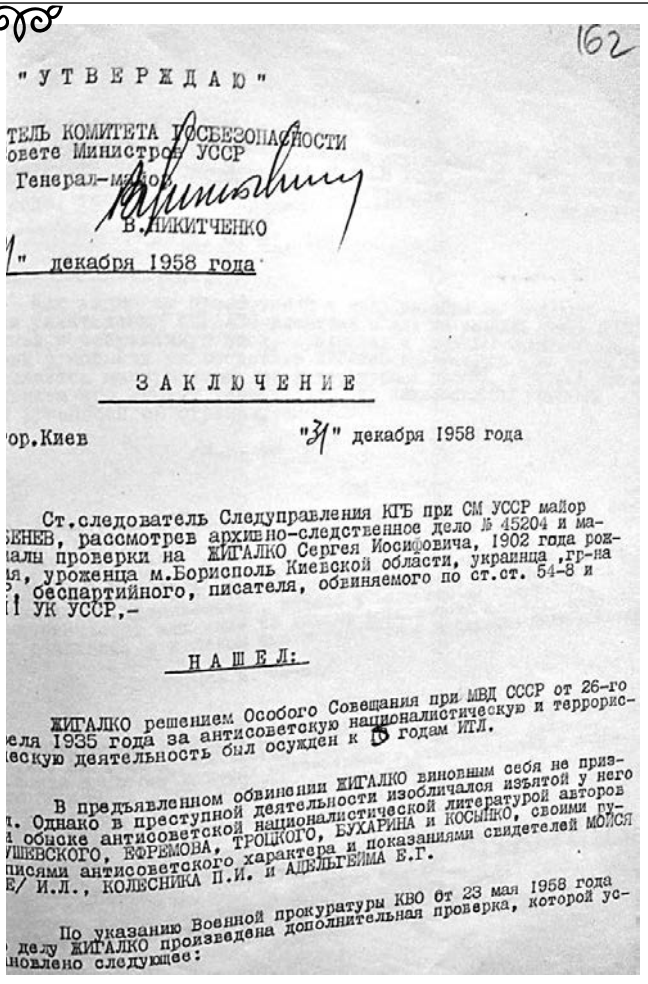

162

"УТВЕРЖДАЮ"

ТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
Совете Министров УССР
Генерал-майор
В.НИКИТЧЕНКО

"1" декабря 1958 года

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

гор.Киев "31" декабря 1958 года

Ст.следователь Следуправления КГБ при СМ УССР майор БЕНЕВ, рассмотрев архивно-следственное дело № 45204 и материалы проверки на ЖИГАЛКО Сергея Иосифовича, 1902 года рождения, уроженца м.Борисполь Киевской области, украинца, гр-на СССР, беспартийного, писателя, обвиняемого по ст.ст. 54-8 и 54-11 УК УССР,-

НАШЕЛ:

ЖИГАЛКО решением Особого Совещания при МВД СССР от 26-го июля 1935 года за антисоветскую националистическую и террористическую деятельность был осужден к 5 годам ИТЛ.

В предъявленном обвинении ЖИГАЛКО виновным себя не признал. Однако в преступной деятельности изобличался изъятой у него при обыске антисоветской националистической литературой авторов ГРУШЕВСКОГО, ЕФРЕМОВА, ТРОЦКОГО, БУХАРИНА и КОСЫНКО, своими рукописями антисоветского характера и показаниями свидетелей МОЙСЕЕВ/ И.Л., КОЛЕСНИКА П.И. и АДЕЛЬГЕЙМА Е.Г.

По указанию Военной прокуратуры КВО от 23 мая 1958 года по делу ЖИГАЛКО произведена дополнительная проверка, которой установлено следующее:

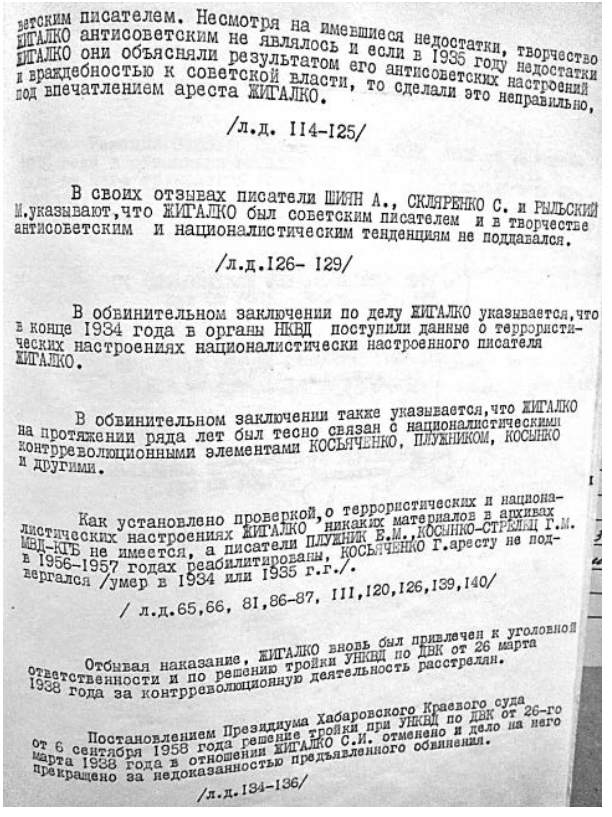

ветским писателем. Несмотря на имевшиеся недостатки, творчество ЖИГАЛКО антисоветским не являлось и если в 1935 году недостатки ЖИГАЛКО они объясняли результатом его антисоветских настроений и враждебностью к советской власти, то сделали это неправильно, под впечатлением ареста ЖИГАЛКО.

/л.д. 114-125/

В своих отзывах писатели ШИЯН А., СКЛЯРЕНКО С. и РЫЛЬСКИЙ М.указывают,что ЖИГАЛКО был советским писателем и в творчестве антисоветским и националистическим тенденциям не поддавался.

/л.д.126- 129/

В обвинительном заключении по делу ЖИГАЛКО указывается,что в конце 1934 года в органы НКВД поступили данные о террористических настроениях националистически настроенного писателя ЖИГАЛКО.

В обвинительном заключении также указывается,что ЖИГАЛКО на протяжении ряда лет был тесно связан с националистическими контрреволюционными элементами КОСЬЯЧЕНКО, ПЛУЖНИКОМ, КОСЫНКО и другими.

Как установлено проверкой,о террористических и националистических настроениях ЖИГАЛКО никаких материалов в архивах МВД-КГБ не имеется, а писатели ПЛУЖНИК Е.М.,КОСЫНКО-СТРЕЛЕЦ Г.М. в 1956-1957 годах реабилитированы, КОСЬЯЧЕНКО Г.аресту не подвергался /умер в 1934 или 1935 г.г./.

/ л.д.65,66, 81,86-87, 111,120,126,139,140/

Отбывая наказание, ЖИГАЛКО вновь был привлечен к уголовной ответственности и по решению тройки УНКВД по ДВК от 26 марта 1938 года за контрреволюционную деятельность расстрелян.

Постановлением Президиума Хабаровского Краевого суда от 6 сентября 1958 года решение тройки при УНКВД по ДВК от 26-го марта 1938 года в отношении ЖИГАЛКО С.И. отменено и дело на него прекращено за недоказанностью предъявленного обвинения.

/л.д.134-136/

нано 21 червня 1938 р. Зацитуємо зміст статті 58-10. Вона передбачала: «Пропаганда или агитация, содержащие призыв к свержению, подрыву или ослаблению Советской власти или к совершению отдельных контрреволюционных преступлений (ст.ст. 58-2 – 58-9 настоящего Кодекса), а равно распространение или изготовление или хранение литературы того же содержания влекут за собой – *лишение свободы на срок не ниже шести месяцев.*» А щодо ЖИГАЛКА– вища міра покарання. На запит КДБ УРСР, де він розстріляний, з прокуратури Хабаровського краю уточнити Києву не змогли.

Тут, власне, можна було б і ще згадати декотрі важливі сторінки цього радянсько-більшовицького злочину щодо особистості Сергія ЖИГАЛКА. Як тисячі таких як він патріотичних українців, котрих так звана українська влада, навезених із Росії Кагановичів, Постишевих, Кацнельсонів, Косіорів, Раковських, винищувала послідовно і навмисне жорстоко. Безперечно, заслуговують на увагу оцінки не знищених українських письменників тої доби, яких слідчий БОНДАРЕНКО-ГОЛЬДМАН Микола Петрович та його начальник САМОЙЛОВ-БЕСИДСЬКИЙ Самуїл Ісаакович не залучали тоді для об'єктивного розслідування, звинуваченого в контрреволюційній, терористичній, націоналістичній діяльності того ж С. ЖИГАЛКА. Адже агентура НКВС, як ми пересвідчились, «настукала» цілий

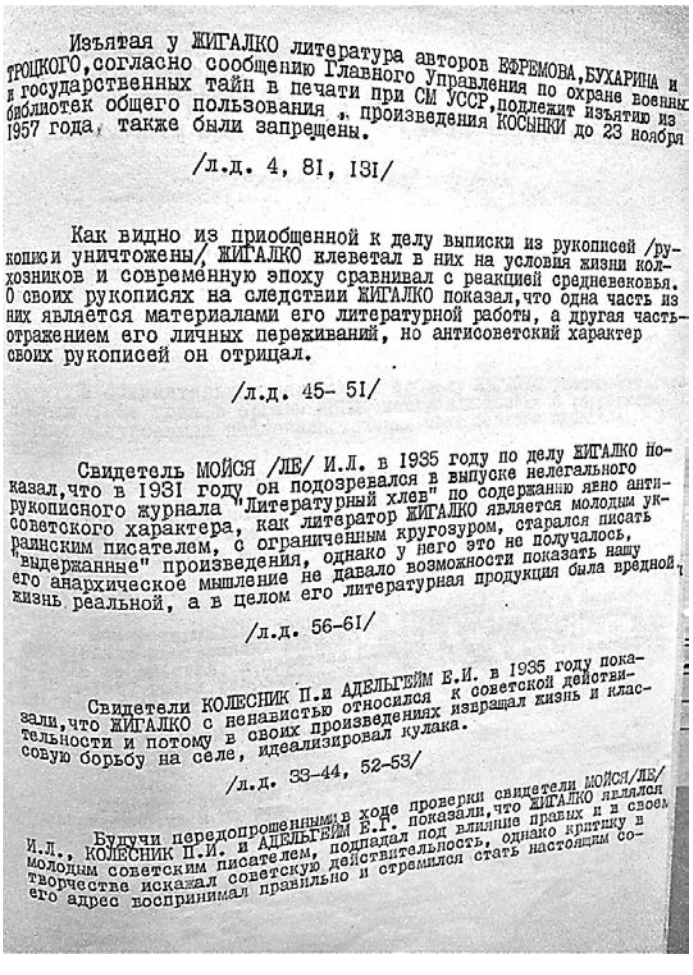

Изъятая у ЖИГАЛКО литература авторов ЕФРЕМОВА, БУХАРИНА и ТРОЦКОГО, согласно сообщению Главного Управления по охране военных и государственных тайн в печати при СМ УССР, подлежит изъятию из библиотек общего пользования, произведения КОСЫНКИ до 23 ноября 1957 года, также были запрещены.

/л.д. 4, 81, 131/

Как видно из приобщенной к делу выписки из рукописей /рукописи уничтожены/ ЖИГАЛКО клеветал в них на условия жизни колхозников и современную эпоху сравнивал с реакцией средневековья. О своих рукописях на следствии ЖИГАЛКО показал, что одна часть из них является материалами его литературной работы, а другая часть – отражением его личных переживаний, но антисоветский характер своих рукописей он отрицал.

/л.д. 45- 51/

Свидетель МОЙСЯ /ЛЕ/ И.Л. в 1935 году по делу ЖИГАЛКО показал, что в 1931 году он подозревался в выпуске нелегального рукописного журнала "Литературный хлев" по содержанию явно антисоветского характера, как литератор ЖИГАЛКО является молодым украинским писателем, с ограниченным кругозором, старался писать "выдержанные" произведения, однако у него это не получалось, его анархическое мышление не давало возможности показать нашу жизнь реальной, а в целом его литературная продукция была вредной.

/л.д. 56-61/

Свидетели КОЛЕСНИК П.и АДЕЛЬГЕЙМ Е.И. в 1935 году показали, что ЖИГАЛКО с ненавистью относился к советской действительности и потому в своих произведениях извращал жизнь и классовую борьбу на селе, идеализировал кулака.

/л.д. 33-44, 52-53/

Будучи передопрошенными в ходе проверки свидетели МОЙСЯ/ЛЕ/ И.Л., КОЛЕСНИК П.И. и АДЕЛЬГЕЙМ Е.Г. показали, что ЖИГАЛКО являлся молодым советским писателем, подпадал под влияние правых и в своем творчестве искажал советскую действительность, однако критику в его адрес воспринимал правильно и стремился стать настоящим со-

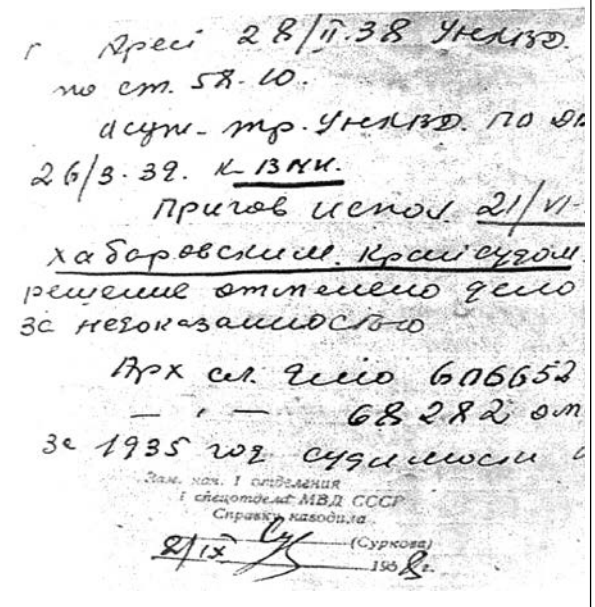

г. Ареї 28/II.38 УНКВД.
по ст. 58-10.
асуж. тр. УНКВД. по ОС
26/3.39. к ВМК.
Приговор испол. 21/VI-
Хабаровским Крайсудом
решение отменено дело
за неоказанностью
Арх. сл. дело 606652
— " — 68282 от
за 1935 год. судимости
Зам. нач. I отделения
I спецотдела МВД СССР
Справку находила
21/IX (Суркова)
195 г.

короб прізвищ нібито «спільників» його із творчого середовища, проте в справі чомусь свідчили надійні й потрібні комуно-«свідки», на кшталт МОЙСІ-ЛЕ, КОЛЕСНИКА, АДЕЛЬГЕЙМА. Варто зазначити, що їхні імена внесено до видання «Украинский советский энциклопедический словарь»[1] відповідно (т. 2, с. 234, 94, т. 1. с. 28). Проте годі там шукати письменника ЖИГАЛКА. Згадується хіба що осіння муха з такою назвою…

Постає тоді запитання, а яким чином ці «фахівці» слідчого процесу «конструювали» кримінальні справи? Поза сумнівом за вказівкою: ворогів радянського народу знищувати. Вони достеменно знали, що жертви їхнього беззаконня не свідчитимуть проти них, адже їх захищала сталінська система диктатури пролетарського «народовладдя».

То ж прочитаймо віднайдені пояснення слідчого БОНДАРЕНКА-ГОЛЬДМАНА щодо ведення ним допитів, яке він писав у 1958 році на допиті в КДБ УРСР (подаємо мовою оригіналу) :

«Начальнику следственного управления КГБ при СМ УССР
Полковнику ПИВОВАРЕЦ
ОБЪЯСНЕНИЕ

По существу поставленных мне вопросов объясняю:

За время работы в НКВД УССР в 1933–1938 г.г. мне приходилось вести следствие по делам арестованных, а также возбуждать уголовные дела; все дела, по которым мне приходилось вести следствие вспомнить сейчас трудно, если напомните, то мог бы вспомнить.

По некоторым делам я был подвергнут допросу в последний период. Это дела Литовченко, Самутина, Харченко, Зоренко и др. Вспомнил одно дело ещё, по которому меня не допрашивали – это Филипповича и Вороного. Все эти арестованные были осуждены. Я сейчас не помню, какие решения суда были.

Никогда ни по каких делах нарушения законодательства я не допускал. Взысканий по линии партийной или по линии руководства я не имел. Под судом я был в 1924 году в период работы на границе, о чем всегда это указывал в анкетах и это видно из моего личного дела.

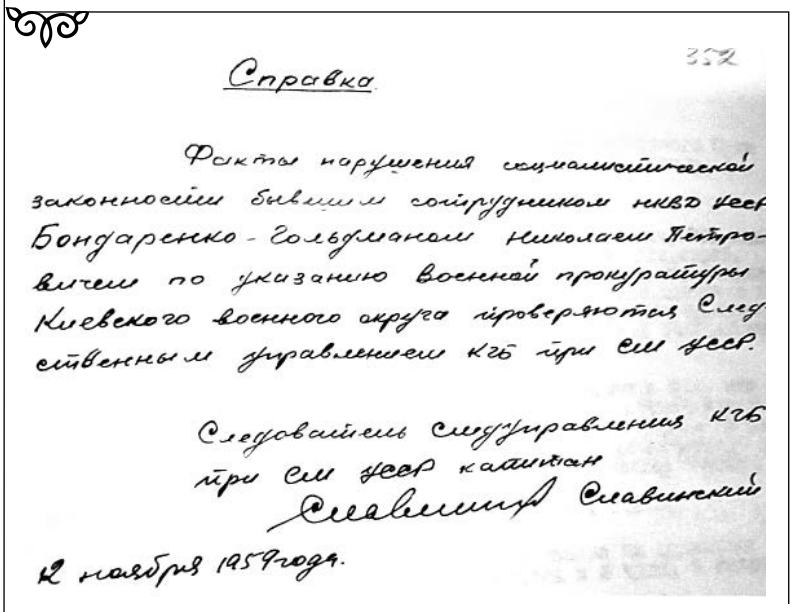
Справка

Факты нарушения социалистической законности бывшим сотрудником НКВД УССР Бондаренко-Гольдманом Николаем Петровичем по указанию военной прокуратуры Киевского военного округа проверяются Следственным управлением КГБ при СМ УССР.

Следователь следуправления КГБ при СМ УССР капитан Славинский

12 ноября 1959 года.

Помню в некоторых случаях, когда я подвергался допросу, я объяснял, что в 1924 году был осужден условно, следует ли это указывать в графе о судимости. Насколько я помню был случай, когда допрашивавшие товарищи говорили, что за давностью незачем указывать.

Подтверждаю, что в 1937 году мною был арестован ДОБРОВОЛЬСКИЙ Аркадий Захарович и я

[1] Украинский советский энциклопедический словарь в 3 томах. К. Головна редакція УРЕ, 1988.

действительно вел следствие по его делу. Однако меры физического воздействия к ДОБРОВОЛЬСКОМУ в процессе следствия не применялись ни мною лично и ни работниками отделения.

Показания ДОБРОВОЛЬСКОГО от 5 ноября 1959 года о том, что я применял к нему меры физического воздействия я не подтверждаю и подтвердить невозможно, потому что это явная ложь.

На вопрос, почему были арестованы мною без санкции прокурора и без достаточных материалов – ЛЕБЕДЬ, ПИЛИПЕНКО, МИТЬКЕВИЧ и другие объясняю.

Вопросы об аресте того или иного лица и в частности по делу группы ЗЕРОВА-ВОРОНОГО решались не мною, а руководством отдела и наркомата – БАЛИЦКИЙ, КАЦНЕЛЬСОН, АЛЕКСАНДРОВСКИЙ, САМОЙЛОВ. Я и другие работники нашего отделения, начальником которого был ПИСАРЕВ, выполняли указания руководства как по части арестов, так и в отношении следствия. Как видно из следственного производства на некоторых арестованных несвоевременно были получены от прокурора санкции на арест их. Какие причины этого и были ли вообще какие-либо причины для этого, мне сейчас трудно сказать.

Но для меня сейчас ясно, что это результат отсутствия надлежащего порядка, иначе говоря неправильной, порочной практики. Помню в этот период была создана так называемая группа техники, куда сдавались материалы следственные и другие для систематизации, доклада руководству и принятия дальнейшего решения по ним. Бывали и такие случаи, когда оперработнику, докладывавшему прокурору, материалы для получения санкции на арест, прокурор отказывал, когда об этом докладывалось начальнику и замначальнику отдела (**по справі ЖИГАЛКО С. Й. доповідались заступнику начальника відділу САМОЙЛОВУ.** – *М. С.*), последние заявляли или просто оставляли материалы у себя, а через некоторое время санкции были получены.

Повинен ли и я в этой существовавшей порочной системе, которая вела к более серьезным нарушениям? Конечно, в какой то мере и я повинен. Тут же уместно сказать и по вопросу проверки материалов следствия в процессе расследования. **Кроме того, что протоколы допросов арестованных докладывались по инстанции руководству, сами работники, занимавшиеся следствием, в том числе и я, на оперсовещаниях у начальника или заместителя начальника отдела, которые проводились почти ежедневно и отдельно спрашивали у руководителей указаний, советов, как поступить с показаниями, которые требуют проверки.** Нельзя сказать, что никогда не было указаний.

Но если говорить о деле группы ЗЕРОВА-ВОРОНОГО и других, то я лично конкретных указаний насчет путей проверки показаний арестованных – от руководства не получал, хотя я эти вопросы ставил перед руководством, начиная от начальника отделения. **Надо сказать, что в тот период в практике работы считалось недопустимым и оперативно неправильным проверять показания арестованных путем допроса, без ареста лиц, проходящих по показаниям как участники антисоветского подполья.** Если это иногда и делалось, то из санкции и по указаниям руководства по оперативным соображениям.

Помню дело группы Зерова было все время в поле зрения руководства отдела и наркомата, материалы следствия долгое время находились у руководителей,

арестованных вызывали они к себе, беседовали с ними, иногда с ведением протоколов допроса. Помню однажды в разговоре на тему о дальнейшей судьбе дела и способах проверки показаний ВОРОНОГО и других арестованных, Писарев мне сказал, что поскольку эти арестованные ранее являлись объектами разработки секретно-политического отдела (агентурна мережа секретних співробітників. – *М. С.*)**, то, как ему известно, в СПО имеются материалы, подтверждающие материалы следствия. Кроме того, как мне сейчас помнится, Писарев тогда говорил, что он имеет указание или санкцию руководства Наркомата побеседовать с проходящим по следматериалам БАЖАНОМ.** Но результаты этой беседы мне не известны.

Помню после длительного нахождения всех следственных материалов по этому делу у бывшего тогда зам. наркома КАЦНЕЛЬСОНА[1] и возвращения их в отделение, было получено указание, дело следствием закончить и больше по этому делу аресты не проводились.

На вопрос, применялись ли мною и другими работниками меры физического воздействия к этим арестованным. На этот вопрос со всей ответственностью отвечаю, что никаких мер физического воздействия ни к кому из этих арестованных и другим арестованным я не применял. Что касается Литмана, который допрашивал ЗЕРОВА, кого ещё из этой группы не помню, то конкретно сказать что-либо в этом отношении не могу, он работал в другом отделении, новый работник в отделе тогда я его не знал, поэтому ничего сказать не могу. Знаю, что начальник особого отдела Александровский на совещаниях приводил его в пример, как хорошего работника и ему, как мне помнится, поручалось ведение следствия по наиболее серьезным, как тогда считали, арестованным.

Говоря об обстановке и обстоятельствах в период ведения следствия по этому делу и в последующее время, то считаю нужным сказать. Как известно это было известно вскоре после убийства товарища Кирова. Это происшествие, как тогда объяснялось, увязывалось с активизацией различных вражеских элементов внутри страны и усилением всесторонней деятельности против нас и на нашей территории со стороны иностранных разведорганов, особенно немецких и различных белоэмигрантских и националистических организаций за кордоном. И вот под флагом усиления борьбы с этими вражескими действиями и практическую работу органов НКВД было внесено упрощенчество и беззаконность. Установилась порочная система и практика работы. Руководители украинского и представители союзного наркомата без достаточного анализа и бездоказательно утверждали, что на Украине имеются глубоко законспирированные вражеские центры с широким подпольем и требовали от работников вскрытия их.

Выдумывая всякие недопустимые и незаконные методы под всяким благовидным предлогом, требовали от работников вскрытия этого подполья. Таким образом вместо кропотливой, честной работы стали производить незаконные аресты, недопустимые методы следствия и т.п., что привело к тяжелым последствиям.

---

[1] Кацнельсон Зіновій Борисович (Борухович), комісар державної безпеки 2 рангу. А в 1933 р. переведений із Росії на посаду начальника Харківського обласного відділу ДПУ. В інтерв'ю італійскому королівському консулу Граденіго говорив: «…Етнографічний матеріал буде змінений. Напевно, необхідно зліквідувати українську проблему протягом кількох місяців, з жертвою від 10 до 15 мільйонів осіб. Нехай ця цифра не здається перебільшеною». Із січня 1934 – заст. голови ГПУ УСРР, з липня 1934 – заступник наркома внутрішніх справ УСРР.

Арестованного Павленко я не помню и никогда следствие по его делу не проводил.

Как видно из материалов дела расследование проводилось работниками отделения ЭКО. Постановление об избрании меры пресечения и другие начальные постановления по обвинению в шпионской деятельности без соответствующих официальных материалов сейчас объяснить не могу. Но могу предположить, что поскольку этот Павленко в прошлом петлюровец, некоторое время находился в эмиграции за кордоном, откуда возвратился в 1923 году, то возможно были какие-то оперативные материалы, на основании которых и военпрокурор санкционировал арест. Вообще по этому делу трудно что-либо сказать конкретно, поскольку я не имел к нему никакого отношения, после его ареста. **Поэтому, как могло случится, что обвинительное заключение по делу Павленко было утверждено прокурором после того, как Павленко был расстрелян и как видно из материалов дела я объяснить не могу и поэтому не могу за это нести ответственности.**

Аналогичное положение и по делу Орлова, документы на арест которого были подписаны мною, но следствие проводилось работниками ЭКО и я после ареста не имел никакого отношения к этому делу.

В заключение своего объяснения я должен сказать, что в результате созданной тогда в органах НКВД порочной практики работы, о чем я указал выше, честные работники-коммунисты, в том числе и я, состоящие в рядах Коммунистической партии около сорока лет, тогда не разобрались, а считали, что ведут честную и решительную борьбу с врагами партии, оказались сами нарушителями социалистической законности. В этом и я повинен.

Писал собственноручно /Бондаренко/.[1] 17 ноября 1959 года.

ВЕРНО: Ст. следователь следуправления КГБ при СМ УССР – майор /подпись/ САПОЖНИКОВ.

Як бачимо, білий і пухнастий слідчий БОНДАРЕНКО-ГОЛЬДМАН забув, як і за якими законами ліпив кримінальну справу і на письменника ЖИГАЛКА**.** І чому визначав його обвинуваченим по кримінальній справі групи ЗЕРОВА-ВОРОНОГО, коли знав, що ЖИГАЛКО засуджений, але допитував після винесення вироку**.** А як зрозуміти його ж твердження: «**…вместо кропотливой, честной работы стали производить незаконные аресты, недопустимые методы следствия и т.п., что привело к тяжелым последствиям»**. Ми не дізналися чи був покараний БОНДАРЕНКО-ГОЛЬДМАН за свою злочинну службу в НКВС.

Так, він визнає, що застосовувались незаконні арешти й недопустимі методи слідства? Сам залишився живим, а його керівного патрона САМОЙЛОВА-БЕСИДСЬКОГО в 1937 було розстріляно. При перегляді справи САМОЙЛОВА-БЕСИДСЬКОГО в жовтні 1958 р.була допитана дружина його колеги, розстріляного працівника НКВС. Сама БЕРКО Н. В. також відсиділа «десятирічку» в концтаборі. Можемо пересвідчитися за її протокольними свідченнями, в який спосіб добувались «зізнання» в самообмовах. Заарештованих змушували, в спеціальних «кабінетах» – «ізольованих кімнатах», для таких не протокольних зізнань, свідчити проти себе на заздалегідь заготовлених слідчими потрібних їм

[1] Архів СБУ, фонд 6, опис 1, справа № 51466. Кримінальна справа Жигалка Івана Йосиповича.

«фактах». Таким доказом і є друкований витяг із фотокопії «Постанови про відмову в перегляді справи № 964626 за звинуваченням Самойлова-Бесидського С. І.»

«Техніка» добування доказів від своїх майбутніх жертв була різноманітною. Від секретних співробітників НКВС та добровільних свідчень колег чи рідних, завербованих НКВС, а то й від практикованих форм насильства фізичного та психологічного. Вірити БОНДАРЕНКУ-ГОЛЬДМАНУ, що він не знущався над підслідними, аж ніяк не можна. Тепер, коли документальними матеріалами кримінальної справи письменника ЖИГАЛКА С. Й., які нам вдалося ретельно дослідити, навіч фальсифікація злочину за методами фабрикування «фактів» слідством НКВС попри те, що він відкинув усі звинувачення.

Проте маємо ще вникнути в іншу злочинну справу проти ЖИГАЛКА. Це кримінальна справа Миколи ЗЕРОВА-ВОРОНОГО, де засуджений ЖИГАЛКО знову опинився в незрозумілому статусі обвинуваченого, адже був на той час уже засудженим. І вів її той бо ж БОНДАРЕНКО-ГОЛЬДМАН.

І нам належало дослідити не лишень документальні матеріали справи, а й познайомитися з досить своєрідним трактуванням тих далеких трагічних подій деякими нинішніми українськими літературознавцями.

"Следствие по моему делу вел следователь Пугач,участвовал в допросах начальник 3 отдела Самойлов,которого я ранее знала как сослуживца мужа.Кроме того, при следователе при последних допросах присутствовали два в штатском,фамилии которых я не знаю. После долгих допросов -и требований сознаться в том, что мой муж БЕРКО занимался контрреволюционной деятельностью,а я ему якобы помогала в этом, пришел к следователю Пугачу Самойлов и начал мне говорить,почему я упорствую и скрываю враждебную контрреволюционную деятельность мужа и свое пособничество. Я ему сказала,что это обвинение не соответствует действительности и попросила Самойлова назначить по моему делу другого следователя. Самойлов тут же дал распоряжение отвести меня к другому следователю и тогда Пугач и два в штатском завели меня в изолированную комнату, где снова начали требовать от меня показаний и начали применять ко мне меры физического воздействия.Я не помню каким образом меня доставили снова в прежний кабинет.Придя в сознание, я увидела возле себя Пугача и двух этих же в штатском. Через некоторое время пришел Самойлов и спросил у меня как я себя чувствую и намерена ли я дальше не сознаваться. И здесь же заявил,что я якобы мой муж уже давно во всем сознался, что я напрасно скрываю его деятельность от органов НКВД.После этих сообщений он мне заявил, что если я буду скрывать и дальше,то меня снова отведут в другому следователю, т.е. в ту изолированную комнату,где я лишилась сознания. И здесь же мне продиктовал содержание заявления, которое я должна написать на себя и мужа.Осознав все дальнейшие муки и лишения, я подумала,что все же с этим разберутся и написала на себя то,что от меня требовали,писала ли я на мужа- не помню.Самойлов лично не присутствовал,когда ко мне применялись меры физического воздействия, но давал на этот счет указания, так как он спрашивал меня после этого,как мой новый следователь". /т.2 л.д.89-92, 150-154/.

5.-

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЕЦЬ Володимир ПАНЧЕНКО:

ЗЕРОВ І ЖИГАЛКО

Літературознавство, як ми знаємо – «комплекс наукових дисциплін про сутність та функціонування в суспільстві художньої літератури; система наукового знання про мистецтво слова». Для розгляду науковості функціонування в суспільстві художньої літератури візьмемо за приклад окремі розділи книжки «Повість про Миколу Зерова».[1] Заодно спробуємо проілюструвати й авторське використання наукового знання про мистецтво слова. Володимир ПАНЧЕНКО – письменник, вчений, доктор філологічних наук, професор, водночас знаний літературознавець-біограф, як наполегливий пошуківець і завзятий відкривач численних літературних досліджень із історії українознавства.

У назвваній літературній праці про долю видатного Миколу ЗЕРОВА, він намагався дослідити й пояснити в розділі «Утопія і насилля», зокрема, фальсифікацію слідчими НКВС так званої справи контрреволюційної, націоналістичної, терористичної організації (групи ЗЕРОВА-ВОРОНОГО, як кваліфікувало слідство). Щоб не розминутися з сутністю теми, знайомимося з оцифрованим семитомним фоліантом кримінальної справи ЗЕРОВА №218388, люб'язно наданий працівниками архіву СБУ.

Перший том – майже 250 сторінок документів щодо Миколи ЗЕРОВА. Решта томів – слідство щодо його спільників.

Том другий – по звинуваченому Марку ВОРОНОМУ.

Том третій – по звинуваченому Ананію ЛЕБЕДЮ.

Том четвертий – по звинуваченому Борису ПИЛИПЕНКУ.

Том п'ятий – свідчення 7 свідків, серед котрих фігурує і Сергій ЖИГАЛКО.

Том шостий – по звинуваченому Павлу ФІЛІПОВИЧУ.

Том сьомий – матеріали реабілітаційної перевірки по справі в 1956 р.

Пан Володимир ПАНЧЕНКО розглядає чомусь саме п'ятий том, де значаться протоколи допитів 7 осіб (Запорожця, Терпиловського, Кравченка, Мегедя, Козубів Івана та Миколи, Жигалка). Проте виділяє тільки допит Сергія ЖИГАЛКА, як «головного викривача» ЗЕРОВА в контрреволюційній, терористичній, націоналістичній діяльності. Вперше на сьогодні, в українській літературі періоду 20–30-х років минулого сторіччя зазвучало принизливо публічно ім'я письменника Сергія Йосиповича ЖИГАЛКА. Але як таке звучання відповідало дійсності?

Цілком очевидно, що автор чомусь не знайомився з кримінальною справою саме С. ЖИГАЛКА, бо допустився низки небажаних неточностей у своїх твердженнях і в цілому у висновках. Коментуючи судовий епізод між ЗЕРОВИМ і ЖИГАЛКОМ, автор ніби й не називає Сергія за визначенням Івана МОЙСІ-ЛЕ, що як «писатель, художник – ЖИГАЛКО не представлял никогда творческой ценности». Проте й ПАНЧЕНКО підкреслено спрощено й зневажливо знецінює його в негативний спосіб**: «ЖИГАЛКО САМ СЕБЕ НАЗИВАВ ЛІТЕРАТОРОМ, автором двох збірок – «Ванда» і «Земля»**.[2] Тобто таки був «самозванцем» у письменництві, бо ж сам себе називав літератором. Публікуючи таке твердже-

[1] Панченко Володимир. Повість про Миколу Зерова. Московський «зигзаг». К.: Друк і літера. – 2018, с. 573–585.

[2] Панченко Володимир. Повість про Миколу Зерова. К.: Дух і літера. – 2018. – С. 586.

ня, літературознавець мав би ознайомитися, що є документальні свідчення, що ЖИГАЛКО був «дійсним членом спілки письменників «Гарт» з 1925 р., а потім – ВУСПП. А з 1934 р. – стажер, тобто офіційно підтвердженим кандидатом вже до членства в новоствореній Спілці радянських письменників України.

Щодо згаданого Панченком авторства «двох збірок – «Ванда» і «Земля». Насправді, це були два романи (не якісь вигадані збірки). І не опубліковані. Ми вже торкалися ситуації з цими творами вище. Видавництво «Радянська література» брало їх до друку. Агент «Активіст» в доносі від 10 березня 1934 р. повідомляв: «…был его выезд с группой писателей во главе с гр. КОСАРИКОМ-КОВАЛЕНКО в 1931г. в Борисполь, другой – в г. Рогозова[1], где выступал перед колхозниками. ЖИГАЛКО читал урывки со своего большого романа «ВАНДА».[2]

Ось як цей факт зафіксовано в протоколі допиту ЖИГАЛКА від 16 лютого 1935 р. в його кримінальній справі.[3]

«**Вопрос**: Скажите, в каком году Вы написали роман под названием «ВАНДА» и вышел ли он в свет?

Ответ: Роман «ВАНДА» я закончил писать в 1930 году и подал государственному издательству Украины в Киеве. Роман этот однако в свет не вышел по мотивам мне неизвестным, хотя сначала все данные были за то, что эта книга будет Госиздатом выпущена.

Вопрос: Кто персонально из работников Госиздательства Вам заявил о том, что Ваш роман не может быть выпущен?

Ответ: Об этом мне сказала зав. сектором худ. литературы издательства товарищ ХИЛИНСКАЯ в 1931 году.

Вопрос: На какую тему был Вами написан роман «ВАНДА»?

Ответ: На тему о зарождении и жизни сельскохозяйственной коммуны.

Вопрос: Вы интересовались причинами не выпуска Вашего романа?

Ответ: Да, я интересовался у той же ХИЛИНСКОЙ и она мне заявила, что книга не актуальна по своей теме и потому в издательский план не вошла…

Роман «Земля», як бадьоро свідчить у протоколі допиту П. КОЛЕСНИК: «**Я в своей рецензии на эту книгу (по линии издательства) не принял книгу к печати, сквалифицировал такую характеристику единоличника-крестьянина, как троцкистскую…**»[4]

Такі от «дві збірки».

ПАНЧЕНКО ще написав не перевірену інформацію в іншій книзі «Максим РИЛЬСЬКИЙ: поет у лещатах «народної держави».[5] Там згадується епізод «траурного совещания», що стався на квартирі РИЛЬСЬКОГО наприкінці грудня 1934-го, куди зайшов Микола Костьович:

«**Крім РИЛЬСЬКОГО, ЗЕРОВ застав у нього вдома МОЛОДОГО ПОЕТА Сергія ЖИГАЛКА…**»

Схоже, що пан ПАНЧЕНКО уявляв Сергія ЖИГАЛКА поетом і тому вів мову про його неіснуючі поетичні збірки. Проте він навіть не пробував себе в ролі

---

1 Неточність. Йдеться про селище РОГОЗІВ Бориспільського району.

2 ГДА СБУ. Беглецы. фонд 65, опис 1, справа № С–4468, с. 32.

3 ЦДАГО, фонд 263, опис 1, справа 50008. с. 25. Кримінальна справа за звинуваченням ЖИГАЛКА Сергія Йосиповича. Протокол допиту від 16 лютого 1935 р.

4 ЦДАГО, фонд 263, опис 1, справа 50008. Кримінальна справа Сергія Йосиповича Жигалка. – С. 68.

5 Панченко Володимир, Колесник Вікторія. Максим Рильський: поет у лещатах «народної держави». Х.: Фоліо, – 2019. – С. 24.

поета, а був перспективним прозаїком, як стверджували його сучасники. Зазначимо, що ЗЕРОВ М. К. в протоколах допитів свідчить чітко й однозначно: «ЖИГАЛКО Сергей – украинский литератор».[1]

На жаль, і надалі ПАНЧЕНКО схематично витлумачує ті трагічні події у зв'язку з арештом ЗЕРОВА в такий спосіб:

«…27 квітня 1935 р. на квартиру, яку знімав Микола ЗЕРОВ у місті Пушкіно, прийшли з обшуком чекісти… І наступного дня допитували… Для того, щоб краще уявити характер цього допиту, треба знати, що за три дні перед тим, 25 квітня, слідчий Бондаренко допитав підозрюваного (уже засудженого. – *М. С.*) Сергія Йосиповича ЖИГАЛКА. Протоколи цього допиту пояснюють, що саме поклало початок звинуваченням ЗЕРОВА…»[2]

Отже, за версією ПАНЧЕНКА саме допит ЖИГАЛКА«поклав початок звинуваченням ЗЕРОВА». Мовою логічною треба розуміти, що авторові стає відомо, хто «здав» його літературного героя.

Справді допит С. ЖИГАЛКА, як підозрюваного, відбувся **25 квітня** 1935 р.[3] Звертаємо увагу, що в матеріалах справи М. ЗЕРОВА-ВОРОНОГО (том 2, с. 83) є протокол допиту ВОРОНОГО ще від **14 квітня** 1935 р. Тобто значно раніше першого допиту ЖИГАЛКА, де Марко Миколайович ВОРОНИЙ засвідчував, що в «руководящем ядре террористической организации» першим ідеологічним керівником персонально названо ЗЕРОВА. На цьому допиті ВОРОНИЙ також надав показання слідчому, що йому розповів про «поминки по расстреляным, участник тех поминок ЖИГАЛКО. И на основе разговора с ним, я сделал вывод о том, что по существу это явилось совещанием, на котором была почтена память погибших борцов за националистическое освобождение Украины» (т. 2, с.

[1] ГДА СБУ, фонд 6, опис 1, справа 48570 фп, т. 5. Показання обвинуваченого Зерова М. К. – С. 101.
[2] Панченко Володимир. Повість про Миколу Зерова. К.: Дух і літера. – 2018. – С. 586.
[3] Там само.

С. С. С. Р.
Н. К. В. Д.
УКРАИНСКОЙ С.С.Р.
Военный Трибунал № 0019
КИЕВСКОГО ВОЕННОГО ОКРУГА
ДЕЛО № 1377
ПОКАЗАНИЯ ОБВИНЯЕМОГО
ВОРОНОГО -
- МАРКА НИКОЛАЕВИЧА
ТОМ № 2
Начато „__"_____19__г.
Окончено „__"_____19__г.
Количество томов

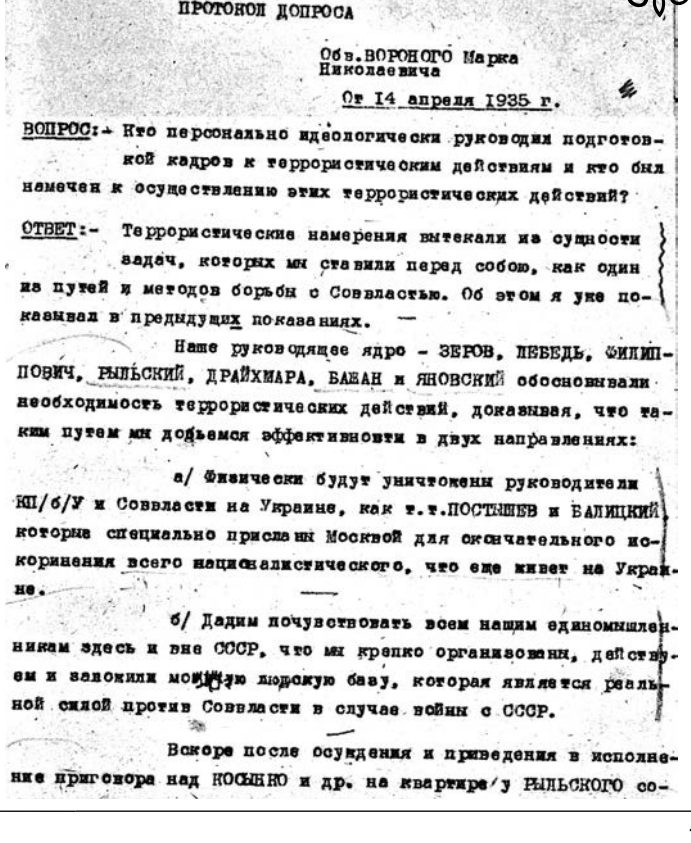
ПРОТОКОЛ ДОПРОСА
Обв. ВОРОНОГО Марка Николаевича
От 14 апреля 1935 г.

ВОПРОС:- Кто персонально идеологически руководил подготовкой кадров к террористическим действиям и кто был намечен к осуществлению этих террористических действий?

ОТВЕТ:- Террористические намерения вытекали из сущности задач, которых мы ставили перед собою, как один из путей и методов борьбы с Совластью. Об этом я уже показывал в предыдущих показаниях.

Наше руководящее ядро - ЗЕРОВ, ЛЕБЕДЬ, ФИЛИППОВИЧ, РЫЛЬСКИЙ, ДРАЙХМАРА, БАЖАН и ЯНОВСКИЙ обосновывали необходимость террористических действий, доказывая, что таким путем мы добьемся эффективности в двух направлениях:

а/ Физически будут уничтожены руководители КП/б/У и Совласти на Украине, как т.т. ПОСТЫШЕВ и ВАЛИЦКИЙ, которые специально присланы Москвой для окончательного искоренения всего националистического, что еще живет на Украине.

б/ Дадим почувствовать всем нашим единомышленникам здесь и вне СССР, что мы крепко организованы, действуем и заложили мощную людскую базу, которая является реальной силой против Совласти в случае войны с СССР.

Вскоре после осуждения и приведения в исполнение приговора над КОСЫНКО и др. на квартире у РЫЛЬСКОГО со-

84). То ж виходить, що до справи ЗЕРОВА, було долучено ЖИГАЛКА за висновком із приватної розмови ЖИГАЛКА саме з Марком ВОРОНИМ. І ВОРОНИЙ сформулював її як якусь траурну нараду по вшануванню полеглих борців за націоналістичне визволення України. Варто додати ще і свідчення фігуранта цієї справи Бориса ПИЛИПЕНКА. Читаємо в протоколі допиту від **21 квітня 1935 р**. (т. 4, с. 3). Він не лише підтвердив свідчення ВОРОНОГО, а й доповнив їх: «Профессор ЗЕРОВ – руководитель организации». За його свідченням організація мала займатися «**подрывной, замаскированной работой, дискредитирующей** Советскую власть в ее мероприятиях и достижениях путем соответствующих литературных, художественных и критических выступлений…»

Допит Бориса Кузьмовича ПИЛИПЕНКА відбувся також за кілька днів до описаного ПАНЧЕНКОМ, начебто, вирішального викривального допиту ЖИГАЛКА. Таким чином ПАНЧЕНКОВА теза, що ЖИГАЛКО першим «здав» ЗЕРОВА є ще однією очевидною надуманою чи непродуманою нісенітницею.

За матеріалами кримінальної справи ЖИГАЛКА нам відомо, що ще 8 січня 1935 р. за ордером №14 було проведено трус і арешт письменника в Києві. Слід повторитись, що обвинувачений Сергій ЖИГАЛКО тоді всі пред'явлені йому звинувачення в антирадянській, націоналістичній, контрреволюційній, терористичній діяльності відкинув, про що зазначено в ПІДПИСАНИХ ним протоколах допитів.

Звернімо увагу, що саме **26 квітня 1935 р**. Особлива нарада при Народному комісарі внутрішніх справ СРСР винесла вирок: обвинуваченого ЖИГАЛКА С. Й. засуджено на 5 років позбавлення волі у виправно-трудовому таборі.[1]

А як свідчить кримінальна справа ЗЕРОВА, то 25 квітня 1935 р. слідчий БОНДАРЕНКО-ГОЛЬДМАН допитує ЖИГАЛКА як ОБВИНУВАЧЕНОГО вже

[1] ЦДАГО, фонд 263, опис 1, справа 50008. с. 77. Кримінальна справа за звинуваченням ЖИГАЛКА Сергія Йосиповича. Витяг із протоколу Особливої наради при Народному комісарі внутрішніх справ СРСР від 26 квітня 1935 р.

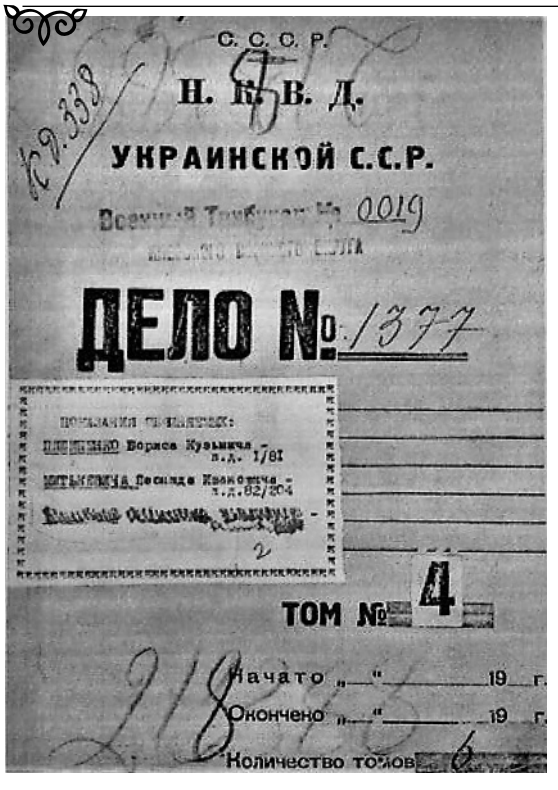
С. С. С. Р.
Н. К. В. Д.
УКРАИНСКОЙ С.С.Р.
ДЕЛО № 1377
ТОМ № 4
Начато „ " 19 г.
Окончено „ " 19 г.
Количество томов

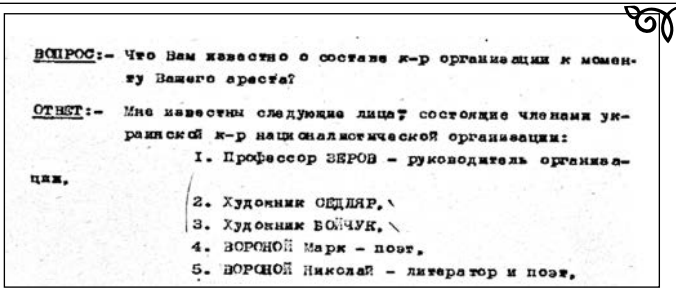
ВОПРОС:- Что Вам известно о составе к-р организации к моменту Вашего ареста?

ОТВЕТ:- Мне известны следующие лица, состоящие членами украинской к-р националистической организации:

1. Профессор ЗЕРОВ - руководитель организации.
2. Художник СЕДЛЯР.
3. Художник БОЙЧУК.
4. ВОРОНОЙ Марк - поэт.
5. ВОРОНОЙ Николай - литератор и поэт.

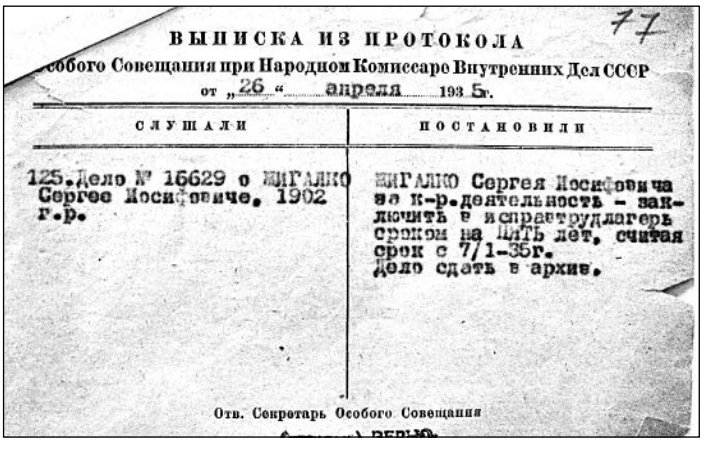
77
ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА
Особого Совещания при Народном Комиссаре Внутренних Дел СССР
от „26" апреля 1935 г.

СЛУШАЛИ	ПОСТАНОВИЛИ
125. Дело № 16629 о ЖИГАЛКО Сергее Иосифовиче, 1902 г.р.	ЖИГАЛКО Сергея Иосифовича за к-р. деятельность - заключить в исправтрудлагерь сроком на ПЯТЬ лет, считая срок с 7/1-35г. Дело сдать в архив.

Отв. Секретарь Особого Совещания

в новій справі. Майже співпадіння дат 25-го – допит, а 26-го квітня – винесення вироку ЖИГАЛКУ. Хоча раніше він заперечував на допитах у своїй кримінальній справі проведення траурної наради після розстрілу КОСИНКИ та інших на квартирі Рильського 26 грудня 1934 р за участю ЗЕРОВА.

І тут несподіванка. В переддень винесення йому вироку, визнає не лише свою участь. До того ж називає і співучасників в так званій контрреволюційній організації: ЗЕРОВА, КОСИНКУ, РИЛЬСЬКОГО, ПЛУЖНИКА, ЯКОВЕНКА, ЯРОШЕНКА, ЩЕРБАТИНСЬКОГО, МЕЛЬНИКА, КОСЯЧЕНКА. Та ще з особливими, потрібними для НКВС формулюваннями. Самообмову пояснити однозначно складно.

Можна спробувати допустити, що і його могли допитувати в отих «ізольованих кімнатах НКВС» люди в цивільному до втрати свідомості, як розповідає пані БЕРКО в своїх реабілітаційних поясненнях. І потім замордований обвинувачений уже згоджувався підписати проти себе будь-який складений слідчим протокол допиту. Уявляючи, що може статися повторно. Тільки де ж дослідження ПАНЧЕНКА цієї ситуації за документами кримінальних справ ЖИГАЛКА і ЗЕРОВА, а не суб'єктивне витлумачення недостовірностей.

Пошлемося ще й на зізнання високопоставленого радянського чекіста, начальника Далекосхідного крайового УНКВС Генріха Самойловича ЛЮШКОВА, котрий улітку 1938 року втік до Японії. В інтерв'ю газеті «Йомиурі симбун« комісар держбезпеки 3 рангу детально розповів про методи слідства НКВС:

> **«Сталин использовал благоприятную возможность, представившуюся в связи с делом Кирова, для того, чтобы избавиться от этих людей посредством фабрикации обширных антисталинских заговоров, шпионских процессов и террористических организаций…**
>
> **Дьявольские методы Сталина приводили к падению даже весьма искушённых и сильных людей. Его мероприятия породили много трагедий»[1]**

За словам колишнього одесита з єврейської сім'ї ЛЮШКОВА, котрий вів розкриття замаху Ніколаєва в Ленінграді на вбивство Кірова, «сенсаційні зізнання вибивались із засуджених під жорстокими катуваннями та з загрозою нових катувань». Щодо ленінградської події, то до неї «пришивали» й українських діячів-«терористів». ЖИГАЛКА також допитувано, як він особисто та письменники Києва сприймали загибель Кірова. Не вдалося приліпити їхню прихильність до вбивства.

Сталінський режим своє беззаконня прикривав і документально.

> **Так, «Приказ НКВД №00447 от 30 июля 1937 года «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов», принятый во исполнение решения Политбюро ЦК ВКП(б), гласил: «Операцию начать 5 августа 1937 года и закончить в четырехмесячный срок». Обозначены были точные цифры по областям и краям. Масштабы огромные. «В четырехмесячный срок» не успели. «Операцию» продлили до 15 января 1938 года. А затем пошли просьбы с мест об увеличении «квот», и Политбюро установило новые «лимиты».**

[1] Вікіпедія. Люшков Генріх Самійлович. https//bessmertnybarak.ru > genrikh. lyushkov.

Например, по первоначальной разнарядке в Дальневосточном крае надлежало расстрелять 2000 человек. Расстреляли – 25 000. «Операция» продолжалась до ноября 1938 года».

Такою була кривава злочинна люшківщина повсюдно.

Тепер болюча тема: самообмови. Надто виразно оцінює їх ПАНЧЕНКО, співчуваючи щодо зізнань ЗЕРОВА і майже не розглядає їх за матеріалами справи. У примітці № 44 (с. 614) власну дослідницьку позицію він пояснює так, коли зауважує, посилаючись на Галузевий архів СБУ. Ф. 48570 фп у 7 т. – т. 5:

«Всі цитати зі справи-формуляра М. Зерова подаються за цим джерелом без зазначення тому і номера аркуша».[1]

Це дещо дивно. Цитувати першоджерела й, не посилатися на справу, том і номер аркуша, звідки взято цитату, щонайменше засвідчує не повну задокументованість достовірності використаної чиєїсь думки. Саме тому є можливою поява ще однієї нісенітниці документаліста В. ПАНЧЕНКА. Використовуючи матеріали допиту С. ЖИГАЛКА від 25 квітня 1935 р., він стверджує:

«Минуло кілька днів – і ЖИГАЛКА арештували…»[2]

Літературознавець жодним словом не обмовився, що фабрикування кримінальної справи проти письменника С.ЖИГАЛКА було завершено і вже «оцінено» Особливою нарадою при народному комісарі внутрішніх справ СРСР. Проте пристрасно засуджує його самообмови.

Є питання без відповіді. Як зрозуміти, що вже одержавши вирок до СИБЛАГу, засуджений ЖИГАЛКО від категоричного заперечення власної причетності до контрреволюційної, націоналістичної, терористичної діяльності, раптом дає потрібні слідству свідчення?

---

[1] Панченко Володимир. Повість про Миколу Зерова. К.: Дух і літера. – 2018. – С. 614.

[2] Панченко Володимир. Повість про Миколу Зерова. К.: Дух і літера. – 2018. – С. 587.

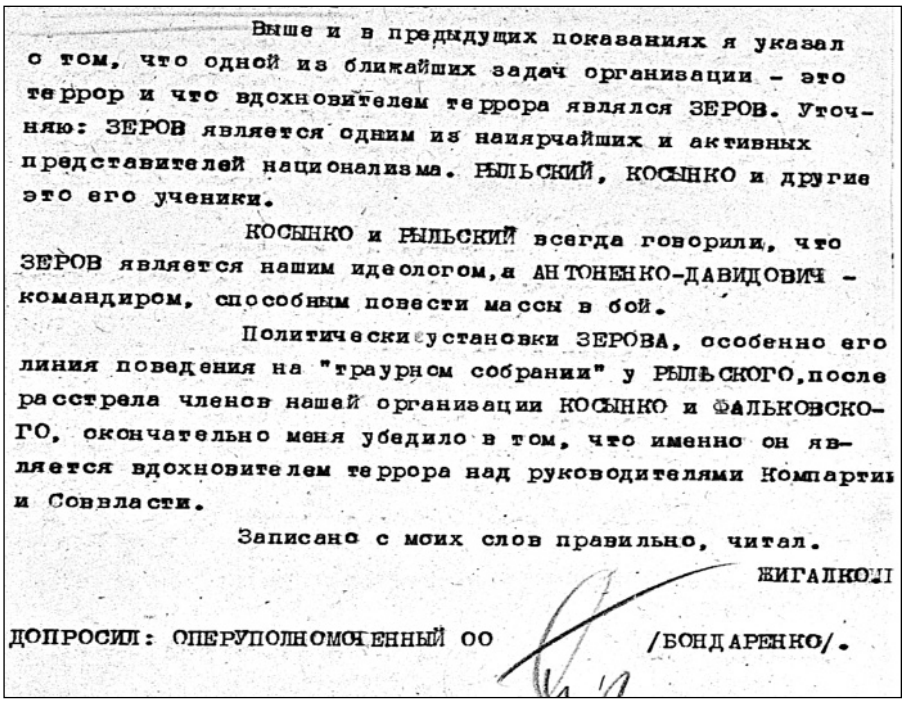

Выше и в предыдущих показаниях я указал о том, что одной из ближайших задач организации - это террор и что вдохновителем террора являлся ЗЕРОВ. Уточняю: ЗЕРОВ является одним из наиярчайших и активных представителей национализма. РЫЛЬСКИЙ, КОСЫНКО и другие это его ученики.

КОСЫНКО и РЫЛЬСКИЙ всегда говорили, что ЗЕРОВ является нашим идеологом, а АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ - командиром, способным повести массы в бой.

Политические установки ЗЕРОВА, особенно его линия поведения на "траурном собрании" у РЫЛЬСКОГО, после расстрела членов нашей организации КОСЫНКО и ФАЛЬКОВСКОГО, окончательно меня убедило в том, что именно он является вдохновителем террора над руководителями Компартии и Совласти.

Записано с моих слов правильно, читал.

ЖИГАЛКО

ДОПРОСИЛ: ОПЕРУПОЛНОМОЧЕННЫЙ ОО /БОНДАРЕНКО/.

З іншого боку слідчий міг запудрити, тобто схилити до думки, що від «чесного» зізнання буде переглянуто йому вирок. І в такий спосіб протокол поповнювався котримись потрібними слідству «зізнаннями».

Адже ЖИГАЛКО допитувався ще тричі: 5 травня, 9 і 11 червня 1935 р. На приклад, у протоколі від 5 травня (т. 5, с. 81) читаємо вже про створення контрреволюційної організації зі «встановленням фашистської диктатури».

Щоправда підпис ЖИГАЛКА відсутній, що є підставою вважати, що це протокол-фікція. Адже тільки бачимо: «Записано с моих слов правильно, читал».

Про таку політичну мету письменника навіть численна агентура, що шпигувала за ЖИГАЛКОМ роками і його літературним оточенням, не доносила. Хіба не очевидна фальсифікація?

Неймовірно жахливі свідчення, які повторив за Марком ВОРОНИМ, Борисом ПИЛИПЕНКОМ і Сергій ЖИГАЛКО. Зрештою, й сам Микола Костьович визнавав свою участь у терористичній, націоналістичній організації. Що ж змушувало їх на таку самообмову? За словами ЛЮШКОВА «диявольські методи сталінського НКВС» ламали стійких і сильних особистостей. А загалом час відповіді не дав, бо НКВС знищувала сліди своїх злочинів.

Справа ЗЕРОВА-ВОРОНОГО. 9 липня 1935 р. М. ЗЕРОВ визнав: «Я признаю себя виновным в том, что примерно с 1933 года принадлежал к руководящему составу к-р, националистической организации, куда, кроме меня, входили РЫЛЬСЬКИЙ и ЛЕБЕДЬ».[1]

Після певних «тасувань» «групу ЗЕРОВА-ВОРОНОГО» остаточно було визначено в складі 6 осіб: МИКОЛА ЗЕРОВ, ПАВЛО ФИЛИПОВИЧ, АНАНІЙ ЛЕБІДЬ, МАРКО ВОРОНИЙ, ЛЕОНІД МИТЬКЕВИЧ, БОРИС ПИЛИПЕНКО.

Із групи М. ЗЕРОВА-ВОРОНОГО вдалося вижити лише засудженому МИТЬКЕВИЧУ. Пізніше він розповів, що «зізнання» слідчий Літман витягав побоями. «При розгляді нашої справи у військовому трибуналі, під час того, як нас доставляли в судове засідання, ЗЕРОВ казав нам, що треба хоч що-небудь наговорити на себе, інакше нас усіх розстріляють», – згадував Л. МИТЬКЕВИЧ 21 грудня 1956 року…»[2]

Як пересвідчуємося за наявними документами НКВС, із відправкою ЖИГАЛКА до СИБЛАГу виникла затримка на кілька місяців. Ні в кримінальній справі С. Й. ЖИГАЛКА, ні в кримінальній справі М. К. ЗЕРОВА-ВОРОНОГО відсутня інформація про це. Також відсутня постанова про пред'явлення обвинувачення і притягнення до відповідальності із винесенням покарання для обвинуваченого ЖИГАЛКА у справі ЗЕРОВА-ВОРОНОГО. Його ж допитувано як обвинуваченого…

У цій ось московській депеші з дорученням обліково-статистичного відділу ГУДБ НКВС СРСР для відповідної київської структури від 28 квітня 1935 року є вимога про відправлення засудженого ЖИГАЛКА «першим етапом», що відходить до м. Маріїнська у розпорядження начальника управління СИБЛАГу НКВС, зі взяттям на ОСОБЛИВИЙ ОБЛІК. Що означало «взяти на особливий облік» за наказом №-257/С-33 р.? За цим наказом надавалося право трійкам УНКВС переглядати так звані контрреволюційні, троцькістські справи й застосовувати вищу

[1] ДА ГДА СБУ, фонд 65., опис 1, справа 48570, т.5. Справа Зерова. Показання обвинуваченого Зерова М. К., с. 166.
[2] Лавріненко Юрій. Наші втрати. К.–Нью-Йорк, 2005.

міру покарання. І зрештою це й сталося. Російські правозахисники з «Меморіалу» оприлюднили документ, що кат від НКВС ЛЮШКОВ доповідав ЄЖОВУ рапортом від 1червня 1938 р.:

«Выездная сессия ВКВС весной 1938 года осудила по ДВК 2478 человек, из них к расстрелу приговорили 2355 человек…»

Тож і ЖИГАЛКО міг втрапити в ті розстрільні списки, адже йому смертельний вирок винесено 26 березня 1938 р.

В оповіданні «СПИ» ви можете прочитати його ще один «духовний» заповіт і самому собі, написаний також у 1927 році:

«…Чомусь був певен, що фізично помру. Коли зупинявся над цією думкою, тоді тіло моє тіпалося, мов у гарячці. **Помру? І так дрібно, як роздавлений прусак на підлозі. Зникну без жадного покоління, і моє прізвище навіть буде з лиця історії зітерте. (А я цупко тримався тоді історії, так само, як дитина мала держить полу спідниці матери своєї, щоб не згубитися в тлумі)...»**

Таким був доволі трагічний літературний шлях талановитого бориспільського прозаїка, обірваний більшовицькою гільйотиною в розквіті його сил. Пропонуємо творчий доробок Сергія ЖИГАЛКА, із творів, опублікованих за період 1924–1934 роки. Вони подаються за датами їх оприлюднення із означенням видання-публікатора.

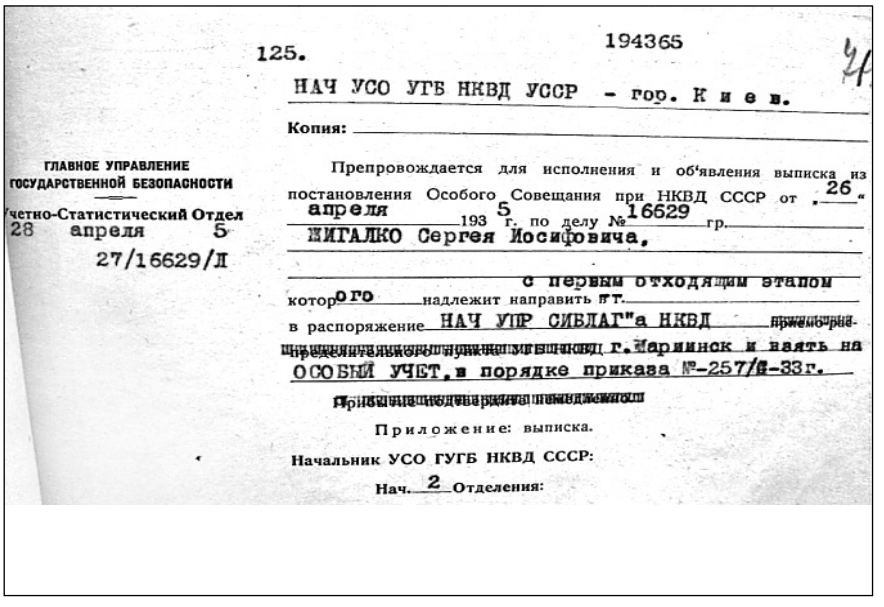

125. 194365

НАЧ УСО УГБ НКВД УССР - гор. Киев.

Копия:

ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Учетно-Статистический Отдел
28 апреля 5
27/16629/Л

Препровождается для исполнения и об'явления выписка из постановления Особого Совещания при НКВД СССР от 26 апреля 1935 г. по делу № 16629 гр. ЖИГАЛКО Сергея Иосифовича,

с первым отходящим этапом котор ого надлежит направить гг.

в распоряжение НАЧ УПР СИБЛАГ"а НКВД

г. Мариинск и взять на ОСОБЫЙ УЧЕТ, в порядке приказа №-257/Б-33г.

Приложение: выписка.

Начальник УСО ГУГБ НКВД СССР:

Нач. 2 Отделения:

Світлини із життя Сергія Жигалка

Вчителі та колеги Сергія ЖИГАЛКА по художньому слову. (Світлини взято з часописів доби 20-30-х років)

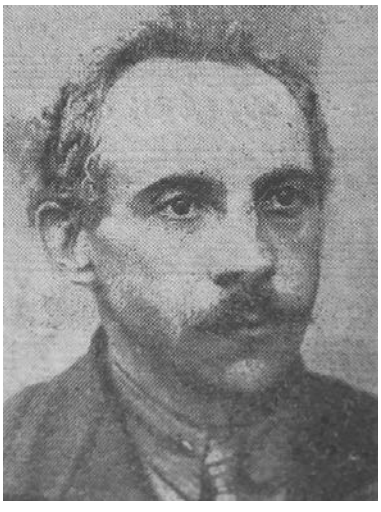

Максим РИЛЬСЬКИЙ

Григорій СТРІЛЕЦЬ - КОСИНКА

Микола ХВИЛЬОВИЙ

Євген ПЛУЖНИК

Григорій КОСЯЧЕНКО

Дмитро ФАЛЬКІВСЬКИЙ

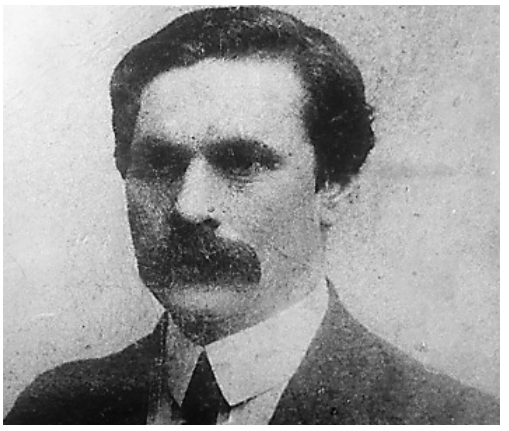

ШЕВЧЕНКО Борис Агафонович, рідний брат матері Сергія ЖИГАЛКА. За родовою версією – онук Микити, рідного брата Тараса ШЕВЧЕНКА

ЖИГАЛКО Марфа Агафонівна з онуком Анатолієм Тищенком на руках і дочкою Ольгою Йосипівною та онуками Людмилою Тарасюк, Лідією Тищенко (1948 рік)

На світлині (зліворуч) у другому ряду сидять: Йосип Мошинський і його дружина Олександра Жигалко; Йосип Ничипорович та Марфа Агафонівна Жигалки – засновники роду; Ліда Жигалко з чоловіком Василем Тарасюком; в першому ряду діти: Ганнуся та Миколка Мошинські й Оля Жигалко. (З родинного архіву Інни Семенівни Олійник (Кардашевської) правнучки Сергія Йосиповича Жигалка).

ЖИГАЛКО Сергій, 1925 рік

КОВАЛЕНКО Борис і ЖИГАЛКО Сергій, члени КИЇВ-ГАРТУ (1924 рік)

Бориспіль. ЖИГАЛКО Сергій (крайній ліворуч) та ЖИГАЛКО Михайло (четвертий зліва) серед активу редакції газети політвідділу Бориспільської машино-тракторної станції

Київський «ГАРТ». Знизу сидять на підлозі (зліва направо): т.т. ЛЕВЧЕНКО, НІЖНИК, СОРОКА, ВАЙДЕНБЕРГ. Сидять:ВОЛОВИК, ГУМЕНЮК, СИНГАЛЕВИЧ, ФАЛЬКІВСЬКИЙ, ЧЕРВОНИЙ, КОВАЛЕНКО, ЖИГАЛКО, ВЕРИКІВСЬКИЙ.
Стоять: ШАТРОВ, БЛАГОВ, ХОДИМЧУК, РАДЧЕНКО, КЛОЧЧЯ, ЄЛЕВА

Два зацьковані більшовицькою владою колишні міністри народної освіти УСРР, організатори й провідники в дію українізації в 1923–1927 роках Олександр Якович ШУМСЬКИЙ (ліворуч) і Микола Олексійович СКРИПНИК. Прислужники комуністичного ката, присланого з Москви, Лазаря КАГАНОВИЧА домоглися скасування українізації, а їх обвинувачували у націоналістичних збоченнях і їхню патріотичну державницьку діяльність по розбудові національної української культури та літературного процесу принизливо «оцінили», як ШУМСЬКІЗМ і СКРИПНИКІВЩИНА.
Були усунуті з посад, а Микола Скрипник у 1933 році покінчив життя самогубством.
(Світлина з часопису «ВСЕСВІТ» 30-х років)

Такий молодняківський шаржований «портрет» вихованців комсомольського часопису «Молодняк» появився в 1929 р. З багатьма з них мав творче спілкування письменник ЖИГАЛКО, коли Сергій Йосипович вважався «диким» літератором, тобто не мав приналежності до жодного літературного угрупування. На малюнку художника М. ЩЕГЛОВА (дружні шаржі): 1. КОРЯК, 2. МИКИТЕНКО, 3. СЕМЕНКО, 4. ЩУПАК, 5. РУТЕ[1], 6. КОВАЛЕНКО, 7. КУЛИК, 8. УСЕНКО, 9 ПЕРВОМАЙСЬКИЙ, 10. САВЧЕНКО, 11. ПИЛИПЕНКО, 12. ТЕРЕЩЕНКО

[1] Неточність. Правильно Руттер, відповідальний редактор газети «Красное слово», російської секції ВУСПП.

Українська Вільна Академія Наук у США

НАШІ ВТРАТИ

Матеріали до біографічного словника репресованих у 1930-их роках діячів в УРСР, зібрані

Юрієм Лавріненком

Київ – "Твім інтер" Нью-Йорк 2005

У біографічному словнику репресованих у 1930-их роках діячів УРСР «НАШІ ВТРАТИ» письменник Сергій ЖИГАЛКО не значиться

Репресовані літератори ЖИГАЛКО Сергій і поет СОРОКА Олександр (фото – березень 1928 р.)

Рідний брат Сергія – ЖИГАЛКО Іван Йосипович, ветеринарний військовий лікар третього рангу, начальник складу № 377 ветеринарної служби Київського військового округу. Служив у званні капітана Червоної армії – начальник Київської ветеринарної лабораторії. Був заарештований 2 жовтня 1937 четвертим відділом управління державної безпеки НКВС УСРР за звинуваченням у військово-фашистській змові і приналежності до української терористичної організації.

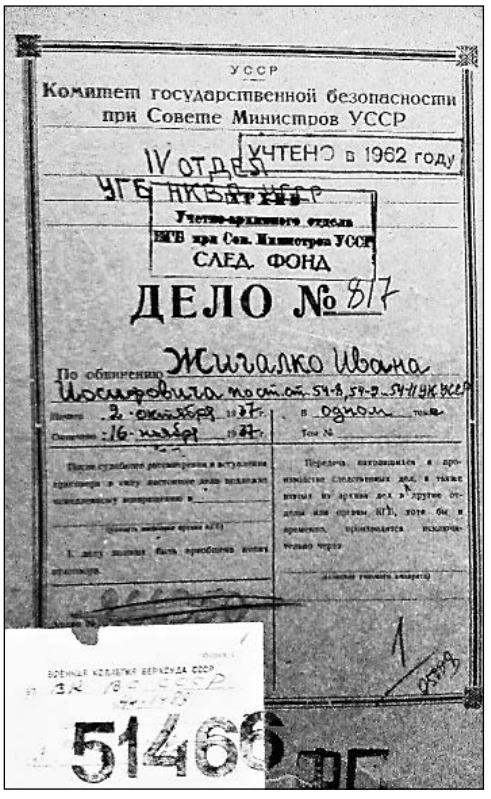
УССР
Комитет государственной безопасности при Совете Министров УССР
УЧТЕНО в 1962 году
IV ОТДЕЛ
УГБ НКВД УССР
Учетно-архивного отдела КГБ при Сов. Министров УССР
СЛЕД. ФОНД
ДЕЛО № 817
По обвинению Жигалко Ивана Иосиповича по ст.ст. 54-8, 54-9, 54-11 УК УССР
Начато 2 октября 1937 г.
Окончено 16 ноября 1937 г.
В одном томе
Том №
51466

На попередньому слідстві Іван ЖИГАЛКО в пред'явленому йому звинуваченні винним себе не визнав і засвідчив, що з 1926 по 1928 рік служив у радянській армії. Закінчив Київський ветеринарний інститут (1928–1931). А затим був призваний в 1932 році в армію, де й служив до дня арешту в 1937 році. В жодній контрреволюційній організації участі не брав.

21 листопада 1937 року в судовому засіданні воєнної колегії Верховного суду СРСР ЖИГАЛКО Іван Йосипович також у пред'явленому йому звинуваченні винним себе не визнав і засвідчив, що в контрреволюційній організації участі не брав і нічого про існування терористичної групи йому невідомо. За вироком воєнної колегії Верховного суду СРСР від 21 листопаду 1937 року на підставі ст.ст. 54-8, 54-9 та 54-11 Кримінального кодексу УСРР засуджений до розстрілу з конфіскацією особистого майна і позбавленням військового звання – воєнлікаря третього рангу. Прізвище ЖИГАЛКА І. Й. значиться в сталінському списку розстріляних, де є підпис вождя. Галюнова Марія Іванівна, як дружина ворога народу, засуджена на 5 років позбавлення волі й відбувала покарання в таборі НКВС. Залишилися виростати без батьків донька Тамара і син Борис. Реабілітований в 1960 р.

Брат Жигалко Геннадій Йосипович з дружиною

Брат Жигалко Павло Йосипович з донькою Іриною

Сестра: ТАРАСЮК Лідія Йосипівна (ЖИГАЛКО

Сестра: ЖИГАЛКО Ольга Йосипівна з донькою Лідою

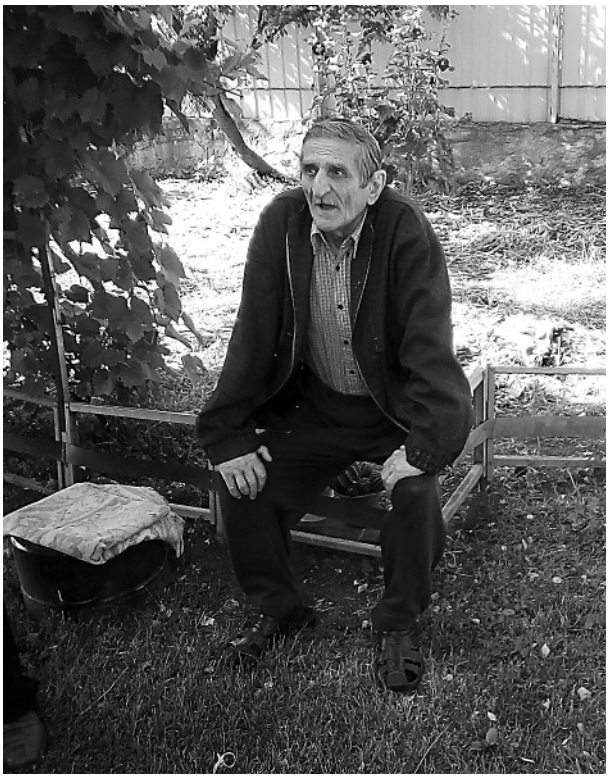

Племінник ЖИГАЛКА Сергія – ТИЩЕНКО Анатолій Володимирович (фото – літо 2019 р.)

Сестра Сергія ТИЩЕНКО (ЖИГАЛКО) Ольга Йосипівна

Бориспільська вулиця, що вже носить ім'я видатного письменника

ЗОНА НЕПАМ'ЯТІ

РОЗСТРІЛЯНА СПАДЩИНА

МАТИ

Новелета

„Вісти ВУЦВК".
Культура і Побут
№ 19 Субота, 23-го травня 1927 р. № 20

Газета «Вісти ВУЦВК» № 12 від 23.03.1924 р.

Нахилялася, падала над житом.

Важкі колоски гнулися на шию і лоскотали остюками.

Палило сонце.

Дзвінка тиша.

Мати нахилилася над житом з серпом.

Рожево цвів день у старечих очах, а вечір забавлявся веселками.

Під снопами ночувала, вижати хотіла скоріше. Самотою зісталась. Помочі немає. Немає її Івася.

Сонце повзло по голому небі: уквітчувався вечір мільйонами голосів...

Стара мати спочивала під пахучими снопами.

...Прощався Івась, і усміх усміхався з-під його брів.

– Більшовик я вже, мамо, – тоді сказав.

Співає з тих пір у грудях старої. Її Івась більшовик. Вона не знала, що це, але відчувала старечим серцем...

Її ж Івась така добра, привітна дитина.

...Лоскочуть колоски стару шию, а пекуче проміння сонця люто впивається в тіло.

Скінчила жати. Пишні копи поставила серед степу. Весела мати дивилась на них.

«О, якби Івась дома...»

Глибоко зітхнула, пішла...

Рядочками копи виростали з землі.

Котилось сонечко низько.

...Підсліпуватий моргунець блищав на припічку. Темною ниткою проходять думки в голові старої. Нитка йде і йде. Веретено крутиться, гуде, співає. У шибки зазирає беззуба волохата ніч. Очі злипаються... чадить і гасне каганець.

– Комуніст... Івась комуніст...

Усмішка кривить старечі губи.

Її Івась комуніст. Вона не знає, що це, але відчуває старечим серцем...

Її ж Івась така люба, добра дитина!

Сірий день уже позирає в шибки. І тоненькими ниточками снуються рожеві надії старої.

«Її ж Івась така люба, добра дитина».

ДІД МАКАР

(Пам'яти В. Лєніну)

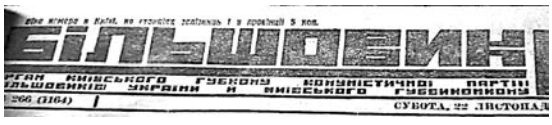
БІЛЬШОВИК
ОРГАН КИЇВСЬКОГО ГУБКОМУ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ БОЛЬШОВИКІВ УКРАЇНИ І КИЇВСЬКОГО ГУБВИКОНКОМУ
266 (1164)
СУБОТА, 22 ЛИСТОПАДА

Газета «БІЛЬШОВИК», орган Київського губкому КП(б)У і губвиконкому, № 98 від 1 травня 1924 р.

Сивий Макар дивився в шибку. Вечірніми смугами підмазалося небо і холодно зазирало в сніг. У хаті сіро й вогко. Десь онука, мала Марійка, побігла. Слабкі груди Макара поволі піднімалися, втягаючи цвіле повітря.

За вікном, скільки можуть обняти сліпуваті очі діда – лягло місто. Димарі заводів, мов сусилки – вмерзали в небо. Писанки – будинки. В хаті тихо. Думки, такі слабі, рвалися під сивим лобом.

…То молодий він, робітник заводу… Коротке зітхання і мрія хаос… Сибір з мережками грат… Лєна… Кров…

Глибоко груди. Срібна чуприна повисла на лице.

А в хату, мов старість діда, насувалася ніч.

Рипнули двері. Вломився мороз Марійкою.

– Дідусю! – упала лицем на коліна. – Той Лєнін, що мені розказували ви – вмер!

Мале лице Марійки кривилося від плачу. Ховала голову в коліна.

– Дідусю? Правда?

Сива голова захолола, здрігнулась. Сліпуваті очі боязко упали на голову онуки. Волохаті груди тремтіли.

– Та що з тобою, доню?

– У клубі чула!.. Сьогодні!..

Роєм думки в старого Макара. Як зараз згадалась Сибір і цей Лєнін. Боляче стиснулось серце. Невже? А Марійка тремтіла на колінях. Той Лєнін, про якого дідусь їй розказував казки – вмер!

Так мовчки плакали обоє. Так тихо, мов злодій, сідала по кутках ніч.

А ранок бігав по вулицях. Червоно-чорний падав день.

Підпираючись на палицю, поклавши руку на плече Марійки, посувався сивий Макар. Давно вже слабі ноги не носили на вулицю.

Сьогодні пішов. Ожив Макар! Може, востаннє йде він? Жмурились очі, насувалися сльози. А навколо роєм люде. Кудись ішли, щось говорили, становились і знову плили-плили.

Старий Макар з онукою захльобнувся в натовпі. Перед виконкомом стали. Піднялась сива голова. Завмерла. Щось знайоме, невже? Великий портрет Лєніна висів на стіні.

– Він! – прошепотіли старечі губи. – Володимир!

І знову Сибір… Каторга… Лєна…

… Вмер. Нема його.

Зітхало мільйон грудей. Ворушилось. Плило.

Наразі довгі жалібні згуки.

Лоскотали і різали серце.

Упали голови на груди.

А воно все плило, плакало. Три рази:

– Він вмер.

Макар розумів, що він вмер.

…А навколо знову життя заворушилося, ожило.

Кров'ю умилися серця і знову такий ясний і могутній – усміхався Лєнін. Мовчки йшов сивий Макар додому. Рука повисла на плече Марійки. Мовчав. Давно, дуже давно він так не ворушив мозком, як зараз.

А Марійка:

– Дідусю? Вже Лєніна не буде?

Сивий так хотів їй дещо сказати! Так любо йому згадати минуле:

– Ні, доню. Він не вмер! Він вічно житиме між нами!

Марійка не розуміла.

Сивий Макар так багато хотів сказати.

РИСКИ ВУГЛЕМ

Нарис

…Калікою простягся Чумацький шлях, що на нього вказав дід Юхим онукам:

– По йому йдіть, удень у холодочку спочинете, а вночі з його очей не зводьте.

У вузлику хліб ув'язаний, за руку Андрійка взяла, на коліно схилилася перед дідом Юхимом, і пішла, пішла за село, прямо Чумацьким шляхом.

Минали тихі хуторі, ноги в'язли в теплому піску, самотно маячили будки на залізницях і гули розперезані телеграфні стовби. Удень ховалися од сонця в холодочку й дивились туди, де на шляху, що корчився в небо, червоніла станція.

Тепер Галька легко зітхнула, стисла ручку Андрійкову і жвавіше пішла.

А стовби дзвеніли й несли свої шуми кудись далеко.

– Он туди вони плачуть! – І Андрійко показав пальчиком на те місце, де падало на землю небо.

Він так і звав її: моя Галька. Малий Андрійко притулився до своєї сестри Гальки і сонними оченятами дивися на місяця, що заплутався в хмарах.

Андрійко малий іще, йому десять років, але суворі риси його видочка говорили про те, що він жив. Він знав, що його Галька вісімнадцятилітня дівчина, їде з ним із голодного села в город на заробітки; знав, що любить його й боїться, щоб він не був голодний. Бачив Андрійко, як молоді люде з бляшаними павуками на грудях гублять очі на них і щось говорять; думав, що це про Гальку, і тоді під білим лобиком ворушилися думки.

Червона пляма ховалася за верби, а холодна роса морозила босі ноженята Андрійкові. Він угорнув їх спідницею Гальки й солодко заснув.

Станція чекала ранку.

Кімната, де на воротях двору синіла бляшка «35», була брудна й темна. По вогких стінах, де теліпалися шматки газети, лазтили блощиці, а куток цвів павутиною. Вікно виходило в засмічений двір, за яким видно було, як улиця повзла в якусь широкусь широку залізну греблю.

Андрійко глянув на стіни й пригадав піч із пічурками, як дома. Що він тут буде робити? – Запитував себе.

… І ранок приходив свіжий і змінявся вечором. Галька ходила на поденну. Білі плечі вкривалися вугіллям, що грузила вона на пароплава, а Андрійко грався весь день у дворі.

Ранком школярі збіралися до школи, Андрійко босими ноженятами розгрібав пісок й жбурляв каміння в галок.

Галька сказала якось:

– Пора в школу тобі…

І на нові штанці заробити бігала, і купити хоч подрані черевики хотіла. Як заходило сонце, Галька тулила щось у вузлик і казала Андрійкові:

– У горщику виїси, а завтра я прийду. Тобі чобітки справлю і ходитимеш у школу.

У нього блищали тоді очі, він весело гукав:

– Іди, я вночі не боюся!

Двері рипали. Галька виходила. Андрійко ночував сам.

…Уже тиждень, як Галька служила у Яворського. Сам Яворський жив на двадцять червінців, а його Вася скрипів по паркету гострими черевиками. Його сірі очі жмурились, коли він бачив у кухні Гальку, а ввечері подарував їй писану хустку.

Через тиждень вона йшла додому. Лякалася тепер веселих очей Андрійка і щеміло в грудях, коли бачила купу школярів із книжками в руках.

Андрійко розгрібав ногами пісок у дворі, і коліна йому світилися на сонці.

Коли густою тишею вкутувалися вулиці, а їдкий дим із каганчика виїдав очі, Галька латала штани Андрійкові. Він удягався в рядно і слухав тишу, Галька хилила голову над ниткою й виводила ніжним голосом, як колись у селі, пісню. Тоді Андрійкові ставало приємно дуже і, стиснувши груди, він слухав. Летів із піснею в рідне село, під трухлу стріху, в обійми покійної матері. Пригадував тоді хвилясті верби й вигон, де пас гуси. А коли Галька кінчала:

– Та нема г-і-і-і-рш нікому, я тій си-и-ро-тині, – його пекло всередині. Він не любив цієї пісні. Хіба не краще співали сьогодні молоді ленінці, що проходили вулицею? Андрійко почував тоді себе дужим, великим… ні, він не хоче слухати Гальки!

Ряднина повзе на голову і Андрійко засипає під спів пісні, що її чув сьогодення.

Така чудна ота Сонька, що з п’ятої кімнати! Завжди весела, рум’яна, з чорними бровами. Вона часто заходить до Гальки й безупинно регочеться.

Така чудна ота Сонька!

Бувало, візьме Андрійка на руки, цілує його, а тоді плаче… сльозами…

Сьогодня вона зайла пишно вдягнена.

– Ну як живеш? – Кинула вона з порога. – Роботу маєш? Бач як стягло братуху!

У Андрійка тоді було море в очах, яким він дивився на неї.

– Так… – Це Галька.

– На біржу записалася…

– На біржу! Глупа ти! От, із непманчиком!.. – весело зареготалася й вийшла зблідла за двері.

…Жувала Гальку біржа, Андрійко шукав чогось по горщиках. Галька сиділа тоді коло вікна і ждала Соньку.

А та приносила гроші, дарувала Андрійкові цукерки.

– Пропадьош, як муха! – казала Гальці. Та зітхала й тисла до себе брата.

…Як і вчора павутиння коливалося в кутку, а в шибку лізла чорна ніч.

Сьогодні Сонька виходила з Галькою. Андрійко мовчки сидів на лутці й не чув, що гомоніла Сонька. Він одхилився тоді, коли мокрими губами притулилася Галька до його щоки.

Сидів на лутці й пересипався думками. Він уявляв себе вже ленінцем із червоною хусткою на шиї; то уявляв собі як соромно буде, коли скажуть йому:

– У тебе й їсти нема що, а ти з нами хочеш?

Думав Андрійко й русява головка схилялася на коліна.

Андрійко ще не їв нічого, бо Галька ще не приходила з вечора. Грався з хлоп'ятами на вулиці, підтягав штаненята, що зсовувалися з пюсклого живота на коліна. Було тепло і свіже повітря било в груди.

Із-за рогу, коливаючись, висунувся вагітний хлібом автомобіль, і зупинився коло Соробкопу.

– Хлопці! – весело крикнув Андрійко. – Давайте вкрадемо булку!

Всі напружено дивились на його.

– Це тобі тільки можна… Серйозно сказав хлопець двірника.

– Бо твоя сестра – повія.

Всі зареготалися. Сміявся й Андрійко. Він не знав, що таке «повія», і весело йому було серед хлопців на вулиці.

Увечері, як Галька сиділа перед люстерком і підмазувала очі червоно, Андрійко спитав її:

– Що таке повія?

О Андрійку… Так не треба…

Він у голосі її почув жалобу, він почував, що зробив їй щось неприємне, і покірно вгорнувся в рядно.

Весь вечір Галька сиділа вдома і незрячо дивилася в куток, а фарба розкисала під сльозою, що тихо котилася на щоку.

За біржу Галька забула, і щоранку Андрійко знаходив біля себе цукерку. А стіни зійшлися до купи, і ніколи більше Галька не схиляється над каганцем, і Андрійкові не сниться мати. Він самотньо тиняється вулицями, і заздрісно дивиться на купу ластівок, що купаються в хвилях неба.

Усю ніч Гальки не було дома, а ранком Андрійко не знайшов біля себе нічого. Галька спала і сонце, що втиснулося в шибку, брязкало росою на віях. Цілий день вона мовчала, тисла мозок і хотіла забути минулу ніч. Але висовувались якісь тіні, постаті; як зараз, вона бачила перед собою червоне, в червінях лице… Бридко. І грошей не дав – засміявся в вічі.

Пусткою віяло з палати, а німа стеля заглядала в білі очі Гальки. Мурашками розлазилася по тілі хвороба й виїдала глибокі ями. З порепаних губів текла тоненькими смужками кров.

Приходив Андрійко (він уже був в дитячому притулку), сидів біля неї й мовчки дивився, як сонце повзло по білих лутках, розливалося по підлозі, і білим маревом лягало на лице Гальці. Він її нічого не питав, инколи тільки білою хусточкою зжене велику краплю з її очей. Мовчки виходив.

…Сьогодні першотравневе сяйво сонця вивернуло підвали, а в лікарні було святочно тихо. Біля кождого хворого стояла шклянка з червоними квітками. І коли Андрійко забіг до Гальки, йому пригадалося лице матері, коли вона лежала в труні. Галька взяла й подала йому квітку. Це була її остання червона квітка.

Андрійко вийшов.

У палаті дзвеніла тиша, нудно біліла подушка, і біла стеля блищала в очах Гальки.

Весело проходять молодята по вулиці, повними грудьми Андрійко вбірає соняшний вітер, і коли спускається по Михайлівській, Андрійко замовкає й хилить голову. До вечора він буде мовчати…

ЖОВТЕНЬ

Оповідання

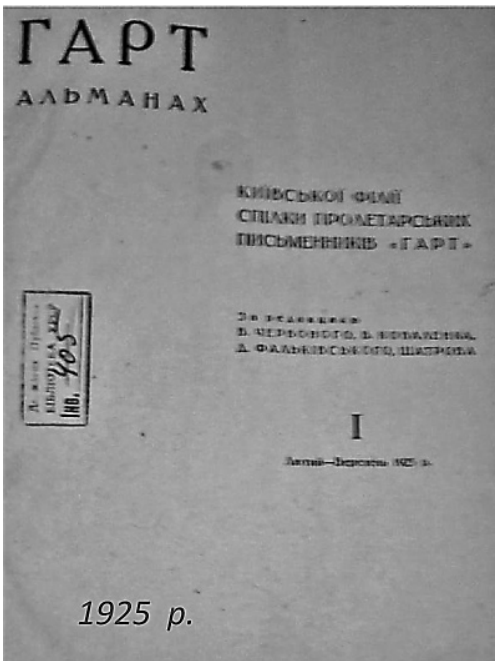

Це вже увосьме, як невістка Мар'яна надівала нову сорочку сліпого Максима. Щороку, коли шумить трактор на сусідньому колективному полі і шматує землю на зяб, а з півночи ключуть журавлі, – Мар'яна надіває нову сорочку на діда й каже малому Юрасеві:– Завтра поведеш діда на плац... У натовп не йди, щоб не роздавили. Тоді Юрась шморгає носом і скоса дивиться на діда.

Колектив «Надія» їжаком вип'яв груди і простягся вподовж – на 20 коней. Трактор, що подарував завод «Більшовик», важко стояв під шопою, а хліви пахли гноєм. Голова колективу – Іван, що без ока.

– Це там, у Петербурзі згубив..., бувало говорить він.

– Як царя скидав.

Сьогодні випав иней на морожок, і озимина вкрилася низьким туманом.

Іван по порядку, що заведений був у його книжечці, ранком обходить двір. Гайки цілі на тракторі, корови не подавили овець, і лошата не вскочили в ясла.

Сьогодні Іван пішов у поле. Кажуть, черва на селянських шматках їсть жито. Він бачив, як зеленіло і пахло ростками широке колективне поле. Чорною скибкою лежала зябля, що вчора виорали.

Іван тихою ходою міряв стерню.

– Сьогодні восьмий… а перший стоїв дорого…

Тоді пригадалося його око, що вискочило з кров'ю на Невському.

Тоскно висіло небо. Стара хмара кудись швидко сповзала. У хмарах гарчали гуси.

– Іван Степанович! Спасибі за книжечку. Може, ще знайдеться для мене? – Микита з Горової простяг Івану маненьку книжечку Хвильового.

– Добре, знайду. Сьогодні будеш?

– Несу плаката.

Великі Микитині чоботи вгрузали в землю, що була з'їдена осінніми дощами.

Повно людей на вулицях. Завжди розхрістаний майдан ворушився головами, а зверху було червоно.

Сліпий Максим сунув за Юрасевою рукою і прислухався.

Він почував, що навколо дуже багато людей, і уявляв їх чомусь дуже заклопотаними – тому намагався хапати слова.

Зверху, здалося дідові, хтось говорив.

– Хто це?

– Іван з колективу.

– А...

Це вже ввосьме, коли людина до людини тулилася плечем і коли в очах цвів день.

Іван, що з колективу, жмурив сліпе око, а друге хапало людей. Шматував слова, і червоніли йому щоки. Унизу перед ним стояли чубаті голови з чорними руками, і чогось ізгадав Іван тоді поле, яке так м'ягко різав трактор.

За тинами присіла осінь, і на червоній хустці було: – Жовтень.

– І мою, і мою, та й мою ж!

До Івана лізла купа рук з клаптиками паперу.

– Та всіх, усіх!

Усміхалися тоді вуси в Івана, а на його було встромлено багато пар очей. Юрась із Максимом був тут. Він крутився біля людей, переглядав через плечі і тоненьким голосом виводив:

– І нас із дідом... у Комнезам хочемо.

Сьогодні вохка осінь цвіла червоними маками, а за селом зеленими ряднами вдягався степ.

…Після обід Юрась побачив Прісьчиного Василя. Він серйозно дуже зазначив й тому, що записався в Комнезам.

– Буду більшовиком, і дід мій також.

– Фі! Комнезам. А я в Комсомол поступлю, комуністом буду! Комсомол сильніший ніж Комнезам.

– Не понімаєш нічого... – серйозно дуже додав Юрась і гордовито подався по вулиці.

Уночі, коли Пріська спала, Василько запалив каганчика й на сірому клаптику написав.

«У Комсомол.

Товариші, прийміть мене у Комсомол. У мене батька зроду не було, а мати служить у попа. Я буду у Вас мить поли і читать книжки.

Василь Бондар».

Каганчик погас, і Василько під рядом бачив ясну Комсомольну кімнату.

Сьогодні упав вівторок. Ранком Семен підмазував трактора, а хлопці розкидали гній. У тумані співали дівчата.

Іванові приніс десятник листа.

Він надів окуляри, розірвав коверту і прочитав,

(Це од Федька, що вчився в городі в трудшколі).

«Товариші тату й мамо! Чи ви бачили те, що я тут бачив? Аероплани літали ввесь день, а людей було мілійони. Тепер усі люди більшовики. Я сказав учителю, що ви скидали царя, і за те носив спереду флага.Нехай товаришка мати передадуть глечик масла, бо я той уже виїв. Бувайте здорові. Напишу більше. Завжди готовий – Ленінець Федько».

– Товариш Федь… Так… – Іван скинув окуляри, сховав листа в кишеню і вийшов. У куточках губів ховалась усмішка.

Скоро на колективному полі стукав трактор, і чорними скибами лягала цілина на зяб…

РАНКОВІ РОСИ

Оповідання

Сергій ЖИГАЛКО (1925 р.)

Світлина Сергія ЖИГАЛКА опублікована разом із журнальним оповіданням.

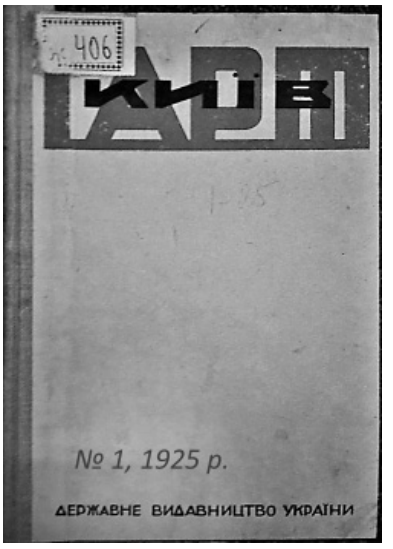

Часопис «Гарт» № 1, 1925 р.

Борису Коваленкові – присвячується

I

Це синьоокий, в розірваних штанях, босоніж – Семенів Петрик.

Як з синіх тротуарів піднімається ранковий сум і нічна втома лягає сизими пасмами туману, Петрик тягне з мене рядно і похапцем кидає:

– Миколо, збірайся!

Я спросоння переходжу з ним млосні трамвайні рейки, поринаємо в гущу м'яких городів, а ввечері несемо по шапці утячих яєць.

Петрик не забуває принести котикові голих чаєнят.

Я пропадав весь день з Петриком, бо батько десь на заводі, а мати ходила на річку.

Це було дуже давно. Пам'ятаю. Ми увійшли в ліс. Кудись у небо втікали сосни, а на галявини берізка з похиленим верхів'ям. Неначе злякана дівчина бігла кудись, озираючись, і, підсмикавши сорочку… Зупинилась.

Неначе моя мама, коли батько її б'є… – притулився до мене Петрик і пошепки на вухо. Замовкає і хоче додому.

Бо пахло торішнім листям і десь з гущавини віяло свіжою могилою.

Пройшло багато днів. Не раз теліпалися крила на струнах каланчі і не раз із далеких станцій проносились м'які, василькові вітри.

Петрик свистить за забором, надворі тільки виринає стіна, батько веде мене в сортировочну, і вночі я падаю каменем на подушку.

II

Каменем – сплю.

Весною бачу журавлів у небі і згадую тоді сині левади, оторочені смугими молодої трави, і в них кудлатих чайок.

– Це, певно, Петрик ходить між осокою і поринає в білих вітрах, що мчались з далеких, синіх могил...

– То – босяк, тобі не рівня!..

Це батько, коли дивлюся в шибку, а за баштою тоне нудний, недільний дзвін.

В сортировочній душно, чорно в'ється стеля курявою, і в мене болять груди.

І в усіх.

Ми нахиляємося над залізом і усім очі наливаються кров'ю.

– Петрового батька забрали, чув? – Василь, що укладає підкови.

– Повісять...

В сортировочній душно. У скронях гупало важко й гостро.

Щосуботи я оддаю батькові злота.

Раз, коли хлюпав юшкою і витирав чорного лоба заяложеними пучками, мати сказала:

– Ти помив би руки!

Я помічаю, вона схожа на ту жінку, що схилилася на божничок в кутку.

Батько полоще руки в казанку і стиха говорить мамі;

– Ти чула, Петрик одколов штуку, – дивиться на мене скоса.

– «Майору» дав дулю...

– Ну й що ж, – мати.

– Забили до смерти, кажуть – умре...

Я лягаю спати і думаю: «Петрик молодець, на увесь квартал парень...»

І ранок був, і нахиляємося над залізом, і були однакові.

– Васьков, вижену! – кричить десятник.

Тоді в ушах дзвонить залізо і на лобі напинаються віжечки.

Щосуботи батько ховає в капшука мого злота.

– На осінь чоботи справлю! – Говорить. – А зараз лягай спати!

Було твердо сказано, і я впірнув у подушку.

Пам'ятаю.

Це було дуже давно, але коли за стіною реве буря і глухо вигукує вартовий, а в далекому мороці виє собака–тоді я згадую цю ніч.

…Каганець умірає на столі, моя мати повисла на шию батькові і хиталися їй плечі, а у дверях стояла поліція.

Чи вернешся коли! – Крикнула мати.

Тоді я не спав до ранку і ранком не пішов у завод.

Ввесь день мати дивилася на мене і була схожа на ту жінку, що схилилася в кутку, – і коли рот кривився, і в горлі повис клубок – мати билася об лутки і рвала на собі коси.

Мати плакала.

І я плакав.

Ранком прибіг Петрик.

Серйозно сів на лаву і поволі витяг газету.

– Ти думаєш, наших повісять? А цього не хочуть? – Указав, на те місце, де сходилися ноги.

– Ось глянь!

Я глянув на газету і нічого не побачив.

– Бунт буде, щеня!

– Петрик серйозний.

Я вірив йому, бо на щоках у його були довгі, червоні рубці.

II

За вікном сніг, на дахах, на каланчі сніг і було морозно й дзвінко. І була ніч без хмар, і чулось, як десь з розваленої фабрики вив довго і нудно собака, а над розпатланими дротами, що тікали жмутами у степи – мчався глибокий, м'ягкий шум.

Це нудьгували за городом степи.

Підійшли білі різдвяні вечорі.

Різдвяні вітрини, різдвяні рисаки, сани, нафарбовані губи і по-різдвяному накручені жандармські вуса.

Час горілки, меду, куті, сала і свиней.

І було багато їх.

За «ундервудами» свиней.

Бо Різдво. Бо сизі вечорі, – а вечір любить м'ясо.

Його любили і по монастирях, і у дворці, і пахли вечірні тротуари потом.

Кутя. Ніч упала на стелю і ми схилилися на коліна перед образом і молилися за батька.

На покуті горщик ячменю, кухлик узвару і на лутках сніг. Десь з покутя пахло незносними васильками, тому по стінах гойдався сон.

Це драма, що над нами, в розкішнім будуарі зараз стукали крісла.

– Ріта! Ріта! Затули груди!

Тоді тихо, дражливо сміялось.

– Ріта! Не втерплю!

За Невським гупнула гармата і запалила, і розбила на крихточки сизий різдвяний вечір.

У шибку постукав Петрик.

– Миколо, пусти!

Ввійшов з густою парою.

– Молитесь, – був серйозний і в очах огонь.

– Знаєте, цими днями слобода буде, цар дасть!

У його горіли очі і шнурочком перетяли щоку рубці.

За Невським ухала гармата, ламала зоряну ніч, а на лутки зліз сивий, густий мороз.

Десь з покутя незносні васильки–тому по стінах гойдався–сон.

Різдвяні ночі, вітрини і різдвяно плакала мати.

І я плакав.

Петрик бігав десь по заводах, і всі казали, що він «жулік».

Щоранку гойдались і поринали в білих кучугурах дебелі, густі дзвони.

Я тільки виглянув з рядна, як мати принесла свяченої води і зараз же пішла кудись в новій спідниці і писаній хустці.

– Ти не йди з дому, – сказала.

Забіг Петрик.

– Ходім, сидиш як гарбуз!

Застібав похапцем гаплики.

У валянках, де визирали устілки,–я вийшов на вулицю.

Чогось бігали люди, десь за кварталами чулася пісня і сторожко стояла верхи поліція, де перехрещувались трамвайні рейки.

Мене притиснули, і я згубив Петрика.

Лежав на ослоні. Петрик подає води.

– Випий, а може, встанеш?

Ранком я дізнався, що мою маму поклали в погріб, з людьми. – Цар побив, – говорить сумно Петрик.

У мене болить нога, а над коліном, з маленької дірочки капає прозора, жовта кров.

Учора було Водохреща, було небо без хмар, і на лугах виступив синій мороз.

III

Багато зоряних ночей минуло, по Сінній поклали камінь, Покрову викрасили вдруге і повісили на Миколі великого мідного дзвона.

Щоб гув.

І він гув.

Семенового Петрика давно немає.

(Вже – Петро Волков).

Сказав:

– Знаєш, хто ти?

Я кивнув.

– Знай! А я, піду далі!

Пішов на Одесу.

Казали, сидить у в'язниці, і ніхто не знав, що нам присилав листи у «зборню».

– Хлопці, возьмом! Діла як нільзя краще!

Писав Петро, і ми читали його і багато инших, і тушили лямпу, коли над стелею пройде хтось швидко.

Я, кочегар.

І всі кишені напхані бумажками.

Бо чорний, нікому не потрібний кочегар.

Кидаю лопатою вугіль в паровика і стираю чорними пучками з лоба піт. Паровик гуде, шкульгають по йому маховики і швиндлі, а ввечері кашляю, і моя Маня сумно дивиться мені в очі.

– Схуд як!

Тоді в очах ріже і хочу плакать. (Бо вона була дуже молода і мене любила, і я її).

– Але чорт возьми! – Думаю і збіраюсь на Сінну – там читатимуть «Вперед» і буде лист од його.

Уночі я сів на лаву коло Мані і тихо сказав:

– Ти знаєш що, билося серце і дріжали щелепи. – Чула Леніна?

Вона поклала долоню мені на лоба і журно сказала:

– Спочинь, Колю, за день наробився…

Думає, що я хворий, але що ж їй говорити? Я знаю, що чув Леніна і як він писав цієї ночи:

– Єрунда, товариші! Ми – сила!

IV

Гойдалася замурзана, отрочена золотим шумом степів – осінь. Вохка, зажурена, утушкована розхрістиними хмарами і нудною мрякою, вона повисла над землею і смоктала іржаву млу.

Присідала вона глибоко в гущу високих заводських труб і за жилєткою в робочого билося не розтріляне війною серце.

Журба була.

Була мряка.

1917 рік.

V

Ми стояли на розі Невського, хололи руки на «затворах» і за поясом теліпалися важкі «лимонки».

Було холодно.

Стояли вохкої, осінньої ночи.

Нам сказали вибити «юнкера» з Арсеналу і тому ждали більше людей.

Біля мене тремтить китаєць і косим оком оглядає «лимонку».

– Смерть єсть… больша смерть…

Ходя трусився холодної цієї ночи і дивився косим оком впродовж далекої, чорної вулиці.

До нас приходили розвідчики і плазуни і знову кудись поринали, і знову приходили плазуни.

Над нами нависла мряка і простяглася на високі, залізні дахи.

Я пробую заговорити з китайцем, але чогось трусились щелепи і пучки дужче тиснуть затвора. Я пригадую, що Маня сьогодні не затулила віконниці над вікнами і чогось тоді стає лячно і холодно. «Ну, чом не затулити було?» – питаю себе.

Раптом над головою залопотів кулемет і понісся на гнучкій, чорній мряці по вулицях, і ми розбіглися під стіни.

Я стояв під балконом, узяв на мушку синього мундира, що з'явився в вікні і запалив мряку порохом.

Ходя:

– Смерть славний! – Підняв рушницю і всім наїжачились багнети і навколо запирскали огні.

Ламалась вулиця, над головою хтось голосно стогнав і з-за рогу, прислухаючись, сторожко повз панцерник.

– Молодець, Коля!

Петрик, високий, з «мавзером». Петро стояв коло мене і вдивлявся в далечінь.

– Збірайсь! – Різко крикнув. – За мною!

Всі побігли за ним, сховалися за браму й ждали. На руках гойдалися багнети.

– Сволочі… – шипів Петро.

Я пригадав чомусь штаб і календар, що показував число 25, і міцніше стиснув затвора.

Мент.

Петро заревів диким голосом, ми кинулися за ним. Ходя кинув «диньку» і чорна вулиця зламалася на шматочки, смерть...

Вохка, осіння ніч.

На розі був перекинутий панцерник, на колесах мізок і синювата, густа кров.

Десь стогнав і охав Ходя.

За кварталами наче сходив місяць – горіла каланча.

VI

Їхали, летіли, плили, повзли…

Губернії... Повіти... Села... Банди...

І знов усі розходились далеко.

Ми в поросі, з розстріляними рушницями розходились на кордони під свіжим, повним сонцем.

– За комуну!

За Комуну… За Жовтень… За Революцію…

За фабрики… Заводи… Шахти…

За степи… Ліси… За ріки…

Їхали…

Ми їхали далеко, і був я, Петро і косоокий Ходя.

Угорі сонце, ластівки, жито смокче куряву з шляху і мовчазний синій обрій. Бо літо.

І день поклав сині шматочки жури на меланхолійні, прозорі хмарки.

Минали телеграфні стовби і гадючками вилися, і ламалися в житі планки. Гриви коней ворушилися вороною шевелюрою, де ховався кучерявий подих сонця, було гаряче як і триста літ тому, коли Україна, як і зараз, хиталася житами і обрій могилами гойдався.

Їхали верхи.

– Ходька, як ти там? Цю буцилоба? Ха-ха-ха!

Петро сміявся і ми однаково.

В синьому небі топилось сонце, і в обрій вгруз ліс, де був розкинутий, як казковий багатир, концентраційний табор.

Була й «чека».

Ходя косим оком ловить вуси Петрові, і на чоло упало сонце. Чека.

Це не слово, і не жита, що смокчуть куряву з шляху.

Чека – це я, Петро, Ходя і багато Ходів. Це брякнуть кордони республіки і на них дзвони, що гудуть для:

…Комуни … Для Жовтня … Для заводів…

Для…

І ще…

– Курньом, Ходька? – Петро.

Витягає махру і шматок газети.

У гривах кучерявиться сонце і чорною точкою в небі кобець.

– Єх! Припустимо ж!..

Вгрузли остроги і на нас понісся ліс. Синій, волохатий, мовчазний. В середині корчилась доріжка, війнуло молодим березняком і здалеку потягло чумацькою мазницею, бо сонце вичавило смолу.

Свіжо.

Бо ставало надвечір, і сонце поклало на верхів'я червону ряску. Крикнув вартовий.

– Своя! – крикнув Ходя.

В'їхали.

Казарма довга, гранчаста, збита з фанєри – тому зімою грубки. У кутку сніп рушниць, скринька набоїв, а вгорі, у об'їденій мишами рамці, у шапці селюк суворо оглядав казарму. Тому Ходя тихий і чемний.

І всі.

Бо однакові.

Опівночі за стіною шелестять мишенята і в лутках шашіль.

У таборі повно арештантів, «контра»– (це Петро), і вдень вони рубають ліс.

Стрункі сосни на сплав.

Як таємниче мовчання верхів'я і в далекій дачі дзвенить «болонка». Тоді до нас приводять людей.

По два, по три і більше.

Тоді пахне глибоким лісом і теплим потом.

Трохи пахне кров'ю як з породільниці.

Казав Петро:

– Коля, як тобі, – а мені розкіш!

Це мені.

– Поки не вичавимо контру – не заспокоюсь!

Сьогодні вечір був хмарний, і місяць гойдався у хмарах, і цвіла десь резеда – бо різко пахло ломбардом і трохи було сантименту.

Трохи.

Бо Петро глянув на мене закаламученими очами і сьогодні привели «гімназистку».

– Арештували повстанком… – казав Петро.

– А жалько, красива…

Це я:

– Сопляк…

Петро повернувся і пішов, а на щоку йому поклав вечірній сум довгі, сині рубці.

Рубці у Петра на щоках.

Тому він не «сопляк».

Цю ніч пахло печерицями з лісу, й гойдалися верхів'я в золотобоких хмарах.

Я почуваю тоді, що ми однакові. І я, і Петро, і Ходя, і вся республіка,– бо чуємо, як таємниче мовчать жита і наливаються села.

Але ми знаємо, що «Орлик» ходить у лісі – і тоді круг табору кулемети.

Тоді ми не спимо, і під «затворами» грузили свіжі набої.

Тоді й Ходя не спить і Петро, бо «Чека», а це широко і не вміщається в томи академії,

Не спимо, коли «Орлик» посвистує в глибокій синій млі, і Петро говорить:

– Коли б не ми, – діло б швах!

(Хотів казати – «дрек», але забув).

Як з далеких сіл завили півні і з темної млости повіяло печерицями, тоді горіло небо і більше не свистав «Орлик».

Повіяло густо, незносно, кров'ю і торішнім, могильним листям.

Петро одривав од шапки шлика:

– На онучу! – Сказав.

Усміхалися й повзли по жовтому лиці Ході – гадючки і він позирав на синю гущавину і його очі дивляться «Китайською Стіною».

Все в лісі мовчало. І я знав, що це востаннє.

Востаннє круг табору кулемети, і вже спокійно хитаються жита на селянських ланах.

Ми чуємо (коли сходить невмите сонце), як над лісом, здалеку, в'ється довгий, сизий дзвін. Тоді кладемо лиця просто на сонце і слухаємо.

Петро каже:

– Скоро!

І я думаю:

– Скоро!

І Ходя дивиться Китайською Стіною і його зору не вмістять томи академії.

Бо мчалась з-за далеких кучугур свіжа, молода Комуна.

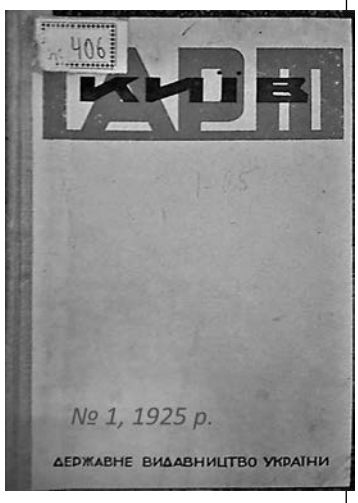

В САНАТОРІЮ

Оповідання

Дмитру Фальківському присвячується

I

– Я, власне, не про це!

Коли розлягаються весняні шуми – тоді згадується моя старенька мати, що схилилася на перелаза і молилася далеким жовтим шляхам...

Унизу плескався Дніпро, і Володимирську горку кришило сонце хвилями.

Була весна.

Біля мене на лаві сидить старий добродій з виголеним підборіддям і роговим пенсне на носі – різьб'яр на міді. Тягне цигарку, і коли сльоза примушена скотитись на щоку від їдкого тютюнового диму – він бережно її збірає білою хусточкою.

Іван Петрович (так звали старого різьб'яра) мав виправдану звичку довго й багато говорити.

Бо був же він на Лені і солив оселедці на Сахаліні. І коли в гурті розповідає про Ленський розстріл – йому закидають:

– Іван Петрович, це у восьме?

Він гладить тоді срібні вуси, говорить:

– Практики в життю, товариші, у вас а ні-ні!

У Дніпро узгір'ям стікали руді струмочки, а за лісом, на жовтих пісках в холодочку лежав ще сірий сніг.

– Я, власне, не про це! Це було рік тому, в цей приблизно час.

Глибоко в небі бігли прозорі хмарки, і легіт весняний котився під іржавими трамвайними колесами.

У Івана Петровича зашаріли щоки, а мизинець збив з цигарки попіл…

– Саме в цей час була весна, було тепло надворі, і у Дніпрі блюхав пароплав. Струмочок брудної вулишної води стікав вікном у підвал до звощика Бондара, тому в кімнаті на стінах хиталась вохка павутина, а кутки цвіли синьою цвіллю. Сам звощик схилився чомусь на стіл, узявши лице в долоні, біля вікна стояла зажурена жінка, а на ослоні лежав семилітній Янко.

Його лице кривилось болями, груди свистіли инколи тихо, задушливо кашляв.

На стільці стояла шклянка синюватого молока і шматок «докторського» хліба. З-за печи визирала русява голівка синьоокої Олі. Старий різьб'яр зогнав хусточкою сльозу, глибоко глянув на далекий синій ліс, а у низу хлюпав сизий, весняними фарбами убраний,–Дніпро.

– Ну, я далі. Я, власне, не про це хотів! Він ніяково засовався на лаві, почував, що заплутався в сантименти, і цигарка знову зашкварчала в вусах.

– Тоді мати Янкова припала до його подушки і кривились старі очі сльозами, а старі губи збіралися в куточках на шнурочок і дрижали.

– Хочь би хліб білий! – ридала мати, а батько нижче схилився на стіл і тремтіла йому голова в долонях.

Тоді з-за печи блиснуло пара очей Олі, і вона голосно крикнула:

– Я дістану!

У вікно так само збігала вулишна вода, на стінах гойдалась вохка павутина, а під іржавими трамвайними колесами плескався весняний легіт.

Оля крикнула.

Вона не даремно різнула хатню тишу.

У материній скриньці і досі заховується дитяча, в якій хрестили Олю, сорочечка. Вона була в кружевах, і коли всі спатимуть, вона візьме й сховає її до ранку в себе на грудях.

Старший різьб'яр на міді кинув «бичка», розчавив його чоботом, ніяково глянув мені в очі і примушено, роблено кашлянув.

– Весна надворі!

– Чудова. Власне, сьогодні збори, – запитав я.

Так, так. Вже час.

По залізних коліях бігла іржава вода, збоку сизий, заюшений Дніпро, а у глибокому небі розтавали прозорі, швидкі хмарки.

II

Товариш Приходько сперся на долоню і вперто дивиться на стіл. Потому крикнув голосно:

– Маня!

У кімнату ввійшла жвава, чорноока молодиця.

– Що, Ваню? А, це дрантя! І я дивуюсь Галі, у якогось там ямщика узяти це барахло, дала б другий шматок, щоб те чортеня відчепилось.

На столі лежала дитяча, оторочена кружевом, сорочечка.

Товариш Приходько мовчав. Вдивлявся в кружево, потому чомусь узяв лице в долоні.

– Я її викину, – сказала Маня й простягла руку до столу.

–Не чіпай! – Схватився Приходько. – Гукни Галю!

Скоро увійшла дівчинка, весело обняла, поцілувала маму й пустуючи упала в крісло.

– Галя, де ти це взяла?

– У Олі Бондарової, на мою ляльку якраз прийшлася.

За стіною пробило мляво й сонно.

Товариш Приходько сховав сорочечку в портфеля кинув:

– Гаразд, я на збори! – Й твердою ходою вийшов з кімнати.

– Мамо, ми підемо в кіно? – Запитала Галя.

Кроки т. Приходька по сходах все глухли, глухли, поки зовсім не завмерли.

– Підемо…

(Перерва була на 15 хвилин. Тому в курильні було сизо й тьм'яно).

Іван Петрович притулився до мене і тихо гіпнозуючи шепотів:

– Я хотів не так. Коли буря і рвуться хмари, й неспокійно поринає грім, тоді згадується мені торішня весна. От зараз. Ну при чому тут сорочечка на столі у т. Приходька? Цінне те, що тов. Приходько має добру посаду в Цукротресті, має багато грошей, жінку з куховарок та семилітню доньку.

Дзвінок.

Курильня спустіла, і на лавах терпляче чекали ми кінця доповіди.

За вікнами розперезалася перша гроза. Инколи тремтіла підлога від ударів грому. У шибки шмагала блискавка, ламалась на дрібні шматочки і кудись у густу, чорну темінь падала).

III

Сьогодні вперше зацвіли яблуні, вода вкрилася білими персиковими пелюстками.

Тепер туберкульозні працівники від'їздили до санаторій, а обивателі на балкони виносили «дачки».

Сестра Приходькова Міла зайшла до Мані в легкому убранні.

– Чудово дише весна, правда, Маню? Завтра Малиновська їде в санаторію, заздрісно?

Тьотя Міла була весела й на щоках грав рум'янець.

– Я дивуюсь Вані, – тарабанила Міла. – Має дочку і не дати їй розваги, це ж дико! А він би взяв командировку, бо службовець!

Похапцем кидала Міла.

І коли Приходько сидів за столом і мовчки доїдав котлету, Маня широко глянула на його і сказала:

– Як ти гадаєш: Малиновська їде в санаторію…

– Ну то що? Вона хвора, на заводі курява!

– Хвора?! Не цікаво їхати хворому, а от показати життя Галі…

– Не можна, – кинув Приходько і обтер серветкою руки.

– Як не можливо? – Зчервоніла Маня, і в очах запалилися недобрі вогники.

– А я хочу поїхати, слишиш?

Тов. Приходько вловив чужу мову (це сімейна трагедія на місяць) і тому тихо сказав:– Попробую… – Авось ніхто не узнає, подумав.

З першим цвітом яблуні хворі партійці та инші засмальцьовані сині сорочки їдуть за місто, а обивателі ходять в білих, прозорих сукнях.

Дома Маня спитала свого чоловіка:

– Узяв документ?..

– Та взяв.

– Коли їхатимеш?

– Післязавтра…

Т. Приходько сьогодні мало їв, а після закурив дебелу, міцну цигарку.

IV

Сьогодні в т. Приходька готувалися до від'їзду Мані з семилітньою донькою.

Галя плуталась під ногами й заважала матері складати пакунки в скриньки й «тьотя Міла» взяла її з собою прогулятися на Володимирську гірку.

На лавах сиділи чоловіки й жінки, а під ногами вився Дніпро. «Тьотя Міла» сиділа на лаві. Примруженими очима оглядала вона людей, а Галя десь побігла за алейки низькорослих акацій.

Це була пахуча весна.

До Міли підходив молодий інтелігент, як з-за кущів вискочила Галя.

– Тьотя Міла! – зблідла впала на її коліна.

Галя чогось перелякалась, бо хусточкою білою сонце на личку повісилося.

– Та спочинь, доню! – Може, іриску купити?

Галя смоктала іриску і спокійно дивилася в небо.

«Тьотя Міла» вела її додому.

За кущами, внизу чувся жалібний дитячий голосок.

Якесь старченя за копійку співало під повним сонцем, в алеї, де пахли медом низькорослі акації.

– Це Оля! – кинулась Галя. – Нашого ямщика, я знаю її голос! Я хочу купити їй іриску.

–Ходімо додому! – трохи суворо сказала тьотя. – Мама, певне, жде нас!

Серед неба було повне весняне сонце, за алейками капало дівча піснею копійчаною і покапали залізною трамвайні колеса.

V

Уже щербата музика тягла нескінченого вальса, гострі черевики різали смуги одеколону, як біля під'їзду зупинився легковий автомобіль. Із нього вискочило двоє молодих людей і швидко побігли до кватири Приходька.

– А!.. Васютін!..

– Конь-ко-оо-в!

Розмахуючи руками кинулись всі до них і прилипали червоні губи в поцілунок.

Васютін, блондин з виснаженим лицем і нахабним як у проститутки очима, угледів в кутку жінку Приходькову – Маню й пішов до неї.

Вона була п'яна, тому закаламученими очима зустріла його і схилила йому на плече голову.

– Женя… так пізно…

Музика тягла довгого, до блювоти нудного вальса, а в кутку вигукував із «Фауста» молодий оперний ідіот:

…О, Марга-а-рі-і-та… тяглося.

…Цієї ночи за вікном пахло цвітом яблуні, а там за містом снили глибокі зелені села.

Снили села про ранкове сонце, про буйні, колосисті жита, й потопали сіножаті в мрійному, м'ягкому тумані.

Снили села.

…А в кімнаті кричав так само оперний ідіот, і щербата музика тягла нескінченного, до блювоти нудного, вальса.

Золоті канделябри поклали на лице «тьоті Мілі» білу хусточку і інтелігент з гемороєм, що сидить біля неї, дегенератом поглядає на свої черевики і курить пахучу цигарку. Вони притулилися біля тропічних рослин і потопали в кріслах.

У залі й досі грали вальса, а оперний ідіот виводив якось чудно з «Євгенія Онєгіна».

Снили далекі села про ранкове сонце, цвіли весняним полум'ям сади і потопали сіножаті в тумані.

Од під'їзду тихо одкотив легковий автомобіль з молодим чоловіком, що очима проститутки позирає на спустілі, жовті тротуари.

У кабінет Приходькові постукано.

– Ввійдіть!

Він сидів над купою паперів і чогось поволі водив оливцем по білому клаптику.

Увійшла Маня.

Похитуючись, підійшла до столу, упала важко в крісло і тихо, змучено промовила:

– Не приходив ямщик, вже пора на станцію!

– А хто везтиме?

– Бондар, з нашого двору…

– Зараз піду...

Він твердо пішов до дверей і пірнув у темний вохкий коридор.

Іти було далеко і низько, тому намацував ногами сходи і спускався все нижче й нижче.

Перед гнилим, п'ятим номером – зупинився.

Постукав.

Коли опинився на порозі, то тиша, якою підперезалися стіни, дзвеніла в ушах далеким, степовим квилінням.

На столі горів каганчик, що поклав хусточку білу та лице хлопчикові, який лежав на столі зі складеними на грудях руками. Біля його сиділа мати і сумно дивилася на трупик свого Янка. Серед кімнати сидів сам звощик і лагодив щось біля хамута.

– Що, вже пора їхати? – Запитав, – Зараз запряжу…

На порозі стояв Приходько і слухав звощика.

– Хоронить нічим і коняка не кована…

Приходько слухав.

– Це третього ховаю… хата вохка…

Приходько слухав.

– Дівчинку одправив в лікарню… груди…

Слухав.

У Мані крутилась голова.

Вона згадувала чогось Женю Васютіна, дивувалася, що цеі ночи він був такий пожадливий до неї і почувалось тоді солодко і втомно.

Схилилася на спинку крісла, задрімала.

По кімнаті пішов вітер. Маня розплющила очі. Ввійшов Приходько.

Він став серед кімнати, запалив цигарку і прижмуреними, і насмішкуватими (як здалося Мані) очима глянув на неї.

– Ти в санаторію не поїдеш…

Ходив по паркету і курив.

– Як не поїду?

Маня сердито підвелася.

– Ти не поїдеш, розумієш, чи ні?

Маня вперше почула в його голосі тверду нотку і тому безсило посунулася в крісло. Чогось згадався їй Женя, що був такий пожадливий до неї, і …ця нотка у голосі в чоловіка.

Їй палило щоки і чогось мозок плутався так м'ягко і сонно.

Спала.

Т. Приходько курив цигарку, що вішала білі полотна до стелі, стояв перед млосною жінкою і чогось почував себе щасливим і спокійним.

Йому здалося, що він знайшов гвинтик, який крутить життя, і тому думав цей гвинтик повернути в належний бік.

І він це зробить!

Він, т. Приходько зробить це!

Червоніли щоки у Мані, а за стіною чувся довгий, до блювоти нудний вальс, і оперний ідіот кричав так само дико й гостро.

VI

…Снили далекі села, укутані сизим небом, про далекі, незаймані кордони республіки, вагітніли луки під легким подихом весняного сонця і чувся сон в проростанні зерна про далеку, невідому «комуну».

– Я, власне, не про це! Воно таке далеке і мрійне, а коли згадую свою стареньку маму, що схилилася на перелаза, коли мене вели в гущавину далеких, жовтих шляхів, тоді чомусь витягую блокнота і прочитую криві, оливцем намальовані, рядки.

Іван Петрович, старий різьб'яр на міді, щільно притулився до мене, кинув «бичка» під ноги, всмоктав хусточкою сльозу з щоки, а під нами плескався синій, мов далека смужка лісу, тихий, зажурений Дніпро.

ТУМБА

Оповідання

№ 8, 1925 р.

I

Ви не знайдете логічного зв'язку в цих рядках, бо, що за логіка, дивитись на спокійну, пристромлену коло тротуару – тумбу?Тумба.

Залізо.

Вона стоїть нерухомо місяці, роки, віки і навіть тисячоліття, хіба в'їдливі осінні дощі покопирсають її ідіотську важку голову.

Значить, тумба.

Вона стоїть на розі Хрещатику і спокійно оглядає день. Бачила вона різноколірні партії і нації, примощувалася на ній кривава шия порубаного бандита і рясно поливалася вона сльозами молодої, вродливої проститутки.

Значить – стояла тумба.

А дні проходили по вулиці – такі ясні і свіжі, гудів трамвай, бовтаючись у рейках, і розпачливо кричала десь сірена.

Ранок. Сонце.

Тумба.

Вечір. Роси.

Камінь.

II

Громадянин Кандиба щодня курив цигарки. Сидів біля вікна курив. Щодня.

По республіці ішла робота. Напиналися жили на скронях, і міцно стискалися щелепи. Радіо бурею шугало по кордонах.

Республіка.

Комуністи.

Громадянин Кандиба курив цигарки. Сидів біля вікна і спокійно позирав униз на вулицю.

1918-й, 20-й, 24-й, 1925 рік.

Кандиба спокійно покурює цигарки.

III

Ви наче пов'язали собі туго хусточкою очі. Поза нас нема життя. Ви забули про Перекоп, Трипільські дощі, для вас немає СРСР, такого будуючого, що весняно дивиться на далекі гори, які потопають у глибоких океанах.

Словом, для вас нічого не існує.

Сидите біля вікна сірого осіннього ранку і дивитеся униз на вулицю.

За стіною, у кухні, стукає ніж (це Віра), унизу двірник рубає дрова.

Осінній день прокинувсь.

Десь проспівав півень.

З розчиненого шкафу визирають дебелі томи – Пушкін, Булгарин і ще щось товсте.

На столі: Політграмота (чого вона у вас?).

– Це «єресь», це непотрібна річ.

(Ви думаєте зараз, що це «єресь», бо для вас життя не існує).

За стіною стукає ніж, у дворі двірник і півень

Нудно.

Тоді ви виходите на вулицю (взагалі, виконуєте всі пакти тієї умови, що зробили ми з вами), сідаєте на тумбу, згадуєте і очі Буддою кидаєте вподовж тротуару.

Повз вас проходять глевкі «непманки», впливають на ваші «емоції» (тепер вже ви не Будда), ви чемно приймаєте ноги з тротуару і ховаєте за камінь.

Бачите, як з вікна приватного магазину визирає голене, пухке обличчя (вас Ларьок не обходить), тоді ви маєте Шкурупія, бо він колись хотів уп'ястись кулаком у пухке солодке обличчя.

Сидите і чуєте:

– Моєй Лідє два пуда, но я непременно хочу, чтоби она вєсіла трі… – це розмальовані губи.

Потім іще дещо почуєте, і вам робиться приємно.

Сидите і курите «Алжир».

По бруку, в обіймах тротуарів проходять піонери і комсомольці, прямують до Ленінського клюбу і розривають ранок піснею:

Заводи без нас не пустєют,

Не пустєют,

Рабочая там молодьож…

Ви добре знаєте, хто вони і куди йдуть, але вірите, що це шантрапа і шалається, мовляв, вона без цілі по городу.

Думаєте: за чим слідкує червона міліція!

На слові «червона» у вас синіють щоки.

Почуваєте, що так приємно сидіти і знаєте, що шлунок зараз гарно справляє свої функції.

Раптом з-за рогу сусідньої вулиці виринає купа люмпенів, що з криком і реготом спішать до Хрещатику. Ви питаєте, що це.

– Геть сором, отам! – Пучкою вказує молодий люмпен.

Ви спокійно прямуєте за гуртом і уперто хочете побачити безсоромність.

Біля почти наганяєте двох молодих (мужчину і женщину), заходите їм наперед і дивитесь. (Ви зараз не Будда і умову не виконали).

У «неї»… у «його» – помічаєте і занотовуєте у себе на мозкові.

Після такої ревізії ви йдете на своє місце, як чуєте – пробив годинник три рази. Це на виконкомі.

Але ви уперто думаєте, що це на Лаврі (бо для вас виконком не існує) і покірно йдете до себе на квартирю.

За стіною не стукає ніж, а щось втомне і солодке розповзлося по всіх кімнатах.

– Це Віра сьогодні щось солодке приготовила, думаєте і чекаєте, поки вас не покличуть. (Поки не покличе Віра).

Уже в їдальні.

Віра:

– Боря, як ти втомився, весь день бігаєш, ніколи й спочити. Ах, це життя (ви втираєте хусточкою очі). Таке жорстоке, таке болюче для вихованої людини!

Ви доїдаєте котлету.

– Да у смерть натомився, Віро, – і жалібно дивитеся у вікно.

Вона скорбно дивиться вам у очі (вам робиться неприємно), подає «друге».

– Боря, учора Полонського одвезли в лікарню!

Ви, ніби не знаєте, хто це хворий. А хто це Полонський?

Віра: «Та комуніст і шолудивий такий. Той, що хотів нас виселити з квартири, знаєш?»

Ви доїдаєте друге.

– Жалко, а все-таки сволочний чоловік.

Віра:

– Туди йому й дорога, дряні!

Ви поїли, витерли серветкою губи, запалили цигарку й кілечками, спокійно пускаєте дим.

А на вулицю сідає осінь,

Тихо, нудно. Бо осінь.

А осінь вишкребує з душі усі гарні частини чоловіка.

(Це ви розмовляєте самі з собою).

Добре знаєте, що не в нашій країні, не в СРСР, впливають пори року на людину; добре знаєте, що зараз (хоч і осінь), проводиться найколосальніша робота по республіці, але думаєте і вперто думаєте, що осінь робить з людини невипрану сорочку і згоджуєтесь.

– Я не винен, що я такий «індеферентний» до всього, бо осінь же!

Слово «індеферентний» кривить ваші губи в посмішку.

Чужоземне, мовляв, слово!

А Віра дурна, як порожня дуплянка. Це вас радує, бо почуваєте, що стоїте вище Віри.

А хто вона?

Віра наша жінка, дружина, як хочете. Скінчила «інститут благородних дєвіць» і грає на п'янино.

Вечером вона сідає за п'янино, ви коло неї, електрика борсається на віях у неї і почувається, що ви Байрон, або якийсь із його «героїв». Приблизно. І все це радує.

Віра грає: «Нє іскушай мєня без нужди», або щось инше, подібне до цього. Ви палите «Алжир» і дивитесь на її золоті кучеряшки.

Скінчила. Томно підвела брови. На вас.

Як приємно! І поклала руку на ваше плече.

Ви в нестямі (робите, що в нестямі), кидаєтесь на неї, цілуєте в губи, облапуєте її і зливаєтесь у одно ціле.

Тоді у вашому роті робиться паскудно, як після поганої махорки, ви спльовуєте і сідаєте коло вікна.

– Віро! Завтра іде надзвичайна кінофільма, музика чудова, от тобі послухати.

Вона струшує щось з спідниці і важко дихає.

– Боря! Підем? Борічка!

– Ну звичайно, звичайно!

Ви зараз серйозний і спокійний, як цього вимагає сімейний шаблон.

Потому йдете (з нею) у спальню, роздягаєтесь, кладете штани на стілець і насовуєте на голову одягало.

Вона щось вовтузиться коло ліфчика, коло штаненят своїх і, погрожуючи пальчиком, сміється.

– Ох, Боря, Боря! Дві кнопки одірвав.

Ви усміхаєтесь і затулюєте очі. Вона лягає, світло гасне і тихо робиться в кімнаті.

За вікнами прошумів трамвай. У тіні зашуруділи мишенята і пошепотіли ніжками по підлозі.

Ви думаєте: треба кота.

Потому голосно:

– Віро, чуєш!

Вона:

– Чую.

Ви незадоволено:

– Що чуєш?

– Трамвай проїхав!

Ви підводитесь на лікоть:

– Кота треба дістати, чуєш, миши!

Вона:

– Краще ж кішечку тоді!

Ви знервовано спускаєте на долівку слину, сунете на голову одівало і засинаєте.

Десь з городу пробило «дві».

Це з високої башти виконкому.

IV

Це ж та мало! – Скажете ви. – Це ж одна мить у порівнянні з вічністю.

І не все.

Треба про ріг Хрещатику, де стоїть тумба.

…Вона стоятиме віки, а громадянин Кандиба так мало викурив на ній цигарок.

Всього один день.

Один день і вік.

Різниця.

Але для нього хватить.

Він викурить ще усі тютюнові плантації алжірських колоній і зрідка буде затягуватися поганою чернігівською махоркою.

?

Значить – ріг Хрещатику і тумба. Залізо.

…Ну нехай громадянин Кандиба.

Далі…

V

Ранком, свіжі газети.

Ви, як освічена людина, купуєте номера і передивляєтесь по «діагоналі», помічаєте: «Перевибори сільради». Голосно промовляєте: ага!

Читаєте.

«Перевибори проводяться якнайкраще… наслідки підготовки чудові»…

Похмуро мне те газету, суне те в кишеню.

– Неприємно, неприємно…злидота організувалася.

Думаєте.

Вам зробилося неприємно, що мільйонноголова маса уже зімкнулася і свідомо прокладає собі дорогу.

Тоді ви нічого не бачите перед собою і поспішаєте на Підвальну у 45 номер. (Там живе Корніяка, «зуб» – і ви в надії).

– Той знає суть справи, – покладаєтесь на його собачий нюх.

Дзвоните.

Вас упускає якась «гемороідальна» особа, і ви сідаєте в крісло в кабінеті «друга». Витягаєте газету і подаєте Корніяці.

– Я вже читав, – швидко і хитро одмовивсь.

– Ну, а справді як, – питаєтесь.

– Брехня, порожній звук вам на вухо. Наші не сплять, вибори провалюються. Маша!

Уходить Маша. Ота, що запускала.

– Дві сині, Маші.

Ви уже спокійно зітхаєте і говорите:

– А я справді думав, що «нас» б'ють.

(На слові «нас» – у вас червоний ніс).

На столі опинилися дві пляшки «портвейну», а на тарільці «бифштекс» і дві чарки.

Корніяка:

– Ну, Боря, нехай везе нашій братії на провокації так, як нам оця зелень!

Випиває.

Ви випиваєте.

Червоніють і запливають сльозами од щастя очі.

Врешті ви зі своїм «колегою» переморгнулися (уже, мовляв, досить), кинули очі у його гострий зір і вийшли на вулицю.

Свіжий ранок процідив скаламучену голову, і ви поспішаєте на біржу.

Посміхаєтесь з довгого плаката, що перетяв білим черевом усю вулицю – «чудаки» – мовляв.

Пробило десять – це з гострої башти виконкому.

VI

Я хотів про зав'язані хустинкою очі, а пішло зовсім иншими покрученими рівчаками.

Але, це не важно.

Не важно, що перед очами поринають вогкі тротуари і зовсім не мішають мені сидіти на тумбі – оці напудрені баришні.

Я спокійно сховаю ноги під себе і буду оглядати сірий день так уперто і настирливо, як архаїчний весняними зливами забутий – Будда.

VII

Вже з тиждень, як ходите до Корніяка. Він одержує відомості з провінції і весело вас зустрічає.

– Боря! Взяла!

Ви:

– Слава Богу, наша зверху!

І дома, коли улягається вечірня склока, ви відраховуєте: 15 горькой, 20 портвейн, 14 зубровка: це з Корніякою випили.

Дивуєтесь инколи.

Власне, нащо встромляти палку в колесо життю? Нащо затримувати розвій здобутків революції?

Але, стискається ваш кулак, коли згадаєте, як виблискувала колись ваші плечі у погонах поручика.

Іде.

– Боря, міль їсть наплечники, треба просушити…

Це Віра.

Ви наче щось пригадали.

– Ах, да, я й забув, конче треба, конче треба!

А що «треба» ви й сами не знаєте. Бо скаламучені колишнім виблиском молодості.

Віра протягає шнурочок над вікном, вішає пару блискучих погонів і ще якесь барахло в галунах і любовно їх оглядає.

Ви приходите додому, механічно зриваєте шнурочок і викидаєте оздоби у кошика.

– Дура, – промовляєте.

(Це Віра дурна).

Ви знервовані.

Корніяка сумний і мовчазний. Перевибори пройшли погано (для нас погано) 100 % злидноти увійшло до сільради. Ваших агентів заарештовано, а Корніяку – «підшили».

Тепер він не ночує дома, а ви спалили погони на примусі.

Віра, коли палили.

– Боря! С ума сошол і вас за руку. Вони пригодяться колись!

Ви грубо одпихаєте її і щось невиразно промовляєте. Ба почуваєте, що ви досить розумна і сторожка людина.

Ранком Віра прийшла з базару.

Віра:

– Боря, Женю арештували сю ніч, безсило упала в крісло.

Ви якось глупо дивитесь на неї, потім фальцетом:

– Амінь!

– А я, Віро! Я – дома!

З Вірою істеріка, ви нічого не розумієте і шукаєте щось у кімнаті.

У шибки бризнуло сонце і затопило підлогу рясно золотим дощем.

День плив м’ягко, сонно. За стіною не стукав ніж, а ви чогось глибоко прислухаєтесь до вулиці, де шмиготів рознузданий, порожній трамвай.

Тепер ви не сідаєте на тумбу, не впиваєтеся ранковими росами, а уперто слідкуєте за газетними рядками.

Без «діагоналів». Перед вами: Англія, Японія – визнали.

Торговельний договір… У Норвегії страйк… у Польщі 10 тисяч безробіт-

них… У Франції – кличе працюючих червоний стяг над посольством. Іще, іще революція світова…

Ви кусаєте губи.

– Да наша лавочка зачинена, – думаєте.

Віра ходить на базар, ранком, співає півень, торохтить трамвай, і глухої ночи, коли бігають на підлозі мишенята, ви чуєте поринає свіжий дзвін.

Це з високої башти – губвиконкому.

Тоді почувається, що ви такий мизерний-мизерний, одіпхнутий невідомою рукою од життя. Як колишній гимназист, вилаяний вчителем за брехні…

Почуваєте.

І здається чомусь, що падаєте в безодню…

На далекому кварталі різко свистить вартовий…

VIII

– Боря, як далі буде, ось бачиш?

Це Віра ранком, коли лежите ще в постілі.

Ви бачите її сорочку в клаптях, усю брудну, у плямах нижче колін.

Робиться нудно до блювоти.

Зітхаєте.

Ранок був свіжий,

Ранком приїхав Полонський, бо чуєте, як гримнули двері.

Живе проти вас.

Ваше серце йокнуло, а Віра – тісніше притулилася до подушки.

Проходили дні.

Іще:

Приходили червоноармійці до лазні, гуділи літаки у синій далі, і гримав дверима Полонський.

У Віри нема сорочки.

Тепер вона вам брудна і ніколи вже не грає на п'янино.

Минали дні.

Над виконком бив годинник.

IX

Ви зачинилися в кімнаті і щось пишете. Потім читаєте: «У райком. Громадянин Кандиба. Рахуючи себе чесною і прогресивною людиною (слово «прогресивною» обводите червоним чорнилом), яка здібна працювати на радянській платформі, прошу зарахувати мене в ряди своїх службовців»…

– 10, – подумали.

– Не треба «зарахувати», а краще «прошу райком придивитись до мене і скористати нагоду у своїх рядах таку людину як я, громадянин Кандиба». Унизу підписуєте. Робота моя повинна бути платна.

Слово «платна» виділяєте.

Потому крутите махорку, складаєте заяву у конверт і солодко посміхаєтесь.. Дивуєтесь з себе, що вся така важлива думка одвідала вашу голову.

Думаєте:

– Віра купить хромові черевики і батистових сорочок.

Посміхаєтесь.

До стелі піднімався дим.

X

Падали дні.

Над виконкомом – бив годинник.

XI

Ішов гострий, холодний дощ.

На тротуарах – мало людей.

Ви складаєте свої речі на підводу, підняли високо коміра, а біля вас Віра тремтить з холоду.

Перевозитеся на нову кватирю. Вашу зайняла якась «відповідальна особа», і вам, як людині з темним минулим, прийшлось вибіратися.

З сизого неба спадало сіре рядно, і повзли за комір холодні краплинки.

Коняка рушила. Колеса розбивали серце надвоє.

На тротуарах – мало людей.

Ви з Вірою, схиливши голови, ідете за возом.

Ішов – гострий, холодний дощ.

XII

Громадянин Кандиба.

Київ, Москва, СРСР, Сибір, Донбас, Білорусія…

Іще безліч…

Колесо революції не спиняється.

Тумба.

– Але нехай спокійно стоїть вона на розі Хрещатику і дегенератом позирає на синій день.

Над виконкомом – б’є годинник.

СТЕПОМ

Повість

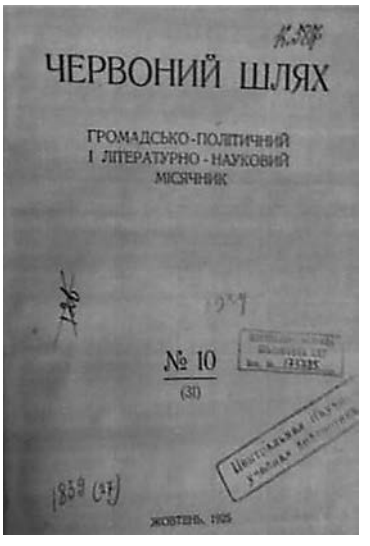

I

На перший вигляд було років 25. Смугляве лице, зоране незчисленними рівчаками, придавало йому величезну силу волі, а високий лоб говорив про відповідний інтелект цієї людини.

Це був чоловік, якого могла сплодити тільки жовтнева революція.

Кожна рисочка, кожний рух був ніби випалений, загартований; якоюсь таємничістю віяло од його міцно стулених губів і цілого проміня колійок коло куточків рота.

Під лобом ясно переливалися великі, блакитні криниці.

Він витирав хусточкою спітніле мокре чоло, скинув кашкета і м'ягке повітря, що віяло з далеких василькових меж вбирав глибоко в груди. Очі вп'ялися в даль, де обрій поклав на лоно свої веселки і, похитуючись, ішов під житом.

Далекими стежками, поміж нивами, де Чумацький Шлях килими стеле, іде чоловік.

Він здається чужий на глибоких ланах і м'ягких нивах; важким залізом віє од його рівної ходи – і він все йде і йде шляхом, вгрузає тілом в обрій і ховається за колючими кущами над байраками.

І здається, – що ураганом мчиться за ним подих кривавих злив, здається, на кожній зім'ятій його ходою травинці виростають великі кущі буйного пирію – так він різко і таємничо з'явився на мовчазних, глевких степах.

Ішов жовтим шляхом, що корчився напружено в небо чоловік.

Сиділа під густим вишняком на лавочці і гляділа на небо, що вбиралося у вечірні, скривавлені довгим днем – шати.

Повіяло холодком.

З сусіднього болота гукнув бугай, і розплилося далеко по житах дзюрчання перепелиці.

Вона прислухалась чомусь до байдужого, безпорадного конання дня і зробилося чомусь тоскно. Боляче було слідкувати за останнім борсанням сонця, хотілося обнятись з мерехтінням нив і скровавити і так червоний захід неба.

На колінях лежав розгорнений лист.

На вишняку тріснув соловей і боязко замовк.

Вона кинулась. Обома руками схопила листа і жагуче притулила до своїх губів.

– Петре, – вирвалось з мукою з грудей.

Під лобом ясно переливалися великі, блакитні криниці. Це було останнє, що рятувало од згасаючого дня.

На білому клаптику нервовою рукою було накидано:

«Іду. Чекай. Петро».

І ці дрібні крихточки сповнювали її великих бажань жити, рятували її од мулу й трясовини, що насідала на неї в цьому глухому, одірваному од життя куточку.

Вона чекала його з дня на день, а серце так билося не в понад її хвилювання, і на щоках з'явилися хворобливі червоні плями.

Ти б розважилася чим, поїхала хоч у город! – Часто говорив їй батько о.Никанор.

– Або до лікаря пішла… Не їси чомусь, це ж вредно!

Вона слухала його і робилося нудно. Їй противний зробився батько з того часу, як поховали її матір.

Тепер була одна надія: – побачити Петра.

І постать Петра заслоняла її батька.

Схилилася на вишняк і широко дивилася в синю синь неба. Помалу виринали в пам'яті прикрі сторінки життя:

Володимир Ворошилов, голова сусіднього виконкому, щодня їздить до неї. І як нудно було слухати присягання цього нахабного чоловіка!

Вона мовчала.

– Соню! Ви пошли б у сад! – Говорив о. Никанор, коли вона мовчала з Ворошиловим у кімнаті.

– Да, да! – Підтвердив Володимир. – Дихнути свіжим повітрям корисно... взяв її під руку.

Вона з мукою підвела очі і пішла в сад.

Посіли під вишняком.

О. Никанор дмухнув лямпу – ніби збирається спати – сів біля вікна і очі вп'яв у дві постаті під вишняком.

У його голові механічно ворушились різної вартости плани. Ось голова виконкому – його зять… земля вертається до нього. О. Никанор має голос...

– Ну, словом, пляни і перспективи так само рожеві й соковиті, як і до військового часу були в дійсності.

Він лукаво стежить за молодятами під вишняком.

Вона мовчить. Ворошилов палить цигарку за цигаркою. (Певна ознака хвилювання).

Вона садистично радіє і вишукує гострішої методи до ображення свого сусіди.

Раптом Ворошилов кинув останню цигарку, голосно цмокнув губами і, довго не вагаючись, злегка обвив рукою її стан.

– Ніч прекрасна... правда, Соню?

Мовчала.

– Таких ночей я ще не бачив, – продовжував він, а рука дужче тиснула її тіло.

Вона мовчала.

Він так здавив їй груди, що нічим було дихнути, і здалося їй, що сили не було боротись, і швидко вона згубила своє «я».

– Соню, чого мовчиш? – захекано рвав слова Ворошилов.

Далеко десь упала зірка і обшмалила верхів'я дерев.

Блиснуло по очах.

Це привело її до себе. Вона вирвалась і одскочила.

– К чорту! Геть! – І якось безсило пішла до хати.

О. Никанор швиденько пірнув під одягало і затулив очі. Подумав: – Дрянь дєло… не дається…

…Ворошилов трохи посидів, запалив цигарку і тихо пішов на вулицю.

Глибока ніч сп'янила його голову, вела чорним шляхом до дому і віяла снами легкими, васильковими межами дихала з нив.

Ворошилов рипнув дверима (дома), запалив лямпу і чомусь голосно сказав:

– Ні – чорта! Первий раз…

І згадав густий вишняк о. Никанора і пару очей його доньки...

Мляво перебирала пальцями білий клаптик. Пильно вдивлялась в свої пальці і чомусь здригнулась. Вони ворушилися і нагадали їй руки Божевільного. І такі самі, як і в неї. Пильно вдивлялась, і холодний піт виступав на чолі...

Схопилася.

Хвіртка грюкнула, широко відчинилася, і в ній з'явилася якась фігура з засмаленим лицем.

Вона наближалася в садок, до неї все ближче й ближче, глибоко дивилася і наче вгрузала в її очі.

На заході потухли останні вогники, і густою прохолодою повіяло з болота.

О. Никанор вибіг на ґанок, стрибнув через усі сходи і, заплутуючись у рясі, повис на шиї гостя.

– Петре! Це ви, Петя! – Плакав о. Никанор. – А ми думали, вмер уже... вбитий – думали.

... Усі троє стояли розхвильовані.

На призьбі.

Вона слухала, поклавши йому на коліна голову, а він гладив її кучеряве волосся і стиха говорив довго, захоплено.

Він сам зачарувався своїми словами, і очі горіли йому і переливались, як розтоплене залізо.

Вона підвелася.

– Цю ніч… – Тремтів її голос.

Далі – мовчали.

Десь з шумом ховалась ніч під стріхи, де виринали жовті вогники, по вулицях скрипіли запізнені вози, брязкаючи плугами.

– Соню! Ідіть уже! – гукав о. Никанор на ґанку.

Тихо пішла до хати.

О. Никанор вештався в кімнаті, щось шукав під лавами і часто підтягав ґнота в лямпадці, що блукала пасмами на спокійному лиці спасителя.

Стіл був застеляний чорною скатертиною, на образах чорні вишивки і рушники.

Петро довго мовчки озирався.

– Вас дивує? – весело запитав о. Никанор.

Потому, зітхнувши:

– Траур... траур, що ви хочете, час такий!

Він скинув рясу і з чорної тканини вилізла дужа, широкоплеча фігура в галіфе.

«Який гайдамака», – подумав Петро.

Із вікон лізла ніч і сховала кутки у чернечі кап'юшони.

Засвітили лямпу.

Петро оглядав кімнату і якось байдуже запитав:

– А як мій «папаша»?

– Та нічого, перебивається так-сяк...

Петро навмисне сказав, що буде йти. Але «отець» ні за що не пускав «дорогого гостя».

– Так давно бачились!.. Може, комуніст уже ви? – прижмуривши очі, запитав батюшка. – У нас не годиться, може, й сидіти?

Петро зареготався. Його смішив цей гайдамака з його хитрим підходом і сторожкістю.

Соня стояла на порозі, ховаючи усміх в стулених губах.

– Ну, як і комуніст? Невже так страшно?

– Та ні... це я так! – неловко сказав о. Никанор.

І, щоб зам'яти цю балачку, він роблено весело гукнув:

– Соню, ти б, може, що небудь – там?

Соня вийшла.

Петро важко схилився на коліна.

О. Никанор чогось шукав у комоді.

«Жратва… шамовка»... – подумав Петро, глянувши на попівський сервірований стіл.

О. Никанор в придачу поставив велику пляшку, до половини випиту.

Зробилось противно.

Посідали.

О. Никанор наливав чарки, весело кинувши Соні:

– Тобі не дам, не вчись у комуністів! – підморгнувши на Петра.

Петро призирливо глянув на буйну гриву гайдамаки і йому рішуче хотілося образити цього «попа».

Але не знайшовсь. У голові заплигали «чортики». Зміг тільки з сумом сказати:

– А як по вашому? Ми ось наїдаємося, а десь матері дітей їдять...

– Ну то що? – не думаючи, кинув отець, ковтаючи з зусиллям ковбасу.

– Нехай і самі себе покуштують… Годі вже нас їсти…

Він їв довго, якось жадібно, як первісна людина. Пив часто, вимазував неохайно пучками мисочки, ворочаючи хижо щелепами.

Петро мовчки дивився на нього з огидою, потому повернувся до вікна і сперся на лутку.

Фарба сорому залила щоки Соні.

Петро прислухався до сусіднього болота, яке розірвалося на крихточки і злилося в жаб'ячий концерт.

Він забув про о. Никанора, про те, що швидко зустрінеться із своїм батьком, і пірнув всією істотою в безодню сірої ночи.

На голову лягла м'ягка долоня...

Перед ним Соня стояла. Заплутаними, ніби винуватими очима глянула на нього і в безсиллі опустилася на лаву.

На столі смерділа одіткнута порожня пляшка, а лямпадка так само розвозила жовті плями на спокійному лиці спасителя.

Соня потушила лямпу і вийшла з Петром із хати.

Вони посіли на сходах і кудись у глибоку даль дивилися мовчки, де було небо застебнуто на мілійон блискучих ґудзиків.

Північний вітер совиним летом пролетів над житами і сховав у глевкому спокою ночи – дві чорні постаті.

Вони жваво йшли межами, перестрибували канавки і швидко сховалися в чорній купі хутора з високим дзводом над криницею і довгими стайнями.

Совиний вітер кошлав роси, бродив по сонних вулицях і шепотів теплими губами забуту, навіяну зорями лапатими, казку.

II

Володька Ворошилов відчинив вікно, впустивши цілий сніп чадної черемхи. Він сперся на лутку, голову висунув з вікна і повними легенями вбирав пахощі вохкої землі.

На калині вчився соловей витягати довгу ниточку, з-за хмар видерся кволий місяць і важко зупинився на щербатій пляшці серед смітника.

Володька сп'яніло глядів на роздряпане небо і мимоволі пірнув всією істотою в глибоку ніч.

Але швидко вертався до дійсности.

Рука під щокою терпла і заколола в м'язах.

Він спокійно зачиняв вікно.

Раптом – насторожився.

Почув, як шляхом до містечка заторохтіли колеса, швидко наближаючись по вулиці, і скаженим льотом прошуміла повз вікна бричка, прямо на майдан, і десь на другім кінці затихла.

Володька встиг помітити дві постаті, пару вихрастих коней і більш нічого.

– Злодії – певно... – згодом подумав він, зачиняючи вікно.

На дворі шуміла ніч.

Володька сховався з головою в одягало і швидко потонув: спокійний, дитячий сон.

Володька солодко позіхнув, скинув одягало з голови і боляче встромив заспані очі в залите сонцем вікно.

– Ще трохи... – здається, подумав він і повернув голову на другий бік, надавши сонцю повне право куйовдитись у його кошлатій потилиці.

У двері тихо постукано. Потому придушено:

– Володимир Михайлович!

Стихло.

Господиня завше була рада, коли квартирант її спав, хочби й цілу добу.

– Менше харчів злопає, – економічно мислив її мозок.

Володька спав і поволі поринав у потолочену сонним мозком дійсність.

…Ось Володька стоїть прив'язаний у стайні коло ясел. Він уже не Володька, – а корова. Корова, тобто Володька, жує околіт і йому так хочеться пити, так пересохло в роті, і він потихеньку так – му – му... І знову пережовує околіт.

Раптом рипнули двері, і в них з'явився господар. Глянув у ясла– околіт цілий.

– А щоб тобі здохла! – Вереснув він і перетяг корову, тобто Володьку – вилками по спині.

– Може, вона пити хоче? – Чути знадвору голос Господині.

Чоловік одв'язує Володьку од ясел і веде до криниці. А на дворі хуга, зима люта запорошує скалками очі і йому так холодно зробилося, а вода холодна, з льодом у цеберці.

Корова п'є, смокче шорсткими губами і труситься сердешна. А сльози з очей тільки кап-кап.

Жалко стало йому корови – тобто себе.

Прив'язав знову чоловік його до ясел і вкинув свіжого околоту.

Увечорі приходить жінка доїти корову. Сідає коло неї і вимиває вим'я. І помічає корова, що у неї вим'я велике і на ньому одна тільки велика цицька.

Узяла жінка обома руками цю цицьку, потягла до себе так здорово, що корова тільки му – му...

– Це я, Володимир Ворошилов! – З одчаєм крикнув Володька і весь спітнілий – прокинувся.

У вікна заглядав розпечений золотий ґудзик, а над ним схилилася Господиня.

– Володимир Михайлович, уже одинацять! – І твердо, коливаючись широким задом, вийшла з кімнати.

Володька схопивсь. Перша думка, яка одвідала його, це було: купити «сонника». Друга: взути чоботи і глянути на годинника.

Не дуже здивувався, коли глянув, як стрілка ковзалася чверть на 12.

Він поволі приступив до «туалету».

Вимився пахучим милом, побризкавсь одеколоном і на «сухую» – ковзнув бритвою над верхньою губою.

Потому виконав природній обов'язок снідання на всі 100 %, що складався з макітри пампушок і смаженого курчати. Непомітно опустив пряжку паска на три прольоти, узяв під пахву рудого портфеля і вийшов на вулицю, що бігла сперва греблею на майдан, тоді в нестямі крутилася у всі боки і врешті стрімголов падала в білий будинок, де над вікнами висіла червона дошка з написом: – РВИК.

Туди і йшов Ворошилов.

Ішов і зібралися на лобі віжечки в драбинку, бо думав не якої будь вартости думку: вінчатись тут небезпечно, якійсь зубоскал пропечатає... ну, поїхати в город… але як довідаються – прощай «пред»!

Маленька усмішка сковзнула по губах.

Нога уперлась у сходи, і він швидко ускочив у сінці.

Звичною ходою пішов до свого кабінету, де стояла уже різнобарвна черга із клаптиками в руках.

Сторож чемно відчинив двері.

Увійшов.

Черга легко зітхнула. Прийшов той, якого так довго чекали.

Дзвінок. Впустили першого. За ним непомітно хотів хтось пролізти, але розколиханий натовп заревів на нещасного:

– Куди прешся!

– Без черги не пускай!

– Батечки! У мене діточки дома!

– Брось ты, курва! – Горланив гайструватий парубок з пранцями на носі.

– Хто тобі винен, що в тебе діти!

Черга в півтораста чоловіка напірала на двері.

Всі збилися в купу, дехто відходив у сінці і знову поринав у гущу, загублюючи раптом індивідуальність.

– Куди ти, куркуляча мордо, лізеш! Це вам не за царизма! – Галасував натовп, погрожуючи кулаками на охайно вдягненого чоловіка.

У всіх тремтіли папірці в руках, а на вип'ятих на лобі жилах виступили великі краплі поту.

Володька сидів за столом і поволі водив олівцем на папері. На грудях блищали значки модру, повітрофлоти, друзів дітей і ще якісь, невідомі певно й самому власникові грудей.

Це злякало бабусю, що увійшла перша, і вона важко впала на коліна.

– Що там є? – нервово кинув Володька.

– Не погуби маленьких діточок! – Верещала бабуся, витираючи брудною полою очі.

Ворошилову ця історія почала набридати. Він подзвонив.

Ускочив сторож.

– Виведи цю хвору, нехай не затримує инших!

Здоровий мужчина потяг до дверей маленьке тіло.

– Ось бумажка! – Дико скрикнула бабуся.

– А ну, стій! Дай сюди!

Сторож подав папірець.

Володька мовчки переглянув його, поривсь чогось у книгах, потому лице його спалахнуло ранковою зорею.

А! Саботаж! Контрреволюція! Ігнорування республіки! – задихався од злости Володька і з швидкістю кулеметної стьожки випалював нахапаний у городі лексикон чужоземних слів.

– У тюрму собаку! Мало! Висшая мера наказания, – ревів Володька, – і раптом голос тріснув.

Він помітив, як бабуся широко дивилася на його, потому зблідла і раптом грьохнулась на підлогу.

Із старечих уст встигло вискочити:

– Діточки...

Володька безсило посунувся в крісло.

Йому пригадалася чомусь його мати, коли катував її поміщик за те, що вона украла його курку. Це ж так давно було. А тут ясно усе виплило. І як вона промовила тоді безсило:

– Володька… Сирітко моя…

Йому здалося, що це сон.

– Виведи її… Сприсни водою…

Сторож виволік зомлілу за двері.

Там мовчала вже черга і дехто почав розходитись.

Володька схопився з крісла і в безтямі почав ходити по кімнаті. Потому подзвонив.

– Скажи, що більше не приймаю! – Кинув сторожеві. – А як тая?

– Не дише. Та це таке сміття, що не здохне! Привичні мучитись, – відповів здоровий дурень і зник за дверима.

Володька бігав по кімнаті. Розстебнув коміра, – бо тіло горіло, ламав руки і раптом з огидою зірвав з грудей колекцію значків і жбурнув на підлогу.

– К чорту! Не купите, сволочі! Ні! Не з таких я, – погрожуючи кулаками, кричав Володька.

– Годі гратися на нервах! Годі! – Вереснув востаннє і безсило схилився на стіл.

Голова його хиталась, як у дитини, коли плаче, а губи корчились у судорзі.

Поволі од серця одлягло і він оглянув кабінета скаламученими очима.

– Я нию, – скрикнув він. – Я плачу і зареготався диким, істеричним голосом.

Нелюдський регіт покотився по всіх кімнатах. Швидко рипнули двері, в них з'явилося і так само швидко сховалося туберкульозне, хитре лице секретаря виконкому.

– Я нию? Я, Ворошилов, плачу? – Він позбирав і приколов до грудей усі значки і, хижо ворочаючи чоловічками, комусь доказував:

– Брешете! Я не з таких!

Він одімкнув шухлядку, витяг пляшку і нахилки забулькав до денця.

Потому подзвонив у телефона.

– Комхоз! Комхоз? Волков есть? Січас? А, Шурка! Приїзджай зараз же! Добре?

Повісив дудочку.

Поволі сів за стіл, витяг Арцибашева і став чекати Волкова на сотій сторінці емоційного роману.

За дверима стукали «Ундервуди», у комнезамській кімнаті хтось сперечався за землю, а секретар виконкому монотонно вистукував на рахівниці.

Скоро з шумом увалився «комхоз» (як просто звали його селяне) Шурка Волков і з розгону упав у крісло.

– Фу, чорт! Душно, – розстібав коміра.

– Ну як, Володька, прьот, – підморгнув Шурка.

Ворошилов запалив цигарку.

– Та сантімінтальности найшли на мене нещодавно! – Промимрив він.

– А, сантіменти! Весна! – ніби розумів, в чім справа, Волков.

– Та мать їх… – Мугуро кинув Володька.

– Що, гарбуза може? Чи боїться твоїх значків її вельмишановний папаша о. Никанор? – Продовжував штукарити Шурка.

Ворошилову зробилось неприємно.

Він уже був і нерадий такому візитові, але уперто вислухував цього чудака, глибоко затягаючись димом.

– Ну, що мовчиш? В мене вже язик болить!

– То замовкни! – Відповів «предрик». Потому, схаменувшись:

– Тут з продподатком... у селян істерика!

– А! Продподаток! Істерика! Плюнь на їхні приставні! Це зілля весь час плаче. Я думав, щось важливе! Їрунда!

У Володьки стало легче на серці.

(Коли приватня людина дивиться на це цілком байдуже – то чому йому тільки псувати нерви?)

Він уже спокійно, як нічого не трапилося, почав:

– Слухай, братухо! Коли Соня не піде за мене без вінчання? Тут він замовк і очі знаком запитання кинув на Волкова, потому перевів їх винувато на вождів революції на стінах.

– Приблизно!.. Це приблизно! Може, цього й не буде, а як батько її не схоче оддати без цього?..

Руки в його тремтіли і він жалібно глянув у вічі Волкову.

Той, як укушений гадиною, підстрибнув:

– Ха-ха-ха! – Залився Шурка, – Ги-ги-ги! – качався «комхоз» у кріслі, хапаючи руками повітря.

Володька думав, що той зБожеволів і боязко одсунувся од нього.

– Ха-ха-ха-ха! – Захлинався Шурка. – Ти чудак, правду скажу, дружище! Така проста річ, а він серйозно думає над нею! Не такі діла робили і то був вихід! Ось глянь!

Він пошукав щось у себе в портфелі і витяг якийсь документ.

– Я шкіряний завод повернув власникові! Пам'ятаєш, як там у Маркса: «ограбував і лишив без хліба сотню пролетарів» – і то нічого!

Він почував себе героєм і акторськи ударив пальцями по лобі:

– Отут повинно бути! Чуєш? що ти так остовпів? Отут повинно бути!

Володька здивовано дивився на товариша, потому спитав пошепки:

– Ну, а як же це? Це ж проти закону!

– Дурень! – Теж пошепки відповів Волков. – За це десять тисяч, оце і закон. Закона він шукає, чортова затичка!

Шурка витирав хусточкою лоба.

– Не сердься на мене, голубчик! – примирливим тоном звернувся до Володьки.

– Це я, знаєш, як кажуть «ідеалісти», – у пафосі! А твою справу владнаєм. Чепуха! Я допоможу! Ладно?

Володька в подяку кивнув головою.

Він заздалегідь вигадував, якби йому перейти дорогу. «Ну за шкіряний завод ще повозиться! Бреше бестія! А тут і я стану до помочи!» – думав він.

А Шурка не вгавав.

– Мовчання – знак згоди. Уладнаєм діло! Ха-ха-ха! – І знову покотився в істеричному реготі.

Володька почекав, поки кінчиться ця процедура, і тихо сказав:

– Підемо до мене обідати!

– А, роззявив рота «комхоз».

– Буде, буде! – перебив Володька і мовчки вивів його з кабінету.

Райвиконком порожнів.

Туберкульозний тип ішов рядом з головою К. Н. С. і щось тихо, таємничо розповідав.

Секретар К. Н. С. кричав, жестикулюючи, купці людей:

– А ви йому в зуби дивилися? Виломать двері не змогли? Ех ви, чуш осиковая, – наливалися трояндами щоки у молодого секретаря.

– Мовчатимете – і кури вас заклюють!

Натовп латаних свиток жадібно слухав і тремтяче крутив з газети козячі ніжки.

– Неправильність помітили, зараз у газету, пропечатать гадину таку, – продовжував юнак.

– Та що з вами говорить, отара темная, ех, – зітхнув секретар, підобгав палятурки під пахву і швидко збіг по сходах на вулицю.

III

За далекими городами, де останні соняшники хилять голови на завтрішнє сонце, де кучерявиться шлях прудкий під отарою овець і грубим пилом припадає череда – сів присмерк.

Повіяло злегенька холодком, захитались вишняки кучеряво, затремтіли осики тремтінням тремтючим, тоді дихнуло дужо з сусіднього болота і насунула ніч на широку долину, весняні сни посіяла під стріхами, з їх туманними глевкими і білими росами.

З містечка районового корчився шлях битий, комнезамським плугом незораний, плазував між нивами буйними, перелогами віковічними і вперся прямо в село Гопкалівку, потому вдарився об церкву св. Миколи, де був піп тепер о. Никанор із своєю донькою одиначкою Софією, і роздерся шлях цей, що біг з районового містечка коло церкви, і вузенькими гадючками по всьому селі Гопкалівці, посіявся.

Отець Никанор зараз сидить на призьбі під хатою, узяв голову в руки пухлії і думає думу далекую, гіркими спогадами услану.

Як зараз бачить молодість свою, у семінарії страчену, бачить жону свою покійну, яку не любив аж до смерти її. Пам'ятає першу ніч весільную, ніч, яка дала життя доньці Софії, що посрамила голову срібную, о. Никанора стару голову. Схилився о. Никанор.

Ніяк не міг зрозуміти сьогодняшнього ранку.

Давив голову, кусав пучки, щоб пересвідчитись, що не спить.

....От уже сонце зійшло, навалилося на долівку снопом, на стіл… знає о. Никанор, що пора вставати, ранкового час напитись.

І дивується він:

– Чому не йде Соня, його донька одиначка?

Потому встав.

Підійшов до її світлиці, постукав тихо і рипнув дверима. Постіль не зім'ята лежала…

І як зараз пам'ятає, – серце в його йокнуло і одірвалось у грудях.

....Підійшов до столика туалетного, побачив цидулку білую і покотилися сльози з-під густих, срібних брів.

Дівочим почерком було написано:

«Любий батьку. Простіть мені. Я з Петром, і їдемо з ним далеко дуже, з життям зустрінутись хочу. Ваша Соня».

Пригадує о. Никанор ранок сьогодняшній, тулить голову в долоні і пливе кудись у глибоку даль батюшка села Гопкалівки, поринає в холодочку вечірньому, совиним шумом неба сизого – висланому.

Снить о. Никанор, на коліна голову сивую упустивши.

Проспівав ранковий півень, і небо ранкове підняло малиновий капелюх.

У сусідніх дворах скот заворушився, на другому кінці села затремтів ріг чередника, і в глибокому небі заплів нову стьожку безтурботний жайворонок.

Коло воріт підвода зупинилася, з неї скочило двоє молодців у нове вдягнених і швидко рипнули хвірткою.

О. Никанор прокинувся на призьбі, сонними очима тривожно оглянув гостей.

– Добридень, о. Никанор! – Озвався чорнявий з двох. – Що це, всюношна вам?

Поручкалися обоє з батюшкою і посідали рядом на призьбі.

– А ночі теплі, весняні ночі, чорт побери! – весело продовжував Шурка.

(Бо це був він і з ним Ворошилов).

Володька нервово запалив цигарку.

У нього тремтіли груди, і пучки не могли втримати цигарки.

– Да, ніч, чорт возьми, гарна... – вилаявся на диво Волкову о. Никанор.

– Все чорт… Усі гади…

Шурка несміливо вищирив на його очі в якомусь чеканні.

О. Никанор поліз у кишеню ряси, витяг зім'ятий клаптик паперу і подав Волкову, процідивши крізь зуби:

– А мать її… безсоромниця… каналія…

Шурка глянув на клаптик, потому нахмурився і раптом покотився з реготу.

– Ха-ха-ха! Володька! На! Ха-ха-ха! От так підвезла, – качався, узявшись за груди, Шурка на призьбі.

– От так Соня! Ха-ха-ха! Героїня! Діва – Орлеанськая!

Володька зблід, потому почервонів гарячковими трояндами і, хижо вищирівши очі, скрикнув:

– Петро? Сволоч! Уб'ю! – І знову в безсиллі упав на призьбу.

О. Никанор злякано дивився на цю історію і мовчки витирав з очей сльози.

– Шурка, ходім! Ходім скоріше!

Потяг Володька до воріт Волкова і застогнала швидко колія по шляху в районове містечко.

Володька лежав на возі, уткнув голову в солому і здригався плечима, а над ним схилився Шурка:

– Брось нить! Паскудить нерви за якесь барахло! Цього зілля хватить на світі!

На росяній толоці спокійно ремигав скот, пастушки розіклали вогонь і закурювали цигарки із сухих кізяків.

Сонце намагалося зібратись вище і висмоктати останній піт землі.

Це було в неділю.

Ворошилов нікуди не виходив і до вечора прикладав вохку, холодну хусточку до лоба.

Він страшенно схуд, очі вишились трауром і блищали хворобливими вогниками. Губи зійшлися в уперту і рішучу лінію і часто дрижали і гралися корчами.

Довго ходив по кімнаті, щось думав тяжко, потому схилився на ліжко і Божевільно уставив очі в одну крапку на стелі.

Пізнього вечора вийшов на двір, переліз через тин і городами подався на край села до балки, де притулилася підбита вітрами хата Василини.

Сторожно підійшов до вікна і тихо зашкрябав.

До шибки приплюснувся ніс і швидко сховався.

Рипнули сінешні двері.

Володька увійшов у хату, прижмуривши очі, що аніяк не могли примиритись із жовто-зеленим каганчиком на столі.

У хаті, здавалося, нікого не було і він почував себе спокійним.

Наказав запнути ряднами вікна і подати «перваку».

Василина, загнана злиднями жінка, що поклало на лице глибокі борозни, швиденько полізла під піч, витерла полою пляшку і поставила на стіл.

Кухлик і кавалок хліба був тут же.

– Може, цибульки? – Боязко спитала самогонщиця.

– Не треба! – Нехотя бовтнув Володька і налив кухлика по вінця.

Пив довго, аж доти, поки Василина не сказала:

– Перваку нема вже, може, другого?

– Давай! – Рішуче сказав Володька.

Василина сиділа на полу і з сумом вираховувала на пучках, скільки оце буде їй шкоди.

Бо голова виконкому, Володька, пив завжди дурно, дозволяючи їй торгувати чортовим питвом.

Пив довго, бо горілка помогала йому ні про що не думати.

За першою пляшкою виникли якісь Божевільні надії, потім він намагався не забути одну важливу справу, а саме: прийти додому і записати в блокнота: «покарати на голову Петра». Потому висунулась думка:

– Покарати не Петра, а Соню, бо вона ж зруйнувала його щастя.

Швидко в голові завихрилися якісь постаті, тіні, чомусь до нього лізло нахабне лице Шурки Волкова, далі все змішалося в тумані, і він устав з-за столу.

Паралізованою ходою дибав по долівці, щось гомонів під ніс і раптом звалився в кочергах.

Щось велике заворушилося біля його, грубо промовивши:

– Куда лізеш, гад...

Володька, широко розплющивши очі, почав уважно приглядатися до чорної купи – як мікробіолог приглядається до незвичайної бактерії.

Швидко він змахнув радісно руками і як мандрівець, заблудившись у пустелі, побачив людину, крикнув:

– А! Товариш! Ги-ги-ги! Товариш? Правда? Ги-ги!

У кочергах лежав п'яний міліцай.

Володька обняв його і, заплутуючись язиком, рвав слова:

– Спрашую я, товариш? Ги-ги! Разом добивали революцію? Да? Спрашую я!

Міліцай послав його на сухі очерети і солодко повернувся на другий бік.

– Ги, лається! Ну й ляжу… – поклав голову на спину свойому сусідові і швидко поринув у забуття.

У хаті стало тихо.

Під вікном на калині нудно співав соловей.

Василина зняла рядна з вікон, викрутила гнота в каганці і стала чекати клієнтів.

«А це ж так не часто буває... А тут ще дві туші в кочергах, що поволокли за собою страшну шкоду для Василинового бюджету».

Вона сиділа довго, глибоко замислившись, аж поки півень не роздер надвоє спокій у сінях на північ.

Тоді вона дмухнула в сліпе око на столі, перехрестила чоло, упала на лаву і важко, голосно заридала.

Десь у балці довго, як передсмертний крик покійника, застогнав сич.

Коли на лиці заграло сонце і повісилося червоно на кочергах Володька, як ошпарений, схопився і повів очима по хаті.

– Василино, дай води! – Сів на лаві, боязко озираючись.

Хлюпнув водою на лице, промочив суху горлянку і подався до дверей.

Дорогою не забув ткнути чоботом у бік сонного міліцая, промовивши: вставай, архангеле! Вискочив у сіни.

Боязко, городами, присідаючи за сояшники, шкандибав додому Володька, сховавши капелюха за пазуху. Раптом упав на стежку і завмер. Серце швидко-швидко забилося, ось вискочить!

Прислухався.

– Це ж свинство! Не прийти на зібрання! Таких за ґрати мало!

Володька стиснув зуби.

Гаврило, комнезам, розмовляв із якимось дідком, плутаючи його, Володимира Ворошилова чесне, ім'я!

– Стой же, гад! – Подумав Володька і повз на руках вздовж стежки.

Ось і город знайомий.

А він повз і повз як павук на всіх чотирьох.

Високо над ним шепотіли м'ягко соняшники з вітром, колихаючи великим, патлатим листям.

Володька підвівся на ноги і з усіх сил кинувся в сіни. Він почув, як чоловічий голос гукнув його з вулиці і тому осліпши побіг у свою кімнату.

На порозі збив Господиню з ніг, вона вереснула дико і простяглась біля дверей.

Він стукнув дверима, наклав гачок і безсило впав на ліжко.

– Фу чорт!.. Гади...

Витирав піт з чола і боязко глянув у двір через шибку. Володька побачив, як великий чобіт піднявсь над перелазом, і вся огрядна фігура Миколи Ярового голови, К.Н.С., попрямувала до хати.

– Чорт! – подумав Володька і заметався по хаті.

Він ніяк не міг сховати свого хвилювання і ще більше зчервонів на лиці.

Раптом геніяльна думка блискавкою освітила його голову.

(Взагалі, Ворошилова часто одвідували геніяльні думки, але ця – побила рекорд над усіма).

Вмить жбурнув чоботи під лаву, скинув френча, одкинув гачка з дверей і пірнув з розгону під одягало. На лоба наклав вохку ще з вечера хусточку. Роблено застогнав.

– Володимире Михайловичу, можна? – Загреміло за дверима.

Володька застогнав довго, з якоюсь протяжною, передсмертною мукою.

– Можна? – Ревів невблагано голос.

Володька, як заляканий вчителем гімназист, протяг тоненько, з благанням:

– Можна...

У дверях з'явилася монументальна постать Ярового і важко опустилась на стілець проти Володьки.

– Добридень, т. Ворошилов! – Промовив голова К.Н.С.

Володька уловив у його голосі нотку іронії і ще дужче застогнав.

– Дякую… Груди болять… Плеврит…

– Гм… Плеврит, кажете, Володимир Михайлович? Да, погано… – Гомонів Яровий!

Ворошилов стогнав, затуливши очі.

– Гм… А як справа з ногами? – Неодв'язно гремів велетень.

– Здається, хворі, ревматизм, приходиться пляжувати на стежках?

Тут він зареготався дужо, якось нахабно.

Його регіт корчив тіло Володьки в три погибелі, рвав його засоромлену душу і витягав з горла благаючий, уже справді болісний стогін.

Яровий реготався.

І здавалось, що це регочеться не селянин, забитий капіталізмом, не монументальна фігура голови К.Н.С., а здавалося підвелися чорні ниви незаможницькі в страшному реготі, далекі степи й байраки з їх виснаженим, заплаканим болем.

І мов вода весняна, що рве греблі й шумно та піняво мчить свої хвилі, так котився лиховісний регіт Ярового на бліде, змучене тіло Ворошилова.

Володька зрозумів усе.

Він знав, що ця нахаба бачила його на стежці поміж сояшниками і тепер нелюдськи з нього знущається.

Він раптом звівся на лікоть і настирливо, гостро глянув в очі Яровому.

– Товаришу Яровий! Я не хочу бути дурнем! Розумієте, чи ні? Власне, я не хочу, щоб хтось з мене зробив перед людьми – дурня! Чуєте?

Велетень спокійно зазначив:

– Я й не хочу з вас глумитись! Але що ви зараз хворі – це неправда. А в тім – я вас розумію, – підвівся й попрямував до дверей.

– Власно, до вас справа, ну, я другим разом… Ви перехвилюйтеся,– відчинив двері.

– Товаришу Яровий? – Благаючим тоном сказав Володька. – Будьте ласкаві, зайдіть пізніше! І не забудьте: я не хочу бути перед людьми дурнем.

Постать сховалася за дверима.

Володька скочив з ліжка, наклав гачка на двері, схопився за голову і в безтямі упав на подушку.

Не цікаво довідуватись, чи довго його голова бавилась на подушці, чи ні. Певно, Володька й сам не знав. Але схопившись після «летаргії» сів за стіл і на маленькому клаптику накидав:

«Т. Гаєвський! Я хворий. Приймай за мене». І крючкувато підписався.

Потому голосно гукнув:

– Марино!

– Що тут? – Сердито кинула на порозі Господиня.

– Маринко! – М'ягко звернувся до неї Володька.

Піди, будь ласка, у виконком і передай оце Гаєвському, секретареві. Добре?

Здорова, кров з молоком, молодиця, узяла цидулку, спитала, чи не в «сполком» часом прийдеться йти, і вийшла з кімнати.

Володька сів за стіл, узяв лице в долоні і почав думати думу глибокую, ворушив мозком і намагався вернути в споминах минулі дні.

І жахнувся молодий «предрик».

Став перед дзеркалом і пильно вдивлявся в чоловічки. Вони були широкі. Раптом холодний піт виступив на лобі.

Він укусив себе за пальця і, не почувши болю, скрикнув:

– Божевільний?

Поклав долоню на голову, пощупав пульса.

Усе було нормальне, як нормально капали з неба зорі, і сходило сонце. А в дзеркало гляділа пара великих очей з широкими чоловічками. Він для «експерименту» взяв з під подушки револьвера й притулив дуло до скроні. Заглянув у дзеркало.

Там хижо усміхалась пара великих Божевільних очей.

Володька стиснув рукоять, націлився прямо на Божевільного і раптом цілий промінь огню обшмалив очі.

Шматочки шкла валялись на підлозі.

Володька в безтямі вибіг з хати, перестрибнув через тин і швидко подався по стежці, грудьми одштовхуючи сояшники.

Біг довго, аж поки балка не стала серед шляху, де притулилася підбита сіверкими вітрами, хата Василини.

IV

Од краю до краю світа, з Сходу на Захід простяглися капіталістичні країни. І псуються зуби від злости у якогось там ціліндера або смокінгів, коли мимохіть палець його уткнеться в мапу, де червоно розповзся С.Р.С.Р.

Високі мури з мережками похмуро поглядають на землю, колючий нагай щільно прилипає до тіла, а хижа куля соковито впивається в ростерзані груди робітника.

С.Р.С.Р. непохитно вистукує телеграфами.

Антени пильно вдивляються за океани.

Високо плавають аеро.

Пахне революцією, як після грози – озоном.

На мапі повільно розпливається червона фарба і зливає останні кордони.

Нервово одбиває телеграф:

Масові розстріли робітників,

Торговельний договір, страйк, – і остання, міцніша стьожка:

ре – во – лю – ція.

Відомі письменники, коли сідають за романа, обов'язково розбивають його на три частини, а саме: – зав'язка, розгортання дії, й розв'язка, або фінал.

Але чи варто тягатися з ними невідомому сількору, незаможнику Андрію?

Його іржаве перо грубо виводить криві літери без зав'язок і розгортань дій. Він просто бере «дію», пише про неї на клаптику паперу, підписується псевдонімом і кидає листа в скриньку коло сільради.

V

Нехай читач не дивується, що ми разом з ним згубили наших давніх товаришів.

Коли ви революціонер і бачили на свої очі «жовтень», ви не здивуєтесь.

Та це ж нормальна річ – експресія і Божевільні стрибки в забуття!

Хіба не згубила внутрішня контрреволюція в свій час з очей – Колчака, Денікіна і т. подібну мерзоту?

У бурю падають блискавиці без повороття на землю, перетворюючи повітря в чистий, приємний озон.

Так. Ми знайомих друзів найдемо.

– …Ось, здається, один з них.

Шурка Волков швидко переглянув газету, байдужо прочитав заголовок про «білий терор» і солодко, втомно позіхнув.

– Нічого нового! – Подумав і поклав газету на стіл.

Сьогодні сонце довго стояло на обіді, як здалося Волкову, і він не терпляче поглядав на годинника.

– До восьмої ще далеко! Чорт! – зазначив.

Ще раз проглянув цидульку, яка лежала в кишені.

Поволі, граючись гарним почерком вчителя, промовляв:

«Т. Волкову. Будьте ласкаві зайти у вісім годин вечора на вечірку в школу. Інформація у Віри Йосиповни».

Шурка смачно усміхнувся.

Він уже почував, як Мопасан, наслідки цього вечора у вчителів. Знав, що це вузько сімейний вечір і був певний, що пощастить виконати обов'язки перед невблаганною природою.

Раптом здригнувся, широко вирячивши очі. Якось дико глянув на газету й схопивсь на ноги. Потому сторожко нагнувся над газетою й тихо прошепотів губами – очі тим часом перестрибували з рядка на рядок: район... Ворошилов – піячить... Волков... безхозяйственность...

Шурка одскочив. Стукав по лобі пальцями.

– Так... Володька – п'є... я... безхозяйственность, безхозяйственность... ха-ха-ха! Ну, я устрою вам хозяйственность, бреше падлюка, не піймає!

Його облило потом. Ще переглянув дописа і, пересвідчившись, що нічого нема про шкіряний завод, – зітхнув легко.

– Слава Богу, не взнала бестія, а хозяйственность устроїм, це не важко...

Почував себе гарно. Усміхався тільки з Володьки:

– Мене нічого, ну, того чудака!.. Піячить!

Швидко надів капелюха, сховав газету і вискочив у двір.

Комхозовський візник запріг жеребця, сів на козли, підобравши віжки.

– Я сам, – сказав Шурка і сам узяв віжки.

Бричка рушила, швидко доїхавши до двору Ворошилова.

Дорогою Волков розвивав різні плани. Але останнє рішення клином засіло в мозкові.

Коли Володька не читав газети, не показувати йому сьогодні.

Він знав, що Володька тоді не піде на вечірку.

На цьому й зупинився.

99% було за те, щоб той не читав замітки.

І взагалі Ворошилов майже не читав газет. Коли приходили до виконкому якісь політичні новинки, він передавав їх своєму секретареві.

Зараз політичні події були заслонені перед Володькою туманом невідомости. Та й на що йому вони?

Він знав, що й без нього обійдуться різні Чічеріни, Раковські й безліч комісарів, а він тут на селі сам упорається з різними «політичними» подіями.

Не треба так дивитись на нього нам, громадянам.

Володька не чужий був і літературі. Він уважно перечитував фейлетони Остапа Вишні і займався плагіатами перед головою К.Н.С., велетнем Яровим.

Волков дипломатично жував мозок.

Ворошилов сидів за столом і, уважно придивляючись, чистив нігті.

Настільки був захоплений роботою, що не помітив, як Шурка бомбою влетів у кімнату.

– Здоров! – кинув на порозі. – Ти! Здоров!

Володька здригнувся.

– А, це ти! Що ж так тихо?

– Чучело ти горох'яне! Що робиш? А, Євгеній Онєгін! Знаєш, опера така!

Йому приємно було вразити Володьку своєю енциклопедичністю і тому нахабно засміявся.

– Так-так, кажеш, нігтики чистиш? А знаєш, єсть новинки!

Володька насторожився.

– Вечірка сьогодні!

– А… ось читай, у мене теж! Показав папірець – точна копія Волкового, тільки на адресу Ворошилова.

– Я дуже радий! – говорив таємниче Володька. – Я ж уже як місяць – постую!

Тут він зробив жалібне, мізерне лице.

– Жінки не маю з місяць…

– О, тут буде! Віра Йосиповна чого стоїть!

Володька глянув на годинника і, зазначивши, що вже п'ять – почав вдягатися.

– Ще рано, куди це? – Запитав Шурка.

– Я швидко! По ділу! Почекай п'ять хвилин!

Вийшов.

Переліз через тин, сторожко озираючись і присідаючи, де треба, в сояшниках. Він швидко пішов за село до балки.

Дивна річ, щодо т. Ворошилова!

Чи тому, що його дитинство пройшло в наймах, чи так уже збудована його натура, але він от уже на 25 році ніяк не міг спокійно говорити з інтелігентною особою, а коли ціла купа таких екземплярів оточувала бідного Володьку, він зовсім губився і молив Бога, в якого не вірив з самого малечку, щоби той провалив його крізь землю.

І винайшов Ворошилов спосіб проти страшної розгубленности.

Це була знову таки ота товаришка, що рятувала Володьку.

Вона була попутницею його батька, його діда і, певно, й инших, невідомих йому родичів.

Руда, з важким духом пляшка рятувала його в різних прикрих і трагічних сторінках життя.

Ішов стежками і ясно все пригадував.

Думав: нехай це остання стежка буде до балки, але сьогодні треба. Не вічно ж постувати йому, жити без «женщини»?

Наближався до балки, сторожко оглядаючись назад і пильно вдивлячись на вбогу хатину.

Здалося, хтось вештався в дворі.

– Чи жінка, чи чоловік?

Присів за калиною.

Із хати вийшла Василина з відрами і пішла прямо на Володьку. Під калиною криниця.

Володька підвівся.

– Василино, – тихо покивав пучкою. – Нема нікого?

– Нема, йдіть!..

Володька з легким зітханням зник у хаті.

Чомусь ішов, почуваючи скажене коливання ґрунту під ногами. Хапався за тини, систематично клюкаючи носом у частокіл.

Але бачив усе ясно і все ясно розумів.

Ось перед ним шлях рудий з запорошеними пилом коліями. Праворуч городи з сояшниками буйними.

– Чорта! Не піду стежками! Я авангард революції, – гомонів під ніс Володька.

Уже хати вивернули на вулиці сорочки і шалено тремтіли, фільмою мінялись в очах Ворошилова.

– Чому ж не падають люди? – подумав він, бачучи як на кутках вулиць спокійно стояли дядьки, позираючи на його, Ворошилова фігуру.

– Здрасте вам! – Крикнув Володька, скинувши капелюха.

– Здрастуйте! – Загомоніли бороди.

Землетрус не притихав і розкачував його весь час.

Доходив до рогу.

– Будь готов! – крикнули раптом молодята з косинками і прапором попереду. Виринули з-за рогу.

– Усєгда! Усєгда готов, пацани! Чуєте? Ворошилов усегда готов!

Він нагнувся, ловко схопив за руку хлопчика і потяг до себе. Сів серед вулиці, посадивши хлопчика на коліна.

– Ти чий?

– Бондаренка Івана! – сміливо сказав піонер.

– А ти готов? Усегда готов?

– Завжди готов! – піднявши руку, скрикнув хлопчак.

– А чого йдеш? Спрашую я? – Мляво виводив Володька.

– Протестовать проти терору...

– Ги... Терор... Терор... Узяв лоба в пальці Володька.

– А що це терор?.. Стій, я поможу! Побачив на перелазі молодицю з клунком.

Побіг до перелазу.

Піонер швидко побіг доганяти своїх, а Володька поплів по вулиці, весь час уявляючи, що то за катастрофа була в Японії.

Волков нервувавсь. Вдруге переглянув Нат Пінкертона, скрутив десяту цигарку й часто позирав у шибки.

Раптом двері відчинились і на порозі простягся Володька. Лежав униз лицем і махав ногами як загіпнотизований чоловік, уявляючи, що пливе.

Кричав на порозі, захлинаючись:

– Усігда готов! Я авангард революції!

Шурка схопився за голову.

– Ах ти ж опудало!

Узяв його за руки, поволік по хаті і поклав на ліжко. Сам сів біля нього.

– Ну як же це ти? – скорбно спитав.

Володька борсався і, заплутуючись язиком, вигукував:

– Єдем! Єдем! Дайош Віру Йосиповну!

Шурка приніс води, приклав вохку, холодну хусточку до лоба Ворошилову і став чекати. Часто позирав на годинника.

Згодом тому проясніло. Він уже твердо сів на лаву і винувато сказав:

– Це, останнє! Чуєш? А зараз їдем, їдем, чорт возьми!

Волков вивів його з кімнати, посадив у бричку і перетяг батогом жеребця.

І їхали сперва швидко. Але далі так їхати не можна було: як наблизились до майдану – бричка пішла шагом.

Перед очима розвернулася незвичайна для села картина.

Сотні людей, вишикувані в шпалери, рухались у бік широкої вулиці і щось вигукували. Спереду маяли й корчились, як легендарні гади, червоні прапори.

Купа піонерів і комсомольців вигукували бадьору пісню і вистукували закаблуками в такт вечору, що тихо насідав на землю – втиснений у сизо-криваву рямку західнього сонця.

Володька глянув на ворушливий майдан і стиха спитав Волкова:

– Що це таке?

– Певно садять ліс!

Він знав, в чім справа, і лякався зустрітися з якоюсь адміністративною особою.

Він пустив коня у вільне місце поміж рядами і швидко опинився на другому боці.

На щастя Володька сидів тихо і здивовано глядів на цей комашник.

Під'їхали до будинку під бляшаним дахом і розмальованими віконницями.

Ясно горіли шибки.

Ворошилову зробилось страшно. Чогось ляскотіли зуби.

– Он того парня розкачать! – пошепки вказав Волков на Володьку.

– А! Вона там, підем!

Пішли в сусідню кімнатку.

Шурка узяв під руку Марусю і спогорда, півнем виступав хромовими черевиками.

Постукали.

– Увійдіть!

На софі сиділа глевка, рум'яна «бариня» з молодим мужчиною.

Віра Йосиповна (бо це була вона) неловко підвелася, розправила зім'яту сукню і роблено зареготалася.

– А, Шурка! Як пізно!

Античне лице щось тихо шепнуло на ухо Вірі – і всі троє вийшли в залю.

Мужчина з їжакуватими вусами лишився сам, заздалегідь пославши на Волкова два хижі фосфорити.

Володька проклинав і час той, коли мати його народила, і Шурку Волкова, що лишив його самого загибати, і всю екзотику, що належить до інтелігенції.

Сидів сам як приблудний і мовчки закурював цигарку за цигаркою.

Публіка розбилась на пари, як птиця на перельоті, щось говорила між собою, зрідка кидаючи на Ворошилова беззмістовним поглядом.

Раптом двері відчинились і на порозі з'явилася величезна мідяна труба, за нею менша, падаючою прогресією до тоненької, чорної флейти.

Публіка легко вигукнула природній згук задоволення й зупинилась.

Музика сіла, витираючи спітнілий струмент.

Володька кинув бичка і механічно поліз по нову цигарку. Та цигарок не було.

Тепер приходилось мучитися весь вечір без роботи.

(Але людям деяким «везе». Так повезло й Ворошилову в цю ніч).

До його підійшла і сіла поруч Віра Йосиповна.

Привіталась.

У Володьки одхлинуло в грудях.

Віра реготалась, шуткувала, рилась в анекдотичному лексиконі і час для Володьки летів непомітно.

Раптом заграла музика, всі стрепенулись і пішли в один, на «малоросійський» копил шитий – танець.

Кружляли, зачіпали ногами коліна Володьки і його сусідки і це придавало кімнаті, запорошеній жовтим сяйвом світла, фантастичний вигляд.

Володька помітив, як пригортав до себе Шурка дівчину з античним лицем, і йому стало заздрісно.

– Володимир Михайлович! Давайте до гурту, – заявила Віра.

Ворошилову стало страшенно прикро.

Йому дуже хотілося притиснути гаряче тіло Віри, але сором отой проклятий, виплеканий його давно забутими предками.

Тоді Віра сказала:

– Підем в їдальню, – і не скінчила.

Зачинили за собою двері.

Віра витягла з під лави пляшку і великий кухлик подала Ворошилову.

Трохи посиділи.

Віра знала, коли розбере його голову.

Згодом сказала:

– Володька, підем, – і взяла під руку.

Ворошилову тепер наплювать на все. Він висунув свою руку з її руки і жагуче обняв її за стан.

Од неї повіяло резедою. Володька сп'янів.

Музика греміла і викручувала ноги панянкам.

Володька пірнув у натовп і закружляв у дикому, сатанинському вихрі. Повз нього пролітали якісь обличчя з великими очима, Шурка Волков мигнув перед ним, нахилившись до античного лиця. Музика розірвала його голову, кинувши його в якусь темінь.

Стихло.

Віра посадила його на лаву, а сама зникла.

Володька оглядав публіку широко розчиненими очима і реготався. Йому здалося, що всі стоять на руках, і це приводило його в Божевільний регіт.

– Ха-ха-ха! Степан Іванович! Ви хоч станьте по людському! – кричав Володька, звернувшись до надзвичайно серйозної персони.

Усі глянули здивовано. Дехто спитав:

– Де він напився!

– Це все Віра Йосиповна!

Зареготались.

Знову запиляла музика по жилах, пурхнула і завихрилася кімната, великим колом розступилася, викручуючи з суставів ноги панянкам.

Володька попрямував на серед кімнати, але не втримався і впав на живіт.

Круг його вертілась публіка, він у такт музиці на язик грав польку: «тра-ла, тра-ла, тра-ла-ла»...

Лежав на животі серед кімнати, роздував щоки і бив по них кулаком, як у бубон.

– Ех чорт! Что танцуєш Катенька! – кричав Володька. – Дайош Віру Йосиповну!

Тут узяв його хтось під руки, виволік у другу кімнату і поклав на стіл.

Двері замкнув на ключа.

Музика стихла.

Усі стомились і пішли в їдальню.

У шибки зазирали волохаті, скручені руки лапатої калини, щось вереснуло дівочим голосом під вікном на призьбі і знову стала густа, безпорадно темна ніч.

З маленької кімнатки було довго чути голос:

– Дайош Віру Йосиповну! Ех, Ворошилов усєгда готов! Усєгда готов Володька… Чорт .

Привезена якимось проїзжим студентом з города газета зродила на майдані численний, нервовий натовп людей.

Володька вийшов на ґанок упитись жовтим сонцем і заспокоїтись після нічного кошмару, як каламутний галас з майдану ошпарив його і, на велике його здивовання, зацікавив.

– Хутко, про всякий випадок, поклав у кишеню револьвера, вийшов на вулицю.

Очі розширились, коли в рямках майдану управлена була така картина: великий гурт людей махає над головами жилавими кулаками, погрожуючи в бік виконкому. Чогось розбивались на гуртки, потому знову зливались: з гурту хвилями котився до неба зловісний гомін.

– Вигнать! У дьоготь вимазать! – Почув Володька, як галасував натовп.

– Прокурора сюди!

– Ось він! Він тут! – Скрикнула маса, зробивши крок в бік Ворошилова.

Володька сховав на лиці хвилювання, поклав руку в кишеню і з задоволенням почув, як пальці міцно стиснули рукоять.

– В чім справа? – Ніби байдуже спитав він, підійшовши до гурту.

– Ось в чім! – Підніс йому кулака до лиця високий дядько.

– П'янюга ти! Контра проклята!

– Прокурора визвать! – Кричали бороди.

Високий дядько тикав йому кулака під ніс, міцно зціпивши зуби:

– П'янюга ти!

Володька пильно глянув йому в очі і різко крикнув:

– Що-о-о-о?

Це була бомба, кинута невідомою рукою.

Натовп замовк. Всі напружено глянули на Ворошилова, чекаючи чогось надзвичайного.

Раптом з гурту продерся маленький чоловічок, підбіг до Володьки і холуйським, пискливим голоском продзвенів:

– Тут таке діло! Ось у газеті… Подав газету Ворошилову.

– Ти, Степан, не пили, як не розумієш! – звернувся він до високого дядька, що хотів і сліду не зоставити на тому місті, де був ніс у Володьки.

– Товариш сам знає, в чім справа!

Володька глянув у газету.

– Тут у газеті про вас і про комхоз, – заїкався чоловічок. – Ви, пожалуста, прочитаєте і роз'ясните на сході. От і все. А ти, Степан, другий раз не пили! – Знову звернувся до високого. Потому сховався у натовп і пошепки на вухо:

– Не сердьте його, ми мовчки з ним управимося. Наші вже поїхали в город.

Володька мовчки повернувся й тихо почвалав по вулиці.

Він швидко переглядав дописа, а рука дужче тиснула револьвера. Це Андрій, письменна зараза.

Ішов прямо до Волкова.

Волков сидів на ліжкові, ув'язуючи в хусточку великого червоного торта, що привезли йому з города.

Він усім нутром оддався цій роботі, і якась чудернацька мелодія виплила в довгу ниточку на його великі повні губи.

– Здоров – здоров! – Байдуже відповів Ворошилову.

– Кажеш кому? А думаєш кому? Може, тобі? – Він якось подитячому м'ягко засміявся.

Володька злісно глядів на його роботу, і хотілось чомусь узяти цього торта і з розгону ударити ним по великій голові Волкова.

– Це Марусі... Марусі Миколаївні «об'ядєниє», – спокійно продовжував Волков. Він поклав пакунок на стіл, запалив цигарку і насмішкувато глянув в очі Ворошилову.

Володька мовчки ткнув йому газету.

– Що, може, фельетон? – Засміявся Шурка і, посміхаючись, проглядав газету.

Поволі усмішка зникала, коло рота розтали і розплились рівчачки, а на лоба повісилась важка дробинка.

– Шкіряний завод... грабування, – виводив Шурка.

– Сволоч! Бандит! – скрикнув, метнувши з під лоба огонь.

– Я знаю, хто це! Андрій! – кричав Волков.

Володька поклав руки на коліна і чекав, коли скінчиться істерика…

Шурка зомлілий ліг на лаву.

Ворошилов, вобравши глибоко легені, почав:

– Коли ми не заціпимо рота тому писареві… – останнє слово сказав з притиском і з хижою іронією… – ми не всидимо на місці…

Волков лежав з заплющеними очима, з насолодою слухаючи бойові слова Ворошилова.

Мовчки виїхали з двору і направились до виконкому.

Весь день Володька був мовчазний, не продивляючись, підписував папери і врешті пішов додому, зобгавши лоба на шнурочок.

Він чекав чогось великого, страшного, що впаде на його голову, як набій з гармати; і як салдат на полі бою шукає ямки од куль, так і Ворошилов шукав виходу з цього становища.

Тепер тільки ясно зрозумів, що залежить він не тільки од своїх нервів, а ще і од більшого, міцнішого – що бачив сьогодні ранком на майдані. І це одкривало йому очі, вело до грані, за якою видно було усі шляхи в перспективі, які вели од його, маленької одиниці, – до мільйонетолової, грізної маси.

Приблизно такі думки роїлись у його голові в той час, як він ішов додому.

VI

Усі районові, адміністративні сили, під тисненням Ворошилова, з панічним запалом взялися за свою відповідальну роботу.

Першим почав начміліції.

Він щоночі ловив самогонщиць, спекулянтів, садовив їх за ґрати, злегенька дозволяв міліції хвоськати по голих задах і по етапу відводив у місто.

Розкидані по селах міліціонери собаками нюхали під вікнами вночі, засиджувалися до ранку в підозрілих хатах, а на ранок виходили з поганим намулом у роті і з шумом в голові.

Найбільше постраждала Василина.

Її самогон був вщерть випитий, а її трохи похвоськали батіжками і одвели в місто, – посадовивши на три місяці за ґрати.

У всьому районі запойщики жували квашений ячмінь.

Культурні сили теж не відставали.

Зав.школою, не розібравшись, в чім справа, – зопалу наказав побілити школу, пофарбувати віконниці й підлогу, механічно увірвавши академічне життя на місяць.

Саме вчительство звернуло на себе увагу.

Марія Миколаївна, власниця античного лиця, привела в охайність свою кімнату, заздалегідь викинувши на горище силу коробок, починаючи од величезних тортів, – кінчаючи маленькими баночками з-під цукерок.

Степан Іванович, вчитель історії, мастив щодня систематично чоботи ваксою, з неприродньою огидою закинувши пляшку дьогтю.

– Віра Йосиповна! – звернувся зав. школою до вчительки. – Поки перебіситься Ворошилов, – ви не вживайте хоч фарби на лице! Вона ж компромітує радянське вчительство!

Віра, лукаво кокетуючи, повела очима й роблено промовила:

– Іван Іванович! Ваня! Нащо образа?

Зав. почервонів.

Він згаряча притулився до її повних грудей і жагуче поцілував її в лоб.

Словом, учительство підтягнулось майже на всі сто відсотків.

За культурними силами напирали господарчі.

Шурка Волков скажено літав по вулицях на бричці, помічав, де розвалений тин, і за третім разом штрахував непокірного господаря.

Його секретар мав дебелі штрафні книжки і до пізнього вечора роздавав квитанції виплатникам грошей.

І нова картина запейзажила по селі.

Колії напрочуд гарно були засипані землею, тини позаплітані, а на майдані було багато розкидано дощок.

Будували громадський нужник.

Щодня сюди приходив Шурка, наказував з погордою копати глибшу яму і не розносити трісок.

Він часто забігав до Ворошилова.

– Знаєш що? – Хлопав Володьку по плечі. – Я їм устрою «хозяйственность!»

Володька роблено усміхнувся.

Він добре відчував цю тимчасову комедію і напруженість адміністрації, але мовчав.

Ладен терпіти все, аби тільки дотягти чистим до того часу, коли перекинуть його у другий район.

– Знаєш, на цьому ділі можна заробить он скільки! – Зозвів руками Шурка. – Я на майдані поставлю «народній будинок», а в мене лишиться на ціле господарство!

Ворошилову здалось це надзвичайно похабно і очевидячки глузування з селян.

– Ти не дуже, того... – тихо зазначив Волкову.

– Щоб не влетіло мені за тебе.

– Сам за собою слідкуй, мене не бережи! – гордовито сказав Шурка.

Зобгав портфеля, вибіг з кабінету і лихо помчався на майдан.

Там укопували шули, глибока яма віяла вохкістю і чорною безоднею.

Шурка усміхнувсь.

– Олександер Сергійович! – Озвався один грабар. – Що, на ваш вік хватить? – Лукаво підморгнув иншим.

Волков замовчав.

Йому так хотілося скровавити лице цього нахаби, але уникаючи скандалу, мовчки пішов по вулиці.

Коло ями зареготались.

– Утопить його отут мало! – трагічно зауважив кудлатий дідок. – Ніби не знаєм, що нас дурить, гадина...

Потроху заплямкали сокири, зашкригали лопати і згодом серед майдану виростав новий, з віконцем угорі, громадський нужник.

Володька сидів у кабінеті і бережно, розбірливо писав: «Т. Федосюк! Будьте ласкаві, зайдіть до мене вечером. Ворошилов».

Потому подзвонив.

Ускочив сторож.

– Однеси оце Климу Федосюкові.

Хлопчина вийшов. У Володьки серйозний вигляд. Він задоволений собою і механічно малюв ав рожеві перспективи.

Добре знав, що Клим, син дячка, – дегенерат, ідіот, людина ні нащо не здатна, – але використати його варто.

Подзвонив по телефону.

Прибіг Шурка.

– В чім справа? – захекано запитав. – Ох, ці сволочі, мужва, – ображено скрикнув він.

Володька запалив цигарку, як це робив завжди у важливих випадках, присунувся до Волкова і поволі, серйозно, почав:

– Ти знаєш, – що таке використовування буржуазії?

Волков здивовано вищирив очі.

– Не дивуйся! Послухай! – зауважив Володька і різко, повагом продовжував:

– Писака Андрій пише на нас... – Федосюк Клим пише про нас... слова «про нас», – вивів з притиском.

– Він же ідіот! Написати не зуміє! – скрикнув Шурка.

Володька по-батьківському:

– Постой, постой! Йому й не треба писати, нехай підпишеться тільки. Розумієш?

– Браво! Браво! – кинувся на шию Ворошилову. – Розцілувать тебе мало! Розумію! Все розумію!

Володька був зараз героєм. Добре знав, і до протигазу єсть і протигаз – і тому цілком був задоволений собою.

– Сьогодня ввечері зайде до мене цей тип. Приходь, складем умову! – сказав Володька Волкову і спокійно, ділово пішов додому.

До вечера він лежав, курив цигарки, переглядуючи старі газети.

Уявіть собі, що на земній кулі усе – «перпетуум мобіле» і кожна хвилина не стоїть на місці.

Уявіть собі хоч на хвилинку, що в далекому селі працюють м’язи і мозкові рівчачки з такою самою швидкістю, як і десь в американізованому місті з велетенськими хмародряпами.

Тоді повинен Клим Федосюк уже вийти на вулицю і попрямувати до хати Володьки Ворошилова.

От він уже і в його.

VII

– А теє... того... не страшно? – прогнусавила «морда» з гнилим носом і Божевільними очима. – Не попадусь.

Він держав у руці чарку до половини надпитую і часто клюкав раною, де повинен міститися ніс.

– Дурной ти! Гроши гребтимеш, славу здобудеш! – кричав Шурка. – От Андрій пише, славу здобуває!

Клим мовчав.

Його Божевільні очі потухли, – певна ознака згоди й баранячої покірливости.

Володька нервово кусав губи.

– Ну, а теє... того... написать що?

– Це не твоє діло! – увійшов в азарт Шурка. – Тобі підписатись і квіт. Правда, легко?

– Правда! – нерозуміюче згодився дегенерат.

У хаті смерділо квашеним хлібом і тухлою цибулею. Клим сховав у кишеню червінці, які підсунув йому Володька, і почав прощатися. Очі його заплили сльозами од невідомого щастя і в подяку за це він неодмінно хотів поцілувати Волкова. Але той ловко скочив за стіл і різко показав пучкою на двері.

– Уже пізно, бувай...

– Бувайте! Дуже дякую, все підпишу дорогим товаришам!

За ним зачинили двері.

Володька одчинив вікно, обгорнув папером руки і боязко викинув за вікно чарку і ніж, якими користувався їх «кореспондент».

– Гадость! – з огидою скривився Шурка.

Запалили цигарки. Зітхнули легко.

– Тепер діло піде! – Шурка.

– Да... Ворошилов.

І хотілось обом вірити в блискуче майбутнє, але воно чомусь запиналось сірим невиразним туманом.

– Да...

– Да...

Курили.

Було соромно чомусь глянути один одному в очі.

Тому курили мовчки, дивлячися в чорні, глибокі шибки.

VIII

Щодня переглядали газети. Їхнього дописа не було.

Але чекали напружено і тремтіли руки, коли розгортали свіжого номера.

Одного ранку (о, цього ранку ніколи не забуде Ворошилов!) – його око впало на «листування». Першому – Федосюкові.

– Не входьте в азарт, погляньте навколо себе...

Ворошилову зробилось прикро. Його допис не був вміщений.

– Да, дело дрянь...

Раптом вломився Шурка.

Розкуйовджене волосся вилізло з каштета і пасмами повісилося на бліді щоки.

– Читав? Читав? – Божевільно крикнув Волков.

Володька злякався.

– Ось на! На! – І сховавши лице в долоні, Шурка заплакав.

Ворошилов глянув під гранку – «Прокуратуро, зверни увагу» і за мить скам'янів. Лице його заграло корчами, а бліді губи щось невиразне промовляли.

Довго сиділи, як бюсти, Божевільно ворочаючи очима на газету, а пальці Ворошилова механічно пощупали під подушкою рукоять нагана.

Згодом Шурка змучено встав, набрав повні груди повітря й гаркнув:

– Гад! Уб'ю!

– Це Андрій! – жорстоко сказав Ворошилов. – Не вгамується сволоч! Ну, нехай! – замовк.

Видно, що задумав серйозне діло.

Він перший узяв себе в руки і вже спокійно промовив:

– Шурка! Іди по своїм справам! Я теж!

Потому пошепки:

– Я заціплю йому, мовчи.

IX

Напнулися на лобі жили, мозок швидко ворушився і врешті написав Володька заяву до партії.

Він гадав, коли матиме партійного квитка, то буде ще носити «предового» портфеля. І це останній був вихід із цього становища.

Після цього він мав нараду з Волковим щодо прочищення шляху від терену на їхній роботі.

І великою колючкою був все той же Андрій.

У блокнота він був записаний давно.

Друге:

– У районі з'явилися якісь невідомі люди. Вони часто мінялися і знову зникали, і швидко з'являлися знову – нові, невідомі люди.

Щось таємниче віяло над головами наших знайомих.

Але блокнот Ворошилова уперто записував різні імена і прізвища і ставлялися над ними сімволічні хрестики.

Таких хрестиків було вже з десять.

– Не писнуть! – магічно говорив Володька.

– Звичайно! – підтверджував Волков.

Клим Федосюк щодня вживав алкоголя.

Одного дня Ворошилов заметався в свойому кабінеті, а Шурка Божевільно вищирив очі.

Це був день, коли остання пружина терпіння лопнула і привела до рішучої боротьби й проведення в дійсність планів Ворошилова.

З цього дня його блокнот приписав ще одного хрестика.

Так.

У кабінет постукано. Увійшла міцна фігура, з гострими, сірими очима.

Товариш Ворошилов?

– Я, – спокійно сказав Володька.

Гість сів у крісло.

Шурка написав на клаптику Ворошилову: «Це Петро!»

Володька вирячив здивовано очі.

– Можете вийти! – звернувся до Волкова гість.

Шурка вийшов.

– Сідайте! – до Ворошилова.

– А з ким маю справу? – не хвилюючись, спитав Володька. Невідомий показав папірець.

Ворошилов скрикнув.

– Новий голова? За мене? Через три дні?

Гість повторював:

– Да, да... новий, за вас, через три дні...

– А зараз що від мене треба? – нахабно спитав Володька.

– Нічого! Хотів з вами познайомитися, з вашою роботою!

– Добре! Зараз!

Вийшов з кабінету. Умочив долоню у воду і притулив її до лоба. Знов увійшов з секретарем.

І дивна річ! Володька й разу не виявив свого хвилювання.

Він, як справжній господар, говорив різко, ділово, з тінню погорди. І цим дивував незнайомця.

Володька курив часто. Потому відважився й спитав:

– Приїхали з сім'єю?

– Да... з жінкою... Ваша знайома! – усміхнувся гість. Володька счервонів і стиснув зуби.

–Так-с… – протяг незнайомець і поволі нагнувся над книгами. Ворошилов трагічно, кілечками пускав дим.

Знову районова адміністрація закрутилася у другій стадії напруженности.

Міліція вичистила до сліпоти гудзики на мундирах і наділа остроги. Учительство почепляло до грудей червоні квітки і «модровські» значки.

Волков, захлинаючись, бігав пішки по вулицях.

Якась напруженність була, чекаючи невідомої розрядки.

Володька сидів дома, близько схилившись до Клима.

Йому лишилося усього три дні.

Клим божевільно поглядав на Ворошилова, важко дихаючи алкоголем. Володька теж був під градусом.

– Ти ж зумієш? – питав неодв'язно Володька.

– Зумію! Чепуха! – заплутувався Клим, – ворочаючи у руках обріза і в сотий раз почав оповідати про свої войовничі минулі дні.

Минали хвилини такі схожі одна на одну: бігали череваті хмарки по олив'яному небі, а жовте сонце нудно котилось на захід архаїчним, звиклим шляхом.

X

Андрій сидів за столом, узяв собі на коліна дівчинку і спокійно оповідав жінці про новинки, привезені з города будучим головою виконкому.

Убога хатина була увішана портретами проводарів революції, вирізаних з газет і утиканих пшеничним колосом. У кутку, звідки колись визирали суворі лиця святих, сидів Тарас.

Під стелею панував спокій. Каганчик м'ягко гойдав сутінь кутків і розмазував різні фарби на лицях господарів.

На дворі густо повисла ніч.

Андрій підкидав на руці дівчинку, гойдав, мов на коні він з нею їхав.

Раптом прислухавсь.

У сінях забрехала собака. Щось гупнуло й стихло.

– Собака чужий певно, – спокійно зауважив Андрій і вище підняв дівчину. А лю-лю, а лю-лю... карапузик ти мій, – реготався Андрій.

В мент каганчик потух, вікно з страшенним гуркотом упало в хату, Андрій скрикнув і впав на долівку. Дитина заплакала.

Жінка скам'яніла, і з темряви побачила, як дві чорні тіні метнулись од вікна і щезли в соняшниках.

Більш нічого не пам'ятала і впала на лаву.

У сінях дужче забрехала собака.

Володька у якомусь нечуваному екстазі мчався по вулиці. За ним м'ягко стрибав босими ногами Клим.

Ворошилова палило невимовне бажання раз назавжди знищити терен, що стояв на його життьовому шляху. Він біг, одкривши груди на вітер.

Добігли до білої хатини. Вікна чорніли сонним спокоєм.

Тихо зійшли на ганок. Володька витяг ножа. Постукали.

– Хто, – обізвалось за дверима.

– Ворошилов! По ділу! – Рука дужче стиснула ручку.

Відчинились двері.

Як дикий звір, кинувся Володька на сонну людину і з розмаху встромив ножа в груди.

Чоловік застогнав і в передсмертних корчах крикнув:

– Соня!

Вломились у хату. Черкнув сірник.

З ліжка схопилась молода жінка і широко, зляканими очима глянула на дві постаті.

– Петре, – крикнула.

Володька кинувся, роздер її сорочку і з якимось ворчанням упав в купі з нею на ліжко.

Клим палив сірник за сірником, нервово переступаючи з ноги на ногу.

Володька встав. Задихаючись, сів на лаву.

Жінка стогнала, розкидавши руки. Клим з розгону впав на неї, плямкаючи губами, але Володька схопив його за руку.

– Ходім, – крикнув. – Скорше!

Швидко вибігли на вулицю. Городами подались в бік виконкому.

Ускочили в сінці. Володька одімкнув темну кімнатку і запалив свічку.

Перед ними стояла велика чорна скринька.

Тремтячими руками Ворошилов одімкнув її і обома руками ховав за пазуху великі купи кредитових білетів.

Свічка погасла. Замкнув за собою двері.

У чорну ніч вискочили й поринули в стежках.

Вибігли за село.

Клим ударився об пеньок ногою, упав і з болю засичав:

– Стій!

Володька біг, не озираючись. За ним шкандибав безносий Клим, не розуміючи, куди біжить Ворошилов.

Раптом Володька зупинився.

– Вернись! – зашепотів. – Вернись зараз же!

Клим проковтнув аршин.

– А гроші, як? – запитав.

– Ось гроші! – Блиснув ножем Володька і чим дужче залопотів межами.

Клим клацнув обрізом. Не цілившись – випалив.

Володька змахнув руками і впав у жито.

На дзвіниці пробив трівожний дзвін.

З далекої вулиці почувся жахливий крик женщини.

Клим сховався в жита.

На сході жевріло сонце, намагаючись спалахнути великим кущем. У сизому оливі поринав трівожний дзвін.

XI

Велика заля виконкому була увішана портретами і затикана гілками ялини.

Велика лямпа ясно одбивала на стінах суворі лиця прокурора, слідчого й купу адміністрації містечкової.

Перший почав говорити прокурор, за ним слідчий.

Усі слухали, поринувши у якесь забуття.

Завшколою сховавсь за широкою спиною начміліції, а той в свою чергу заслонився Волковим.

Шурка мінявся на лиці і холуйськи зазирав в очі слідчому.

Він говорив од містечка – перший.

Тремтячим голосом, повівши жалібно очима на прокурора, почав:

– Дорогі товариші! Ми й дотепер не можемо прийти в себе од тих жахливих знущань, які падали на нас од Володимира Ворошилова.

– Ми знали, що це внутрішній контреволюціонер, але мовчали до часу, поки перо сількора не звернуло увагу прокуратури...

Шурка зблід і з болем незахованим продовжував:

– Ми втайні боролися з ним...

Містечкові «тузи» заворушилися.

Завшколою тремтів, як осиновий лист.

– Ми боротися з ним не могли... раптом Волков зблід і впав без пам'яти.

Принесли води.

Слідчий і прокурор усміхнулися.

Начміліції зблід і нервово крутив цигарку.

Завшколою ще більше сховався за його велетенську спину.

Прокурор глядів на публіку, що корчилась перед ним, і думав, не слухаючи Волкова:

– Ех, доброхему на вас пустить, шкурники мерзотні!

Тепер говорив начміліції.

Шурка згодом сів на лаву.

Раптом у сінцях застукало, з грюкотом одчинилися двері і в них з'явився розпатланий, босий Клим.

– Стійте! Стійте! – крикнув, розмахуючи руками.

Всі здивовано глянули на його.

Шурка застогнав.

Клим наближався до столу.

– А, й ти тут! – Звернувся він до Волкова.

Шурка схопився з місця і з криком розпачу кинувся з кімнати. Лямпа ясно одбивала суворі контури лиць на стінах.

…Поміж нивами чорними, де хвилюється жито повним колосом, іде чоловік.

Він спішить кудись, перестрибує борозни і межі, важко дихає і щось невиразне вигукує, в розпуці схопившись за голову.

Його розкошлане волосся б'ється цівками по замученому лиці, розірваний комір сорочки показує спітнілу шию, а вітер так м'ягко гойдається на його розколиханих грудях.

– Зрадник! Мерзотник! – иноді скрикує чоловік, падає на межу, б'ється головою об землю і дряпає пальцями суху ріллю.

Ранкова прохолода поклала, здається, спокій на його лоба.

Він став на горбочку, поглянув у бік села і, погрожуючи кулаками. – кричав:

– Гади! Сволочі! – В безсиллі падає на межу, і полилися на змучене лице сльози безпорадности, сльози злости б'ються з очей.

Ранкова пташка спурхнула з жита, звилася над розтерзаним тілом Волкова Шурки і заплела нову, сонячну пісню.

На синьому мундирі неба різко вимальовувалися далекі села.

ОДРУЖІННЯ

Оповідання

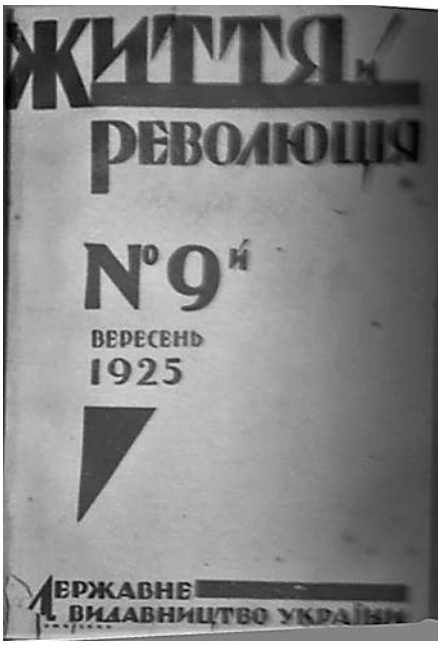

– І от, я став офірою свого власного мозку. Гадаю, що ти не віриш і не долюблюєш привидів і подібних чудовиськ? А радіо, а мозкові позарозумові станції? – запитав Наливайко, твердо рубаючи слова, через столик, позираючи на мене крізь хмари тютюнового диму.

Видно, боляче було йому розговоритись, але пара пива, яка стояла перед нами, розв'язала язик. Він налив кухоль, перехилив без передишки й, глибоко затягнувшись димом, почав:

– І от, видерши з боєм у Комгоспі ордера на кімнату в будинку число 15 на Кузнечній, насвистуючи марша, я пішов у свій давно бажаний куток. Кузнечна – копія провінційних вуличок, уся в каштанах, ч. 15, на розі, де зупиняються завжди неспокійні трамваї. Краще й мислити не можна! – подумав я.

Ось тепер і почалася ця історія. Оця кімната з двома великими, готичного стилю, вікнами, м'якою меблею й пічкою в кахлях, зробила з мого життя якусь чудернацьку, трагікомічну поему. Орендар (колись власник) будинку, з якоюсь садистичною посмішкою одімкнув двері, чомусь боязко переступив поріг і фатально промовив:

– Гадаю, що ви тут виживете… а ось і ці крапки… кров… тут розстріляно дівчину у 1920 році, – і щез з кімнати.

Кинувши кілька рубаних, неясних слів, орендар щез, як сатана, коли заспіває півень. «Машинку строїть гад!» – подумав я і задоволено обвів очима стіни. Все говорило за нормальні умовини, де доведеться мені працювати. А на все інше, на орендаря поклав я…

Так пересипаючись думками, замкнув двері, роздягся й спокійно ліг на канапу. Вечірнє сонце червоно й густо розлилося по підлозі. Лежав, згадував учорашню зустріч; ясно пригадував Ліду… «Яка жвава, енергійна комсомолка!»

Потім запалив цигарку, кілечками пускаючи до стелі дим. Спогади лилися цілим морем і… і щоб ти думав? – шматочками, контрабандно вривалися слова орендаря: «А ось і крапки… кров…»

З презирством одкидав цю думку, як шкідливу для молодої людини, й ще дужче, діловито затягався димом. От саме в цю хвилину… зараз… Власне, я ніколи не вірив Едгару По, не романтик я з колиски, але того, що скоїлося за цей тиждень, ніяк не можу охопити ні за допомогою науки, ані логічно розв'язати. Саме коли кинув бичка, ясно пригадуючи, що роблю, схопився з ліжка й сторожко, як Пінкертон, підійшов до того місця, де орендар ткнув пучкою, схилився на коліна, приглядаючись до стіни. Так.

Я побачив кілька рудуватих крапок. «А людська це кров, чи хтось роздавив настирливу блощицю?» Погодившись на останньому, я запалив електрику, сонце вже зайшло, і сів за стіл, перегортаючи «Бухарина». Години капали дуже швид-

ко. Пам'ятаю, як за стіною пробило 12. Втома борола тіло. Тоді погасив світло, вкрився ковдрою, стуливши очи.

Стояла страшна тиша. Хтось пройшов коритарем, а на розі прошкварчав останній трамвай. Я засинав, у думці підозріло поглядаючи на стіну з роздавленою блощицею. На столі шелестів годинник… Раптом схопився з виряченими очима. Я почув ясно, як щось у куточку, де стояла шафа, тихо зі стогоном плакало. Моя рука полізла під подушку за револьвером, а вуха тонко сприймали тихе ридання. Замок клацнув. Палець міцно ліг на цинґеля.

Я чекав дальшого розв'язку. Але нічого не було. Було так само темно й тихо. Уже спокійно ліг, подумавши: «просто, міцних викурив цигарок…» Аж ось легеньким холодком повіяло од дверей, щось тихо підійшло до канапи, і я з внутрішнім болем почув, як щось упало мені на груди. Рука впустила револьвера. З криком запалив електрику і, ввесь спітнілий, побачив коло себе велику, пом'яту троянду. Двері були так само замкнені, й ніщо не нагадувало, що тут була чужа людина. Обережно оглянув канапу, крісла, й трохи заспокоївшись, сів за стіл.

Думати про сон було б просто таки Божевіллям. Якось пересидів до ранку, підозріло поглядаючи на двері. З сонцем до мене прийшли хлопці – поздоровити з новою кімнатою. Я сумно розповів про минулу ніч і показав троянду. Хлопці, стримуючи регіт, поглядали на мене, як на Божевільного.

– От ще сомнамбула. Та це ж Лідина квітка, забув, що подарувала ввечері? Є закурить?

Я здивовано побачив, що не було ні одної цигарки. Але це не все! Не кінець моїм ночам!

– Дві пляшки! «Обер» поставив пиво. Наливайко випив підряд два кухлі, запалив десяту цигарку і, вже не хвилюючись, казав далі.

– Орендаря чомусь бачив частіше. Він уже не говорив про крапки на стіні, а одного разу, коли я одержав посаду у тресті, навіть зайшов увечері до мене покурити. Але що мені до нього? Я просто вивчав його – не більш не менш, як експоната од НЕПу.

Так ішли дні. Але перша ніч глибоко засіла в мою душу. Орендар зумів посіяти зерно непокою і якогось передчуття. Завжди ввечері мене тягло до себе, погасити світ, лягти і забавлятися тінями. Може, скажеш перевтома, декаданс серед сучасної молоді? Нічого подібного! Було просто бажання поритись на самоті у своїх власних думках.

Одного разу ввечері лив страшенний дощ. Я не міг вийти з дому і лежав сам, перечитуючи газету. Раптом газета випала з рук. Щось забігало по підлозі і скрипнуло столом. Я поволі встав і побачив на столі великого сірого пацюка. З ним упоратися було неважко. Але щось незрозуміло зарядило мої груди хвилюванням.

«Ну, що, як прийде?» – подумав я і мимоволі поглянув на стіну, де були рудуваті крапки од розчавленої блощиці. Одкидав геть настирливі думки, але вони, як одрізані голови гідри росли, подвоювалися і вщерть заповнювали мозок. Було душно. У скронях стукало дзвінко. Я пройшовсь по кімнаті, наспівуючи «Інтернаціонал». Потім поклав дві порції тютюну, закурив і через те, що було пізно, погасив електрику.

Глухо стукав вітер віконницями. По шибках розмазувались краплини дощу. Моя цигарка догоріла. Кинув на підлогу бичка, перевернувся на другий бік, сонно стуливши очи. От.

Не можу точно сказати, скільки часу я так лежав, але схопився од якогось таємничого шепотіння, механічно підняв очи, і, на своє здивовання, помітив темний силует жінки, яка сиділа біля мене на стільці, схиливши на груди голову. Я не жахнувся, але тіло було налите оливом. Пильно вдивлявся в невідому постать і щодалі (помічав), то все ясніш вимальовувалося на темному тлі ночі бліде лице дівчини. Не знаю чому, але твердо й ясно запитав з ноткою крайнього незадоволення в голосі.

– В чім справа? Дівчина гойднулася, упала на мене руками і з болем заплакала:

– Що я тобі зробила? Нащо гониш?

Я чув, як шелестів годинник на столі, як тремтіли руки невідомої дівчини у мене на грудях, і мене взяв жаль. Уже спокійно встав, підняв її скорбне лице, пильно вдивляючись в очи. Але, що зі мною? Коло мене сиділа Ліда!

– Ліда? – радісно вирвалось з моїх уст.

Та біля мене сиділа все та чужа, бліда дівчина. Я тихо, м'яко спитав: – В чім справа? Її лице засвітилося радісно, губи заворушилися і полилися, полилися теплі, тихі слова. Я узнав тайну… вона, молода дівчина, що її забили денікінці в оцих стінах… була разом з червоними…, лице корчилось мукою, і великі сльози капали за груди. Я дізнався, що її коханця забили чеченці, родину вирізано, а її… вона розстібнула комірчик, і я з жахом побачив на шиї дві глибокі криваві рани. Вона шепотіла: «…звали – Аня… було тяжко вмирати… і тоді стояло весняне сонце…». Лице її світліло і врешті зовсім розплилося в сірому густому ранку, що вдерся в кімнату через, великі готичні вікна. Я стояв біля столу, а електрика жовто гойдалась над столом – непогашена. На підлозі круг мене валялися недопалені цигарки. Так пройшла, коли можна так мовити, ніч. Ясно, що день був переповнений спогадами й почувалось, що буде ніч знову з привидами й непорозуміннями.

Чомусь не терпляче чекав ночі. Так, загіпнотизована очами гадюки, ласка непереможно стремить у одчинену пащу з отруєними зубами.

Відчував, що я хворий. Лікар приписав морфію, і от зараз коло мене лежить маленька коробочка сонного порошку.

Упала ніч. Але це була й остання переплетена чудернацькими витівками природи. Я засинав м'яко. Морфій наливав жили солодкою, густою втомою. Вії важко падали на очи. В кімнаті стояла мертва тиша. Я, ніби покалічений на операційному столику, жартома рахував до ста. Раз… – сонно-м'яко – два… – рахував довго, аж коли по кімнаті розплилися гострі, весняні пахощі конвалій. Вони сповнювали мої ніздрі, бальзамували і споювали почуття молодими бруньками.

Радісно схопився на лікоть і здивовано побачив, як із темного кутка у якомусь сяйві до мене йшла учорашня дівчина. В куточках губів ховала усмішку. Рука міцно держала жмутик васильків. Я сів на канапі, простягнувши до неї руки. Щось незрозуміле шепотіли мої губи. І от… зараз не пам'ятаю… – шматочки тільки… здається, вона наділа мені на лоба віночок з польових васильків, холодними, помертвілими губами торкнулась моєї шоки, а руками оповила шию.

Оце ті шматочки, що запам'ятав крізь густі хмари морфію. Потім – спав мертвим сном. …Прокинувся од якогось шуму. Сонно обвів очима кімнату і здивовано побачив коло себе орендаря і ще п'ятьох невідомих осіб чоловічого полу. Орендар кричав, розмахуючи руками:

– Гражданин, годі вже цілуватися, пора в Загс, уже дванадцята, – і ткнув пуч-

кою на канапу, за пів аршина од мене вбік. Я, не розуміючи, оглянувсь. І, о земле! На подушці, розкидавши в непритомності руки, в самій сорочці лежала донька орендаря.

Невідомі люди дегенеративно усміхались, позираючи на мене, як на злочинця… Наливайко змовк, винувато схиливши голову.

– Отак орендатор зумів піймати зятя з посадою в тресті! – швидко промовив я, щоб зам'яти цю балачку, і для ілюстрації замовив «оберові» пів дюжини пива.

ТАЛІСМАН

Оповідання

№ 22, 1925 р.

– Противна пико, хай тобі чорт! – Ревів Охріменко, запустивши усі п'ять пальців за комір жовтому солдатові. – Ось чого заманулося?

Іронічно. Але помітивши, що такі вокальні вправи не доведуть ні до чого, Охріменко труснув усім тілом косоокого китайця і, повернувшись бокаса, жбурнув його у двір.

Червоноармієць вилетів на вулицю.

Охріменко підійшов до ліжка, де злякано, зігнувшись сиділа його жінка, і ніжно, милуючи її долоні, промовив:

– Він нічого тобі не зробив?

Вона, як годиться чесній, вірній жінці, обняла мужа за шию і рясно заридала.

Так традиційно закінчилася сімейна історія…

Але на столі лежала річ, якій судилося, жартами долі, створити з свого мізерного життя повну авантури історію.

Це була звичайна військова «будьонівка» китайця.

Охріменко помітив її тільки зараз і, з огидою взявши її за ремінець, викинув у розчинене вікно.

Шолом, розпластавшися як метелик, упав на тин і гострим верхом почепився на кілочку.

– Гарна штука, – скрикнув Єгор, мірошник з вальцьового млина, повернувши на пальці шолома. – В галунах уся, військова і флегматично (така вже нація), всунувши в кишеню, пішов по вулиці.

Дома жбурнув знахідку на піл, натяг спецодяг і городами подався на зміну.

Так сіро і спокійно могло б усе закінчитися, коли б не Єгорова молодиця.

Не довго думаючи, розгорнула вона «будьонівку» під піч, поклала в неї яєць, а зверху посадовила квочку.

Її старанність переходила межі.

А в цей час ображений, загубив військову індивідуальність, китаєць, сидів у кропиві під тином, пильно позираючи косим оком за екскурсією свого шолому.

Військова дисципліна химерним чином, втиснула в його східну голову чудернацького наказу, де говорилось, що саладат, загубивши яку б то не було казенну річ, карається на горло.

І затрусився з радости, коли впевнився, що мірошник вийшов з хати у власній шапці.

Вечером, коли темно і щільно зійшлися вулиці, Ходя підтюпцем підійшов до хати мірошника, сторожко постукав у вікно.

Молодиця спершу подумала, що простоволосий, розгублений салдат п'яний, але, коли китаєць якимось крученим стилем почав говорити про Єгора, стукаючи себе кулаками в груди, вона, невинна жінка, одступила од нього на два метри.

Твердо була переконана, що салдат хоче її любити і по асоціації згадала свого Єгора, який так само бив себе у груди, присягаючись в…

А Ходя говорив. Говорив швидко з дитячим тремтінням у голосі.

Її охопив жах.

Боязко поглядала на китайця, який встиг уже впасти на коліна, нічого не розуміла з його белькотні і хотілось просто кричати, гукати на сусід.

Її вуха ловили вібрації його голосу і поодинокі слова:

– Я вас благаю…

Вона одступила до сіней, але китаєць ухопився за спідницю й трагічно волікся по долівці.

Хтозна доки б тяглася ця кумедна історія, якби двері не відчинились і на порозі у весь свій зріст не став Єгор, а за ним – амфітеатром його колеги – мірошники.

Спершу Єгор пополотнів, сціпивши губи, потім його губи розпливлися в демонічну посмішку і хрипко скрикнувши:

– Ось як , собака! – кинувся на бідного китайця.

Психологічний клубок… Різкий рух Єгорової руки, і Ходя, ударившись об одвірок головою, вилетів у темряву, у ніч…

Мірошники зареготалися. Молодиця непритомно схилилася і застогнала.

– А ти що? Вже полюбила? – суворо наступав не неї Єгор і вже люб'язно обійняв її за талію, м'ягко сказав:

– Іди, старенька, цибульки накришиш.

І в горілчаному, перемішаному з цибулькою чаду, грянув чийсь тенор:

«Ой нє вєйтєся русиє кудрі…» За ним п'яно і недисципліновано: «Над моєю больной головой…»

Млосно було мірошникам в тісній хаті Єгора і жовто гойдався смердючий каганець…

* * *

Китаєць, зробивши рекордне сальто з рук дужого мірошника, і насамперед кинувши кілька нечуваних лайок, зовсім зник з кону.

Він безсилий уже далі робити історію в нашій повісті.

Перша лайка була кинена Єгору, друга – на адресу власника повної жінки Охріменка. Обидві лайки говорили одне й теж: його шолом мав повне право фігурувати в різних драматичних історіях…

* * *

Між цією «увертюрою» й другою частиною ми будемо говорити найвищою мовою, минуло три понеділки і молоденькі курчата встигли скинути з себе захисного панцира і вилізти з шолому на землю.

Єгор так само ходив у млин, але чомусь його лоб все більше і більше вкривався глибокими зморшками. Чи тому, що він виписав газету?

Він мняв, читав газету до утоми. І з кожним номером все нова і нова смужка лягала на його мірошницькому лобі. Певно, через це саме його очі почали горіти глибоким, мудрим зором.

Власне, хто не читав газет за 1922 рік, коли передовиці корчились тільки жахливим голодом на Поволжжі? Чиє око не помічало, як ввечері серед степу притулялася ватрага з істотами, ім'я яким все ж таки людини, а на ранок коло холодного попелу лишалася невідома, свіжа могилка?

І чи нормальна людина не займеться колись, як в спокійні академічні фоліанти не внесений ні один рядок в цій справі і могильними шалом – правди.

От!

* * *

Другу частину мусимо починати з того моменту, коли Єгор, збираючись у млина, вовтузився коло чобота з гнилою усмішкою і в нестямі, розтуливши рота, зробив коротеньку спортивну вправу

– Марусю, – було внаслідок його напруження.

– Зараз!

Чи може жінка поспішати до Єгора, коли курчатам треба конче посипати пшона і вимести з-під печі.

Ні! Звичайно, ні!

Вона взяла на мизинця шолома, усього закаляного з шкаралупинками в середині і, одвернувши носа вбік, повісила його на тину. Таким чином «будьоновка», хоча це вже було якесь непорозуміння, а не військовий шолом, офіра випадкових примх зовсім цивільних людей, побачила жовте сонце, набіраючись нової потенції до свого особистого життя.

А життя ішло своєю невблаганно-спокійною чергою. Ішло воно скрізь по всіх заулках широкого світу.

Єгор: стоїть зараз у млині, спершись на мішка борошна, загіпнотизований пізньою тишею – перекликається глибокими, до болю гострими думками.

Він, як корова, ремигає газетними відомостями і, врешті вкрай переповнений бажанням, хоч раз побачити «людожера» з Поволжжя.

Йому все з'являвся (в ріжних варіяціях, звичайно) образ такої істоти, але інтуїтивно почував, що не в силі створити хоч що-небудь подібне і мучився тому.

Раптом упав на поміст і вже спокійно побачив, що мішка коло його нема, а на вулиці пирхнула коняка.

Один рішучий стрибок до дверей і в пальцях забилася темна постать. Втяг до світла і як вчений фізіолог, став пильно розглядати дефективне, повне шансів на вимірання, лице незнайомця.

Стрибнула думка, яку він плекав так довго. «Певно цей!» – і ще дужче заінтересувався експонатом. Але прийшлось одхилити шию, бо злодій блиснув ножем перед лицем.

Єгор з огидою кинув його в темряву і зачинив швидко двері.

– Фу, чорт! – кинув спітнілий Єгор.

Потому запалив в цигарку, підняв з помосту рваний картуз злодія і, схилившися над цим картузом, замислився. Щаслива усмішка на мить засвітила того лице і знову провалилась. Бо Єгор всією істотою, довірявся математичним формулам, враховуючи на скільки хватить випадковому гостю.

* * *

А Літка без коня. Відправивши борошно з млина, він уже сам займає наш розділ, усунувши так спокійно Єгора з тому повісти.

Він любовно поглядає повного мішка і тільки виїхавши на серед села, помітив, що холодний вітер заплутує і кучерявить його простоволосу голову. Але на

мить з воза, простягнув руку до тину, де на кілочку теліпалася якась чорна річ і, труснувши накидку об полудрабок, на голові його опинилася , з пахом мускусу, «будьоновка».

– Петрик, ти замерз, – ніжно прошепотів Літка,– схиляючись над маленькою постаттю сина.

Коняка фиркнула, торкнувши пахучу, росяну траву.

* * *

Їхали день, два, їхали без ліку днів, пасли коня у глибокій долині й варили собі житню лемішку. Врешті перебрели річку, опинилися у великому городі, де стаття суворого кодексу зупиняла Літку як злодія, що викрав коняку восени в селі і повели його грубі люди в червоних кашкетах, лишивши Петрика на руках якоїсь філантропічної двірнички.

Переступивши бупрівський поріг, Літка прошепотів щось ніжне, що не піддається перу поета, і впав на солом'яну постіль своєї камери.

* * *

В перерві між цією невизначною на перший погляд подією і сьогоднішнім осіннім днем, що надокучливо розмазує свої сльози на шибках, не минуло й трьох місяців, але Літки було не впізнати.

Глибоко очі горіли якимось лиховісним огнем, а в пам'яти, навіть лице свого Петрика стояло якесь сіре, невиразне.

Його душила і мучила гарячка. А сьогодні, коли покликано його до завідуючого бупром, він пішов інстинктивно, як товар, ледве волочачи ноги.

…Молодий, смокінгований чоловік посунув йому крісло і ніжним дівочим голосом почав читати йому «амністію».

Літка байдуже позирав на стіни.

– Все? – спитав завідуючий.

– Все!.. – мертво прошепотів Літка.

Так розумно збудована наша планета.

А Літка дисципліновано покинув погані стіни і опинився на вулиці.

Вільний від соціяльних обов'язків, як і від будь-якої власности.

Перший крок був у напрямку до підвалу, де лишився Петрик, але там вже його не було, і стара двірничка вказала Літку на базар, де на розі шумливої вулиці сиділо простоволосе хлоп'я, виспівуючи якусь пісеньку.

Літка широко вхопив Петрика, підняв його на руки і голосно, паралізовано заридав.

Врешті, стримуючи сльози, скинув з себе «будьонівку», труснув нею об деревину і на всі гроші, які дав за неї барахольник, купив Петрикові бубличків.

На цьому можна й закінчити б.

Власне, чи не обійшов я ваші шляхетні сподівання, закінчивши оповідання нечуваною кльовонадою, де половина дійових осіб сміється, а друга – плаче.

І чи не являються ці рядки звичайним, шабльоновим трюком?

Ну що же!

Хиба не шабльоновано моргає Венера, або хмуриться – войовничий Марс?!

– ?

ЖИТТЯ

Оповідання

№11, 1926 р.

I

Вулиця криво, жовто корчиться вбік, кропивою вростає, тином. Над майданом церква, вечером – золото одсвічує: жовтою цибулиною зверху, мовчить, гостро.

Лише курява підніметься удень, зашарудить по шибках піском, затихне раптом.

Сумно. Люди сірі, мов свитка на дядьковій спині. Глуш.

Очі у Барського зелено блищать, як через шклянку самогон одсвічує.

Дні зацвіли зелено в очах, зелено бачать, кропива тином густа, високо в шибки.

Сумно…Під головою Барського рука терпне, дивиться він униз на вулицю, байдужо докурюючи цигарку.

За столом виконкомівський секретар монотонно чита протоколи.

Барський зневажливо прислухається до гнусавого голосу, потому спльовує на лутку, скрипить стільцем: дурень.

– Читати другий?

Ляпай!

Майдан перед виконкомом широкий, жовтий, мов сухий череп коняки. Вітер кошлає верби, кошлається кропива під тином, жалить. «Сумно», Барському хочеться піти у степ, зійти на могилу, на вітер груди розіп'ясти, впасти. Тоді радісно, пружне тіло у землю холодну, по жилах кров кипить, чорт!

А замість того збоку одноманітно читав секретар.

І хотілося чомусь підійти до цього сухорлявого чоловічка, ляпнути долонею по тім'ю, звалити його з ніг. І взявшись за боки, довго реготатися. Паршива канцелярська криса!

Палив цигарки. Робилося страшно і порожньо в середині. Топився димом в'язко.

– Викачуйся сюди, пацан! – крикнуло з вулиці дзвінко, ніби брязнула шибка.

Барський, зчервонівши на лиці, побачив перед вікном Гринського з дівчиною незнайомою під руку.

– Я так, зараз… несміливо промовив..

Чув як дівчина зневажливо фиркнула за рогом. Весело зареготався Гринський.

Барський од несподіванки не міг поворухнутися.

– Все? – нарешті крикнув до секретаря.

– Трохи ще…

– Вшивайся , забирай і це, рішуче тицьнув пальцем у купу протоколів.

Заляканий чоловічок похапцем згорнув папери, скоса помітив на своєму секретарському лобі пару чорних очей Барського і вирішив негайно ж ретируватися.

– Цікаво, що за одна? – пригладжував волосся на голові Барський перед лакованим шкапчиком.

Пригадав ясно: ліве око примружене хитро й лукаво, на щоках ямочка, шатенка…

Неприємність зникла раптово, так само, як випарюється бензина з відіткненої пляшечки.

Лакований шкапчик виблискує, кабінет великий, довго й різко скриплять чоботи, вилискують біло.

Барський непереможно вдоволений із себе.

– Да…

Ходив довго, рипаючи чобітьми.

– Да, Горпино! Чашечку…

Боса, груба, мов днище, дівка, поставила молоко на стіл і одійшла до дверей.

– Куди, сідай отут…

Барський усміхнувся іронічно. Його бавила ця людина.

– Якого біса, вас не бачила, відійду?! – і раптом важко сіла у крісло.

Барський кахикнув. На вусах біліло краплями молоко.

– Горпочко, чому не виходиш заміж?

– Вийдіть ви краще! – одрубала дівка, соваючи по підлозі босими ногами.

Смачно допивав чашку

– Чому в тебе, Горпоко, ніс такий, а не нюхаєш табаки?

– Гавкав би, як тиква теж! – рішуче пішла до дверей.

Барський їкнув. Скрутив цигарку.

– Дичина…

Прислухався, як у столі ритмічно шелестів шашіль.

П

На дворі шкврчала спека. Земля під наведеним на неї фокусом кололась млосно. В синьому, чадному небі плавала лелека, розправила крила і, не зворухнувшись, завмерла.

Душно до сказу.

Термометр на кухні, але до чорта всі термометри! Стояла така спека, що можна було спокійно накрасти кавунів з баштану, підійти до катраги і крикнути, не злякавши сонного спітнілого дядька.

Під таке сонце можна було… Словом, що було так душно, що…

Барський, сховавши тіло у воду, не надіювася вилізти на беріг. Голову хусточкою білою пов'язав, очі примружив на сонце – ніжно.

Був сам на річці. Гринського не застав дома. Тоді зробилося одиноко й сумно. Взагалі, Барський ніколи не ходив на річку сам. Молодий брандмейстер умів розворушити його мляву фігуру, умів дихнути чимсь молодим, заразити бадьорістю. Їх товариство було щільне і дружнє. І коли б хто переконував Барського, що Гринський їде до міста, він зараз уже найняв би візника їхати разом.

Так звикають один до одного лише люди, які зблудили в безкінечній, жахливій своєю порожнечею пустелі.

Барський подумав упевнено: він прийде сам зараз.

Хлюпав на лице воду.

Нарешті, виліз під вербу, перекинувся на спину в ніжному дріманні.

Зверху, мов величезна баня обсерваторії, синіло небо. З степу ледве ворушив вітер. Шелестів дрібний пісок, пах межами. Густо зеленіла верба.

«Конче познайомитись, зійдусь з нею».

В очах примарно стояла незнайома дівчина. Думав довго, усмішкою смикав губи.

Тіло густе й червоне, мов свіже м'ясо в різницях.

Шелестів і пах отрутою гіркий степовий пісок.

Зверху густо зеленіла верба.

– Вставай, пацан!

Барський сполохано ворухнувся.

Ні, моя рука, а очі сліпнуть на сонці. Я дивлюся, груди важко дихають. Не можу. Краще спокійно буду оповідати про те, як випливає місяць з-за хмар, або перекидається блискучий Віз, але перед цією картиною…

Була, приблизно, така: голісінький Барський перед незнайомою дівчиною з Гринським під руку. Зверху кучерява верба млосно лягає, синіє річка зручно.

Барський в раптовій несподіванці заклав за спину руку, очам п'яно.

– Рекомендую мій сальцесон! – ловко влаштувавши пальцями в вухо Барському, зареготався Гринський.

Дівчина спиною повернулася на вітер.

Чому мовчить Барський? Чому не хапається за одіж, або не біжить до води? Він пильно дивиться в очі Гринському, палив, електризував, кпинив його.

Нарешті стрепенувся.

– Це ніколи не забудеться! – прошепотів і в кілька кроків опинився в воді.

Хвилі зламалися. Білим шматком тіла…

Барський плив на другий бік у високу, густу осоку.

Гринський, не розуміючи, постояв трохи, узяв під руку дівчину і пішли до села.

Ш

Осока гостра і колюча, мов ніж. Ховає голову Барський, п'яніє голова, терпне болем, ниє. Чомусь зірвалося з зубів

– Гаразд… побачимо!..

А Гринський плутався в догадках. «Чому втік? Невже перед барахлом оцим розм'як?» Скоса глянув на дівчину, вбік.

– Скільки років йому? – раптом запитала вона Гринського.

– Молодий…

Далі мовчав. Коли прощалися, плюнув на землю гидко.

IV

Спека змінилася дощами. І ішли сірі й вогкі дні. В душі було порожньо й сумно. Шибки розмазувалися жовто, забруднено, ніби хто виливав на них землі з давно забутої ділянки.

Барський зрозумів, я не дурень і не хлопчик якийсь безусий. Ладно!

Згадував довго й рішуче: хіба Гринський, брандмейстер містечковий не компрометує владу з боку пожежної справи?Чому не виїхала пожежна, коли вигорів увесь куток ущент? Пив. Пив тоді брандмейстер Гринський. Да! Мовчати годі…

На столі пакети. Пише до округи на Гринського, Барський перевіряє факти пожежі за рік. Авансом посміхається люто.

«Барський не дурень і не хлопчина безусий».

Сьогодні зустрілись випадково.

Гринський підняв кашкета. Барський уже повернувся до нього, зробив крок, але, раптом щось пригадавши, суворо згорнув брови.

«Побачим, як заспіваєш далі!»

Знав: на столі пакети на Гринського брандмейстера містечкового. «Гад!»

Вечором, коли лягав спати:

– Хлопець гарний, шкода! –хотів спалити пакети. – Гад, побачимо.

Пригадав річку криву, верба тмяно-зелена…Гад!

Дні були холодні й вогкі. Гнило пахне вітер, голову каламутить.

Тепер у душі порожньо, як у гаманці безробітного.

Сумно падають хмари.

V

Одного дня почув переконуюче.

– Гринський переходить до міста.

– Коли їде? – похапцем запитав Барський. – А втім байдуже…

Курив багато, глибоко давився димом.

Пішов додому раніше звичайного.

– Невже?

Не вірив, коли відчинив двері.

Хотілося зараз піти до Гринського, узяти його руку й так дружньо запитати:

– Ваню, не їдь, а я?..

Вечором не світив лямпи. Дивився у темряву густу, ворушив губами.

– Життя пропало.

У скронях стукало важко, з болем.

VI

Знову дощ.

Барський відчинив вікно, холодив стомлену голову.

Вулицею проїхав дядько. Коняка глибоко бовталася в калюжі.

Зверху дрібно сіяло з решета.

Хилило спати, наливало жили важко й тмяно.

Здавалося ніколи не буде синім, оце замурзане, густе небо.

Сьогодні вирішив не йти до канцелярії.

Раптом підняв стривожено голову.

Вдивлявся пильно, розпачливо.

Гринський, згорбившись, сидів на возі, виїжджаючи з-за рогу. Часом затягався цигаркою.

«Їде!» – подумав з острахом Барський.

– Ну, прощай! – весело крикнув Гринський, під'їхвши ближче.

Барський хотів вискочити з вікна, але лишився нерухомий і мовчазний.

За рогом сховалася підвода.

«Так швидко!»

Хотів сісти на канапу, запалити цигарку, але чомусь натяг кашкета, вискочивши на брудну вулицю.

Бовтаючись в калюжах, вибіг за село.

Оглянувся. Спереду тихо котився віз. Барський поспішав. Падав у багнюку, згубив кашкета, а за шию текла холодна й липка вода.

Хотів крикнути, гукнути, та в горлі важкий і густий клубок.

Нарешті…

– Ваню! – схопився за полудрабок, вловивши руку Гринського і, захльобуючися, крикнув з одчаєм. – Ваню не їдь!

Стерня шелестіла вогко і сиро.

З густих хмар сіяв порожній, одноманітний дощ.

КУЛЬТУРА

Оповідання

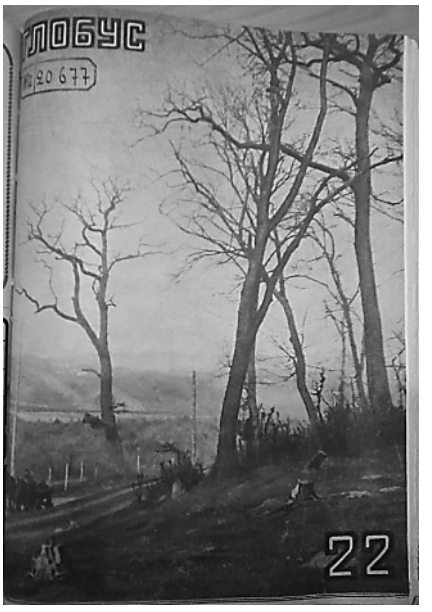

1926 р.

– Я продовжую. Пляшку!

– Ви не підсолюєте пиво?

– Ну от, – повторюю. – Українська Соціялістична радянська республіка і не що инше, як конгломерат ще неатрофованих інстинктів.

Спробуйте переконати мене, висуньте свої аргументи і, я певний, вони розсиплються ущент перед ясним непорушним фактом, якого я саме бережусь.

Це я просто якесь скандальне явище, якась нечувана нісенітниця, або якийсь барбарський, грубий вчинок.

Я особисто не проти сьогоднішнього стану речей, а лише хочу підкреслити момент, що є міцним ґрунтом моєї думки і схарактеризує наше суспільство з культурної сторони.

Пляшку! Прошу, курите? Кинули? Шкода.

От.

Нарешті, після неприємности з батьком, Ілля Запольський вирішив піти розвіятися до клубу.

Натяг шкуратянку, грюкнув дверима і, наступивши в сінцях на собаку, вийшов не вулицю.

З Подільського базару густо несло вечірніми міязмами. На Дніпрі знявся густий надимлений туман. В повітрі чутно гноїлася злива.

Запольський увійшов до читальні, носа устромив у свіжу газету і, не слідкуючи за рядками, думав.

Він думав про ніщо.

Так думають люди, щоб нічого не думати. По газеті повзала велика меланхолійна муха.

КУЛЬТУРА

Оповідання Сергія Жигалка.

Було тихо.

Кроки Запольського дуже падали на будинки.

Він іноді, почуваючи важку ворожнечу в середині, чомусь зробилося байдуже до всього, хотілося лягти на камінь і забутися безнадійно-глибоким сном.

Кроки прикмітливо-ясно відбивалися на будинках.

Несподівано, в проїзду вискочила

Запольський скочив на ноги і відкинувши капюшона, почув тихе й несподіване:

— Ви лицар.

Уже в районі подумав — лицар. Так говорили в Середні віки. Ос . . . . . .

„Пляшку!

Чому не підсолюєте пива, гіркуте!

— Я продовжую. Пляшку! Ви не підсолюєте пива?

Згорнувши газету, Запольський вийшов. Вулиця давно спала. На розі під ліхтарем метушилися дві тіні і раптом зникли.

Було тихо.

Кроки Запольського лунко падали на будинки.

Він ішов, почуваючи жахливу порожнечу всередині, чомусь зробилося байдуже до всього, хотілося лягти на камінь і забутися безнадійно глибоким сном.

Кроки пронизливо ясно відбивалися на будинках.

Несподівано з проїзду вискочила темна постать, схопила Запольського за коміра, намагаючися кинути його на землю.

Все це зробилося в одну мить, так раптово, як падає метеор з неба.

Запольський інстинктивно присів, зробив коротенький рух лівою рукою і на своє здивування помітив, як у невідомого замість носа виросла кривава рана.

З огидою кинувся від нього. Прутко біг улицею. Чув, як за ним тупотіло багато ніг. З кожного проїзди проти нього вискакувала темна постать.

Більше не вистачало сили. Серце намагалося вирватися з середини.

А інстинкт самоохорони стьобав його по ногах, гнав на ріг улиці і, коли б…

Власно невідомо, що могло тоді бути, як великий автомобіль, що хрипко мчав у темряву, перепинив йому дорогу.

За спиною гналися бандити.

Запольський недовго роздумуючи, мов кіноактор, полетів у автомобіля, від страшного напруження, стуливши очі.

Потому озирнувся круг себе.

– Просто вбивство… пробачте мене…небезпечні особи! – неловко шепотів Запольський молодій, заляканій дівчині.

І, перекрикуючи машину:

– Я дуже прошу не ображатися на мене… Запольський…

Чомусь на світ показав свого скривавленого кулака.

Раптом його лице торкнулося її шиї.

Авто з розгону зупинився перед високим, сірим будинком.

Запольський скочив на землю і, піднявши кашкета, почув тихе й несподіване:

– Ви лицар.

Уже в районі подумав: так говорили в середні віка. Фе!

Пляшку! Чому не підсолюєте пива, гірке так!

Отже й після цього ви будете розпинатися за новий побут? Коли так, лякаюся за ваші розумові здібності.

Факт здається ясний і не потребує корективів.

Розуміється, ви поставите крапку, підведете праву руку, як це роблять піонери, й бухнете:

– Хай живе фізкультура!

Страшна помилка.

Хіба моральне явище, стрибати до невідомої панянки в автомобіль і, бравуюче, показувати їй свого скривавленого кулака?

Дивуюся. Але це ще не все. Дальніша історія показала нам усе нутро сьогоднішної громади. Сірників!

Може візьмемо білої? Не хочете? Ну, я сам.

Потому вони познайомилися. Вона – донька «якогось» туза. Віра. 19 літ.

Звичайно, було кохання, вечірні зорі, бузок і всяка нісенітниця, сурогат потолоченої, знівеченої холодної душі. Але про це ви можете вичитати десь у гарного романіста. Це нам зовсім не потрібно.

Трагедія сучасності розгортається лише тоді, коли човен з Вірою і Запольським зупинився перед високими горами Трипілля.

Ви бачили фільм «Трипільська трагедія»?

Гаразд. Мотор затих. Віра закоханими очима глянула на Запольськоого, поклала йому на коліна чорну голову, погляд свій устромивши в саму далечінь Трипільського неба. Запольський закурив.

Меланхолійний, як та психіка українця, ранок поволі чіпляв на стрункі якорі легкі, золотаві хмарки. Тіло, мов віск топилося під повним сонцем.

Десь засвистала іволга.

Запольський глянув на Віру, дрімала, потому очі свої перевів на берег, на руді гори, на корчуватий березняк при воді.

З боку напівприсипаний піском лежав розбитий панцерний пароплав. Було пронизливо тихо над цим кладовищем колишніх баталій. У горлі Запольського з'явилися корчі. Він тихо торкнув Віру.

– Віро!

Розплющила очі, глянула йому в лице, скрутила собі на голові волосся в жмут, знову мовчки глянула в небо.

– Он, саме на тім місці стояла батарея Зеленого. Наш панцерник, ти не спиш, Віро?

– Ні, – рукою бовтала воду.

– Це кривава історія, коли б нашого не знали керманичого, ми б швидко рознесли бандитів. Тепер залізо піском занесене, Віро.

Він говорив довго, димом захлинаючись. Родив слова, з якоюсь мукою кидаючи їх у тиху синь ранку. Малював парадизм бандитської ночі і дійсно мучився згадками, як щирий учасник незабутньої трагедії. Човен непорушно стояв у воді й чадно одгонив нафтою. Запольський витягнув цигарку, тремтяче запалив її і, простягнувши руку в бік розкиданого в балках села, прокричав здавлено:

– Сорок хлопців, сорок Комси лягло он там! Ти розумієш, ти розумієш це?

Віра, не піднімаюччи голови, запитала:

– Ваню! Я ніяк не підрахую, скільки буде, коли метр тюлевого 17 карб. 45 коп., а всього 17 метрів.

Запольський випустив цигараку з рук. Потому схилився низько над Вірою, заглянув пронизливо їй у вічі, прошепотів:

– Віро?

Був блідий, як смерть, губи дрижали. Нарешті, закрутив мотора, мовчки висмикнув коліна з-під Віриної голови і, повернувшись до неї спиною, взяв стерно. Мотор незграбно поколупав тишу. Човен стрілою понісся блискучою, гладенькою водою.

Віра ударилася головою об дно, сіла на лавочку, хусточку приклала обома руками до очей і, здрігнувши плечима, заплакала.

Човен швидко минав переліски, коси, нарешті, над головою заблищав Київ.

– Ваша картка! – подав Вірі її фотографію Запольський, вискочивш на берег. – Всього найкращого!

…Ви ще будете мене переконувати? Істина: у нас ще й тепер не атрофувалися Скитські інстинкти.

– Ви зараз сидите, мов куриця вохка.

– Я не п’яний, я зовсім не п’яний!

– А ваша морда чомусь опухла. Це дивно. Що за рятівники культури, – видавив з себе.

– Може білої? Не можеш, не п’єш?

Дурень ти! Пляшку!

«ЗНАК ЗЕРО»

Фейлетон

№ 1, 1927 р.

Жити б Смілянському на селі, довго й спокійно, виконувати обов'язки секретаря виконкому, а у неділю вийти за царину і грати пристрасно на сопілці. Та ні ж! Доля такій істоті становить низку зовсім непередбачених пригод і неприємностей.

А тут ще командирували його до міста: зайвий плюс до «історії». І пропав секретар виконкому, зійшов з рейок.Було так. Вечором, перед від'їздом на село, Смілянський зайшов до кінотеатру.

– «Знак Зеро».

Публіка істерично тупала ногами, плескала в долоні, – на екрані боролися, намагаючися когось стратити.

А Смілянський нерухомо сидів на «третім» місці, инколи терп, горів невідомим огнем, – зовсім не уявляючи наслідків цього горіння.

Хіба знає офіра хуліганських жартів, що з нею буде за темним рогом вулиці?

Сеанс закінчився.

Смілянський ледве протиснувся на вулицю, потому, вигукнувши якийсь дикий звук – прудко побіг на станцію.

Не чув'як свистали і гналися за ним міліціонери.

На розі перекинув насіння перекупки, звалив з ніг панянку, – і після низки дрібненьких злочинів – опинився перед касою.

– Даси, нарешті? – крикнув на касира, кинувши гроші.

На плече лягла рука вартового.

– Знак на мордяку хочеш? – фатально прошипів Смілянський, і вже вільним пішов до вагону.

На лавах було порожньо, але, на це не звертаючи жодної уваги, секретар наш виліз на найвищу поличку. Там розірвав свого брезентового портфеля, прорізав дві дірочки і старанно надів собі на лице. Зітхнув важко й тоскно: у кишені не було револьвера.

Він уже не який-будь секретар виконкому, паршивий провінціял, він... схилив голову вниз і на цім думка увірвалася, бо у вагоні вереснуло дико й розпачливо. Якась жінка, що тільки но сіла на лаву, підняла голову і на свій жах побачила якусь істоту у машкарі.

Зомліла. Ускочили кондуктори і не помітивши нікого, витягли жінку на свіже повітря. А Смілянський, задоволено посміхаючись, лежав на поличці.

Другого дня до голови виконкому зайшов секретар. Презирливо кинув папери.

– Я більш не секретар. Можете звільнити!

Голова пильно глянув йому в очі.

– Що з вами, товариш Смілянський? Хто може, так гарно вести справи? Ні, я вас не відпущу.

Смілянський мовчки вийшов. На порозі кинув:

– Буде пізно!..

А потім на селі пройшла чутка: щось не все гаразд. Пізно уночі, якась людина вилазить на дзвіницю, розмахує руками, потім прудко бігає вулицями. Десятник запевняв: сам бачив, мара, лише чорна.

А на ранок, біля виконкому з'явилося несподіване. Крейдою виведено: «Знак Зеро».

Голова виконкому скликав раду. Запитали лікаря, але той розвів руками:

– Ні чорта не розумію!

Релігійні люде найняли попа, одслужили молебня.

Але все ж таки, на ранок з'являвся напис: «Знак Зеро».

Одного разу, вечором, коли ще голова виконкому читав газету, до нього у вікно постукано, потім зламалася шибка і звідти висунулася жахлива твар. Голова охолов, не спромігся навіть схопитися за револьвера. А машкара шепотіла:

– Довго будеш чекати секретаря?

– Ні, знайду! – крикнув голова і без пам'яти упав на долівку.

Револьвер його зник.

Це так вплинуло на нервового голову виконкому, що він негайно запросив з міста наряд кінної міліції і пожежну команду.

– Все може, бути! – злякано думав він.

А на ранок з'являвся містичний напис крейдою: «Знак Зеро».

Селяни деморалізовані такою таємничістю виїжджали у другі села, дехто продавав усе своє майно і зникав хто-зна куди.

Життя було неможливе під загрозою невідомої істоти. Піп цілком і рішуче відмовився служити молебні і одного разу зовсім виїхав до міста.

Міліція і пожежна команда не приходили. Виконком працював паралізовано й не регулярно. Лише один «Комнезам» почував себе спокійно й твердо.

На зборах своїх незаможники постановили: «щоб то не було, зловити мару і передати до міліції, як контрреволюціонера».

Але й це не помогло.

Одної ночи, голова комнезаму, повертаючися з гулянки до дому, на вулиці помітив чоловіка, який намагався злізти на вербу.

«Комнезам» підбіг до нього, схопив за шию і тут же упав на землю. Над ним зареготалося глухо й погрожуюче.

1927 р.

На щоці відважного «комнезама» була маленька ранка, а на дверях виконкому той же незрозумілий напис.

Нарешті, з музикою приїхала пожежна команда й кінна міліція.

Селяни радісно кричали «ура» й співали інтернаціонала.

Було святошно, як на Великдень.

На майдані перед селянами начміліції кричав:

– Ми побідили на фронті, але в глухих селах ще й досі панує гидра капіталу. Те, що у вас тут панує, буде знищено в одну ніч. Сю ніч кінець брехням і релігійним дурманам.

А ранком знову на дверях виконкому той самий лиховістний напис: «Знак Зеро».

Потому з'явилося щось зовсім несподіване.

Ночами за селом розпачливо кричав якийсь чоловік і, коли вартові міліціонери шукали його по кущах, з дзвіниця дзвонило дрібно, на сполох. На хресті церкви з'являлася тінь, робила рухи руками і швидко, по стіні сповзала на землю.

– Далі таки неможливо! – рішив начміліції, і підсилив нічну варту,

Пожежна команда набрала повні бочки води, чекаючи слушного моменту, щоб накачувати її у помпу. Коні завжди були запряжені і старанно жували овес.

Час, нарешті, наспів.

Було за північ. Вартовий біля церкви помітив якусь тінь, що уперто намагалася вилізти у вікно дзвіниці.

Вартовий підбіг до невідомого, вистріливши. Тінь ускочила у вікно.

Селом пролунали постріли вартових.

Пожежна команда з запаленими смолоскипами підбігла до церкви, накачуючи воду.

У церкви було таємниче тихо й темно.

Раптом на хресті з'явилася тінь, махнула руками і швидко сповзла униз.

Це було так несподівано й жахливо, що кінна міліція чим дужче поспішала тікати, а пожежники попадали на землю.

А невідома тінь спокійно стояла на землі.

Потому трапилося непередбачене.

Міліція, повернувшися знову до церкви, – вистрілила. Тінь перескочила тин, вискочила за село.

Пожежна команда поспішила за ним.

А в стену хтось кричав різко й жахливо.

Начміліції, з револьвером у руці гнався за тінню, пожежня випередила його, смолоскипами освітивши якогось мужчину у машкарі.

Чоловік біг прудко, перестрибував рівчаки, нарешті, спіткнувшися, – упав у канаву.

Міліція оточила його, пожежня запрацювала помпою, канава сповнилася водою і з неї, мов хом'як, виплив чоловік, у плавбі зірвавши з себе машкару.

Начміліції обурено плюнув. Міліціонери зареготалися. Пожежники старанно виливали воду з бочок.

(Малюнки невідомого художника)

– Смілянський? – скрикнув начміліції і взяв полоненого за коміра.

З дзвінниці падав дрібний дзвін на сполох.

Ранком на дверях виконкому висіла об'ява: «Село Криве звільняється з військового стану».

Потому був допит. Голова виконкому печально глядів на Смілянського, сумно хитаючи головою. Лікар уважно щупав йому пульса.

– В чім справа, яка ваша мета, паралізувати населення? – запитав агент карозшуку.

– Я мистець! – гордовито кинув Смілянський.

– Кінокороль, да! Знак Зеро – хочете?

Голова виконкому сумно шепотів:

– А секретар був хороший, жаль!

Через два дні, збори комнезаму одноголосно ухвалила: «просити округу клопотатися перед владою, щоб вона заборонила кінокоролів, бо вони оддирають од нас гарних робітників, як от Смілянський, що на днях оскаженів»...

А через деякий час, з міста повернувся піп і знову забили у дзвони щасливо й свобідно.

Про кінокороля Смілянського забули зовсім, як забувається поганий, після похмілля, сон.

СЛІД ЗАЯЧИЙ

Оповідання

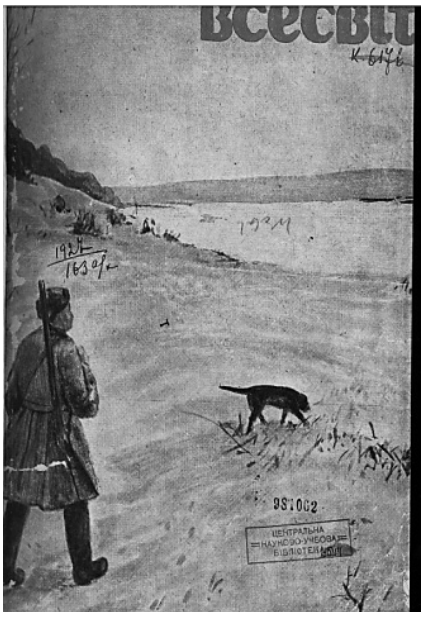

№ 1-3, 1927

Повітря густого схопив спраглими вустами, оглянув стомлено стіни сільради, голова Дикий, продовжував:

– Коснуся ще вопроса одного, селяне. Коли помірав Ленін, він заповіта зоставив нам, щоби ми разом з робочими змички добивалися. Ясно? А зараз виберемо свою людину до міста, на конференцію. Кандидата виносьте.

Сів, рукавом свого лоба витерши.

У просторій хаті глухо гомоніли люде, смерділи тютюном і горілим папером. Дим рудий запинав вікна, за якими приникло стояла мовчазна тепла ніч.

На лутках шматками лежав темний морок.

– Ще ось що! – схопився Дикий. – Людину вибирайте соціяльну, щоби там у всяких революціях розбиралася, не якого-небудь гада. Ясно?

Заклопотано, пошепки схилився над секретарем:

– Пиши все, не пропускай. Ну, як, вибрали? – запитливо глянув на людей, що, мов у тумані перешіптувалися між собою.

І коли помітив, що по кутках сміялися, дехто просто іронізував з нього, – він, зашарівшися на лиці, скрикнув:

– Геть! Геть звідци!

Каганчик ледве ворушив своїм засмаглим язичком.

Дехто з людей, серйозно таки намагався протиснутися до дверей і зникнути.

Дикий кричав:

– Гегь, геть усі! Сам виберу, геть!

Безперечно, люде шумно мусіли вийти з хати. Дикий стомлено глянув секретареві в очі. Потому, якось пригноблено й скорбно промовив:

– Хіба до комуни отак долізеш? Жаль який.

На лутках мовчазно й суворо, ніби вичікуючи, лежав шматками чорний морок.

А на дворі ніч, дзвінка й зоряна, мов той бубен у руках веселої циганки.

Такої ночи не виходь на вулицю, не ходи на левади, де стоять мов хата, високі, таємничі тополі. Не слухай пісень дівочих, бо вони нагадають твоє дитинство, коли вбога мати плакала над тобою і її сльози були подібні до тих зорь, що чомусь весело моргають у небі.

Тепла, пахуча ніч. Вона за селом поклала свої фантастичні смуги, а на небі жартовливо перекинула «Віз».

Краще погасити в кімнаті світло і глянувши у шибки, висмоктати в себе все, що лягло на стомленій душі, потім вгорнувшися рядном ясно зрозуміти: день завжди переходить у ніч.

Лише старий, сивоволосий Клим городами вийшов за село, підойшов росою

срібною до вузенької річки і поклавши на груди собі хреста, поволі почав роздягатися.

Він зовсім не помічав, байдуже йому було до таємничих смуг на небі, не ловив ухом своїм співу над селом, що, мов ті брязкальца в руках кловна, колупали древшо тишу неба.

Сторожко увійшов у воду Клим, витяг ятері на берег і тремтячи з холоду почав вдягатися. Коло ніг плескувато й срібне тріпалася риба.

Десь з очерету закричав бугай.

Клим довго дивився на рибу, люб'язно гладив її руками і, викидаючи в воду дрібненьких рибок, шепотів:

– Жизь ти моя... жизь!

Нарешті, пішов до села, гублячи нерівний слід свій на терпкій, холодній росі.

Ранком до його двору підішов чоловік, бережно переступив перевала і, увійшовши в сінці, суворо запитав:

– Дома дід?

– На печі! – байдуже кинула дівчинка, бавлячися кошеням.

Справді, на печі лежав Клим. Його штани, розіп'яті на кочергах, сушилися проти вікна на сонці. Сам він, угледівши Дикого, спершу посунувся до комина, потому похапцем голе тіло вгорнув рядном.

– Звиніть, обмок дуже.

– Нічого, рибку того? – поліз до нього на піч Дикий.

– Витяг, на нересті, жалко! – говорив Клим, дивуючися, чому саме до нього зайшов голова сільради.

– Так, – зайнявся Дикий. – От що, діду, вас громада на конференцію вибрала, до міста. Завтра поїдете...

На цьому мусів замовкнути, бо Клим, ухопивши його за руку– скрикнув:

– Мене? Господь з вами! Помирать поїду?

Був, мов дитиня, згубивши свою матір у тлумі. Його борода скуйдовжено спала на висохлі груди, сині губи тремтіли, намагаючися вимовити більш переконуюче слово.

– Нічого! – сказав, витягуючи тютюн, Дикий. – Проти села не годиться йти. У вас тютюн легкий, дам свого.

Курили разом.

Клим хотів щось сказати, але часто кашляв, захлинаючися димом.

Коли вийшов Дикий, він довго ще дивився на свої штани, звісивши голову, потому змучено гукнув:

– Маріє!

Мала онука з кошеням стала на порозі, здивовано помітивши, що дід зашкарублими пучками своїми витирав сльози.

– Подай нову сорочку, Маріє, подай же! – сумно сказав Клим і раптом упав головою на подушку, захлинаючися сльозами.

Весь день, мов неприкаяний, тинявся він своїм городом. Перед вербами високими став, що садив їх ще хлопчиком, обнимав їхній дебелий стовбур; сідав тоді під тінню густою, позираюча тоскно на свою вбогу хату.

Увечері довго сидів на призьбі, ніби в остання слухаючи солов'я; для чогось вирвав кропиву під вікнами, а увійшовши до хати, у голову поцілував свою онуку Марійку.

Ніч не спав, охаючи перевертався з боку на бік.

Ранок, як завжди, приносить тугу гірку, як полинь, або щастя веселе, мов хмаринка блискуча в глибокому, густому небі.

Ранком у хаті невістка зітхає, ув'язує торбу, наспід сорочку білу кладе, що про смерть вишила старому.

Марійка плаче, засмучено підперла кулачком лице своє і недитячою тугою дивиться на діда, що мов заворожений, непорушно сидить на лаві.

– Коли що, на карти кинеш! – радив невістці Клим. – Верби продаси, хліба купиш.

Осунувся на лиці старий, темний і похмурий зробився, як ніч.

А коли до хати увійшов Дикий, він якось злякано схопив руками себе за коліна.

Тоді перехрестився, торбу взяв, ступив на поріг.

– Прощайте!

Його слово, мов страшна звістка, ударилося об стелю й мертво впало на долівку.

На вулиці стояла підвода. Коняка рушила. Клим оглянувся. На перелазі, неначе «росп'ятіє», що різко впадало в мозок, стояла його маленька Марійка.

Як до станції доїхали, як увійшов у вагон, і під ногами брязнуло залізо, – не пам'ятав Клим.

Здавалося, це страшний сон на похмілля.

А коли вже справді люди виходили з вагону, він за ними став і

собі поспішати.

Поїзд стояв.

Клим став, де зупиняються трамваї. Він добре пам'ятав, що говорив Дикий.

Підійшов до якогось чоловіка в окулярах, запитав чемно, знявши шапку:

– Як на площу, Сельбуд там?

– Другий!

– Що друге?

– Одв'яжись! – сердито кинув чоловічок, сідаючи у трамвая.

Трамваї приходили, дзвонили і знову їхали до міста.

Клим довго вештався по колії, нарешті, боязко підійшов до вартового:

– Служба, простіть мені, як до Сельбуда?

Міліціонер здивовано глянув на нього:

– Три вагони пішло, сідай у цей, швидко, земляк.

Похапцем у вагона вліз старий і раптом чомусь зробилося сумно й одиноко.

Їхав довго й кудись далеко. Чув дома, – місто велике й поплутане вулицями, мов заячий слід.

Нарешті, висадили його серед широкої площі.

Чемно підійшов до чистильщика чобіт.

– Товаришу, як у Сельбуд?

– Перед носом, не повилазило? – огризнувся рудий хлопець, позираючи з призирством на великі, брудні чоботи Клима.

– Спасибі! – легко зітхнувши промовив Клим.

Підійшов до великого будинку, став перед дверима, скинув шапку, протяг руку...

Більше нічого не бачив.

Не пам'ятав, як опинився у світлій, блискучій залі, як його шумно оточили люде й повели на гору, до маленької кімнатки, де вже валялися на підлозі якісь невідомі селяне.

Мовчки ліг під вікном Клим, торбу під голови поклав і важко й змучено стулив очі.

Ранком кожному дали по талонові на обід і повели всіх до великої, червоної залі, де сиділи вже якісь люде в чорному.

Клим притулився в куточку, на коліна примостив торбу свою, ніяково поглядуючи круг себе.

За столом спершу говорили тихо, потому кричали завзято й рішуче, нарешті, вийшов якийсь робітник і, ляснувши в долоні, крикнув:

– Змичка – остання точка нашого будівництво!

Заля заплескала в долоні. Клим нерозуміюче оглянувся.

А робочий говорив.

Він говорив про бідування селян, зупинявся на важкій індустрії, а його слухали й записували щось у себе в книжечках.

Промовець закінчив:

– Змичка – пульс життя!

Заля шумно стрепенулася.

Клим, з нечуваної радости крикнув на вухо сусідові:

– Говорить красно, сучий син!

Сусіда строго глянув на нього, тоді одсунувся, суворо зазначивши:

– Що ляпаєш?

Було перерва.

Клим до крамнички зайшов, білого хрестика купив – подарунок онуці, сів на тумбі, скинувши шапку.

Дивився на вулицю, посміхаючись. Тут багнюки не буває, копи возити легко, не перекинуться.

Пригадалося село своє, залякане й сіре, мов кора старого дуба.

Витяг люльку, ударив нею об чобіт і зараз же підняв голову.

Перед ним стояв високий, босий чоловік.

– Дай що-небудь, брат, – простяг руку незнайомий.

Похапцем порився Клим у себе в торбі, тоді засоромлено з кешені витяг талона.

– Сама цибуля, візьми оце, на тиждень дали.

Люльку набив, викресав огонь, курив довго й уважно.

Камінь під сонцем гарячий, чадить бензиною й кінським потом.

Клим нарешті, сховав люльку, піднявся, простягнувши руку свою до торби.

– «Украв» – злякано подумав старий, не знайшовши торби біля себе. Вдруге глянув на тумбу, оглянувся, і вже з пониклою головою пішов до сельбудинка.

Був приголомшений, що так несподівано могла зникнути його торба. За серце брав жаль, на очі наверталися дитячі, теплі сльози.

Коли селяне становились у чергу до їдальні, він і собі примостився ззаду. У дверях запитали:

– Квиток?

– Я й так, без нього! – щиро говорив Клим, переступаючи поріг.

– Назад! – кулаками уперся в груди контрольор.

– ?

– Да-да! Мало вас таких тягається!

Ображений, знівечений Клим одійшов у куточок, руку сховав за пазуху і, намацавши там білого хрестика, собі на щоку вичавив маленьку росинку з старих, каламутних очей.

Вечером, у червоній залі гриміла вже музика. За столом сиділи люде і, здавалося, когось не терпляче чекали.

Клим пов'язав хусточкою вохкою лоба – з носа кров пішла –зігнувшися слухав.

Хотілося закурити, але сусіда злобно огризнувся.

– Не смерди!

Схиливши голову, Клим стулив очі. Тоді село рідне стало в очах, маленька Марійка, так само, коли стояла на перелазі.

Верби хитаються, малим хлочиком садив, а за далекими лозами Альта корчиться, мов синя стьожка, уплетена в косу молодої дівчини.

Раптом, од страшного шуму, підняв голову. Заля плескала в долоні. За стіл сідав старий, стомлений чоловік.

З боку, біля Клима, говорили:

– Староста, староста наш приїхав!

Клим глянув на чоловіка за столом і чомусь виросло бажання підійти до нього й щиро стиснути руку його. Клим помічав, як спід окулярів «старости» щасливо світилися великі, карі очі, як пени, неначе по-батьківському, ніжно й люб'язно упали на повну людьми залю.

Коли став говорити «староста», здавалося Климові, неначе чує він розмову тополь сумних у останньому відблиску сонця. Голос «старости», ніжний і тремтячий, сповнював душу Климові нечуваною радістю і коли голова з'їзду закликав взяти слово, він пішов до столу, підняв руку і тремтяче промовив:

– Товариші, брати...

Тоді чомусь повернувся, підійшов до «старости», схопив його руку й по дитячому, слізно заплакав.

Заля ніби отерпла в чеканню чогось надзвичайного. Тоді, стрепенувшися, бурно заплескала в долоні.

Уже пізно вночі, на вулиці підійшов Клим до маленької крамнички запалив люльку, бадьоро кинувши:

– Напишіть лист мені, пожалуста.

Крамар розгорнув аркуш паперу, узяв ручку.

– Пишіть так, товаришу:

«У село Дальнє, громаді «усій».

– Пишіть:

«Люде добрі, кланяюся вам і прошу вас, пришліть мені посилку.

Торбу мою украв якийсь босяк, нехай їсть, на здоров'я йому.

Ночую в сельбудинкові і холодно там дуже, а блощиці немов огнем списали моє тіло».

– Припишіть іще ось що:

«Перекажіть невістці, що я хрестика купив Марійці срібного, нехай не задається Марина Гаврилова, такий як і в неї, білий, синє розп'яття по ньому».

«Так пришліть же, громадо хліба, й цибулі солодкої, а за змичку не безпокойтеся, діло на мазі, буде вона небезпремінно. Кланяюся вам, громадо, низько й кревно, ваш делегат Клим Бугай».

Крамар написав адресу, листа поклав на помаку, долоню протяг до Клима:

– Гривеник.

– Що? – неначе грім ударив старого. – Ні шага, товаришу!

– Нельзя! – крамар упертий і байдужий до всього.

Клим знівечено стояв, опустивши руки. Нарешті, з-за пазухи витяг хрестика.

– Візьміть оце, завтра викуплю, він срібний.

Нерішуче, з одчаєм на лиці, поклав хрестика на долоню, милувався ним.

– Не згубіть часом, викуплю завтра!

Узяв листа, старанно укинув у поштову скриньку, тоді став на розі й незрозуміло глянув на вулицю, що попутала місто вузлами своїми, мов заячий слід.

НАДМОГИЛЬНИК

Фейлетон

Часопис «КІНО» № 3, 1927 р.

Був день, жовтий і осінній, мов бриль потертий на голові поета. Ніщо не могло порушувати спокійної тиші парку, навіть чистильщик чобіт, асірієць...Але до чорта асірійців з їх ваксою!

Справа досить серйозна, щоби вдаватися у лірику.

Ранком, проглядаючи газету, око моє зупинилося на заяві попа, що цурався релігії, тоді я запалив «Роскурочну», і в кишені руки сховавши, пішов до великого будинку на розі широкої вулиці, кинув бичка під ноги і...

Словом, опинився у ФУ, – що в перекладі на людську мову значить фотоуправління. Деякі поети звуть це місце просто: кухня. З яких причин – для мене глибока таємниця.

Нарешті, без зайвих балачок, – нехай про це розкажуть фейлетоністи, що їх фейлетони дуже скидаються на недожарену котлету Нархарчу, – отже я увійшов до кабінету редактора.

Я, не скидаючи кашкета:

– Ви? – плюхаюся у крісло.

– Я! – чоловік заклопотано пише у себе в блокноті, тоді уважно, ніби аналізуючи мій псіхичнпй стан, – дивиться мені в очі.

Я:

– Купіть у мене фоторіч.

Він:

– Яку саме?

Знизую плечима:

– «Іліяда» Гомера. Підходить?

Власне ми говорили коротко. Редактор кидав мені слова як той кондуктор, вимагаючи квитка.

Нарешті, пише:

– Скласти угоду.

У другій кімнаті сідаю за стіл, тичу папірця секретареві:

– Складіть негайно, – кажу. У мене свої справи, більш варт за ваші сценарії, чуєте?

Виходжу. Кидаю на порозі:

– Через 15 хвилин зайду.

О, моє серце! Крім того, щоб полаятися з двірничихою за те, що вона рішуче не дає мені води умитися і кинула ще образу, обізвавши мене чорт зна чим, – крім цього, жадної у мене справи не було! Але ж я мушу! Я мушу показати свою гідність!

Проблукавши по вулиці, знову заходжу.

Секретар:

– Зачекайте хвилину! – зник у кабінеті редактора.

Чую з-за дверей:

– Та напишіть, ну його до чорта!

Другий голос:

– Але ж…

– Та напишіть, ви ж бачите? Ще покусає!

Я спокійно беру шклянку чаю, що стояв перед секретарем, жадібно п'ю. З ранку й ріски в роті!.

З цього й почалося.

Секретар увійшов, глянув на мої губи, на яких ще лежав кусочок мого язика, тоді кинув:

– Нате, угода. Там і аванс, через тиждень лібретто занесіть.

В цей час з сусідньої кімнати висунулося лице, з ним друге, трете, цілий гурт людей оточив мене, мовчки заглядаючи мені в очі.

Курю. Тоді махаю «угодою» перед собою:– Геть з моїх очей, шарманку вам у бік!

І вже за дверима почув регіт і голос:

– Я ж казав. Він не того...

А вечором, тицнувши в лице двірничихи «авансом», кинув:

– Бачиш, морда? Вік будеш підлоги мити, – не заробиш таких червінців. Новеньких!

Двірничиха, утерши носа:

– Я ж нічого, Протасе Протасовичу! Води інколи...

Бач яка бестія! Тепер тільки довідалася, як зовуть мене й мого батька! Мужва невдячна.

На ніч гроші поклав під голову, запалив цигарку і посміхаючися до стелі, де сиділи стоноги, задрімав.

Другий день готував мені муку.

Проглянувши «угоду» де стояв пакт, що різні вчинки обох сторін розглядатиме судова установа. Мені стало терпко у грудях.

І, не вмиваючися, сів за складання лібретто.

«Іліяда» дебела й незрозуміла, як перекупка над корзинкою груш. Усе там заплутане, і, напевно, сам Гомер не написав би сценарія за своїм твором.

Але моя інтуїція (я завжди милуюся з своєї інтуїції) вивела мене на шлях.

На кінці «Іліяди» стояв «зміст», який був розбитий на частини з назвою каждої.

За п'ять хвилин лібретто лежало на столі.

А вечором я вже п'яним підійшов до дверей двірничихи, постукав і обнявши її дебелий стан, ніжно сказав:

– Галю! Ти будеш виконувати головну ролю з мого сценарія!..

Словом, була ніч метушлива й пахуча, як хусточка у панянки.

На другий день...

О, цей день! Він стремить у моїй голові терпко, як ніж у серці годованої свині.

На другий день лібретто поклав перед редактором.

Лице своє повернув до вікна, краєчком ока слідкую за лицем і губами редактора.

І краще, коли б розірвалася бомба. Краще, коли б я сидів на мішку з порохом, а довкола горіла солома, ніж цей момент.

Редактор, зареготавшися мені в лице:

– Нікуди не годиться. Пишіть ще.

Я, не промовивши ні слова, вийшов на вулицю. Власне, що я міг сказати?

І минув день, минув другий. Я уперто намагаюся думати про лібретто, але в голову лізе якась нісенітниця, гидкі морди сунуться мені в очі.

З цього часу історія посувається дуже швидко, за нею і моя трагедія, і ніякий кінокадр не може, встигнути за ними.

Сповідь моя теж набирає кінематографічного характеру:

– Я Божеволію! «Іліяду» закинув у папери. «Аванс», майже зовсім не витрачений, лежить під подушкою. Навіть тоді, коли двірничиха просила дати грошей піти до акушерки і, нарешті, підступила до мене з погрозою за «аліменти» – навіть тоді я сказав, що нема ні шага, злодії, мовляв, викрали.

Голова болить. Не досипаю, не їм. У кімнаті холодно, хоч собак гони.

А «лібретто» непорушне лежить, мов крига на високій горі.

І коли б не пакт в «угоді» про судову справу, справа була б більш нормальною.

Нарешті, мені почав молотися світ. Ноги не носять. Пульс 180 у хвилину, ознака крайнього. Власне я упав у сувору лірику.

Став до незвичайности сентиментальним, хоча на стіні у мене й виведено вуглем: сентименталізм більший злочин, ніж на війні шкурництво.

Чомусь був певний, то швидко помру.

Помру! І так нікчемно, як роздавлений прусак на підлозі. Помру без покоління, і моє прізвище буде з лиця історії зітерте (А я дуже цупко тримався перед цим за історію!). Хоча б маленька згадка!

І згадка мала бути. Це був сірий, високий надмогильник. Я купив його за увесь аванс, що одержав за сценарій, поставив перед вікном своїм, часто позираючи на чорні, видовбані на ньому літери: «Протас Протасович Інгул, упокоївсь на 29 році живота свого». Инколи думав лінгвистично:

– Чому саме «живота», а не «життя»? Якось вульгарно. Живіт – черево.

У цей час писав до свого щоденника: «коли зацвіте весна, підійди до могили моєї, ти, незрима зоре, і в головах поклади квіток жмут».

Словом, лірика найшла на мене, як на справжнього поета. Бо трагедія сильна у моїй душі сталася.

І один факт, власне, дрібничка, урятувала мене от загибелі.

Одного разу, ранком це було, – я меланхолійно поглядав у вікно на свого суворого надмогильника.

У голові було порожньо чомусь, як у видовбаному гарбузі.

Раптом моє око вловило червоний кашкет міліціонера, що прямував просто до мого підвалу, і в цей момент моє тіло перетворилося у цілий жмут нервів, що швидко згадували кожен момент з мого давнього життя. Головна згадка: судова справа розбіратиме всі вчинки...

Ага, це по мене іде міліціонер. І згадалося, що учора минув термін моєї «угоди» з ФУ.

Швидко вискочив з дверей, пхнув на порозі міліціонера і скочивши на трамвай, поїхав до «ФУ». Там ще було рано, тільки служники підмітали підлоги, скоса, якось підозріло на мене поглядаючи.

Нарешті, дочекався. Нарешті, опинився у «редактора».

Я:

– Я не буду писати «Іліяди».

Він:

Малюнки невідомого художника

– Гаразд. Я це знав. Поверніть аванс.

Який я радий, що спекався цього лиха!

Біг, мов дитина мала, до дому. Весь час думав: продам надмогильника, поверну аванс і знову, як птиця небесна.

У кімнаті чекав тон самий міліціонер.

– Товаришу, наказ, щоби ви поставили надмогильника на своє місце.

Я: (нерозуміюче):

– Як саме?

Він:

– На могилі мерця. Хтось помер у вас?

Я зареготався.

– Ні, я продам його, зараз же! Це дрібниця.

І вечором, вулицею їхала підвода, на який мертво лежав мій надмогильник. Глиною було затерте на ньому моє ім'я.

На другий день аванс я повернув за мій сценарій.

Тепер лежу у своєму підвалі, дивлюся на стелю, де повзають сірі стоноги, і думаю:

– Як гарно весною над кручею, де стоїть похилена, стара берізка.

Голову повертаю до вікна, бачу надмогильника, що вже тінню заглядає мені в очі.

На стіні вуглем малюю:

«Коли зійдеш з дороги людської, поклади на себе каміння, і видовбай на ньому своє ім'я».

На стелі вогко повзуть стоноги.

НАМУЛ

Оповідання

Історія сама по собі сумна й безпорадна, як чоло спокійне у дегенерата.

А все ж таки, довідавшися про цю «історію», – редактор місцевої газети таємну мав розмову з своїм репортером, – яка вилилася приблизно у таку форму:

Редактор нюхав тютюн, спершу розтерши його пучками:

– Чому не дали замітки до газети?

Репортер, кидаючи у рот собі кришки з хліба, що з зусиллям добував з кишені:

– Хто-зна, ніби незначний факт.

– Незначний, незначний! – передражнюючи, редактор. Нам ніс, коли друга газета умістить!

І поклавши у ніздрю порцію тютюну, кинув:

– Завтра у газеті мусить бути, ясно?

Репортер підвівся, підійшов до дверей.

– Авансу, якби...

– Одержиш! – незадоволено кинув редактор, узявши ручку.

Репортер все ж таки стояв біля дверей, тривожно кидаючи у рот кришки.

Це була істота, що своєю присутністю.

Ні, це був репортер. Знову, ні.

Репортери цілої республіки будуть ображені, коли побачать себе...

Власне, до історії.

Раз назавжди: не чіпай репортерів, редакторів, коректорів та іншу публіку.

Було так.

Рівно о 7 вечора, прийшовши з посади, Лаврентій Іванович помив руки, зачісав своє, наполовину вилізле волосся на голові, сів за стіл, чекаючи обіду.

Це було його звичкою, і сьогодня він не міг порушувати раз назавжди заведеного закону.

Чекав, але з жінчиної кімнати ніхто не з'являвся, хоча й горіла у щілині дверей електрика.

Приблизно через годину, Чепухрилов ударив пучкою об стіл, гукнув:

– Ріта!

У відповідь, шорстке й противне, як висушена жаба:

– Зараз, не здохнеш там!

Щасливі чоловіки, що мають прекрасних, ніжних, ввічливих жінок.

Прийшовши з посади, бачать вони на столі теплий, запашний обід, їдять, тоді перевертаються на спину і мрійно курять дорогу цигарку.

Коли жінка молода й свіжа, мов пуп'янок, тоді їм в тютюновому диму з'являється Єгипет, Австралія, Китай або щось екзотичне, подібне до цього.

Жінка їде в оперу, а вони (чоловіки) гасять електрику і укутавшись ковдрою, тихо, спокійно засипають.

Це ті, що – специ.

Люди ж з меншим утриманням, прийшовши додому і помітивши, що запізнився обід, навалюються на жінку, беруть її за волосся, суворо й авторитетно скрикнувши:

– Гроші хто заробляє? Жрать давай.

Тоді ведуть її під руку у найдешевше кіно, дорогою незадоволено зауважуючи:

– Сльози витри, подумаєш! Скажуть – бив тебе.

Зрозуміло, Лаврентія Івановича не можна приєднати ні до першого, ні до другого гурта.

Він сидів і чекав.

А як справді шлунок схопили нестерпні болі, ніби там завзято ворочалися гадюки, він підняв руку постукати і зараз опустив її, немов торкнувшися чогось гарячого.

Ні, він мусить чекати бадьоро, жартома, хіба не може, бути у дружини яких справ, серйозніших за його шлунок?

Сидів, як та людина, призначена в офіру кривавому Богові.

Нарешті, двері прочиняються, Чепухрилов схоплюється і, підбігши до Ріти, з опалу цілує їй руку.

Тоді роблено байдуже сказав:

– Їсти перехотілося, Ріто! – і відчув, що сказав щось дуже велике й страшне. Усією шкурою відчув, що зараз виникне щось важливе, од чого залежатиме його дальше існування.

Справді, Ріта, подумавши, що він нахабно іронізує з неї, уся спалахнула, як троянда в руках факіра, одступила до дверей, схопивши віника в руки.

– Що ти сказав? Ти не даєш мені хвилини вільної!

Лаврентій Іванович спантеличено оглянувся, зовсім не передбачаючи такого звороту справи, тоді підбіг до неї і поцілував у губи.

Бідний, він несвідомо зважився апелювати до її жіночої гідности.

А вона, зручно одхиливши голову, плюнула прямо йому в лице.

– Як ти смієш? Очі тобі видряпаю, паршивець! – і піднявши віника над головою, накинулася на нього.

Лаврентій Іванович здивовано скрикнув, тоді повернувшися до неї спиною, – побіг до другої кімнати.

Чув, як за ним важко тупала Ріта.

І зробилося йому гидко, страшно, зробилося... хто знає, що тоді могло з ним статися, як очі його упали на маленьку скриньку, що стояла в куточку.

Ця скринька і була його випадковою самоохороною.

Піднявши її, він простягнув перед себе, скринька відчинилася, звідти випало щось маленьке й біле, як хусточка.

Чепухрилов не помітив, що саме випало, але Ріта, з рук упустивши віника, упала грудьми на підлогу, важко скрикнувши:

– Доню моя!

Тоді узяла білу хусточку, притулила до очей своїх і ніжно, сльозами захлинаючись, заплакала.

Лаврентій Іванович, ніби зробивши якийсь злочин, вийшов у другу кімнату, сів за стіл, не розуміюче проглядаючи давно прочитану газету.

А Ріта, замкнувши двері, розгорнула ту річ, що випала з скриньки, поклала на стіл і ще дужче заплакала.

На столі лежала біла, маленька дитяча сорочечка.

Всю ніч не спали обоє, ворочаючися на канапі.

І як завжди, коли людині нещастя трапиться, тоді їй у думці переходить давно минуле життя.

Думав Чепухрилов, часто позираючи у темне вікно – думала Ріта, беззмістовно дивлячися на сіру, німу стелю.

Немов у калейдоскопі, минали давно забуті, прожиті дні, що перетворюються, нарешті, у цілу повість...

Лаврентій Іванович Чепухрилов рівно о 12 ночи, на 10 січня 1919 року став партійцем. Як це трапилося, не міг навіть собі пригадати.

Приблизно:

– Був голодний рік, він, Чепухрилов, міняв барахло на хліб, а коли така спекуляція набридла, він пішов до війська і дістав партквитка.

Безперечно, тоді не до Чепухрилових було, і він якимось чином швидко став завпродчастиною.

Перебуваючи на однім місці, Лаврентій Іванович ретельно став до роботи.

Не важно, що червоноармійці пили чай без сахару, а хліб піском тріщав на зубах, завпродчастиною почував себе добре, а як місцевий спекулянт увечері віз сахар до міста, він говорив:

– Гляди, не піймайся!

Спекулянт:

– Хіба вперше, не таке було! – і посміхаючись, брезентом накривав мішки.

Чепухрилов:

– Але, щоб не виникло скандалу і всі завпродчастинами республіки не апелювали до нашої громадянської гідности, скажемо, що наш герой був виїмковим явищем, паразитом на тлі здорового організму.

Він, перебуваючи у глухім містечку, зразу ж почув у собі порожнечу, прогалину у своїй душі. Перед ним стояло щось страшне й таємниче, що своєю присутністю тільки псувало настрій і відбивалося у скронях болючим боєм.

Але на зміну негоді, завжди ясне і веселе сонце.

Так і з Чепухриловим. Блукаючи темними вулицями, нарешті, надибав те, чого йому так бракувало.

Це була Ріта.

Донька бувшого директора, вродлива, як лялька, затуркана гарматними пострілами і неминучим голодом, вона в одну ніч віддалася «завпродчастиною».

При цьому у них виник перший скандал.

Чепухрилов:

– Ти говорила, що дівчина?!

Ріта:

– Ну-да.

Він:

– А це що?

Вона:

– Ти міг помилитися.

Хоча й не вірив їй Чепухрилов, але все ж таки, скрутивши цигарку, сказав:

– Ну, це єрунда!

І потекли їхні солодкі, мрійні дні.

«Завпродчастиною» був надзвичайно шляхетною людиною. Він припустити не міг, щоб його Ріта жувала своїми блискучими зубами чорний хліб.

А той спекулянт!

Ах, цей мерзотник! Віш привозив такі прекрасні пляшечки з духами, рукавички з чиїхось ніжних рук і пахуче, як вечір літній, мило. Тепер у блокноті Лаврентія Івановича стояло:

– Сахару 1/2 пуд., – духи.

– Борошно 8 пуд., – мило, панчішки.

– Картопля, – мішок, – пудра.

Кудись за пострілами гарматними ішли і рвалися нещадно сірі дні. Часто з вікна бачила Ріта, як на тин схилявся зомлілий червоноармієць, витягав окраєць хліба і скрививши лице своє у плач, знову ховав у кишеню окрайця.

Десь далеко, мов останнє зітхання покійника, чувся фронт.

А коли остання гармата змовкла, Чепухрилов прибув до міста на посаду, оселившися у покоях якогось фабриканта.

Знову у них виник скандал.

Оздоблюючи кімнати, Ріта почепила у куточку образ спасителя. А Лаврентій Іванович якось винувато:

– А не того? Я ж...

– Партієць? – посміхнулася Ріта. –Дрібниця. Хіба мистецька річ входить у політику? Це образ, зроблений рукою Рафаеля!

Він погодився нарешті, зауваживши:

– Ну, коли Рафаель, то нехай, а якби хто інший...

Через деякий час, виник новий скандал.

Одного разу, присунувшися близько до свого чоловіка, Ріта сказала:

– Я вступаю до вищої школи. Як ти?

Чепухрилов, повернувши пучкою у вусі:

– Якось воно... у нас же діти підуть, клопоти...

На це Ріта мовчки схилила голову, роздумливо промовивши:

– Діти...

І це слово якось неприємно вразило Лаврентія Івановича. Йому здалося, що він почув останнє бажання умираючого товариша, або десь насуває гроза, що своєю силою страшною зараз зімне і знищить прекрасний краєвид, або зламне молоду берізку над кручею.

Він нічого не відповів, тільки боляче укусив себе за пучку.

Але ця неприємність швидко розвіялася.

Ріта весело обняла Чепухрилова, поцілувала його в лоб, по дитячому скрикнувши:

– Що, може, чай пити будемо?

Так ішли дні.

Десь з виконкому чувся годинник і робилося чомусь одиноко й сумно. Але тільки тоді, коли бив годинник.

Лаврентій Іванович ходив на посаду, приносив тоді шоколад і цілував свою Ріту нижче плеча, де була жартовлива, підцьковуюча родимка.

А Ріта весь день грала на гитарі, мастила повне тіло своє одеколоном, інколи, і завжди тоді, коли на небі збирається грозова хмара, брала скриньку, що стояла в головах її постелі, одчиняла її і сповнивши очі свої сльозами, витягала звідти маленьку, дитячу сорочечку.

Ах, ця сорочечка!

Вона така ніжна, мов те павутиння прозоре, коли осінь терпка золотить свої холодні хмарки.

Ріта тулить до грудей своїх сорочечку і віддається думам своїм.

Ах, ця сорочечка!

Нащо вона колупає рану на серці? Вона нагадує веселі, так недавно минулі дні.

Бачить Ріта перед собою першого чоловіка свого, що десь пішов офіцером і немов поглинула його безвість. Бачить маленьку доню свою, що на віки похована у холодних снігах Росії.

Ріта зачиняє скриньку, бере гітару і своїми пучками білими зриває журний, так подібний на чоло засмученої матери, – акорд.

Увечорі приходив веселий Лаврентій Іванович.

Хто-зна, до чого б докотилися дні. Невідомо, чим могли розквітнути осінні ранки, коли б одного разу не прибіг Лаврентій Іванович блідий, як смерть, з великими, переляканими очами.

Не зачиняючи дверей, упав на канапу, хрипко промовивши:

– Води...

Ріта подала шклянку.

Лаврентій Іванович пив, заплющивши очі, тоді якось розбито й розпачливо скрикнув:

– Чуєш? Мене з партії вигнали... Як паршиву суку вигнали!

Знову посунувся головою на подушку, руками змахнув і здушено, захлинаючись – заплакав.

Була ніч пронизливо сумна й гнітюча.

Чепухрилов палив цигарки, з розпукою поглядаючи на Ріту, що сонне лице своє підперла білою, повною рукою.

І лопнула остання струна на щербатій, родинній бандурі.

Чепухрилов десь бігав за посадою, Ріта кусала нігті і, ніби на помсту, подавала йому холодний, смердючий обід.

Тепер уже він не цілував те місце, де жартовлива родимка, мовчки лягав спати, спиною повернувшися до Ріти.

Так жовтий лист одсовується од свого зеленого сусіда, щоб потім упасти і зогнити зовсім.

Одного разу шумно влетів у кімнату, з пакунком під рукою, Лаврентій Іванович.

Ріта підійшла і поцілувала його в лоб.

На столі з'явився шоколад, дві пляшечки духів і велике, коштовне кашне.

– Посада єсть, Ріто! – жартовливо сказав Чепухрилов і по давньому, губами притулився до неї, нижче плеча.

Тепер щодня він ходить на посаду.

Але суворий час наклав на нього своє глибоке, немилосердне тавро.

Не той уже Лаврентій Іванович.

Молодий, кучерявий «завпродчастиною», як день до ночи, з теперішнім Чепухриловим.

Там, де колись була пишна борода й вуси, щось подібне до мізерних останків пір'я на вискубленій птиці. Колись великі, світлі очі, перетворилися у якісь дірочки, звідки течуть в'їдливі, солоні сльози.

Словом, не той уже Лаврентій Іванович. Життя знівечило його й стоптало, як топче людина свою смердючу, брудну онучу.

Він мало уже й говорив. Навіть звик рухами своїми нагадувати, чи обід готовий або, чи можна білизну змінити, бо уже з місяць, от...

У канцелярії сидів, як той автомат, не встрявав ні з ким у балачки. Ніби ніщо його не цікавило й не хвилювало.

Навіть тоді, як упала без пам'яти машиністка, і всі підбігли до неї за допомогою, навіть тоді Лаврентій Іванович не одірвав очей своїх од книги з числами, ніби вони крили у собі щось таємниче й велике.

А Ріта знову мастила одеколоном тіло своє, що перетворитися могло, нарешті, у аптечний відділ парфуми.

Часто до неї заходив молодий чоловік, замикалися вони обоє в кімнаті, щось між собою шепотіли, тоді реготалися весело й безжурно. Хто знає, з чого вони сміялися?

Справа в тому, що тепер Ріта не пропускала жодної газети, жодної політичної книжки, щоб не зробити з неї конспекта.

Часто говорила Лаврентію Івановичу:

– Знаєш, я вступаю до партії!?

Він тоді насуплено говорив:

– А далі?

– Далі? – зам'ялася Ріта. – Що далі?

– Діло твоє! – уже байдуже говорив Лаврентій Іванович, лягаючи спати.

На цьому й скінчилося.

Тільки одного разу він запитав її, і то якось обережно:

– Що за людина до тебе ходить? По справах, ну да?

– Ну да, – зашарившися мовила Ріта і почула, як він глибоко й тужно зідхнув.

Ріта робила колосальні успіхи в політиці.

До неї ходив молодий чоловік, читали «Капітал» Маркса і завзято говорили про китайські події.

Потому шепотіли тихо й здавлено.

Такі «політичні» лекції, нарешті, перейшли у трагедію Лаврентія Івановича, але це потім.

Поки що Ріта була вщерть переповнена «духом Локарно», страйком в Англії, опозицією, китайськими подіями та іншим світовим непорозумінням.

А як стомлений Чепухрилов сідав обідати, вона починала говорити про бенкет Муссоліні і захоплено, ніби це її торкалося особисто, зупинялася на опозиції.

Як справа доходила до Троцького, Лаврентій Іванович переставав жувати, строго дивився на неї, таємниче зауважуючи:

– Дрянь читаєш. Ти не того...

А вона говорила, підперши долонями лице своє.

Лягав спати Чепухрилов, вдягався ковдрою, все ж таки чув, як Зінов'єв говорив про те, а Троцький зовсім про інше.

І холодний піт виступав на його тілі. Висував тоді голову, безсило прохав:

– Голубко, нехай ще завтра.

А вночі снився страшний сон Лаврентію Івановичу. Ніби його кладуть на гарячого примуса і старанно печуть йому тіло. З темряви десь виходить веселий Троцький і похитуючи головою, запитує:

– Ну як, тепло? Така опозиція...

На ранок косило очі Чепухрилову, а в ушах стояв дивовижний, мов над покійником, дзвін.

Ріта до того дошкулила його своїми балачками з політики, що він не на жарт став думати, яким чином йому не зБожеволіти.

Думав у канцелярії, думав ідучи додому, словом використовував кожну хвилину на таку важливу, серйозну справу.

Нарешті, винайшов таки спосіб урятуватися од Ріти.

Брав з канцелярії якісь папери і сідаючи обідати, розкладав їх перед собою, ніби уважно переглядаючи.

Ріта спершу одсовувала папери, а коли він злістно кинув:

– Може, й посаду геть? – вона була остаточно переможе,на.

Тепер частіше заходив до неї молодий чоловік, замикалися вони в кімнаті і серйозно віддавалися політиці.

Їм не міг перешкоджати Чепухрилов. Він у канцелярії старанно виводив літери, всією шкурою почуваючи, що кожна літера втілює в собі копійку з його місячного заробітку.

На цьому могло б і закінчитися.

Ріта спеціялізувалася б у політиці, Чепухрилов уночі спав, а ранком ходив би на посаду.

Але доля має свою хибу. Вона людині на кожному кроці ставить стовпчика, офіра таких жартів падає, забивається, або калічиться назавжди.

Доля пожартувала і в родині Чепухрилова.

Сталося так: був прекрасний, сонячний день.

Ріта сиділа за столом і випадково помітила, як зі стелі на підлогу спускався павук.

Безперечно, місяць назад вона надала б цьому великого значення, а саме: буде несподівана звістка, або ж бажаний гість.

Тепер, проковтнувши таку силу «політики», вона тільки посміхнулася і байдуже глянула у вікно.

Унизу прошумів трамвай. На розі, мов дамка на шаховій дошці, непорушно стояв вартовий.

Несподівано, Ріту опанував неспокій, якась тривога невідома налила жили.

Чомусь глянула на ріг вулиці, де зупиняються трамваї, тоді схопила хусточку, накинула на голову, швидко вискочивши з кімнати.

Вона сама не знала, що її тягне на вулицю, але мусіла бігти.

Тоді уже тихше пішла, пильно вдивляючися у постать мужчини, що нерухомо чекав трамваю.

Ця постать так нагадувала їй... ні, ця постать безумовно...

Ріта, піднявши руки підбігла до мужчини, скрикнувши, упала йому на груди.

Чоловік, упустивши з рук корзиночку, охопив її руками, здивовано запитавши:

– Ріта?

Ну, й... не було сліз, (сльози зосталися десь у горлі), тільки одійшли вони у бік вулиці, довго дивилися одне одному в очі, потому тихою ходою пішли до скверика.

Сіли на лавочку.

Балачок не було. Слова ніяк не зупинялися на губах.

А може, вони й говорили щось, тільки ніхто не міг уловити їх голосу.

Надвечір Ріта знову повисла на шиї мужчини і тиху сльозу свою згубила на його щоці.

– Так що, ти... завтра...

– Я піду! – майже скрикнула Ріта і поспішаючи пішла додому.

У кімнаті запалила світло, на підлогу розгорнула ковдру, накладаючи на неї свої необхідні речі.

Швидко після цього прийшов Лаврентій Іванович.

Наслідки його приходу нам відомі.

Тепер ворочаються вони обоє з боку на бік і кожна хвилина їм виростає у вічність.

Ранком... але з цього ранку подія приймає трагичного відтінку, виростає у необсяжну величінь і йде швидким, кінематографичним темпом.

Ледве світ, Чепухрилов піднявся, схопив палятурки і не вмивавшися, пішов на посаду.

У канцелярії служник заспано вимивав підлогу.

Коли у дверях зупинився Лаврентій Іванович, служник підняв голову, байдуже оглянув його з ніг до голови і знову, вимиваючи підлогу, бовкнув :

– Рано. Нелегка підняла з постели. Умитися б краще.

Лаврентій Іванович мовчки повернувся, вийшов на вулицю з наміром проблукати до того часу, як увесь канцелярський люд буде сходитися на посади.

А Ріта, почувши, як рипнули двері, похапцем накинула на себе хустку, написала записку, і постукавши у коридорі до приятельки, сказала:

– Голубко моя, однеси записку, адреса тут...

Приятелька, молода жінка, сіла на звощика, поїхала до білого готелю «Турція».

Там ще спали.

У кімнаті №25 нервово палив цигарки чоловік, часто позираючи на годинника.

Він, як це помітно було, був у крайньому хвилюванню. Здавалося, кожна хвилина його мучила, кожен удар годинника корчив йому лице страшною мукою.

В цей час до дверей підходила молода жінка, з запискою в руках.

Лишімо її на час у коридорі, а самі повернімося до мужчини, що зараз почуває себе, як на розпаленому залізі. Екскурс у минуле:

– Василь Лозовський, одягши офицерський мундир і білу квітку на груди, пішов на південь України з розбитим генеральським військом.

Історія в той час ішла таким швидким кроком, було так багато ріжних неприємностей, що Лозовський не пам'ятав, як опинився в Одесі, як великі кораблі забирали залякану революцією публіку і везли за кордон.

Сам Лозовський остався в Одесі.

На це була серйозна причина.

Його, як офіцера, посилали у розвідку. Це було божевілля просто, або глузування з нього, як з людини.

Він так і сказав генералові.

Генерал, пильно глянувши йому в очі, спершу посунувся у крісло, потому, схопившися, з розмаху ударив Лозовського по лиці.

– Як смієш? Пороть вас треба! – кричав генерал, насуваючи на знівеченого Лозовського.

Лозовський вийшов на вулицю, пішов у дальній куток міста, а увечері здер з себе погони й квітку білу з грудей.

Йому стало противно.

Хіба він був грабіжником, або хіба він пішов у біле військо за для авантури?

Його честь, як дворянина, не могла дозволити, щоб величезна Росія згоріла в огні революції. Тільки й усього.

Лозовський був чесним, одвертим ворогом більшовиків. Він пишався цим.

Справді, хіба заслуговує якоїсь поваги дрібний, підлий ворог історичних подій, що ховається по закутках і лише з-за рогу, у спину стріляє свого супротивника?

Так Лозовський остався в Одесі.

Бачив, як важкі кораблі одвозили тих, що сміливо витримували удари генеральської руки, бачив, як на палубах метушилися люди і стало чомусь смішно.

«Просто комедія!» – думав він, лягаючи на ніч у темних проїздах.

Чув, як десь гули гармати.

Ранком він побачив на вулицях стомлених більшовиків.

Одного разу, сидячи у розбитому ресторані і проглядаючи уже радянську газету, йому згадалося лице його...

Ні, це просто сон!

Лозовського кинуло в піт. Стало тяжко дихати.

Ні разу за весь час не згадувалося...

Ще ні!

Зім'явши газету, вискочив на вулицю.

Рівними колонами ішло військо.

На будинках червоніли прапори.

І раптом Лозовському стало приємно.

Було так, як увійшов він у тиху долину, що пишно розцвітала квітками.

Головне, перед ним стояла його весела, ніжна...

Захопило дух. Ладен був обняти першого червоноармійця, крикнути йому на вухо:

– Ах, ти ж, мерзотнику мій любий! – і цілувати без кінця оце суворе, зашкарубле лице.

Не будемо дивуватися такому різкому переходові його думок і поглядів. Він уже давно передумав, зважив точно увесь тодішній день.

А цей спомин…

Краще довідаємося, що саме пригадав Лозовський. Він згадав свою молоду дружину Ріту. До деталів з'явився той день у Москві, коли вони прощалися, не навіки.

Бо гриміла його шабля, а вулицями ревли англійські танки.

Пройшло чимало часу після Одеси.

Лозовський прибув до Києва, голову свою схилив перед невблаганною історією і, як завжди буває, дістав посаду мізерну, агентом по купуванню картоплі для «Нархарчу».

Учора мусів поїхати на провінцію.

Чекав трамваю і зустрів свою...

Ні, доля, мов суворий, з веселою посмішкою, батько.

Цілком випадково, зовсім навіть не думаючи, зустрів Ріту.

Це була не мрія, а сама дійсність.

І от, тепер нервово поглядає на годинника, трохи лякаючися, чому не приходить Ріта.

Постукано у двері.

– Увійдіть! – було сказано машинально, з радісним блиском в очах.

Але на порозі замість Ріти стояла незнайома жінка.

– Вам лист.

Просто випив очима Лозовський ці прості, знайомі рядки.

Тоді, за жінкою причинивши двері, став похапцем одягатися.

В цей час, майже в цю хвилину, з Лаврентієм Івановичем щось сталося незвичайне. Невідома тривога опанувала цілу його істоту, що вилилося приблизно у таких формах: то він замість чорного чорнила брав червоне або замість слова у розрахунковій книзі, «либонь», замість цього слова, ставив, «люблю».

Нарешті, на здивування всієї канцелярії, піднявся з-за столу і заклавши руки в кишені став ходити по залі. Підійшов навіть до головного бухгалтера і, торкнувши його за рукав, запитав:

– Із скількох блюд ваш обід?

Бухгалтер спершу одсунувся од нього, тоді поклав ручку і пильно вдивляючися Чепухрилову в очі, порадив:

– Сідайте й пишіть. Заспокойтеся.

І Лаврентій Іванович розгублено сів за свого столика. Здавалося, приступ тривоги минув. Канцелярія знову наладила свою роботу.

Рівно ж о 10 годині, коли на стіні засичав і брязнув годинник, Лаврентій Іванович, змінившися на лиці, підбіг до вішалки, де була одіж, підняв руку і скрикнувши:

– Годі мучитися! – схопив...

Ні, на цьому можна й зупинитися. Дальша історія надто трагична й сувора своєю правдивістю.

Лаврентій Іванович, скрикнувши не своїм голосом, схопив... знову чорт зна що.

По перше: Лаврентія Івановича було не впізнати. Замість пригнобленого, заляканого канцеляриста, мовчазного, як сама тінь, стояв розлютований, червонощокий мужчина, з розкуйовдженим волоссям на голові.

Він подібний був на чоловіка, що свою дружину застав з її коханцем.

І грім, і сама лють в її безмежній нестримності світилася у прозорих очах його. Таким був зараз і наш герой.

Він схопив пальто своє, накинув кашкета і грюкнувши дверима побіг додому.

У канцелярії зробилося пронизливо тихо, ніби винесли покійника.

Нарешті, бухгалтер, запаливши цигарку, посміхаючись, промовив:

– З'їхав, отут! – торкнув свого лоба бухгалтерського довгою, як у піяніста, ручкою.

На цьому й стало.

А Чепухрилов біг, заплутуючись у полах свого пальта. Проминувши кварталів зо два, стишив свій хід, тоді щось подумав, напевне: чого справді біжу? І, підійшовши до вартового міліціонера, запитав:

– Яка година?

У думці гвіздком стояло: чи повернутися?

Нарешті, таки знову поспішив додому. Перед будинком своїм став, як укопаний. Очі йому стали злякані і великі.

Він прямо перед собою побачив...

Ах, чого він пішов з канцелярії? Нащо тривога так схоплює людину і веде на край погибели?

Тривога, мов поводатар лютий. Веде за руку сліпця, становить його над кручею і посміхаючись, пхає його у спину.

І падає сліпець, хапається руками за кущики, тоді розбивається об камінь в кров.

А зверху поводатир, схиливши голову, прислухається, чи буде останній, розпачливий крик?

І немає крику, не чути з темного провалля зойку болючого, тільки ворон чорний робить круги свої над мертвим тілом.

В час нашої глибокої роздуми, Лаврентій Іванович нерухомо стояв на вулиці, бачив Ріту свою з великим вузлом під рукою, бачив, як вона сідала на звощика і аж тоді, коли викресала коняка холодну іскру, він затрипотів усім тілом своїм.

Затрипотів, змахнув руками, важко упавши на камінь.

Ріта все це бачила. Їй навіть стало жаль Лаврентія Івановича, але рука сама, мимоволі торкнула звощика, а губи склалися в слово:

– Поганяй швидче.

Біля проїзду готеля «Турція» стояв Лозовський.

Без балачок, без зайвих рухів сіли вони обоє у трамвай, що рушав до станції.У вагоні вже швидкого поїзду Лозовський тихо запитав:

– Бачила його?

– Упав, без пам'яті, – сказала Ріта і перед нею в уяві зупинився Лаврентій Іванович, коли упав, змахнувши руками.

І зробилося їй чомусь сумно, тоскно. Здавалося, вона зробила якийсь злочин, або образила маленьку дівчинку, що загубилася у тлумі.

Вона поклала руку свою на коліно Лозовському, тихо вичавивши з ока важку сльозу.

Вагон хитався, у вікнах соталися телеграфні стовби, ніби неслись вони кудись далеко, сповіщаючи незнані краї про людське щастя, рожеве, як пелюстка з троянди, або горе незаховане, гірке, як полинь.

Поїзд урізався у густий, темний ліс.

Так минають дні, як шумно торохтять колеса під вагоном.

Прислухаєшся до цього шуму залізного, стулиш очі свої, голову покладеш на коліна.

А колеса торохтять, вицокують щось велике й таємне, як сам сон.

Страшно сидіти у вагоні одинокому. Здається, величезна, залізна труна мчить кудись твоє тіло живе і не маєш сили вирватися звідти.

А колеса торохтять, торохтять.

Минають степи зелені й сумні своєю порожнечою, за степами темний ліс совиним криком душу людську ріже, пахне давньою казкою, синім світом очі сліпить.

А колеса... Ну їх, до чорта, ці колеса.

Ми за їхніми шпицями згубили героя нашого, Чепухрилова, що зостався лежати непритомний на камені.

В той момент, як він простятся на пішоході, сусідні звощики підбігли до нього, схопили на руки, принесли води, намагаючись краплями улити у його туго зціплений рот.

Нарешті, лупнув очима Чепухрилов, випростався на ноги, намагаючися побігти вулицею.

Але його не пускали звощики.

– Очуняй, брат, рано ще! – говорили вони, з жалю хитаючи головами.

Лаврентій Іванович пручався.

– Жінку... верну... пустіть! – рвав несвідомо слова.

Його уперто не хотіли пускати.

І аж тоді, коли він розповів їм, що жінка кудись поїхала, кинувши його, звощики, зареготавшися, розступилися.

– Біжи. Лови вітра в полі. За таким казна-що бити голову.

І знову байдуже посідали на свої передки.

Лаврентій Іванович, не розбираючись, куди ноги несуть, біг. Засапавшись, підбіг до міліціонера.

– Не бачили? Втекла?

Міліціонер засміявся просто йому в лице.

– Голова твоя втекла? – сказав він. – Толком говори.

Але Чепухрилов був уже далеко.

Запитував у чистильників чобіт, підбігав до перекупок, нарешті, зовсім знесилившися, став у великий роздумі. Напевно, думав.

Між іншим, його думку можна поставити в анкетному розпорядку.

а) Ріта молода, значить сидить десь у кафе.

б) Вона, напевно, з якимось мужчиною, значить гуляє на березі річки.

в) Вона любить кіно, але ж ще не вечір.

г) Ріта, але цього не може, бути!

д) Ріта сіла на поїзд з якимось нахабою і втекла з ним жити.

На останньому зупинившися, Лаврентій Іванович скочив на звощика, покотивши до станції.

Там довідався, що поїзд пішов 10 хвилин назад.

А може, вона й не думала їхати?

Підходив до кождого носія, чемно запитував: чи не бачили женщини молодої, чорнявої, з вузликом під рукою?

Справді, вияснилося, що така проходила, сідала у вагон з якимось мужчиною. Лаврентій Іванович, почувши, що його Ріта з мужчиною, раптом присів, лице йому стало зеленкувато-синє, очі спершу заплющилися, тоді стали великі й пронизливо світлі.

Мовчки пішов додому, замкнувся у кімнаті і аж тоді пішов на посаду, коли на душі стало порожньо й спокійно, як на блискучій, ранковій воді. Сів за свого столика, умочив перо в чорнило, розгорнув книгу. Літери рівні звично рука виводить, у голові формули на «дебет», «кредит».

О 12 б'є годинник. Час спочинку. Служниця підносить чай.

Лаврентій Іванович раптом почув над собою:

– Ну-с, як ваші справи?

У канцелярії посміхнулися якось іржаво і зле. Так здалося Чепухрилову.

Він, не торкнувши чаю, продовжував писати.

Умокнувши у червоне чорнило ручку і глянувши на перо, йому лице зблідло, рука задрижала.

– Кров! – скрикнув Лаврентій Іванович, показуючи на світ велику, червону краплю чорнила, що важко звисала з пера.

Машиністка, якій завжди ставало погано після якоїсь неприємности, упала без пам'яти на підлогу. Служниця пустила підноса з порожніми шклянками. Головбух гримнув басом:

– Дурень! – на Чепухрилова.

Але його вже не було.

Він біг додому, спітніло, задихаючися, пригадуючи щось дуже важливе.Дома, прочинивши двері, став розглядати кімнату.

Порожньо й сумно, ніби після великого, буйного бенкету. Тоді підняв ногу Лаврентій Іванович і з усієї сили ударив чоботом маленького кота, що ніжно вилазив до нього з-під канапи.

Котик одскочив у куток, жалібно застогнавши.

А в голові Чепухрилова стояв якийсь галас, метушня. Він бігав по кімнаті, мов затравлений звір у клітці і аж тоді опам'ятався, коли на собі помітив тоскний погляд Спасителя, що в кутку.

Забитий котик ледве ворушив своїм хвостом, бачив Лаврентій Іванович.

І тут трапилося щось несподіване.

Лаврентій Іванович довго дивився в куток, на образ, тоді зціпивши зуби, підняв кулака і з розгону ударив ним у лице Спасителя.

– Морда! – скрикнув він і ще дужче ударив кулаком в образ.

Тоді глянув на свою закривавлену руку і, присівши на підлогу, роздумливо промовив:

– Чорнило.

Думки його трохи постояли над мертвим трупом кота, тоді плавно посунулися через шибки у темне місто, де тлум людський, повний, як квітка ранком, розмінює себе, мов лихвяр гроші свої міняє на дрібні, заяложені монетки.

НАРЦИС І ГЕРКУЛАН

Повість

Розділ І

...Де говориться про людину, яка, власне завжди стає нерозгаданим вузлом якоїсь дивної історії.

Портфель у Василя Івановича... Це ж прекрасний, крокодилячий портфель! Ви не вірите? Ви мали кращого портфеля, коли ще були головою Комгоспу і носили чорні окуляри? Тепер ви скептик, бо вас вигнали на вулицю за хабарі? Так от же:

– Сорок карбованців! – піднімає пальця свого Василь Іванович. – Чешуя, бачте, квадратами, до спини більшає і переходить у голову справжнього нильця. Це значить нильського крокодила.

Коли ж необережний штукар скаже, що з Дніпрових крокодилів бувають куди кращі портфелі, Василь Іванович позеленіє, пристане до нього, як оса, і гаряче заперечить:

– Прошу, товаришу! А ви знаєте, що у них панцир пористий? Ви тільки уявіть собі, зажмурте очі і уявіть – сорок карбованців! Це вам не ультиматум!

До чого тут «ультиматум» – так ніхто й не довідається, та й сам Василь Іванович, напевно, не зрозуміє, нащо він це говорить.

А портфель справді таки хороший. Чорний, з срібними ріжками і великим круглим замком.

Буває, стане Василь Іванович перед дзеркалом, притисне до себе портфеля і посміхнеться... Чорт! Так колись сфотографовано було Петровського, старосту українського. Не важно, що Василь Іванович низький на зріст, з великою головою і широким лицем, наче хто його колись ляпнув лопатою по виду; має руде, як жар, волосся і сірі, маленькі, гострі, як буравчики, очі.

Василь Іванович, буває, гляне на свого портфеля..., але це потім, таємниця портфеля нехай буде... словом, що таке сам Василь Іванович як одиниця великої людської громади?

Нехай простить нас випадковий читач, за нашу короткомовність; нехай оглянеться круг себе і зрозуміє тоді, що єсть люди, що про них можна говорити дуже мало, все їхнє минуле можна вкласти у 15 хвилин нормальної швидкости.

От до Жовтня був телеграфістом, носив форменого мундира й сіру краватку. Більше нічого сказати про будь-якого телеграфіста, всі на диво вони однакові, як ті близнята. Що відрізняло од них Василя Івановича – це те, що він надто був нестриманий, щоб знайомим своїм не переказати про всі таємниці нічних депеш. За це начальник пошти висловив йому догану, а через місяць він став листоношею.

Так тяглося до Жовтня.

Тоді став секретарем Ревкому, потім – Упродкому, Комнезаму, Міліції, а коли одружився й переїхав до міста, став секретарювати у філії Молочарської Спілки аж до кінця нашої повісти.

Зараз він має дружину і двох немовлят, близнят. За місяць отримує платні – 80, половину з них кладе на свою ощадну книжку, а другу половину економить на «різні непередбачені витрати», куди входить (це все у блокноті червоним олівцем): харчі – 15, ремонт білизни – 2, дрова – 3, на взуття–10 і останні 10 крб. підуть на театр, зельтерську воду і цукор дітям.

Головне ж – ощадна каса.

– Хто-зна, що далі буде! – буває, говорить він, прокинувшись серед ночи. – Копійку бережи раз, вона тебе...

– Спи! – сонно озивається дружина, перевертаючись на другий бік.

Василь Іванович уже не засне до ранку. Не дарма вже півтисячи його лежить у касі, щоб він міг спокійно заснути. У кімнаті темно. Дружина спить, а він малює в уяві картину: трапився крах, не важно який саме, а крах. Всі службовці метушаться, збувають з рук свій дорогий одяг на хліб, посилають дочок своїх продавати себе, одне слово – паніка. А Василь Іванович бере з каси свої півтисячи і так, аби вколоти боляче голову Спілки, дає йому, наче старцеві, червінця.

– Соню, ти не спиш? – тривожно запитує.

Тоді світить електрику, риється чогось у шухлядках і впевнившись, що його ощадна книжка лежить нерухомою, спокійно вкривається ковдрою.

Все ж таки не може, заснути. Його мучить портфель, власне таємниця портфеля. Адже ж він ніколи не говорив дружині своїй...

– Не спиш? – повертається лицем до нього дружина. – Швидко ранок?

– Соню, як добре, що я не партійний! – озивається Василь Іванович. – Щось про війну, того... говорили в канцелярії…

– Ну, й що тобі? Нехай говорять!

– Страшно, вбити можуть!

Дружина, чи то справді, чи в жарти, так, аби говорить:

– Уб'ють? Ну, так і бути. Не тільки тебе?

Василь Іванович тулиться до неї, наче побачивши перед собою мару. Де ж ти з дітьми тоді подінешся, коли уб'ють мене?

Піду до матери.

– А як і її уб'ють?

Тоді служити буду, зароблю на хліб дітям, мрійно говорить дружина, прислухаючись, як десь далеко прошумів перший трамвай.

– А як уб'ють і тих, хто міг би дати тобі роботу? – пристав до неї Василь Іванович.

– Тоді ти заробиш грошей?

– Мене ж не буде! – серйозно скрикує Василь Іванович, почуваючи, що серце йому б'ється, як у синиці.

Дружина не витримує і сміється.

– Тебе не вб'ють! – зазначає вона. – Війни не буде. Учора на базарі говорили, що китайський цар держить руку нам, щоб не було війни. А в Америці знову революція, така, як і в нас була. Не вб'ють тебе. Ну, спи! – закінчує, перевертається на живіт і свистить носом.

Василь Іванович почуває себе спокійним, наче тільки-що прийшов з причастя, де поставив дебелу синю свічку.

Вранці нашвидку п'є чай і, похапцем поцілувавши дітей своїх, іде на посаду, наперед глянувши у портфеля, чи все там так, як було звечора.

Він навіть припустити не міг, щоб таємницю його було порушено або розгадано.

Розділ II

Все ж таки одного разу, це було увечері на велике свято, Василь Іванович помітив, що папери у портфелі були зім'яті, а один бланок із штампом Молочарспілки зовсім зник.

Він нікому про це не говорив, тільки допитливо глянув в очі дружині, але вона посміхнулася і взяла його за руку.

– Хочеш?

– Одв'яжись! – розгублено сказав він і знову погляд свій перевів на портфеля.

На другий день зникло два бланки із штампом, а ще через день – ціла книжка.

Василь Іванович остаточно перелякався. Він почав слідкувати за канцеляристами. Але кампанія його закінчилася досить невдало. Реєстратор, виявилося, навіть не помічав портфеля, а машиністка, що до неї Василь Іванович підійшов, досить хитро запитавши, чи не брала часом вона з його портфеля бубликів? Упала без пам'яти, тоді – в сльози, нарешті, накинулася на нього з досить таки безапеляційною гістерикою.

– Я чесна громадянка! – кричала вона. – І мене підозрівають у крадіжках! Мене! Та ви знаєте, що мій муж помер інвалідом революції! Як ви смієте? – підійшла близько до Василя Івановича.

– Мерзотнику ви, я на вас до суду, до Москви, до... я очі вам видряпаю! – справді таки посунула на нього з нігтями.

Василь Іванович, помітивши, що не обійдеться тут без крови, схопив портфеля і зараз же пішов кудись «по службових справах».

Цієї ж таки ночи з портфеля зник американський олівець і трамвайна книжка, де вперто доводиться, що цікава повість мусить обов'язково містити в собі лірників, кловніз, привидів й іншу нісенітницю, що за нею так сумно зідхають класики й паничі од мистецтва.

Уже з місяць, як Василь Іванович слідкує за своїм портфелем. Він міг би його сховати, або викинути геть, але один випадок і він уважно став слідкувати, хто міг би хазяйнувати у його портфелі?

Випадок досить таки простий. Одного разу, повертаючись додому, його перепинила циганка, очима своїми чорними прямо таки перепалюючи його душу.

– На долоню злот, срібло говорить, говорить біле срібло! – причепилася ворожка. – Не жалій злота, щастя твоє бачу на долоні!

Василя Івановича опанував жах. Він поклав на долоню циганці злота, глянув їй у смугляве лице й йому стало моторошно.

– Тобі смерть... смерть, коли ти не глянеш у саме лице ворога. Глянь йому в лице, він тут!

Василь Іванович майже знепритомнів. Циганка ясно таки показала рукою на його портфеля.

– Ти шукай... срібло говорить, що шукай вечером, ворог твій під руками...

Василь Іванович ще довго дивився на циганку, коли ж вона зникла за рогом, глянув у портфеля.

Панчішки, що купив сьогодня, і п'ять карбованців безнадійно зникли.

Вперше за життя своє він повірив циганці. Адже ж вона говорила правду: ворог під руками. Він мусить уважно слідкувати, він тонкою ниткою перев'яже портфеля, буде чути, коли вона порветься.

На другий день нитка лопнула, а в паперах лежав сухий дубовий листок.

– Це вже занадто! – уголос подумав Василь Іванович і зараз же рішив серйозно поговорити з дружиною...

Вона ще не приходила з базару. Годинник бив на вісім.

Василя Івановича опанувало занепокоєння. Через годину він має йти на посаду, коли вона не прийде...

– Соню, слухай сюди! – різко крикнув, коли вона з великою корзиною зупинилася на порозі. – Я хочу довести діло до краю. Коли буде кінець усьому? – погляд кинув на свого портфеля.

Вона не розуміла.

– Що говориш?

– Те, що чуєш! Довго будеш лазити до мого портфеля, де лежить мій... – і прикусив язика. Ледве не сказав того, з чим так уперто ховався.

Дружина в плач.

– Василю, нащо ти думаєш, там же грошей немає? Я його й пальцем не торкнула, портфеля! – і скоса, хитро, так здалося Василеві Івановичу, глянула йому в лице.

Так і є! Коли не вона, то її любовник, так і є!

– Коли ще раз помічу, що все не гаразд у мене, буде лихо! – одрубав він. – Я не лякаюся твоїх любовників, вони нуль для мене, вони – ніщо!

– Що? – скрикнула дружина, підступаючи до нього.

Уже це не була затуркана, спокійна жінка. Зараз промовляла сама зненависть й образа. Запаленими зіницями вона колола, наче шилом, Василя Івановича, все ближче підступала до нього, і не встиг ще він вимовити слова, як йому в голову полетіла сковорідка, за нею – горщик і важка мідна ступка.

– Я тобі! – кричала вона вже за дверима на Василя Івановича, що несамовито збігав сходами на вулицю.

Тоді пішла до своєї сусідки, вдови, схилила голову свою у неї на стіл і голосно заплакала. Вдова гладила їй голову, вмовляючи не побиватися з якоїсь дурниці.

– У мене покійник був, не те що в тебе чоловік. Бувало, не так глянеш на вулицю – і вже під очима у тебе синьо і ребра болять. Він же не бив тебе?

– Гірше! Нехай би побив краще, коли б я заслабла од нього. Ах, який гидкий він! Нехай... нехай згадає, коли до нас приходили більшовики ховатися, а він передав їх гайдамакам, контрреволюція нещасна!

– Контрреволюція? – з жахом промовила вдова.

– Ні, то так... він гарний у мене... то так я... ми й не бачили в себе більшовиків. Ваш син комуніст уже?

– Ну да...

– Прощайте!..

А Василь Іванович в цей час сидів за столом у канцелярії і беззмістовно ди-

вився на руки машиністки. Вони були білі, наче з тіста, довгі тонкі пальці з дебелим перснем золотим...

– Ніно Карпівно, скажіть будьте ласкаві, ви не купували ще авіолотерейного квитка?

– Ні, а що?

– Я так. Пробачте.

Реєстратор посміхнувся. Бухгальтер зупинив пальця на рахівниці і голосно щось вимовив, якийсь один примітивний звук.

Серце Василя Івановича потерпло і стиснулося, як порожній шкіряний гаманець. Лице його зблідло, на скронях надулися жили. Він не міг очей одірвати з газети, що лежала просто перед ним. Набравши повітря в груди, став по літері читати.

«Англійські шпигуни в Ленінграді...» – більше не міг дивитися, як відомий шпигун і провокатор Х… був зловлений агентами ДПУ.

Василь Іванович зараз же схопив портфеля, вийшов у темні сінечки і, витягши маленький аркуш паперу, сховав його у себе за пазухою. Тоді знову повернувся до канцелярії. Уже спокійний був, ніхто не міг залізти руками своїми йому за пазуху.

– На вас лиця немає, Василь Іванович! – узяв його за руку реєстратор. – Ви слабі, що з вами?

– Портфель, мій портфель! – скрикнув Василь Іванович, вискочив з-за столу і підбіг до розчиненого вікна.

Він побачив, як його портфель заворушився, знявся з місця і поволі, наче пір'ячко, полетів у вікно.

– Мій портфель! – простяг руки перед себе Василь Іванович і, зблідши, як стіна, упав, на підлогу.

Його облили холодною водою. До скронь поклали оцту й хрін. Машиністка схилилася над ним, намацала пульса, і, слова не вимовивши, сіла за машинку.

Бухгальтер у штрафній книзі до прізвища Василя Івановича добавив п'яту ластівку за «прогули», тоді понюхав тютюну і голосно, дико й нестримано чхнув.

На стіні пробило чотири години...

І найменшої уваги на Василя Івановича. Він лежав під стіною, як дровина, а його обминали службовці і, весело розмовляючи, розходились додому. Один тільки бухгальтер, вичікавши хвилину, коли був сам, похапцем порився у кишенях непритомного, за пазухою і на своє здивовання витяг звідти шифровану телеграму і авіолотерейного квитка під №275 на два карбованці. Телеграму розірвав і вкинув до кошика, а квитка сховав собі до портфеля і, насвистуючи марсел'єзу, вийшов на вулицю.

На вулиці спалахнув ліхтар. До порожньої канцелярії увійшов сторож з мітлою, спокійно запалив цигарку, але, вгледівши під стіною Василя Івановича, скрикнув з жаху.

Василь Іванович підняв лице своє, рукою поманив до себе сторожа.

– Підведи мене, голова болить! – зміг вимовити, хапаючись за голову.

Сторож боязко підвів його і посадовив у крісло. На здивовання йому Василь Іванович обняв його за плечі і боляче, наче дитина мала, заплакав.

– Проведи мене додому, сам не можу! Ах, який сон страшний! – сказав він і,

помітивши свого портфеля на столі, скрикнув. Тоді схопив його під руки, зіперся на плече сторожеві і, голову низько схиливши, вийшов за двері.

На вулиці перед ними розступалися люде, вдивлялися у бліде лице Василя Івановича і голосно, наче вирок над злочинцем, говорили:

– Де він напився?

– Іди, я вже сам! – сказав сторожеві Василь Іванович. – Спасибі тобі!

Коли дійшов на ріг вулиці, чомусь, сам нерозуміючи, чому саме, руку сховав собі на грудях і трохи не повалився на камінь.

Його таємницю було порушено незґрабною брудною рукою людини…

Можна тільки уявити, що стала б робити людина, бувши на місці Василя Івановича. Не обійшлося б тут без плачу, без крику. Міліція й інші керуючі органи влади були б поінформовані, на завтра у газеті було б уміщено петитом про неможливий, нелюдський вчинок або бандитський напад.

А Василь Іванович тільки зідхнув і поволі подався вулицею. Він уже не міг страждати. Все щастя його, вся радість його була украдена. Був, наче свіжий плід виїдений усередині, сама шкаралупа. Уже не знав, куди йде, тільки ухо ловило тиху музику, що доносилася з темних кущів скверика.

Там сидів лірник сліпий, незрячими очима дивився на людей, розбитим голосом виводив якусь невідому пісню.

Василь Іванович зупинився перед ним і прислухався. Він не помічав збоку себе нічого. Не бачив, як зідхав спекулянт з Нарєжної, як плакав щасливий юнак, голову свою низько схиливши, і печальними устами посміхалася повія, прислухаючись до лірника.

Лірник співав.

«Колись, давно дуже, ще як не було зла на землі, жили двоє юнаків. Братерською любов'ю споєні, вони пройшли землі далекі, бачили чужі племена й народи, прислухалися до мудрого шелесту гаїв і говорили з вітром бистрим у темних, високих горах.

– Так жили брати.

А як смерть прийшла, стали раду вести.

– Станемо, брате, деревами родючими на степу! – каже старший брат. – З наших гілок рясних людина зриватиме овочі пахучі і хвалитиме Бога свого під затінком нашим синім.

– Ти старший і слово твоє мудре! – каже другий. – Вислухай же і мене, брате. Глянь кругом і побачиш, що на землі нема недостатку людям. Підними ж лице своє і побачиш небо вечірнє, чорне й сумне, як вітер осінній у полі. Краще станемо, брате, зорями ясними на небі, вийде тоді людина з печери своєї і буде милуватися нами.

І стали брати на цьому.

На землі радости кінця й краю немає. Народи глянули на небо, з печер глибоких вилазили немічні діди й маленькі діти і дивились у небо, де переливались любов'ю святою дві зірки.

Минали віки, народи руками ніжними зривали стиглий плід з дерев і славили Бога свого перед високим, білим огнем.

А в небі раділи брати. Уночі бачили вогонь на землі, бачили, як переходили племена з місця на місце, і не було між ними злоби й зненависти.

Так ішли віки, кудись за сонцем.

Одного разу менший брат запитав у старшого:

– Чому сумний? Твоє проміння згасло, а лице змарніло, печаллю й тугою вкрилося?

– Брате, глянь униз, ти побачиш людину під скелею. У неї кров на лиці. Цю людину забила людина.

– Забила людина, брате? – тривожно перепитав менший.

– Так. Я неспокійний, я зійду знову до людей, щоб вернути їм загублену любов.

І бачили люди, що серед ночи глухої зірвалася велика зірка з неба, огнем синім оперезавши далекі обрії.

Ходив старший брат по землі, в розпуці чоло своє хилив над мертвою людиною і плакав дощами осінніми серед порожнього, німого степу, аж доки люди забили камінням його за те, що він учив їх любити один одного.

Тоді менший брат упав зіркою кривавою на землю і в святій зненависті своїй почав пригноблені племена вчити повстати проти дужчих за себе.

І чорне небо тепер, і холодні зорі, і вітер осінній у полі журно хилить жовту траву до сирої землі…

Уже давно лірник сльози витер з очей, давно вже люди скупо одійшли од нього, один тільки Василь Іванович стояв, голову низько схиливши, здавалося, завмер він у якомусь напруженому чеканню.

Тоді тільки, коли лірник заграв щось веселе, він підняв голову і п’яною, розбитою ходою одійшов убік, сів на тумбі, беззмістовно поглядаючи перед себе.

Вулиця стала порожніти. Було тихо й сумно. На розі непорушно стояли вартові.

Десь промчалась карета «швидкої допомоги», і знову стало пронизливо тихо.

І ніхто не бачив, що над містом зірвалася зірка, спалахнула вогнем синім і швидко покотилася з неба. Василь Іванович почув, як фосфоричне сяйво різнуло йому по очах і щезло. Він знову байдуже голову свою вобрав у плечі і зараз же, наче хто його підняв за волосся, скочив на ноги.

– Караул! – встиг крикнути він, учепившися за свого портфеля. – Грабують!

Але дужа людина вирвала портфеля з його рук, швидко повернулася на закаблуках і за хвилину зникла у темному проїзді.

Василь Іванович підбіг до вартового міліціонера, підняв руки над головою й крикнув:

– Чому спите? Грабують, бачите? Шукайте його!

Міліціонер глянув йому в лице, одійшов у бік, спокійно промовив :

– До чорта йдіть. Пізно вже! Марш!

Василь Іванович прожогом убіг під проїзд, де зникла людина з його портфелем, підійшов до високої стіни і злякано закам’янів на місці.

Він побачив, що той самий злочинець одімкнув портфеля, поклав перед собою і, сказавши якесь невідоме слово, посміхнувся. За хвилину з портфеля вискочив низький на зріст чоловік у високих чоботях і шкірянці, підійшов до стіни і стомлено хусточкою витер собі лице.

Василь Іванович похитнувся, упав на камінь і застогнав.

Над ним зупинилося двоє людей.

– Що з ним, Нарцисе? – тихо сказав вищий.

– Не жартуй, Геркулане! Ти ж бачив сам? Це його портфель! Василь Іванович

чув, як вони говорили, але з жаху не показав і виду, що був живий. Коли ж вони вийшли на вулицю, піднявся на руках і на чім світ стоїть гукнув:

– Банда, рятуйте!

Десь на вулиці весело зареготалося.

Розділ III

...Про те, що кожна молекула заслуговує великої уваги і що казка може, бути справжньою подією, як і те, що людина може, гуляти спокійно собі на землі.

Нарцис і Геркулан були звичайнісінькими чортами. Вони безжурно, як справжні небесні скептики, виконували свою ролю, ніколи не замислювались над собою і долею свого чорного племени й рішуче не цікавилися справами землі, що була під пануванням царя їхнього, вічно п'яного – Дія.

Навіть тоді, коли Дій з п'яної руки образив Бога святого, навіть тоді Нарцис і Геркулан не подумали над тим, що з цього може, виникнути якась велика неприємність, а спокійнісінько грали в шахи і краглів. Нічого таки й не трапилося поміж Дієм та Богом. Вони на похмілля випили удвох барило вина й заїли старим сиром.

Тільки тоді, як племенем пройшла чутка, що на Землі сталася якась велика подія, а страшний Дій з гарячої руки забив сина свого, який радо сповістив його, що люди ще не втратили смаку свободи, тоді тільки Нарцис довго щось радився з Геркуланом, зібрав гурт вірних друзів, вигукнувши перед ними:

– Вітаю вас, шановне товариство. Одтепер люди будуть нашими вчителями!

Усі мовчали, бо добре розуміли, в чому справа.

І як же був здивований Нарцис, коли його й Геркулана було приведено перед глибокі очі царя Дія. Він був ще надто наївним, не знав, що на небі, так само, як і на землі, бувають шпигуни, провокатори й инші мерзотники, що їх так рясно може, сплодити тільки висококультурна людська громада.

– Підданці мої! – не даючи їм отямитись, скрикнув Дій. – Я знаю, що мозок ваш отруєний поганою думкою проти мене.

Нарцис з Геркуланом вражено перезирнулись. Їх опанувала неймовірна зухвалість.

– Справді, нащо творити собі надію з якоїсь ганебної потвори? – спокійно сказав Нарцис.

– Ти також? – пильно глянув в очі Геркуланові Дій.

Той не встиг ще хитнути головою, як цар уже стукнув ногою на Нарциса.

– Геть же від мене! – І, коли Нарцис поплив в етері на Землю, навздогін кинув: – Моя любов безмежна! Будеш одурений – по вертайся!

Ніколи! – подумав Нарцис, наближаючись до землі.

Була вже ніч. За містом ходила якась людина.

Нарцис помітив у неї портфеля і, недовго роздумуючи, прожогом упав у середину, сховавшися в паперах.

Геркулан лишився поміж своїм племенем. Він не то що не захотів з Нарцисом одвідати Землю і впевнитися, що там дійсно сталося щось велике, – просто, виникли обставини! Так дурив себе Геркулан.

Коли ж агенти Дія, що він їх надіслав на Землю слідкувати за Нарцисом, повернулися ні з чим і категорично заявили, що його й сліду немає, а в просторах між Землею й Небом плаває озброєна варта. – Геркулан занепокоївся. Але це

було один тільки день. На другий ранок він одержав пневматичну пошту, де на бланках Молочар спілки було рукою Нарцисовою написано:

«Дорогий друже. Ув'язнений. Але чую, що жити можна. Прибудь на землю. Твій Нарцис».

Через тиждень іще новий лист.

«Твій Нарцис. Рятуй. Здається повік сидітиму в цьому проклятому портфелі. Чекаю!»

Не одкладаючи справи надалі, Геркулан зараз же рішив добутися Землі. Вичікавши, коли зостався сам і зайшло сонце, він склав руки над головою й просто упав у холодну, колючу синь.

Нарциса одшукати було легко.

Тепер, після різних неприємностей вони обоє разом ішли вулицею великого міста і голосно, не звертаючи найменшої уваги на вартових, розмовляли як давні друзі, котрі зустрічаються після довгої розлуки.

Розділ IV

...Де фарба міняє фарбу, а людина зміняється другою, повість набирає жвавішого і досить таки заплутаного характеру.

Василь Іванович до ранку блукав вулицями, навіть не думаючи піти додому, щоб заснути.

Вранці пішов до каррозшуку. Там сказали досить таки впевнено:

– Зараз ремонт. У вас портфеля викрадено? – заінтересовано запитав рудий міліціонер. – Ви злочинця мігли б упізнати?

Коли ж Василь Іванович сказав, що злочинець високий на зріст, у пальті й черевиках, а на голові стриміла панама, міліціонер провів його до одиночної камери і, пошепки заявивши, що зловлено в цю ніч, показав йому на двері.

Василь Іванович глянув крізь щілину в середину камери, помітив там у кутку на соломі молодого мужчину в пальті й черевиках, а панама зім'ятою валялася серед підлоги. Ув'язнений непорушно дивився у стелю. З карих великих очей його текли сльози на бліде, розумне обличчя.

– Це поет, каже сам! – шепнув вартовий. – Кажуть, п'яний був.

– Пробачте, друже! – крикнув у щілину дверей Василь Іванович.

– Дайте цигарку! – тихо просив поет.

Василь Іванович подав йому свого портсигара.

– Не він, та взагалі нащо це все? – докірливо глянув Василь Іванович міліціонерові в очі. – Нехай пропадає портфель мій! – і вже легко, наче зробив якесь велике й добре діло, пішов на посаду.

Тут його ждала велика неприємність, коли можна так м'яко висловитись.

– Ви довго так будете?

– Як саме? – здивувався Василь Іванович, глянувши в неспокійні очі бухгальтера.

– Маєте шість ластівок!

– Ну й що?

– Вас скоротили, прогули на прогулах і прогулами поганяють! – жодним нервом на лиці не моргнувши, пожартував бухгальтер. – Вас викинули з посади.

– З посади? Викинули? І тепер я без хліба... на вулицю? – скрикнув Василь Іванович, наче зі сну.

Тоді зблід на лиці, похитнувся і, дико зареготавшися, упав на підлогу.

«Швидка допомога» констатувала смерть. Удар.

І помер Василь Іванович, як та муха. Помер так чудно, як тільки може, померти ніжна, м'яка людина. Жахнувся дійсности, не міг уявити себе без посади і забув, бідний, що його чистих півтисячи строго охороняє ощадна книжка.

Словом, помер секретар молочарської спілки, і тільки машиністка Ніна Карпівна одвела очі до вікна і, чи з огиди, чи то з жаху, промовила, затрусившись, наче в пропасниці:

– Брр...

Не встигли ще теплого трупа винести з канцелярії, як увійшло двоє людей, підійшли вони до реєстратора і, запитавши:

– Тут працює Василь Іванович? – запалили цигарки.

– Василя Івановича тут немає! Був, а тепер немає!

– Як немає, він же був учора?

– Учора був, а тепер не буде. Он він! – показав рукою реєстратор на сусідні прочинені двері, де над трупом метушилися санітари.

– Що я бачу, Геркулане?

– Це він, Нарцисе?

Вони схилилися над непорушним Василем Івановичем, щось пошепки сказали один одному, тоді повернулися назад і, гостро глянувши бухгальтерові в очі, мовчки вийшли.

Бухгальтер, сам не свій, виліз з-за столу, витяг авіолотерійного квитка і, порвавши його на дрібні шматочки, кинув через вікно на вулицю. Тоді заклопотано сказав:

– Ніна Карпівно, ви ще довго будете передруковувати мені відомості? Ах, ці машиністки!

У розчинене вікно влетіла оса, заплуталась у павутині над головою реєстратора і жалібно занила.

Реєстратор довго приглядався до полоненої комахи, поволі узяв лінійку і за мить на стіні був роздавлений павук і гостра оса. Тоді посміхнувся.

Машиністка вибила замість «0» літеру «А».

Бухгальтер замість «Кредиту» поставив у «Дебет» зайвих півсотні.

У сінцях тяжко позіхнув сторож.

На вулиці кричали газетярі: «Повстання в Сірії!»

Нарцис з Геркуланом вивчали місто. Вони знали вже, де міститься виконавчий комітет, зупинилися перед високим будинком Біржі Праці і здивовано, не розуміючи просто знизали плечима, глянувши на золоту вивіску міліції й розшуку.

Ввечері зайшли до ресторану, випили вина і спокійно стали розмовляти, зовсім не почуваючи, що над ними збиралася чорна хмара.

– Так, що Нарцисе...

– Я також думаю, Геркулане! – сказав Нарцис. – І уяви, нічого не вигадав такого, знаєш...

– Я розумію тебе, тільки лякаюсь, щоб не одвідало тебе розчаровання або неспокій. Кинути свою батьківщину, плюнути на все, хоч воно й гидке надто, – це дуже серйозний і відповідальний вчинок. Здається, уловив мою думку.

– Правда. Перед нами одно з двох – чи лишатися на землі, чи повернутися назад і вічно бути ображеним, заплюованим, попихачем. Страшно.

Геркулан довго щось думав, очима обвів усі столики, за якими уже п'яно розмовляли люди, тоді рішуче, з якимось одчаєм сказав:

– Повік між людьми. Невже я примушу себе знову глянути у п'яні очі царя свого? Ми тільки день на землі, ми нічого ще не бачили і повір я почуваю великий сум. Безумовно, я певний у собі! – і пильно глянув Нарцисові в лице.

Той ніяково спустив очі.

– Я також... – тихо промовив він.

Геркулан нічого не сказав. Налив шклянку вина, випив його і став на ноги.

– Десь спати будемо!

І обидва не помітили, що за ними на вулицю вийшло двоє людей у сірому й широких брилях, щось тихо перемовились, тоді сторожко пішли за ними.

Розділ V

...Дрібничка може, людину спантеличити і довести її до загибели.

Нарцис мовчав, коли Геркулан сказав, що спати краще буде десь на березі річки.

– Ще обриднуть нам німі стіни. Ти тільки глянь! – рукою показав на темну річку, де проплив великий пароплав.

Вони полягали в кущах, голови поклали на сірий камінь, лицем повернувшись до неба.

Там спокійно гралися огнями синіми зорі.

Нарцис глибоко зідхнув. Геркулан посміхнувся з нього.

Десь за горбом грала музика.

Мазурка.

Геркулан стулив очі і враз же заснув. Нарцис ще довго ворочався, тоді сховав лице собі в долоні і собі поринув у глибокий, спокійний сон.

За горбом музика.

Мазурка.

Раптом Геркулан схопився на ноги, сіпнув за руку Нарциса і швидко побіг кущами до міста. Але Нарцис не біг за ним, його насіли якісь дужі люди, схопили за коміра й почали душити. Другий гурт помчався за Геркуланом.

Він чув за собою гонитьбу, перескакував велике каміння і, почуваючи, що серце йому зараз вирветься з грудей, ще дужче біг до сусідньої вулиці. На нього кинули камінь. Геркулан оглянувся, знову зігнувся і великими стрибками далеко за собою зоставив банду.

Банда не відставала. З диким ревом гналася вона за Геркуланом, кидала каміння, у темряві блискаючи білими ножами.

Геркулан ускочив у робітничий квартал, підбіг до низеньких дверей малого будиночку, де жовто горіли вікна, і сильно постукав. Не встигли бандити схопити його за коміра, як він уже стояв у сінцях перед високим мужчиною, який, зрозумівши, в чому справа, швидко замкнув двері.

– Вдячний... бандити! – шепотів Геркулан.

– Ідіть спочиньте! – увів його до кімнати господар, сам сів на стільця і пильними очима оглянув всю збентежену Геркуланову постать.

– Говоріть, як було діло...

Геркулан випив води, скрутив цигарку і зараз же рвонувся до дверей.

– Там товариш, Нарцис!

– Сидіть спокійно! Заб'ють вас!

– Але Нарцис! – зміг вимовити Геркулан і безсило посунувся на лаву.

Нарцис, приголомшений сильним ударом, зігнувся, тоді, зібравши всю свою силу, одразу вирвався і, не розбираючи, куди саме, помчався берегом. Він не почував, що йому під руку встромили ножа, і кров густо полилася і змочила сорочку.

Перестрибнувши десь канаву, Нарцис несподівано улетів просто в обійми якоїсь невідомої жінки.

– Гетьте! – крикнула вона на бандитів, що вже ладні були кончити Нарциса. – Це мій!

– А, Маруська! – хтось глузливо сказав, і темний гурт щез у густих кущах.

– У тебе кров? – скрикнула жінка. – Це вони? На, перев'яжи! – зірвала з себе білу хустку і подала Нарцисові.

Рана, виявилося, була легкою. Кров загусла й перестала сочитесь.

– Підемо до мене! Як жаль тебе!

Ішли десь поза вулицями, обминали людей і, коли увійшли під вогкий проїзд сумного будинку з вікнами на подвір'я, вона сказала:

– Нехай тебе не дивує, так живуть усі люди!

Він не розумів.

Увійшли в якусь маленьку кімнатку, де горіла лямпа і пахло пивом й одеколоном.

Стомлений, блідий Нарцис упав на ліжко і стулив очі. Жінка сіла біля нього, перебираючи його м'яке волосся.

Коли б Нарцис глянув на неї, він би помітив у неї на очах великі блискучі сльози.

Над міським садом – музика.

Мазурка...

Розділ VI

...Повість уперто не сходить з мертвої точки.

Більше Нарцис і Геркулан не бачились ніколи. Після такої страшної ночи Нарцис намагався одшукати свого приятеля, але даремні були його спроби. Геркулан, наче у воду впав. Увечері Нарцис дістав газету, де ясно говорилось, що вночі над річкою був знайдений труп невідомого високого мужчини, забитого камінням.

Так і є, це він, Геркулан! – подумав Нарцис, і ще дужче заболіла йому рана під рукою.

Він нікуди не виходив, сідав тільки у дворі на сонці і грівся, чекаючи на Марусю. Вона приносила йому гроші й завжди якусь новину.

Але його не обходили уже справи людей. Він думав тільки про себе й Геркулана. Був мовчазний, зблід на лиці, а на чистому його лобі з'явилася вперта й рішуча зморшка.

Одного разу, вечором, Маруся його не знайшла дома. Минула ніч, і другий ранок тьмяно прослався за вікном, але Нарцис не повертався більше.

Він уже був далеко за містом, у високих горах, де один темний ліс шумів своїми забутими казками.

Нарцис зійшов на високий, голий шпиль гори, востаннє глянув униз, на землю і, руки простягши перед собою, тихо полинув у простір.

Він не забув останнього слова царя свого Дія. Нарцис зневірився в людях, він

між племенем своїм зітре й забуде свою помилку, нехай буде боляче йому і гідність його нехай піде нанівець.

Все далі ставав од Землі, от вона вже згубила свої лінії, уже стала маленькою, синьою точкою, а він все далі посувався в холодному етері, губив вагу свою і раптом відчув, як ноги його уперлися в так знайому йому твердь.

Коли племенем пройшла чутка, що повернувся Нарцис, цар Дій на радощах побив шибки в кімнаті в себе, випив сотку горілки і зараз же покликав до себе Нарциса.

– Сідай, друже! – весело запросив його сісти в себе біля ніг. – Ну, говори, як і що. Може, вип'єш?

Нарцис ледве зміг пригубити шклянку вина. Він мовчки схилив голову.

Дій уже рішуче, зовсім не бажаючи панькатися з ним, вигукнув:

– Ти був скарбником у мене, тепер же будь наглядачем над рабами моїми!

Нарцисові подали пучок різок і важкого нагая. Він узяв ці емблеми свого володіння і похмуро, наче каторжник, вийшов з палацу.

А Геркулан, опинившися в кімнаті робітника з заводу, ледве зміг дождати ранку. Він мучився всю ніч, думаючи про долю Нарциса. Адже ж на очах його було повалено Нарциса на землю.

Він палив без ліку цигарки, ворочався на лаві, а коли за вікном засіріло і почувся заводський гудок, піднявся іти на вулицю.

– Не йди, друже! – радив йому робітник, збираючись на завод. – Удень довідаєшся.

Коли ж Геркулан таки рішив піти, – сказав:

– Увечері будь у мене обов'язково. Я знаю, ти свій хлопець!

Весь день шукав Геркулан Нарциса. Кілька разів обходив кущі, де вони лягали спати, ходив над річкою і тільки тоді зупинився, коли один рибалка сказав, що за водою пішов труп якогось мужчини.

Геркулан перепитував рибалку, який з себе потопленик, який на ньому одяг, чи біле лице його. Рибалка просто заявив, що труп лежав лицем у воду, а був низький на зріст.

Геркуланом опанувало обурення. Він загубив навіки свого приятеля. Він так їм не дарує.

Пізнього вечора повернувся таки до робітника. Був мовчазний і розлютований.

– Даремно нервуєш! – посміхнувся робітник. – Таке трапляється в нас часто.

– Але доки буде, коли кінець? – скрикнув Геркулан,

– Зачекай, голубе! Спершу сідай, будемо їсти, тоді скажу.

Геркулан тепер тільки відчув, як його мучив голод. Мовчки сів за стіл і, наче прибув з голодного краю, пристав до миски. Робітник йому сподобався з першого разу. Як батько.

– Тепер, слухай, пали! – подав Геркуланові кисета з тютюном. – Ну, от, слухай же!..

Геркулан розщібнув коміра. Було душно в кімнаті, а на стіні одноманітно й сумно бив годинник.

За містом почувся гудок на другу зміну...

– Кажеш, здалека ти? Ну, от слухай. Не дивись, що я маю суху кімнатку і їм

завжди свіжу страву. Це ж так недавно стало, я жив у вогкому підвалі, щоночи до мене приходили стражники з трусом, нас, таких, як я, вигонили з фабрик і заводів, цькували нас, гноїли по тюрмах!

– Слухай же!

– І от було зламане все старе. Ми легко зідхнули грудьми, хоч і чекали на щось лихе. Воно таки й прийшло. У цьому місті нас оточила сила панська, дощенту руйнували нам будинки й заводи, а ми одчайдушно боронилися, бо добре знали, що з допомогою нам ішла велика тьма кінних повстанців-селян.

– Це було одного осіннього ранку. Густий туман вкрив усе перед очима. Раптом почувся десь далеко гарматний вибух і змовк. Це був сигнал. Це повстанці сповіщали нас, щоб разом кинутися на ворога. Небо, що було тоді, тяжко уявити. Навколо трусилась і горіла земля. За пострілами нічого не було чути. Наче страшний суд упав на землю.

Надвечір до нас увійшли повстанці. Нас половина було покалічено або вбито. Завод наш був зруйнований. Але ми, в ознаку своєї перемоги... чуєш?

Геркулан почув різкий свисток і важке дихання машини.

– Це ми так його виправили. Цей завод буде вічно нам нагадувати про велике, криваве свято. І не дивуйсь, коли ще серед ночи буде хто пограбований або вбитий. Вся та наволоч, що ставала проти нас зі зброєю, тепер ховається десь, не хоче братися за чесний труд, а з-за кутка стромляє тобі ножа, щоб поживитись твоєю копійкою. Знаєш, після тифу тіло твоє сохне й падає маленькими шматочками. Так і в нас. Ми видужуєм, ми знайдемо по кутках землі нашої всю непотреб. Зараз... зараз ми ще видужуєм...

Геркулан мовчки слухав. Такі прості слова робітника його більш переконували, аніж великі сторінки якоїсь натхненої промови.

– Оце наче й усе. Мені ясно, я не хвилююсь ніколи, все просто, треба тільки робити, не покладаючи рук. Ну, а ти що робиш або що думаєш робити?

Геркулан ніяково знизав плечима. Йому стало соромно.

– Безробітний... знаєш...

– Розумію. І добре, що ти тут. На завод треба людей зараз, ти можеш там бути? Ну, ясно. Ти побачиш, що ми там зробили! Це ж просто тобі культура наша, ось глянеш.

На другий день Геркулан був на заводі кочегаром.

Йому показали нового дизеля, зробленого тут на заводі.

– Ти тільки глянь! – як діти малі, раділи робітники перед велетенським дизелем. – Глянь, яка сила. Ти за кордоном не скрізь таке побачиш. Ми пускаємо його через місяць. Розкіш одна, а не машина.

– І це все наші мозолі! – показав Геркуланові свої долоні старий, згорблений робітник. – Ми його робили жартома, щодня по годині після зміни. Ти торкни ж його!

Геркулан приклав долоні свої до блискучого заліза і чомусь відчув, що заховане тепло машини перелилося йому в кров. Він одразу полюбив цього велетня, як дитину.

Робітники радо знайомилися з Геркуланом, а коли він незручно кинув вугілля в машину й обпік руки, ледве не засичавши з болю, його сила рук підняла над землею і з криком: уже хрещений огнем! – стали підкидати все вище й вище.

Робітники були дужі й бадьорі, ніщо не могло нагнати суму в їхні світлі очі. Вони були щасливі і своїм щастям сповнювали й Геркулана радістю.

Він щодня приходив на завод, годував свою ненажерливу машину, а ввечері, вкупі з товаришами ішов до театру або в міський парк.

Він був щасливий. Він нічого не міг уявити кращого, як цей труд, що має свою велику, конечну ціль.

Через місяць, у велике свято пускали дизеля. Нічого великого за це не бачив Геркулан. Робітники всіх заводів прийшли в новому, святочному одязі глянути, як почне жити велетенська, ні з чим незрівняна машина. Екскурсії дітей були розміщені скрізь на машинах, щоб і вони могли побачити те, про що писалося у книжках.

Геркулан з товаришами стояв біля підойми. Він чомусь почував себе гордим, бо тільки на його заводі могло одбутися те велике, про що говорило майже пів світу.

Нараз почувся дзвін. Всі змовкли. На корпус машини виліз старий, білий робітник, скинув з себе шапку і тихим, розбитим голосом сказав:

– Любі товариші!

Стало пронизливо тихо. Голос промовця лунко одбивався од заліза.

– Я не хочу згадувати час той, коли в оцих стінах кров братів наших... – і не договорив. Схилив голову, тоді різко махнув рукою і, показуючи на дизеля, скрикнув:

– Нехай це буде вічною пам'яткою про наше велике незабутнє свято! – упав просто лицем на корпус машини й заплакав.

По людях пройшов здавлений гомін. Усі хотіли плакати разом із робітником або кричати так, щоб сама машина здригнулась і запрацювала своїми колесами.

Почувалося якесь напруження, здавалося, усі ці робітники крикнуть на ввесь світ свою радість і щастя, щоб небо завалилося, щоб вічно горіло сонце й ніколи не було темної ночи.

Машиніст пустив ток. Дизель спершу здригнувся, засичав, тоді поволі змахнув колесом.

Знову замовкли люди. Коли ж велике колесо змішало шпиці, а машина сповнилася ревом і хрипінням, – сила голосів злилася в один згук і далеко ще котилося над заводом величне й дуже: «Слава!».

– Слава! – кричав Геркулан.

– Слава! – кричали діти.

– Слава! – крикнуло щось над вухом Геркулана.

Він побачив, що до нього з обіймами підходив робітник. Вони обнялися, зійшлися в поцілунку і радісно один в одного на грудях – заплакали.

Машина ревла й стогнала, як той звір, котрого привчили любити й охороняти людей.

А на землю тихо сповзала ніч. У небі запалилася велика зірка, блимнула, тоді допитливо уставилася вниз, на землю.

Це занепокоєний, вічно сумний Нарцис спочивав на високій скелі, одійшовши од рабів, котрі ламали камінь на нового, царського палаца.

Нарцис довго дивиться на Землю, бачить, як вона весело міняє свою фарбу, – тоді схиляє Нарцис лице собі на коліна, плаче і згадує свого Геркулана.

УВІРВАНИЙ ГОЛОС

Оповідання

Я вирушив у дорогу. Я мусів об'їздити всю республіку вздовж і впоперек, хотів побачити людей світу, намагався покласти серце своє на пульс життя, а тоді написати величезного романа для наших невідомих нащадків. Мене виряджали. Мені говорили:

– Занотовуй, товаришу, надіємось, «позлобней» удариш ворога нашого по черепу.

Ворога. До сьогодні ще не знаю, хто «наш» і «мій» ворог. Моя натура м'ягка, не може, укластися в ті рямки, що звуться «умовністю». Невже така людина буде ворогом до себе подібного. Коли так, я цураюся бенкету смердючого, що зветься життям. Рішуче цураюся. Мене скорчило, коли був наказ простий:

«Позлобней» пиши.

Миж иншим один критик (ах цей критик. Коли рибу можна назвати розумною істотою, тоді й цей «критик» має повне право на портфеля критика). Отже «критик» назвав мене (серйозно) лютою істотою, яка й себе не любить, не тільки инших. Присягаюся, я розцілував би цю людину, я купив би йому морозива під спеку порцій з сорок, я посадив би його, словом, люблю і більш нічого.

Ну, дарма. Я рішуче цураюся смердючого смітника.

Так, вирушав у дорогу, щоб побачити світу. Зупинився, недалеко од'їхавши, в містечку. Далі не їхав.

Увечері пішов у сельбудинок. Співочий гурток давав «вечірку».

Безумовно, я визнаю, що наш час паралізує, нівечить думку, скеровує її в протилежний бік, ніж це треба, словом, робить з людини надмірно велику розумну істоту. А я, така мізерна погана цигарка докурена, слухав спів у сельбуді і думав.

Думав довго, аж поки гарне контральто не запорошило мій мозок. Підвів голову. Співала молода, надто вродлива єврейка. Її античне, шляхетне лице, струнка постать, коси чорні, що хвилями густими розсипалися по плечах, до того вразили мою душу, що довго не міг я одвести очей своїх од цієї дівчини, дивився на неї широко, не чуючи її прекрасного голосу.

Знову, прости мене моя спокійна Україно!

Я інтуїтивно відчув, що настав час загибели моєї. Вмить думка – дівчина ця чи подорож така відповідальна й велична, як сама смерть. А «вона» співала. Я хапав тільки шматочками. Не знаю чому в'їлося це місце, де дівчині тяжко було вимовити «р».

«Мне все равно,
мне все равно»…

Слухав я, думаючи: життя ще утикане квітками, як лице жовтого, замученого мерця.

Піт виступив мені на лоба. Губи тряслися. Хотілося плакати, узяти голову в руки і закричати на увесь світ, щоб усі почули, як страждає людина без жодних підстав, без найменшої причини. Я розумію, причина не для людей. Без причини

відбуваються величезні події, без причини жорстока боротьба точиться серед людей.

Ах, ці люди. Я цураюся їхнього сумного бенкету, де замість вина подають свіжу шипучу кров.

На другий день познайомилися. Продавала бублики. Я купив в'язочку. Засміялася.

– Нащо так багато?

У неї прекрасні зуби. У неї білі зуби і повні, червоні, соковиті, як те яблуко кисле, губи.

– Вам цікаво? – сказав я, розламуючи бублика.

Говорили.

«Був учора в сельбуді? Так був. Чув «твій» голос. Чому «твій», кажу. Так. Тиснеш? Гаразд. Питаєш, чому в селі, з города? Їду по Україні на Дніпрельстан».

Радісно звела брови. Зідхнула.

«Хочеш і собі побачити? Ах, яка ти чудна! Ну, їдемо разом. Батько грошей не дасть? У мене багато. Гаразд. Завтра буду на станції ранком. Бувай».

За рогом вулиці бублики кинув собаці. Не міг їсти.

Звати як? Безумовно запитаю. Зараз і запитаю. Повернувся назад. Стояла, руки поклавши на животі.

«Питаєш чому повернувся? Дурниця, просто хочу, як зовуть тебе. Белла? Чудово! Белла, поетично, красиво. Бувай, Белло, ранком значить. Всього. Плачеш? Ну, я ж бачу, що плачеш. На очах сльози. Не дури мене, ти плачеш».

Брудною хусточкою витерла очі. Я узяв її руки в свої.

«Не плач, прошу тебе. Кажеш, мати помирає, грошей нема? Підем до неї, я дам. Не дякуй мені. Зайве. Белло, не плач, підем, я сам понесу корзину, я дужий».

У розваленій хатині, на ліжкові лежала схудла, як кістяк жінка. З рота на щоку у неї стікала кров. Очі були широко розплющені. Белла, угледівши це, з одчаєм упала на груди матері, дико плечима здрігнувши, заридала. Я схилився на одвірки, не насмілюючися поворухнутися.

Слаба ледве змогла підняти голову. Очі її зробилися страшними, а губи щось сухо і терпко вимовляли. Белла скрикнула. Я схопив її за руки.

– Проклинаю, – почулося з уст слабої.

Далі не могла говорити. Кров залила подушку.

«Чому плачеш, Белло? Прокляла? Тебе? Скажи мені, Белло!»

Вона билася на моїх руках, рвала на собі волосся, кусала собі губи.

«Прокляла? За що, Белло? Ну, ляж, Не йди до неї, нехай спить. Ну, так. Води на».

Мати її уже лежала холодна, витягнувшись як нитка. Передо мною відбулася таємниця. мене скорчило, перехопило дух.

«Белло, пий воду. Все гаразд? Вийдем на повітря. Не можеш, ну понесу тебе. Гаразд? Може, подушку взяти?»

Недалеко хати ріс вишняк. Посіли в холодочку. Белла говорила коротко, слова пересипаючи сльозами.

Я перепитував майже за кожним її словом.

«У комсомол не пускала мати? Била тебе?»

Белла захльобувалася, очі витирала полою, голову свою хилила мені на груди.

«Хотіла видати заміж? Кажеш, багатий був? Хе-хе. Ну от смієшся сама вже. Кажеш, багатий «жидок» був? «Жидок»? Ах, ти ж моя «жидівочко!»

Белла сміялася. Їй було стільки горя, її так гнітило нещастя. Вона не знала, що сміялася з свого лиха

«Ти не пішла? Ти не хотіла багатства? І мати мучила тебе весь час. Жили убого? Так? Мати й померла з цього? Так. І за це тільки прокляла? Ну, не плач, куди ти?»

Белла зірвалася з рук моїх. Вона ускочила в хату, упала на долівку перед матір'ю своєю, мовчки головою б'ючися об землю.

Я схопив її. Була – без пам'яти. Кричала, пручаючись з моїх рук.

– Прости мене! Мамо! – простягала до мертвої руки.

Зійшлися сусіди, Белла непритомно лежала на печі. Люди підозріло на мене глянули. Суворо кинули:

– Не заважайте.

Схиливши голову, вийшов я на вулицю, став біля тину і довго дивився в небо.

Там безжурно плавав лелека.

Вранці я не виїхав на Дніпрельстан. Белла зникла.

Я підняв на ноги все містечко, я вилаяв голову сільради за те, що він байдуже позіхнув, коли я сказав про нещастя. Обшукали всі кущі, вилазили лози за селом, воду з криниць виливали, її не було.

Белла зникла.

Я не поїхав на Дніпрельстан. Я повернувся назад до міста. Мене запитали, в чому річ?

– Туберкульоз, – кажу. – Груди слабі, треба лікуватися. (Простіть, товариші, я похабно брехав у чисті, незаплямовані очі).

– Життя було розбите. Не було тої хвилини, щоб я не думав про Беллу. Тепер зупинилася вона в моїй уяві ніжною, печальною дівчиною, з умними куточками губів і повними сліз очима.

«Белла». Слово це стало святим для мене.

«Белла».

Говорять про занепадництво, про люмпенів. Кричать про декаданс, пером земля тим, хто так, так кричить.

Нехай краще душу людини побачать голою, нехай почують голос її розпачливий, тоді заплющать очі свої з жаху і замовкнуть уста їхні на віки-вічні.

Страшно глянути людині в очі.

Я став «Богемою». Не було ночі тієї, щоб я не пив до нестями. Я шукав найгірші пивниці найпохабнішого «бару», де міг би свою голову схилити на столика, перед своїм сусідою незнайомим, що так, як і я, пропиває своє покалічене життя.

Грає музика. Фокстрот. У голові пиво налило жили. Хочеться плакати. Нічого не бачу.

Все стихло.

Виходить співачка, я не бачу її, я тільки чую голос. Контральто.

Я розумію, що співає Белла. Я чув її голос, але не можу голови своєї важкої підняти з рук. Я плачу. Ридання розривають мої груди.

Чую, як і колись (не може, вимовити «р»):

«Мне все равно,
мне все равно».

Белла! Моя нещасна Белла!

Я схоплююсь з місця, перекидаю столика, іду до неї.

«Небо! Як постаріла!»

Мене вивели на вулицю. Передали вартовим.

Прости мене, моя печальна Україно!

Я нехороший син твій, підіймав голос серед густої, лиховісної темряви.

Мене несуть. Більше ніхто не побачить моїх правдивих нотаток. Я чураюсь людського бенкету, де замість пива подають свіжу, шипучу кров.

Кров.

ЧЕРВІНЕЦЬ

Фейлетон

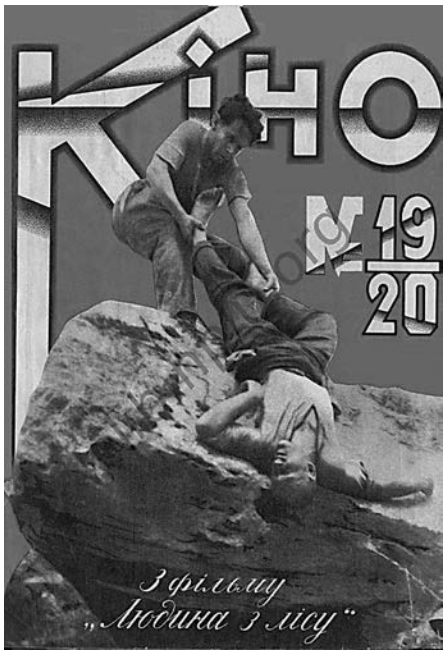

Часопис «КІНО» **№ 19/20, 1927 р.**

Дивно, ще трапляються письменники, художники, артисти й інша нечість, що запально, з упертістю архаїчної тварини доводить, і настирливо доводить, що зараз на Україні жити надто скучно й сумно: нема, мовляв, чогось інтересного, що могло б збудити фантазію, жодних немає пригод, – словом нічого немає! – і доведуть опонента свого до того, шо він і справді розведе руками й стане на тому: сумно! Людина може, спокійно з'явитись на світ білий, виросте, сплодить кілька таких істот, на себе подібних і без жодного хвилювання, як бур'ян глухий – помирає.Правда, коли не заглиблюватись у факти, то й справді: степ. На синьому обрії, як Пилип з конопель – з'явиться могила. Село. Млин. У млині сидить дядько й уважно, наче од цього залежить доля всього світу, шукає щось у себе в пазусі. Тихо. Сонце як прокляте палить, і земля глухо репається. Серед дороги лежить високо підтикана баба і не ворушиться.

Або – місто: камінь. Трамваї. На розі міліціонер, як той лунатик. Вулицею пробігли безпритульні. На стіні реклама: пиво 35 пляшка. На тротуарі роздавлений помидор. По ньому лазить дивно-спокійна муха.

Скучно!

А навсправжки – зовсім інакше. Цікаві речі трапляються на Україні. Ну, хоч би пригода з Василем Калістратовичем.

Одного разу... але, хто такий сам він, його біографія? Хіба тільки про великих геніїв можна писати біографію? За те тільки, що Пушкин сказав, що «любві всє возрасти покорни!» – і писати його біографію? Не чесно, не по-людському і, де тоді абсолютна рівність?

Хоч біографія Василя Калістратовича коротка, все ж таки... ну, от: вродився, як і всі люде, – з криком, вереском і сліпий. На другий день міцно схопив рученятами своїми материни груди і не випускав доти, доки маленький живіт його зробився круглий, як опука. Мати сміялася й говорила, що з нього вийде багатий чоловік. Через тиждень вона померла. Василь Калістратович зостався один, як палець до 30 літ.

І от одного разу без жодних передмов, одружився він з Лікерою Івановною, що жила за містом, мала похилений, трухлий будиночок і продавала яблука.

На цьому біографія закінчується. Адже ж про людину можна писати тільки до її одружіння. Істина непереможна як те, що з-за хмари не видно сонця.

Прийшовши з Загсу, Василь Калістратович зупинився серед кімнати, беззмістовно поглядаючи на «Лушу».

– Чого вилупив баньки? Не бачив мене? Марш! – крикнула Лікера Івановна.

Він зробив «марш» і на другий день став касиром на залізниці.

І покотилися намистом чорним його дні. Головне – Лікера Івановна. Вона й

дихнути йому не давала. Стара, як чорт, вічно забруднена, підтикана до самого пупа, вона у ночі навіть не могла обійтися без того, щоб не торкнути Василя Калістратовича у бік, а коли він з болю застогне, додати серйозно:

– Дармоїд! На вулиці ж тебе знайшла, босяк!

Василь Калістратович щулився тоді, хотів зробитися маленьким і лякався, що у серці його виросла велика зненависть до Лікери Івановни.

І пропав Василь Калістратович, як муха в окропі. Всього 35 літ – і без радости, без світлої хвилини, жодного привітного слова. Зігнувся він, зморщився, як той фарширований перець, все дивиться вниз і шепче щось своїми безусими губами. Одна й радість, коли запізнілий пасажир підбіжить до каси і гукне улесливо: «будьте ляскані, до Москви!» – Василь Калістратович похапцем подає квитка і довго дивиться своїми очами вогкими за випадковим, добрим пасажиром.

Коли одходить поїзд, Василь Калістратович сідає на стільця і намагається зосередитись в собі. Але не встигне ще стулити очей, як зараз же йому увижається забрьохана, лайлива постать Лікери Івановни. Він витирає холодний піт з чола і починає дивитися у вікно. Там вічно стоїть старий, забутий товаровий вагон.

Вечером іде додому. Трохи постоїть під парканом, тоді з одчаєм переступає поріг. Лікера Івановна латає якесь ганчір'я. На долівці дрімає ширшавий, наче хто з канави його виволік, кіт. Пахне онучами й солодким потом.

Василь Калістратович мовчить, він не сміє просити їсти, щоб не трапилося так, як тиждень тому, – коли він необережно запитав:

– Лушо, їсти...

– Не здохнеш! – крикнула вона і йому в лоб полетіла гнила устілка й стара підошва.

Ні, він тепер ні пари з уст, він не буде більше...

– Може, їсти хочеш? Бідний ти! – несподівано запитала Лікера Івановна, а Василь Калістратович ледве на ногах втримався, щоб не упасти без пам'яти з радости великої й щастя.

І не дивно, що од тепер у ньому виросла незмірна, глибока любов до Лікери Івановни. Він любитиме її до смерти, він...

– Лушо! Борщ добрий! – сказав він, піднімаючи ложку.

І доказав на ділі любов свою Василь Калістратович. Він же твердий, як камінь, він може, довго дивитися в одну точку, і очі його будуть так само сірими й маленькими, а на лобі ворушитимуться, як черви – глибокі зморшки.

Показав любов свою, хоч це... словом, жахлива й прикра була історія.

Саме: – Продавши квитки на швидкий поїзд, він почув, що у череві його заскімлило й защиміло, наче там ворочалися цуценята. Василь Калістратович терпів, як герой. Коли ж у скронях почало різати, а в очах поплили зелені круги, він поставив до каси свого помічника, а сам негайно ж пішов додому. Був розбитий, слабий, думав, що помре.

Вийшовши за місто, йому стало краще. Він побачив свого маленького будиночка. Він дивився на нього, як з надією дивиться турок на свою святиню.

Але в чому ж річ? – думав Василь Калістратович, пильно вдивляючися у свій будиночок.

Він побачив, що під парканом метушилися якісь невідомі люде, щось робили, перелазили, наче у себе дома, паркан, а один з них просто таки виліз на дах і звідти щось показував рукою.

Василь Кялістратович рукою поліз до кишені за револьвером, – хоч його там ніколи й не було – і, згадавши, що його Лікера Івановна напевно вже у пристрастних руках бандитів, помчався додому.

Дивно, його ніхто не перепиняв. Люди так само метушилися серед двору, а той, що на дахові, спокійно курив люльку. Жодної уваги на Василя Калістратовича.

Він подався у сінці і зараз же зупинився, наче над безоднею. Він побачив, що на порозі сиділа його «Луша», а біля неї мостився невідомий, чорний, як сажа, мужчина.

Василь Калістратович зомлів, поточився й упав на землю.

Невідомо, чи довго так лежав, а коли прокинувся, Луша стояла уже, а її за стан обнімав той самий чоловік.

– Що ти робиш, Лушо? – скрикнув Василь Калістратович. Вона й бровою не повела. Їй це подобалося.

Зрада, ясно зрада!

– Лушо! – пронизливо вереснув Василь Калістратович, з жахом помітивши, що чорний мужчина намагається поцілувати її просто в губи. – Лушо! – простяг до неї руки.

– Не заважайте хвилину! – сіпнув його за рукав.

Він озирнувся.

На Лікеру Івановну і на її чорного любовника був наведений фотографічний апарат, так здалося Василеві Калістратовичу.

Він не розумів. Укусив себе за пальця. Стало боляче. Значить, він не спить?

– Тільки не це! Без цього! – як блоха стрибнув він до Лікери Івановни, коли до її уст нахилилися червоні губи страшного чоловіка.

Але було вже пізно. Апарат тріснув і загурчав.

Лікера Івановна випросталась, підійшла до Василя Калістратовича і в саме лице йому тикнула новенького червінця.

– На, сховай! Чого тут скандалиш? Дякуй, що вони заглянули до нас і дали заробити!

Василь Калістратович незрозуміло глянув на оператора, бо це був він, і ледве міг вичавити з себе слово:

– Пробачте...

– Нічого. Наше щастя. Такого типажу, як ваша дружина – не знайдеш! Прощайте!

Вечером Василь Калістратович пив чай. Лікера Івановна оповідала, як до неї прийшли «артисти» і дали червінця, аби вона тільки знялася. Ну, й поцілуватися треба було.

– Ти нічого Василю?

– Нічого. Не серйозно ти з ним цілувалася?...

– Ні, так, приголубилася тільки, пусте.

Василь Калістратович легко зідхнув, тоді підсунувся ближче до Лікери Івановни і узяв її за стан.

Десь з кутка смерділо гнилими онучами і тухлою рибою.

І знову минали дні, такі брудні й сірі. Лікера Івановна продавала яблука і одного разу, розлютувавшися, ударила качалкою по плечах Василя Калістратовича. Він нічого не сказав, тільки вийшов на ганок і втер сльозу з ока.

Все ж таки жили.

Одного разу, зимою, коли Лікера Івановна продала усі яблука, а Василь Калістратович купив собі нові штани і полатав шинелю, вони обоє разом пішли до кіно.

Узяли третій ряд.

Картина ішла досить мляво. Глядачі були спокійні, навіть у голос не читали написів.

Раптом на всю залю крикнула Лікера Івановна:

– Дивись, це ж я!

Василь Калістратович й очам своїм не вірив. На екрані – Луша. Його Луша цілувала якогось величезного «орапа».

– Нічого, мовчи! – зідхнув він. – А за червінця купимо чоботи! – намагався говорити як тихше.

– Ти все чоботи! – огризнулася Лікера Івановна. – Он юпчина у мене зовсім розлізлася.

– Добре, тільки мовчи! – шепотів Василь Калістратович стуливши очі, щоб не бачити, чи довго ще його Луша цілує «орапа».

– Як мовчати, – на весь голос крикнула Луша. – Босяк ти, голодранець!

– Мовчи! – узяв її за руку Василь Калістратович. – Нас виведуть.

– Що? Виведуть, матері їх чорт? А ти босячура...

– Мовчи! – він помітив, що контрольори заворушилися, а в темряві блиснула шапка мідна пожежника.

– Не виведуть, босячура ти!.. – не вгавала Лікера Івановна. – Ти все чоботи...

Все ж таки їх вивели на вулицю. Під ногами рипів сніг, а в небі журилися зорі. Лікера Івановна глянула в лице Василя Калістратовича. Тоді бистро піднесла йому під ніс дулю:

– На! Мій червінець! Юпчину мені купити треба.

Під ногами сніг… Зорі...

ЄДИНИЙ ПОСТРІЛ

Збірник оповідань

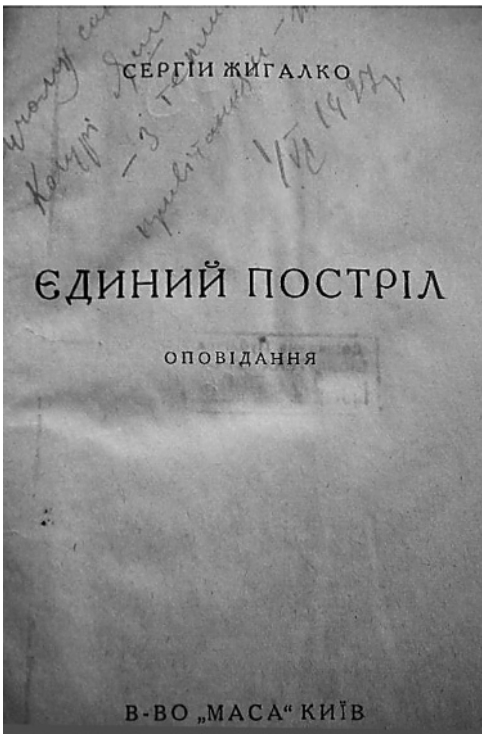

Це був чорний, одноповерховий будинок, що належав колись графові Роздиралові.

Пройшов час, змінилася історія, тепер будинок цей сиротливо стоїть за містом порожній і сумний. Уночі над ним кричать сови і безшумно в побиті шибки влітають кажани.

Ще не так давно, за панування Скоропадського тут містилася їдальня якогось чудного німця. Збиралася сюди вся розбещена, недобита панська молодь, сідала за столики, чекаючи, коли подадуть скупий обід у маленьких білих „генералах».

Нарешті, і цього не стало.

Безпритульні побили шибки, одламали з щіпки, і тільки сови заволоділи цим, колись веселим будинком.

Инколи, пізно серед ночи, у вікні, що виходило у садок, з'являлося світло, там ворушилися якісь тіні, а на ранок щезали зовсім.

Люди тривожно хитали головами:

– Прокляте місце.

Отут збирався гурток молоди «Чорна Ворона».

Пізно серед ночи приходили вони в ці руїни, світили лямпу, сідали круг поламаного столу і говорили без перестанку.

Це була одна з тої частини молоди, що зветься декадентами, пятниця, епікурейцями, це були люди, що з тої причини згубили грунт під собою, загубилися серед нових обставин.

Були тут дячки слов'янської церкви, куркульські сини, інтелігенти, і так собі, зайві в історії люди.

Вже з рік, як вони міцно трималися одної ідеї: «все на світі чорне й безперспективне. Життя – не варто цигарки допаленої».

Але так само їли, спали й любилися. Не було тільки того чинника, що міг би їх штовхнути на загибіль.

Так жовтий лист тримається свого зеленого сусіди, ховаючися за ним під густим, холодним вітром.

Цю ніч першим запалив лямпу молодий Коснючинський. Він похмуро сів за стіл, чекаючи на инших. Тоді розгорнув книжку з чорною обкладинкою, став читати. Це був «Шопенгауер».

Швидко надійшов останній гурт, з якимось похмурим, стомленим виглядом.

Помітно було, що цю ніч вони розвяжуть те страшне питання, яке так грізно й велично висить над людиною.

Мовчки сіли на лавах. Голова «Чорного Ворона» махнув хусточкою чорною, приклав до губів своїх пальця і, помовчавши трохи, почав:

– Друзі! – його голос тремтів і переливався ніжними, розпачливими тонами.

– Друзі мої! Чорна й неприглядна ніч зараз вкрила мятежну, безпорадну землю. Люди, такі ж як і ми по подобі, – свою думку згубили ві сні, а з новим блиском сонця знову руками своїми здавлять «брата», «людину».

У розбите вікно ніжно влітав пах молодої, білої черемхи. Десь, помітно було – тріснула троянда і розпукалася дзвінко.

– Друзі! – голос промовця міцнішав, нарешті, перетворився у переконаний і відповідальний тон

– Друзі мої! Своїм мозком переборемо тіло й зрозуміємо, що народження людини – єсть злочин. Нащо істоту ніжну вводити в розпалену, гарячу піч? І благословенний той чоловік, що без остраху порине в небуття.

На цьому він замовк, прислухаючись.

Десь на дереві пронизливо закричала сова. У вікно влетів кажан, і як той символ знову, розтав у тьмі.

Всі сиділи на лавах нерухомо. Коснючинський схилив голову собі на груди і думав. Він не чув слів промовця, він ясно перед собою бачив Ніну Одноглазову і її твердий, рішучий погляд.

«Нащо вона одіпхнула тоді?» – думав він, йому стало боляче.

Головне, узяв її за руку, а вона одіпхнула.

– Ніч, темно, грізно, – продовжував, якось смакуючи кожне слово, промовець!

Коснючинський прокинувся. Йому стало страшно, дивлячися в гарячі очі промовцеві.

– Нехай же ваші серця обіллються кровю тих людей, що зараз гинуть од руки невідомого ворога – природи! – закінчив він, сідаючи проти вікна.

Йому лице пашіло кров'ю, на лобі виступив піт.

Всі закам'яніло, мов загіпнотизовані, дивилися на мірне світло лямпи.

Було помітно, кожний знесилився думкою своєю, що зараз пишно виросла на тлі промови.

Коснючинський підійшов до лямпи, – був черговим сьогодні,–мовчки погасив її.

Всі, також мовчки, вийшли на вулицю. У кімнаті стало темно.

Коснючинський пішов у степ, тоді повернувся назад, і тільки ранком заснув у себе в кімнаті.

На вечір пішов до Ніни. Вона гойдалася в гамакові, а на грудях у неї лежав жмутик троянди.

Засміялася, коли підійшов. Кинула зімяту троянду.

– Не заважайте, спочиваю! – сказала.

Коснючинський машинально витяг свого гаманця, мовчки кинув їй на груди.

– Що це? – крикнула вона.

Але він був уже далеко від неї.

Йому стало неприємно. «Хоч би поговорити дозволила». «Кинула троянду».

– Була маленька надія: до неї по гаманця. Жартував, – мовляв, – з тобою.

Уночі не чув промовини на «Чорному Воронові».

Сидів і думав.

За вікном стояла темрява, як той вісник смерти. Десь над містом горіли огні, грала музика.

Сухорлявий промовець, витираючи собі лице, говорив з якоюсь люттю. Шепотів крізь зуби.

Він говорив про те, що життя не варте докуреної цигарки, що все міраж навколо, і вдаватися до якоїсь боротьби – просто безглуздя.

– Зараз час смерти! – вигукував він. – Ми стоїмо над прірвою. Одно з двох: чи перекусити горло один одному, і думати, добув щастя, чи тихо скотитись у безвість.

Гомін задоволення почувся з уст присутніх.

– Так що? На чому мусімо зупинитися?

Коснючинський байдуже глянув на його.

Не розумів навіть, чому саме всі посхоплювалися на ноги, тісно обступивши промовця.

Відчував, що сказані слова глибоко запали кожному в душу, не могли вони позбутися їх, були як на похмілля.

Щось гомоніли, стихали, і знову галасували разом.

Уже на вулиці Коснючинський запитав обережно свого приятеля:

– Так значить вирішили?..

– Завтра вночі нас не буде! – сказав той хрипко.

Коснючинський не розумів, тільки чув, як з міста лунко долітала музика.

На небі упала зірка. Її довги і хвісі ниче горів синім огнем, нарешті, погяг й байдуже.

Десь збоку пахла черемха.

На другий день до Коснючинського прибігла маленька дівчинка й подала невеличкого, рожевою стьожкою обвязаного, пакунка.

– Од Ніни! – сказала.

Він розв'язав пакунка, витяг звідти гаманця свого, поглянув у середину і побачив там жовтого, дубового листка.

Без хвилювання, без будь-якого тремтіння сховав гаманця в кешеню, сів перед вікном, байдужо розглядаючи мертву муху на шибці.

А вночі пішов за місто, де стояв поколупаний, суворий будинок колишнього графа Роздиралова.

Він не міг не піти на збори «Чорного Ворона». Його тягло туди щось невідоме, був, мов загіпнотизований ідеєю, що так глибоко вросла в кожного члена цієї оригінальної групи.

Всі уже сиділи за столом. Чекали на Коснючинського.

Було щось тривожне і разом з тим–святочне у всій постаті голови «Чорного Ворона». Він глянув на всіх, тоді з кешені витяг великий аркуш паперу, і махнувши чорною хусточкою, сказав:

– Друзі! Востаннє послухаємо думку нашого чуття. Зробимо підсумки нашої роботи.

Всі напружено глянули на його. Були всі подібні на древніх жерців забутих катакомб.

– Друзі! – голосно почав читати голое. – Наша робота в коротких словах.

Пункти.

«Підсумки роботи» тремтіли в його руках.

– Перше: людина – фікція, міраж. Друге: чорна рука природи тяжіє над людством. Третє: нащо сповняти дім для Божевільних, що зветься життям?

Він довго ще читав страшні, нерозгадані слова.

Було помітно, всі були в якомусь тяжкому чаду, не розуміли жадного слова з уст голови «Чорного Ворона».

А він читав.

Коснючинському стало страшно. Він сидів біля вікна, і здавалося йому, то не вітер ворушить йому волосся на голові, а якась волохата рука охоплює пальцями кістлявими його шию.

Він бачив, як на столі з'явилися револьвери, як голова підняв одного з них і таємниче мовив:

– Найчесніше причастя.

Тоді всі взяли по револьверу, мовчки стали круг столу і запитливо й строго глянули на Коснючинського.

Він собі взяв у руки зброю, не розумію, що робити з нею. Слідкував за иншими.

– Раз, два… – на третьому разі, плюнемо в лице гидкої, непотрібної дійсності!

Всі притулили собі до лоба страшну зброю.

Коснючинському пригадалася те коли, так само холодно, як ця зброя тіла, – поцілувала його Ніна.

Тепер гаманець з дубовим листком.

І стало боляче йому, стало жаль себе, кого покиненого й нелюБого

«Дубовий листок! Ах!»

Голова «Чорного Ворона» рахував.

Несподівано, на другому разі, змовк. Всі прислухалися.

З вітром густим у вікно влетіла музика. Десь співали червоноармійці.

– Три! – зойкнув високий, смуглявий голова.

Почувся різкий, єдиний постріл.

Коснючинський лежав з пробитою головою.

Всі важко зідхнули, немов прокинулися од страшного, болючого сну.

Голова пустив зброю. Всі стояли нерухомо.

Під вікном пахла черемха.

Хтось звалив лямпу на підлогу. Світло погасло.

– Сірника! – заклопотано сказав голова. – Може, врятуємо! – Нахилився над мертвим Коснючинським.

Над містом вився ніжний, чарівний вальс.

Черемха.

На другий день, до старого будинку графа Роздиралова прийшов якийсь техник, палицею залізною поколупав стіну, тоді в книжечку собі записав:

– На злам.

ПРО «ЄДИНИЙ ПОСТРІЛ»

Пані, з трояндою на пишних грудях:

– Не розумію! Чомусь тривога якась, і більше нічого. Не ясно. Щось єсть, правда, Лідо?

Ліда:

– Можливо, але це не важно! Ти розумій, мій Пусік сьогодні купив мені сукню. Це вперше з ним, він такий сердитий завжди.

Ти помічала?

Пані – мовчить.

Тип, з розпухлою щокою:

– Мені ще гірше зуб болить, коли уявлю, який жах – самозгубство молодих, здорових людей.

Тип у брилі:

– Чорт зна що! Де воно буває? Це неправда. Між иншим: грушова есенція дуже хороша в горілку, сьогодні робив спробу.

Тип з розпухлою щокою задоволено мурчить.

Двоє військових. Один високий, другий нижчий.

Високий:

– Ти розумієш? Група молодих, дужих людей. Раптом, ні з того, ні з сього виникла думка – помирать!

Нижчий:

– Зовсім ти не розібрав. Тут грунт инший! Незадоволення людською психікою, сприймання життя крізь чорні окуляри.

Високий:

– Правда. Але ж зовсім не оригінально. Це філософія стара, як світ.

Нижчий:

– Ну, це дурниця. По моєму, їх моєму, їх попобить різками й дати якусь фізичну роботу.

Іду на парі – будуть, як шовк. Подумаєш, стрілятися. Дітлахи!

Ідуть до касарень.

Комсомолка в чоботях:

– За якусь дівчину, що вічно гойдається в гамакові, – губити життя? Гидко стає.

Комсомолка боса:

– А через тебе Ваня ж пішов у бандити! Давно хіба?

Обоє регочуться.

З поїзду вискакує двоє молодих людей.

Один, що з люлькою в роті:

– Я беру просто, без різних там теорій: гурт людей, усі вони чимось постраждали од революції, чи то матеріально, чи як там. Це одбилося на їхній психіці, і призвело, ну, до Божевілля. Просто жахнулися перед дійсністю, капітулювали.

Другий, з книжкою під пахвою:

– Але ж…

Той, що з люлькою:

– Ти хочеш сказати, що тільки один з них вистрілив собі в голову, правда? Ну, от. Дуже просто: коли ти заглядаєш комусь в очі, тоді робиться страшно. Так і тут. «Чорні Вороненята» в одну мить зрозуміли, як страшно глянути в очі дійсности. Це дурниці, що вони ніби розуміли й плювали на дійсність.

Вони побачили її тоді, коли постріл звалив мертвого товариша. Все ж таки, кожна молекула прагне зайняти якесь місце у світі, кожна істота цупко, мимоволі навіть, тримається життя. А людина, хіба Божевільна.

Другий:

– Але ж...

Той що з люлькою:

– Гаразд, ти про того, що застрілився. Я скажу: ясно ж, він був пасивним чле-

ном своєї організації, навіть не розумів, що вистигає драма. І будь певен, коли б не його нещасливе кохання, він би живий був. Будь певен. Всі почули, як над містом вилася музика, а музика, один з тих чинників, що годує, підтримує свідомість. Ніхто б і не вистрілив. Ясно тобі? Це ж просто, ніякої трагедії нема, бавилися хлопці.

Другий:

– Значить, їх кликало життя…

Той, що з люлькою:

– Те саме. Життя тягло їх до себе, на свій щасливий, радісний бенкет. Вони прийшли, тільки один з них… ну, це його нещастя, що повірив дівчині.

Другий:

– Правда.

Два художники.

Перший:

– Занадто стисло, і головне – нема зав'язки. Події випливають раптово так само, як скалки олії на салдатській страві. Мені здається, що...

Другий:

– Нічого. Тема широка, потребує роману, але чи ти читав би його? Був би на це час? Тут на увагу бралася думка й уява, чи то фантазія читача, і більше нічого. Коли в усіх людей капуста замість голів, тоді инша річ.

– Я особисто, уявляю історію яскраво. Дефекти?

– Єсть. Але без цього немислима жадна річ…..

Стає на перехресті вулиць чорно й глухо, ніби тут пройшла чума.

Далеко десь почувся пронизливий постріл вартового.

МОКРИЦЯ

Вітер, мов жеребець осатанілий, підняв чорну гриву густої ночи, мчав вулицями і нещадно рвав хмари, з яких, мов голене обличчя Божевільного, визирав місяць.

Падав дощ.

Він ніби намагався все залити водою, торохтів покрівлею залізною, дзвінко падав на холодні панелі й глухо гомонів листом у сусідньому паркові.

Вулицями, довгу й ламану тінь простягаючи, перебігали запізнілі обивателі. Під ліхтарем, зігнувшись у величезну кому, стояв вартовий.

А вітер біг, гудів телефонним дротом, рвав хмари під місяцем і знову раптово стихав над чорним містом, що, мов величезна губка, вбирала в себе колючу, їдку воду.

Падав дощ.

Станислав Янович Канський висунув голову з вікна своєї крамнички, знову сховався в середину, задумливо поправивши на шибці літери.

Тепер уже розбірливо рекламувалося: «Гарячі вафлі», хоча жадна з них не мала нічого спільного з теплом. Вафлі лежали холодні й тверді, нагадуючи одрубані мертві пальці людської руки. Вони й пахли чимось гострим.

Станислав Янович перелічив свої гроші й подумав:

– Дві штуки за день... продав...

Безумовно, він їх продасть завтра, розігріє на примусі й продасть, нехай тільки година буде ясна. Зараз, зрозуміло, такий дощ.

В цю мить до віконечка припало чиєсь лице, посміхнулося широко і простягло руку в середину крамнички.

– Це ви, Петре Петровичу? Пізно! – Аж кинувся з несподіванки Станислав Янович.

– Та той! – промовило широке лице, – а ви торгуєте?

Станислав Янович замість відповіді вибрав дві найкращі вафлі, поклав їх на простягнуту долоню Петра Петровича, тоді витяг цигарку й, запаливши сірника, кинув:

– Погано, дощ, того!

– Нічого, швидко з опери йтимуть, розберуть! – порадив Петро Петрович. – Бувайте!– І його постать зникла в темній ночі.

Станислав Янович підкинув на долоні два гривеники, так випадково зароблених.

Ні, цей Маргариткин людина чудова, добрий чоловік, хвастун трохи! Але без цього немислима жадна істота. Станислав Янович уже знає, він щодня продає найкращі вафлі цьому хлопцеві й знає – прекрасна людина і, головне, платить новеньким сріблом.

Станислав Янович аж посміхнувся.

Справді, Петро Петрович, ідучи щодня на посаду, не міг не зупинитися перед крамничкою, щоб не взяти пару-другу гарячих, а то й просто теплих вафель.

Вафлі ніжно танули в роті, й тоді робилося приємно. Згадувалось чомусь минуле, згадувався синій Крим і чорні гори.

Взагалі, тоді якось лірично почував себе Маргариткин.

Він був з тих людей, що не цілковито віддавалися громадській справі. Такі люди чомусь звуться естетами, захоплюються краєвидами й глибоким, ясним, як

вилуджений казанок, небом. Цих людей зовуть поетами в «душі», художниками, взагалі «обдарованими» людьми.

Маргариткин щасливо посміхався, коли на адресу йому йшов один з таких епітетів, особливо як з уст якоїсь панянки.

Справді, він – секретар, і раптом таке обдарування! Збожеволіти мало!

Не всі з міста знали, якої саме установи секретарем був Петро Петрович Маргариткин. Про це сам він нікому не казав.

Все ж таки вдова Протоплазмова, що коло доньки її всерйоз тупцявся Петро Петрович, відважно почала докопуватися, де саме, і який секретар, і скільки в місяць грошей він бере. Але кампанія її кінчилася без жадних наслідків.

Хто казав їй, що Маргариткин секретар Робземлісу; инші – що він не секретар зовсім, а державна людина, і на вухо трагічно шепотіли: «з ним обережно, чоловік небезпечний!»

Протоплазмова не розуміла. Зупинилася, а тому, що майбутній зять її – просто «секретар». Проте, одного разу, за чайним столиком, серйозно глянула ввічі доньці своїй, тоді сказала:

– Аню, ти нічого ще з Петриком?

– Ні, а що? – зашарівшись потупила очі свої у шклянку дівчина.

– Дивись, вивчай його, доню!

На цьому і стало.

А Маргариткин жив.

Він прибув до міста не так уже й давно і враз зробився «своєю» людиною. Його вродливе, з рисками захованої мужности лице, 24 роки й тонкий стан, були тією квіткою, на яку смертельно злітаються мухи, що їм ім'я – панянки. А кільце таємничости, що оплутувало його, ще більше розпалювало в людей жагу бути близькими з Петром Петровичем.

А таємниця була.

Маргариткин і сам уже помітив, що з ним сталося – не то що незвичайне, а просто цікаве.

Справді – був секретарем профспілки друкарів у Криму, мав прізвище Окулярова, чудову коняку під сідло й володів гарячою, як саме небо південне, молодою татаркою.

Все йшло гаразд, але одного разу його повна шклянка перекинулась – татарочка забажала мати собі шовкову, дорогу сукню. Ну, й що тут такого? Він купить їй, завтра купить, тільки щільніш притулися гарячим лицем своїм, смуглянко!

А «завтра» шовкова сукня лежала на колінах у неї, а ще через тиждень Окулярову довелося зникнути з Криму, і вже з-під кашкета визирало таке ж таки веселе лице Маргариткина.

Тепер прибув сюди, став «секретарювати» у якихось кустарів і щодня приходив до гостинної вдови Протоплазмової.

Серед ночи, дома в себе, витягав з-під ліжка маленьку, залізом ковану скриньку, одмикав її і радісно палкими очима заглядав у середину.

Це була його друга таємниця.

Замикав скриньку, знову ховав її під ліжко, і вже спокійно лягав спати.

Так щасливо, як ніхто в світі, жив Петро Петрович.

Тимчасом він зігнувшись ішов вулицею, посміхався собі в уси з Станислава Яновича й почував, що вафлі були надто запашні.

Чудові робить вафлі Станислав Янович. Таких вафель не знайдеш у цілому місті. Так роблять тільки веселі поляки.

– Сучий син Канський, нарешті!– голосно подумав Маргариткин, зупиняючися перед високою, залізною брамою.

А Станислав Янович прислухався до шелесту клена, що ріс біля крамнички, і думав: дощ іде... товар холодний. Спати страшенно хочеться, напевно, Ядвіга чекає на нього. Ах, його Ядвіючка... вона така маленька й ніжна!

Уже рішуче погасив лямпу, замкнув крамничку й скулившись побіг додому. Було неприємно, коли солоні краплі дощу лазили за спину.

Вона ніяк не могла зрозуміти, що так спокійно минув вечір, ва все ж було на виду. Навіть на стільці хусточка лишилася Петра Петровича. Безумовно, вона вночі сховає її, але ж…

Так думав і Маргариткин, ідучи додому.

Він знав, що ногу йому придушив незграбний Станислав Янович. Ну, це дрібниця. Головне – Ядвіга. Вона цей вечір була надто гарна й весела. У неї шия гнучка і тепла, ніби з оксамиту зроблена.

– Прекрасна молодиця! – посміхався Петро Петрович, ступаючи по сходах на другий поверх.

Аж ось, простягнувши руку до дзвінка на дверях, він одкинувся вбік, застогнавши. Здалося, ніби його боляче ударило в груди, навіть почулося, що в темряві щось зникло.

Рішуче подзвонив. Вибігла його служниця.

А Петро Петрович нерухомо дивився на неї, не міг ступити ногами до дверей. І страшно зробилося, подумав, що мусить зараз померти на порозі.

– Гапко, візьми під руку, поведи! – зміг тільки й вимовити Маргариткин.

Дівчина увела його в кімнату, посадовила на ліжко. Він довго сидів, думав, що сталося. Убивця? Але хто міг підняти на його руку? Мабуть гарячковий удар, не більше. Зупинившись на цьому, почав роздягатися, ліг на ковдру і, глянувши собі на груди, побачив там маленького, свіжого синця.

Так і є, це бандити. Він аж застогнав з переляку голосно й розпачливо. Коли ускочила служниця, він наказав усю ніч не гасити світла, а двері замкнути на всі защіпки. Тоді заплющив очі й став пригадувати своїх ворогів. З цього також нічого не виходило, тільки груди нили терпко й тупо.

Зрештою заснув Петро Петрович.

Снилася якась нісенітниця, бачив він Станислава Яновича з вафлею в руках, бачив, як ця вафля помітно стала рости й, обернувшись у величезну колону, впала, похоронивши під своїми руїнами його, Маргариткина.

Прокинувся він уже вдень. Електрика холодно горіла на столі, а у вікно тиснувся густий сніп сонця. Годинник дзвонив дев'яту.

Петро Петрович став підводитися, але тіло йому зовсім відмовилось рухатися. Воно лежало, як поліно.

Маргариткину стало душно. Що трапилось?

Головне, ніщо не боліло, може, синець на грудях? Але він, мов срібна цяточка, лежав на тілі, холодно й спокійно, як родима пляма.

Знову намагався поворухнутися, але без жадних наслідків; у його розпорядженні було тільки одно–гукнути на Гапку.

Увійшла дівчина й подала листа.

– Тільки що принесли! – сказала.

Петро Петрович став читати.

«Милий Петрику! Як я сміялася з Станислава. Він був сердитий на мене, мовчав довго, а тоді до лутки пришпилив нещасну мокрицю. Вона й тепер там стремить та ворушить лапками. Добре, що ти пішов раніш. Ядвіга.»

Згорнувши листа, Маргариткин замислився.

– Тут щось єсть, – думав він. – При чому тут мокриця, незрозуміло!

І знову хотів підвестися, але тіло було ніби налите оливом.

Справді, ніщо не болить, а підвестися годі й думати. Нарешті, ця мокриця... і чи не приколов Станислав Янович мене, – думав Петро Петрович, – замість мокриці? Поляки знають дещо з чар, які можуть шкодити людині. Тут сила волі, зрештою, і більш нічого.

І щось подібне на радість виросло у грудях Маргариткина. Він написав записку, подав своїй служниці.

– Гапко, швидче неси на цю адресу. Швидче, прошу тебе!

Тоді вгорнувся ковдрою, відчуваючи приємний дріж у тілі. Радість у грудях росла, збільшувалась, нарешті, перетворилася в чекання.

Петро Петрович уже з острахом дивився на двері, він чекав невідомого.

А Гапка бігла вулицею, ускочила в чорний проїзд, збігла по сходах на другий поверх сірого будинка й подзвонила у двері, де було чорно виведено:

М. ПСИХОТРЯС

Двері причинилися, в них з'явилася стара, скарлючена, як суха груша при дорозі, жінка.

– Зайдіть, дома! – промовила вона до Гапки.

Обидві разом увійшли до великої світлої залі, де біля вікна стояв молодик з пронизливими очима, простягнувши руки свої до пацюка, що нерухомо сидів на вікні.

Молодик розвів руками, схилив голову на бік і так завмер, пильно вдивляючись у пацюка.

Гапка дивилася на це видовисько й почувала, що коліна їй стали підгинатися. Зробилося страшно, коли побачила, що пацюк, досі нерухомий, почав виявляти тривогу, звівся на задні лапки, плигнув на плече молодикові, знову закляк, мов камінь.

Молодик тоді повернувся до Гапки, мовчки узяв записку. Проглянувши, так само мовчки надів кашкета й, кивнувши головою на Гапку, вийшов з нею на вулицю. Пацюк все нерухомо сидів йому на плечі.

Візником швидко доїхали до приміщення Маргаритника.

– Психотряс! –назвався гіпнотизер, скидаючи рукавички.

– Дякую! – промовив Петро Петрович, поглядаючи на пацюка, що сидів на плечі в гіпнотизера. Він ніколи ще не бачив людей, що мають космічну силу волі, і тепер ця зустріч його схвилювала.

– От що! – обережно сказав він. – З минулого вечора не можу підвестися чи

краще встати. Гадаю, це не фізична, так би мовити, того… тут воля зла, воля так би мовити, сам зрозумів, що наговорив чорт-зна чого.

– Воля? – таємниче промовив Психотряс, заглядаючи своїми темними очима в зіниці Петрові Петровичу. – Воля, і не підведетесь? Вийдіть! – махнув рукою на Гапку, що ввесь час стояла на порозі. – Тепер ось що... тепер ви ходите і навіть біжите...

Маргариткину стало страшно, коли гіпнотизер розсадив руки над ним, опускав їх і клав свої долоні йому на чоло.

– Тепер ви ходите... тепер біжите… – шепотів він.

Петро Петрович не міг поворухнути жадним квадратним сантиметром свого тулуба. Це помічав і Психотряс; йому на лобі проступив гарячий піт, а очі дико перебігали з одної речи на другу.

Нарешті, рішуче здер ковдру з слаБого, схопив з плечей своїх пацюка й кинув його на ліжко.

Пацюк вертко плигнув набік, заліз Маргариткину під сорочку й жалібно писнув.

Петра Петровича підкинуло, ніби електрикою пройняло, і він скочив на підлогу у самій білизні, похапцем накидаючи на себе шинелю. Був такий радий, що навіть не вірив, що стояв на ногах.

– Дякую, дякую вам! – тис руку Психотрясові.

Той глянув на ліжко, де сидів пацюк, махнув рукою, і нещасне звірятко знов опинилося у нього на плечі.

Петро Петрович витяг з-під ліжка скриньку, одімкнув її й поклав на долоню гіпнотизерові два новенькі червінці.

– Дякую вам! – казав він, замикаючи за Психотрясом двері.

– Тоді вдягся, нашвидку вмився й, захопивши портфеля, побіг до установи. Було неприємно чути, що годинник продзвонив одинадцяту.

Але це було байдуже. Він, як завжди, спокійно сів за свого секретарського столика, одімкнув шухлядку, витягаючи звідти надокучливі, мов та тінь людська, папери.

Канцелярія працювала старанно й стримано. Тільки дві машиністки біля вікна, щось шепотіли поміж себе, инколи весело й соковито заходячись від сміху. Тоді голова, великий, мов ведмідь, Авакум Панасович крутив головою, скидав свої окуляри й, підійшовши до машиністок, поважно сказав:

– Що це, товаришки, дармоїдством займаєтесь? – і знову похмуро, ніби вчинивши якогось злочина, сідав за свого добового столика.

З годину панувала смертельня тиша. Чути було, як у старих шафах шелестів шашель. В цей час молодий хлопець – реєстратор Василько клав ручку, схоплювався з місця і, піднявши руку, таємно проказував:

– Чуєте? Шашель... так життя наше...

Всі дивилися на нього, посміхаючись.Реєстратор Василько завжди, коли почує шарудіння шашеля, ставав не при собі, блід на лиці, а очі йому наливалися кров'ю. Так ніби він Божеволів.

На це Авакум Панасович обурено гримав:

– Кинь, Васю! Різками тебе мало, киснути починаєш, подумаєшь!

Василько сідав, брав ручку й довго ще ворушив своїми зблідлими губами.

А шашель шелестів у старих шафах, скрипіли пера на столиках, а, як проле-

тить муха під стелею і задзичить тонко й розпачливо, Авакум Панасович кидав писати й застережливо шепотів, поглядаючи на молодого реєстратора:

– Стривай, ще рано, це муха просто…

Так було й сьогодні, тільки не звертав на це уваги Петро Петрович; він уважно писав папери. А як усі почали розходитись, він і собі замкнув шухлядку, схопив портфеля й спробував вийти. Але тіло його не підіймалося, ніби приросло до стільця.

Напружив м'язи свої, ногами вперся в підлогу й нарешті, звівся, а за ним піднявся й важкий стілець, як справжня частина його тіла. Маргариткин почував, що Божеволіє перед усією канцелярією.

Пригадався йому Психотряс, лист од Ядвіги, минулим вечір, коли так незрозуміло йому на грудях виріс маленький, круглий синець.

В розпуці, з болем у голові сів він, поглядаючи на службовців, що шумно виходили на вулицю. Довелося, щоб одвести від себе погляди, одімкнути портфеля,

переглядаючи зовсім непотрібні папери.

В цю мить підійшла машиністка Соня, підставила руку свою дугою.

– Товаришу Маргариткин, підемо разом!

– Не можу, справи негайні! – кинув Маргариткин, обливаючись потом.

З часом канцелярія спорожніла, тільки на лавах сиділо двоє посильних, дужі хлопці, що нахабно позирали на Петра Петровича.

А він прів, крутився на місці, добираючи способу звільнитися від стільця. Нарешті, ніжно звернувся до посильних:

– Хлопці!– сказав, викладаючи перед себе срібні монети, – вам на чарку, допоможіть вийти!

«Хлопці», но розуміючи, переглянулися поміж себе.

– Ви заберіть мого стільця! – вів далі Маргариткин. – Виведіть мене!

Посильні почали його «виводити».

Один з них кулаками вперся йому в потилицю, другий обома руками схопив стільця за ніжки, сам притулившись до стіни.

– Ну, р-раз! – гукали вони. – Р-разом! Розгойданий Петро Петрович, як той лист кленовий, що бурею його одірвало від рідної гілки, вискочив на вулицю, на льоту захопивши портфеля.

Тепер він був, як з хреста знятий, губи йому дрижали, лице корчилося мукою, був знівечений, ображений, заляканий невсипущою злою силою.

Біг вулицею, вже не тямлячи й куди. Знав тільки, що зупинятися не слід, щоб знову не стати каменем.

Раптом затремтів усім тілом. Він побачив, що до нього йшла Протоплазмова з своєю донькою під руку, помітив, як вона насмішкувато примружила свої очі.

Вмить він повернув і зник за рогом. Не міг же він зупинятися перед ними на віки-вічні!

Тепер йому стало цілком зрозуміло: це витівки Протиплазмової та й годі. Лиха личина, хоче, щоб швидше брав її доньку! Гаразд, він покаже їй, з ким вона має справу, примусить зректися своїх гидких підступів.

І, йдучи, став писати листа. Виходили не літери, а якесь п'яне карлюччя. Проглянув написане, не раз натикаючись на людей.

«Вельмишановна Маріє Карпівно! Я припустити не можу, щоб золоте серце ваше мало таку темну сторону, як от «сила волі»!

Але факт фактом.

Гадаю, perpetuum mobile не зовсім зручна річ для розумної істоти, як от людина, і на це каррозшук гляне не зовсім байдуже, дорога Маріє Карпівно.

А що ви хочете зробити з мене осілу людину, то я не відмовляюся від своїх давно сказаних слів: я не довго вже буду залицятись до вашої доньки.

З пошаною до Вас, Маріє Карпівно, Ваш Маргариткин.

P. S.Зрозумійте – perpetuum mobile не зовсім зручна річ.

Маргариткин».

Листа кинув у скриньку й знову помчав вулицею.

Надвечір зголоднів Петро Петрович, ноги йому підгиналися, хотілося спочити, і тільки жах перед тим, щоб не закам'яніти, гнав його вулицею.

Біг уже до свого помешкання. Здаля помітив крамничку Станислава Яновича.

Він конче мусить з'їсти пару теплих, пахучих вафель. Не доходячи крамнички, почав гукати:

– Станиславе Яновичу, дві, прошу дві, Станиславе Яновичу!

З віконечка висунулася голова Панського,

– Дякую! – крикнув Маргариткин, схопивши вафлі.

– Сказився хлопець! – промовив Канський, поглядаючи вслід Петру Петровичу.

А той біг додому.

Уже зовсім зовсім смеркло, як він увійшов до себе в кімнату, скинув шинелю і, не зупиняючись ні на мить, став ходити з кутка в куток, обмірковуючи серйозної ваги справу.

Він не ляже спати, він ходитиме так всю ніч, а завтра остаточно визволиться від злої волі.

І ходив змучений Маргариткин, душив голову собі руками, протирав очі, що злипалися, від страшенної втоми. Опівночі, як над містом сумно продзвонив годинник, Петро Петрович застогнав. Він на мить уявив себе в такому становищі до самої смерти – рухатися й рухатися без кінця, аж поки дошка дубова не заспокоїть його в домовині.

Стало страшно. На чолі великими краплями проступив піт. Серце на мить завмерло, тоді знову швидко затіпалося, мов та викинута на беріг риба.

Ніч ішла тихо й повільно; здавалося, кінця й краю їй не буде.

А вранці принесли листа. Великими літерами було написано:

«Вельмишановний Петре Петровичу!

Мене здивував Ваш лист. Я, ніжна мати своїх любих дітей, і заподіяла б Вам лихо?

Але нехай про це поговоримо за чаєм, разом з Вами, дорогий Петре Петровичу, Ви натякаєте, що вічно бути парубком погано? Так, це правда, і запобігати лихові – я з душею широкою. Час – великий чоловік. Так і моя Аня каже.

Тоді Ви натякаєте, що зробитеся бандитом і Вас зловить каррозшук, коли не віддам за Вас свою Аню. А чи ви знаєте її сльози, що проливає вона без Вас? Ви цього не знаєте, золотий Петре Петровичу!

Чекаю на Вас і зостаюся вдячна Вам – Протоплазмова.

P. S. Дивні чутки ходять, ніби Ви злигалися з якоюсь полькою, у якої чоловік торгує вафлями. Цікаво, що вам краще, – чи вафлі, чи полька?

Але ми з Анею не ймемо віри чуткам. Протоплазмова.»

– Ні чорта не розумію! – сказав Маргариткин. – Дурить відьма, бач, крутить як. Гаразд.

Надів шинелю і вже без портфеля пішов до каррозшуку.

Ноги, як справжній автомат, несли його вулицею. Їх уже годі було й зупиняти, самі звертали в якийсь бік і, нарешті, стишили ходу свою перед великим будинком.

Маргариткин миттю збіг на другий поверх, опинився у маленькій кімнатці, де за столом, боляче позіхаючи, сидів не зовсім молодий чоловік.

– Драстуйте, товаришу! – привітався Петро Петрович, вклоняючись. – Можна?

– А чому ні? – неохоче промовив чоловік, чіпляючи собі на носа пенсне. – Сідайте.

– Ні, я й так! – став тупцятися біля столу Маргариткин.

Він боявся сісти, щоб тоді не довелося міліції виводити його на вулицю.

– Тут справа серйозна, так би мовити злочинна. Не знаю, зла думка, чи инше що, але я мушу вічно товктися, не сідаючи,

– Прошу! – перепинив його вартовий агент. – Дозвольте прізвище, у вас грабіж?

– Нащо прізвище, вислухайте так! – уже злякано скрикнув Маргаритнин.

– Ну, кажіть! – запалив цигарку агент, уже буйдуже поглядаючи на свої нові чоботи, що купив сьогодні.

Петро Петрович, переступаючи з ноги на ногу, почав з'ясовувати:

– Мене день назад ударено у груди. Синяк ще й тепер свідчить, а головне, що я не можу всидіти на місці... Тут злочин вищої кваліфікації, так би мовити...

– Вас ударено? – підняв брову агент, все ще позираючи на чоботи. – Ударено, і не можете сідати? Значить, те місце, яким сідаєте, зруйноване?

Маргариткин ображено скривив губи.

– Глузувати я не радив би вам! – упевнено сказав він, уже пройшовшись по кімнаті. – Я, особисто, вам не радив би!

Агент скинув пенсне, примружив очі й, випустивши дим з носа, промовив:

– Не кипіть, сідайте і до ладу з'ясуйте, в чім справа. Ви жартуєте?

Петро Петрович ще дужче розлютувався. Навіть на одну мить зупинився і, піднявши руку над головою, мало не скрикнув:

– Громадянине! Ви мусите рахуватися – людиною... ви добре знаєте, що мене сідати не можна, а глузувати... – і ще швидче почав ходити по кімнаті.

– Дивно, дивно, сідати того... а ви сядьте! – уже справді глузливо запропонував вартовий.

Він за довгий час своєї роботи бачив різних людей із заявами. Деякі з них були просто ідіоти, але такого, як Маргариткин, вперше здибав. Через це йому просто було цікаво, що буде, коли той сяде?

Але Петро Петрович глянув на це инакше. Він, викрикнувши словобюрократія! – вискочив з кімнати на вулицю, і швидко, розмахуючи руками, побіг додому.

Він надумав серйозну справу.

І коли б не Станислав Янович з своїми вафлями, Маргариткин напевно виконавби свою страшну думку.

Виглянувши з віконечка, Станислав Янович побачив Петра Петровича, що незвичайно біг вулицею. «П'яний хлопець!» – подумав він, і коли той порівнявся з крамничкою, схопив його за руку.

– Що з вами, Петре Петровичу?

Маргариткин мовчав, зблідши на смерть. Ворушив тільки губами, поволі переступаючи з ноги на ногу.

Станислав Янович подав йому вафлю й сказав, посміхнувшись:

– Ідіть, проспіться!

Петро Петрович рушив з місця і тихо трохи спантеличено пішов додому. Не вірив просто, був радий до безтями, часто зупинявся перед вітринами, щоб перевірити, і знову рушав далі. Навіть дома вже ліг на ліжко, полежав трохи й підвівся без сторонньої допомоги.

Тоді, з перевтоми напевно, глянув на годинника й довго про щось думав. Стрілка показувала половину до шостої.

Увечері Маргариткин одяг нового костюма і сів на візника, наказавши везти до Протиплазмової.

Перед її будинком зупинився, повернувши назад. Він піде до неї завтра, зараз конче треба спочити десь у затишку й забути про минулий день. Постерігши, що Станислав Янович уперто сидить у крамничці, Маргариткин поїхав до його Ядвіги.

Вона саме щось шила білою ниткою.

Коли увійшов він, засміялася:

– Шию, о п'ятій з половиною почала та й досі...

Петро Петрович мовчки прикусив губу.

– Голка заржавіла! – безжурно говорила Ядвіга. – У мокриці стриміла по цей час!

На столі лазила вогка, сіра мокриця.

Маргариткину стало чомусь страшно. Не промовивши й слова, пішов додому. Лягаючи спати, глянув собі на груди.

Тіло було чисте й ніжне, мов у малої дитини, жадного натяку на будь-якого синця! Тоді подумав: мокриця.

Вранці наодеколонив листа, написав: «люблю Аню!» – і поклав у середину засушену фіялку. Коли виходив на посаду, жартовливо ущипнув за підборіддя Гапку, що зачиняла за ним двері.

Після цього завжди ходив тихо Петро Петрович, часто зупинявся перед крамничкою Станислава Яновича, брав вафлі й, посміхаючись, запитував:

– Як жінка?

– Нічого, дякую! – відповідав той, а як Маргариткин відходив, сопів носом, червонів на лиці й шипів, ламаючи між. пальців суху вафлю:

– Бидло, хлоп!

Я записав цю історію, яку, між иншим, почув з уст знайомого бухгальтера,–не з тим, щоб кожен із читачів, випадково потрапивши до великого міста й глянувши на швидкий рух людей вулицями, подумав; напевно все це мокриці, пришпилені голками! – зовсім ні. Моє сумління не могло мовчати про нещастя, що сталося секретареві Маргариткину.

А все ж таки дивно, коли такі недоречності й таємниці трапляються на білому світі. Чудно, зрештою!

ПО ЩАСТЯ

Лежав у лозі, і враз почув, що на пляжі трапилося щось незвичайне, бо все змовкло, ніби саме повітря синьо зупинилося в небі, чекаючи на якусь страшну несподіванку. Справді, голову висунувши крізь гілочки, побачив, що всі люди тісно стали при воді пильно вдивляючись на середину річки.

Підійшовши близько до гурту, я враз спинив свій погляд на кручі, де вода била ключем, мов окріп, а на сивій піні з'явилася людська рука і щезла.

Всі ахнули, але ніхто не зрушив з місця стояли, мов зачаровані.

Я, не тямлячи, що роблю, скинув з себе «Мосельпромівського» лотка з цигарками і, не роздягаючись, упав у воду.

Плив легко, а коли наблизився близько кручі, м'язи напружилися до болю, у голові стало мутитися і я на мить усвідомив, яку небезпечну місію узяв на себе.

Вороття не могло бути. Мене тягло на дно, крутило тілом моїм, як веретеном. раптом велетенською силою жбурнуло мене кудись у безодню, зім'яло, захлиснуло водою і так само несподівано – винесло на гору.

Я перевів дух, набрав повітря і вже з якоюсь люттю на самого себе головою пірнув на дно. Розплющеними очима став пильно розглядатися навколо. Але крім густої, зеленкуватої води не помічав нічого.

Плив довго, часто випливав нагору набратись повітря і знову розглядався круг себе.

Раптом почув, що мене черкнуло щось по лиці і зникло. Повернувши голову вбік побачив людське тіло, що повільно плило за течією, я схопив його за руку і, вдаривши ногою, вмить опинився зверху тихої, темної води.

Пляж був уже далеко позад мене, береги були дикі, де росла тільки низенька, потоптана чередою, лоза.

Я плив, не дивлячись на чуже тіло, що волік його за руку.

На беріг витяг молоду дівчину з довгим, чорним волоссям на голові, що липко розкидалося на довгастому лиці. Її великий рот скорчила мука, а пальці на руках були міцно стулені.

Я підняв їй голову, тоді витяг руки і знову поклав їх на землю. Так рятують утоплеників.

Дівчина не рухалася, здавалося життя уже покинуло це тіло, воно було холодне і скорчене боротьбою.

Я стояв, безнадійно вдивляючись у мертве лице. І раптом здалося, що я десь бачив цю дівчину, навіть пригадую її голос, а де саме бачив, не міг пригадати, бо зараз же схилився над тілом з несподіванки. Ясно таки помітив, як вії дівчини заворушились, ліва рука розняла пальці, а з грудей вирвався ледве вловимий стогін, я знову підняв їй голову і зараз же озирнувся: до берега приставав моторний човен.

Якісь люди вискочили з човна, тісно оточили тіло, щось робили з ним, тоді понесли його і поклали в човна.

– Жива! – хтось крикнув мені.

А я, нерозуміючи, мовчки прислухався до мотору, що прудко зникав на воді.

Згори палило сонце, навколо безнадійнійно росла лоза, далеко синіло місто, а в небі цяткою чорною непорушно стремів яструб.

Я довго ще дивився на воду, врешті сів на траві, і, скинувши з себе вогке лах-

міття, розіслав його на землі проти сонця. Сам ліг на спину, руками затуливши очі од нестерпно гарячого неба.

Пригадав свого лотка з цигарками, навіть посміхнувся, уявивши, як люди жадібно кинулись на цигарки.

Але це дрібниця, мені вже нічого не треба, нехай курять.

Яструб у небі зрушився. Сонце, піднявшись на обід, стало несамовито припікати, Я схопився од нестерпного болю на тілі, де були вже червоні, попечені плями. Став удягатися, озирнувшись назад. Здалося – десь гомоніло. Голоси яснішали, швидко й лоза захиталася – з неї виходили дві людські постаті.

Це були два хлопці, що своїм виглядом говорили про належність до тих істот, яких звуть босяками, хуліганами, пройдисвітами, взагалі, до тих істот, що їм немає місця серед звичайних людей.

Один з них ніс мого лотка і, як підійшли близько, я помітив, що цигарки були цілі.

– Звини, брат, викурили по одной, – сказав він, безцеремонно сідаючи на мою сорочку.

Другий, скинувши картуза, подав мені руку.

– Драстуй, молодчина ти! – і собі сів на землю.

Я стис йому руку.

Вони щось шепотіли, тоді витягли окрайця хліба і сало, стали їсти.

– Жери! – звернувся до мене, той, що в картузі. – Кажись, не легко там у воді!

Я узяв хліба й шматочок сала.

Як усе було з'їдене, вони встали, витерли собі губи рукавом моєї сорочки, переморгнулися, видно було, кудись думали йти.

– От що, парень! – сказав до мене той, що ніс лотка. – Ти нам симпатія, розберемо цигарки і разом утрьох підемо. Плюнь на все – жить пойдьом!

Я не сказав ні слова. Схопився за таку пропозицію, як за соломину. Справді, що згублю, коли піду з ними? Жити? Нехай і з ножем у руках, нехай десь на шибениці востаннє глянеш на світ, хіба не все одно? Життя ж таке нудне й сіре, як той напис на моєму лоткові.

В одну мить цигарки були розміщені по кишенях і нас троє рушило в степ.

Дорогою познайомилися ближче.

Той, що ніс лотка – Гордій, другий – Грицько, я – Василь. Нащо більше? Світ – маскарад, де пізнають одне одного при смерті.

Тоді йшли мовчки, ніби виконуючи якогось неможливого обов'язка.

Як зовсім стемніло, Гордій зупинився, озирнувся і, не помітивши оселі або далеко вогника, сказав:

– Ночлєжка тут, ложись!

Стали вкладатися спати.

Нарвали сухої трави, намостили під себе, полягали щільно одне біля одного.

Я лежав лицем просто до неба, дивився на повні, немов поналивані, зорі і нічого думав. Гордій давно вже хріп, Грицько ворочався, зідхав, нарешті, піднявшись на лікоть, тихо промовив:

– Василю, а Василю?

Я мовчав. Просто звіряє, чи сплю. Чекав, що далі буде.

Знову підвівся він, глибоко зідхнув.

– Спиш?

Мене зразу ніби хто здавив за горлянку. Захотілося чомусь плакати, вловивши у слові «спиш?» Таку безодню жалю й розпуки, здавалося, цей босяк свою душу вклав у це слово.

Я тепер тільки зрозумів, як страшно бачити голу, всіми запльовану душу.

І я відповів:

– Ні, а що?

Грицько, ніяково махнувши рукою, підвівся, сів біля мене і тихо, немов боючись розбудити Гордія, сказав:

– Василю, ти погане діло зробив сьогодні. Нащо ліз у воду за дівчиною, га?

Чомусь притулив до лиця свого долоню. Було помітно – витирав сльози.

– Га? – знову запитав. Я тобі скажу от що: ми давно з нею любилися, я думав її брати, коли стану на завод. А вчора сказали – нема місця. Я їй це сказав і тоді сам помітив, що зробив погано. Вона хотіла згубити себе. Справді, нащо жити, коли перед нею голод, а я – босяк?..

І він знову притулив руку до свого лиця.

– Ти не спиш? – тривожно запитав. – Краще, коли б померла, а ти витяг її, вона жива,... я без хліба,... – уже з розпачем сказав Грицько і, безсило змахнувши руками, повалився на землю.

Чути було, як він схлипував, душив сльози, ворочався, нарешті, зовсім замовк.

Я дивився в небо, думав про Гордія, про Грицька, думав про ту дівчину, що врятував її сьогодні.

Далеко десь, серед степу, пронизливо закричав пугач. Над нами, мов тіні, безшумно снували кажани.

Тільки од страшного шуму над собою – прокинувся. Розплющивщи очі, побачив, що Гордій у руках держав молоденького зайчика, несамовито за рукав сіпаючи Грицька.

Нарешті, той піднявся.

Гордій радів, трусячи зайчиком:

– Живина, готов суп!

Я здивовано глянув на нього. Як дістав він це звірятко – для нас було таємницею, а коли ясно стало, що зайчик піде на «суп» Грицько якось неловко закліпав очима.

– Знаєш? – звернувся він до Гордія. – Ти пусти його – маленький...

– Пусти! – люто передражнив той, – жертимеш його!

Грицько не відставав. Він давав за зайчика гривеника, злота, і тільки на четвертакові погодився Гордій.

Тоді звірятко стрибнуло, присіло, повело вушками і, впевнившись, що ніхто не гониться, миттю опинилося за горбом.

Грицько радісно глянув мені в очі, насунув картуза і, якось винувато скрививши лице, сказав:

– Спалося добре? Все блохи, того...

Я розумів: він хотів забути минулу ніч.

Знову йшли. Куди – я не знав і не розпитував. Все одно Гордій не скаже, а Грицько мовчав, похиливши голову.

Все ж таки раз сказав Гордієві:

– Куди йдемо?

– До чорта в зуби, страшно? – і зареготався з ноткою злости в голосі.

Після цього я рішуче замовк, тільки дивився перед себе на порепану, гарячу землю. Так і йшли.

А як сонце справді намагалося перепалити нас на попіл, – Гордій зупинявся, начальницьки наказував:

– Готов палатки!

Ми скидали з себе сорочки, лягали одне біля одного, підіймали сторч до неба руки й ноги, і на цьому риштованні розвішували сорочки. Був приємний, з п'янючим пахом поту холодок.

Гордій задоволено говорив:

– Правда, гарно?.. пфу... харашо...

Тільки тоді, як мліли руки – рушали далі.

На степу було, куди не глянь, порожньо й сумно. Іноді пролетить дрохва, стомлено сяде на далеку могилу, ніби в здивованні поглядаючи на наші постаті.

Гордій ішов спереду нас, увесь час мурмотячи собі в ніс якусь пісеньку. Ми мовчки поспішали за ним.

Раптом він зупиняється, загадково запитуючи:

– Яка казна?

Це значить, щоб ми підрахували свої гроші. Виявилося, що в мене та Грицька разом 75 копійок.

– Ну, значить – руб вісімнадцять, – додає свої гроші Гордій. Тоді роздумливо дивиться на нас. – От, що, хлопці! – Говорить. – Я придумав штуку, лягай!

Ми полягали на траву. Було приємно одкинути стомлені ноги.

– Так іти не годиться! – продовжував Гордій. – Мовчки не дійдеш. Я подумав – у нас грошей на три пляшки пива. Почему його не вип'є той, хто дорогою краще свою жизь опише? У первому селі й вип'є. Рішено?

Ми погодилися. Гроші доручили нести Грицькові.

– Ну, починай! – ткнув пучкою на мене Гордій. – Описуй!

Я рішуче запротестував. По-перше, це не моя пропозиція; по-друге, цілком не по-товариськи. Я знав, що Гордій хоче говорити останнім, бо ж останній промовець западає в душу. Гордій, напевно, хоче випити пиво.

– Підем на матки!– запропонував Грицько, замість палиці підставивши свою руку.

Верхнім був Гордій. Він починатиме «стисувати» свою «жизь».

– Ну, – кашлянувши промовив він. – Почнем! – І якось злісно глянув мені в очі. Сонце уже, видно, цілком одмовилося перепалити нас на попіл. Воно сковзнуло з обіду, почервоніло трохи й війнуло нам у лице приємним, густим холодком.

Гордій знову кашлянув, високо підняв голову і, озирнувшись на нас, почав «описувати».

«Нас було троє: я, батько й Маруся, сестра моя. Мати тоже була, але я її бачив мало, померла в заверюху – саме людям носила воду. На кутю щедру поховали, от що». – Сказав. Гордій, похапцем запаливши цигарку.

Я вловив у його голосі щось м'ягке й тремтяче, що так не приставало до його кремезної вульгарної фігури.

«Жили бідно, часто лаялися, а Маруся все худла, з-під очей у неї ніколи не сходили смуги. Плакала цілими днями, коли ми з батьком хапалися за ножі. Батько, коли нап'ється, б'є шибки і кричить бувало: «Спалю, поріжу, сам піду на Сибір!» Ну, я і в'яжу йому руки, кладу під лаву сатану старого. Билися часто, а все – злидні, хліба не хватало до нового.

Одного разу в село приїхав якийсь чорт з портфелем, зізвав громаду, закликаючи на Херсон переселятися – земля, мов, там не сходжена. Дехто поїхав туди, ми теж написалися на землю і послали туди Марусю, щоби вона оддала землю з половини степовикам.

Сміх, а не робота з Херсонським наділом. Ми з батьком перед жнивами поїхали й собі, дома все спродавши. За селом конячка наша здохла, нам довелося плентатися пішки, захопивши собі мішки з хлібом.

Минули ліси. Перед нами одкрився степ, геть на Херсонській землі. Я враз же підбився, на ногах виросли пухирі. Сказав батькові. Вік тільки огризнувся – жерти, мовляв, умієте! На цей раз я змовчав. А як тиждень минув серед степу і вийшов хліб, я запитав: «Помирати, куди ведеш?» – Він глянув на мене, тоді схопив за груди, хотів бити. Я скипів, вирвався, ударив його по лиці. Батько упав, схопився і знову накинувся з кулаками. Зчепилися, як звірі, билися довго й мовчки. Я повалив його на землю, на груди наступив коліном.

«Ну, годі вже, давай іти!» – просив батько здушеним голосом. І ми йшли, він спереду, я – за ним. Мені стало стидно, як глянув на батькову згорблену спину.

Уночі було холодно й росяно. Ми залазили в мішки і так цокали зубами до ранку. А вдень ішли, пеклися на сонці. Сонце у степу дуже гаряче – ніби йдеш повз велику піч.

Один раз, перед вечором, батько повернувся до мене, сів на землю, поманивши пальцем. Тоді сказав: «Спочинемо». Трохи помовчавши, підвів голову. – От, що, Гордію! – Знову сказав, – розживемося трохи – Марусю віддамо заміж, а ти оженишся!

Я просто крикнув йому в лице: «Дурний ти!» – Батько підскочив, замірився рукою і зараз же спустив її. – «Ну, ми розійдемося», – сказав, похиливши голову, і швидко пішов від мене.

Я посидів трохи, пустив батька верста за три і знов пішов за ним. Так минуло два дні. Далі не стало сили. Лице мені спухло, губи порепалися, в очах плавали сині смуги. На ніч залазив у мішок і раз заснув так глибоко, що не почув, як мене тягло по землі. Висунувши голову, побачив якогось чоловіка над собою і пару коней. З ним доїхали до якоїсь колонії. «А то й ваша може!» – показав рукою в бік незнайомий, де на роздоллі виднілися розкидані землянки пересельців. Я ледве туди досунувся, боляче ступаючи пораненими ногами на суху землю.

Зазирав у кожну землянку, ставав на коліна й гукав на Марусю. З землі вилазили чорні од пилу люди, сердито дивилися на мене і знову мовчки, як ті ховрашки зникали в землянках.

Над усім стояла тиша, немов тут пройшла чума, а ці «хати» були покиненим, сумним кладовищем.

Перед одною землянкою гукнув, не сподіваючись чогось доброго. Звідти вийшла стара, стомлена жінка, журливо глянула на мене і, знявши руки над головою, скрикнула: «Гордію!»

Це була моя нещасна Маруся.

Улізли в «хату». На долівці лежав батько з перев'язаною головою. Він заслаб ще в дорозі і вже другий день не міг вимовити й слова. Я глянув на нього. Він стулив очі.

«Може, їсти хочеш?» – Запитала Маруся і зараз же, схилившись на стіну, заридала. Я узяв її за руки, поцілував у щоку й посадовив на манаття в куточку.

Вона говорила, що їсти нема чого, хліб вийшов, а сусідня колонія не дає й шматка слабому батькові.

Говорила:

– Земля сувора до бідних, не родить під горячим сонцем, палить. Ледве зійде що – зараз сохне, Гордію.

Більше її не слухав. Ліг на землю, голову накрив сорочкою і так проспав два дні. Збудила Маруся. Батько сидів на долівці, поволі сьорбаючи смердючу, рідку юшку. Тоді винувато глянув на мене, промовив: «Звини, Гордію, сам уже бачу!» – і з його слабих очей капнула велика, блискуча сльоза.

Я пішов дивитися на свою землю. Вона лежала, як та зотліла перепічка. Низенька пшениця жовто зігнулася й чаділа горілою соломою. Було помітно – гине.

Увечері натер зерна з сусідньої колоніяльної пшениці, приніс Марусі, щоб варила кашу. Вечеряючи, я говорив за всіх. Говорив, що так жити не можна, що ця земля – могила для нас, а сподіватись на допомогу – просто з глузду з'їхати.

Вирішили – Маруся найметься на колонію, а ми з батьком підемо на заробітки.

Цієї ж таки ночи чув, як плакала Маруся, тоді підсунулася до мене і мовчки обвила шию мою руками. Батько ворочався, стогнав, нарешті, підвів голову і, ніби благаючи, сказав: «Діти мої, спите?»

Я мовчав. Маруся давила ридання.

Вранці троє нас вилізло на світ, довго стояли мовчки, ніби востаннє поглядаючи одне на одного... Тоді Маруся повернулася тихо пішла до колонії. Там торохтів трактор, звідти несло пахучим меленим хлібом, а десь у небі сумно стогнали лебеді.

Ми з батьком повернули у степ, сіли на високій могилі, затяглися тютюном глибоко й запаморочно. До вечора йшли разом, а як сонце стало сідати, батько рішуче сказав: «Іди сам, ти не маленький, а я піду на шахти».

Я довго дивився на його похилену постать, що помітно стала віддалятися од мене, нарешті, зовсім зникла з виду; тоді ліг на землю, під голову долоні свої підклав і задивився на жовту вечірню зірку.

А в місті зустрівся з ним, – рукою показав на Грицька. – Тепер шукаємо щастя, воно, прокляте, закотилося кудись далеко.

Ми з Грицьком мовчали. Почувалося – щось було недоказане в його словах, ніби лякався його викрити.

Наша мовчанка, видно, бентежила його. Він кашлянув і, змушуючи себе бути веселим, продовжував:

– А вчора трапилося те, що ви бачили.

Ми не розуміючи, переглянулися.

– Ви бачили, як топилася моя нещасна Маруся! – майже скрикнув Гордій. – Ну, це не важно, про це я списав собі в книжечку, – уже спокійно закінчив він, витягаючи з-за пазухи жмутик заялозеного паперу. Коли б ви були письменні, прочитали, а так... І кинув собі під ноги книжечку.

Грицько нагнувся, підняв і, розгладивши її на коліні, сховав у кишеню.

– Так це твоя сестра? – запитав він Гордія, для чогось розвівши руками.

– Моя, а що? – чомусь злісно огризнувся на нього Гордій. – Ну, це не важно, підемо, бо й ніч сяде!

Я мовчки придивлявся до цього босяка. Мене цікавило, що він розповідав своє минуле так грамотно, як справжня інтелігентна людина. Після цього він знову став простим, звичайним босяком з великого міста.

– Плохо, що тільки я описав, не звісно, хто пиво получить! – раптом сказав він, коли зійшли на горб, а перед нами розкинулося село.

Ми переконали його, що пиво виграв він, але, увійшовши в село, три пляшки випили гуртом.

– За рідних! – урочисто підняв шклянку Гордій.

– За щастя! – сказав я і помітив, як Грицько нишком рукавом витер собі очі.

Другого дня розійшлися по селу найматися.

Я найнявся до вдови, Грицько став рубати дрова у старого Іцька, а Гордій до худоби став у великого, на все село, багатія.

Моя вдова була низенька молода жінка з великими, чорними, як ґудзики, очима і гарним, м'яким голосом.

Ми якось швидко зжилися з нею, у її поведінці нічого не було такого, щоб указувало на те, що вона Господиня, а я наймит.

Бувало ввечері, попоравши худобу, я заходив до хати і помічав, що Галька (так звали хазяйку) таємниче вешталася біля печи, ставила на стіл самогон і в полумиску щось і, запрошуючи до столу, ніжно брала мене за рукав.

Я напивався, тоді Галька клала мені на груди свою пишну голову й починала співати.

Співала довго, аж поки півень не крикне на північ. Галька вилазила тоді на піч і довго ворочалася та зідхала, злазила чомусь на піл до мене і свою руку теплу поклавши мені на лоба, шепотіла:

– Бідний, стомився за день.

Я нічого не розбирав. Тільки нудило самогоном, а в голові плавали повільно й боляче сині круги.

Згодом селом пройшла чутка: я беру за жінку свою хазяйку. Хто пустив перший цю звістку – невідомо, тільки одного разу до мене прийшов Гордій, мовчки сів на лаві, сердито позираючи на мої чоботи. Нарешті, обізвався:

– Не здурів ти, часом? – і знову мовчав довго, зубами кусаючи соломину.

Я здивовано глянув на його.

А він говорив, ніби й не до мене:

– Чув, чув. Коли зробиш це, дурню… – і не кінчив.

Надів шапку, пішов до дверей, взявшися за клямку.

– Ходім до Грицька, як живе! – уже спокійно сказав, прочиняючи двері.

Вийшли на вулицю, підійшли до Іцькового і, зупинившись перед хвірткою, гукнули:

– Дома Гриць?

Вийшло якесь жиденя, підозріло глянуло на нас і, впевнившися, що нічого страшного нема, промовило:

– Дома, сплять.

Ми зупинилися серед двору, тоді увійшовши в сінці, помітили в куточку

Іцька за молитвою. На лобі в нього була чорна скринька, а пучки на руках туго перев'язані ремінцем.

Він повернувся до нас лицем, тісніше скрутив ремінця і, не хвилюючись, повідомив:

– Його чорти схопили! – і знову побожно стукав себе в груди.

«Схопили чорти», – значить Грицько спить на горищі. Завжди, як полається з Іцьком за якусь дрібничку, мовчки вилазить на горище, спить там довго, аж поки не позве його сам Іцько.

Миряться тоді за чаркою.

Цей раз було так саме.

Ми вилізли на горище, під бовдуром помітили Грицька, він спав, як убитий.

Гордій схопив його за плечі, труснув ним і, посадовивши його на якесь старезне манаття, суворо сповістив:

– Дивись, цей жениться! – глянув у мій бік. – А ми завтра ідемо звідци.

Грицько злякано протерши очі, підвів лице своє на Гордія.

– Ідемо?

Я переконував їх, що це брехня, то так, мовляв, дзвонять язиками.

– Ну, смотри! – заспокоївшися трохи, сказав Гордій. – Тільки одуриш… – і таємниче до Грицька: – Нема?

– Трохи єсть,– поліз у куток Грицько, витягаючи звідти пляшку.

Гордій нахилки пив, тоді, брязнувши шклянку у бовдура, піднявся.

– Тепер назад! – стрибнув він у сінці.

Всі троє вийшли на вулицю, постояли трохи, тоді стали розходитися.

– Смотри! – знов озвався до мене Горя, перестрибуючи тина.

Дома зустріла мене Галька, узяла схиливши свою голову.

– Василю, де був?

Мене вразила вона ніжним, ніби просючим голосом. Я обняв її й посадовив на лаву, стояв, безсило спустивши руки.

– Смотри! – почувся збоку голос.

З несподіванки глянув у вікно.

Там до шибки приплюснуте було лице Гордія.

Я не розуміючи дивився в його страшно кров'ю налиті очі. Тоді безсило сів на лаву.

Увечері до мене прибіг Грицько.

– Ходім, Гордій зове! – похапцем сказав він, повертаючись до дверей.

Городами вийшли до двору, де робив Гордій. Увійшли в темний, низький хлів. На колодці сидів зігнувшись Гордій, нервово колупаючи трісочкою землю. Коли ми стали на порозі, він глянув на мене тьмяно й люто.

– Сідайте! – сказав, озирнувшись. – У дворі нікого нема? – Запитав Грицька.

Я почував, що зараз буде щось таємне й несподівано важливе. Не дарма ж Гордій криється од чужих.

– Ну от, – вишукуючи слів, почав він. – Ти, йолопе, що робиш? – накинувся на мене

–Ти не знаєш того, що зараз робиться? Не знаєш? – вдруге сказав Гордій, ніби переконуючи, що я дійсно не знаю нічого.

Справді – я не знав нічого, тільки нерозуміючи дивився в його широкі очі, що вогнем світилися з темряви.

– От що, хлопці! – уже звертаючись до нас обох. – Ми тут не довго лапи сушитимемо, а діла на селі паршиві робляться! – І знову сторожко оглянувся.

За хлівом було тихо, тільки коняка мірно жувала сіно.

– Куркульня хоче сільраду свою вибрати, ні одного злидаря не пустить. Ви тямите що-небудь? Ну от. Тоді бідноті – топись або вішайся. Ви знаєте, як тут живуть? А я знаю: страшно глянути, помирають з голоду! А ну вийди, нікого нема? – звернувся до Грицька.

Той обійшов хліва і спокійно сів на колодці.

– А ти женишся, куркулівну вибрав, золото, подумаєш! – глянув на мене Гордій. – Думаєш паном бути? З-під неї виноситимеш наймитом до смерті.

Я ніяково потер собі долоні, але мовчав. Гордій говорив рішучу правду.

– А цеї ночи куркулі в мого хазяїна радитимуться, підем послухаємо! – з якоюсь, не властивою навіть йому злістю, прошепоти він. – Долю таких, як ми, рішатимуть, гади.

Ми мовчали. Грицько щось думав, схиливши голову. Гордій кашлянувши підвівся дістав з воза вила, і вже спокійно промовив:

– Ідіть. На перший півень тут зійдемось. Попробуємо, хто дужчий.

Ми з Грицьком вийшли на вулицю.

На вигоні Грицько шепнув:

– Щось думає, страшно якось!

– Він правду любить! – Аби щось обізвався я.

Дома лежав серед двору на возі, прислухаючись. Тіло тремтіло, ніби з холоду, здавалося, цеї ночи трапиться щось разом з тим жахливе. Всі нерви мої були напружені, мов струни. Один помах руки, і вони з дзвоном лопнуть, у скроні стукало рясно і боляче.

Раптом – підкинувся. Далеко десь заспівав півень.

Я швидко побіг городами до Гордія у хлів. Там уже був Грицько, щось шепотіли між собою. Коли увійшов, Гордій підійшов близько до мене, з сумом повідомивши:

– Був у бідноти. Бояться, кажуть – на сходці завтра вирішать. Жалко їх, ну, ми й так допоможемо, ходім!

Пішли до хати, тихо стали під вікном прислухаючись. Я побачив у великій, ясній кімнаті зо двадцять людей, по між ними були й жінки.

– Всы гади! – прошепотів Гордій мені на вухо. – А он і твоя! – злорадно показав пучкою у вікно на молоду жінку, що сиділа край столу.

Я, придивившись, упізнав «свою» Гальку. Вона, посміхаючись, говорила щось з високим гладким парубком, що часто свою руку клав їй на плече.

Ми мовчки, принишкло слідкували через вікно.

Швидко вони посідали за стіл, перед ними з'явилися пляшки й миски. Пили довго, й смакуючи, щось говорили дуже веселе, бо їхні лиця широко розпливалися в регіт.

Ми слів не чули. Вони були досить обережні, щоби розмовляти голосно.

– Сволота! – незадоволено промовив Гордій. – Нічого й не почуєш!

Але наперекір йому люди враз загаласували. Горілка старанно зробила своє.

Всі замахали руками, повилазили з-за столу і, немов оскаженіли, почали обіймати одне одного.

Мені стало чомусь прикро, коли побачив, як «мою» Гальку став цілувати старий, бородатий куркуль.

– Твоя жона! – задоволено посміхаючись, торкнув мене в бік Гордій. – Бач, що виробляє!

Голоси з хати стали ясніші, ми вже виразно ловили слова.

– Задавити бідноту, вивішати мало! – На весь рот кричав кремезний, чорнобородий дядько. – Бач, власть уже їхня стала!

У відповідь усі заревли, як звірі.

Мені стало страшно. Тільки тепер собі усвідомив, з якою силою приходиться мірятися бідному, затурканому селянинові.

А вони кричали. Наливали чарки, пили одне перед одним, закусюючи чорним хлібом.

– Хай же так і вони перекинуться! – Верещала «моя» Галька, перекидаючи повну чарку на землю.

Всі зареготалися. А це не був регіт справжньої людини, це був рев звіря, що намірився перекусити горлянку своєму слабшому супротивникові.

Грицько аж присів од жаху, схопивши мене за руку. А Гордій пильно дивився у вікно часто повторюючи:

– Добре, добре... побачимо...

Я відчував: він намірився зробити щось страшне.

У хаті стало спокійніше. Всі сіли знову за стіл. Серед хати випростався хазяїн Гордіїв, поважно підняв над головою чарку і спокійно голосно почав:

– Завтра сходка. Ми зробимо своє діло, от тільки ці приблуди, наймити. Мій, Іцьків та твій, – показав чаркою на Гальку. – Вони пошкодять! – І роздумливо поглядом своїм обвів усіх за столом. – Ну, ми напоїмо їх завтра, будуть, як мерці! – сказав він, і на його лиці сковзнула хитра посмішка.

В цей час Гордій стрепенувся, дістав з призьби вила і, на всю силу крикнувши: – Ах, ти ж, мерзотнику! – Жбурнув їх у вікно.

Вила зручно застромилися в груди нещасливому промовцеві.

У хаті всі схопилися з-за столу. Дехто побіг до дверей. Світло погасло.

Я стояв нерухомо. За мене вчепився Грицько. А Гордій сопів носом, дістаючи щось із кишені. Він ніби забув, що треба тікати звідци, поки не пізно. Нарешті, дістав сірники, підбіг до острішка, черкнув. Суха солома дала велике полум'я.

Грицько застогнав.

Тут трапилося те, що мусіло трапитись.

З-за рогу хати вискочив гурт людей, підбіг до полум'я і, помітивши там нерухомого Гордія, схопив його за руки.

Я в одну мить подумав: – Чому не тікає? – Але не міг піти допомогти, бо Грицько з усієї сили тяг мене у темряву, далеко від хати.

Там зчинилася колотнеча. Люди грізно кричали, лаялися, замовкали, чути було глухі удари по чомусь м'якому.

А з цього галасу чувся хрипкий, здушений крик:

– Хлопці! Не давай!

Це до нас озивався Гордій.

Я пручався, хотів вирватися з дужих рук Грицькових, але він тяг і тяг мене городами, кудись за село.

– Тікаймо... заб'ють і нас! – стомлено благав він, не випускаючи мене ні на мить.

А позаду нас було огнище. Полум'я знялося до неба грізно й велично. Уже не

кричали люди, тільки ледве помітний був одинокий передсмертний крик Гордія. Немов з зірками запліталося це страшне, розпачливе:

– А-а! А-а!

– Немає! – Якось дико прошепотів Грицько, лицем падаючи просто на землю.

Я в знемозі схилився до нього і почув, як він, захлинаючися сльозами, плакав.

Над селом мірно гойдався світ од пожежі. З маленької дзвіниці дрібно й мідяно кропив дзвін.

Грицько плакав.

Десь високо в небі пронизливо закричала чапля.

Вранці ми були вже далеко серед степу такого сумного й величного, як саме слово щастя.

Нас було двоє.

СПИ

Був день, жовтий і по-осінньому нудний, мов день відпочинку в глухому, провінціальному місті. Ніщо не могло зрушити врочистої тиші парку, трамваї ходили якось обережніше, навіть чистильники чобіт, завжди уїдливі асирійці...

Але до чорта асирійців з їхнім кремом!

Справа досить серйозна, щоб удаватися до лірики.

Поганий був день. Головне те, що мене охопило невимовне бажання за всяку ціну добути грошей.

Я тоді був одним з тих невдах, якими, мов листом жовклим, були вислані всі шляхи великих, культурних центрів. Просто не везло, я навіть згоден був уже славу проміняти на гроші, вони згодом стали для мене місцем святим, Єрусалимом надії. Але слава й гроші для мене стали порожніми словами, ідеєю нездійснимою.

І в цю саме хвилину мене пройняв приємний дріж, коли уявив гаманця свого повного й тугого, мов вареник.

Я рушив. Хіба знає голодний собака, що за тим рогом вулиці його чекає падло?

Ноги самі донесли й поставили мене перед великим, на диво охайним будинком, який гордовито й велично зупинився перед бульваром.

Кинувши бичка собі під ноги і...

Словом, опинився я у «ФКУ», що в перекладі на людську мову, значить: фотокіноуправління.

Знайомі мені поети звуть це місце просто–кухнею, але з яких саме причин, сувора таємниця. Чи тому, що ця багатих установа без жадних заперечень гроші свої перетворює в аванси голодним письменникам чи тому, але відповіди годі й чекати.

А втім, хіба це так важливо?

Иноді, про це можуть сказати палкі фейлетоністи, що їх писанина дуже скидається на недосмажену, важку на перетравлювання котлету з Нархарчу.

Знову таки, хіба це так важливо?

Ніколи не розглядай людину з середини, наперед вивернувши їй вуха, ніздрі, шлунка. Тоді не в людині копатимешся, а в якійсь смердючій, перекиненій помийниці.

Це моя філософія. Вона й гонить мене світом так твердо й непохитно, як бачите.

В цей час я увіходив до кабінету редактора.

– Ви? – сідаю у крісло, не скидаючи кашкета.

– Я, – заклопотано пише він у себе в блокноті, тоді уважно, ніби аналізуючи мій стан психічний, дивиться просто мені в зіниці.

– Купіть у мене фоторіч! – трохи збентежено продовжую.

– Що саме?

Знизую плечима. Дивуюсь просто: – невже зрозуміти не хоче, що мені до зарізу потрібні гроші? Говорю вже з такою ноткою, як говорять специ по різних там трестах:

– Іліяда, за Гомером. Думаю підвищить вам виробництво.

Ми говорили коротко. Редактор рвав слова і кидав їх мені, як той кондуктор сонний, запрошуючи квитка.

Нарешті, погодився купити «Іліяду». Дав записку до секретаря, скласти угоду.

У другій кімнаті сідаю за стіл, тичу резолюцію секретареві.

– Складіть негайно, я чекати не можу, справи серйозні, не ваших там сценаріїв!

Виходжу, Знову на порозі кидаю:

– За 10 хвилин буду, справи негайні!

Збрехав. Справи? Крім того, щоб полаяти двірничку, що вона рішуче відмовила мені брати воду й обізвала сьогодні чортзна чим, крім цього, жадної справи не було.

Але ж я мушу виказати свою гідність перед людиною, яка ніколи не чула, як журно шелестить парк осінньої ночи, а ти лежиш на траві й мерзнеш, як сучий син! Я!

Поблукавши трохи знову заходжу.

– Хвилинку, зараз – зникає секретар у кабінеті редактора, і це він зробив так шляхетно, так елегантно, мов той крамар за прилавком свого модного магазину.

Чую голоси. Голос редактора низький, дзвоном мідним; секретар – тенор позолочена криця у пихвах.

Низький голос:

– Напишіть, кат з ним, може, що й вийде!

Голос – позолочена криця, тенор:

– Але -ж, він...

– Та напишіть, ви ж бачите, нещастя!

Я нервуюсь. Я люблю низький голос і ненавиджу тенора чистого, що крицею з пихов плутає думку.

З одчаєм беру шклянку чаю на секретарському столикові, п'ю з жадобою.

Уходить секретар, глянув на мої губи, де ще ворушився кінчик язика, облизуючись, огидливо подає аркуш великий надрукованого паперу.

– Нате... йдіть, через тиждень лібретто принесіть обов'язково.

«Я вам принесу!» – подумалося, коли глянув на угоду, де стояло: авансом 200 карб.

Спокійно підійшов до каси, також спокійно гроші сховав у кишеню, вийшов на вулицю, і враз же відчув, що в мені прокинувся сам чорт.

Справді, підійшовши до чистильника і замість того, щоби сказати:

– Чисть чоботи, душа!

З уст моїх вирвалося, і досить гучно:

– Звощик!

Під самий пішоход підкотила бричка.

– Валяй на всю! – знову хтось крикнув моїми губами, і придержуючи кашкета, я бистро минав квартал за кварталом.

А вечором, тицнувши грошима в саме лице:

– Бачила? Вік підлоги митимеш, а не заробиш стільки. Новенькі, бачиш?

Червінці справді були новенькі й приємно шелестіли в пальцях.

Двірничка, трохи помовчавши:

– Я ж нічого, Протасе Протасовичу, води инколи, ви ж не платили...

«Не платили». Подумаєш! Бестія, тільки тепер згадала мого батька. А хто, як не я сам, води не бачив на своєму лиці вже з місяць і жив, як кріт?

На ніч гроші поклав під голови, запалив пахучу цигарку, за щоку поклав карамельку, і, скептично поглядаючи на стелю, де повзали сірі мокриці, задрімав тепло й спокійно.

А другий день налив мене мукою, яка нарешті, дійшла до трагедії.

Ранком, не вмиваючися сів за складання «лібрета», і враз почув, що під руками в мене стало холодно й вогко. Якийсь острах прошпилив все тіло, бо ніколи ще я не приступав до роботи так серйозно, як зараз. Взагалі, я не був серйозним до дрібних явищ, дійсности.

А «Іліяда» – дебела книжка й незрозуміла, мов та перекупка над корзинкою груш. Все там заплутане і рішуче вкрите таємничістю, і певно сам Гомер не спромігся б дати сценарія за своїм твором. Що ж я міг зробити?

Наш вік суворого реалізму привчив мене побожно ставитися до кожної копійки, до кожної літери вписаної в бухгальтерську книгу, що міг я робити, дивлячися на «Іліяду»?

Але моя інтуїція (я часто милувався нею)! Вона, мов холодний кінчик собачого носа, вивела мене на коротку дорогу. Лишилось, тільки переписати частини, розділи твору їх назвами і «лібретто» було готове.

Я не чув свого тіла, я був радий, я... я вечором п'яний, як китайська літера, підійшов до двірнички, і обнявши її за стан, ледве проволік язиком:

– Галочко, будеш грати у моїй Іліяді? Будеш, Богине моя Геро?–І повалився разом з нею на підлогу, щось говорив, у чомусь присягався, і тільки ранком побачив себе на ліжкові, а на руці в мене повзала гидка, сіра мокриця.

А який день був противний! Він ще й тепер стремить у моїй голові, як ніж, що полошеться в грудях годованої свині.

Ранком: з'їв два огірки солоних, пішов до Ф.К.У. Не пам'ятаю, щось приблизно коло цього: поклав «лібретто» перед редактором, лице своє повернув до вікна, краєчком ока слідкуючи за бровами редактора.

– Нікуди не годиться, пишіть ще! – сказав він, проглянувши.

Я мовчки вийшов. Що міг на це сказати? До кого мусить апелювати людина, яка має довгого носа й одвислі губи?

І минув день важко й порожньо. Уперто намагаюся думати про «Іліяду», але в голову лізе різна нісенітниця, малюються моторошні образи з мого злиденного життя, якісь недоречності спадають на думку.

Тоді з зусиллям вирішив: геть думку! – лозунгом, як це годиться на теперішній стан речей. І коли б не пункт з «угоди», де ясно говориться про різні судові справи, нічого б важливого й не трапилося.

Одного разу ввечері, випивши шклянку пива, я, так собі, без діла, глянув на «угоду». Ну, й... власно, я ніколи не був боягузом, ніколи до серця близько не приймав різних неприємностей, що дощем сипалися на мене до цього часу, але тепер сталося зо мною щось незвичне, невідоме навіть самому собі. Я просто жахнувся. Здалося, мене не сьогодні-завтра посадять до в'язниці, закують у кайдани як спражнього великого, небезпечного злочинця.

Хто знає, що зо мною сталося тоді, але з цього часу історія посувається досить швидко, і не кожний з кінокадрів міг би встигнути за нею.

По-перше: я завів собі товстелезного щоденника. Чомусь був переконаний: я покинений рибалка серед лютого, необсяжного моря. Я один, тільки хмари наді мною рвуться на клоччя і несуть тугу мою кудись у безвість.

Почав занотовувати щогодини:

– Божеволію. «Іліяду» закинув під ліжко, нехай вік наш відповідає перед престолом мистецтва.

Аванс, уже в розмірі 15 червінців, – непорушно лежить під подушкою. Не беру ні копійки. Навіть тоді, коли двірничка просила дати на акушерку, і, нарешті, строго натякнула про аліменти і якусь ніч п'яну, – навіть тоді не дав ні шага, сповістивши її, що мене обікрали.

«*P. S.* А хмари клоччям у небі мою тугу в густу ніч тиснуть».

Через годину пишу:

– Болить голова, ніби там казанок кипить і люто брязкає залізом. Не їм уже, одбило. У підвалі моєму холодно й вогко. Я – офіра часів інквізиції. Зойк душі моєї глухо падає на стелю, де сидять мокриці, мовчазні свідки драми покиненої людини.

Нарешті, світ почав мені молотися, ноги рішуче одмовилися носити моє і так легке тіло. Пульс – 45 на хвилину, ознака крайньої знемоги. Я упав у меланхолію чорну і потонув, мов інфузорія дрібна, у безвихідній ліриці. Став до надзвичайности сантиментальним, хоч на стіні в мене й виведено вуглем, що сантименталізм більший злочин, ніж на війні шкурництво.

Чомусь був певен, що фізично помру.

Коли зупинявся над цією думкою, тоді тіло моє тіпалося, мов у гарячці.

Помру? І так дрібно, як роздавлений прусак на підлозі. Зникну без жадного покоління, і моє прізвище навіть буде з лиця історії зітерте. (А я цупко тримався тоді історії, так само, як дитина мала держить полу спідниці матери своєї, щоб не згубитися в тлумі).

Вечором раз, стуливши очі, з уст моїх чудом зірвалося:

– Еврика!

Я був переповнений радости, я не знав, де дітись, тяжко було чекати ранку. А ранком… я певен був: ранком історія здивовано своє чоло схилить наді мною і погляне очима своїми холодними в мою шорстку, волохату душу.

Мені не може, бути щастя. Я винайшов останній засіб...

Власно, це був сірий, з твердого каменю, високий надмогильник. Він пожер увесь мій аванс, став перед моїм вікном, граючись літерами золотими, що на ньому були чітко видовбані.

Инколи читаю:

«Протас Протасович Інгул, упокоївся на 32 році живота свого».

Упокоївся. Навіть чую носом глибокий пах васильок і розтопленого воску.

За цей час у щоденникові прибавилось – воском топленим: «Коли зацвіте весна росяно, – підійди до могили моєї, ти, незрима зоре, і в головах мені поклади жмуток конвалій».

Змалечку думав, що конвалія – образ чистої, незаплямованої любови. Так мусять любити одне одного всі люди.

А надмогильник суворо й вимагаюче заглядав до мене у вікно.

Було ясно, швидко лице моє запахне землею.

І одне факт, одна дрібничка врятувала мене од загибели.

Один раз, меланхолійно поглядаючи у вікно, моє око вловило червонокашкетого міліціонера, який щось уважно робив, присівши трохи за надмогильником.

Тоді вийшов звідти, поправив свою шинелю, прямуючи просто до мого підвалу.

До цього моменту голова моя була порожня, мов гнилий, видовбаний гарбуз. Зараз же, сила думок заворушилася в мозкові, тіло напружилося, і не чекаючи, поки постукають у двері – я прожогом, на ходу кинувши, – заходьте! – вискочив з кімнати.

Скочивши у трамвая – їхав до Ф.К.У.

Було ще рано. Служниці мили підлоги, підозріло поглядаючи на мою збентежену постать.

Нарешті, дочекався. Уже скинувши кашкета, став перед редактором.

– Прошу, я не зможу написати сценарія!

– Гаразд, було й так видно. Поверніть аванс! – і, мов нічого не трапилося, – увічливо зачинив за мною двері.

Який сонячний день сьогодні!

Коли б редактор був не таким заклопотаним, я поцілував би його в лице.

Головне, який день сонячний!

Біг додому, нічого не помічаючи.

У підвалі байдуже курив міліціонер, тоді підвівся, неловко посміхнувшися.

– Пробачте, я покурити зайшов, сірника не було! – Сказав він, і вклонившися трохи, вийшов.

Я здивовано глянув йому слідом.

Яка тепер гарна міліція. Головне, який день сонячний!

Цілий день думав, а вечором вулицею їхала підвода з сірим надмогильииком. На ньому верхи сидів сам я, соромливо поглядаючи на крижі коростявої коняки. За нами бігла зграя безпритульних, кидалася камінцями, раз влучивши мене просто в щоку.

Додому йшов я з 10 червінцями й поганим намулом на душі.

(Половини, «авансу» бракувало).

Лежав на ліжкові, старанно думаючи. Опівночі постукав до двірнички. Прочинила двері простоволоса, в руках держала велику, щербату сокиру.

– Свої! – трохи одступивши, скрикнув я.

– Ну, йди...

«Свої» сіли на ліжко, а вона знову вкрилася ковдрою.

Не довго вишукуючи слова, майже в одчаї, починаю:

– Галько, мені сумно, я одинокий!

«Галька», спершу глибоко позіхнувши:

– Женись, як рукою зніме.

– Справді?

– Ну да, я теж сумую! – уже дійсно сумно промовила вона.

Тоді ворушуся, тру лоба, і ніби вловивши щось надзвичайне, впевнено кажу:

– Слухай, Галочко, давай жити... разом! – І зробилося чомусь противно, ніби губами притулився до зеленої жаби.

Галька схопилася, присунула лице своє до мене і здушено, здалося, з ноткою погрози в голосі, прошепотіла:

– Женитися, ну-да?

– Женитися... – Мені аж страшно зробилося.

Але вона не дала думати. Схопила мене за шию голими, руками, здушила

так, що з очей іскри посипалися, і губами притулившися до мого рота, цілувати, смоктати, пити краще. Нарешті, одірвалася, вкрившися ковдрою.

Я вичікував і, витерши долонею піт з лоба, роздумливо ніби сказав:

– От борги, 10 червінців, коли розплачуся, – тоді й у загс.

–10? – посміхнулася. – Завтра у загс, і розплатишся.

Цю ніч я ночував разом з двірничкою.

На другий день, прийшовши до загсу, моя Галька стала на коліна в куточку, одвалила камінчика в стіні, і з просторої схованки витягала жмутик грошей.

– На, плати! – не дивлячись, скільки там, подала мені.

Я побіг до Ф.К.У.

А як був здивований, коли касир, довідавшись, яким чином добуто грошей, обізвав мене ренегатом, ідіотом і ще чимось дуже лайливим і непристойним. Мені стало погано, здавалося, ніби на шиї в мене зашморгнулася петелька.

Похиливши голову, пішов додому. Моя кімната була порожня й непривітна. У куточку лежала розтерзана «Іліяда». Я підняв її і сховав за пазуху. Увійшов до «дружини».

Вона сиділа на моєму ліжкові, щось уважно обмірковуючи, иноді рахуючи на руках і ногах пальці. Тоді запитала:

– Знаєшь, що думаю?

– Що?

– Коли буде в нас хлопчик, – назвемо Марксом, а коли дівчинка, – тоді Розою! – і засміялася дрібно й пожадливо.

Я кинув кашкета на вікно:

– Гаразд! І Марксом, і Розою – буду спати!

Ліг, стуливши очі. За пазухою муляла дебела «Іліяда».

На лоба мені лягла шорстка, мов тертушка, долоня.

– Спи...

КОЛО

– Спуску не давай, срамота!

– Не вгледиш, коли гуляє, аби чесно…

Говорили здавлено, слова язиком мішаючи, як барилі.

– Чув? Синок не твій, кажуть! – широковидий дядько, борода віхтем на груди.

Сухорлявий–так змученого Христа малюють – перегнувся удвоє, вузьке лице над вухом широковидого:

– Брешуть! – якось винувато й боязко.

– Кажуть! А ти спуску не давай, сором на голову. Жінка-капшук на тютюн, згубиться.

Над ганком сіро похилилася береза. Пахло дьогтем. Загубила сухий шелест над хатою.

Шепотіли довго.

– Жінка–око запорошене, дурить!

Мовчав сухорлявий на вигляд. (Так малюють змученого Христа на покуті).

Тоді увійшов у кімнату, запалив лямпу байдуже обвів очима.

Широке ліжко коло стіни, над ліжком – колиска.

Не роздягаючися, ліг на лаві, кулаки собі під голову поліном гарячим, подумав: «Ранком прийде весела, чи розгублена?» Пригадався дядько дужий і жилавий, мов дуб.

«Жінка – око запорошене, дурить».

– Брешуть! – спраглі губи кинули у темряву.

Стало страшно. Під головою німіла рука.

Чорні шибки – ніч туга і темна.

Ніч проростає ранком зеленим, колише думку, горе ховає на дно, топить.

Ніч у вікна – життя наше нерозгадане, непривітне.

Брешуть!

Ранок почався, як завжди: з колиски закричало пронизливо й нахабно.

Треба молоко розбавити водою, всипати пшона і, поставивши на примуса, чекати.

Робив зручно, не хапаючись.

Беззубий ротик хлопчика – вперше розпукана троянда. Жадібно ложечку ловить, п’є.

Волохов люб’язно гладить біле волосся дитини, дивиться собі на ноги, на свої великі, чорні пальці.

На стіл спустився павук. Чомусь подумалося: прийде зараз.

Голосно:

– Прийде мама, га, прийде?

Сьогодні не піде до канцелярії, скаже – заслаб. Яка радість – побачити її вдома, тоді сміятися весело й щасливо. Ні, він сьогодні не буде писати паперів. Був нервовий. Підійшов до вікна, хлопчика посадовив перед шибкою. Вулицею проходили службовці. У них на обличчях лежав такий сум, така нудьга безвихідна, немовби вони щодня ховали людей загиблих. Волохову стало боляче.

– Скот! – подумав терпко.

Шумно проїхала карета з «виконкомом».

– Ваню, кажи – дурак! – вказав пучкою на карету. – Кажи – дурак поїхав!

Дитина байдуже махала ручками...

– Дурень сам! Батько ще, дай сюди!

Волохов кинувся. Вона з'явилася, як скажена на голову.

– Дай сюди! – грубо потягла до себе дитину.

– Щось не було... довго...

– А тобі діло?

– Ні, просто скучив, як же так..

– Глянь, скучає – морда така! – зареготалася глузливо й порожньо.

Волохов змучено глянув на годинника. День пропав. Завтра буде мовчати в канцелярії, голову пов'яже хусточкою, слабий.

Але чому вона роздратована?

– Винеси пелюшки, що, вже службу кинув, стирчиш дома?

Мовчки зібрав шмаття, намагаючися зникнути з кімнати.

– Куди тікаєш, питаю, хто буде годувати нас?

– Сьогодні тільки, Ваня плакав...

– Ваня! – перекривила його. – Ну йди, пелюшки випери, я з дому піду.

Піде з дому. Безумовно, піде. А чому мовчить, хіба не може, сказати проти цього що небудь? Ну, сказати тільки.

Але вона так презирливо на нього глянула!

Ні, краще мовчки дивитися на сонце. Нехай воно очі сліпить, останній мозок випалює, але глядіти мовчки.

Укинув пелюшки в діжку, налив води, потер долоні милом.

«Жінка – око запорошене, дурить», – і вже пронизливо ускочив до кімнати.

– Лідо, хотів поговорити...

– З ким?

– Сказати тобі...

– Ніколи, пери отам, поговориш з собою.

Вода холодна й смердюча. Мило, як камінь – не милиться.

Ґанком пройшла Ліда з дитиною. І стало і порожньо, й сумно.

Незрозуміло лозиною душа гнулася, гнулася спина коромислом над діжкою, милом пахла, тугою невідомою нила.

Тоді віжечками перетяв подвір'я, сів на призьбі, згорблено думав.

Думав і колись, ще як хлопчиком на якономії свині пас. Тоді думка, струнка й далека, повною рожою квітла.

Тепер – порожньо й скупо – жолудь червивий, порожній.

З-під ноги зірвався пил. Через тин – колючий вітер налетів, шпильками. Очі капнули гостро й блискуче. Пил.

«Брешуть».

Сухі пелюшки склав у сінцях, до лоба хусточку вогку приклав, сонце пекло і сліпило пляшками битими на смітникові. Замів долівку, на віника павутину зібрав, подушки вибив, широке ліжко заслав ковдрою.

Тоді зупинився скорчено й сумно. Поважний погляд свій перевів на двері.

На порозі стояв приятель Сквирський, гримнув на нього, зареготався.

– Чудний! – з повних його губів зірвало Волохов:

– А що?

– Не везе тобі, бо чудний. А погана вона в тебе!

– Про що ти саме?

Знав, що той скаже йому щось дуже страшне й боляче.

– Не чоловік ти вже їй! – посміхався добрими, майже дитячими губами Сквирський.

– Держи вдома, втече. Він до міста їде, з ним вона.

– Про що ти саме? – промовив Волохов, добре розуміючи, в чому річ.

Од Сквирського дужою молодістю пахло, волею молодечою, – густий вітер над пролісками – Сквирський.

– Прощай!

Слова людські – посіяний кукіль на камені.

– Вірити тяжко.

Слова – ластівка з рук пущена, не озирається.

Брешуть.

Рішив серйозно поговорити з нею.

Так, він поговорить. Тільки зав'яже мозок чадно, горілкою густою, синьо.

«Смішно» – краєчком рота посміхнувся Волохов, пляшку сховав у сінцях за діжкою, сів на лутку, пучками вибиваючи по шибках.

Не знав, звідки вийде.

З правого боку – думати важко; з лівого – покладе тоді свою голову йому на плече і як колись: «Марку!»

Ні, вона конче вийде з правого боку. Тоді пляшка, що за діжкою, тоді пригорне свого Івасика до себе і тихо скотяться сльози на білу сорочечку дитини. І більше не вернеться минуле, черемха на леваді аптекою, щастя черемхою густо пахло і цвіло зірницями вечірніми.

Згадки товпилися, мозок надимали, кров'ю скроні напоювали, надія черемхою колишньою в'яла.

Несподівано навіть для самого себе ускочив у сінці, перехилив пляшку до дна і, губи витерши, запалив лямпу. Зрозумів: з правого боку.

Руками сперся на стіл, пильно дивився на двері. Нічого не бачив.

– Драстуй, чого вирячив очі?

Дитину в колиску поклала, роздяглася шумно.

– Говори, слухаю!

– Де лазила? – випалив Волохов, – Питаю, чи довго лазитимеш до світу?

Вимовляв твердо, ніби намагаючись не сплутати слова.

– Що-о? Що ти сказав? – крикнула Ліда, вмить опинившися серед кімнати. – Що ти сказав?

Волохов руки опустивши, стояв перед нею.

Вона очима смоктала його фігуру, нівечила його, корчила лице йому захованою мукою.

– Скажи вдруге!

– Я сказав… – одступаючи до дверей, шепотів він, – що ти не буваєш дома...

– Дурень ти, каліка нещасна! – раптом засміялася Ліда. – Далі що?

Сіла на ліжко, розв'язуючи черевика.

– Далі так неможливо, у нас дитина…

Але чому вона упала на подушку, захльобуючися з реготу? Чому ж такий Божевільний сміх? Стало страшно.

– Ну, йди, сядь коло мене! – уже тихо сказала. – Я тебе люблю. Чому ж не цілуєш. Ось ручка, така чиста й ніжна. На!

Волохов недовірливо ступив крок до неї, тоді бистро губами притулився до її руки, голову поклав їй на коліна і, плечима здригнувши, голосно заплакав.

Гладила йому волосся, посміхалась.

Нарешті, підняв радісно червоне лице.

– Годі, будемо спати! – суворо сказала. – Ти п'яний? – здивовано скрикнула.

Винувато у вічі глянув, і вже щасливо:

– З горя. Більше не підеш?

На столі погасало світло. У кутках хитались ніби перешіптуючися між собою, густі, суворі тіні. Десь далеко, за вікном, вив глибоко, моторошно собака.

А-уа-а!

Просто не могла заснути. Збоку це тіло пітне, противне, як черевик улітку вогкий.

Прислухалася, як суха береза дряпає шибку, ніч під стелею була дзвінка й сіра, як ті будні, без радости.

Стиха встала, вийшла на ганок. Пахуча земля м'яко залазить за пазуху, лоскоче її здорове, тепле тіло.

У сінцях сорочку спустила на землю, руками провела по ногах. Потяглася. Згадала «його» усміхом. Зрівняла з Волоховим.

– Пхе!

– Блохи трусиш?

Швидко натягла сорочку. У прочинені двері заклопотано виглядав Волохов.

Одвернулася злісно, мовчки. – «Криса».

Буде ранок зелений – око сліпе у п'яниці, хмільний день, без кінця колія людська, тривожна.

Щасливий Волохов. Сьогодні вся канцелярія чомусь весела.

Волохов навіть жартома ущипнув машиністку, вона скрикнула, вибивши не ту літеру, що треба. Він задоволено потер долоні.

День минав одноманітний. Завжди одноманітні папери були тепер приємні, як поезія. І коли б не суворий бухгальтер в окулярах, лоб у Волохова був би чистий і гладенький, як самовар.

Мусій Овсійович згорнув свою бухгальтерську книгу, поклав окуляри на бюро і розбито промовив так, щоб усі чули:

– Дивуюсь, радієте, коли сумувати треба.

– Я радий, бо щасливий! – перебив Волхов.

Канцелярія глузливо посміхнулася.

Волохову стало неприємно. Здалося, що не дурно озвався бухгальтер. Як вийшли на вулицю, підійшов до нього боком.

– Ви серйозно говорили?

– Я не молодий гратися.

В лице колючками вдарив вітер.

Дома постіль розкидану побачив, колиску біля дверей, на столику записка літерами великими.

Тоді бухгальтер пригадався лячно, вітер у щоки порожньо.

Він знає, він не буде читати записки, не вірить нікому в світі. Вона не така.

Вийшов на вулицю. Постояв на ганку, скинув капелюха на вітер, пив грудьми спітнілу вулицю.

(Думки людські–шелест листу осикового дрібно. В'януть).

Знов увійшов до кімнати, постояв трохи, з очей сльозу вичавив:

– «Лідо!» Схилився на стіл.

Вузькі й сухорляві плечі у Волохова. М'яка й волохата ніч на дворі. Колюча непривітна земля.

– Лідо!

Тепер приходить він, з канцелярії бере пилом припалу скриньку, грає і плаче. Колишнього Волохова не впізнати.

(Гримить гроза над лісом, тріщать дуби в темряві, корінням пахнуть. Ранком тихим – кладовище сумне, де гойдався лист зелений – прикра, густа даль. Волохов).

Одного разу – лист. Але хіба мало знайомих розкидано по світу? Байдуже розірвав конверта і зразу вискочив з канцелярії. Був радісний і щасливий.

«Сьогодні, тільки сьогодні приїде!»

Постіль охайно згорнув, фіранку змінив новою, розпукане серце – в чекання. Пасажирський о восьмій. Чверть години – і рівна, радісна колія.

Дзвоном минуло вісім. Над вулицями повільно прослався дзвін.

Чомусь лиховісно зрозумів Волохов, що «вісім» ніколи вже більше не повернеться. Але ж можна піти на станцію! Може, чекає на його? Він піде, зараз же й піде.

Біг вулицями. Нехай тіло горить, воно не варте уваги.

Станція темна, жовтий семафор точкою, у темну глуш, у безвість густі рейки, шпали – трухло…

– Пасажирський? – здивувався телеграфіст. – Давно пішов!

Тоді йшов кудись найшов кудись назад Волохов, чув, як збоку пріла земля, зверху шелестіли клени, а небом промчала біла, пронизливо-бистра зірка.

І дні після того минали, через тини перелазив вітер з левад, ніс густу черемху, наштрикувався на паркани і гув уїдливо телефонним дротом.

Як завжди.

(Ниє душа Волохова, мов накололася на щось, перев'язане хусточкою серце давить. Як завжди).

– Говори, я слухаю тебе!

– ЇЇ кімната килимами квітне, під стелею синя пташка б'ється. Красно.

– Говори, друже...

– Вона любить його кучеряву, його стан – тополя на шляху у степу гнеться. Він силу грошей має. Він любить свого хлопчика...

– Далі, не зупиняйся! Він любить мого Івася?

– Він любить свого Івася! Має гарний будинок...

– Більше не скажеш, друже?

Приглядався в кутки, де мертво ворушилися тіні. Шибку дряпала суха береза.

– Ти мовчиш, не скажеш більше?

Сльози.

Тоді пучками розчавив гнилу грушу на столі і посміхнувся знівечено.

– Бачиш, друже? – показав забруднену руку.

– ...Потому ударив її стеком і з вечірнім експресом зник. Вона плакала, за місяць очі виплакала сині. Івасик після того помер...

– Мовчи, він помер?

– Так. Він надсилав їй гроші, писав будинок у її власність...

– Не треба. Він помер? Іди собі.

Волохов – випита чарка до дна, п'яно. Очі тоді жмуряться на сонце, гаснуть.

Чарка – до дна. І стоїть тоді над нею порожньою стомлена людина, думає свою думу одиноку, стискує пальці, і вхопивши чарку, над головою її підійме і шклом срібно удавить об долівку.

Прощайте дні мої розгублені, я позбираю шкляночки до купи і обережно покладу їх на стіл. Позбираю... дні.

Рішив Волохов поїхати до «неї».

Було тяжко сидіти у вагоні й чекати ранку, коли замовкнуть колеса перед сірою станцією. Їхав, стулював очі свої, часто брав за груди себе і знову прибито дивився в темні суворі вікна.

Вранці небо вогко упало на землю, сірою пеленою вгорнуло будинки, сікло дрібно й порожньо.

– Швидко, будь ласка!

Волохов не чув, як коняка мірно кресала іскри.

– Швидко, будь ласка!

Вона мусить вийти. Неминуча зустріч має бути не тут, де його Івасик у муці стулив очі.

Гукнув на безпритульного. Дав монету й записку. Сам пішов у їдальню.

Перед собою – годинника. Пиво.

За стойкою брязкали шклянки. Здавалося Волохову, що то не шкло брязчить, а щось страшне залізло йому в середину і грубо й дзвінко ворочається своїм колючим тілом.

Ще п'ять хвилин…

Пиво гірке, хліб горілий, нудно.

Дві, одна хвилина...

Нарешті, дивно – розпутна жінка так нахабно поводиться!

За півгодини їде. Рушає експрес..

Рахував секунди. Не з'являлася. Тоді рішуче піднявся, надів капелюха.

Він покаже!

– Марку...

В одчинені двері шумно влетіла вулиця

– Драстуй, Марку...

Він хотів узяти її руки, притулити губи свої до них, але незрозуміло для себе схопив порожню пляшку і з розгону вдарив її в лоб. Пляшка шорстко розбилася. Ліда в'яло впала на підлогу. На лобі червоною смужкою виступила кров.

Волохов, не стримуючи себе, чоботом ударив її в живіт, тоді поволі витер своє лице долонею і швидко вискочив на вулицю.

На станції експрес розводив пару.

Вже дома зупинився серед кімнати, обвів очима стіни і, помітивши там скрипку, зняв її з гвіздка.

(Симфонія).

Буде мірно капати дзвін над хатами, минатимуть хвилини, вітер наштрикнеться незрозумілий на тин і приколе ніжне ридання скрипки, що, мов пташка

поранена, битиметься крильцями, поки останнє трипотіння не скорчиться й не стихне.

(Симфонія).

У пивній потомлені музики їли солоні огірки. Великий бас ще поважно гудів своїм нутром. Було вже пізно.

За окремим столиком – двоє.

Один голову свою поклав собі на руки, здавалося – дрімав. Другий схилившися над ним, щось уперто й уїдливо шепотів. Це була вже літня людина, з випитими білими очима.

– Спиш? – запитав він. – Тоді Волохова поклали...

Не закінчив.

Той, що здавалося дрімав – миттю піднявся, схопив порожню пляшку і, націлившись на нього, дико крикнув:

– Годі! Мелеш дурницю, в лице дам!

Старий винувато посунувся на підлогу, був п'яний.

– Це так... инакше заборонено! – шепотів він. – Думка єсть, але, знаєш, язика зав'язано.

Бас довго ще гудів своїм видовбаним нутром, як людина залякана теперішнім днем, коли душу її видовбує іржаве, незграбне долото.

Ниє. Одужання – ніколи.

ФІКЦІЯ

Сонце на обіді стояло, було тепло, з сусіднього «Ларка» несло смердючими ковбасами, у проїзді ідіотично кричав барахольник, а ви, як чорт зараз.

Просто, стоїте чортом таким у себе серед кімнати, вирячуєте очі, і стукаючи кулачками своїми сухотними об стіл – шипите:

– Босва, повішати мало!

З вашого рота бризкає слина, на голові розпатлалося волосся, а на щоках з'явилась хвороблива фарба.

Взагалі, ваш вигляд зараз не досить естетичний, навіть черевик ваш розв'язався і звідти визирає брудна, спітніла онуча. Аж сумно, дивлячися на вас. Просто, казна що.

Знову стукнули кулачком, крикнули:

– Босва! – і вже безсило падаєте на ліжко ниць.

Хвилин через п'ять схоплюєтеся, курите довго, з насолодою відчуваючи, як у грудях ваших щось болить і кигоче чайке сиротливою.

Уже ви не роз'ятрений звір, навіть підходите до дзеркала і там бачите на очах своїх сльози.

Стало, нарешті, жаль себе. Кулачки болять, у скронях ціла кузня, а губи пелюстками трояндними під вітром, дрижать, складаються в тихий, здушений плач.

Несвідомо запалюєте другу цигарку. Ворушите своїм лобиком.

Це значить: думаєте.

А коли думає людина, тоді згадуються їй минулі дні.

Ви – людина. Перед вами, ваші ж прожиті дні.

Ворушите своїм лобиком.

Значить – думаєте.

I

Ви – тимчасовий виконавець обов'язків секретаря «енної» установи. Так і стоїть у домкомі, навіть, ціла графа для вас одведена подвірної книги: «громадянин Полікарп Калістатович Плюньорилов, тевео секретаря».

Маєте утримання 178 з копійками на місяць, носите «джімки» і крокодилячого портфеля. Думаєте купити окуляри з чорним обіддям – тепер мода, думаєте, щоб то не стало придбати велосипеда з мотором, тоді... словом, мало хіба над чим думаєте?

Зараз життя збудовано так, щоб мислити, і більш нічого. Думає ж свою думу білокору самітня берізка над кручею?

От.

Ранком п'єте каву з медом і козячим молоком, тоді одеколоном мастите собі тіло, робите кульбіта, нарешті, йдете на посаду.

О 4 годині в їдальні «Ideal».

Великі зіниці чорним горять. Уже простягає руки до вас.

Застерігаєте:

– Годі вже, я тобі не кріль який!

Ображено зітхає.

– А це що навішала? – повзете очима по стінах, де був маленький портрет Котовського.

– Не лайся так, через нього живеш!

Ви – в «дурнях», ви понизливо курите.

Кинувши недокурка на підлогу і розчавивши його чоботом, помітили, як щось заворушило вами гостро й пекуче. Підскочили до Нуни, обняли її за шию і в цю мить прохололи, бо на дверях задзвонило рішуче й розпачливо.

Пильно дивитеся на Нуну. Шепочете погрозливо:

– Не я один.

Вона схлипує. Нуна безпорадна й безвинна, як Боже ягня.

А дзвоник на дверях допитливо-рішучий.

Тоді хапаєте примуса, що стояв у куточку.

– Хто? – прочиняєте двері.

– Старих вєщєй нєт? – голос барахольника діловий, як друкарська машинка.

– Вон, вон, тобі говорю! – упирається коліном у живіт чоловікові.

Настрій вам зіпсовано.

Задля обов'язку, так, аби, – цілуєте Нуту, і сплюнувши огидно, мов проковтнули гробака, ідете додому.

Спите до 8 ранку.

Жити б вам, зривати квітки щастя, і більш нічого. Та ні ж! – ви сами собі поставили стовпчика на довгій ниві історії, спіткнулися об нього, упали й боляче схопили себе за груди.

«Зійшли з рейок», як говорять серйозні люди.

Тепер розмахуєте руками, кричите й курите довго й уперто.

Було так:

II

Живете у Радянській країні, ходите на посаду, їсте, п'єте, радієте инколи і все там инше.

Але цього не досить.

По-перше: ви не дурень який, щоб жити в Радянській країні й не марити про щось краще.

По-друге: хіба можете забути той день, коли вас вигнали більшовики з великого маєтку, і рушницею вдарили по потилиці? У вас тоді виріс гнів у грудях, що нарешті, перетворився в ціле огнище.

По-третє: але й по-трете, ви не який небудь провінціял. Ваш брат живе за кордоном, пише листи й кличе вас до себе. Чому не плюнути на все і не схилити голови своєї перед розкішним, таємничим, як сама думка людська Парижем?

Ах, чому не схилити? – і ваше волосся на голові в'яне од задоволення.

А одного разу, ввечері, як виростали зірки на похмурому небі, вирішили виїхати зовсім за кордон.

Валяйголова в цей час порається біля грубої, залізної скриньки. Щось різко тріснуло, й знову стало тихо, тільки чулося ваше важке дихання.

— Забирай! – здавлено промовив Валяйголова, черкнувши сірником.

Ви обома руками схопили все, що було в скриньці, поклали собі за пазуху, і торкнувши приятеля за рукав, вийшли, озираючись на вулицю.

III

Всю ніч здавалося, ніби до вас стукала у двері міліція; сховали гроші у грубку, самі з головою вдягнулися у ковдру.

На другий день пішли на посаду.

Там усе було догори коренем.

«Небувалий злочин». Касу пограбовано. Ви також і собі хитали головою, розводили руками, нарешті, говорили, сідаючи переписувати папери:

— Дивно. Тут без контрреволюції не обійшлося.

На цей раз ви стали пророком.

Увечері прибіг Валяйголова, з корзинкою і великою булкою.

– Ну, я зібрався. Будем рушати!

– Куди? — здивовано промовляєте.

Справді, ви були здивовані,

– За кордон, гроші ж єсть? – він також собі не розумів вас.

– Дурню-дурню! – хитаєте головою.

Тоді уже серйозно доводите, що зараз їхати небезпечно, можуть подумати на і зловлять, як святих.

Мовляв, треба переждати, ну, тижнів з два, приміром, а тоді прощавай, Україно!

Просто, ви розумна людина, навіть Валяйголова здивувався.

– Правда, ну, тоді нехай це полежить у тебе! – поклав булку й корзинку в куточку.

Ви переможно глянули на грубку.

Там лежали… – словом, глянули переможно й гордовито.

Минуло, як у криницю впало, два тижні. За пограбовану касу всі забули.

Ви зустріли Валяйголову, одійшли з ним у бік од людей, тихо сказали:

– У вісім будь у мене. Їдемо.

А на другий день вас двоє сиділо у вагоні першої класи швидкого поїзду.

Їхали. Цокали колеса, у вікнах соталися телеграфні стовпи, клаптями дим слався по полю, і гуло, гуло навколо.

Ви пильно вдивляєтеся в лице Валяйголові, з насолодою помічаючи, як його губи заворушилися, склалися в посмішку, а з-під білих вій на вас глянуло двоє сірих, каламутних очей.

– Їдемо?

– Їдемо, – відповіли ви, запалюючи дорогу цигарку.

У вікнах миготіли стовпи. По полю слався клаптями білими дим.

І – прощай місто, прощай, Україно, Нуно тривожна, прощай, і все і все.

Ви, як Наполеон зраджений, схилили голову.

IV

– Братці, рятуйте! Миленькі мої, рятуйте! – Кричите, як та свиня, коли її ріжуть.

Просто, неприємно чути ваш пронизливий голос.

Біжите що сили, спотикаючися об грудки землі. За вами важко поспішає Валяйголова.

– Братці! – кричите, аж дух з вас випирає.

Гоней за двоє перед вами непорушно стоїть румунська прикордонна варта. Рукою подать, а сили вже не хватало.

За вами уперто й грізно бігли червоноармійці.

– Рятуйте, миленькі!

Ось уже нейтральна смуга, ось кордон, ви попираєте, з вас останній дух вилітає, млієте нарешті, і раптом бадьоро й рівно стаєте на ноги.

Хтось з усієї сили ударив вас по потилиці, і цей удар, як нашатир гострий протверезив ваш мозок.

– Куди, бач, задумав! – крикнуло люто, схопивши вас за коміра.

В цей час, десь з боку почувся безпорадний голос Валяйголови:

– Пропали, брат, як миші.

Вам зробилося погано, коли побачили біля себе сірі шинелі й зв'язаного приятеля. Ішли до темних хат, де стояли гармати, топтали траву зелену, вдихаючи терпке, ранкове повітря.

І драстуй, країно Радянська, драстуй. Ну й тривожна, і все і все, драстуй.

Вам дійсно стало погано.

Вас понесли.

V

Ви хитрий, як сам сатана. Коли поставили вас перед високою, *з* військовими ознаками людиною, ви удаєте з себе божевільного.

Рація. Військовий пильно глянув вам у зіниці. Ви стулили очі й хрипко замололи язиком щось нерозбірливе.

Просто, ви хитрий. Вам кишені вивернули, звідти випала хусточка й шматочок оливця. Тоді роздягнули вас, як мати вродила, ви пручалися, кричали, але люди тільки сміялися і водою бризкали вам у лице.

— Ось який, божевільний! — грізно скрикнув військовий, зриваючи з голого живота вашого повного гаманця.

Ви ахнули. Все загинуло.

– Одведіть його! – був наказ, але це як довбнею вас по голові.

Ви уже не божевільний, а знищена, залякана людина. Увечері вас зачинили в темному, товарному вагоні, поїзд рушив, ви лягли на дошки, руки підклавши собі під голову.

Довго щось думали, нарешті, губи склалися в посмішку, у грудях виросло непереможне бажання жити, і подумавши ще трохи, – тихо промовили:

– Фікція.

– Штани, а не фікція! – В унісон проказав грубий голос збоку.

Ви підскочили з несподіванки. Ви в сірій темряві помітили велетня-людину, що простягає до вас руки.

ОТАМАН ЗЕЛЕНИЙ

Фейлетон

Ніхто не знав, де Федот Северинович добув грошей. Якось прийшов додому, дав двірникові «на чай», за те тільки, що той першим сказав «драстуй», віддав борги, а вечером напивсь до нестями, як дим.

Це вже доказ, шо людина багата на гроші.

Але так ніхто й не довідавсь, де Федот Северинович добув грошей. Сам він про це нікому ні слова, тільки дебеторові своєму пускав у лице «розкурочний» дим, лаконічно мовивши:

– Вам скільки винен? Два! Прошу!

Говорив лаконічно, навмисне чемно, хоч під цією чемністю крилось одне презирство й зневага, кидав на половину спалену цигарку й сякавсь у чисту, наодеколонену хустку, чорт його забери. Такі вже люди, що мають гроші.

На широку ногу пропивши три дні, Федот Северинович зібрав свої манатки у нового чемодана, виявивсь у двірника, кімнату передав товаришеві своєму, а сам пішки вирушив з міста.

Місто зосталось саме, без Федота Севериновича, шуміло воно й ревло, наче плакало за своїм дорогим сином, хоч і не схиляло чорних прапорів і не займало у газетах маленької колонки у жалобі.

Вискочила на берег краплинка з моря, а воно так само шумує й грав, повне й незрозуміле, як сама думка.

Тим часом Федот Северинович дістався у найглухіше поліське село, найняв кімнатку, довідавсь про ціни на хліб, підрахував свої гроші і тої ж ночи, спокійний і задоволений заснув.

І нічого дивного у цих вчинках Федота Севериновича. Просто, людині набридло місто, людина отошла, захотілось їй їсти, їсти добре, багато, дешево, спокійно, не тиняючись по «Нар. харчах», де звихують щелепи на телячих котлетах, брр...

Його тут ніхто не тривожить, він тут чужий, двірник не кричить за помиї, що випадково вилились з вікна, не турбує міліція, біс його візьми... Прекрасно тут,

наче на острові. Почуваєш вільним, як той орел. Влада, десь єсть влада, але тут вона утілилась в одного тільки голову сільради, миршавого, як гріх чоловічка, що ходить до церкви, продає там свічки, а на зборах сільських говорить про комуну.

З ним довелось зустрітись Федоту Севериновичу, щоб заявити свою особисту картку. Тоді Федот Северинович одяг піджака, повісив галстука, милом вимив шию і результат був чудовий. У сільраді був писар і голова. Писар писав, а голова душив мух на шибках. Коли став на порозі Федот Северинович, писар упустив ручку, а голова розчавив шкло.

Ну, ясно, стілець Федоту Севериновичу, прошу, сідайте, товаришу, що там у городі... як китайці, Англія!

– Ми церкву закриємо не сьогодня-завтра!.. – каже голова. – Ніхто не ходіть, один убиток...

І вийшов Федот Северинович, давно вже вдома був, а з сільради довго ще дивились голова й писар. Мовчали, нарешті, перемовились:

– Так собі людина...

– Приїхав на відпочинок...

– Думаю...

Більше нічого важливого не було Федоту Севериновичу, аж до цього дня, до нього дивиною дня, коли з ним трапилось те, про що і йде мова у нашій повісті.

До цього дня наче сир у маслі –так жив Федот Северинович Цілий день лежить десь під призьбою на кобеняці, п'є свіже молоко, на піч коло себе ставить глечик цього споживного питва, прокинеться зо сну і вип'є.

Але, коли б тільки не цей випадок, не ця субота...

Була субота. Вечоріло. Поліщуки давно спали, вони лягають разом з птицею, – тільки гай шумів і кричали жаби.

Федот Северинович пройшовсь вулицею, – він завжди це робив, щоб краще їлось, – дійшов до сільради і вже хотів вертатись назад, як зупинивсь, вражений. На дверях висіла афіша: –кіно «Трипільська трагедія».

– Товариш іде на кіно? – спитав його голова сільради, визирнувши з-за дверей.

– Ні, додому! – зневажливо кинув Федот Северинович і справді пішов додому.

А в сільраді було кіно. Уперше з того часу, як створився світ – приїхали сюди якісь люди, поставили свою машину в сільраді, а на дверях повісили афішу...

Поліщуків набилось повно, лізли вони у вікна, сідали на груби, як мухи, а спереду стояв голова й писар.

Картина почалась. Голова запалив цигарку. Поліщуки зітхнули

Коли з'явивсь крупний кадр, голова отамана Зеленого, писар торкнув ліктем голову сільради, щось зашепотівши. Той хитнув головою. Постоявши трохи, голова й писар заклопотано вийшли.

За селом кричали жаби. Було вогко й холодно. Шумів старий поліський гай...

Те, що трапилось з Федотом Севериновичем, варте більшої уваги, аніж любов комсомолки до парфум і до зачісок.

Спав Федот Северинович, і ніщо йому не снилось

Раптом перелякано схоплюється. Перед ним озброєні люди. Між ними писар і голова сільради.

Федот Северинович піднімає руки. На самий лоб йому наведений револьвер... Федот Северинович хотів крикнути, лице його посиніло од злости, але голова сільради застеріг його од такого вчинку.

– Тільки писнеш, голубе! – і натис на собачку.

Федот Северинович скорився. Його зв'язали, поклали на рядно і винесли з хати. Несли якимись городами, перелазили тини, нарешті, зупинились перед хлібною коморою. Все це робилось мовчки, таємниче, тому й тремтів так Федот Северинович.

Ляснув замок, хтось вистрілив, і Федот Северинович опинивсь у лиховісній темряві. Зв'язаний лежав він серед комори, нічого не розуміючи. На дворі ніхто не розмовляв, хоч почувалось, що там стоїть сторожа. Це ще більше занепокоїло Федота Севериновича. Було страшно у темряві, шаруділи по кутках миші, пищали пацюки, от одна звірина підповзла до самого носа Федота Севериновича, понюхала його і вчепилась зубками в одну ніздрю.

З жаху й болю Федот Северинович розпачливо закричав. На відповідь йому одбилась одинока луна...

Трохи згодом двері прочинились, туда просунулась рука з наганом, за нею чиясь голова, черкнув сірник, засліпивши очі Федоту Севериновичу.

З ніздрі у його капала кров. Але він не поворухнувсь, тільки дививсь на двері, де стояла чиясь таємнича, мовчазна, як сама смерть, тінь...Раптом у комору увійшло троє людей, хапаючись винесли Федота Севериновича, поклали на воза й рушили.

Федот Северинович уже вирішив, що буде смерть, все це було таке незвичайне й таємниче.

Зупинились проти сільради, переглянули мотузки, щоб не вирвавсь Федот Северинович і вже з лайкою потягли його в сільраду. Там горіла лямпа. Вікна були позапинані ряднами. За столом сидів голова, писар і четверо якихось великих, старих дядьків.Коли поставили перед ними Федота Севериновича, голова сільради з ненавистю глянув на нього й сказав:

– Товариші! Гад совєцької власті, отаман Зелений у наших руках. Годі знущатись над пролетаріями, хай живе людська обща власть!

– Зелений? – майже простогнав Федот Северинович. – Та його ж убили!

– Не базікай! – крикнув голова. – Поговориш у городі, бандите... Пиши! – кинув до писара.

Один з дядьків бережно сіпнув голову за рукав, пошепки мовивши:

– Може, не він? Може, ви обізнались...

– Не він? –зневажливо сказав голова. – Що, мені повилазило? Кирило, зараз піди збуди Шилохвоста!

Кирило пішов у другу кімнату, через хвилину вийшов звідти молодий хлопець, що привіз сюди кіно.

Шилохвост став коло машини. Світ погас. На стіні з'явився крупний кадр, голова отамана Зеленого...

– Не ти, мерзото? – скрикнув голова сільради, розмахуючи кулаком перед самим лицем Федота Севериновича. – Зачиніть його, у льох його!

Цілу ніч висидів у холодному льоху Федот Северинович. Не стулив очей ні на момент.

Ранком, коли витягли його звідти, він був наче смерть. Довідавшись, що його повезуть до міста тільки через тиждень, і що не на жарти голова сільради покинув свою роботу, всю увагу скупчивши тільки на «Зеленому», він пополотнів, хотів протестувати, нахвалявсь згноїти усіх у в'язницях, але голова сільради не затри-вживсь.

– Тільки писнеш, бандитська твар! – сказав він. – Тебе давно шукає власть, голубе!

– Я напишу листа у город, – мовив Федот Северинович. – Дозвольте листа написати!

– Ну, пиши, – згодивсь голова. Пиши, й ні слова до мене більше.

Федот Северинович написав адресу, тоді тремтяче вивів листа:

«Дорогий режисере! Ви були досить розумні, підшукавши такий типаж для Зеленого, як я, так будьте ж більш розумні урятувати мене звідси. Благаю вас, рятуйте мене, не робіть жертв з акторів, бо нарешті, ніхто не піде виконувати бандитських ролів.

З пошаною Ф. С. Кнопка».

– Тільки писнеш, голубе!.. – і натис на собачку…

Федоту Севериновичу довелось спокутувати гріхи отамана Зеленого.

ПЕРЕМОГА

Оповідання

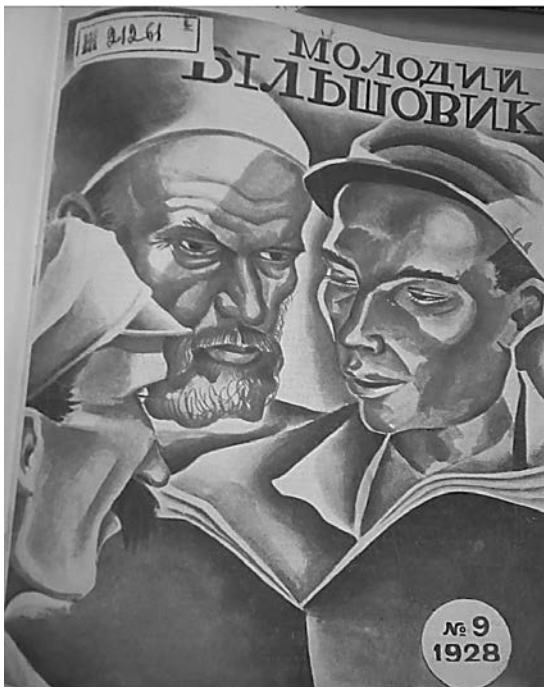

1928 р.

Остаточно вирішивши, що йому таки, да, треба наймита – він довго держав у зашкарублих пальцях ручку, ще раз умокнув її в чорнило і, струснувши крапку на долівку, пише:

«Заява до Робземлісу. Я, Клуня Пилип, требую хлопця, слухняного й невеликого, халастого. Маю три десятини невдобної землі, аби польза була советській власті…»

– Пропади з вітром власть! – мимоволі зірвалося йому з вуст. – Пользу їй! Ти спиш? – боязко спитав, підозріло глянувши на пару босих жіночих ніг, що звішувались з печі на припічок. – Спи там!

«Требую наймита до Покрови. Жупанок, штанці дам, приплату дам, робота легка, одвічаю…»

На цьому зупинивсь, поклав ручку, стомлено витер долонею піт з лиця. Стало прикро й боляче. Він згадав теперішнього наймита свого Ілька.

– Ну й падлец, сукин син був! За плугом інтернаціонала співає, тобі підморгує, ти, мовляв, не того, бо «ми катів усіх зітрем на порох, сукин син». Щоб вас терло й не переставало!

Клуня зітхнув. Ілько як живий стояв перед ним. Кучері на картуз, галіфе, хромові чоботи… Барбос.

– Ну що, коли такого гада дадуть. Я, говорить, у комсомол записуюсь, от що сказав Ілько. Клуня намірився вдарити його пужалном по лиці. – Ти, звірюка, каже, не бийся, знаємо скільки ти замахорив землі, куркуляга!

Клуня вже не може, всидіти на місці. Почав ходити по хаті, розводив руками, иноді зупинявсь перед образами, наче благав їх прийти рятувати. Але вони були німі, на ніч, один тільки Микола кудись сварився своїм дебелим пальцем та Юрій жорстоко доколював гадюку…

Клуня зідхнув. Ілько сидів йому в печінках. Справді, десь видрав робочий день вісім годин. Серед роботи сідає верхом на коня й їде додому з поля. Тоді то Клуня і хотів ударити його пужалном.

Хіба один тільки Клуня? Ілько збирав у свято сільських наймитів, водив кудись у степ, а раз підвіз свиню. О, цього не забудуть люди, пам'ятатимуть до смерти.

Було так – сіяли ярину. Пахла земля гречкою й потом, із сусіднього колективу гомонів трактор і чулась пісня. Клуня з приятелями сидів на могилі, розмовляючи про урожай. Раптом бачить, як Ілько сідає на коня, щось кричить і мчить

до села. Це було гаслом иншим наймитам, і одразу степ перетворився у щось подібне на утікання розташованого війська. Кожен наймит сідав на коня й мчав додому. Хазяїн кричав, прокльони сипались і слались степом, наче туман. У колективі замовк трактор, а шляхом, тільки курява димом, бігли наймити. Вони робили сьогодня вісім годин.

Вночі Клуня пішов у повітку до Ілька, запалив сірника, але наймита не було. Клуня майже знепритомнів, побачивши замість Богородиці портрет Леніна. З стогоном кинувсь до нього, пошматував і довго ще топтав його чобітьми.

В цей мент у воротах з'явивсь Ілько. Клуня одразу присів, втягнувши голову в плечі, коли ж хлопець спокійно сів на кушетку, він сказав:

– Ільку, іди краще в город вчитись, нащо тобі земля? Кажеш, грошей нема? Буде, ми всі дамо, їдь тільки.

Щось за тиждень Ілька повезли до міста вчитись, а в неділю Клуня поставив у церкві дорогу свічку.

Крий Боже такого, як той Ілько.

Клуня підписує заяву, пише гасло, а внизу ставить: «Звиняюсь і требую хлопця сумирного, не такого, як Ілько».

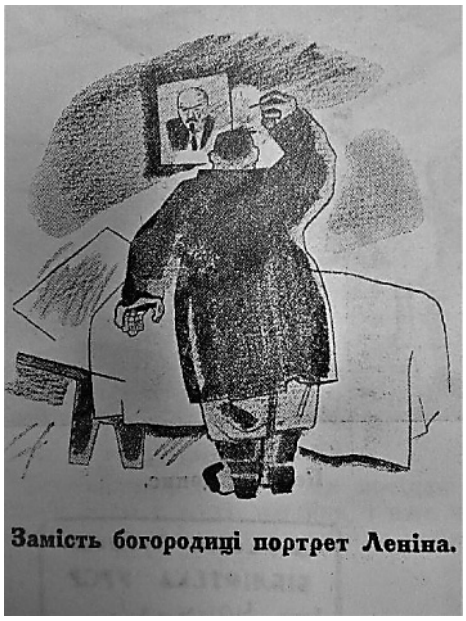
Замість богородиці портрет Леніна.

Бережно кладе заяву за образи, хреститься і в чоботях лізе на піч. Сон був страшним. Головне, Клуня бачив себе молодим, сідає він на коня і мчить просто в безодню. Несподівано помічає, що він уже не Клуня, а комсомолець з зіркою на грудях, вона пече його до серця, і він прокидається.

Старий годинник хрипко одбивав десять годин другого дня.

Клуня бере заяву і йде до Робземлісу.

На другий день прийшов наймит, зупинивсь на порозі, наче роздумуючи чи сідати до столу, де зараз обідали?

Клуня, як підносив ложку до рота, так і застиг вражений. Навіть слова не вимовив на привітання. Жінка його знизила плечима, а донька, молода Марія, спустила очі на скатертину, густо зашарівшись на лиці.

Прокидаючись серед ночи бачив під хатою дві тіні.

Годинник мляво вицокував хвилини.

Гордій, нарешті, зважився сісти на лаву. Пригладив волосся собі на голові, кашлянув, незручно стукнувши закаблуками.

Клуня вже не їсть, він не голодний. Марія вийшла з хати, їй треба йти по воду, жінка змітала кришки зі столу. Гордій крутив цигарку..

Клуня широко дивився на нього, зідхав, висмикуючи бороду собі по волосині. Він ніколи не думав, що дадуть йому такого наймита. Гордій,

здавалося йому, буде гірший за Ілька. Високий, з гордим обличчям і розумними очима, він нагнав йому не малого страху. Колись був такий комісар, що проїжджав через село за бандитами.

– Ну, хлопче, покажу тобі роботу! – нарешті, вимовив Клуня, підкреслюючи слово «хлопче», аби Гордій знав, що він не хлопець

Ходили по повітках, по клунях, дивилися на старі плуги, на сідала курам, при цьому додавав Клуня:

– Це своїми руками й кров'ю зроблене. А це коні, з лошат викохав, бідне все. А тут будеш спати, увів у повітку, де стояла поламана кушетка, накрита чорним рядном, яким накривають коней у негоду.

– Не дивись, хлопче, що подушки нема, сіна під голову і все…

Вночі Гордій запалив сірника, аби старанно оглянути повітку. Нічого особливого він не побачив, крім того, що над кушеткою висів образ Богородиці. Він сховав його в поламаного самогонного апарата в кутку, викинув потом покроплене рядно й за хвилину спав, як убитий, не відаючи, що за ним слідкували очі Клуні.

Другого ж таки ранку між Клунею та наймитом трапилася сутичка. Уперше, вибираючись сіяти, родина мусила стати на молитву, покропити свяченою водою коней і вже тоді рушати в поле.

Перший упав на коліна Клуня, за ним повалилась жінка з кропилом і мискою води. Клуня вимовив було вже слово молитви й озирнувсь.

– Ставайте, чортові діти! – крикнув він, побачивши біля дверей Гордія з цигаркою в зубах і Марію, що ніяк не могла зважитись упасти на коліна.

Гордій глузливо посміхавсь.

– Хрестіться, чорти! – знову гукнув Клуня, тоді склав руки на грудях і почав: «Да ісправиця молитва моя…»

– Так, як кобила передо мною! – доказав Гордій і разом з Марією вийшли з хати.

– Нехай чорти його з'їдять! – сказав жінці Клуня, махнувши рукою. – До вечора Марії ні кришки хліба, приїду, поговорю з нею.

У поле їхали мовчки. Гордій палив тютюн, а Клуня жорстоко дивився йому в спину, спльовуючи собі на чоботи…

Робили до обід, як воли. Гордій зручно ходив за плугом, співав проти вітру й далеко дививсь у поле, прислухаючись до трактора на колективних гонах.

– Дядьку Пилипе, а чому б вам не пристати до гурту, щоб трактором того?..

– Твоє діло робить! – похмуро кинув Клуня. Ну, давай обідати, я щось не хочу… узяв вузлика з воза і пішов у сусідню канаву. Там дістав паляницю й сало, різав його ножиком і, посміхуючись, дивився крізь стерню на Гордія, що сидів під возом, добуваючи з торби хліб і цибулю. Брав сіль пальцями і наче п'яний співав чумацьку пісню. Був веселий, здоровий з тіла, на щоки вже лягав літній закалець.

– Співай, хлопче! – дивився на нього з канави Клуня. – Кістки з тебе будуть тоді, на кутні заспіваєш. Запрягай! – гукнув на Гордія, вилізаючи з канави. – Чого став, запрягай!

Гордій бистро скочив на молодого коня, пригнувсь до гриви й наче язиком його злизнуло з ниви. Клуня був спантеличений, тоді собі кинувся на коня, на-

здогін помчавшись за наймитом. Дома стояли вони мовчки, хто перший заговорить.

– А ви коням давали вівса? – спокійно спитав Гордій.

– Давав, а що?

– Давали, значить? Ну, а мені давали?

– Ганно! – зарепетував Клуня, наче хто його смажив на вогні. – Неси йому хліб, неси сало, нехай їсть, щоб він удавивсь, він мене у старці зажене. Їж, пий мою кров! – кричав, коли жінка винесла сало. – Тріскай дорогою, до ниви, щоб і цурки не було!

Знову поїхали в поле, але до вечора ніхто з них не промовив слова.

Тепер зрозумів Клуня, що й Гордій не кращий за Ілька. Спекатись його не можна було. Хіба що оддати до Бупру. І він це почав робити. Сам вибив коневі очі, з плачем прибіг до сільради, але Марія сказала, що це батько покалічив коня, і Гордій знову спав у повітці.

Клуня скоривсь. Гаразд, Гордій не знає про потайних десять десятин, думає, що справді молотарка зіпсована, це добре, нехай живе до зими, але одного не може, стерпіти Клуня: він часто прокидаючись серед ночи, бачив під хатою дві тіні. Марія й Гордій сиділи обнявшись, щось тихо розмовляли.

Це вже занадто, це сором і ганьба. Дійшло навіть до того, що вони обоє вночі співали комсомольські пісні. Клуня не витримав, ухопивши рогача, вискочив з хати, було вже заніс руку над Марією, але вийшло так, що рогач полетів на вулицю, а Клуня під Гордіїв регіт опинивсь знову у хаті. Наймит мав дужі руки і теплу душу, він майже поніс Клуню у сінці, поклав на долівку, насунувши йому на очі шапку.

А за тиждень після цього, коли Клуня сидів босоніж на припічку, до нього підійшла Марія з Гордієм і заявила:

– Я вийду заміж за нього…

Клуня думав, що йому зрадило чуття або він божеволіє.

– Що кажеш? – дико глянув на їх обох.

– Ми любимо один одного! – уже сказав Гордій.

Клуня з стогоном похилився і голосно заплакав. Був ображений, його зганьблено, запльовано. Якийсь наймит, гірше, якийсь комсомолець буде йому зятем, матиме право сидіти у картузі перед образами. І вже нікого в хаті не було, а він плакав. Ранком мав розмову з Гордієм та Марією.

Я вийду заміж за нього...

– Старцем будеш, я тобі й води не дам, вижену на вулицю, під тином цуценят плодитимеш! – жорстоко доводив Марії.

Вона тільки посміхалась. Такий хороший був її батько й такий чудний.

– А тебе, як ту гадину пригрів за пазухою! – тихо шепотів Гордієві. – Не доводь мене до гріха, не роби з мене убійника. Дочка моя тобі не пара, на хазяйство моє очі витріщив?

– Ну, а далі що? – спитав Гордій. – Вашої трісочки мені не треба, а втім, треба йти.

І пішов. Клуня вирвав билинку на межі, подивився на корінець і кинув. Він мусить зробити страшне діло, йому життя на старість зламане, вирване з коренем, як та билина.

Сумно у хаті стало Клуні. Марія часто десь зникала з дому, Гордій увесь день робив на дворі, Клуня мовчав, один тільки годинник вицокував минулі, що ніколи уже не вернуться, хвилини. На стінах сідала якась тінь, наче винесли покійника, або так, наче в якесь підземелля улетів кажан. А за тиждень Марія з Гордієм зникли зовсім. Виявилось, вони справляли своє весілля в клубі. І не кричав Клуня, не бивсь головою об землю, тільки зблід, стиснув зуби, тихо сказавши жінці.

– Ну, що, стара? Бачиш, без попа… Серце болить!

А вечером, засунувши ножа за халяву, крадькома вийшов з хати, перехрестивсь, городами попрямувавши до клубу. Уже не розумів, що робить, не бачив круг себе нічого.

В ушах бриніла якась давня, забута пісня, навіяна шумом дерев, що пригинались до землі і плакали од вітру. Накрапав дощ. Гайвороння пролітало десь близько, черкнуло крильми по вербах і розтало в густій темряві, лишивши за собою один шум і крик. Здавалось, хтось безпорадний кличе собі на порятунок і помирає серед степу, де глухо й порожньо, наче в могилі.

Клуня здригнувсь, намацав ножа за халявою і вже підтюпцем поспішав до клубу.

Там світилось у всіх вікнах. Клуня зазирнув у крайню шибку, тоді тихо пішов у сінці, став біля дверей, зазирнувши всередину. За великим столом, укритим червоним сукном, сиділи люди, а посередині були молоді. Клуня почув, як йому на серці запеклась кров. Так, він мусить зробити страшне діло, він це зробить.

(Ілюстрації невідомого художника)

Марія посміхнулась, щось шепнула Гордієві. Усі повставали. Співають пісню. Клуня собі зняв шапку і знову одяг її, наче зловив себе на негарному вчинкові.

Говорить стара людина…

Клуня ловить слова, похитуючи головою. Він не вірить словам людини, але все таки наставив над щілину вухо, слухає.

Говорить діло, про церкву… Клуня почуває, як йому краплями виступив піт на чолі.

Далі говорить Гордій.

Не слухатиме його Клуня, що може, путнього сказати наймит?

Марія…, промовляє Марія. Вона не чує, що батько її тут, рідний батько.

Марія сідає. Усі плещуть у долоні. Клуня витягує ножа, хоче кинути його десь у куток, але знову ховає за халяву.

Добре, він їм вірить, навіть прощає Гордієві,

аби тільки в церкві, не згинеш од попа. Але Гордій заплює йому очі. І знову злоба вироста в грудях.

Адже ж ще можна врятувати Марію, він її урятує… Прочиняє двері, уже підняв руку, як у цей момент Гордій цілує його доньку.

Кінець, подумав Клуня, пізно, засовує руку за халяву, почуває, що йому піт холодний виступив на тілі, уже напружив м'язи, аби скочити до столу, як чийсь тенор різнув повітря: «Наша спілка молода»…

У грудях Клуні похолонуло.

«Немов маківка на полі»…

Сотні голосів залунало у відповідь…

Клуня узяв у руки шапку, зупинись на порозі й немов комусь диригуючи, вигукнув:

– Сволочі!..

Він був переможний…

БРЕХУНИ

Оповідання

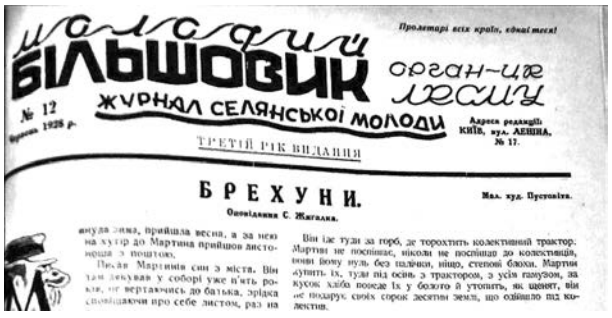
Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

Молодий БІЛЬШОВИК орган-це лесиу

№ 12 Червень 1928 р.

ЖУРНАЛ СЕЛЯНСЬКОЇ МОЛОДИ

Адреса редакції: КИЇВ, вул. ЛЕНІНА, № 17.

ТРЕТІЙ РІК ВИДАННЯ

БРЕХУНИ.

Оповідання С. Жигалка.

Мал. худ. Пустовіта.

1928 р.

Минула зима, прий-шла весна, а за нею на ху-тір до Мартина прийшов листоноша з поштою.

Писав Мартинів син з міста. Він там дякував у соборі уже п'ять років, не вертаючись до батька, зрідка сповіщаючи про себе листом, раз на рік.

Мартин не так давно мав од нього звістку, тому цей лист був такий нежданий, так затривожив Мартина, що він мусів вигнати брата з хати, замкнути двері, щоб на самоті віддатись письму.

Він прочитав: «Здрастуй папаша. Кланяюсь вам до самих ніг й увідомляю про голод в Росії, там хліб вимерз, а сибірські киргизи їдять уже коней. Не в зуб ногою, не тільки хліба. Єпископ наш і я совітую сховати хліб, і хунта не продаватимете, бо під осінь візьмете за нього мільйони. Єпископ наш і я кажемо, що хоч власть і буде Вас питати, де ж хліб діли, мовчіть, вас не вб'ють за це. А хліб сховайте так, щоб не знайшли. На осінь я прийду до вас жити, Тут невидержка, люди не ходять до церкви, тому й прихід малий.

Ваш син Кирило Свинориленко, дяк святої автокефальної Варвари».

Мартин сховав листа за образи, скрутив цигарку і, не запалюючи її, став дивитись у вікно. Зі стріхи капала вода. У затинках під повітками ще лежали шматки снігу, сірі, наче присипані попелом. За хутором зеленіло молоде жито, тяглось воно аж вороними рядками туди за горб і раптом зупинялось перед міс-течком. Десь далеко кричали журавлі.

Мартин узяв батога, вийшов у поле, довго придивлявсь до озимини, перейшов на колективні ниви і посміхнувсь.

Він справді матиме, туди під осінь мільйони – це як Бог дозволять. Буде неврожай так само, як у Росії. Киргизи коней їдять, а коли коней не буде? Хіба давно на Україні одну землю їли? О, тоді добре було Мартинові. За кусень хліба сотні людей робили у нього на полі, дешеві руки були, дай Боже так щороку, хе-хе!.. Люди мерли, як мухи, падали без пам'яти на землю, хе-хе, Мартин це знає. І не видохла біднота, пайку давали, той Ленін тоді ще жив. А тепер кінець, кришка. Леніна немає і хліба не буде, хе-хе! – усміхається Мартин.

У небі кричать журавлі. Здається Мартинові, що то плачуть голодні діти, так вони колись плакали, а цей рік ще важчим буде, Бога забули люди, тому й неврожаї й посуха.

Земля парує, наче горить, правда, парувала і вчора, тоді Мартин говорив, що цього року хлібом будуть гатить греблю, ще вчора казав, а сьогодня земля парує зовсім по иншому. Перед голодом. Мартин це знає.

Він іде туди за горб, де торохтить колективний трактор. Мартин не поспішає, ніколи не поспішав до колективців, вони йому нуль без палички, ніщо, степові блохи. Мартин купить їх, туди під осінь з трактором, з усім гамузом, за кусок хліба поведе їх у болото й утопить, як щенят, він не подарує своїх сорок десятин землі, що одійшло під колектив.

Трактор зупинивсь. Там щось попсувалось.

Мартин мовчки підходить до трактора, схиляється плечем на колесо, зідхає.

На нього дивляться тракторист і Йосип, голова колективу.

– Максиме Пилиповичу, драстуйте, – говорить тракторист, як той чорт, виглядаючи зі своїх великих, страшних окулярів.

– Драстуй, то драстуй! – чорно озивається Мартин.Він щось держить у руках, пильно до нього придивляючись.

Він держить у руках житину, знає толк у зеленому хлібові.

– Що маєте? – підходить зацікавлений Йосип, голова колективу. – Житина? Правда, добра?

Мартин презирливо мовчить. Вичікує слушного моменту, щоб ударити сильно, переконуюче. Його таки сильно мучить ця стеблина з корінцем

– Жита погані, кажете? – питає голова колективу і якраз попадає в точку.

Маленька павза.

– Да, озиме пропало!.. – сумно говорить голова колективу й знову попадає в саму точку.

Знову маленька павза й Мартин наважується приголомшити веселих колективців.

– Хліб пропав, вимерз. Хліба цього року не буде й кришки…

Йосип, цей завзятий голова колективу, собі висмикує з землі житину, уважно розглядає її, наче щось розуміється в цьому. Мартинові смішно з Йосипа, краще слухав би готовеньке.

– Да, хліб пропав! – поважно мовить Йосип. – А у вас, Мартине Пилиповичу, пропало озиме?

Тракторист, той чорт у своїх окулярах регочеться.

– Засмієшся на кутні, голубе! – не зводячи очей з житини, говорить Мартин.

– Ну, годі! – комусь говорить Йосип. Він уже серйозний. – Жарти жартами, а про діло треба говорити з вами, Мартине Пилиповичу. Вам звісно, що в містечку обмаль хліба й знаєте, чому саме обмаль…

Йосип крутить цигарку.

Мартин кашляє, собі крутить цигарку, з погорда поглядає на тракториста, що скинув уже свої окуляри й уважно слухає.

Йосип продовжує:

–– Кооператив змушений продавати бідноті всього по п’ять хунтів борошна, аби усім вистачило. На базарі ні хунта. Куркулі з спекулянтами…–Йосип замовкає, пильно дивиться Мартинові в лице. Куркулі з спекулянтами пустили чутку про недорід, инші підхопили це і поховали свій хліб у землю. Бідноті хоч витягнись. Кооператив не має, де купити хліба. Наш колектив, правда, подарував їм триста пудів, колектив «Надія» дав тисячу, але все таки до нового урожаю ще треба буде з тисячу пудів…

– І не тисячу, і не до нового урожаю, бо його зовсім і не буде, того урожаю вашого! – перехоплює Мартин. – Буде голод!..

Завзятий голова колективу мусить бути скрізь завзятий, але зараз він спантеличений.

Чому так вирячено дивиться він на Мартина? Хіба перед ним стоїть Божевільний?

– Ви знову жартуєте? – бере себе в руки Йосип. Так до урожаю треба ще пудів з тисячу. Ви, часом, не могли б продати у кооперацію пудів з триста? – Випалює Йосип і змовкає.

– Пудів з триста? Ні хунта, де в мене! – кричить Мартин і крутить другук цигарку.

Пальці його здрижать. Він не знає, де діти свої очі.

– А вони закопали у землю хліб, він пропаде, – продовжує Йосип.

– Як то пропаде?

– Задихнеться, протухне, смердітиме..

– Ну це неправда! – Озивається Мартин, але зараз, схаменувшись, запевняє. – Повірте, у мене ні хунта, було трохи, продав…

– Рушай, – каже трактористові Йосип і сідає на плуги.

Мартин стоїть сам.

У небі кричать журавлі. Здається Мартинові, що то плачуть маленькі голодні діти

Він дивиться на колективну оранку, бере жменями землю, розминає її пальцями, нюхає, пробує її язиком.

Ця земля колись давала з десятини п'ять кіп, тепер – десять. Мартин це бачив, але чужим селянам каже, що тепер колективна десятина дає не п'ять, а всього дві копи поганого хліба.

Він іде додому. Йому стало погано, наче хтось вдарив його в лице перед людьми, наче образили його. Невідома злість прокралась йому в груди й налила його очі червоним огнем.

Так ходив довго, аж поки яма стала повна до самого краю.

Замість того, аби піти в хату й скинути свого нового жупана, він пішов до повітки, де наймит викидав гній. Малий хлопець стомлений сидів проти сонця, перев'язуючи свою поранену вилами ногу.

Мартин удає, що хоче минути наймита, але порівнявшись з ним, сильно б'є по спині хлопця батогом, вертається до хати, аби скинути свого нового жупана.

Хлопець зрівається на ноги й біжить. З ноги бризкає кров. Він падає лицем на купу гною, хоче стримати себе й тулить уста до грудки землі й заливається сльозами.

Малому Андрійкові не первина плакати, така уже наймитська доля. Добре, що сльози є, зійде біль сльозами й перестане.

–Така уже наймитська доля, – казала Ан-

дрійкові мати, виряджаючи у найми до Мартина. – Треба любити хазяїна, цілувати його руку, нехай вона і поб'є тебе, так то сину!..

Як зараз чує це Андрійко. Мати така нужденна, горем прибита, ще молода, а сива. Покинула вона Андрійка на Мартина, сама вийшла в степ і заголосила.

«Така вже наймитська доля», – думає Андрійко, знову пов'язує закривавлену ногу і йде до повітки.

Він чує як десь високо в небі плачуть журавлі.

Увечорі його гукнув Мартин, дав паляницю, шматок сала і сказав:

– Даси матері. Іди додому, прийдеш тільки завтра перед вечором. Не забудь, завтра прийдеш…

Андрійко упав в ноги Мартинові, дякував. Через хвилину він біг уже нивами в містечко, тісно притуляючи до грудей черству паляницю.

Дома не було матері. Андрійко прочинив хату, став на порозі, гукнув так тихо й боязко:

– Мамо!..

Ні звуку. Під піччю шаруділи миші. По кутках стояли вже вечірні тіні, здавалося, то кублились якісь потвори.

Андрійко поклав на стіл паляницю, накрив її решетом од мишей, сам вийшов із хати, постояв трохи й сів на призьбу.

Уже смеркало, а мати не приходила. Андрійкові стало сумно, хотілось плакати. Дививсь на похилений тин, поколупані хатні стіни, на бур'ян, що розрісся скрізь за хатою, і в його молодій голові стали бродити дивні думки. Уперше зрозумів, що мати його живе не так, як инші люди. Ніщо не радувало його ока. От перед вікнами наросли квітки, ще як жива була Олеся. Тепер ні Олесі, умерла, ні квіток, а одно вікно забите дошками.

Хлопець кашлянув. Йому щось пекло у горлі.

– Мамо! – тихо покликав і озирнувся. Кругом була ніч. У сусідніх лозах крикнула птиця. На місяць набігли хмарки…

Мати прийшла пізно уночі. Стомлена, постояла коло хати, важко зідхнула і задивилась у небо.

Андрійко її бачив, але не міг зрушити з місця. Йому стало жаль матери, хотів упасти їй до ніг, кричати, але сидів і дивився. І невже це була його рідна мати? Він пам'ятає її не такою, ще рік тому вона була проворніша, тепер зігнута, стара, сива, як молоко.

– Мамо, це ви, мамо? – зірвався на ноги хлопець, простягаючи руки до матері. Мати здригнулась. Де й сила взялась у слабкої. Узяла мерщій на руки хлопця, пригорнула до грудей і так унесла в хату.

Запалили каганець. Ще сумнішою стала хата при світлі. Навколо вогко, нетоплена піч давно стала валитись,

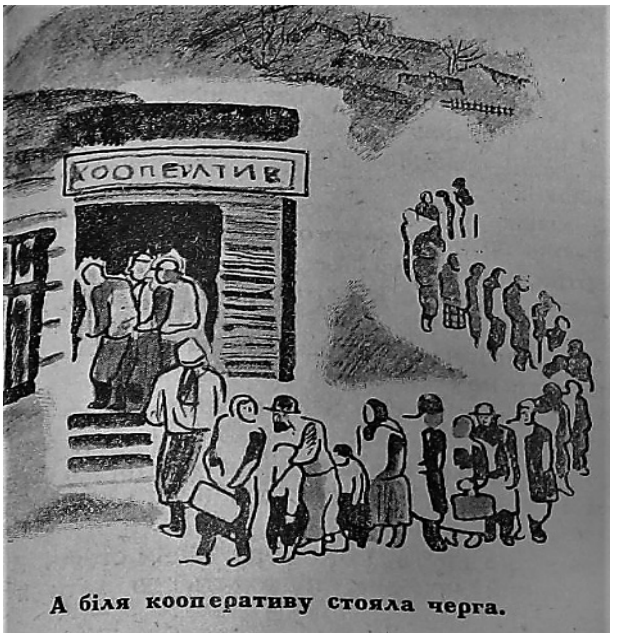

А біля кооперативу стояла черга.

по стінах нависало павутиння, під образами стриміли васильки й гнили, вкриті плісінню.

Мати дивилась на хлопця, инколи витираючи свої очі хусткою. Тоді стала говорить сумно й розпачливо. Андрійко, наче старий, слухав і хитав головою.

Вона ходить на поденну за харчі, сили вже не вистачає, буває, що падає у полі, не виробляє день, тоді іде додому. На зиму думає піти під церкву, аби не вмерти з голоду.

– Молода ще я, а пропала, злидні силу мою з'їли, – говорить мати.

Андрійко мовчить. Він щось думає.

– Я і не їла сьогодні, ніхто не взяв на роботу…

– Ви не їли, мамо? – скрикує хлопець, бере з-під решета паляницю й сало, подає матері. – Їжте, мамо!..

Коли полягали спати, мати довго ще говорила, а Андрійко мовчав і слухав.

– Підождіть, мамо. Будем краще жити! – упевнено говорить він.

– Де вже мені! –тихо промовляє мати й здається засинає.

Але Андрійко чує, як вона плаче.

– Не плачте, мамо! – каже він.

Тоді сідає на припічок, дивиться в темряву, наче стара людина говорить:

– Ви тільки не плачте, мамо. Мені казав Йосип з колективу, що ви будете там доглядати дітей, а я поганятиму коней у колективі. Чуєте?

А мати вже не чула. Стомлена горем вона давно спала.

Під піччю шаруділи миші. Андрійко накрив решетом недоїдену паляницю, постояв трохи серед хати, тоді одяг картуза й тихо вийшов у двері.

Він поспішав до хутора, пригортаючи порожнього мішка.

Вирядивши наймита, Мартин узяв заступа, одміряв десять кроків на десять перед повіткою саме кудою ходили коні, судорожно озирнувсь, тоді став копати. За північ уже була глибока простора яма. Туди зазирав холодний місяць, наче присвічуючи Мартинові викладати дошками стіни й дно в ямі.

Мартин зітхнув. Сорочка була мокра. Волосся на голові позлипалось і пристало до лоба. Усе тіло боліло, а робота була тільки почата.

Стрибнув у яму глянути, чи дошки стояли щільно, тоді пішов у комору, засвітив каганця і прислухавсь. Було так тихо і спокійно, що ставало страшно. Биття серця чулось на всю комору.

Мартин глянув на засіка. Там при світлі аж грало чисте зерно, жовте, як золото. Його було ціле море. Мартин бережно набрав жита півмішка, виніс його й злегка висипав. Знову приніс зерна і висипав. Так ходив довго, аж поки яма стала повна, до самого краю. Тоді на воротях крейдою написав число 484.

Це значить, що у яму висипав 484 клунки хліба.

Зверху на зерно поклав солому, придавив дошками, хотів уже кинути землі, як несподівано і охолов. Поблизу, десь у кущах щось тріснуло й затупотіло. Мартин не зразу побіг туди, він ще раз озирнувся за повітку, але було темно, було тихо, тільки зрідка по землі пробігали пацючі зграї.

У Мартина відлягло від серця. Утрамбувавши землю, він запалив цигарку, сів на призьбі й замисливсь.

А ранком на яму натрусив соломи, викотив ясла, прив'язавши до них коней.

Наймит до нього більше не приходив…

Йшли дні, ниви зеленіли, ставало жито уже по плечі, на колективному полі воно було вище за людину, цвіло, наливалось. Усі сподівались на багатий, щедрий урожай.

А тим часом людям було тяжко. Кооператив не міг постачати хліба, не міг де купити просто, на базарі не було й хунта зерна. Млини стали. Сусідній дивізіон червоноармійців, що стояв табором, відраховував від себе двісті пудів, але це була крапля у море. Люди хвилювались. Вони спершу гуртом пішли до виконкому. Грозили там, але довідавшись, що хліба є досить, навіть уже багато, що він тільки у землі, розійшлись. Дивно було, що люди не мають хліба і що його дуже багато.

Хліб лежав у землі і гнив. Хазяїни й спекулянти ждали моменту заробити на ньому у десять разів, ніж він того вартий, слухали й ждали. А біля кооперативу стояли черги по хліб, давали там по три хунти на день і люди мовчали. Вони мовчали, бо момент ще не настиг…

І це сталось. Якось раптово це сталось.

Першим помітив щось тривожне голова кооперативу. Черги, що раніше починались зранку, тепер не було. Ніхто не купив ні хунта хліба, наче розпочались жнива. Далі виявилась кумедна історія.

Сотні людей з заступами, мішками, на підводах рушили на край містечка до Ониська Гниди. Той стояв саме на воротях, і побачивши людей, замкнув ворота, спустив з цепу собак, а сам зник. Люди постояли трохи, тоді одразу, наче огонь по них пройшов, виламали ворота, розігнали собак, самі метнулись по повітках.

Скрізь пробували землю мовчки, лягали на землю й прислухались чи не гуде щось під землею.

Раптом хтось гукнув:

– Хліб!..

Усі кинулись туди. Запрацювали заступи. Люди розгинались, потіли, стогнали, все глибше влазили в землю. Несподівано з сотні грудей вирвалось прокляття. Гнів, помста, злоба світилась у кожного в очах, а з ями валив смердючий дим.

То йшла пара од гнилого хліба.

Розчистили яму, там лежало сотні пудів смердючого жита. Так само мовчки закидали яму, вийшли на вулицю й зупинились. Старий чоловік поволі виліз на ворота й гукнув:

– Зараз підемо до власті, нехай дозволить шукати хліб. Він погниє, як це ми бачимо. Ми хотіли узяти сотню пудів на тиждень, тоді у нас буде хліб, через тиждень жнива, але тепер скрізь треба шукати, не попустимо, щоб десь гнило добро!

– Нащо до власті! Так ходім! – хтось гукнув з гурту.

– Так підем! – підхопили його сотня голосів і шумливий натовп почав ходити по дворах, шукаючи закопане жито.

Але день минув без особливих наслідків. Одкопували сотні пудів, у одного спекулянта лежало у землі більше тисячі пудів жита, але воно було гниле, проросле, узялось цвіллю.

Люди робились несамовиті од злости й болю. Тисячі пудів гнило в землі в той час, як иншим не вистачало на їжу. Усі побачили, яку пастку готували на них спекулянти, сподіваючись на недорід.

Все таки ні один пуд зерна не був увезений до кооперативу. Усе пропало.

Надходив вечір. Люди стояли серед вулиці й мовчали. Завтра знову доведеться стояти в черзі за хунтом зерна. Мали вже розходитись, як з-за рогу вискочив верхівник і під'їхав до гурту, урочисто зупинився.

Це був колишній Мартинів наймит. Тепер він був з матір'ю разом у кооперативі, пас коней.

Він щось сказав старому Йвану й знову помчав назад.

– Люди! – радісно гукнув Іван. – Хліб є, свіжий хліб. За мною!

Як хвиля гойднувся людський натовп, вийшов у степ, прямуючи до Мартинового хутора. Мартин, побачивши, що до нього їдуть люди на підводах і з заступами на плечах, одразу зрозумів, що до чого йдеться.

«Але, яка сатана виказала про його хліб»? – метнувсь Мартин по хаті, не знаючи за що узятись.

А люди йдуть уперто, жваво сунуть лавою на Мартинове подвір'я й зупиняються.

Мартин дивиться у вікно. Він стежить, що будуть робити люди. Спершу підуть у комору, нічого там не знайдуть, підуть назад ні з чим.

Але люди не йдуть до комори. Вони стоять. З гурту виходить старий чоловік,, підходить до хати й гукає Мартина.

Той поволі одягає картуза, нічого не розуміє. Посміхається.

– Може, води прийшли напитись? – питає. – Десь викопали греблю?

– Ти нам зуби не заговорюй! – глухо відповідає чоловік із заступом. – прибери коней з яслами. – Показує на коней, що стоять якраз посередині стежки, кудою ходять до повітки.

Мартин збентежений. Йому тепер ясно, усе ясно. Знає, хто тріснув у кущах, коли закопував він жито. Мартин стоїть і думає. Люди мовчать, ждуть. І от несподівано Мартин скидає шапку, вклоняється:

– Простіть мене, люде добрі, – говорить. – Копайте тут, я вам допоможу. Жито ще свіже, не так давно закопане. Поможи вам, Боже! – загонить коней у повітку, переносить ясла, сам бере заступа, каже: – Копайте, люде!...

Зерно було свіже, чисте, тільки ледве було чути, як пахне землею. Але це нічого. Коло тисячі пудів хліба вистачить на тиждень, а там жнива.

Малюнки художника ПУСТОВІТА

ЧОГО ХОЧУТЬ ХІНЦІ?

Оповідання

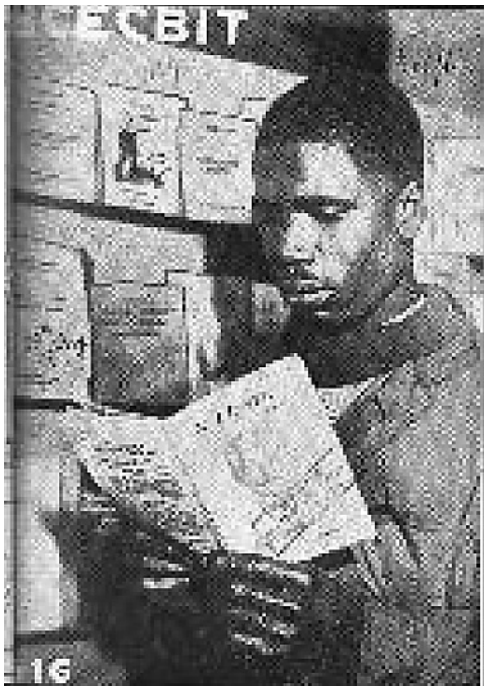

№ 16, 1928 р.

САНАТОРІЯ «Харибда» містилася в горах Криму, така непомітна, наче гороб'яче кубло під дахом старої церкви. Кругом гори, ліси, під небом дикі саклі осетинів і вічно холодний подих білих, романтичних Казбеків.

Санаторій спеціяльно для нервово хворих. Не для Божевільних, а для людей, у кого «не всі дома».

У нашій кімнаті був приблизно такий ти-паж: Сила Силович Коровайченко, меланхолік, вічно сидить на одному місці, трісочкою розгортаючи пісок перед собою. Колись був завідателем клубу. Жваво заходився коло роботи, але одного разу служниця замісць чистої води мити підлогу, вилила помийницю з усім брудом, що тільки може, бути в усіх наших клубах, куди вчащають безпритульні й бешкетники. Завідатель спершу кричав, докоряв служницю, нарешті, знесилений змовк, вирішивши, що сучасному людові через неохайність його не сила досягти абсолютної рівности.

Тепер живе в санаторії, ворушачи гарячий пісок коло своїх ніг.

Іван Хляпов, руський. Бухгальтер. Одного разу замісць балансу написав вірша. Ото б видрукувати вірша – так самого автора привезли до «Харибди».

Чіпок Яків – дивне створіння. Сидить мовчки, низько нахиливши голову. Був репортером, коли спала йому в голову думка стати першим критиком, його хтось назвав Яковом, а не Яковом Гордієвичем. Майбутній критик спершу ледве стримався, щоб не полізти на стінку, обізвав усіх дикунами і, втерявши рівновагу, опинився в «Харибді».

Особливо відзначались у нас двоє – Косий і Бурулька.

Ліжка їхні, як на зло, стояли поряд, хоч обидва хорі ненавиділи один одного, як собаки. Вічно проводили дискусію, кричали, плювалися в очі. Їм нарешті, коли обом не вистачало більше сили, залазили під ковдри і зітхали.

Це були дивні створіння, незвичайне явище в санаторії.

Службовці якоїсь московської установи, коли одного разу вони посперечалися про сучасний стан подій, Бурулька запевнив, що Хінська революція – їхній Жовтень, а Косий гаряче доводив щось протилежне. Він говорив, що в Хіні зараз нісенітниця, там на революцію й натяку немає, а якесь голодне повстання, не варте уваги…

– Ти нічого не тямиш! – Скрикнув сполошений Бурулька, неспроможний переконати приятеля.

– А ти йолоп! – Спокійно, удаючи з себе такого, заявив Косий, ударивши пляшкою об стіл.

Через місяць їх любісінько повезли до «Харибди».

Ліжка їхні, як на зло, треба пам'ятати, стояли поряд.

Ранком, коли всі прокидаються, Косий позирає з-під ковдри на свого запеклого ворога Бурульку і призирливо посміхається.

Бурулька ображений вкрай, схоплюється, підводить кулака і кричить:

– Ти глузуєш, контрреволціонере? Ні, краще скажи за що бореться хінський пролетаріят?

– На тебе нуль уваги! – поважно відповів Косий, удаючи з себе байдужого.

Бурулька переможений знову лягає.

Косий обурений.

– Чому мовчиш? – підводиться він на лікоть. – Ти, брат, доведи мені, що хінці не дикуни, доведи мені!

Бурулька не доводить.

Обидва мовчки починають одягатися. При цій нагоді можуть один одному зробити капость. Косий нишком під ліжко засовує Бурульчине простирадло, а той сякається у Косого виступці. Хоча й помічають обидва, що робить ворог, але мовчать. Кожен має надію насолити другому, зробити щось дуже прикре, тільки буде нагода, підожди…

І так ідуть снідати.

І дивне робиться з ворогами! Косий непомітно підсипає зайву ложечку цукру в Бурульчину шклянку, а той кладе перед Косим найкращу скибку булки з кишмишем. Їдять тоді мовчки, люто позираючи один на другого.

Після цього всі йдуть на гулянку.

У їдальні сидять тільки Косий та Бурулька. Довго стоїть мовчанка, нарешті, першим озивається Косий:

– Година тепла.

– Тепла, – відповідає Бурулька і виходить на середину їдальні в чеканні, піднявши трохи ліктя.

Косий бере його під руку, разом виходять на гулянку

Але не проходять іще яких сорок кроків, а вже починається між ними дискусія.

– Я тебе питаю, чого хоче хінець? – притиском говорить Бурулька.

– Вони дурні, нічого крім хліба не хочуть. Нехай будуть культурними, тоді може, знатимуть, що таке справжня революція. А ти їм нав'язуєш свою нісенітницю! – каже Косий.

– Ти йолоп, не можеш усвідомити простої істини! – запалюється Бурулька.

– Йолоп ти! Ах, тут вода, брудно! – показує на калюжу, аби ногою туди не ступив Косий.

– Сам ти йолоп! – скрикнув Косий і висмикує свою руку.

Уже йдуть на два метри один од другого.

Мовчки минають галявину, входять у ліс.

Косий прислухається до далекої луни і каже, боязко позираючи на Бурульку.

– Це перегукуються в другій кімнаті…

– Ти мені зуби не заговорюй! – кричить Бурулька. – За що обізвав мене йолопом?

– Ти мене перший!

– Ні, ти перший!

– На тебе нуль уваги! – пиховато виходить наперед Косий, дивиться на дерева, придумуючи, яку зробити приємність ворогові своєму.

Нарешті, зупиняється, з ненавистю дивиться Бурульці в очі і говорить:

– Ти стомив дурного язика свого, ляж краще й одпочинь! – простилає плаща свого під дубом.

– Я не стомивсь. Хіба може, купа гною стомити високоінтелектуальну людину! – визвірюється Бурулька, лягає горілиць на плаща, томлено замикаючи очі.

Йому приємно, коли сонце продереться крізь віти, тепло просунеться йому по обличчю і знову сховається. Здається, мала дитина лоскоче його рученятами своїми, а далі пустотливо ховається десь поблизу і сміється. Словом, Бурульці приємно так лежати. Дедалі починає куняти, нарешті, й зовсім засипає.

Косий дивиться на нього, хоче розбудити, щоб довів таки, що хінська революція є другий жовтень. Потроху його опановує лють, хоче накинутися на ворога свого, ударити ногою йому в груди, таким чином звести рахунки, а тим часом злегенька проганяє муху з сонного лиця, накриває його хусточкою, сам лягає збоку, мрійно задивившись у гущавину.

Так сплять довго, аж поки не проб'є обідній дзвін

Першим прокидається Косий. Помітивши, що Бурулька спить, він пекельно посміхається і сам поспішає до санаторії, задоволений, що ворог його сьогодення буде голодний, як пес.

Уже вибігає з лісу і зупиняється. Щось довго думає, повертається назад, тихо будить Бурульку.

Під руку йдуть назад.

– Трохи переспав, – позіхає Бурулька.

Бурулька, повиснувши на руці Косому. – Що у нас на обід сьогодні, не знаєш?

– А я не спав, усе думав. Обід, як завжди. Ага ти казав, що хінці свідомо пішли на буржуазію. Де такі береш відомості? Ти ж просто дике створіння!

– Стоп! Я дике? – зупиняється Бурулька. – Де відомості у мене? Там, де у тебе глупота! Я дике створіння?

Обидва буряковіють з лиця, губи в них дрижать, стоять так наїжачившись, наче зараз перекусять один другому горло.

– Не маєш права так висловлюватись, ти, одоробло! – кричить Бурулька. – Я більше забув, ніж ти знаєш!

Косий мовчить. Він підшукує таких слів, щоб знищити ворога свого, але тільки щось невиразне промовляє і сам уже йде до санаторії.

За обідом те ж саме.

Першим добирає, що борщ не солений Бурулька. Підсолює Косому, а далі собі.

Коли всі йдуть на «мертву годину», Косий хапає Бурульку за рукав і шепоче:

– Ми не договорились, невже ти справді думаєш, що хінці такі вже свідомі.

– Я вірю.

– І Маркс по твоєму перекладений на їхню мову?

– Що ти мені очки вставляєш? – на всю їдальню реве Бурулька. – Розумний який знайшовся, марш спати! Все-таки бере під руку Косого, веде до кімнати.

Мовчки лягають на ліжка, спиною повертаються один до другого і німіють.

Година проходить наче в труні. Ніхто не сміє поворухнутись. Десь тільки зітхне хтось, підведеться чиясь голова голена і знову падає каменем.

Здається, це анатомічний театр, де лежать білі трупи.

Інколи в двері зазирає завідатель і знову ховається задоволений.

Так минає рівно 60 хвилин…

На ліжках починають ворушитись. Особливо це помітно там, де лежать Бурулька й Косий.

Ідуть гуляти не в ліс, а в гори.

Косий любить рівні, невисокі гори, а Бурульці подобаються стрімкі скелі, провалля, безодні, безмежно високі шпилі у саме небо. Через те вони йдуть туди, де є шпилі, але немає провалля, де глухо, але не дико і не страшно. І обидва задоволені.

Сідають на камені і урочисто мовчать. Першим починає Бурулька. Дивиться кругом, моргає очима, промовляє:

– Краса, велика краса!

– Не така ж, як у тебе рило! – єхидничає Косий.

– До чого тут рило, я не знаю! – спокійно відповідає Бурулька і справді милується краєвидом. Він не переможний.

Довго мовчить.

Бурулька зітхає.

– Ех, краса! – Ми тут красою впиваємось, а там люде кров'ю сходять.

– Де саме, – питає Косий і вже підібрав слова, щоб сміливо посадити приятеля в калошу. – Де саме кров'ю сходять?

– А ті хінці. Чим то закінчиться їхня революція? – Журно хилить голову Бурулька.

– Ти як дурень той з хінцями. Я думав, що у тебе вистачить розуму на щось путнє, а ти – тільки лопати борщ умієш! – Хапається Косий зі словами, щоб не перебили його.

Але Бурулька мовчить. Слухає, слухає, а далі тихо, лиховісно тихо каже:

– Ти мені на життя наступив. Я тебе вб'ю.

Косий наче з гарячої сковороди зривається, біжить до санаторії зараз сповістити завідателя про небезпеку. Спотикається, падає. Добігає вже до санаторії, але раптом зупиняється, озирнувшись. Далеко на горі помічає нерухомий силует Бурульки.

Косий, уже цілком прохолонувши, повертає в ліс, бродить аж до вечора і вже пізно приходить до санаторії.

Вечеряючи, сідає далеко від Бурульки, хоч і помічає, що страва не солена, але підсолює тільки собі. Те саме почував зробить Бурулька.

Всі йдуть спати, тільки Бурулька й Косий залишаються в їдальні, чекаючи на завідателя.

Першим до нього підходить Бурулька.

– Переведіть, прошу, мене в іншу кімнату. Я там не можу, бо Косий, я його можу вбити!

Завідатель суворо стискує губи, але погоджується перевести Бурульку в іншу кімнату.

Далі підходить Косий.

– Виженіть од мене цього бандита. У вас дивна звичка селити сюди убивць. Але ручуся за свою силу, не він, а я його вб'ю!..

Опівночи приходить завідатель і сторож. Беруть Бурульчине ліжко виносити, сторож вхопив був уже подушку, як дикий крик двох голосів перебиває їхні наміри.

– Куди? – раптом вигукнули Бурулька і Косий.

– Хто вас уповноважив руйнувати товариське щастя? – насів на завідателя Бурулька.

– Що він зробив таке вам, що ви розлучаєте його зі мною,– схопивши в руки виступця, грозить Косий.

Спантеличений завідатель забуває, що плювати на підлогу сам заборонив, – але плює собі на носки черевиків, хутким зором оглядає кімнату і виходить.

– Одного разу приїхала нова куховарка замість немічної старої Марти…

Галина була молода, вродлива дівчина з сусіднього аула. У неї овальне біле лице з вороними бровами і маленьким ротом. Стрункий, властивий тільки гірським племенам стан; рівні, гарні ніжки причарували до себе майже всіх мешканців «Харибди». Один тільки меланхолік, скоса глянувши на дівчину, незадоволено муркнув собі під ніс, ще з більшою упертістю розгортаючи пісок коло своїх ніг.

Косий і Бурулька, що, здавалося, крім хінської революції і знати нічого не хотіли, навіть вони з першого разу полюбили Галину, але цього не виявили один перед одним.

Коли знайомились, Косий зашарівся на лиці, не насмілюючись звести очей на Галину, а Бурулька, як був з широко одчиненим ротом, так і залишився, мовчки подаючи дівчині свою волохату руку.

З цього дня відносини поміж ворогами помітно змінилися, прибравши вже зовсім іншої форми.

У день приїзду молодої куховарки система режиму санаторію трішки порушилась. Під час «мертвої години», коли всі лежали, на ліжках не було Бурульки й Косого. Обшукали весь санаторій, перекидали всі закапелки, їх не було.

А вони в цей час були далеко в лісі, лежали під деревом мовчки, хоча кожен мав широку тему для балачок.

Нарешті, починає Бурулька.

– Тепер погано буде!

– Чому саме? – одразу нервується Косий, бо товариш плете зовсім не те, чого хоче Косий. Не по суті, словом.

– Обіди погані будуть!

– Чому так думаєш? – на лікоть зводиться Косий, радий, що балачка вже має сюжет, де буде й персонаж цього сюжету.

– А як же! – вичавлює Бурулька. – Що ця дівчина тямить на харчах? Їй смішки. Та нехай і сміється, але до такої пики і сміх не пристане!

– Іменно, до пики! – радісно скрикнув Бурулька. – Я ще такої бридкої не бачив. Противно глянути!

– Дай руку! – говорить Косий. – Я теж не бачив. І де вони виписали таку відьму? Просто неприємно далі залишатися отут!

Ще багато говорено було на цю тему, дивились вороги один другому в очі, вилучаючи ними огонь любові товариської і поваги.

Далі беруться за руки повільно йдуть до санаторії.

Раптом Бурулька зітхає.

Косий злякано смикає за руку і говорить:

– Годі. Давай більше не говорити про хінців.

Бурулька погоджується, але ще глибше зітхає і додає:

– А справді огидну дівчину виписали!

– Жах один! А очі? Коров'ячі!

– Іменно коров'ячі! І руки чорні…

– І ніс довгий…

– Стан занадто низький…

– Як у жаби!

Цього ж таки вечора молода куховарка читала у себе в кімнаті два листи.

Перший був написаний червоним олівцем з намальованим серцем і стрілою і оддавав пахощами конвалій. За підписом Косого.

Другого листа було написано синім, і там лежала пахуча гірська квітка. За підписом Бурулька.

Галина довго сидить нерухомо, ніби чекаючи на якусь несподіванку. Далі весело зареготалась і вибігла на веранду, де грали на роялю.

Цієї ночи поміж Бурульки і Косого точилась балачка тільки про Галину. Вони тихо шепотіли, щоб нікого не розбудити, нахилялись один другому на вухо і посміхалися.

Бурулька казав, що сьогодні такий обід, хоч на собаку вилий, на кухні стало неохайно, він сам бачив, як у казані плавав кошачий хвіст. Взагалі Галина гидке, неохайне створіння. Він уже думає не вітатися з нею, роззнайомитися назавжди, он то як!

Косий теж доводив, що Галина і як дівчина непутяща. У неї вже зморшки коло рота, а вийде заміж, буде бабою. Взагалі, у неї нічого нема привабливого. Коли б йому давали десять червінців, то тоді він не захоче її поцілувати, краще жабу, в крайньому разі. От що.

– А ти подумай над цим! – додав серйозно. – Мені тебе жаль!

– Чому? О – дивується Бурулька.

– Обіди погані. У тебе катар шлунку, помреш, чого доброго. Краще їдь звідси, завтра й їдь.

Бурулька кашляє, бере Косого за руку.

– А я тобі раджу…

– А я тобі.

– Я перший сказав!

Косий плює десь на стіну і замовкає.

Ранком, ідучи до чаю, Косий вів Бурульку під руку, щось нашіптуючи йому, напевне веселе, бо той ледве не помирав з реготу. Бурулька непомітно для себе випив п'ять шклянок чаю і з'їв четверо пиріжків. Вони обидва не помічали, що в дверях стояла Галина, дивилася на них і посміхалася.

Коли виходили, вона зупинила їх, кожному в жменю поклала листа. І так само раптово побігла на кухню.

Бурулька і Косий невдало криючи хвилювання і щастя, пішли в ліс. Не будуть же разом вони читати своїх листів.

– Гарна година! – говорить Косий, стискуючи листа в кишені.

– Ясно! – невпопад кидає Бурулька і зупиняється. – Мене чомусь гора тягне. Та таки в ліс ідеш?

– Тільки в ліс, а ти йди в гори. Не держу…

Уперше вони йдуть, куди кожному подобається.

Косий вибирає найгустіший чагарник, уліз туди, з побожністю розгорнув листа, і закам'янів.

Це був лист, адресованій Галині від Бурульки.

«…Є ще инша публіка, ну от мій приятель Косий. Він говорить, що на Вас глянути гидко, що у Вас не ноги, а стовпи прикордонні…»

Неймовірна, дика лють охопила Косого. Не почуваючи, як кущі дряпали йому лице колючками, вискочив він із чагарника, щось дико вигукнув і, голову зігнувши, погнав у гори за Бурулькою.

Той саме примостився під затишним каменем, легко зітхнув, і ледве очі йому не випали на листа, де був підпис Косого.

«…От приятель мій, Бурулька, Вас ненавидить, каже, що у Вас не личко, а пика і очі коров'ячі…»

Спершу він почував, наче непритомнів, а далі розірвав листа на дрібні шматочки і стрімголов побіг до лісу. Він конче мусить звести рахунки з ворогом своїм. Він просто візьме його за ноги, розмахне противне тіло і вдарить ним об дерево.

Мов шалений гнав Бурулька з гори, от тільки заверне за ту скелю, там уже почнеться ліс. Добігає туди і кам'яніє. На нього летить як буря Косий. Йому гнів на лиці, руки дріжать, але наскочивши на Бурульку, очі спускає на землю, стримуючись, аби не вдарити його.

– Я до тебе, нудно самому! – говорить він.

– Я теж. Куди підемо? – собі мовить Бурулька.

Мовчки ідуть до санаторії, заходять до читальні проглянути свіжі газети.

Але не читалося їм, визирає з газети Бурулька, гляне на Косого і скрипне зубами.

Косий зітхне, гляне на Бурульку і подумає: «Негіднику, та я тебе потрощу, поламаю, як тріску. Я ж тобі і те, і друге, зайву ложечку цукру, пиріжка на, лопай, а ти дякуєш он як!»

А ввечері Бурулька перейшов з ліжком своїм в иншу кімнату, не хоче знатись більше з Косим. У нього зовсім инше на думці.

Цього ж таки вечора в кімнату Галини увійшов Бурулька, трохи постояв на порозі, а далі на запрошення сів на кушетку. Галина дивилась на нього з незахованим інтересом, наче вперше побачила живу людину.

Бурулька оглядав стіни, запалюючи себе огнем рішучости, і тільки через деякий час зважився:

– Галино, я Вас люблю! – каже він так твердо, наче підняв важкого лантуха.

– Ну й добре. А здорово любите!

– Дуже здорово!

– Ну, як саме, порівняйте з чим!

– От, як пиріжок, або сто червінців. Ні, більше, ніж тисячу червінців!

Галина дзвінко зареготалась.

– От що, товаришу Бурулько, добре це, але ваш приятель Косий любить мене більше за вас. Що мені робити?

– Не любіть його.

– Але він лізе сам!

– Лізе? –схопився Бурулька. Більше не лізтиме. Прощайте! – І розгніваний виходить з кімнати.

У коридорі зустрічається з Косим. Мовчки розминаються. Бурулька помічає, що той іде до Галини. Гаразд, думає він, ховаючись у маленькому куточкові, і чекає.

Косий сидить у Галини і з повними одчаю очима, говорить:

– Як тяжко мені самотньому, а найтяжче, що ви, Галино, мене не любите.

– Де ви взяли таке? – дивується дівчина.

– Думаю і край. А я люблю вас…

– І Бурулька. Кого з вас двох любити?

– Мене! – радісно скрикнув Косий. – Любіть мене!

– Облиште, геть руки! Бурулька дужий, він також не дає мені спокою…

– Не дає!

Косий розгніваний, блідне з лиця, він – сама помста.

– Гаразд. Вам, Галино, буде спокій! – Фатально говорить він на порозі.

Бурулька бачить Косого, але не зважується вискочити з засідки своєї, вражений нестриманою, грізною ходою Косого.

– Нехай завтра! – думає він і йде спати…

– Завтра буде спокійна Галина, – вирішив Косий, десятий раз перевертається на ліжкові, хоче піти до Бурульки, але потроху заспокоюється і засинає.

На другий день, після чаю, він одводить Бурульку до вікна і шепче:

– Ходімо в гори. Уяви, я став думати, чи не твоя правда відносно Хінської революції? Ходімо в гори, там поговоримо…

– Справді! – радіє Бурулька і згоджується негайно ж іти в гори.

Він навіть почувати не може, який пекельний намір має на нього Косий.

– Візьмемо віжки, – говорить Косий. – На випадок, коли вилазить будемо в гори.

– Щоби не впасти в провалля, – додає Бурулька.

– Нерозумно сказано, – каже Косий, перекидаючи собі на плечі довгі віжки.

І вони йдуть у гори.

– Годі вже про Галину! – лиховісно шепче Косий. – Таки ти, здається, казав, що хінці рішуче стали на бік партії? Здається, так.

– Да, вони підняли червоний прапор в ім'я всесвітньої революції. Пригнічені економічно й політично англійцями, вони спершу вивчили методу нашого Жовтня і вже непереможні кладуть життя своє на вівтар абсолютного рівенства плюс соціалізм.

Так непомітно минають ліс, ідуть до гір, де тільки може, проскочити коза дика і пролетить гордий орел.

Навкруги голий камінь, провалля, вузенькі стежечки, у небі білі голови гострих гір.

Бурулька задоволений. Він любить дичавину, любить дивитися у безодню, почуваючи, як звідти пахне могилою

Косий веде перед далі.

Опинилися вони на вузенькій стежці, між двома ущелинами, куди сонячний світ ніколи не заглядає. Коли спустились униз на широкий виступ гори, можна тоді милуватися дивною картиною. Кругом буде провалля, зверху гори, жодна істота, здається, не торкала ногою своєю цього виступу. Косий запевнив Бурульку, що там приємно посидіти і поговорити.

Той погоджується. Взагалі Бурулька любить дичавину, хоче перемогти небезпеку.

Треба тільки кінець віжок прив'язати за цей кущ і вже по віжках спуститися на той чудовий виступ, що лежить на сорок метрів унизу.

Так і роблять. Кущ наче вріс у камінь, його ніяка сила не вирве звідти.

– Хто перший спускається? – питає Косий зблідлими устами. Він не дивиться на Бурульку, щоб той не побачив в очах йому дикого огню. – Я буду перший.

– Ні, дай уже мені! – береться за віжки Бурулька, сповзає з краю стежки і висне в повітрі.

Він дивиться вниз і бачить, що виступ у нього під ногами ще метрів за тридцять. Швидко почав перебирати руками віжки, глянув угору на Косого і застиг на місці.

Крик розпачу мав йому зірватися з уст, коли побачив, як Косий похапцем перерізував віжки коло куща, де вони були прив'язані. Він помітив, як тому лице було біле, як стіна в очах, горів огонь непереможної зненависти.

Але не крикнув Бурулька, хоча й помітив, що зараз віжки перервуться і разом з ними він полетить на виступ і розіб'ється на смерть.

А ще було метрів двадцять п'ять. Він не встигає спуститися.

Нахиливши голову, ніби нічого на бачить, Бурулька гукнув:

– Все ж таки ти правду казав, що хінці дикуни…

В цей момент віжечки тріснули, і Бурулька стулив очі. Він зараз упаде на камінь.

Але що це? Він піднімається вгору?

Косий намотував собі на руки віжки з дикою силою, підтягуючи до себе Бурульку.

Коли той став коло нього, він сказав:

– Тепер ти згоден зі мною, що хінцям не сила зробити революцію? Ну, кажи, чого хочуть хінці?

– Спустись униз, тоді скажу! – промовив Бурулька і як вітер побіг в ущелини.

Сьогодні він виписався з «Харибди», швидким потягом виїхавши до Москви.

На другий день за ним полинув Косий, дізнаватися, чого, власне, хочуть хінці?

УНОЧІ

Повість

На яку сатану ото він лізе так рано на явора з сокирою, коли сьогодні неділя? Зовсім незрозумілі вчинки отого старого чоловіка з ріденькою борідкою і синіми очима.

Ставить драбину, озирається, вилазить до перших гілляк, зрубує їх, тоді швидко лізе назад, струшуючи з дерева цілий дощ срібно-холодної роси. Роса падає йому за коміра, на лице, але він не почуває холоду, він наче збожеволів, або робить злочинне діло, – не ховав би так похапцем сокири під зрубані гілляки. А, може, злодій він, краде паливо.

Церковний сторож бачить це все з вікна своєї сторожки, та не виходить. Він жде, що далі буде, не дарма ж сторож з сільради зрубав перші гілляки і сховав під ними сокиру.

А той справді робить щось надзвичайне і неприпустиме у неділю. Бере якусь білу дошку і прибиває її якраз під свіжими сучками, оглядає дошку, чи рівно прибита, тоді стрибає на землю і закурює. Курить і поскубує свою ріденьку, сіру борідку.

Церковний сторож не може, всидіти у своїй сторожці. Повагом їде він до явора, вітається з сторожем сільради, та той чомусь не подає руки. Власне, йому ніколи зараз, він так поспішає, ну, ясно, – здоров, – та й більше нічого.

Бере на плечі драбину, з під гілля висмикує сокиру, засовує її топорищем собі за халяву і хоче йти. Він такий стомлений, прости Господи, бо сьогодні неділя, такий стомлений! – хитрим, круглим оком позирає на дошку. Такий стомлений, а в тім може, з приятелем закурити, не більше.

– Самосадик! – каже церковний сторож, з усієї сили стримуючи себе, щоб не глянути на дошку. – На наше жалування не куритимеш турецького.

Він навмисне забуває, що приятель його тепер одержує на місяць: це не вісім карбованців, а круглих дев'ять.

– Може, й так! – кидає кудись у землю сторож з сільради, згинаючись під драбиною і з далекої кишені виймає зім'яту «розкурочну». – На, угощайсь, вони мені вже остогидли!

– А піп листа одержав од поміщика з-за кордону! – несподівано перебиває церковний сторож.

І ні слова про дошку, хоч би глянув на неї. Наче то муха сидить на яворі, а не дошка. На яку сатану тоді вона так довго прибивалась?

Обидва довго мовчать. Курять і спльовують. Сторож з сільради драбину перекладає на друге плече – вона йому давить. І ні слова обидва.

– Що це ти прибив? – тихо питає церковний сторож.

Приятель здригується. Він ладен уже кинути драбину на землю ї розповідати про дошку довго, без кінця.

– Сідало курам, чи що? – продовжує церковний сторож.

Амінь. Кінець усьому. Драбина опиняється на плечі, сторож з сільради не озираючись зникає за рогом вулиці.

На явора сіла ворона. Гойднулись віти, бризнула роса на церковного сторожа. Він здригається, зводить лице угору, на мить стає нерішучим, – тоді вилазить на явора, руками чіпляється за дошку і на ній читає: – «вулиця Денисенкова». Сторож, наче лантух, падає на землю і хоч збив коліно, не кривиться. Його очі широкі, він нічого не розуміє, чи просто збожеволів.

Правда, він став багато чого не розуміти, саме тепер, коли у селі почались такі дивні історії, що раніш було й уві сні не побачиш.

Сторож безнадійно розводить рукою, ще раз озирається на явора іде до церкви. Сьогодні свято, він мусить дзвонити.

І в холодній синяві нового дня покотивсь густий, мідяний дзвін. Він довго продержавсь у повітрі, звився до неба і розтав там навіки.

Це значить, що минув тиждень, і настала неділя, котра теж мине, як минала і сто років тому. Це був закон, котрого ніхто не смів порушити.

Та закона цього порушено. Порушилось і ще дещо у селі і той явір, де прибита була сьогодні нова дошка.

Таке життя усіх законів.

Справді, хто міг подумати? Ніхто. Адже ж у селі є і аптека, пошта, сорок і один старець, три члени комнезаму, два шевці і сільрада, де головує колишній фельдфебель з рудими вусами. Є ще кооператив з касиром і кривий листоноша.

Це все є, так же вірно, як двічі по два чотири.

Є ще у містечку один комуніст, син чорнороба Денисенка, та він поїхав десь до столиці і комуніста забули.

Повз село проходить залізниця з маленькою станцією. Інколи там кричать паровози.

Цілий тиждень у селі тихо, хіба що гукне заїжджий барахольник, гукне на всі свої повні груди і враз змовкне, наче злякавшись свого голосу у цій тиші.

Увечері люди лягають спати. Уночі грають зорі, а над маленькою річкою зводиться густий туман

Церковному сторожеві – розкіш. І сторожеві з сільради. Вони палять цигарки, лягають під церквою і сплять. Їм нікого боятися.

Коли ранком ударить дзвін, усі знають, що тиждень минув і настала неділя. Люди ідуть до церкви.

Першими проти церкви займають своє місце сорок і один старець з величезними торбами, але ці торби до кінця відправи завжди бувають повні до завязки. Далі йдуть жінки, за ними – три члени комнезаму у салдатських чоботях. Стають комнезами біля дверей, як ті біблійні митарі схиляють голови і так простоюють до кінця відправи.

Після усіх уходить голова сільради з рудими, як жар, вусами. Вилазить він на криласа й одразу бере басом.

По обіді усе село іде на станцію дивитись на маневри товарових поїздів. Сорок і один старець приносять сюди свої торби і шматки хліба дешево продають приїжджим кондукторам, а голова сільради приходить з портфелем, що пошив йому один швець з старої халяви.

Він чіпляється до кожного паровоза, їздить од семафора до семафора, поки одубіють йому руки або коли гаряча пара вдарить у лице.

Увечері приходить поштовий поїзд. Кривий листоноша забирає пошту, люди поспішають додому, щоб рано лягти і завтра почати трудовий тиждень.

На вулицях тоді ні душі. Усі сплять. Церковний сторож іде до свого приятеля, уходять вони у сільраду, курять тютюн, часто позираючи на годинника. Їм треба 12.

Це цікава дванадцята година. От уже рік, як вони щоночи чекають на дванадцяту годину.

Щоб якось збути час, вони читають лозунги на стінах, критикують їх, п'ють воду і курять тютюн. А в тім, вся увага їхня на старому годинникові, де замість гирі вісить праска і розбита чорнильниця.

Нарешті, стрілка стає на 12. Сторожі гасять лямпу й опиняються у темряві. Виходять на вулицю. їм іти не так уже й далеко. Отут, за рогом, де густий вишняк і калина.

Перелазять тина, зупиняються якраз проти вікна високої, нової хати. Сторожі тихо умощуються на землі, очей не спускаючи з вікна.

У вікні раптом з'являється світло, та вікно запнене фіранкою. Не може, ж Ганна сидіти з незапненим вікном сама, як палець, бо чоловік її ось уже рік десь у місті на тракторних курсах. Це всі знають, а що серед ночи світло у Ганни, нічого дивного, з кожним буває, ну, сон страшний приснився, жінка молода, лямпу запалила, щоб не страшно.

Хе, їй щоночи, рівно о 12 годині сняться погані сни! – шепочуться сторожі, зручніше умощуючись під тином. Вони чогось ждуть.

Незабаром з темряви у світло од вікна вкрадається якась маленька, наче дитяча тінь, прилипає вона до Ганниного вікна і не ворушиться.

Сторожі знають, що це горбатий палятурник Гриша, той, що яро читав усього Маркса, а тепер читає біблію і плаче над нею, і сміється, кажуть. Це туз, а не горбатий Гриша, не підходив би він під Ганнине вікно уночі.

Сторожі сіпають один другого за поли. Хе-хе, та хіба вродлива Ганна коли дозволить собі з горбатим, вона і в хату його не впустить. Дивак Гриша, та й годі.

Несподівано гасне світло у вікні, надворі стає ще темніше, а під хатою чути здавлене ридання.

Це плаче Гриша. Він плаче щоночи під Ганниним вікном, коли там гасне світло.

Сторожі дуже тихо ідуть назад. їм чомусь ніяково. До самого ранку вони не можуть заснути, не розмовляють між собою, тільки часто курять тютюн.

І знову приходить ранок, кожний мусить починати жити по своєму, як кому наказала доля.

Така вже доля

І Денисенко, що син його комуністом, теж живе по своєму. Старому чорноробові доля показала тернистий шлях, та він і не думає зійти з нього. Доля вередлива, як дівчина, Денисенко знає це і тільки сумно посміхається, коли яке лихо збілить його і так сиву голову.

Удосвіта він ховає за пазуху окраєць хліба, бере ножа і йде у сусідній березняк над річкою різати молоді гілки. Пізно ввечорі приносить десяток березових мітел, вузлик печериць або ягід. Все це несе на станцію, бо містечко не може, купити мітел у тих, що мають синів комуністів.

Денисенко стукає до начальника станції, його впускають на кухню, він вклоняється куховарці, каже їй добрий вечір і важко сідає на ослін. Йому дають теплої страви, дають грошей і окраєць хліба на завтра. Мітли кладуть десь до льоху, поки вони там погниють.

У начальника станції у льоху уже тисяча Денисенкових мітел, він може, ними вимести цілий світ, та не відмовляється іще взяти який десяток.

– Приносьте, діду, ще мітел! А син ваш пише?

Так, син пише, він бачив самого Калініна, Денисенків син і говорив з ним.

– Так не забудьте принести ще мітел і печериць, ягід там! – каже начальник станції, дає старому тютюну, а на прощання тисне руку.

Та Денисенко більше не приносив на станцію мітел і не збирав печериць. Він застудився, пролежав довго у нетопленій хаті, а як зміг звестись, вийшов з хати і ліг проти сонця на призьбі. Вся постать його була зігнута, руки тремтіли, лице схудло, подібний був до мерця.

По обіді, спираючись на два ціпки, пішов до сільради.

Часом він не думає стати головою сільради? Батьки комуністів щось багато про себе думають, коли зважуються іти туди, де їх зовсім і не просять. Не робив би мітел, ледацюга! – думає церковний сторож, визираючи з-за церкви. Він хоче щось гукнути Денисенкові, сказати хоче щось прикре, щоб у того й ціпки вилетіли з рук. Та той увійшов уже у сільраду, скидає шапку і стукає до самого голови.

Він прийшов усього на одну хвилину, усього на один момент і просить пробачення, коли що не так скаже. Він просить тільки, щоб йому допомогли грішми або харчами. Трохи грошей, він же такий немічний, пролежав стільки.

– У нас не Богадільня! – каже голова. – Мало вас таких дармоїдів.

Це правда, це страшна правда. Коли що не так – зобачте, Денисенко піде. Він тільки дуже слабий і скоро вмре. Трохи грошей або харчів.

– Немає, сказано! – кричить голова. Він такий заклопотаний, роботи по горло, а йому перешкоджають. – Може, б ти, діду, вийшов звідци?

Денисенко вийде. Не помирати ж йому отут? Витре рукавом свої очі й вийде. Прощайте, спасибі вам.

Дряхлий чорнороб виходить на вулицю, почуває, як світ йому наморочиться, хапається за тинка, щоб не впасти, але усім тілом, горілиць падає на суху землю і не ворушиться. Не чує Денисенко, як дико регочеться під церквою сторож, не помічає, що до нього підбігає горбатий Гриша, бере його собі на плечі і несе. Гриша ледве втримується на своїх кривеньких ніжках і дуже подібний він зараз на покалічену блоху, що все-таки намагається стрибнути.

Горбатому нелегко, він почуває, що йому рветься щось у середині, та все-таки приніс зомлілого додому, поклав на лаву і довго ще витирав долонею своє спітніле, червоне лице. Тоді накрив Денисенка рядном, зачинив двері і, скрипнувши зубами, став писати листа. Заклеїв конверта і знову зціпив зуби.

Горбатий Гриша чомусь страшенно лютий зараз. Очі йому червоні, лице бліде, а на скронях понабрякали жили.

Та всі каліки люті. От кривий листоноша, тільки однієї, усього однієї ноги не має, а лютий і недобрий чоловік став. Нащо йому було приглядатись до листів, що виймав їх з поштової скриньки? Чомусь одіклав листа, адресованого у столицю до Денисенкового сина, комуніста, одіклав, тоді обережно, наче які святощі,

поніс листа начальникові пошти. У того засвітились очі, похапцем розірвав конверта, проглянув листа і зараз же побіг до голови сільради.

Ну, це велика дрібниця, голова сільради і не скривився. Нічого дивного. Нехай собі.

А цієї ночи горбатому Гриші хтось переломав ногу, коли стояв він під Ганниним вікном. Нехай там не стоїть, не вік же ходити туди сторожем, наче їм своєї роботи немає.

Хе-хе, вони ще й досі регочуться, пригадуючи, як підскочив Гриша, закричав не своїм голосом, а Ганна погасила світло. Тепер Гриша ходить на милиці, такий дивак!

Сторожі не ходять уже під Ганнине вікно, вони сплять під церквою, а ранком замітають вулицю.

Та цієї ночи вони прокинулися від страшного грому. У церкві забрязкали вікна. Десь злякано заскавучав собака. Сторожі перехрестились, а коли помітили, що грози не було, у небі грали зорі, а на траву лягла роса, – перелякано сховались у сторожці. Ясно, нечувана річ, – грім під чистим, росяним небом.

Ранком була новина.

Таки дійсно щось не гаразд з отим Денисенком. Не дарма він так злиденно жив, і його син був комуністом. На яку сатану було йому серед ночи перекидати синові речі, наче дитина яка. Та цього мало Божевільному старому, хіба не казав син, коли виїжджав, що не треба її брати в руки, бо буде лихо, нехай собі лежить спокійно. Старий і не брав її, а чомусь саме тепер, серед глухої ночи не витерпів. Узяв бомбу, вона розірвалась, а разом з нею і старий чорнороб Денисенко. Цілком незрозумілий вчинок. І голова виконкому цього не розуміє, і начальник пошти, і кривий листоноша і всі, хто прийшов подивитись на покійника.

Денисенкові одірвало руки і пробило груди. На стінах кров.

Нічого приємного, просто гидко. Можна було сюди й не приходити. Але чого тут треба горбатому Гриші? Він тиснеться, штовхає людей милицею і вилазить наперед, якраз до покійника. Довго вдивляється у мертве лице, повертається тоді до голови сільради й оком не моргнувши, каже:

– Ти своє діло зробив! – і виходить.

Так і сказав голові сільради горбатий Гриша, от що цікаво!

Дивак він великий, наче голова сільради розірвав бомбу, а не вона сама. Не нянька ж Денисенкові був голова. Та що тут говорити, доводиться тільки червоніти за Гришу, оце і все. А втім, голова сільради колись має поговорити з Гришею, десь на самоті, навіть сьогодні, сьогодні й поговорить, спитає його, яке то він діло своє зробив.

Та Гриша зник, наче під лід пішов. Його шукав кривий листоноша і голова сільради. Стерегли його уночі на вулиці. Начальник пошти чомусь уночі став ходити з рушницею кругом Гришиної хати, коли вірити чуткам. Та це була брехня. Начальник пошти пізно повертається з полювання, а щораз виходив з-під Гришиної хати, то там, здалось йому, сидів заєць, чи скажений собака. Дякуйте йому, що він хоче врятувати містечко од скажених собак...

Денисенка поховали без попа за кладовищем, у бур'янах, де ховають усіх, хто накладає на себе руки. Хату його забили і на цьому і кінець...

Знову сторожі сходяться під церквою, палять тютюн, сідають на ганок і куняють. Інколи перекидаються словами. їм скучно.

– А Ганна світить...

– Досвітиться, кажуть, чоловік її скоро приїде.

– Буде тоді.

– Кому буде? – питає церковний сторож.

– Попа уб'є. Нехай не ходить...

– Голову уб'є, він більше туди вчащає! – чомусь виправдується церковний сторож.

– Буде їм обом і їй разом...

Коли звертає на північ, сторожі лягають і сплять.

І от, серед ночи сторож з сільради тривожно сіпає приятеля за рукав.

– Ти чуєш?

Той не глухий і все чує. Обоє дрижать, наче в пропасниці.

– Це його душа! – шепоче церковний сторож. – Просить поховати з попом.

Знову мовчать. їхні серця б'ються швидко, а в голову дзвінко прибуває кров.

А над забитою Денисенковою хатою хтось розпачливо голосить, здається, кличе собі на порятунок. Цей одчайний крик уночі був такий жахливий, що сторожі не могли навіть рушитися з місця, не те що сховатись у сторожці. Робилося моторошно. По тілі виступав холодний піт.

Потроху крик почав стихати. Сторожі сховались у сторожці, запалили лямпу і довго дивилися на темні шибки, нічого не розуміючи. Коли перший страх минув, – церковний сторож промовив з тремтінням у голосі:

– Це душа його болить і плаче...

– Або це Гриша. Може, з глузду з'їхав і лякає людей.

На дворі крик несподівано уривається. Благословляється на світ.

Другої ночи те саме, тільки крик стає більш розпучливим, здається, увесь світ ридає над своєю долею.

– Я кину службу! – запевняє украй переляканий сторож з сільради. – І на що нам було перебивати Гриші ногу, гріх узяли на себе. Він утопився, напевне, і це його душа.

Сторожі сидять у сторожці і прислухаються. Вони почувають, що волосся їм на голові піднялося і потерпло.

– Нащо було нам перебивати йому ногу...

– Мовчи! – дико скрикує церковний сторож, переляканих очей не зводячи з вікна.

Щось злегенька шкрябнуло у шибку. Сторожі погасили лямпу. За дверима почувся голос. Та це говорив голова сільради, щоб його впустили.

У сторожку увійшов блідий голова і начальник пошти з рушницею. Сторожам одлягло од серця.

– Ідіть з нами! – каже голова. – Я не можу так заснути!

У нього на лобі блищать свіжі краплини поту.

І четверо ідуть на крик до Денисенкової хати. У небі повзуть чорні, важкі хмари. Десь далеко, наче під землею, сумно виє собака. На обрії зірниця. Коли блисне вона, – здається, хмари зупиняються і суворо дивляться униз.

Одразу крик над Денисенковою хатою вихоплюється такої сили й розпачу, що кров захолонула у жилах. Та крик зараз і вмер. Стало ще моторошніше. Але

четверо людей уже перелазять тин, зупиняються під Денисенковою хатою і не дихають. Од забитої пустки віє могилою.

Несподівано над головою щось зашуміло і знову розлігся лиховісний, страшний крик. Усі попадали на землю, тільки начальник пошти не рушивсь. Він звів рушницю і вистрілив. Під ноги йому упала велика сова...

Смішно, зрештою, якась погана птиця наробила такого шелесту.

Шелесту! Та ніхто і не думав лякатись. Що попадали? Церковний сторож поступивсь у рівчачка, він схопивсь за приятеля, а той поволік за собою голову сільради, оце і все...

У містечку тільки й балачок, що про сову, але ніхто з цього не сміявся. Не до сміху тепер у містечку. І все через того Денисенка. Його смерть спричинилась до цілого ряду страшних випадків. Жив би горбатий Гриша і касир з кооперативу.

Ну, хто міг подумати? Просто, узяв і повісився на горищі. Усі бачили, що він замкнув крамницю, навіть посміхнувсь до якоїсь жінки, а дома повісився.

Люди довго ламали над цим голови. Дехто казав, що касира зрадила його дружина, і касир з горя заподіяв собі смерть. Це вірно, бо чомусь дружина не побивається над мертвим мужем, тільки стоїть, склавши руки і дивиться у землю.

Балачки і пересуди пішли далі. Хтось запевняв, що касирові відмовила чогось якась удова, він цього не міг стерпіти і вдався до поворозки. Удови у містечку не було ніякої, от що дивно. То чому не Ганна відмовила касирові, та Ганна, що чоловік її ось уже рік на тракторних курсах? О, та може, людину занапастити, така безсоромниця, не прийшла глянути на покійника, наче то не людина, а собака повісився.

Касира поховали, одімкнули крамницю і зараз же замкнули назавжди. Не може, ж крамниця бути без грошей, дуже просто – без шеляга грошей. Глянули до скарбниці, а там порожньо. Не спитаєш у касира, бо він мертвий, краще замкнути крамницю, списати крам і розподілити його між пайовиками.

Так і зробили. Начальник пошти узяв собі мануфактуру, голова сільради сорок пар нових чобіт, кривий листоноша в'язку тарані, а трьом комнезамам дісталась велика грудка сірої соли...

Знову сторожі сходяться під церквою, мостяться один біля другого, сплять. Тепер їм зовсім мало роботи і не йдуть вже під Ганнине вікно, бо зник десь горбатий Гриша. Сторожам нудно лежати. Ганна та не світить серед ночи. Скучно.

Сторожі лежать на ґанку, курять, мимоволі позирають на Ганнину хату, але там темно, сумно, берези посхилялись і наче журяться. Ясно, і цеї ночи буде темно у Ганниному вікні, сторожі можуть собі спати. Вони й лягають. Раптом церковний сторож здригається, зводиться на лікоть, пильно вдивляється у темряву.

– Ти бачиш?

Сторож з сільради не сліпий, він теж бачить, що у Ганниному вікні з'явилося світло і заколихалась фіранка.

Сторожі зриваються, біжать, крадькома перелазять тина, падають у бур'ян. Їм усе видно. Світло з вікна далеко розрізує темряву, тремтять, наче живе срібло. Несподівано з темряви виходить горбата тінь, прилипає вона до вікна і завмирає.

Сторожі не втримуються з подиву, вони так голосно ахають, що горбатий Гриша одривається од вікна і зникає у густій ночі.

Це дуже дивно, Гриша з'явився і вже без милиці. Та чому саме тепер Ганна

запалила лямпу, от чого сторожі не розуміють. Вони сидітимуть тут до самого ранку, не можуть вони так піти, не довідавшись про все.

Вони міняють позицію, лягають на землю і ждуть. Лежатимуть до смерти, сторожі знають, що вилежати можна усе, чого тільки захочеш.

Незабаром хатні двері прочиняються, виходить звідти якась висока тінь, чомусь тривожно зупиняється, тоді йде на вулицю.

Сторожі шепочуться. Вони ладні кричати, реготатись, качатись по землі, та Ганна довго стоїть у дверях, наче жде когось. Може, й піде, усе може, бути, коли піп од неї вийшов, то чому ж не може, трапитись чогось більшого.

Сторожі не ворушаться. Їм навіть здається, що серця їхні б'ються як молотки. Прилипають вони тісно до землі, приглядаючись до незнайомої постати, що наче з землі виросла перед ними. От так раз! – постать сходить на ґанок, бере Ганну за руку і зникає разом з нею у сінцях.

Сторожі підводяться, знизують плечима і йдуть назад. Лягають під церквою, два рази підряд палять тютюн, мовчать. Нарешті, перший озивається церковний сторож:

– Наче наш голова пішов...

– А хто ж більше, він і є.

– Така розпусниця, Ганна...

Цигарки гаснуть. Стає холодно. Десь крикнув голодний ворон. Над річкою гойдається сивий, густий туман…

А ця неділя, – рідко коли такий день трапиться, сонячний, з синім, глибоким небом, де зрідка пропливе прозора хмарка і розтане.

Сьогодні ніхто не сидить дома, по обіді усе село вийшло на станцію дивитись на маневри товарних поїздів.

Маневрувало аж три паровози. Начальник станції був у новому червоному картузі і вимащених чоботях. Скрізь почувалось свято. Голова сільради їздив на кожному паровозі, вилазив на тендера, махаючи звідти людям рукою. Навіть затяг був пісню. Він може, держатись однією рукою і не впаде, нехай не лякаються люди, що паровоз жене, як скажений, до семафора. Ну да, ризикує життям голова сільради, чого доброго може, опинитись під колесом. От уже не рукою держиться, а двома пальцями. Ух! – паровоз свистить, люди не дихають, під колесом опиняється тільки портфель і його розрізало надвоє.

Ну да, у портфелі були дуже важливі папери, вони знищені, замість них якісь шматочки з літерами, такий жах. Тепер голові хоч вішайся, або замикай сільраду, – найважливіших паперів нема, от у чому лихо.

Люди дивляться на голову сільради, їм стало його жаль, адже ж людина може, відобрати собі життя, треба йому допомогти зараз же, вимагати, щоб начальник станції склав акта. Ну, ясно, усі, хто письменний, підпишуться, що пропали важливі папери з сільради. І пиши зараз же і складай акта.

Начальник станції риється щось у шматочках паперів, довго приглядається до літер, тоді хитає головою. Він не може, складати акта, папери підозрілі, нічого важливого. Хіба напише, що упав портфель з якимось паперами і його розчавило колесом.

Голова сільради взяв собі копію з акта, вдячним поглядом обвів людей і, хитнувши головою, пішов у містечко. Він навіть не хоче проїздитись на новому паровозі, що підходить з сусідньої станції. Ну, це не біда, голова прийде на станцію

другої неділі, але чому ніколи не побачиш тут Ганни, що чоловік її десь на тракторних курсах? От що дивно! Ніхто її й у лице не бачив ось уже три місяці. Вона навіть наймичку свою прогнала, молоду дівчину Настю. Це правда, бо сама Настя виходить з гурту і стверджує. Так, Ганна. її прогнала саме тоді, коли чоловік її написав, що скоро приїде. Ганна тоді плакала, її дуже нудило. Взагалі дуже чудна стала Ганна.

Та людей це не дуже то й обходить, бо саме заходить сонце, з болота тягне гнилою рибою, стає холодно, і люди можуть іти додому, поки не пізно. Вони рано ляжуть спати, все затихне у містечку, тільки сторожі довго палитимуть тютюн і розмовлятимуть під церквою. А, може, й поснуть...

Та сторожі навіть не дрімали. Ця ніч здорово далась їм узнаки.

От вони умощуються на своїх свитках, хочуть заснути, як повз церкву пробігає горбатий Гриша просто до Ганниної хати. Сторожі звелись були, та знову полягали, мало чого не вигадає каліка. Вони курять, дивляться у небо, спльовують і розмовляють.

Говорять про все, аби тільки збути час.

Спалахнула у небі зірка, зробила дугу і погасла.

– Упала зірка! – каже один сторож. – Не довго живе.

– Як людина, живе – тоді умре.

– Все так. І ми помремо.

– А роса велика, буде спека.

Сторожі надовго замовкають, чи що думають, а, може, сумно їм, що впала зірка. Вони теж падали, схоплювались і знов падали. Таке життя. Усі падають і не встають більше.

– А піп матушку бив учора, кричала дуже матушка! – каже церковний сторож. – Попи теж б'ються, як і наш брат.

– Глянь, знову Гриша! – зводиться сторож з сільради. – Що з ним трапилось?

Справді, з Гришею сталось щось незвичайне, він біжить прудко, наче хто його переслідує.

Сторожі схоплюються, вони не можуть влежати, поспішають за Гришею і падають просто у бур'ян під Ганниною хатою. Гриша уже стоїть під темним вікном, такий непорушний, як камінь. Несподівано з хати вихоплюється болісний стогін, тоді крик, довгий, страдницький, здається, наче то замордована душа прощається з своїм тілом. Раптом все змовкає, Гриша стоїть під вікном, він подібний зараз на лиховісну тінь.

Сторожі не підуть звідци, вони сидітимуть у бур'яні до самої смерти, адже ж їхні душі чули крик і стогін, сторожі ще не так у нас і старі, щоб їм причувались голоси з того світу.

Знову вихоплюється з хати стогін, за ним невиразне бурмотіння, наче прокльони. Гришина горбата тінь ще більше згорблюється, а сторожі ясно чують, що він схлипує. В цю мить хатні двері з розмаху прочиняються, звідти вискакує якась постать і, голосно ридаючи, біжить вулицею до річки, а за нею, наче тінь, поспішає Гриша, він щось кричить, когось благає і зникає у темряві.

Прибігши до річки, сторожі чують тільки сплески води, хтось там задихався, боровся з кимось, нарешті, почувся Гришин голос. Він випірнув з води, підпливав до берега і важко стогнав. Йому не вистачало сили.

Сторожі схопили його за рукав і витягли на беріг, разом з ним мертву Ганну. Церковний сторож перехрестився. Його приятель почав діставати тютюн, але замість його витяг хусточку і скинув шапку.

Це вже зовсім неймовірна історія. Утопилась Ганна, а її витяг з води горбатий Гриша. І головне, серед ночи, серед темної, глупої ночи, коли усі сплять.

Та Гриша не дає навіть опам'ятатись сторожам, він хоче, щоб вони йшли туди, куди він їх поведе, більше, вимагає цього. Оцей мокрий, як ряска Гриша. І вони слухаються його, вони спантеличені і зовсім нічого не розуміють. Не знають, куди йдуть.

А Гриша веде їх до Ганниної хати, он куди їх веде! Уходять у хату, запалюють сірника і скрикують. Один Гриша мовчить, світить лямпу, вікно запинає фіранкою, тоді йде у запічок. Всі троє нахиляються над купою пелюшок, та ніхто уже не вигукує здивовано, наче у рот води набрали...

І мовчать, тільки ворушаться. Дивно, що ці двоє близнят хлопчики не кричать, хоч тільки що народились, от що дивно, тільки ворушаться.

Гриша бере немовлят на руки, довго милується ними, тоді дає сторожам по дитині. Вони беруть, виходять за Гришею мовчки, наче які злочинці. Діти починають кричати. їм затуляють рота.

– Тільки не подушіть! – каже Гриша.

Але чого вони ідуть до попа? Що затіяв Гриша – часом він не думає зараз хрестити дітей?

Ну да, вони зупиняються перед церковним будинком, тарабанить Гриша у шибки і першим увалюється у прочинені двері. На нього дивиться сонний, переляканий піп.

Але, що тут розуміти, усе дуже просто і ясно, Гриша подає йому дитину.

– Так, це твоя дитина, твоя і Ганнина!

Піп може, зомліти, або скрикнути. Та цього не робить, а простягає руки і бере дитину. Так би й давно, тепер Гриша може, вийти.

На дворі церковний сторож хоче утікати, він же віддав дитину, йому треба стерегти церкву.

– Не згорить твоя церква! – шипить Гриша, виймає револьвера і крутить барабана.

Іде, церковний сторож іде, то він так сказав, хіба й пожартувати не можна? Церкви ніхто не вкраде, він же й сам знає.

Підходять до високої, білої хати з віконницями і ганком. Тепер почав упиратись сторож з виконкому. Умре, а не рушить з місця, нехай околіє ця дитина, хіба він батько цій дитині? Сторож не піде з цього місця, йому конче треба йти до сільради: хто, як не він – сторож.

Гриша націлюється з револьвера просто на сторожа, хоче стріляти.

– Іду! – шепоче той. – Уже йду!

Гриша стукає револьвером у вікно, шибка вилітає звідти, а в хаті одразу засвітилась лямпа.

Та голова сільради не простягає рук до дитини, нащо вона йому. Він кричить, наступає на Гришу, він розчавить його чоботом, як того хробака, от що зробить голова сільради, нехай свідками будуть сторожі. А Гриша уперто мовчить, тільки блідне з лиця і стискує зуби. Тоді виймає револьвера. Голова сільради одразу тихшає, схиляється плечем до одвірка і просить.

– Узяв би, та жінка...

Гриша наводить на нього зброю.

– Давай, давай уже! – скрикує голова і бере на руки дитину.

Більше нічого. Сторожі ідуть до церкви, на мить зупиняються глянути на Гришу, що він там робить під тином. Гриша бере лице своє в долоні і голосно, наче дитина, плаче.

Він іде, зупиняється, знову іде, поволі зникає у темряві...

Не встигло зійти сонце, а село знало, що Ганна, породивши близнят, утопилась, а її з води витяг горбатий Гриша. І молоду, вродливу Ганну поховали за кладовищем у бур'янах, рядом з Денисенком, що син його комуністом десь у столиці, котрого почали вже й забувати у містечку. Може, б, і зовсім забули, коли б він сам не приїхав. А він приїхав.

Ніхто не вийшов на станцію зустрічати його, один тільки горбатий Гриша. Та що з того, хіба стане комуніст говорити з якоюсь калікою? А Денисенко вийшов з вагону, радісно потис Гриші руку й обоє разом поволі пішли у село.

Молодий Денисенко був високий на зріст, широкий у плечах, мужній, з сміливими очима, хлопець. Був у шкіряній куртці і високих чоботях. З кишені у його визирав синій револьвер.

Він зупинивсь проти своєї хати, виламав двері, запалив свічку і довго розмовляв з Гришею. Разом і спали вони, накрившись шинелею...

Другого дня село не вийшло на роботу. Яка може, бути робота сьогодні, ніхто й за холодну воду, навіть голова сільради не сидів у своєму кабінеті, йому там не сиділось. Він довго ходить по хаті, зупиняється перед Ганниною дитиною і знову ходить. Тоді бере дитину й несе її до сторожа з сільради.

– Сховай мені, де хочеш! Нехай не кричить, щоб не почули!

І знову ходить по хаті, позирає на двері, палить тютюн, ламає пальці, і вони тріщать у його, наче сухі гілочки. Раптом прибігає сторож, падає на лаву задиханий. Він так поспішав, стомився, не може, й слова вимовити.

– Він пішов, пішов на могилу! – нарешті, вимовляє сторож.

Чортова робота, не менше. Голові сільради хруснули усі пальці, він біжить городами на кладовище, ховається у кущах і не дихає. Де там дихати, коли так твердо ступає отой комуніст до батькової могили, ще здалеку скидає картуза і виймає хусточку.

Голова сільради наступив на гілочку, вона тріщить, а він блідне з лиця і приникає до землі. Але молодий Денисенко не чує, як тріщать гілочки, він тихо підходить до батькової могили, схиляє голову на груди, так стоїть довго, тоді дивиться у бік на Ганнину могилу, схиляється перед нею на одно коліно і завмирає. Голова його низько схилена на груди.

Чи спить голова сільради, сон йому такий, але він ясно бачить, що Денисенко падає на Ганнину могилку, обхоплює її двома руками і плаче, як дівчина. Комуніст і плаче. Голові сільради чомусь стало страшно, він ніколи не думав, що комуніст може, плакати, він біжить назад, забирає у сторожа Ганнину дитину, несе її додому, ясно собі не усвідомлюючи, що робить. На йому лиця немає, руки його дрижать, чого доброго може, упустити на землю дитину, і вона вб'ється. Ну, якраз. Нащо було йти повз криницю? Руки задрижали, дитина падає у криницю, а сам голова ховається у повітці...

Сю ніч сторожі не лягають спати, вони ходять під церквою, ідуть до сільради, ні словом не озиваючись один до другого. Говорити було ні про що. Денисенко був і поїхав знову, не сказавши нікому й слова, наче й не було його зовсім. Голова сільради завтра буде копати нову криницю, а ту засипле, бо там вода погана. Сторожі підрядились на цю роботу, вони добре зароблять, церковний сторож купить собі нові чоботи, а його приятель обов'язково придбає кожуха.

Роботу почали зранку. Копають нову криницю і цією ж землею засипають стару, де погана вода. Робота важка, посувається непомітно до вечора тільки половину криниці засипали, та коли б не сам голова, та й цього не зробили б. Він допомагав копати, робив за двох і не почував утоми, наче криниця йому потрібна зараз. Копали і вночі, сторожі матимуть за це добрий могорич, могорич буде, тільки прошу, візьміться жвавіше.

Та кінчати довелося не так то уже й швидко. Уранці все село бігло за кладовище до Ганниної могили. Горбатий Гриша був мертвий. Такий дивак, вийшов до Ганниної могили, ліг з нею рядом і вистрілив собі у голову.

От цього вже ніхто не міг зрозуміти, рішуче ніхто. Нехай плакав молодий Денисенко, не дивно, він любив Ганну змалечку, усе містечко знало, але Гриша, горбатий Гриша! Хіба каліка може, любити, ще чого вигадайте! Сміх один і тільки.

І сама Гришина смерть не змогла нікого переконати, що й каліка може, любити так само, як і всі люди. А в тім смішно з Гриші...

Смішно й попові, він навіть регочеться, аж сльози котиться йому з очей, коли бачить, як його жінка бере на руки Ганнину дитину і цілує її в лоб.

– Хе-хе, хлопчик гарний, повний і жвавий. Попадя не може, намилуватись ним, довго приглядається до дитини і каже попові:

– І очі й носик, – усе твоє!

Хм, твоє! Чого ж не його, хіба він узяв би собі дитину, коли б вона була не його.

– Забудь про це! – шепоче піп. – Про це забудь!

А містечко не могло забути другої Ганниної дитини. Адже ж, здається, було двоє, хіба сторожі збрехали, треба спитати їх, не можна забути цього, друга дитина була у голови сільради. І люди йдуть до криниці, де працюють сторожі. Ті присягаються, хрестяться, вони дитину віддали, вона й зараз у голови, нехай їх грім уб'є, коли неправда. Не ззіли ж вони, прости Господи, дитину, хліб поки що родить добре, не вашої там дитини.

– Ви нам зубів не заговорюйте! – кричать люди. – Де дитина? Може, ви помилились, може, була тільки одна дитина, то кажіть!

– Нехай помилились, – погоджуються сторожі і копають далі. – Нехай буде одна дитина, як хочете.

– Так би й давно! – кажуть люди і розходяться. Не будуть же вони стояти у сторожів над душею, нехай собі копають криницю.

Сторожі кінчають роботу. Увечері до них вийшов голова, глянув на засипану криницю, постояв трохи і мовчки пішов назад. Сторожі миють руки, пробують воду з нової криниці, курять і собі йдуть додому.

Уночі церковний сторож сидить сам. Курить тютюн і жде приятеля. Тоді ходить і знову сідає. Може, приятель стомився, спить, як убитий, а може, не вийде зовсім. Церковний сторож вийшов на вулицю і зупинився здивований. Він бачить приятеля, котрий іде до голови сільради, стукає у двері, двері прочиняють-

ся, у них зникає сторож. Чого йому там треба, він же ніколи туди не ходив, його й не кликали туди ніколи. А зараз пішов і довго не виходить.

Де там вийти, коли голова не пускає. Прийняв, наче родича свого або кума. Поставив пляшку горілки і миску сала. Угощайсь, скільки твоя душа хоче. І сторож угашається. Голова наливає, а він п'є, п'є багато, аж сльози йому котяться з очей.

– Дитину Ганнину я віддав у друге село, сестрі своїй! – позіхаючи каже голова. – Тільки про це ні пари з уст, нікому і церковному сторожеві ні слова. А вдосвіта на явсрі приб'єш цю дошку! – витягає з-під столу нову дошку. – І про це нікому й слова і церковному сторожеві, приб'єш так, щоб він і не бачив. Він же твою свиню колись убив, пам'ятаєш?

Ну, ясно, хто може, забути це? Сторож з сільради до смерти пам'ятатиме кривду, яку заподіяв йому церковний сторож. І після цього зустрічатись? Ніколи. А випити ще може. Вдячний. Добре, приб'є дошку, про дитину ні слова і церковному сторожеві плюне у вічі, коли той почне що питати.

– Ну, йди вже! – каже голова, замикаючи двері. – Тільки, щоб ніхто не бачив, коли прибиватимеш дошку...

Цілий день люди товпились під яві ром, ніхто не йшов на станцію. Станція не пропаде, вона з заліза і каменю, але що написано на дошці? Денисенкове прізвище, та на яку сатану воно? Ніхто не знає. На явора вилазили сміливці, сідали поверх дошки, сотий раз читаючи Денисенкове прізвище. Дехто сповіщав, що дошку прибито дебелим, новим гвіздком з круглою голівкою, не більше.

Минув день, і ніхто не зрозумів, нащо і до чого прибито на яворі дошку. Хтось подав думку зірвати дошку, або замазати її у дьогать, та розважніші радили про це й не говорити голосно. Не ясно? А коли це прізвище не покійника Денисенка, а його сина, комуніста? Він приїде вдруге, тоді що? Може, він буде головою сільради, все можливе. Ну, ясно, головою сільради можна бути, він комуніст і все там.

Справді, нехай їй біс цій дошці. Хто прибивав її, той нехай і сушить нею голову. Зараз вечір, і треба лягати, щоб виспатись на завтра...

Уперше приятелі не разом. Церковному сторожеві страшно самому під церквою, де понависали темні клени, він узяв калатало, ударив у нього, згук різко покотився під кленами й замовк. Сторіж кинув калатало. воно нагонить нудьгу на душу, здається, наче усе вимерло на світі, тільки калатало розбуджує мертвий спокій землі. До чорта калатало, церкви ніхто не вкраде.

Сторож іде до сільради, кличе приятеля, але той не озивається. До смерти не озветься, сидітиме мовчки. Що, врешті, він має з тією церковною мишею? Той гукає, зупиняється, запалює цигарку і тихо йде назад до церкви. Сторож з сільради ладен уже побітти за приятелем, зупинити його, поговорити з ним, мало хіба цікавого трапилось за цілий день. Може, б це й зробив сторож, уже накинув свитку на плечі, щоб іти, як у цей момент біля церкви щось загомоніло, озвався до когось церковний сторож, і знову гомін і сміх.

Може, то перехожі якісь або злодії, хочуть ограбувати церкву. Сторож з сільради став прислухатись. Він ніяк не може, розібрати, що саме говорив церковний сторож і до кого.

Та й там церковний сторож не одразу зрозумів, хто йому став серед дороги. Саме хотів піти в сторожку, як на його гукнули. Дві постаті зупинились у темряві і ждали.

Підійде, сторож зараз і підійде, він нічого не лякається, його не злякаєш.

– Не спиш, діду? – спитав один з двох.

Чого має спати сторож, на те він і сторож, щоб не спати.

– А ви хто будете? – став призиратись сторож до незнайомих.

Вони зареготали. їм чомусь смішно. Така росяна ніч, холодно, а їм смішно.

– А ви хто будете? – знову питає сторож і змовк.

Йому стало ніяково, а, може, й страшно. Він же не осліп і не спить. Ясно ж бачить перед собою молодого Денисенка і Ганниного чоловіка.

– Ніч холодна! – каже сторож. – Осінь скоро, да...

Він провалиться крізь землю, або утіче в сторожку. Молодий Денисенко і Ганнин чоловік. Сторож ступає крок назад, ховається у темряві і зникає в сторожці. На вулиці тільки засміялись.

Церковний сторож не може, заспокоїтись, йому треба з кимось поговорити, розказати про все, як було, коли б тут його приятель. І ходить церковний сторож по сторожці, розумом добираючи, чого мають приїхати Денисенко та Ганнин чоловік? Коли б тут його приятель.

Та той не забарився. Він увійшов у сторожку, сів на лаву, пильно приглядаючись до приятеля.

– З ким ти говорив? – нарешті, спитав він.

– З Денисенком...

– З Денисенком?

– І чоловік Ганнин з ним.

Сторож з сільради почав крутити цигарку. Це вже історія, не дарма приїхали вони обидва.

– А чого приїхали, не питав?

Ні, церковний сторож не питав, йому стало тоді страшно, він пішов у сторожку, а вони засміялись.

– А я спитав би! – тихо каже сторож з сільради. – Ну, як ти думаєш, чого вони приїхали?

Приятель хотів висловити свою думку, та в цю мить щось стукнуло у двері, кашлянуло, і в сторожку увійшов голова сільради. Був без шапки і блідий.

– Стережете? – кинув він, падаючи на лаву. – Ну й стережіть. Я тільки глянув, чи не спите. Дайте тютюну.

Йому дають тютюну і мовчать. їх дивує голова, чи він п'яний, а, може, з ним щось трапилось.

– Ви не спите, й добре! – наче зо сну каже голова сільради. – Моє діло служба, аби діло робив.

Його лице чим далі блідне, стає як крейда, цигарка падає з рук він уже кричить:

– Хто причепиться до мене, що я не роблю свого діла? Нехай вони глянуть, нехай глянуть у сільраду! Паперів не стало? Та хіба усе село не бачило, як їх розчавило колесом на станції? Усі бачили, й ви бачили, правда бачили?

Ну, да, сторожі були тоді на станції і бачили, як паровоз розчавив портфель з дуже важливими паперами. Там дуже важливі були папери, кажуть сторожі.

– Я і не боюсь! – кричить голова сільради. – Вони комуністи, але я їх не боюсь!

Нарешті, він змовкає, палить другу цигарку, щось наче думає, питає:

– Ви нікого не бачили на вулиці? Двох людей?

Бачили. Власне, тільки церковний сторож бачив, але не впізнав, що то за двоє.

– То з сусіднього села! – заспокоюється голова. – Ходили десь на заробітки. А справді, ти не впізнав їх?

– Святий хрест, що ні! – клянеться сторож. – Темно було!

– І не боюсь, нікого не боюсь, нехай він і комуніст! – роздумливо, наче сам до себе, говорить голова сільради. – От що, хлопці! – звертається уже до сторожів. – На яворі дошка, це значить, що ця вулиця буде Денисенкова, так щоб звали. Все може, бути. Коли він приїде, щоб сказали, що це його вулиця. Я його не боюсь, та все-таки він комуніст, своя людина, давно не був дома, ну, це ясно. А люди ж бачили, що паровоз розчавив мого портфеля. Не буду ж я голову свою класти під колесо замість портфеля, хе-хе...

Ще раз сміється сухо і моторошно голова сільради і виходить у двері.

Сторожі переглядаються між собою. Вони усе зрозуміли, їм стало жаль голову сільради. Він такий щедрий, за роботу біля криниці заплатив дуже багато. А зараз може, повіситись, або кого вбити. Такий страшний з лиця.

– Ходім! – каже сторож з сільради.

Підходять до явора, сторож з сільради довго дивиться угору, туди, де, дошка, хоче уже вилазити на дерево, але одразу передумує, витягає тютюн, подає його приятелеві.

– Давай закуримо. Це не наше діло. Їм більше треба.

– Кожний живе по-своєму! – погоджується церковний сторож так байдуже, наче з лиця свого згонить муху.

Вони курять, дивляться на зорі, кутаються у свитки, бо стає холодно.

Скоро осінь. На зиму церковний сторож думає собі купити кожуха з великим кудлатим коміром, а його приятель обов'язково матиме повстяки. У них можна сміливо вистояти цілу зимову ніч.

Вони ходять од церкви до сільради і назад.

Їм нікуди поспішати.

Туди й назад…

З ТОГО СВІТУ – ТІНІ В ЗАВУЛКАХ

Повість

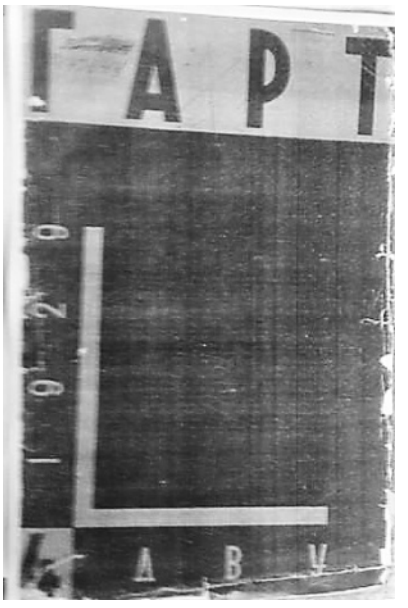

№ 4, 1929 р.

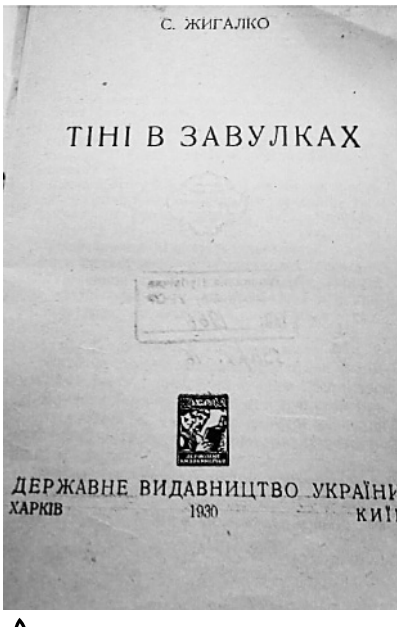

I

І такий вітер!

Ось уже два тижні, як він забирає хмари пилюки в степу, вривається з нею у місто, сліпить очі, вихоплюється на дахи, рве там покрівлю, кидаючи її униз, на голови переляканим прохожим.

Такого вітру ніхто у місті не зазнав зроду. Не зазнали його ні акцизний чиновник Бурулька, ні русява дружина його, Глафіра.

Особливо ця ніч. Наче змагаючись з околишньою темрявою, шторм реве, виє, з свистом б'є віконницями по шибках, розбиваючи їх на дрібні шкельця, голосить і гуде в осиротілому парку, з дзвоном ламаючи надвоє сухі акації.

Сумно й тривожно у місті.

Ніхто не зважується запалити огонь у кімнаті або вийти у шторм на вулицю. Все живе замкнулось дома на всі замки, з трепетом прислуховуючись до відгомону далекої канонади, що глухо вплітається в перерви між дужими поривами вітру...

Акцизний чиновник Бурулька причинив двері, наклав три защіпки, два рази повернув ключа в замку, все це уважно перевірив і, здригаючись у своїй шинельці, помацки дістав ліжка, сівши біля Глафіри. У кімнаті було темно, як у могилі, холодно й непривітно. По шибках била віконниця, будинок дрижав, у дворі протяжно й сумно вив собака.

Раптом щось пронизливо закричало на вулиці й змовкло. Глафіра простогнала. Бурулька крадькома підійшов до настінного годинника, помацавши стрілки, довідався, що було рівно година ночі.

– Хоч би ранок уже! – подумав він, сідаючи на ліжко.

Та в цю мить хтось підійшов до дверей, прислухавсь і тихо, наче до слаБого, постукав. Бурулька задрижав усім тілом.

У двері знову постукало, дужче, настирливо, раптом закалатало з усієї сили, налягло на двері, так що скрипнули завіси.

Глафіра схопила Бурульку за руку, щось зашепотіла, а в двері било вже чобітьми, чимось важким, нарешті, голосно крикнуло:

– Та відчиніть, Іване Йвановичу!

Бурулька навшпиньках підійшов до дверей і в замкову щілину спитав:

– Це ви, Кіндрате?

– Я. Пустіть на минутку!

Повернувсь два рази ключ, шкригнули три защіпки й у кімнату з свічкою увійшов двірник, сів біля столу, допитливо глянув на Бурульку.

– Ну, вдягайтесь, підемо!

– Як то, підемо? – разом скрикнули Бурулька й Глафіра. – Куди підемо?

В цю мить вітер ударив у вікно, розбилась шибка, погасла свічка.

– Усі робітники й злидарі зараз виходять з міста! – з темряви сказав двірник, – Завтра прийдуть більшовики і ми з ними. Лаштуйтесь, поки не пізно.

Бурульку наче громом вразило. Хвилину він мовчав, далі тихо й злякано промовив:

– Я не піду й дружина. Вони сюди не прийдуть, граф Зуботиченко у місті, чекає на допомогу... більшовики не діждуть захопити місто!

– Що ви кажете? – скрикнув двірник. – Графи нам не рівня, зараз підемо, поки не пізно, кажу вам...

– Ідіть самі! – рішуче одказав Бурулька. – Вам губити нічого...

– А вам є що? – зареготався двірник, простуючи до дверей. – Ваше діло, щоб не жалкували. Прощайте! Ой, жаліти будете!

Бурулька замкнув двері, поставив біля них стола й етажерку, затулив розбиту шибку подушкою і вже не сідав, а, щось роздумуючи, ходив по кімнаті, увесь час натикаючись на стільці, на ліжко, нарешті, стомлений упав біля Глафіри й заснув.

Уперше за ці два тривожні тижні йому приснився сон, але якийсь недоладний, гидкий, усе лізли йому в лице свинячі пики, дивились на нього своїми сивими очицями, нарешті, одна з них, найбільша, копнула його в лице і зареготалась. Бурулька помічає, що це не свиняча пика, а граф Зуботиченко.

– Графе! – скрикує Бурулька і прокидається...

Здивовано помічає, що вітер затих, зійшло сонце, і не чути стало канонади.

Тихо, щоб не розбудити Глафіри, Бурулька одімкнув двері, поспішаючи на вулицю дізнатись, чому настала така тиша.

Та на вулиці чекала його несподіванка...

Еге, Бурулька ніколи ще такого не бачив на власні очі, як це, що творилося зараз на вулиці. Десятки, сотні людей з пакунками, вузлами, чемоданами, дітьми, на звощиках і просто пішки, з криком «Більшовики йдуть!», безтямно, як лист осінній, мчались до вокзалу. Кожен намагавсь випередити другого, слабший падав на землю і його немилосердно топтали ногами. Жахом кривились лиця, очі горіли диким огнем, як то буває з волами, коли стрільнути на них з мисливських рушниць. Переляканий скот мчить куди попало, і горе тому, хто вийде наперейми: його зіб'ють з ніг, розтопчуть на смерть, криваве тіло його вдавлять у землю залізними ратицями...

Ось мчить дебелий піп з двома золотими чашами, волосся йому тріпається на плечах, лице червоне, очі вискочили з ямок. З розгону повалив він якусь дитину, що несла клітку з канаркою, і, наступивши її важким чоботом, зник у тумані. Поспішала за звощиком стара черниця; на милиці шкандибав сивий полковник; молода артистка з великим чемоданом ледве встигала бігти, щоб не впасти, та чийсь, потертий од довгого сидіння за канцелярським столом, лікоть штовхнув її в груди, артистка упала, і в цю ж мить її вкрили десятки швидких, неминучих ніг...

Бурулька помітив знайомого чиновника, що над усю свою чиновницьку силу ніс самовара і головку кравецької машини. Зустрівшись очима з Бурулькою, чи-

новник кинув самовара, знову схопив його і, вигукнувши – «Евакуйсь і рятуйсь, куди знаєш!» затерся в натовпі, наче вода його змила. В цей самий момент почувся пронизливий зойк. Величезна карета графа Зуботиченка, напхана подушками, дорогими кріслами й кошиками, врізалась в натовп, затовкала задні ряди, налетіла на чиновника з самоваром, все це брязнуло, закричало, і, коли Бурулька зрозумів, що трапилось убивство, карета графа Зуботиченка зникла за рогом. Тоді Бурулька здригнувся, підняв поли шинелі і помчав до себе в кімнату...

Боже мій! – кожна хвилина багато важить, а Глафіра лежить роздягнена до сорочки, прикладаючи до лоба вогку хусточку.

– Евакуймось! – несамовито скрикнув Бурулька. – Чорти тебе заберуть, евакуймось!

– Іване, що кажеш?

– Не до слів! Більшовики йдуть!

Коли б Глафірі до самого носа поставили цебер аміяку – вона б тільки скривилась, заморгала очима, чхнула і ніколи так швидко не схопилась, як почувши, що йдуть більшовики. Хустка з лоба полетіла в куток, Глафіра не в жарти стала лаштуватись до евакуації. Бурулька помагав одягти їй блузку, пальто, черевики, запинав хустку, крутячи Глафірою, як веретеном. Вона хотіла в дорогу узяти подушку, але Бурулька так дико вереснув, ніби й справді більшовики були уже десь близько, – Глафіра забула навіть хусточку до носа, хоч уже три тижні страждала на нежить...

На вулиці не було ні душі, крім розчавленої дитини, мертвого чиновника і його самовара з кравецькою машиною.

– Візьму машину! – сказала Глафіра.

– Евакуймось! – крикнув Бурулька, схопив Глафіру на оберемок, перекинув її собі на плечі і, наче з дровиною, побіг до станції...

Вокзал, завжди тихий й порожній, тепер уявляв величезний шумливий ломбард або контрактовий ярмарок. Гори подушок, меблі, самовари, грамофони, клітки з канарками – все це безладно валялось скрізь, де тільки можна було валятись. Ніхто цього не стеріг, люди стояли на рейках, галасували, вдивляючись за семафор. Якийсь панок у розбитому пенсне виліз на стовпа й, міцно ухопившись за ліхтаря, дзвінким голосом сповіщав, що йде поїзд.

Справді, до станції підходив ешелон. Десь далеко цокотіли кулемети. Над покиненим містом кружляв аероплян. За лісом часто, наче перевіряючи свій механізм, почала бити гармата...

Бурулька, діставшись вокзала, поставив на ноги Глафіру і, протискаючись з нею між людьми, натоптав комусь ногу і, не вибачаючись, зараз же причавив чиюсь маленьку ніжку у лакованому черевичку. Та ніхто на це не звертав ніякої уваги. Закон увічливосте уже не грав ніякої ролі. І де там «закони», коли якийсь піп, протискаючись наперед, лаяв на чім світ стоїть, не підбираючи слів, якусь стару бариню; де тут «закон», коли разом з Бурулькою товпились купці, чиновники, полковники, сам граф Зуботиченко і ті, що самі нікому не «тикали», і їм ніхто не насмілювавсь «тикати»...

Нарешті, з громом і свистом поїзд минув семафора, застрибав на стрілках і вже хотів промчати повз станцію, не зупиняючись ні на хвилину, як проти нього вийшов піп з хрестом, став між рейками, піднявши руки.

Поїзд зашипів і зупинився. З вагонів визирнули перелякані жіночі голови у солдатських картузах і шапках.

Це була маленька частина з жіночого Батальйону Смерти, яка встигла прорватись крізь передні ряди більшовиків і мчала поїздом світ за очі, аби тільки не підставляти голів своїх під гострі кулі. Це була купка тих вояків, що Керенський, за браком мужчин сміливців, набрав з вулиць, з вертепів розпусти й, одягнувши у солдатські мундири, випустив проти більшовиків. Вони тепер утікали з фронту, як миші, і коли б не піп на колії, далеко були б у степах, кинули б там поїзд, щоб знову заповнити собою темні перевулки й будинки розпусти. Перелякані й здивовані, визирали вони з вагонів, а люди, захопивши свої речі, як з огню посунули до поїзда, але перший сміливець, якому пощастило кинути свого чемодана у вагона, посунувся під колеса, оглушений прикладом з рушниці. Видно, Батальйон Смерти не мав охоти перевантажувати і так повних вагонів.

– Ви так? – хтось дико вереснув, кинувши у вагона клітку з дохлою канаркою. – Ви, значить, так?

Зчинився страшенний гамір. Люди штурмом полізли на вагони, та з паровоза метнувсь білий прапор, і все стихло. Командир ешелону, він же й машиніст, висока огрядна жінка у галіфе, гукнула:

– Брати, не затримуйте! Місця вам немає! Не затримуйте, ми ж вас захищаємо!

Який мент, усього одну мить стояла німа тиша, нарешті, з сотні хрипких уст вихопились прокляття, що перейшли згодом у дикий рев.

– А, захищаєте!

– Вам є, а ми без місця! – і як один, хто з чим був, озвіріло кинулись у вагони. Звідти почулись нерішучі постріли, хтось крикнув, що кине бомбу.

– Значить, так? За мною ж, браття! – войовничо зарепетував Бурулька, схопив Глафіру за руку і, піднявши чиюсь етажерку, як лев посунув на вагона.

За ним, озброївшись самоварами, подушками, ридикюлями, забувши все на світі, посунули інші люди, не в жарти почали лупити по чому попало вояків з Батальйону Смерти. Бурулька з Глафірою, збиті з ніг, попадали на землю, ледве устигли підлізти під вагона, звідти шукаючи собі вільного місця, щоб вискочити...

А біля вагонів стояла метушня, кричали хто як і скільки міг.

– Брати!

– Ми покажемо братів!

– Фронт загадили!

– Проститутки!

– Бабйо проклятуще! – несамовито верещала поважна дама, влучаючи своїм ридикюлем по лиці молоду дівчину у солдатському мундирі.

– Шлюхи, геть з дороги!

Два старі попи, улаштувавшись на буфері, чомусь держали дівчину з Батальйону Смерти, розриваючи сорочку їй на грудях...

Біля одного гальма за вільне місце стявся чиновник з молодим ксьондзом. Войовничий газард дійшов до краю, вони схопили один одного за груди, гойднулись і обидва попадали під колеса. На їхньому місці зараз же примостився якийсь полковник, на випадок вихопивши револьвера...

З галасом, наче гуни, тиснулись переможці у вагони, сідали, де тільки можна було сідати, улаштовувались зверху на вагонах, як дома, все ще переслідуючи своїх ворогів...

Особливо жорстока баталія розгорнулась на паровозі. Машиніст, схопивши жіночими руками своїми залізну кочергу, ворочала нею наліво й направо, била черепи сміливцям, що хмарою лізли на паровоза. Якийсь панок зігнувся під кочергою, змахнув руками й умер. А жінка у галіфе невтомно ворочала кочергою, наче косила, і страшно було на неї глянути...

Бурулька в цей час бігав з Глафірою біля вагонів і ніяк не міг знайти вільного місця. Уже вкралась жорстока думка, що всі поїдуть, один він з Глафірою зостанеться тут, на вокзалі, щоб спокутувати чужі гріхи. Думка про більшовиків підганяла його гірше різок, коли ними бити по голих литках, він уже ладен був вчинити злочин, аби тільки такий трапився.

І от він опинився біля паровоза.

Одразу помітивши, що кочерга розмахувала тільки у три боки, він виліз на паровоза за спиною машиністові, витяг складеного ножа і, по-кошачому стрибнувши, з усієї сили по саму рукоять загородив ножа між лопатки. Кров бризнула йому в лице, але він не помічав нічого, схопив Глафіру за руку й, звівши її на паровоза, примостився з нею біля самого гудка і тільки тоді набрав у долоню чужої крови з лиця свого...

Згодом ешелоном заволоділи емігранти. Скрізь, на кожному гвинтику сиділи вони, як кажани, з трепетом чекаючи, коли рушить поїзд. Та він не рушав.

– Поганяй! – крикнули з заднього вагона.

Але нікому було «поганяти». Машиніст, увесь закривавлений, лежав на рейках, а його помічник, молода дівчина, давно утекла за станцію, скинувши з себе солдатського мундира й шапку.

На щастя, ще не вмер інженер з розбитим лобом. Змагаючись за якогось цвяха з попом, він ударивсь головою об ріжок вагона і замість зомліти, обома руками схопився за цвяха і висів тепер, наче шибеник, чекаючи, коли рушить поїзд. Почувши, що машиніста вбито, він одірвався з цвяха, став на паровоза й пустив пару. Цю мить десь зовсім близько сипнуло з кулеметів, густо загрюкала гармата, біля семафора з'явились верхівці, над містом аероплян кинув бомбу, сколихнувши страшним вибухом небо і землю.

Та ешелон уже мчав од станції. Інженер з розбитим лобом так щиро став пускати пару у золотники, що тільки курява вставала за поїздом, а колеса, стрибаючи, як м'ячі, не встигали торкнутись рейок...

Люди на вагонах міцно держали один одного, щоб не зірватись, їм не хватало, чим дихати, справжня буря била в лице, а з буферів уже почали падати нещасливці, капали вони на землю, як вода з умивальника, на кожній верстві залишаючи покалічену жертву.

Бурулька схилився лицем Глафірі на коліна, його почало нудити, лице зблідло, щось прошепотіли його сині уста, і він зомлів...

А поїзд мчав, наче од чуми, і вже не страшно було, що йому наперейми з-за лісу вискочив загін кінноти...

II

Очутившись, Бурулька спершу обмацав себе і, упевнившись, що ще живий і Глафіра біля нього, став добирати, чому кричав увесь ешелон.

Поїзд стояв серед степу, спереду, куди мчались рейки, синів густий сосновий

ліс. А люди галасували, збігались до паровоза, вимагаючи од інженера точної відповіді, чому він зупинився отут, у степу, де більшовики можуть їх половити, як курей, голими руками.

– Води немає! – десятий раз казав інженер. – Водомір показує нуль.

– Сам ти нуль! – кричали на нього. – Чому став, питаємо?

– Я не поїду! Води немає!

– Їдеш? – люто гукнули йому, лаштуючись розірвати його на шматки.

– Води ж немає! – жалібно й востаннє вереснув інженер, бо схопили його на кулаки, викинули його з паровоза під одкос, там він ударивсь об камінь, ліг, щоб більше не вставати...

Виявилось, що води в паровозі не було. Тепер ясно стало усім, поїзд не рушить з місця і головне, ніхто не знав, що це за степ, скільки проїхали верстов, може, там у лісі повно більшовиків, а може, вони уже йдуть сюди, несуть помсту й зненависть і проллють кров як воду. Дехто з страху зомлів, кілька чиновників панічно почали бігти просто у степ, але вискочивши на сусідню могилу, зупинялись і знову бігли назад, показуючи кудись руками. Там, наче хмара, щось повзло при землі, воно наближалося якраз до залізниці, ворушилося, помітно виростаючи у розмірі.

– Більшовики! – скрикнув Бурулька, пригортаючи до себе Глафіру.

Ешелон заворушився у безладді. Полковники зривали з себе погони й хрести, попи скидали ряси, обрізаючи ножами волосся; барині й баришні мазали сажею з паровоза собі лиця, рвали на собі одежу; чиновники топтали свої картузи з кокардами. Кожен хотів одразу стати старцем, знівеченим, бо знав, що тільки зневаженим і покривдженим подають більшовики свою руку. Бурулька глянув на Глафіру, на себе і, помітивши, що вони обоє й так подібні до двірників, прошепотів:

– Скажемо, що ми більшовики. Не забудь, Глафіро.

Граф Зуботиченко, згубивши свого бриля, метавсь з якоюсь скринькою, клав її під колеса, знову брав звідти, хотів закопати у вугіль на паровозі, але передумавши, підійшов до Бурульки.

– Швидко сховай!

Бурулька сховав скриньку за пазуху, вклонився графові і знову глянув у степ, куди дивились усі емігранти.

Там хмара більшала, сунулась вона невблаганно й грізно, наче смерть. Ешелон притих. Хтось зідхнув і чути було зідхання од паровоза до заднього вагону. Робилось моторошно. Два попи стояли без ряс під вагоном на колінях і молились. Бурульці ломились коліна, він сів на землю, нашіптуючи Глафірі, щоб. казала вона у скрутну хвилину, що вони давно більшовики і крапка. Нарешті, він протер очі і на всі легені крикнув:

– То вівці!

Справді, то була величезна отара овець. Цікавий чабан підгонив свою отару, аби довідатись, чому серед степу став поїзд. Та близько до вагонів йому не довелось підійти. Люди самі сипнули до нього з радісними вигуками, знімаючи руки до неба, наче уздрівши месію.

– Вівчарику наш!

– Наша утіхо!

Обступили чабана, сміялись, плакали, якась дама полізла до чабана з поцілунками, а старий піп, наче зійшовши з глузду, узявся в боки і, пританцьовуючи, став виспівувати: «ой, чабане, чабаноньку, чи ти любиш дівчиноньку».

Останнім до гурту підійшов граф Зуботиченко, одвів чабана в бік, строго спитавши:

– Нам треба зустріти більшовиків. Вони давно тут?

– Ні, тут немає ніяких більшовиків. Чабан і не чув таких. Взагалі тут самі німці.

– Німці? – неймовірно скрикнув граф. – Як то, німці?

– Ну да, німці. Отам, за лісом, їхній кордон.

Граф витер рукавом спітніле лице своє і кашлянув. Одразу виріс він на цілий метр, розправивши плечі. Подав чабанові золотого червінця, щоб вибрав йому найкращого барана однолітка і приніс до вагону...

Поки чабан гонився за бараном, ешелон уже знав, що кордон близько, треба негайно брати речі і йти до лісу. Одразу почулись веселі вигуки, жарти, попи повлазили у свої ряси, а Бурулька, обнявши Глафіру за талію, показував їй на ліс, назвавши те місце «обітованою землею». Глафіра дивилась йому на кінчик пальця, тоді тихо промовила:

– Аби ти знав, як я їсти хочу!

– Їсти? – засміявся Бурулька. – Скоро у молоці плавати будемо! – і змовк, похиливши голову.

Може, уперше згадав, що їсти нема чого, не було у них ні шеляга, ні теплої одежини, щоб укрити своє нужденне тіло. Може, ще що подумав би, та граф Зуботиченко спитав, чи часом не згубилась скринька.

Ось вона і – прошу – Бурулька вмре, а скриньки не згубить, він служив змалечку і закони знає.

– Ти, брат, молодця! – сказав граф. – У тебе, бачу, речей ніяких – не візьмеш, часом, моє що піднести? Хе-хе, ти, брат, не сумуй, більшовик нас уже не візьме, а заживемо, курвого сина, га? Як ти думаєш? – і, помітивши на лиці в Бурульки рішучу згоду пожити «до курвого сина», закінчив: – так іди, візьмеш дещо і дружина твоя.

Ну, до діла!

Коли останній емігрант покинув поїзд, – сонце котилось за ліс, у степу війнув вітер, на могилі, зігнувшись на патерицю, стояв чабан, кудись пильно вдивляючись своїми гострими, чабанськими очима...

А емігранти йшли до лісу, витягнувшись у довгу лінію під високим насипом залізниці...

Особливо важко стало, коли ступили у пісок, що вів просто до лісу. Він був як море глибокий, жадної билини не росло на його жовтій поверхні. Скільки не топтали його емігранти, сліду за собою не залишали, наче у воді, було важко витягати ноги, робили маленькі кроки, здавалося, ніхто ніколи не дійде до лісу.

Та не зупинялись ні на мить, хоч були стомлені, піт заливав очі, кров дзвінко била у скроні, лиця напружувались, наче хотіли лопнути.

Нарешті, таки передні ряди перемогли пісок і ступили в ліс. Почулись легкі зідхання, дехто зупинявся витерти піт з лиця і знову йшов, не вважаючи на страшну втому...

Позаду всіх, все ще бовтаючись у піску, сунув Бурулька й Глафіра з графови-

ми речами. Глафіра несла самовара і крісло з золотими китицями, а Бурульчина спина гнулась під молодим баранчиком і ящиком з білизною, а на шиї гойдався кошик з пляшками вина.

– Ти чула? – одсапуючись казав Бурулька. – Назвав братом! Закинь ноги за шию...

Глафіра не глуха і чула, як граф Зуботиченко назвав його братом. Вона закидала неспокійні баранячі ноги Бурульці за шию і йшла мовчки.

– Граф поможе, службу знайти, він добрий. Ти як думаєш?

Та Глафіра нічого не могла думати. Просто упала з самоваром і кріслом у пісок, одкинула руки і застогнала. Була до краю знеможена, голодна ось уже два дні, у горлі їй посохло, серце ледве билося в грудях.

Бурулька злякано дививсь їй у посіріле лице, безпорадно жував губами, але не кидав барана й ящика на землю, бо добре знав, що вже не скине тоді собі на плечі.

– Пляшку розбий, там вино! – прошепотіла Глафіра. – Хоч крапельку...

– Боже нас хорони! – скрикнув Бурулька. Він просто не уявляв, як то можна розбити пляшку графового вина, аби урятувати Глафіру. – Ну, полеж трохи й підемо. Ну, вставай, мені теж не мед п'ється, а йду, не падаю...

І знову йдуть, ледве плутаючи ногами.

Глафірі здавалось, ніби вона йде дуже довго, цілий вік і ніколи не дійде до лісу, хоч було туди зовсім близько. Голова їй похилилась, з очей сипались сльози, нарешті, вона упала в пісок і стулила очі. Бурулька подумав, що вона зомліла, але, приклавши ухо їй до уст, почув звідти страшну річ.

– Хоч би вже більшовики! – промовила Глафіра.

– Що ти кажеш? – скрикнув переляканий Бурулька. – Ну, зводься, підемо!

Вона не ворушилась. Лежала так довго, а над нею стояв Бурулька все нижче нахиляючи спину. Згодом Глафіра звелась, але твердо заявила, що краще вмре, а не понесе самовара і крісла. Не буде мучити себе графовим дрантям і точка.

– Ш-ш! –озирнувся Бурулька, – Мовчи, він же граф!

Глафіра поставила на своєму. Піде, але не понесе самовара. Коли Бурулька дужий, нехай візьме собі на спину ще й графа.

Перевтома, безпорадність і нудьга надали їй почуття зневаги до всього, нехай то самовар і крісло буде князеве або цареве...

Довелось Бурульці узяти самовара й крісло з золотими китицями. Отак навантажившись, він, наче равлик, посунувся у ліс, почуваючи, як останній дух йому випирало, коліна тріщали, серце намагалось горлом вискочити на волю, може, б і вмер Бурулька, та обов'язок перед графом держав його поки що на ногах. Глафіра ішла за ним, приказуючи:

– Може, б і граф виліз на тебе?

– Глафіро, не говори! Хіба ти хочеш, щоб нас убили більшовики? Мовчи, Глафіро...

Вона змовкла, помітивши, як слід за ним зрошувався кривавим потом...

Згодом підійшли до всіх емігрантів, що когось ждали серед галявини. Бурулька, як був, так і повалився на землю. Баранчик мекнув, а він зомлів. Глафіра похапцем стала відвантажувати Бурульку, наче верблюда, від ящика, самовара, кошика з вином і крісла з золотими китицями...

В цей час з гущавини наче виросли два німецьких салдати з прикордонної варти, підійшли до емігрантів і не стримуючи свого сміху – сказали:

– Die Russen sind gewundernswerte Leiite sie sind ge – wohnt in Not zu leben!

«Росіяни» й собі реготались, хтось сказав німцям – «тут морген», тоді солдати, на диво усім емігрантам промовили, по російському:

– Когда же большевікі прекратят чистіть Росію, ілі ви послєдніе? – і знову зареготались.

Може, б довго ще жартували німці, та вийшов до них граф Зуботиченко, щось довго говорив з ними і, коли зникли вони у лісі, граф сказав емігрантам, що завтра вранці емігрантів переведуть на той бік кордону, а зараз спокійно можна лаштуватись до ночі, більшовиків тут ніколи не було й не буде і т. д., і т. д.

– Вітаю вас із спасінням! – закінчив граф, простуючи до високої сосни, де кілька полковників і попів розпалювали багаття для графа...

III

Убившися в силу, Бурулька з Глафірою почали частинами зносити графові речі під велику сосну. Помітивши крісло, граф задоволено повалився у нього, розповідаючи полковникам та попам якусь дуже веселу пригоду, бо вони качались з реготу, хапаючись за груди.

Коли Бурулька приніс баранчика, крик радости вихопився у графа.

– Ріжте його, смажте, щоб курява вставала! – сам узяв баранчика за роги і, розгойдавши, з усієї сили ударив ним об сосну.

На мертвого баранчика кинувся піп з ножем, оббілував його, як справжній різник, тоді узявся закривавленими руками в боки й зареготався.

– А тобі велика дяка, ти, бачу, не пропадеш! – сказав граф Бурульці, одрізав шматок барана, настромив на шпичку і почав смажити...

Бурулька з Глафірою постояв трохи, хотів щось сказати, але, махнувши рукою, пішов од огню. Вони посіли у темряві під кущем, Глафіра заснула, а Бурулька накривши її шинелею, став ходити між купками емігрантів, що лаштувались спати. Коли пробирало холодом, він підходив до вогню грітись. Але зупинившись раз біля одного гурту, Бурулька ледве стримався, щоб не заплакати. Це була одна родина. Кругом лежали вузли, вузолки, вузлики, вузолочки, чемодани й пищав маленький самовар. Помітивши Бурульку, пані сказала своєму чоловікові:

– Дивись на речі! – і ще щось додала по-французькому.

Бурульці сльози навернулись на очі, та все ж зміг він одійти в темряву, уже не підходив грітись, сів біля сонної Глафіри й зідхнув...

Поки табір засипав, біля графового багаття саме починався бенкет. Бурульці видно було, що там робилось. Граф сидів у кріслі, біля ніг його на колінях стояли попи й полковники і просто з пляшок пили вино. Видно, були вже усі п'яні, не могли звестись на ноги, лазили по землі, падали, щось кричали, комусь погрожували пляшками. Чув носом Бурулька, як звідти густо несло горілим м'ясом.

Глафіра прокинулась, звела голову тихо мовивши:

– Хоч би що їсти! – і знову впала головою на землю.

Бурульку наче хто окропом линув.

– Зараз! – сказав він, скинув картуза і, рішуче підбігши до графового крісла, зупинився, як укопаний.

– А, це ти! – вигукнув граф. – Ти, брат, герой. Це герой у мене! – звернувся до своїх гостей, що лежали біля огню, носами риючи землю.

Були п'яні, як звощики. Кругом валялись пляшки, шматки горілої баранини були й у вогні, на траві, один полковник держав цілу баранячу ногу, комусь погрожував нею, вимахуючи нею, наче шаблею. Сам граф ледве сидів на краєчку крісла, волосся звисло йому на очі, руки й одежа замащені кров'ю й м'ясом баранячими, був дуже схожий на дикуна, що справляє свій бенкет кривавий над трупом свого полоненого...

– Може, є що їсти у вас, графе? – несміливо заявив Бурулька.

– Їсти? Як то, їсти? – щиро здивувався граф. – Не хлібом живий чоловік буде, а духом божим. Ти чув... – хотів щось сказати, та вискочив з крісла і коли б не Бурулька, опинився б в огні.

Бурулька зручно підхопив графа, помістив у кріслі і вже хотів схопити шматок баранини й бігти звідци, простяг був уже руку, але граф помітив його намір, схопив його за коміра, крикнувши на все горло:

– Е, так ти, бачу, сам більшовик. Ану, перехрестись, невіро!

Бурулька поки христився – графова рука все глибше сунулась йому за коміра. Утікати уже було не сила, хіба що рвонутись, кинути графа в огонь, самому полетіти разом з ним і тільки тоді буде можливість спекатись залізних рук графових.

Раптом граф дико зареготався, щось пригадавши.

– Отець Никий, починає молебствіє, а ти дякуй! – труснув Бурульку.

Отець Никий, розмахуючи ногою в повітрі, хрипко почав:

... Спасі-і госпо-о-о-о-оді

Люді тво-о-я...

За ним гули полковники:

... і благослові достояніе тво-є...

Граф не зводив очей з Бурульки і, помітивши, що тому уста були мертві, труснув ним, наче грушею.

... Победи- и, благоверному

Імператору нашему...–

дико заспівав Бурулька й раптом змовк.

– Забув, як царя звуть?

– Його ж величність убито! – промовив Бурулька і зразу обомлів.

Граф несамовито вчепився йому в волосся обома жменями, повернув йому лице до себе й плюнув в очі.

– Ще хочеш? На!

Бурулька не втирався, тільки злякано водив очима: як би вискочити з пастки. А граф наче був збожеволів. Заплювавши усе Бурульчине лице, сказав:

– Я вам не раз плював, чуєш, хаме? – і все ще не випускаючи руки з волосся, другою рукою витяг знайому Бурульці скриньку, надавив на неї пальцем, кришка одскочила, а з середини щось блиснуло, наче сльози. Ти бачиш?

– Бачу графе.

– Що ти бачиш, хаме?

– Діяманти...

Справді, скринька була повна діямантів, що одсвідчували своїм таємним світом, наче зорі.

– Плюну просто в око – матимеш камінчика. Згода? – тихо прошепотів граф уже шукаючи вразливого місця у Бурульчиному оці.

– Плюйте, графе!

Два рази, з непереможною насолодою плюнув граф йому в лице, а Бурулька, наче нічого й не трапилось, сховав собі два діяманти.

– Плюньте ще, хоч разочок!

– Ні, дудки, скоте, марш звідци! – хотів пхнути Бурульку ногою, але сам не втримався і як опука поваливсь на землю...

Бурулька зірвавсь, наче з гілляки, підбіг до сонної Глафіри, ліг біля неї і, намацавши в кишені камінчики, хрипко засміявся...

IV

Не зовсім ще благословилось на світ, а вже всі емігранти були на ногах, лаштуючись в дорогу. Три німецьких салдати з офіцером поставили емігрантів у чергу, підрахували їх, наче овець, і довга лінія людей посунулась у гущавину, ламаючи сухі гілки, вийшла з лісу зупинившись перед комендатурою кордонної охорони.

Маленький цегляний будиночок з радіощоглою, поблизу касарня для солдатів – оце й уся була охорона вузенької смужки землі, що зветься кордоном.

Тут же гули три автомобілі з кулеметами біля шоферів...

Кожен емігрант мусив по-одинці заходити до комендантської, там з'ясовували його походження, обшукували, перевіряли паспорти, робили відтиски пальців, наче каторжникам. Німецька «охранка» спостерегла, що між емігрантами раніш проходили через кордон і комуністи, та це було далеко раніше, як усі недобитки білогвардійщини й старого режиму нагрянули на кордони, шукаючи захисту, й кордонна охорона просто не встигала проробити перевірки. І взагалі тоді було більше князів, царевих родичів, їх не зручно, но треба було питати, де родився і що робив до всесвітньої війни. Тепер пішла риба дрібніша і рідко коли з'явиться який граф дивак, а все купці, дворяни, попи й інші чиновники, що лякались більшовиків, хоч змалку тремтіли й перед російським князем і утікали за кордон за інерцією, як риба іде з моря на нерест високо у прісні річки. З ними німецька охорона так само церемонилась, як і з своїми салдатами...

Якось вийшло так, що Бурулька з Глафірою став першим у черзі, зупинившись проти дверей до комендантської. І його подиву не було кінця й краю, коли граф Зуботиченко, усі попи й полковники гуртом зайшли до комендантської, побули там яких десять хвилин і знову вийшли, та не стали до черги, а влізли в автомобілі й поїхали. Зробили це мовчки, ніхто з них не вклонився на прощання землякам своїм. Правда, граф Зуботиченко, помітивши Бурульку, погрозив йому пальцем, зробивши на устах щось подібне до посмішки, але це вийшло так, наче з-за хмари виглянуло сонце й одразу сховалось до вечора... Нарешті, прийшла черга до Бурульки. Він похапцем перехрестився, глянув на Глафіру й прочинив двері. Сивий комендант, глянув на нього з – під окулярів, прочитав паспорта, тоді склав руки на столі і, не спускаючи очей з Бурульки, спитав:

– Ваші політичні переконання? Як дивитесь на комуністів?

Такого запитання не сподівався Бурулька. Його одразу кинуло в піт. Політичні переконання... власне, переконаннів у його зовсім не було ніяких, а на комуністів дивився дуже просто, бо комуністи й більшовики це все одно.

Більшовиків Бурулька лякався так само, як дитина лякається цигана.

Він довго думав, як висловитись більш точно й красно, переступав з ноги на ногу, нарешті, глибоко зідхнувши, з одчаєм відповів:

– Комуністів поїв би, а переконання мої тверді в політиці, ваше благородіє.

Комендант посміхнувся, віддав паспорта і, не робивши відтисків з Бурульчиних пальців, махнув рукою.

Увесь мокрий, наче з лазні, вийшов Бурулька, дорогою шепнув Глафірі, щоб нічого не лякалась, сів на каміня, одкривши на вітер груди. Коли вийшла Глафіра, вони одійшли в бік, прослали шинелю, потиху розмовляючи...

Так-то. Бурулька радий, як дитина. Житиме в Берліні, вивчить німецьку мову і буде говорити нею, як дома. Головне, ніколи вже не доведеться утікати од більшовиків, вони обоє постаріють, питимуть пиво, а там умруть. Як цікаво склалось: були в Росії, більшовики гнались за ними, могли б убити, а тепер спокійно житимуть у Берліні. Бурулька аж посміхнувся на радощах...

Глафіра слухала мовчки. Коли він змовк, поволі, переконуюче доводила, що ця країна чужа їм, наче мачуха, це раз. Друге, – у них ні шеляга, голі вони, як турецький святий, а мови цієї ніколи не розберуть, це два. Три й чотири, – немає у них грошей...

– Грошей? – здивувався Бурулька, добуваючи щось у кишені. – Хіба це не гроші? – поклав на долоню два діяманти. – Це гроші і неабиякі гроші!

Глафіра переможе, но змовкла. Ну, ясно, це ціле багатство, оці камінчики.

Коли ж Бурулька розповів, як йому дістались діяманти, вона посміхнулась, похитала головою, докоривши його, чому він не схотів, щоб Плюнули йому ще разів хоч п'ять, од цього він би не вмер і око не вискочить з-під лоба.

– Просив, та не хоче... і разу більше не схотів плюнути! – реготався Бурулька.

Тепер тільки в Берлін і точка. Бурулька серцем чує радість і щастя. Та серце його, наче навмисне зрадило...

Емігрантів збили в один гурт, офіцер зробив коротеньку промову, з чого Бурулька зрозумів, що за встановленим порядком емігранти мусять перейти карантин, їхню одежу продезинфекціонують і тоді, кому куди краще.

Крик обурення був відповіддю на промову. Емігранти захвилювались, вони ніколи не сподівались, щоб цивілізована країна могла допустити таку наругу над тими людьми, що ледве з самими душами урятувались од більшовиків. Почулися прокляття. Часом не за звощиків їх приймають?

Більше од усіх хвилювався Бурулька. І де та правда, коли попи, полковники, граф Зуботиченко, якийсь там нещасний граф, поїхав на автомобілі, може, він слабий, чому він обминув карантин і дезинфекцію? Та тут, може, не карантин, а принцип, де та правда, питається? – докопувався правди Бурулька.

І «правда» вийшла просто з касарні, перетворившись у групу солдатів з рушницями на плечах. Вони оточили емігрантів, офіцер став спереду і за ним мовчки й покірно посунула валка емігрантів у степ, де в долині стояло два великих, білих будинки...

У процесі ходьби кожному поволі западало на розум, що, може, й краще пройти карантин і вже цілком здоровим почати нове життя у чужій країні. Разом з тим вони спочинуть й обміркують, куди краще податися, до якого міста їхати.

– Це дуже добре й розумно! – доводив Бурулька Глафірі. – Ми спочинемо, протруять нашу одежу, дійсно, тільки дивуватись, яка культурна країна...

І не зчулись, як дістались білих будинків у долині, офіцер наказав зупинитись і не галасувати...

Будинок од будинка стояв за сто кроків. Кожного з них було обведено у три ряди колючим дротом.

Дехто з емігрантів зідхнув, хтось хотів подати свій голос, але тільки розкрив рота, бо офіцер щось крикнув солдатам, вони зробили «на караул», з крайнього будинка вийшов чоловік у циліндрі, строго заявивши, що жінки й діти підуть у крайній будинок, мужчини до свого, це закон, і ніхто не сміє його порушувати.

Серед емігрантів почувся був глухий гомін і враз притих, бо чоловік у циліндрі сердито на всіх глянув, щось шепнувши офіцерові.

Жінки з дітьми пішли до свого будинка, а мужчини мусили були знову стати до черги, бо перед тим, як увійти до будинка, треба було кожному зайти до маленької комірки, де агенти обшукували емігранта, забирали різні коштовності, гроші, персні, годинники, книжки й інші золоті речі. Все це поверталось власникові тоді, як він виходив з карантину на волю.

Довідавшись про це, Бурулька поклав діяманти під язик, спокійно увійшов на обшук, байдуже позираючи на агентів і на столики, де вже лежала книжка й перстень якогось емігранта. Його похапцем обшукали, тоді налили склянку якогось питва, але Бурулька рішуче похитав головою, – він не п'є. І раптом йому ясно сказали, що кожен емігрант мусить випити ліків, аби приготувати шлунок свій до умов карантину. Бурулька перехилив склянку, хотів проковтнути, та горлові м'язи скорчились од нестерпимо смердючого питва, виплюнувши разом з ним два діяманти. Їх спокійно поклали на стіл, записали, дали Бурульці квитанцію і прочинили перед ним двері, що просто вели до карантину.

Бурулька зробив два кроки вперед, стулив очі й коли розплющив їх мимоволі поточився назад, ледве стримавшись, щоб не скрикнути...

Місце, куди ступив Бурулька, уявляло величезний барак з маленькими заґратованими віконцями, кудою продиралося сіре світло, од чого у бараці був вічний присмерк. Під стінами були високі помости для спання, де, крім соломи, Бурулька помітив у кутку кількох людей, що нерухомо лежали, наче мертві. Посеред бараку стояло відро, щоб плювати, віник і діжка з водою.

Це й був той карантин, де емігранти спочивають, їхню одежу дезинфекціонують, тоді вони здорові їдуть звідци, куди кому краще, уже не лякаючись більшовиків...

Бурулька не зважувавсь сам рушити з місця і тільки тоді, як інші емігранти почали розташовуватись на помостах, став вибирати й собі місце.

Та скрізь було темно й вогко, давня солома одгонила попередніми «мешканцями», видно, її ніколи не зміняли новою, бо скрізь валялись онучі, клаптики з одежі, недопалки цигарок, поламані гребінці й ґудзики з царським орлом. Не знайшовши кращого місця, Бурулька прослав шинелю біля невідомих сонних людей, ліг і замислився...

Він просто нічого не міг зрозуміти. Знав тільки, що він у вогкому, темному бараці, біля дверей стоїть солдат з рушницею і не пускає вийти, щоб хоч трохи вхопити свіжого повітря. Особливо його непокоїли ці сонні люди. А, може, вони мертві й гниють. Він звівся на лікоть, довго вдивлявсь у свого сусіду, замотаного у гниле дрантя, нарешті, насміливсь торкнути його віхтем соломи.

З лахміття визирнуло якесь обличчя в кудлатій бороді, повело гарячими очима і наче щось подумавши, крикнуло:

– Не лізь, уб'ю! – але не сховався знову невідомий у своє лахміття, сів на соломі, пригладив волосся на голові, жалібно спитавши: – у тебе хліб є? Дай мені їсти...

Бурулька розвів руками і похитав головою. Він сам голодний, хліба не бачив ось уже два дні.

– Я віддам хліб, я хліб віддам! – говорив невідомий, підсовуючись до Бурульки. – Коли виживу гори хліба дам тобі.

Бурулька знову запевнив, що хліба немає, спитавши невідомого, як його на прізвище і чи давно він у барані.

– Тут два тижні, здається вмру. Я Шванський, завод Шванського, чув?

– Умрете? – скрикнув Бурулька. – Як то, умрете? Ви ж емігрант, вас мусять лікувати.

– Дурень! – безнадійно махнув рукою Шванський, накидав на себе гниле лахміття, ліг і застогнав...

Скоро заґратовані вікна зовсім потемніли, надворі був вечір, а в бараці стояла чорна ніч. Біля дверей солдат засвітив свічку, од чого у бараці стало моторошно. Свічка, здавалась, була десь дуже далеко, солдат біля неї скидався на відьму, що шепоче щось над своїм чортовим зіллям. Емігранти мусили спати, сказав солдат якоюсь мовою, але його не розуміли, не могли зімкнути очей, зідхали, ворочались на соломі, хтось звівся на коліна й молився Богу...

Бурулька все ще не міг заспокоїтись. Слова Шванського глибоко запали йому в душу. Він з цих слів вивів дуже просту істину, якої сам злякався: коли Шванський мав у Росії завод, а тепер радий шматку хліба, що ж тоді буде з Бурулькою й Глафірою?

Піт пронизав йому тіло, почали ввижатись привиди, крик одчаю готовий був вихопитись йому з уст, коли згадав Глафіру. Раптом почув, як Шванський простяг руку, пошукав нею по соломі й намацав його голову.

– Що ви робите? – прошепотів Бурулька, одсовуючись.

– Мовчи! – погрозив Шванський. – Думав, збрехав ти... шукав хліба...

Знову стало тихо, шелестіли пацюки в соломі, іноді зідхав емігрант, тріщала свічка, як над покійником.

Бурулька до самого світу не міг стулити очей. Голова йому ходила обертом, він думав, думав, нарешті, дійшов до дикої вигадки, до чого дійшли, наче змовившись, усі емігранти.

Уранці, вони як один кинулись до дверей, зім'яли солдата, вискочили з барака і вже хотіли бігти в степ, та колючий дріт спинив їхній войовничий запал. Вони метались, як миші в пастці, знімали страшний гамір, брали поліна дров, щоб пробити дірки у колючому дроті. Та незабаром сюди підбіг загін солдатів, вистрілив залпом, офіцер підійшов до бунтарів, спитавши, що їм, нарешті, треба.

– Жити дайте! – першим гукнув Бурулька.

– Випустіть нас!

– Ми не каторжники! – кричали усі разом, розмахуючи дровами.

Довелось солдатам знову подати залп, один і другий, офіцер вихопив револьвера, спокійно спитавши, що хочуть робити «ді руссен».

– Ось що! – разом вигукнули емігранти і десятки поліняк полетіло на офіцера.

Офіцер щось подумав, тоді дав наказа і солдати з багнетами кинулись на емі-

грантів, загнали їх у барака й замкнули двері. Офіцер у шпарину двері заявив, що коли росіяни будуть і далі дітьми, їх спершу вишмагають, а на другий раз перестріляють, як собак, їм хочуть добра, а вони бунтують, наче більшовики.

Емігранти погодились не бунтувати, спитали тільки, чи довго їх держатимуть отут у кузні?

– Це не кузня! – образився офіцер. – А випустять за тиждень.

Знову біля дверей став похмурий солдат, уже озброєний, крім рушниці, бомбами, емігранти поволі заспокоїлись, почавши перший день карантинного життя...

По-одинці їх випускали умитись, там кожен брав чашку окропу, грудочку цукру й шматочок хліба, ішов назад у барак і снідав. До обід вони мали право робити все, що тільки хочуть: спати, розмовляти, реготатись або плакати. Емігранти брали перше й спали. В обід з жіночого бараку солдати приносили цебер борщу, мішок хліба, миски й ложки, ставали біля дверей, а емігранти чергою підходили брати обід. На чотирьох душ давали цілий хлібець, чотири ложки й миску страви. Все це з'їдалося в одну мить; просили добавки, та солдати тільки посміхались, хитали головами й виходили.

З обід до вечора емігранти спали. Увечері чашка окропу, шматочок хліба, – цукор мусів залишатись од снідання. Тоді по десять чоловік випускали на світ божий. Емігранти ходили кругом барака, лягали черевом на землі, дивились крізь колючий дріт на сусідній барак, де були їхні жінки й діти. Звідти також дивились сумно і безпорадно у цей бік. Уночі всі спали.

Це здорово, ніч для того, щоб спати, і такий закон усіх карантинів...

Так минав тиждень, одноманітно, сіро й нудно. Кожному емігранту лице осунулось, позеленіло, у суглобах з'явився різкий біль, од вічного присмерку очі не могли дивитись на ясний світ. Перестали один з одним розмовляти, не чулось уже сміху, наче зібрались сюди кати або хронічні меланхоліки. До цього ще жахливий голод. Годували, як собак, харч був без жирів.

Ніхто ніколи не наїдався. В обід завжди траплялась якась прикра історія.

Чотири чоловіки, одержавши ложки, миску страви й хлібець, ішли в куток, брали шнурочок, міряли ним хлібець уздовж і впоперек, міряли так довго і тільки дійшовши аптечної точности, різали хлібець на четверо. Страву їли по черзі: один ложку, другий, третій, четвертий. І так до кінця. Горе тому, хто набирав ложку через край, його лаяли, плювали в лице, били ложками, скубли за волосся. Коли ж у мисці залишалась зайва краплина, її також різали на четверо й поїдали.

Особливо важко доводилось Бурульці. Він завжди обідав з трьома директорами гімназій. Вони ухвалили такий порядок: той не має своєї пайки хліба, хто не відгадає якоїсь загадки, чи то історичної постаті, або події. Директорів було більше – тому Бурулька мусив на це пристати.

– Хто перший з греків побачив Кавказ? – спитали Бурульку.

– Олександер Македонський.

– Прометей! – зареготались директори, і Бурулька їв тільки самий борщ.

Так перебрали Юлія Цезаря, царицю Катерину другу, Бонапарта і Діогена з його діжкою й інших зор світу. Тільки раз довелося Бурульці з'їсти хліба. Він одразу відгадав, що найбільше хабарів бере акцизний чиновник.

– Ну, їж! – сказали директори. – Ти вже й так охляв!

І тиждень минув, а емігрантів не випускали. Дехто з них серйозно заслаб на шлунок, один чиновник почав кидатись з ножем на солдата і його повезли до лікарні. Шванський одної ночі віддав своє лахміття Бурульці, а вранці помер. Солдат біля дверей мовчав, світив уночі свічку, коли ж до нього підходили спитати, чи довго їх тут мучитимуть, – він дико щось вигукував, замахавши рушницею й схопивши бомбу.

Безпорадність і сум опанували емігрантів. Хтось сказав, що їх повезуть до Франції, аби ними відмолодити вимираючу націю, і ніхто на це не звернув особливої уваги. Один Бурулька подумав трохи й сказав сам собі: – а як же тоді Глафіра?

А раз пішли уперті чутки, ніби їх повезуть на різниці, щоб начинити ними ковбаси. Ця чутка ходила два дні, почалися заколоти. Бурулька не знаходив місця спокійного, підбурював вчинити бунт, задушити солдата й вискочити на волю. Але сили не вистачало удруге бунтувати. Ходили, наче мертві, і коли спали, то годі було їх розбудити. Треба було чогось гострого, незвичайного, щоб викликати роздратовання у цих сонних, млявих людей, що вже нічим більше не цікавились, крім доброго харчу й свіжого повітря.

І такий момент настав.

Раз увечері, коли Бурульку випустили погуляти, він побачив, що до жіночого бараку під'їхало кілька великих автомобілів, забрали жінок і дітей і поїхали кудись у степ. Це вкрай схвилювало Бурульку, він знав, що і його Глафіру кудись повезли і, не догулявши своїх десяти хвилин, ускочив у барак, крикнувши страшну звістку.

Між емігрантами зчинився неймовірний галас, усі посунули на солдата, але той вчасно вискочив, замкнувши двері. Та це мало вплинуло на розворушених емігрантів. Вони били ногами в двері, вилазили до віконець, кричали звідти, намагалися виламати ґрати. Хтось знайшов покинену салдатом бомбу, викинув її з віконця, страшним вибухом сколихнувши вечірні сутінки.

Незабаром барак оточили салдати. Знову у шпарину офіцер спитав, чим незадоволені «росіяни».

На відповідь була уперта мовчанка. Емігранти полягали, щоб набратися сили і ранком рознести барак на тріски.

Уранці вони заявили, що од барака зостанеться руїна, коли їм не скажуть, де діли їхніх жінок із дітьми.

– Де діли? – щиро здивувався офіцер. – Вони спокійно поїхали до Берліну, там стануть до роботи і не треба про них турбуватись.

– Де діли жінок, собаки? – крикнув Бурулька, вдаривши відром по шпарині, куди говорив офіцер.

Відповіді не було.

Цілий день дверей не одмикали, емігранти не розносили на тріски барака, були голодні, знесилені, гнів їхній втихомирився, вони проспали цілий день і цілу ніч, тільки уранці сповістили їх, що карантин закінчився, можуть вони забрати свої речі і йти, куди хочуть. До сусідньої станції їх повезуть на автомобілях, видавши дарові квитки й на поїзд.

– Германія просить забачення, коли росіянам хто вчинив яку неприємність! – закінчив офіцер...

Бурульці повернули його камінчики, спитавши, куди він має охоту їхати.

– Берлін! – скрикнув Бурулька.

– Що ви там робити будете? – зацікавився офіцер, виписуючи квитка. – Раджу їхати десь на заводи або на ферми...

– Більше говоріть! – зневажливо кинув Бурулька, вліз в автомобіля й зідхнув.

Коли од'їхали од барака, він поклав лице в долоні і несподівано вперше в чужій країні – заплакав...

V

Поїзд зашипів, здригнувсь на стрілках і зупинився.

– Берлін, ді руссен! – сказав кондуктор, зазирнувши до емігрантів, і замість одчинити їм двері, замкнув вагона, наче там сиділи не «ді руссен», а небезпечні звіри.

Емігранти, не довго думаючи кинулись до дверей, навалились на них плечима, били ногами, кричали, дивились крізь скло у вікна, бачили, як пасажири виходили з вагонів, знову лупили у двері, намагаючись зірвати їх з петель. Кожен думав, що знову готується їм нова історія, гірша, ніж на кордоні. Раптом брязнуло скло, Бурулька висунув голову у розбите вікно, на чім світ стоїть закричавши:

– Рятуйте, хто в Бога вірує!

На галас збіглись носильники, жандари, почувся тривожний свищик, усі здивовано поглядали на Бурульчину голову у розбитому вікні і довідавшись, що це привезли емігрантів, почали реготатись. А Бурулька кричав, розмахував руками, намагався вискочити з вікна, уже було висунув половину тіла, та кондуктор одімкнув вагона, туди увійшов чоловік з орденом на грудях, презирливо глянув на збентежених емігрантів, суворо й гордо мовивши:

– Трощити вікна можете дома.

Далі він відрекомендувався, назвав себе представником з ОПРЕ і, натягаючи лайкову рукавичку на свої куці пальці, додав:

– Емігранти мусять у першу голову з'явитись до ОПРЕ. Прошу йти за мною...

Емігранти, захопивши хто що мав, покірно пішли за чоловіком з орденом на грудях, сіли у величезного автомобіля, що ним возять лантухи з житом, і рушили вулицями Берліна...

Бурулька міцно вчепився за свого картуза, щоб не знесло вітром, бо машина мчала так швидко, що, здавалося, колеса не торкалися землі. На кожному повороті він скрикував, ойкав, заплющував очі, не міг зрозуміти, як шофер встигав лавірувати між сотнями автомобілів, трамваїв, які мчали вулицею, наче комети. Йому дух збивався в грудях, коли, здавалось, автомобіль зараз налетить на трамвая або на телеграфного стовпа і розіб'ється в тріски.

І таке місто дивне, Боже ти мій! Завернувши у тихий перевулок машина пішла тихше. Бурулька уже міг роздивитись, що кругом робилося. Вражали його будинки, тьма-тьмуща людей на пішоходах і скрізь нечувана чистота, наче у церкві. Він ніколи не сподівався, щоб на улиці була така охайність. І помітив Бурулька, що ніде не було старця, як це у покиненій батьківщині трапляється часто, біля кожного стовпа новий нещасливий.

– Ось де люди живуть! – крикнув Бурулька на вухо своєму сусідові.

Той похитав головою...

Раптом машина стала біля довгого будинку, де над головними дверима висіла золота дошка з написом: «Общество Помощі Русскім Емігрантам».

У вестибюлі емігрантів переписали, видали нові паспорти, той, хто має рідню у місті або одразу стає до роботи, мав іти, куди хоче, а безпритульні емігранти мали жити в гуртожитку при ОПРЕ, поки влаштують свої справи.

Бурулька, останнім одержавши паспорта, довго мняв його руками, нарешті, насмілився спитати писаря.

– Мені вашої допомоги не гурт треба, допоможіть знайти мою дружину.

– Що ви кажете? –перепитав здивований писар.

– Ви чули. Я вимагаю цього як емігрант.

– Може, ви хочете, щоб ми вас оженили? – сказав писар, нахабно зареготавшись.

Бурулька скипів, хотів щось дати на відсіч, але тільки махнув паспортом і пішов до гуртожитку...

Це була безмежно велика заля з сотнею залізних ліжок, де, крім дощок, не було нічого іншого, що хоч приблизно могло б нагадати постіль. На стіні висів портрет Миколи Другого, у куточку стояв віник. Більше не було нічого. Правда, під Миколою Другим застромлена була зів'яла троянда, а на дверях висів плакат з досить художнім написом по-російськи:

«Много пыли на улице,
Много грязи на пути, –
Вытирайте чисто ноги
Перед тем, как в дом войти»

Цього плаката завіз з Росії якийсь генерал, подарувавши його ОПРЕ як характерну пам'ятку про покинену батьківщину. Його й прибили на дверях і ніхто не подумав, що на вулицях Берліна було куди охайніше, ніж у палаці того ж таки генерала.

Емігранти полягали на ліжках, дехто одразу заснув, одному Бурульці не спалось.

Він приїхав не спати, його турбувала доля Глафіри, де вона, що робить, її треба конче одшукати і зараз, не гаючи зайвої хвилини.

Сидів і розвивав плани. Він оголосить у пресі, далі найме цілий вертеп шпигунів, а ті не тільки Глафіру, а й макове зерно знайдуть на березі річки. Але для цього треба багато грошей...

– Але в мене є вони! – сказав Бурулька і, не одволікаючи справи, пішов до ювелірного магазина.

Там показав свої діяманти, на мигах дав зрозуміти, що він їх обмінює на гроші.

Довго й уважно приглядались ювеліри до камінчиків, нарешті, рішуче похитали головами, пояснивши, що діяманти фальшовані, їм нуль ціна або й того менше.

– Вам самим нуль ціна! – сказав Бурулька.

У другому магазині сказали те саме. Діамантам нуль ціна, як не менше.

Помітивши, що Бурулька ще таки не вірить, ювеліри показали справжні діяманти, і тільки тоді він злякався. На йому лиця не було, увесь він тремтів, тепер прощай Глафіра, він залишився старцем, один у чужому місті, де все чуже, де на кожному кроці за ним підозріло стежить городовик, – прости Господи, – його розтопчуть, вдавлять у камінь, як комаху, і сліду його не зостанеться.

Розбитий, знищений, непомітно прийшов до гуртожитку, упав на своє ліжко й одразу заснув.

Не прокидаючись проспав цілу ніч, а вранці з тупим болем у голові пішов у сусідню кімнату снідати. Емігрантам дали по чашці чаю і шматочку хліба. Бурулька попросив був ще хліба, але йому ясно сказали, що «брат мій, жуй хліб свій», а коли він почав благати, запевняючи й голосом, і скорботними очима, що він голодний, йому стали доводити, що він бунтує, а Германія не терпить бунтарів, здається, ясно?

– Ясно! – тихо промовив Бурулька, позбирав крихти на столі й вийшов на вулицю.

Там був наче на безлюдному острові, хоч кругом ходила тьма людей, жартували, розмовляли, а Бурульці робилось сумно. Він заглядав кожній жінці в лице, але Глафіри не було між жінками. І зрозумів Бурулька, що її тут ніколи не знайдеш, все одно, як шукати голку в сіні.

Почав було ходити по вулиці, завернув за ріг і враз заблудився. Тільки під обід ледве зміг повернутись назад, пішов на кухню, де вже обідали. Там йому насипали якоїсь рідини у мисочку, яка була прикована на ланцюжку до ніжки стола, Бурулька випив цю рідину, закусив шматочком хліба і голодний, покривджений ліг на ліжко і знову заснув, як убитий. Проспав вечерю, – сам чай без хліба, коли ж прокинувсь, горіла електрика, у кутку сиділо кілька емігрантів, щось дуже тихо розмовляючи. Один з них, змучений на лиці, у подертому пальті держав у долонях лице своє і плакав...

Це були такі нещасливці, як і Бурулька. Їхні жінки й діти десь були у Берліні, а самі вони не мали грошей і вже не знали, як одшукати своїх рідних. Дехто з них ходив до редакцій газети, але там повідомили, що газета не довідкове бюро і тільки в Росії можна оголошувати про жінку, що покинула свого чоловіка. А редактор одної ліберальної газети просто заявив: «Ви зуміли втекти од більшовиків, не питаючи нас, зумійте без нас і зібратись докупи»...

Бурулька підійшов до них, вони дали йому місце, не припиняючи балачки...

Але була одна маленька надія одшукати своїх жінок і дітей, хтось сказав, що на Вулиці Лип часто можна зустріти росіян, переважно жінок, коли падає вечір й увесь Берлін виходить на головну вулицю, Вулицю Лип.

– То зараз ідімо! – устряв у балачку Бурулька. – Зараз ідімо й знайдемо їх!

Вирішили піти на Вулицю Лип з маленькою надією зустріти там своїх рідних...

Справді, Вулиця Лип найголовніша, аристократична вулиця Берліна, кубло розпусти, театрів, рулеток, ресторанів, модних магазинів, де уночі видніше, ніж удень; блискучі автомобілі затоплюють усю вулицю; світляні реклами ріжуть очі, небо горить рекламами, скрізь реклами, здається, уся вулиця – величезна реклама.

Найбільше людей буває біля славетного на все місто ресторана «Одисея». Він горить огнями, цілу ніч там грає найдивовижніша музика, сила людей усяких національностей заходять туди, бо тільки в «Одисеї» можна випити гарного вина й почути програм, складені з музик різних країн світу.

Особливо метушливе життя в «Одисеї» починається о 10 годині увечері. Сюди з'їжджаються росіяни-емігранти, князі, графи, генерали, вони сиплють золото щедрою рукою, вдаючись до неймовірних, диких веселощів, наче перед

смертю. Замикаються вони у ресторані, закуповують усі, які єсть, трунки і що там твориться – ходять тільки неймовірні чутки й легенди...

Боже, скільки людей і світу! – подумав Бурулька, зупинившись проти «Одисея» з емігрантами. Вони вештались у тлумі, зазирали кожній жінці в лице, але не бачили знайомого, чули тільки чужу, незрозумілу мову.

Несподівано люди захвилювались, поточились од ресторана, зробивши прохід од дверей до кінця пішохода. Там зупинився чорний автомобіль, звідти вийшов високий мужчина, простуючи до дверей ресторана.

– Ви бачили? – сказав Бурулька емігрантам.

Вони бачили. То князь Донецький, про котрого ходили чутки, ніби він за одну ніч випиває в «Одисеї» дюжину вина і б'є усім музикам лиця, нагороджуючи їх за це шаленими гонорарами. Згодом приїхав другий автомобіль з генералами, та емігранти уже не бачили їх. Вони завернули у темний провулок, де, крім поліцая, ходили якісь жіночі постаті, зупиняючись на кожному кроці, наче в тривозі.

Бурулька несподівано прислухався й спинив емігрантів. А, може, здалось йому, що почув російське слово. Та згодом до них підійшло дві жінки з запнутими обличчями і тихо по-російськи спитали:

– Вам скучно?

Господи Боже ти мій! Емігрантам «скучно», до смерти нудно, невже це російська мова, може, вони й у Росії, може, це сон тільки?

– Скучно нам, Боже ти мій! – скрикнув Бурулька, підійшовши до жінок.

Вони підняли запинала, емігранти глянули на них й скрикнули. Перед ними стояла графиня Олєніна з своєю донькою. Бурулька знав їх, він щодня, ідучи на по саду, бачив, як вони їздили за місто гуляти, одного разу графиня подарувала його Глафірі свою сукню, а її донька віддала рукавички. І ось де довелось зустрітись, в глухому провулку, куди жадна порядна людина не насмілюється ступити.

– Не плачте –почав розважати графиню, коли вона, обнявши доньку, заридала. – Нащо губити себе сльозами.

Вони не слухали його й плакали. До них з усіх проїздів почали сходитись якісь жінки, дивились на емігрантів і собі ридали, як діти.

Бурульці стало страшно. Поліцай почав нервово переступати з ноги на ногу, нарешті, рішуче рушив сюди до дивного гурту. Бурулька звернув увагу всіх на поліцая, узяв під руку графиню і її доньку й пішов провулком. За ним посунули емігранти й інші жінки, все ще витираючи очі свої брудними хусточками.

Бурулька сказав графині, що вони шукають своїх жінок і дітей, і як зрадів, коли вона сказала, що багато жінок з дітьми живуть в одному будинку, куди вони оце ідуть...

Будинок цей стояв майже за містом над яром, був він чорний, з вибитими шибками, де замість скла рудів дикт. Графиня два рази стукнула у двері, їх одімкнула якась жінка, емігранти увійшли у велику залю з старими диванами й одним довгим столом, наче у манастирський кухні.

Скрізь панувало безладдя, валялись гребінці з волоссям на зубах, пахло поганим вином, як це буває у кожному вертепі розпусти. На стінах висіли картини голих жінок у гидких позах. У куточку стримів образ Богородиці, під нею горіла лямпадочка з прив'язаним пучком троянди.

Згодом увійшла графиня з усіма мешканцями вертепа. Це були сонні жін-

ки з розпухлими од сліз лицями, обідрані діти, худі їхні личка так і світились безкрів'ям, синці лягли їм під очима, ніжки сухі, тоненькі, наче палички, здається, вони зараз зломляться, не витримавши ваги маленького тіла.

Емігранти кинулись до них, плакали один одному на грудях, сміялись і знову плакали.

Бурулька вештався між жінками, тоді безпорадно упав на дивана й собі ревно заплакав. Глафіри тут не було.

Йому сказали, що була перший день якась жінка, ім'я її ніхто не знає, але вона і не переночувавши пішла кудись, більше її не бачили.

Ну да, русява, висока з синіми очима. Порвані черевики, колись були ляковані.

Бурулька ще гірше вдавився сльозами. Це була його Глафіра. Добре пам'ятає, як купив ляковані черевики їй на Великдень, тепер вони порвались.

– Але куди пішла, де вона зараз? – спитав графиню. – Що з нею, що вона робить?

Графиня не знає, її саму вдарило горе, вона втеряла навіть пам'ять од страшного поневіряння. Її граф умер на кордоні, коштовні речі забрали у карантині й опинилась вона у Берліні з донькою на вулиці, у чому стояла. З такими, як вона, узяли оцей будинок і виходять на вулицю. Треба їсти, а голод не дуже вимагає, як і чим заробляєш на хліб.

Графиня говорила твердим голосом, не хвилюючись, навіть у куточках уст з'явився посміх.

– А там умрем! – закінчила, пригортаючи до себе доньку. – Але ніколи не запишемось в СОМ, краще тоді вмерти...

– Що це СОМ? – зацікавився Бурулька.

– Точно не знаю. Раджу тільки ніколи не вимовляти цього слова. Його тільки знають шпигуни і дехто з емігрантів. Єсть емігранти, що записалися в СОМ і роблять там, їдять з цього хліб, але страшно, я ніколи там не буду.

– Може, й дружина там? – тихо спитав Бурулька. – Але що це СОМ?

Графиня не знає. Три літери, за котрими щось ховається.

Власно, це поки що тільки чутки, ніхто цього СОМ'а не знає, крім шпигунів.

«Там Глафіра», – подумав Бурулька, пізно уночі виходячи на вулицю з емігрантами. Перейшли Вулицю Лип, на хвилину зупинившись біля «Одисея». Там метушилися люди, примчала швидка допомога, забравши князя Донецького, який був звалився з крісла, вимовивши одно тільки слово «СОМ», і вмер.

– СОМ, – сказав Бурулька, пополотнівши. Його пройняв холодний піт. У гуртожитку він лежав на ліжку, дрижав усім тілом, беззмістовно вимовляючи незрозуміле слово СОМ.

Тільки перед світом його поборов глибокий, чорний сон...

Уранці емігранти не снідали, прийшли обідати, а кухня була замкнена. Над вечір приїхали звощики, забрали ліжка, портрет нещасливого Миколи Останнього викинули на горище, а красномовного плаката зірвали з дверей, укинувши до плювальниці.

Емігранти збентежено дивились на цю руйнацію і нічого не розуміли. Увечері до них прийшов чоловік з орденом на грудях, довго дивився на емігрантів, запалив другу цигарку, по довгій мовчанці зробив коротеньку промову, де нещадно підкреслювалось, що учора вночі князь Донецький, який утримував ОПРЕ умер,

отруєний вином у ресторані «Одисея», залишивши по собі чемодана з шкарпетками, шпаду, кількасот тисяч боргу і заводи у Росії, куди незабаром повернуться усі емігранти, прогнавши більшовиків. Отже, ОПРЕ з глибоким жалем припиняє свою діяльність, будинок передається під вироб мінеральної води, а емігранти мають іти туди, куди поведе їх милостивий Бог.

На цьому промовець поставив крапку, сів до автомобіля й поїхав.

Тоді в залю увійшли робочі з відрами, віниками, сказали, – цюрік ді руссен! – емігранти мовчки захопили своє манаття, вийшли на вулицю, безпорадно зупинившись на пішоході. Згодом вони добули свої останні гроші, узяли вантажного автомобіля і помчали шукати дешевого готеля, щоб хоч цю ніч побути у чотирьох стінах.

Один Бурулька без шеляга грошей стояв на вулиці і нічого не думав.

Був наче прибитий, украй приголомшений і тільки тоді рушив з місця, коли поліцай узяв його за лікоть, палицею показавши просто проти Бурульчиних грудей.

Туди вела вулиця, туди й пішов Бурулька, зовсім не відчуваючи, що робить...

VI

Бурулька здригнувся.

Усім лицем був прилип до холодного скла вітрини, коли ж опам'ятався, побачив, що стоїть біля ресторана «Одисея», поглядаючи усередину, як там їли, пили вино, грала музика, хоч і не чув її зовсім. Був порожній, ніяких бажань, забув навіть про Глафіру, хотілось тільки їсти, тому так жадібно, безтямно дивився крізь скло на столики. Знову прилип до скла, нічого не думаючи, нарешті, поволі одійшов од вітрини, зайшов за ріг у темний провулок, хотів знову іти назад, як хтось м'ягко ухопив його за лікоть, тихо спитавши:

– Руський?

– Чим маю служити? – машинально сказав Бурулька, як це він часто бувало говорив ще акцизним чиновником.

– Негром можете?

– З охотою! – ні на мить не подумавши, згодився Бурулька, хоч зовсім не розумів, що це за «служба негром».

Перед ним стояв охайно вдягнений юнак з дебелим ціпком і квіткою на грудях. Він нагадував одного з тих прислужників у ресторанах, театрах, що за всяку ціну можуть одшукати людину на надзвичайне діло...

Бурулька пішов за юнаком, увійшли вони через задній двір до ресторана «Одисея» і опинилися на величезній кухні. Сюди згодом прийшов сам управитель рестораном, дебелий, пухлий німець, з усіх боків оглянув Бурульку, подивився йому на зуби.

– Добре! – вдоволено посміхнувся управитель. – Познайомте з роботою.

Бурульку повели у тісну кімнатку без вікон, де крім ліжка не було нічого, сказали, що тут він буде жити, принесли миску сажи, червону сорочку, почали зазнайомлювати Бурульку з його «роботою».

Бурулька був покірний, як коняка. Знав тільки, що нарешті, таки дістав собі роботу і вже легко буде розшукувати свою Глафіру. Головне, дадуть йому сьогодня їсти, більше нічого йому було не треба на цей раз.

Йому вимазали лице сажею, одяг він червону сорочку, сказали, щоб він вирячив очі, тоді з реготом поставили перед ним дзеркало.

На Бурульку дивився справжній негр з білими очима, як це малюють на цукерках. Коли вищирив зуби, він би сміливо міг поконкурувати з президентом негрської республіки.

– Чудово, дуже добре! – похвалили його. – Прекрасно, на сьогодня досить...

Бурулька змив сажу, принесли йому вечерю і кухоль пива.

Він мав одержувати на місяць десять доларів, піджачну пару плюс червону сорочку і цю кімнатку з ліжком.

– Чудово! – сказав Бурулька, лягаючи на ліжко. Був не голодний, кухоль пива ударив у голову, хотілось сміятись, розмовляти і раптом пригадав Глафіру. Одразу смуток ліг на душу, хотів заснути, щоб нічого не думати, уже був наладився погасити електрику, як у двері постукано.

Увійшла куховарка, замкнула двері, тихо спитавши:

– Ви емігрант?

Бурулька, нічого не зрозуміючи, хитнув головою.

Куховарка сіла біля нього на край ліжка, глянула на Бурульку і несподівано заридала. Він схопив її за руку, хотів щось сказати, але не міг заспокоїти, тільки гладив її гарячу руку.

– Ви чули завод Шванського? – раптом спитала дівчина.

– Чув. Шванського самого бачив у карантині...

– Я його донька! Ви його бачили? Як він, де мій батько, що з ним? – розпитувала дівчина. – Живий, скоро буде тут, ви його бачили, мого батька?

Лице їй засвітилося радісним світлом, очі палали, була подібна на маленьку дівчинку, що зустріла свою матір!

– Він умер! – тихо сказав Бурулька.

– Я так і знала! – покірливо мовила дівчина, але не плакала, тільки скривилася з лиця й похилила голову. – Я так і знала. А ви будете негром. Як просто й сумно. Учора справжній негр умер, на цьому ліжку, вам також виб'ють зуби, тоді виженуть на вулицю або вмрете! – говорила на диво спокійно, наче мова йшла про годину, про осінній дощ.

– Але що робити? Не вертатись назад, у зуби більшовикам?

– Тоді йти в СОМ.

– СОМ? – скрикнув Бурулька, хотів ще щось сказати, та дівчина затулила йому уста своєю рукою.

– Мовчіть, Бога ради, нас почують. Ніколи не говоріть цього слова.

– Але що то СОМ? – пошепки питав Бурулька. – Ви знаєте?

Вона нахилилась до нього і дуже тихо сказала:

– СОМ – це Союз Месників. Мене запрошували туди, але я відмовилась... поки-що. Там усі покривджені емігранти, вони знають, хто їх покривдив, і помста їхня страшна...

Бурулька дрижав усім своїм тілом. Йому стало страшно, на мить подумав, що його Глафіра в тому Союзі...

– Але на чию голову їхня помста? Тоді вони комуністи?

– Не комуністи, вони емігранти, як ми з вами. Ви ЧУЛИ, що в цьому ресторані умер князь? Це зробив СОМ, він отруїв його. Уже вбито кілько князів, графів,

СОМ винищить усіх, хто тільки його покривдив. Тільки ні слова, вас уб'ють! – закінчила дівчина і вже хотіла виходити, та Бурулька узяв її за руку, шепнувши:

– Там і жінки є, у СОМ'і?

– Кілька жінок, прощайте!

За хвилину вона знову увійшла, сказала, щоб ні слова Бурулька про це не говорив, і вийшла, щоб ніколи більше не говорити з Бурулькою.

Бурулька повалився на ліжко, стиснув руками голову і занімів...

Уранці почали навчати, у чому полягатиме Бурульчина робота, і всім на диво він одразу запам'ятав, що робити. Коли гратиме музика, він мусить стрибати на одній нозі, перекидатись через голову, вибивати у мисочку, клацати зубами, наче вовк, і як найширше витріщувати очі, оце і все. Коли музика змовкне, він з мисочкою обійде гостей, збере гроші й віддасть управителю.

«Одисея» відчиняється з 5 годин, але Бурулька виступатиме з 10 увечері, бо тільки тоді є надія зібрати негром чимало грошей. Російські князі, графи, попи й генерали тільки з 10 годин з'їзджаються до «Одисеї», вони великі охотники до негрів, крокодилів та іншої екзотики і не жаліють грошей, коли до них з мисочкою підходить негр. Але Бурулька, як і кожний порядний негр, мусить пам'ятати, що тільки кумедними штуками й викрутасами можна завоювати російських гостей. Чим дужче клацатиме зубами, тим більше золота посиплеться у мисочку. І горе тому негрові, що байдуже виконує свою ролю...

– Горе тобі, коли спасуєш! – попередив управитель, для чогось повівши своїм жилавим кулаком перед Бурулькою.

– Радий старатись! – сказав Бурулька, з тривогою чекаючи на свій перший виступ.

Цілий день нікуди не виходив, забув про все на світі, тільки стрибав у своїй кімнатці, перекидався через голову, чув, як усі кістки тріщали, бив кулаком у роздуту щоку, наче у бубон, й дико ворочав зіницями. Усе тіло йому боліло, голова крутилась, руки дрижали, хотів ще раз стрибнути на нозі, але безсило повалився на ліжко і застогнав. В цю мить пробило 10 годин. Бурулька, схопившись за серце, вийшов з кімнатки. Увесь був чорний, як мара, червона сорочка звисала до самих колін, на ногах стриміли гостроносі пантофлі, у руках міцно держав мідну мисочку з дзвоником під денцем. Клацнувши зубами й вирячивши очі, став спереду музики й уклонився.

Буря оплесків здригнула залю. З кутків почувся веселий регіт. Десь дуже близько крикнуло «ура», але Бурулька не бачив гостей, не міг бачити, так сильно вирячував очі, аж сльози йому котилися.

Несподівано грянула музика. Бурулька здригнувся, як військова коняка перед боєм, і почав виконувати свою ролю...

Стрибав на одній нозі, перекидався через голову, бив у роздуту щоку кулаком, падав черевом на поміст, розмахував ногами, висовував язика і знову як вихор скидався угору, стрибаючи на одній нозі. А музика ревла, гудів африканський бубон, плакав кларнет, а в залі качалися з реготу, кидали на негра корки, тістечка, биті чарки, одна чарка пробила Бурульці щоку, бризнула кров, але він не міг уже спинитися. Увійшовши у дикий азарт, так щиро гепнувся черевом на поміст, що збив коліно, уже не міг звестись, тільки щирив зуби, дзвонив мисочкою, хо-

тів викинути якогось нового «номера», як музика одразу змовкла. Бурулька мусів зараз обійти залю з мисочкою, але не міг звестись, збите коліно боліло, лежав і бив кулаком у щоку.

– Браво, браво! – закричали гості. – Ще раз!

– Уставай, скотино! – люто прошепотів управитель з-за музик.

Бурулька, напруживши усю свою волю, щоб не скрикнути, звівся й шкутильгаючи пішов до столиків.

Золото посипалось у мисочку, хтось подав йому чарку вина, він випив і, більше не затримуючись, хоч кожен ліз до нього з вином, поніс гроші управителеві.

– Ґут, ґут! – сміявся німець. – Дуже добре. Ну, марш, іди знову...

– Не можу, коліно збив! – запротестував Бурулька, показуючи усе синє, з кривавими плямами своє худе коліно. – Я впаду! – у його голосі почулись сльози.

Він справді таки плакав.

– Марш! – крикнув управитель.

Бурулька скорився. Ледве стримуючись од болю, підійшов до музики й зупинився. Дві велики сльози блищали йому на чорних щоках, наче два діяманти на чорному гребінчику. Управитель пильно глянув йому в лице, щось сказав музикам й вийшов.

Музика почала грати відомий «плач негрів». Бурулька знав його, він мусів згинатись у три погибелі і удавати, що щиро плаче. «Плач негрів» особливо був улюблений російськими мільйонерами, вони тоді найбільше реготались, а мисочка завжди була повна, як спостеріг спритний управитель.

«Плач негрів» почав кларнет. По хвилині бив бубон. Робилось моторошно й сумно. Коли б це був не «плач негрів» – можна було б плакати.

Бурулька по черзі витягував то одну, то другу руку, потиху дзвонив мисочкою, водив головою, кривився з лиця, моргав очима. Тепер міг глянути на гостей. Боже, всі росіяни і разом з тим такі чужі й далекі люди. Жодного знайомого лиця. Пригадалась Глафіра, а кларнет аж заливався, витягуючи якусь безмежно жалібну ноту.

Сльози бризнули йому з очей, він уже справді плакав, як дитина, сажа розтавала під сльозами, текла по лиці, малюючи жовті смуги.

Коли кларнет заголосив різко й сумно, Бурульку здавило в горлі, поваливсь він на поміст, дико, на всю залю заридавши.

Вражена музика змовкла. Збентежений управитель вибіг, довідатись, що сталось, та страшний, нелюдський регіт гостей його заспокоїв... Бурулька обійшов гостей і ледве не зомлів, коли якась дівчина, кидаючи у мисочку монету, здивовано сказала:

– Гляньте, він справді плаче!

Цього разу мисочка була повна до вінець. Вдоволений управитель зайшов до Бурульки в кімнатку, дав йому закурити і наказав, щоб з кухні подали зайву порцію горілки…

На другий день Бурулька з самого ранку пішов на вулицю з надією, що десь таки зустріне Глафіру, хоча твердо рішив, одержавши платню за місяць, найме шпигуна, тоді вже, певно, Глафіру знайде. Тим часом не губив випадка блукати по всіх вулицях і провулках, вийшов за місто, де в убогих хатках живуть робітники, пильно придивлявся до кожної жінки, але Глафіри не зустрічав.

Надвечір зупинився спочити біля глибокої балки за містом, куди звозили сміття, ліг на моріжку і задрімав.

Коли прокинувся, біля нього сиділо два обшарпані чоловіки з великими бородами і залізними ціпками в руках. Збоку лежали клунки з чимось смердючим і вогким, наче там було гниле м'ясо.

Бурулька хотів утікати, але невідомі, помітивши його заворушення, м'ягко сказали:

– Спочивайте. У вас є тютюн?

Бурулька дав їм закурити, трохи одсунувся в бік, здивовано на них поглядаючи.

– Ви, здається, росіянин?

– Ну да, я руський.

– З лиця видно й з одежи! – промовили невідомі. – Ми теж росіяни, хліб заробляємо!

Розв'язали свої клунки, де були чайні ложечки, кістки, цвяхи й інші речі, чим багата була балка, куди з міста звозили сміття.

– Ви емігранти? – скрикнув Бурулька. – З цього ви живете?

– Як бачите...

Еге! Бурулька, виявляється, ще зовсім нічого не знає. Він того не знає, що звичайні чиновники, хоч і дворяни, емігрувавши з батьківщини, тепер раді шматку хліба. Він того не знає, що їхні жінки й дочки продають своє тіло за крихту хліба, а чоловіки пішли світ за очі, полізли у глибокі копальні, щоб звідти більше не з'являтись на світ Божий. Бурулька, тоді дивак, не чув навіть, що злиденним емігрантам не дозволяють ходити по світу, їх ловлять, як собак, везуть на гори, де вони копають тонелі й рубають камінь.

– А ви ж на волі, вас не ловлять? – спитав Бурулька.

– Коли б не Мати – зловили б, як гицель собак, ловить. Мати ще держить на світі...

– Що це Мати? – спитав здивований Бурулька.

– А ось, хіба не бачите?

Бурулька бачив глибоку балку, повну гнилого сміття. Тепер стало ясно. Вони живуть просто у смітті і їх ніякий жандарм не насмілюється ловити в оцьому дуплі, де вічно стояв і їв груди густий сморід.

– Але так же не можна, це смерть, хіба ми ради цього ішли сюди? – гаряче казав Бурулька. – Як же далі?

– Далі? – щиро здивувались емігранти. – І далі так… Ми звикли.

Бурулька нічого не розумів. Не знав, що ці люди стали байдужі до всього, їх ніщо уже не хвилювало, раді були тільки хліба шматку і тому випадку, що їх не зловлено й не приневолено до якоїсь роботи. Страшні злидні, поневіряння виїли їм душу, але дух паразитизму ще жив з ними, увесь час нашіптуючи огиду до праці. Вони ладні вмирати десь з голоду, але ніколи не візьмуться до роботи, що дасть їм харч і постіль.

Це були типові емігранти, що ненавиділи більшовиків, ненавиділи увесь світ і себе разом з ним і, раз вибиті з насидженого кубла, уже безсилі були прикласти рук, щоб звити будь-яке нове кубло. Мандруючи у чужу країну, думали жити на молочних ріках і опинились в обіймах Матери, у глибокому смітнику, де вічний сморід, гниль і неминуча смерть...

Бурульку охопив жах.

Йому здавалось, що він сам живе в оцьому смітті, старанно шукаючи там ложечки, шрубики, щоб продати їх і купити грам хліба.

– Краще тоді в СОМ піти! – нерішуче промовив, коли емігранти узяли свої клунки, щоб іти до міста.

– В СОМ? – скрикнули вони обидва, пильно прзираючись Бурульці в лице – Ви знаєте СОМ? Дали собі відчіт, що кажете?

Бурулька злякався, думав, що вони кинуться його бити, хотів уже бігти, та старіший емігрант спинив його, закурив другу цигарку і вже серйозно, по-діловому сказав, сівши проти Бурульки:

– Видно, ви ще не розкусили того СОМа. Слухайте і нікому про це ні слова. СОМ з наших таки, сама злиднота. Ґедзь укусив їм мозок, і вони од цього, – не інакше,– забрали собі в голову, що князі, взагалі дуже великі пани піддурили їх кинути домівку й утікати в оцю Німеччину. Далі, слухайте далі і нікому про це ні слова. Цей СОМ, щоб помститись за свою лиху долю, почав убивати, отруювати, вішати тих людей, росіян таки, що мають не менше, як півмілійона золотих карбованців. Далі. У вас ще є тютюн? Дайте...

Бурулька вивернув кишеню з тютюном, скрутив сам цигарку й слухав далі.

– СОМ ховається десь таємно, ніхто не знає, де саме і чинить страшне діло. Але їх згодом зловлять, вони довго не житимуть. Вони знищать ворогів своїх, а їх інші знищать. Ви сказали, краще піти в СОМ. Ні, краще ритись у смітті й жити. Хіба тільки в палацах жити? Можна і в смітті, скрізь однаково світить сонце. Правда?

Бурулька мовчав.

– Тепер слухайте казку! – продовжував розохочений емігрант. – В тісній клітці жило два леви. Їх не годували. Од страшного голоду леви поїли один одного, після них зостались тільки хвости. Мораль, коли хочете: емігранти наші поїдять один одного, зостануться тільки хвости. Хвости – це ми, оті, що пригріла їх оця Мати! – показав на смітник, що парував, тліючи, наче паровик. – А СОМ пропаде, Зуботиченко візьметься за нього...

– Граф Зуботиченко? – скрикнув Бурулька.

– А ви й такого знаєте? – здивувався емігрант. – Ну, тоді прощайте! – й, забравши свої клунки, емігранти пішли до міста, лишивши Бурульку над балкою у глибокій задумі...

Пізно увечері прийшов він в «Одисею», зайшов на кухню, щоб побачити куховарку Шванську, але там сказали, що ще зранку вона пішла кудись і не верталась. На її місце стала друга, дебела, стара німкеня.

Бурулька сумний ліг у себе в кімнатці, пригадуючи слова дивного емігранта над балкою, його хвилювало щось, чого й сам не знав, не лежалось на твердому ліжку, хотів уже вийти на вулицю – розвіяти нудьгу, як увійшов управитель з великою афішою і червоним од задоволення своїм широким, пухлим лицем.

Це була афіша з намальованим негром, що ковтає огонь з миски й очима пускає дим. Під негром був напис німецькою та російською мовами. Напис говорив, що приїхав цар негрів, великий споживач огню. Побуде в «Одисеї» усього один вечір, тому треба поспішати, щоб не було пізно. Такий, мовляв, випадок, трапляється раз у життю.

– Я не розумію вас? – спитав Бурулька, вклонившись управителю, справді нічого не розуміючи.

– А це так: афіші будуть на всіх вулицях. Увечері ти потанцюєш, потім запалиш бензину у мисочці, вдаватимеш, що ковтаєш огонь, очима пускатимеш дим, чи ні, – не важно. Головне, будуть гроші. Гостей буде повно, як ніколи, розумієш тепер? Добре?

Бурулька, трохи подумавши, дав рішучу згоду. Хоч огонь з бензини дуже шпаркий, але була надія, що всі росіяни зійдуться глянути на дивного негра і, можливо, прийде й Глафіра, яка раніш охоче ходила дивитись на борців у цирку, на китайців, що продавали чай. Це тільки можливо, та Бурулька тепер цьому надавав великого значіння. Навіть чомусь певен був, що Глафіра неодмінно прийде.

– Добре, я згоден! –запевнив управителя, замикаючи за ним двері.

Уже не виходив на вулицю, ліг на ліжко, підклав під голови замість подушки руки і задрімав...

Прокинувся тільки у пізні обіди. Йому подали добру страву й кухоль пива, – управитель, передчуваючи заробіток, годив своєму «негру», як болячці. Замість простого тютюну, Бурулька закурив пахучу цигарку і в святочному настрої вийшов на вулицю. Його цікавили афіші, але жодної він не побачив, бо біля кожної стояв величезний гурт людей і годі було туди дотовпитись.

Поблукавши трохи, Бурулька пішов назад і знову заснув, щоб набратись свіжої сили...

Увечері його вимазали сажею, одягли на нього довжелезну червону сорочку з блискучими бляшками, вимастили вазеліною йому в роті, і під руки вивели й поставили його біля музики...

Управитель не помилився, як не помиляється кожний спритний німець. Гостей було повна заля, довелось між рядами поставити нові столики, навіть на хорах гула публіка, переглядаючи через бильця. У ресторані швидко не вистачило вина, – заклопотаний управитель кудись подзвонив, щоб за всяку ціну негайно привезли автомобіль найдорожчого трунку. Офіціянти вибивалися з сили, прислужуючи багатим гостям, а вони, пишні й задоволені, коверзували з них, призирливо викидаючи блискучу монету «на чай».

Коли Бурулька вклонився, його зустріли шаленими оплесками та вигуками «ура». Музика ушкварила щось африканське з самих бемолів і дієзів, Бурулька тим часом мусів був нерухомо стояти, вищирювати зуби й ворочати зіницями. Це робити було досить легко, міг навіть добре придивитись до гостей, але Глафіри між ними не побачив. Серце йому похолонуло, уся охота ковтати огонь пропала. Ладен був кинути мисочку з бензиною, витерти сажу на лиці й, плюнувши на все, вийти з ресторана. Та музика змовкла, він здригнувсь, запалив бензину й приготувався виконати свою небезпечну ролю.

Загримів бубон, його згук подержався в повітрі і розтав під високою, усіяною електричними лямпками стелею. Тоді почав виводити одну ноту кларнет, Бурулька нахилив мисочку собі до губів, полум'я вдарило йому в лице, але він за один раз перехилив мисочку й випив. Полум'я востаннє блимнуло в роті, Бурулька вклонився, присів на одній нозі і знову низько, торкаючи лобом поміст, вклонився.

Яку хвилину у залі стояла мертва тиша. Тоді все скрикнуло, стукнули стільці, полетіли на Бурульку квітки, монети, гаманці, жіночі рукавички й порожні пляшки.

– Збирай гроші! – хрипів управитель Бурульці. – Не зівай, скотино!

Бурулька ступив з помосту, протяг руку з мисочкою, не помічаючи, як туди рясно сипались золоті монети. Підійшовши до одного столика, що стояв у самому кутку – мисочка випала йому з рук, – він здивовано зупинився, розвівши руки.

– А, це Бурулька! – скрикнув Зуботиченко, призираючись до нього. – Уже негром, шельма?

– Граф! Це ви, графе? – сам не розуміючи, що каже, – питав Бурулька.

За столиком, справді, сидів граф Зуботиченко з якимось чоловіком у чорному.

– Діяманти фальшовані, графе! – похапцем говорив Бурулька, помітивши, як уся заля здивовано притихла.

– Фальшовані? Не може, того бути. На, адреса, неодмінно прийдеш до мене! – подав граф свою адресу.

Бурулька, не збираючи грошей, з порожньою мисочкою пробіг між рядами столиків, ускочив у свою кімнатку, з жахом чекаючи бурі. Чув, як кричали у залі, брязкали пляшки, в цю мить до Бурульки влетів блідий, як смерть, управитель, вхопив його за горло, скрикнувши:

– Ти вбив мене, руська свиня! Я старець, я старець уже! – безсило випустив Бурульчину шию, безпорадно розмахуючи руками. – Чуєш, ти чуєш, що вони роблять? Кажуть, що ти не негр, руська свиня! – лице йому почервоніло, жили надулись на короткій шиї, здавалось, управителя вхопить апоплексія. – Тепер їх тут і ноги не буде, я старець... Геть, геть і звідци, руська свиня! Я вб'ю тебе, вони кажуть, що ти не негр, Боже мій! Геть звідци! – схопив Бурульку за коміра, виволік з кімнатки на кухню і вже звідти випхав його на вулицю...

Бурулька упав на камінь, схопився, оглянувсь, чи ніхто не женеться і, вскочивши у темний проїзд, тільки тоді перевів дух, почавши полою шинелі витирати на лиці сажу...

Було вже далеко за північ. У небі згасла остання реклама про чудові підошви й чоботи, у глухих перевулках почали тривожно свистати дозорці, лякаючи своєю присутністю одиноких жінок, що вешталися під будинками, наче грішні душі. Несподівано одна з них ускочила в проїзд, де стояв Бурулька, зупинилась на мить, тоді тривожно, боязко, як той собака, що чекає од хазяїна удара, спитала:

– Вам скучно?

– Безумовно! – не гаючись відповів Бурулька, узяв жінку під руку, з певного надією переспати у неї цю страшну ніч, аби тільки не попасти в цупкі полісменівські лапи? .

Повернули у якийсь темний провулок, де горіла одна тільки лямпка, увійшли в тісний двір, спустились східцями десь глибоко униз, жінка одімкнула двері і засвітила лямпу.

Бурулька недовірливо оглянувся. Це була маленька кімнатка у підвалі, вогка, як губка, стіни були сірі, там лазили спокійні мокриці. Жінка, глянувши йому в чорне лице, скрикнула.

– Не бійтесь, я руський, емігрант! – заспокоїв її Бурулька, змиваючи сажу з лиця. – Дайте рушника.

Замість рушника вона подала якусь ганчірку, що дуже одгонила рибою й дешевим одеколоном.

Витершись, Бурулька витяг останнього долара, кинув на стіл, не роздягаючись ліг на ліжко лицем до вогкої стіни і стулив очі.

– Беріть гроші і дайте спокій! – чомусь сердито сказав він, ховаючи голову під подушку.

Засинаючи, чув, як жінка схлипувала, щось шепотіла, курила тютюн, не турбуючи його жодним словом...

Прокинувся з важкою головою та болем в очах. Усе тіло йому було вогке, в суглобах з'явився гострий біль, дрижав з холоду, закутуючись у благеньку шинелю. Згадавши учорашню подію й Зуботиченкову адресу, поклав зараз іти до нього, не гаючи ні хвилини. Але, повернувшись од стінки й глянувши на двері, він обомлів, скрикнувши. На дверях висіла жінка. Шнурок глибоко в'ївся їй у горло, язик висунувся з рота, дивилась вона на Бурульку скляними очима, а він не міг поворухнутися, кров спинилась у жилах, дивився на мертву, в той час прислухаючись до лунких ударів свого серця.

Вузенький промінь сонця зазирнув у підвал, зупинився на лиці в мертвої, воно наче скорботно осміхнулось і потухло.

Бурулька згодом опанував себе. Глянувши на стіл, побачив свого долара і пашпорт, де чітко було написано: «Варвара Волкова, 45 років, удова, віри православної, росіянка».

Захопивши долара, Бурулька проліз у двері, похитнувши мертве тіло, вийшов на вулицю й, удруге прочитавши Зуботиченкову адресу, поспішив на вулицю Бісмарка, де жив граф.

VII

Біля великого чорного палацу, що східцями своїми впирався просто в пішоход, стояло два закритих дивовижних автомобілі, чекаючи тільки наказа, щоб рушити й помчати, як вітер. Автомобілі дивного нічого не мали, але чорна фарба на них, подвійні шини, таємничо насуплені шофери й замазані номері ззаду здалися Бурульці дивовижними, такими машинами не їздять гуляти, це він добре знав, поживши не один день у Берліні.

Ним одразу запанувала тривога. Ступивши сходами й простягнувши руку, щоб одчинити парадні двері, його спинив якийсь чоловік, мовчки оглянув його і, в чомусь впевнившись, – сам прочинив перед ним двері.

Бурулька опинився у маленький кімнатці, де висіли телефонні трубки, якісь бляшки, що увесь час гули, наче заведений телеграф. Узявшись за ручку дверей, щоб піти далі, вони не відчинялись, він наліг на них, але даремно було пробувати свою силу. Бурулька уже хотів піти назад, але і вхідні двері уже не відчинялись. Подумавши, що він опинився у пастці, почав стукати у двері кулаками, коліньми і, до краю стомившись, став витирати спітніле лице. Несподівано, наче з стіни, виступив чоловік, спитавши, що Бурульці треба. Той показав адресу, написану Зуботиченковою рукою.

І враз двері відчинились, чоловік повів Бурульку сходами кудись на другий поверх, відчинив якусь кімнату і, злегка вклонившись, залишив Бурульку на самоті.

Бурулька сів на дивана, оглядаючи кімнату. Вона була зовсім кругла, червона, крім стола й дивана не було більше нічого. Нагадувала вона кабінет лікарів, тільки замість аптеки пахло тут фарбою та новими чобітьми. І раптом пригадав Бурулька, що десь бачив таку кімнату, навіть запах цей йому знайомий. Так само сидів на дивані, а проти нього... стояв граф Зуботиченко. Але це було давно, ще у Росії, у рідному місті, коли він записався до «Союза Русского Народа», давно це було, а та кімната дуже нагадувала цю, де він зараз сидів...

Згодом увійшов сам граф, замкнув двері й, подавши Бурульці одного пальця, щоб той потиснув, сів з ним рядом.

– Як живеш, маєш, брате?

– Нічого, сами бачили! – конфузливо відповів Бурулька, тремтючи усім тілом, наче на сповіді.

– Бачив, з тебе чудовий дикун, негр! – засміявся граф, нервово запалюючи цигарку. – Кажеш, діяманти фальшовані? У тебе вони?

Бурулька подав йому діяманти, граф витяг лупу, довго дивився через неї на камінчики, похитав головою, посміхнувшись.

– Ну, да, вони заміняли їх, у карантині. Але нічого, це пусте... Так як же живеш?

Бурулька коротко змалював, як міг, своє життя, спинився на головному, що шукає свою Глафіру, але марні його шукання, він просить, щоб граф допоміг йому зарадити лихо.

– Добре! – подумавши сказав граф. – Я допоможу, як зумію, власно, це дуже легко одшукати твою дружину, але умова, – ти сам мені дещо мусиш зробити.

– Я радий, я служитиму, прошу, тільки одшукайте її! – радісно скрикнув Бурулька.

Граф на хвилину вийшов з кімнати, приніс великого чемодана, обережно, наче то було тонке скло, поставив на столі і, запаливши другу цигарку, пригостивши й Бурульку, став пояснювати, у чому полягатиме Бурульчина послуга.

– Слухай! – урочисто мовив граф.

Бурулька напружив усю свою увагу, помітивши, як тремтить цигарка у графових руках.

– Тут у Берліні живуть мої далекі родичі. Скрута страшна, грошей не мають, голодні всі, але з гордощів, чи що, до мене не звертаються за допомогою.

А я не звір, я люблю їх і дарую їм оцього чемодана, де є усе, що їм треба. І посуд, скляний, треба з чемоданом дуже обережно, щоб не побилось.

–Кури! – знову запалив цигарку, подавши й Бурульці. – Ти візьмеш чемодана, понесеш їм, але не віддавай нікому в руки, а постав десь у куточку, щоб вони сами його помітили. Знаєш, несподіванка убогому–велике щастя.

Вони живуть за містом, біля «Дівочої Пустки» у маленькому будиночку. Оце адреса, так зручніше! – всунув Бурульці в руку адресу своїх родичів. – Краще так зроби: – зараз понеси чемодана, вони десь на роботі, там тільки одна стара служниця. Поставиш чемодана десь у куточку й підеш. І ні слова служниці.

Не забудь, – Боже хорони впустити чемодана, там дуже ніжне скло... згода? Зараз і йди, а дружину знайдемо враз, це не макове зерно.

Бурульці нічого легшого не могло бути, як поставити чемодана, а за це зустрітись з Глафірою й почати нове життя в оцій суворій, чужій країні.

– Не забудь, там дуже ніжне скло! – удруге попередив граф, коли Бурулька узяв чемодана. – Увечері, годин так о 7 прийдеш до мене.

– Але пам'ятай, там дуже ніжне скло!

Бурулька пам'ятав добре, обережно, наче які святощі – виніс чемодана на вулицю, ще раз прочитав адресу графових родичів, поклав чемодана на плечі й пішов просто за місто до «Дівочої Пустки»...

Одшукати маленький будиночок було дуже легко. Він самотньо стояв між чагарником над балкою, за ним, у долині, лежало робітниче містечко, а ззаду стояв похмурий, грізний Берлін.

Бурулька підійшов до будиночка, ногою одчинив двері у сінці, поставив чемодана за діжкою з водою і вже хотів зникнути, як у цей мент з кімнати вийшла стара, підсліпувата жінка, підозріло глянула на нього, спитавши:

– Ви, Сом?

– Сом? – вражено скрикнув Бурулька. – Який там Сом, можна води напитись?

Жінка винесла йому чашку води і довго дивилася йому вслід, аж поки він не зник за чагарниками.

Ступивши у густі кущі низькорослої акації, Бурулька оглянувся, але раптом з куща виліз високий чорний чоловік, став перед ним, довго дивився йому в лице, тоді озирнувся кругом і, впевнившись, що нікого не було, тихо сказав:

– Не всякому треба тут ходити. Що ти робив в отому домі? – голос йому був метальовий, чулась якась погроза, Бурульці стало страшно. – Що ти робив в отому домі? – невідомий уже не питав, а наказував, рухи йому стиснулись у кулаки, слова вимовляв крізь зуби, пронизуючи спантеличеного Бурульку своїми чорними, як терен, очима. – Що, питаю, робив в отому домі?

– Пив воду! – ледве промовив Бурулька, трясучись тілом, як драглі. – Попросив води і все...

Про чемодана ні слова, навіть забув про нього, наче й справді тільки випив води у таємничому будиночку.

– Але, що робиш, чорт би тебе забрав? Що ти робиш отут? – скрикнув чоловік не терпляче. Коли Бурулька став ворушити губами, він нахилився до нього і ледве чутно прошепотів: ти знаєш Сома?

Ні, Бурулька ніякого Сома не знає й не чув, він емігрант, росіянин, шукає свою дружину, його прізвище Бурулька, а дружину зовуть Глафірою. А Сома ніякого не чув.

– Бурулька? – щиро здивувався невідомий. – А вона Глафіра? – він був украй вражений, його раптовий гнів улігся, несподівано простяг руку, поклавши її Бурульці на плече. – Коли вона справді твоя дружина, – тоді прошу зобачення. Кажеш, її звуть Глафірою?

Бурулька з радістю дивився на невідомого, його щось торкнуло, що цей чоловік знає його Глафіру, десь вона близько, він її скоро побачить, може, вона десь тут у балці, або підходить уже сюди з-за кущів.

Він уже уявляє її порвані черевики, синя хустка і блискучі очі. Йому стало млосно.

– Ви знаєте, де вона?

– Ти її побачиш. Сьогодня увечері побачиш! – роздумливо промовив чорний чоловік. – Прийдеш сюди о 9 годині і коли побачиш у тому домі, де пив воду,

світ у вікнах, іди просто туди, але не входь у середину, а зупинишся під акацією. Бачиш?

Бурулька бачив акацію, що стояла кроків за сто від будиночка.

– Тепер іди звідци і ні слова! – погрозливо сказав чоловік, ускочив у кущі й зник, наче то не живий чоловік був, а сон...

Бурулька уже не йшов до графа Зуботиченка, він без нього зустріне Глафіру, хотілось тільки лягти й спочинути. Голова йому боліла, руки й ноги дрижали.

Ліг він у балці під лопухом і заснув...

Прокинувшись, побачив над собою високе зоряне небо, лопух бризнув йому на лице росою, над містом миготіли огні, гасли і знову полум'ям вихоплювалося до неба. Раптом почулися глухі дзвони. Він почав рахувати і, коли вони замовкли на восьми вдарах, Бурулька, пригадавши свою Глафіру, виліз із балки, простуючи до „Дівочої Пустки».

Увійшов у чагарник, з трепетом поглядаючи на темні вікна будиночка, де незабаром мусить з'явитись світло. Згодом туди почали крадькома сходитись якісь люди, на мить зупинялись біля дверей, тоді швидко ховались у будиночку. Їх нарахував Бурулька 20 чоловіка. Згодом у вікнах блиснув світ, Бурулька поспішив до акації, став біля неї, ледве дишучи, і причаївся. Раптом почувся страшенний грім, земля під Бурулькою здригнулася, будиночок розірвався на шматки, звившись до неба, як бомба. Полум'я вихопилось на тому місці, де він стояв, і погасло. Великий шматок деревини упав на Бурульку, він змахнув руками, безтямно повалившись на землю...

Очутившись, він побачив гурт людей, що ворушилися на руїнах, одсовували балки, копали землю, але це робили тихо, наче злочинці. Смутно пригадуючи, що сталось, Бурулька підійшов до місця вибуху байдужо глянув на ряди трупів, позирав на мовчазних людей, що витягали з-під руїн нові трупи, хотів уже йти просто перед собою, як щось ударило йому в голову, почав призиратись до кожного трупа і собі на здивовання посміхнувся, зупинившись над мертвою Шванською, куховаркою з «Одисеї».

– Гм! – промовив Бурулька до себе. – Але дивна вона, я знав, що вмре! – знову призирався до трупів, нарешті, звертаючись до людей, сказав: – але що вона могла тут робити? Ви не знаєте? Що, питаю, вона тут робила? – скрикнув він, схиляючись перед Глафірою.

Він пізнав її, хоч правий бік лиця закривавлений, у грудях була глибока рана, та Бурулька пізнав її. Витерши кров їй з лиця, він спокійно, дуже спокійно склав їй руки навхрест на грудях, одійшов у бік і знову, наче до когось звертаючись, сказав:

– Граф її знайде. Але що вона робила в Сомі? Ви не знаєте?

Ходив кругом руїн, щось шепотів собі під ніс, тоді, махнувши рукою, пішов до міста. Проблукавши вулицями до пізньої ночи і, зупинившись проти ресторана «Одисея», він ударив себе долонею по лобі, щось вигукнув, радісно й надійно, круто повернувсь на закаблуках, поспішивши за місто до балки, куди звозять сміття.

Сівши на краю провалля, заплескав у долоні й заспівав якусь довгу пісню, що кінця й краю їй не було. Тоді заплакав, вгорнувся в шинелю, збираючись заснути, та в цей момент хтось схопив його за руку, присвітив до лиця йому сірником, здивовано скрикнувши.

Це були ті два емігранти, що вишукували у смітнику ложечки, шрубики й иншу здобич, чим багаті смітники усього світу.

– Тебе тут зловлять, ворона! – сказали емігранти, хапаючи Бурульку під руки. – Підеш до нас у гості, так – то!

Бурулька не пручався, ішов, як мала дитина, тільки тоді, як кудись улазили, пригинаючись, він випростався, на мить зупинився й спитав:

– Але що вона там робила, ви не знаєте?

Емігранти того не знали. Повели Бурульку кудись у темряву, запалили свічку, посадовивши його на кучу рваного, наче хто його жував зубами, вогкого ганчір'я.

– Як тобі наші палати, правда затишно?

Та Бурулька уперто мовчав. Бачив тільки нору, завішану старим килимом, свічку, скрізь ганчір'я, у куточку, під коренем дерева образок Христа і чув носом неймовірно смердючий запах. Він схилився на коліна й заплющив очі.

Емігранти тим часом витягли з своїх клунків хліб, ковбасу і пляшку вина, припрохали до вечері Бурульку, він одмовився, запитавши:

– Але що робила Глафіра? Ви не знаєте?

Знову сидів байдужий до всього. Випивши вино, емігранти закурили, полягали на своїх плащах, з задоволенням згадуючи прожитий день. Розмови їхні йшли про заробіток, про поліцая, що вперто гнався за ними і, можливо, нагнав би їх, коли б вони не стрибнули у смітник. Там була їхня стихія, так само, як вода для риби.

Бурулька не зводив голови, ніщо його не цікавило. Коли ж вони почали обмірковувати історію про вибух на «Дівочій Пустці», він поволі почав випростовуватись, щось пригадував, погляд очей його став спокійний, уста стиснулись у вузеньку лінію...

– Ясно, тільки пекельна машина, хтось її поставив, коли їх не було дома.

– І головне, нікого не лишилось! – говорив другий емігрант. – Цього можна було чекати. Але хто поставив пекельну машину?

– Зуботиченкова робота, ясно. Він довго слідкував за ними, його агенти не мало стоптали чобіт за Берліном, о, це спритні хлопці...

Бурулька несподівано звівся на ноги, знову упав на ганчір'я, твердо, не викликаючи ніяких заперечень, сказав:

– Пекельну машину? Поставив її я.

Емігранти, випустивши цигарки з рук, витрищено на нього глянули, наче побачили демона.

– Справді, я їх убив і Глафіру! – вів далі Бурулька, на превеликий жах емігрантів.

Але згодом, опанувавши себе, вони зареготались, почали упевнювати Бурульку, що він п'яний, верзе дурницю на свою голову і де він міг так напитись.

– Я не п'яний, я їх убив. Але що там робила Глафіра? Ви не знаєте?

Така впертість почала набридати й занепокоювати емігрантів. Їм треба було спати, але Бурулька, видно, не дасть звести оком. Ясно, він п'яний або з глузду з'їхав, їм не первина бачити Божевільних емігрантів, але Бурулька ще й злочинець, коли говорить правду.

От він почав розповідати про Зуботиченкового чемодана, слова його в'яжуться, усе здається правдою.

– Але що робила Глафіра? – вигукував він після довгого періоду розмови.

– Спи там, вона нічого не робила! – кричали емігранти, погасивши свічку.

Бурулька не міг мовчати. Він ніяк не може, повірити, що Зуботиченко його обдурив.

– Тебе обдурить мала дитина, ти йолоп.

– Але нащо я її вбив, Глафіру нащо вбив? – не слухаючи нікого, говорив Бурулька.

– Вбий тепер графа, око за око! – посміхнувшись, сказали емігранти.

Якусь мить стояла німа тиша, чути було тільки важке Бурульчине дихання, наче він з кимось змагався не на життя, а на смерть. Нарешті, він підсунувся до емігрантів, узяв одного за руку, з глибоким благанням і ніжністю промовивши:

– Убити графа? Це не погано буде, правда?

– Е, та ти, бачу, почав дуги гнути! – украй розгніваний схопився емігрант, повалив Бурульку на землю, зв'язав йому руки і знову ліг, важко одсапуючись.

– Але що там робила Глафіра? – питав Бурулька.

Довелось йому заткнути уста ганчіркою, тоді стало тихо у норі, наче в могилі. З смітника тягло смородом, гнилим дрантям, ламаним залізом і старими черевиками...

Емігранти спали, притулившись один до одного, як дикі звірі...

Уранці Бурульку розв'язали, дали ковток вина, щоб відживились його сили, вивели його з смітника на дорогу, залишивши його самого, мовчазного, як скеля, з дивним блиском у запалих очах. Постоявши трохи, він знову спустився у балку, рився у смітті, уважно приглядаючись до кожної залізняки. Нарешті, крик радости вихопився йому з вуст. Він знайшов велику виделку з гострими зубами. Розмахнувшись, загнав її по саму колодочку у сміття, тоді сховав її собі за пазуху і вже рішуче пішов до міста.

Опинившись на вулиці Бісмарка біля Зуботиченкового палацу, він боязко підійшов до шофера, скинув картуза, покірливо спитавши:

– Граф ще спить?

– Спить! – була відповідь.

Бурулька став чекати. Постоявши досить довго, спитав другого шофера:

– Граф обідає?

– Обідає!

Бурулька сів на східцях, уперто вичікуючи хвилини, коли граф пообідає. Автомобілі тимчасом приїздили, на мить зупинялись і знову кудись мчали, наче десь був пожар. З палацу вибігали якісь заклопотані люди, і ніхто не звертав уваги на зігнутого Бурульку на сходах, наче то не емігрант сидів, а звичайна муха.

Увечері, коли горіла уже електрика, він рішуче підійшов до шофера і, не скидаючи картуза, сказав:

– Граф, напевно, вкладається спати?

– Ну да, його діло, він граф! – відповів шофер здивовано оглядаючи Бурульку. – А ви до нього?

Бурулька витяг з-за пазухи виделку, знову сховав її, тихо, таємниче нахилившись до шофера, мовив:

– Я його мушу заколоти. Але коли він буде свобідний?

– Чекайте! – неймовірно посміхнувся шофер. – Граф колись прокинеться.

Далеко за північ Бурулька зайшов у сусідній проїзд, озирнувся, чи ніхто його

не бачить, скинув з себе підтяжки, зробив петлю і, повісивши їх високо на гачок, вийшов на вулицю. Там було порожньо й тихо.

Останній автомобіль од'їхав од графового палацу.

Бурулька ворітьми підліз до підтяжок, усунув голову в петлю й пустив ноги. І в цю мить подумав, що граф, напевно, зараз в «Одисеї», його він конче тут зустріне, шофер збрехав, що граф спить, хіба може, він спати, він незабаром приїде назад, а Бурулька висітиме отут у проїзді. Напруживши усю свою силу, почав розривати петлю на шиї, уже ковтнув повітря, підтяжки не витримали його тіла, і Бурулька, наче лантух, упав на землю й застогнав.

Лежав би, може, довго, приємно було почувати шум у голові, тіло терпло, дзвінкий сон опановував усією істотою, але, почувши хапливу ходу з двору до проєзда, Бурулька схопився на ноги, вискочив на вулицю й опинився в широких обіймах поліцая. Саме була та година ночи, коли по вулицях ловили безпритульних емігрантів, замикаючи їх у поліційних коморах.

Бурулька завертівся, як веретени у дужих лапах, вкусив за руку щирого охоронця тиши, той скрикнув з болю, пустивши свою жертву бігти, куди вона захоче. Бурулька вибіг за місто, упав просто у балку на сміття й прислухався. Ніхто за ним не гнався, було тихо кругом, тільки здалеку шумів вічно живий Берлін.

Закопавшись з головою у сміття, Бурулька став приводити свої почування й думки до певного порядку; та з цього нічого не виходило, він тільки був заспокоєний, ніщо його більше не хвилювало, здавалося, він лежить у себе в кімнаті, видужуючи од смертельної хвороби...

З одкритими очима пролежав до самого ранку, не мав охоти нікуди йти, лежав би так довго, до самої смерти, так було тепло й затишно в смітті на дні балки. Раптом увагу його звернула на себе тиха пісня. Хтось тужно співав у балці за схилом, пісня котилась по смітті, була м'яка й спокійна, як материна молитва. Незабаром з-за схилу вийшло два емігранти, на мить здивовано вони зупинились, але, пізнавши Бурульку, весело йому загукали. Кожен з них мав клунка, куди скидали свою здобич, шукаючи її у смітті.

– Тепер, бачу, тверезий! – сказав старіший емігрант Бурульці. – Так би й давно, сміття не одного земляка нашого приголубило.

Бурулька виліз з сміття, запалив цигарку, не знаючи, що робити.

Був засоромлений, як дитина після негарного вчинку.

– Ну, ставай до роботи! – казали емігранти. – Та в тебе посудини немає!

Гуртом почали добувати Бурульці посудину. Скоро з – під товстого шару якогось ганчір'я висмикнули лантуха, витрусили його й подали Бурульці. Так само озброїли його залізним ціпком, і всі троє нахилились над сміттям, колупали його ціпками, витягаючи цвяхи, великі кістки, шматки матерії, все це бережно скидали у клунки і знову нахилялися над сміттям.

– Це ще добре! – говорив старіший емігрант, дуже охочий до розмови. – А от у Франції золотарами наші, емігранти. Або в Англії... ти знаєш, що роблять наші в Англії?

Бурулька не відповів, бо не знав, і саме в цю мить добув розкішний шматок червоної матерії.

– В Англії наші катами стали, вішають злочинців, так-то. Нам ще розкіш, побільше таких смітників!

В обід усі троє посідали на горбочку, наче на острові, з'їли по шматку хліба і, спочиваючи, стали оглядати свої клунки.

– Щасливий день! – рішили емігранти. – Буде і винце й булочка. Ех, побільше таких смітників!

Бурульці стало весело. Робота легка, щодня матиме хліб; спокій запанував ним, йому більше нічого було не треба. Навіть не згадував своєї Глафіри, наче її ніколи й не було на світі. Тільки тоді, як емігранти докладно розповіли йому про бідування инших емігрантів, що пішли в Англію та Францію, змалювавши усе густими фарбами, він зідхнув, упевнившись, яке то щастя для емігрантів отакий чудовий, щедрий на здобич смітник...

Увечері він пив вино, голова йому приємно шуміла, виходив він з балки, сідав на моріжку, милуючись з світлого, шумливого й грізного Берліна...

Бурульці було приємно...

ЗОЛОТА ТАРІЛКА

(повідомлення старого партійця)

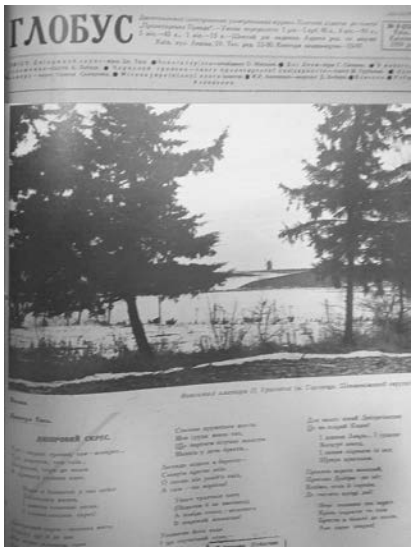

Часопис «ГЛОБУС» (м. Київ), № 8, 1929 р.

Але це все дрібниці, що ви розповідаєте, я бачив давніших людей. Ви знаєте адвоката Горського? Не чули навіть? Ах, так, ви не могли його знати, ви тоді гнали Колчака з Сибіру, а я з Горським добивав Петлюру. Так, ви не можете знати цієї людини.

Я тоді був куди молодшим, кров мене гріла у жилах, не була тоді моя голова сива, а очі блищали. Мої очі любили дівчата й молодиці, діти любили мене, доброго червоноармійця. Тепер кашляю, тепер я старий.

Моїм вірним товаришем був тоді цей Горський, оця кумедна тепер людина. Ми спали з ним під однією шинелею, голови клали на одну кульбаку, коли стріляли, разом наші кулі влучали ворога. О, ми здорово гнали банду з України. Тепер сам дивуюсь, скільки то в мене огню було, я був тоді ще молодий. І цей Горський, ця нещаслива тепер людина. Як зараз пригадую один момент, коли ми одбили в банди візка з коштовними речами. Там були діаманти, срібне начиння до столу, дорогі люстра, – все це в безладді лежало на візку, приготоване, щоб вивезти його за кордон. Бандити добре знали, що грабувати…

Наші хлопці були кинулись до коштовностів, але я спинив їхній запал, переглянув усі речі, записав собі, вражений великою, важкою тарілкою з щирого золота. Я не вчений, але все таки щось торкнуло мене, що ця тарілка була дуже давня, її треба було здати до музею. Тарілка ця дійсно була чудова. На вінцях їй вирізані коники, листячко й маленькі янголики. Посередині на дні був напис якоюсь мовою.

– Ти відповідаєш за все, – сказав я Горському, наказуючи йому їхати з візком до штабу, щоб уже звідти деякі речі здати до музею. Особливо ця тарілка. Вона безперечно мусить зайняти в музеї неабияке місце.

Ми знову рушили за бандитами, а Горський поїхав до штабу. З того часу я не бачив Горського, цієї людини. Чув, ніби він вступив на юридичні курси, закінчив їх і опинився десь на провінції, адвокатуючи.

Наші сліди загубилися, я гонився за бандитськими недобитками, тоді поїхав до Москви, де крутився там, як муха в ополонці, нарешті переїхав до Києва, зайняв місце завідувача клюбу, як ви добре сами знаєте.

Про Горського забув зовсім, наче його й не було на світі. Справді, ніколи було згадувати, я постарів, заслаб, передо мною почали проходити нові люди, зовсім інші, ніж я бачив колись давно, як був ще молодим. З оцими людьми я теж робився дужчим, якось молодшав, але все-таки кров більше мене не гріла. Я почував, що безнадійно старію.

І от одного разу одержую листа. «Дорогий друже! – писалося там. – Приїдь до мене негайно. Твоя допомога зараз мені дуже потрібна. Містечко N, твій Горський».

Ну, да, це лист од Горського, од цієї кумедної людини. Саме в цей час я мав відпустку на місяць, у мене в легенях з'явились каверни, я мусив поїхати на курорт, щоб не вмерти. О, я слабий був! Іноді кров била в горло, я задихався, уночі не міг спати, мені конче треба було їхати на курорт. Але я поїхав до Горського. Може, дійсно таки я вже постарів, а, може, щось інше не скажу. Я тоді добре пам'ятаю одного голову райвиконкому, що вмер на засіданні. Йому треба було робити операцію, а він уперто хотів послухати селян, тоді вже робили операцію. Там і вмер, все-таки підписав протокол. Глянеш збоку, – дивні люди настали. Але я, напевно, старий, я поїхав до Горського… Дайте льоду…

(Старий партієць проковтнув кусочок льоду, витер кров з губів і знову продовжував.)

Була глупа й чорна ніч, коли я виліз з вагону на станції N. Містечко було за три версти від станції. Я сів на візника й поїхав. Уїдливо моросив холодний дощ, він нівечив мене, я увесь змок, трусився, думав, що піде кров і я помру отут під чорним небом на труському полі. Містечко уже спало, було наче мертве, зрідка десь вили собаки, сумно робилося, як перед смертю. Нарешті я не витримав, я далі не міг їхати. Горський жив десь далеко, чому тоді не заночувати у сельбудинку, де зараз світилося в вікнах.

Увійшов усередину й одняв од рота хустку. Вона була вся в крові. Я прочинив двері до залі.

Ну, да, я прочинив двері до залі й зупинився на порозі.

Ви бачили сельбудинки на провінції? Отак – повно накурено махоркою, на стінах висять портрети одного тільки Леніна, десь над вікнами гасла тільки вуглем, кільки лав, стіл, стілець, і все. Отакий сельбудинок. І я не дивувавсь, я знав село, воно не йде по квітах, а вискакує з махорняного диму, з-під льозунгів вуглем, хапає все, що йому потрібне, як та риба хапає повітря на березі.

Я сів на лаву, кашляв, брався за груди і знав, що заважаю людям слухати молодого доповідача, який стояв за столом, розмовляючи про збудування світу, про релігію і первісну людину. Коли він закінчив і поставив крапку, я підійшов до нього, помітив сірі очі під окулярами і знайому мені малесеньку бородавку під лівим вухом. Його тяжко було пізнати, так само як і він мене не впізнав. Горський виріс, плечі йому стали ширші, на лобі щезли зморшки, руки стали білими, ніжними, як у панянки.

– Горський, здрастуй!

Він кинувся мені на груди, хотів поцілувати в уста, але я обережно одхи-лив його. У мене були каверни, я жалів цю дивну людину. Я тільки сказав, що треба вийти, тут накурено, мені важко.

– То підемо до мене, – скрикнув він. – Який радий. Значить ти приїхав?

– Сам бачиш, – сказав я над силу і зараз же додав. – Даруй, що я такий не балакучий, нехай завтра. Мені важко дихати.

Справді було важко. Ми йшли в темряві, грузли по коліно в болоті, усе повітря було насичене мрякою. Я тримався Горського, щоб не впасти.

Нарешті дістались якогось довгого будинка.

– Даруй, коли щось не так! – проговорив Горський, пропускаючи мене в сінці. – Живу просто, я ж не можу дурити людей. Не можу, не пробачать нам побачене.

Відчинивши замок я побачив – малесенька кімната, один стіл, три табуретки у кутку, прямо на долівці щось наче постіль, рядно і подушки. Справді Горський жив убого, я впізнавав свого товариша і мені стало весело. Дуже просто, але коли людина не намагатиметься вимагати з людей зайву копійку – це її щастя.

– Так будеш їсти?

Я був голодний і хотів їсти. Горський приніс окраєць хліба, поставив на столі, але сам не їв, тільки дивився на мене, нарешті похитав головою.

– Як же ти постарів, друже!

– Ну, да, як же я постарів! Я це розумію, та було байдуже.

Я спитав, навіщо покликав мене Горський. Він довго мовчав, щось думав, а тоді поклав мені на коліна свою руку, сказавши:

– Я думаю вступати до партії.

– Ти що непартійний?

Я був здивований, не міг припустити, що Горський поза партією. Це дійсно була дивна людина.

–Так я непартійний, тут чужі люди, вони не знають мене, хоч я працюю тут як віл.

Горський таки працює. Я сам бачив його в сельбудинку. Чудово, він хоче вступити до партії. Живе просто, як личить чесній людині, що не насмілилась одягати гострих черевиків, коли у сельбудинку накурено і льозунги вуглем. Чудово, я обома руками підпишусь за нього.

– Нехай поговоримо завтра, – сказав я.

Сон нас боров. Треба було спати. Ми обидва вклались у кутку, вкрились рядном, погасивши лямпу. Раптом за стіною заграло. Ви розумієте, у нас у головах за стіною заграло піаніно, гарно, ніби видно вправна рука падала на клавіатуру. Горський нервово поворушився й постукав у стінку. А там грало, грало піаніно дуже вправно, мені стало приємно, наче я молодий, або зробив добре діло.

– Неприємно, – пробубонів Горський. – Це сусідка ніколи не дає мені заснути.

І знову у стінку затарабанив кулаками. Піаніно затихло, згуки задрижали у повітрі, зойкнули і ніби покотились у темряві…

– Дайте льоду…

(Старий партієць проковтнув кусочок льоду, довго мовчав, ніби не насмілювався навіть кашлянути. І знову говорив старий партієць).

До самого ранку спав я наче мертвий. Прокинувшись, побачив, що Горського коло мене не було. Долівка виметена, а щітка зібрала павутиння, а на столі стояла, ну як ви думаєте, що стояло на столі?

…Там був цілий комерційний дім. Там була розкішна страва у гарному посуді, фрукти лежали у великій срібній вазі, а посередині стояло масло у золотій тарілці, де на вінцях вирізані золоті коники, листячко і маленькі янголики. Це була важка тарілка з щирого золота. Коли б я одгорнув масло, то я побачив би на дні в тарілці напис якоюсь мовою. Але я не одгорнув масло, я й так знав, що там є напис чужою мовою.

Я знову ліг під рядно, коли у сінцях почулись кроки. Горський приніс миску з водою і шматок сірого мила.

– Ти ще спиш? – Засміявся він. – Краще вмийся, будемо снідати. Я поспішаю на суд, справа одного незаможного.

Сідаючи за стіл, він закашлявся, налив собі вина, сповістивши, що це, що на столі, не його, а рабинове. Він боїться Горського, думає, що той комуніст, ну й…

– Я позичив оце у рабина. Знаю, що ти слабий, тобі треба їсти усе добре. Ти знаєш, що подушка в крові?

Я знав, що подушка в крові, цю ніч я ледве не вмер. Я взяв масла з золотої тарілки, де на вінцях коники, листячко й маленькі янголики, ножем дістав дна, де з'явились якісь літери.

Так-то цю тарілку треба було здати до музею, а ми їли з неї масло, запиваючи дорогим вином.

– Дякую, – сказав я наївшися.

– Рабинові дякуй – це його! – Зареготався Горський, потиснувши мені руку. Пробач я йду на суд.

І Горський поспішив на суд. Я проковтнув пилюлю, запив її водою, і вже хотів виходити, як у двері постукало. Увійшла молода жінка, справжня пані з до болю вродливим лицем. Зупинившись на порозі, спитала:

– Де мій чоловік, він пішов уже?

Я мовчав, мовчав уперто. Чоловік її? На суд пішов Горський, а чоловіка цієї пані не знаю, так само, як не знаю її. Вона помітила моє замішання й засміялась

– Який він дивний, він завжди тут приймає комуністів, але чому й вас тут? Я про вас чула, підемо до нас в кімнату. Тут теж погано.

Я мовчки, спантеличено поплентався за цією вродливою, стрункою панею, що чоловік її приймає комуністів у вогкій сірій кімнаті. Вона прочинила двері і я ввійшов… Льоду.

(Старий партієць якось винувато проковтнув кусочок льоду, витер долонею краплю крови з уст і знову говорив далі).

Отож я ввійшов. Це була велика кімната, де в кутку стояло цілком нове піянино, біля нього дороге англійське ліжко з шовковими подушками, біля вікна робочий стіл, завалений паперами, блискучий самовар стояв біля дверей, вилис-

куючи своїми боками. На одному столикові, що біля піянина, стояли різні золоті й срібні речі, а зі стелі спускалась велика лямпа, оздоблена різними цяцьками.

– Сідайте, прошу, – запросила пані.

Я сів у крісло з червоного дерева, поставивши ноги на розкішний килим, чортяка його забери. Ну, да, це була розкішна кімната, кожна тут річ варта не малих грошей. Одно піянино… такого піянина не має в наших клюбах, це було дороге піянино, таких тепер немає.

Пані одкрила клавіатуру й заграла. Але я не слухав нічого, я дивився на поріг дверей, де прибита була велика кінська підкова. Уявіть, у цих розкошах велика кінська підкова. Я вперто дивився на неї, нічого не думаючи, не міг думати зовсім.

– Вас дивує ота підкова? – Засміялась пані, закриваючи клавіатуру. – Знаєте, наші адвокати ще такі дивні, вони певні того, що коли на порозі підкова, буде багато клієнтів. Так і мій муж. Але без підкови клієнтура не зменшиться, я певна того. Як ви думаєте?

Я теж був певний. Тоді вона під'їхала на своєму кріслі до мене, одкашлялась, її горде лице якось осунулось. Очі стали благальні, вона дуже зараз скидалась на дитину, що просить купити їй цяцьку.

– Ви говорили з мужем? Я дуже рада буду, коли він вступить до партії, я не можу довго сидіти в селі, я досі вмерла б, коли б не оце піянино. Тоді ми переїдемо до міста. Він говорив, що ви можете це зробити. Ви розумний, мусите це зробити.

Отож я сидів, слухав її і дивився на велику кінську підкову. Тоді гляну на годинника. Була одна година. О 2-й поїзд іде до Києва. Я став на ноги.

– Ви їдете? – злякано мовила пані. – А як же…

– З партією? – Спитав я. –З партією усе гаразд. Вона велика і дужа.

– Значить ви ще приїдете або напишете листа?

– Те й друге. Ви не можете мені знайти підводи?

– З охотою. – З великою охотою вона пішла шукати підводу.

Я увійшов у кімнату, де Горський приймав комуністів, глянув на золоту тарілку, де на вінцях коники, листочки й маленькі янголики, простяг до неї руку… словом, те, що задумав, зробив за одну хвилину і повернувся до кімнати з піянином…

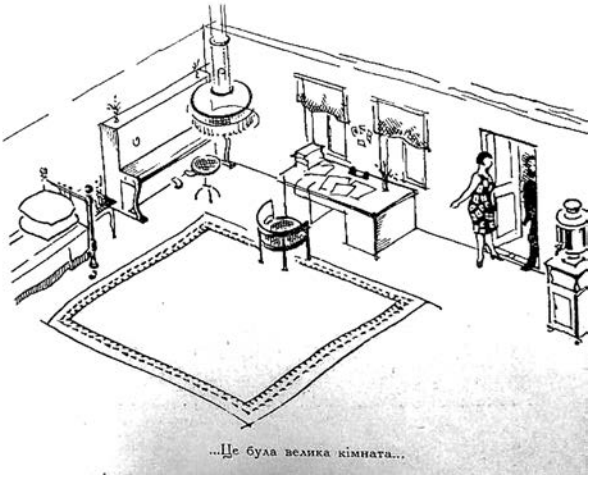

(Ілюстрації невідомого художника)

Незабаром під'їхала підвода, я сів на воза й рушив на станцію.

– Значить улаштуєте, – на прощання запитала пані. – Привітати його?

– Ну, да.

Я сказав «Ну, да» і більше нічого, а увечері вже був у Києві. За тиждень трапилося цілком несподіване… Дайте, будь ласка, льоду!

(Старий партієць жадібно проковтнув кусочок льоду, викашлявся і ми слухали).

Скажу тільки, що я того місяця не поїхав на курорт, хоч здоров'я моє па-

дало, кров частіше лилася горлом. Але не поїхав тому, що трапилася дуже важлива робота. Секретареві одного райпарткому робили операцію, я мусів його заміщати, просто не було людей, і я згодився заміщати того секретаря.

Отож, кажу, трапилася несподіванка. Уранці до мене в кімнату стукають. Увійшов Горський. Сам Горський увійшов до мене. Був засмучений, не сідав на стільця, а винувато стояв біля дверей, з-під лоба на мене поглядаючи. Хоч було важко, але згодом розбалакались, він приїхав уночі, не хотів мене турбувати, ночував на вокзалі. Я вдягався, а він говорив. Раптом схопив мене за руку, благаючи, подивився мені в очі, швидко заговоривши:

– Ти пробач, я її кидаю, оцю панну, вона мені ні до чого, пробач, я дурив тебе, але тепер я увесь перед тобою, нічого не залишилось, я кинув її назавжди.

Я здивовано дивився на Горського. Я знову бачив старого вірного товариша. Ну, да, я бачив свого давнього товариша і пізнавав його. Він усе кинув, стоїть один, просить пробачення і хоче вступити до партії.

Чудово, він може говорить щиро. Я не раз бачив подібних людей, вони довго горіли в огні життя і виходила з них дорога криця. За чаєм він спитав:

– Ота золота…

– Тарілка? – перебив я його. – Де на вінцях коники, листочки і маленькі янголики?

– Та сама. Вона не моя, рабинова, але де вона могла дітись?

Це дивна людина Горський. Він досі не забуває тієї дорогої тарілки.

– Вона під рядном. Невже ти не спиш, адже ж я її поклав на подушку і накрив рядном.

Увечері Горський поїхав назад, запевнивши, що повернеться швидко, коли влаштує у містечку свої справи. Але більше я його не бачив. Чув, що десь переїхав до Харкова, купив за містом будинка, цілу дачу й адвокатує, виступає в суді. Але й досі непартійний.

А я не поїхав на курорт. Почуваю, що старію. Кров не гріє мені тіла, та й крови залишилось мало, вся вискочила горлом. Якось почав стомлюватись, забуваю не тільки деталі, а й великі явища і речі, словом, доведеться іти в забуття. Все таки трохи пам'яті залишилось, щоб пригадати золоту тарілку з кониками, листочками й янголятками на її дебелих вінцях. Раз з комсомольцями їздили до столиці. Були в музеї. Там стояла та сама тарілка з щирого золота, де на денці був напис старою, невідомою мені мовою. Музей заплатив за неї неймовірну суму грошей, але я радий, що вона не пропала дарма, їй там місце.

(Старий партієць схилив голову, уже не просив льоду, помітно, йому стало соромно, він напевно розумів, що розповів історію звичайну, згадав людину просту, яких є тепер тисячі. Він обвів нас своїм м'яким поглядом, звівся на ноги і закінчив).

– Я говорив вам, що безнадійно старію. Кров моя холодна, власне, мало її залишилось у жилах моїх. Треба лікуватись. Завтра їду на Кавказ, дихну гірських пахощів і може, ще що розповім вам про якусь людину.

(Старий партієць як казав, так і було. Він поїхав на Кавказ, але більше назад не вертався. Кров хлинула йому з легенів, задушила старого партійця, що мав тихі очі і лагідну вдачу).

ЛИПОВИЙ ЦВІТ

Повість

I

Крадькома виходить за село, падає в траву і, впевнившись, що ніхто за ним не стежить, – іде далі. Минувши десяток віковічних лип – зупиняється біля громом розбитої деревини, улазить в просторе дупло і аж тоді заспокоюється, коли знайшов під сіном свій револьвер. Згодом він заплющує очі. Тепер він може, спокійно думати свою давню думку.

І це дуже ясно, і так воно й буде: він стане першим шевцем у селі, лататиме чоботи, а то й шитиме нові, з високими підборами, але ніколи не буде наймитом, як його старий батько.

Розкішно було б бути отаманом найлютішої, яка тільки є на світі, ватаги розбійників...

Наймитів син уже схвильовано ворочається в дуплі й кашляє.

«Головне, отаманів револьвер не хибить, він, мов та блискавка, – шпаркий і смертельний, отаманів револьвер. Будь ласка, – розбійники волочать отаманові до ніг усіх ворогів, які тільки є в селі, отаман стріляє їх, забирає маленьку Марту й утікає кудись разом з нею. Еге»...

На цьому напружена думка рветься, хлопець безпорадно дивиться з темряву дупла, навіть здригається, йому здалось, наче хтось тихо підкравсь до липи й зупинився.

Таки справді підійшло, зупинилося й сказало:

– Петре, я тебе ждав, ти не приходиш прощатись.

Наймитів син, до краю розлючений, вилазить з дупла, хоче сперечатися, але, глянувши на зігнуту батькову постать, мовчки починає збирати з себе соломинки. Він ще не любить, коли його повчають.

– Скинеш картуз і поцілуєш ручку, Петре, – каже наймит.

– Ручку? – скрикує хлопець. – Кажете поцілувати?

– Еге, він же багатий, хазяйський син. І скинеш картуз.

– Як душно! – Петрові душно, він скидає картуз і ховає собі за пазуху. – Вам сьогодні було чимало роботи, тату?

– Я дуже стомився, сину. Так не забудь же поцілувати ручку!

Син мовчить.

Вони обидва ідуть в село...

Підійшли до високих, багатих воріт, – батько несподівано шарпає хлопця за руку, дивиться йому в лице, – може, часом забуде поцілувати ручку?

– Що? – О, Петро ніколи не забуде цього. Він чує, як його батько стогне, йому болять натруджені кістки, він ледве зміг вилізти на воза й узяв віжки. Петро стоїть біля воза, де лежать подушки, клунки, скриньки, липівка з салом. Старий наймит під липівку мостить сіно.

– Це сало? – питає Петро.

– Сало. Тут усе є, і сало.

Он як, на возі ціле багатство! Жменя знає, з чим виряджати свого сина в дорогу. Андрій один у нього, оцей хлопець, що зараз поїде до міста і буде там довго, не один раз зацвітуть липи за селом й осиплються. Андрій буде тоді великий, а його батько постаріє зовсім.

Та Жменя й зараз старий, йому навіть з очей сиплються сльози. Він з Андрієм виходить з хати. Так, так, нехай Андрій не забуває свого старого батька й пише листи, як він там у місті і що, – Господи, прости йому грішному, така далека й довга путь. За ними виходять гості.

Наймит вмощується зручніше, смикає віжки, та Петро уже встиг вчинити страшне діло – витяг з-за пазухи картуз й одяг собі на голову. І яке йому діло, що наймит поблід, як смерть. Петро просто нічого не розуміє, він не може, оце впізнати Андрія, свого однолітка, куди той їде і нащо одяг такі блискучі чоботи й сиву шапку – от воно що.

Андрій мовчки вилазить на воза, розчулений хлопчисько, кругом нього гості й маленька Марта, вони щось радять йому, адже ж він молодий і нічого не знає, перед ним велика путь, от він добре зробить, коли високо намостить собі сіна. Дрібниця, правда, але багато рук і метушня велика, – щасливої дороги!

Петро підходить ближче і бере Марту за лікоть. Що? – вона висмикує свою руку, вона й собі хоче вилізти на воза, під'їде туди за село, не далі. Лихо тільки в тому, що сама не може, вилізти, який же високий віз.

Тоді Петро поможе.

– Держись за мою голову! – каже він і бере Марту під руки. Та в цю мить біля них опиняється Андрій, одпихає Петра вбік, нарешті, таки Петро нахаба.

Сміх. – Ну та й Андрій, він сказав, що Петро дуже малий, – ха-ха! – Усі регочуться, з великим жалем позираючи на Петра. Бо він дурний і замурзаний хлопець, а втім, як уже собі хочете, – наймитів син може, тільки дивитись, що роблять люди, в крайньому разі чемно попрощатися з хазяйським сином. Будь ласка, – Андрієві наче який біс шепнув, він простяг свою руку до Петра, але той зручно плюнув на неї, чортова робота.

– Он як! – скрикнули гості.

– От воно що! – застогнав старий наймит, стрибнув з воза і зірвавши з Петра картуз, почав лупити сина пужалном.

Марта й Андрій помирають з реготу, – як же їм весело! – та Петро не кричить, зручно викручується з батькових рук, біжить за село до своєї липи і, намацавши в дуплі револьвер, думає люто, страшно, скроні йому болять од стиснутих щелепів.

Отож розбійники заб'ють ще Жменю й Андрія, а сам отаман утече десь з Мартою просто за хмари, буде там умирати, і ніхто про це не знатиме. Не знатиме й батько Петрові раптом стало жаль себе, здалося йому, наче він уже вмирає, от ще хвилина і він протягне ноги. У дуплі, чим далі, ставало душно, треба було негайно висунути голову на свіже повітря, не більше, – що зараз робиться на шляху, йому байдуже. Прошу, нехай собі зупиняється підвода, Марта опиняється на землі і ще довго дивиться, куди поїхав Андрій. Хе, яка вона дурна, – Петро може, навіть зовсім вилізти з дупла, закладає руки в кишені, тихо йде до Марти. Йому страшенно нудно, щось дуже клонить на сон, але заснути може, тільки в дуплі.

– В дуплі? – скрикує маленька Марта. – Як то в дуплі? – вона цього не розуміє.

Еге, тільки в дуплі може, заснути Петро. Хіба вона цього не знає?

Ні, вона не знає й дупла не бачила. Тоді може, глянути, зовсім близько. Підходять до громом розбитої липи, Петро показує на купу кісток біля коріння й каже:

– Тут жив упир. Це його кістки, він умер.

– Упир? – лякається Марта. – Але це кістки якоїсь птиці!

– Багато знаєш, це упир, я його вбив.

Марті з лиця зійшов переляк: упир мертвий, самі кістки.

Он як, Петро убив упира?

– І ти його подужав?

Петро засміявся. Він може, таких упирів вбивати щодня, коли хоче Марта знати. Принаймні, цього вбивав цілий день, а це дуже швидко. Упир був такий, як хата.

Марта замислюється. Її чорні очі примружуються, вона каже:

– Андрій дужчий, він посадив мене на воза.

– Я тебе підніму вище! – запалюється Петро, одчайдушна голова. Він хапає Марту на оберемок, підносить її в рівень з дуплом і рознімає руки. Марта опиняється в дуплі. Туди влазить Петро. Яку хвилину мовчать. Петро важко дихає, Марта, виявляється, не така вже й легка дівчина, він стомився. А це револьвер, ним можна вбити кого хочеш, свиню, або ворону. Та хіба це тільки, Петро має тут дещо далеко цікавіше, хоч би оця червона стрічка.

– Бери, Марто, будеш вплітати в косу! Коли я вмру – згадуватимеш, – промовив Петро й одвернувся.

Ні, Марті стрічки не треба, краще Петро нехай живе.

– Бери, це я так! – Петро пхає стрічку їй в руки, лягає горілиць і заплющує очі. Він же казав, що чомусь клонить на сон, він буде спати.

– Ах, так! – пригадує Марта. Тоді вона піде.

Петро:

– Ідеш? Ну йди.

Опинившись надворі, Марта регочеться, кидає в дупло щось маленьке й кругле, її дзвінкий голос все тихшає, нарешті, затихає зовсім. Петро обома руками хапає маленький коржик, одкушує кришечку і несподівано захлинається сльозами...

Та хіба він може, довго плакати? Власне, він і не плакав, то порошина впала в око, і воно зайшло сльозою. Правда, він почуває себе не досить добре, у дуплі стало зовсім темно, надворі вечоріє, зашуміли, рипнувши гілляками, липи, а, може, то щось зовсім інше. Петро не знає.

Він похапцем вилазить з дупла, біжить на другий край села до Терешка, сліпого на одне око шевця. Поволі смакуючи коржик, він питає, чи Терешко дома, – і Констанції немає? Дивно. Власне, він так спитав. Гриша може, собі спокійно латати чоботи.

– Ти щось їси? – питає Гриша.

– Коржик. – Звичайний коржик і солодкий, як мед.

Гриша ніколи не їв таких ласощів, він круглий сирота, вчиться в Терешка шити чоботи, щоб усе своє життя їсти з цього хліб. Тільки він ніколи не їв таких коржиків.

Петро ламає йому більшу половину, дивиться, як той жадібно їсть.

– Де ти узяв таке, Петре?

Еге, так Петро узяв і сказав! Його зацікавило нове шило.

– Добре шило. А коржик дала Марта, коли хочеш знати.

– Марта? – Гриша не йме віри, Петро напевно бреше.

– Нехай брешу. Вона ще була у мене в дуплі й дала коржик.

Гриші стало душно, особливо морока з цією латкою.

– Ти брешеш, Петре, то не Марта дала коржик!

В цю мить увійшла Констанція, – часом ніхто не бачив Терешка, її батька? Ах, як гарно зараз надворі, високе, тепле небо, і раптом Констанція регочеться, зупинившись біля Петра. Хіба йому не боліло, коли пужалном витягали його по спині, ха-ха!

– Мене ніхто не бив! А це дуже добре шило! – каже Петро, низько нахилившись над столиком з струментом.

– Я вже й не знаю, чому ти не плакав! – сміється Констанція, оця молода дівчина з великими темними очима. – Петре, невже тобі не боліло?

– Хто тобі набрехав? – червоніючи спитав Петро.

– Марта. Вона ж бачила! – і знову регочеться оця молода дівчина з темними очима. – Та глянь же мені в вічі, Петре!

Він становиться до неї спиною. Нехай Гриша не слухає Констанції, а вірить, що Петро теж буде шити чоботи, завтра приїде його батько, купить шило й ременю.

– Ще треба дратви, колодок, багато чого треба! – радить Гриша.

– Купить, нехай тільки приїде. Констанціє, не смикай мене за сорочку, вона у мене благенька.

Старий наймит приїхав аж на четвертий день. Був сумний, як ніч, часто курив тютюн, нарешті, заговорив. Так то, і головне –людині не личить байдикувати, а коли ще вона молода – то це страшно. Далеко страшніше наймитувати, отож Петро мусить піти в шевці, поки не пізно.

– Куди поїхав Андрій? – спитав Петро.

– Сьогодні почнеш, разом будете з Гришею.

– Куди поїхав Андрій, тату?

– Не наше діло, – махнув рукою наймит, – А тобі не боліло, Петре? Я хотів помаленьку торкнути, сама рука того... Ну й добре, що не боліло.

І вони ідуть до сліпого на ліве око шевця.

Терешко радий, з охотою, з Петра буде добрий майстер, це вже Терешко знає. Сьогодні Петро зазнайомиться з струментом, а завтра сукатиме дратву, – гей же, отака доля!

Та на другий день не довелося зсукати жодної нитки: прийшов старий наймит, у Жмені різатимуть солому, добре б було, аби Петро поганяв коні.

– Ти мені дай хлопця на один день! – каже наймит.

Будь ласка, Терешко дозволяє, і Петрові краще. Далеко веселіше поганяти коней, а під обід прийшла маленька Марта, стала збоку, хоче щось сказати. Уста їй ворушаться, та Петро не чує її, махає рукою. Еге, так-то вона й підійде. Марта боїться коней, особливо страшний жеребець, він наче звір який, таких коней малюють на іконах, – Марта вже кричить:

– Дивись, бо вдарить! – Радить Петрові бути обережним, ось що вона каже.

Петро зневажливо посміхається. Він ще не таких бачив коней, це просто комаха, а не жеребець, і несподівано витягує звіра батогом. Той заревів, рвонувся, щось скрикнуло, січкарня стала, з повітки вискочив переляканий Жменя, повиснувши на шиї гарячому коневі.

Це сталося в одну мить, як сон. Петро не помітив, коли саме втекла Марта. Його самого кликали з повітки, там трапилася жахлива річ, моторошне видовище. На соломі лежав Петрів закривавлений батько. Йому по самий лікоть одрізало праву руку. Він лежав білий, як смерть, підпливаючи кров'ю. Два других наймити лили на нього воду. Згодом поранений повів очима і гукнув Петра, але того вже не було. Він сховався в своєму дуплі, дрижав з тіла і жалібно скиглив...

Аж увечері Петро прийшов додому. Батько лежав на лаві, під ним була кривава калюжа, він просив пити. Терешко порався щось, перев'язав рану новою хусткою, та вона мало що помагала, кров сочилася, поранений стогнав, просив води, його палило всередині.

– Ти здорово зійшов кров'ю! – сказав Терешко. – Лежи й не ворушись.

– Я от пропав! – тихо шепотів наймит.

– Та не ворушись же, ти таки здорово зійшов кров'ю!

Скоро слабий знеможено заснув. Уранці йому покращало, міг звестись, навіть пішов до Жмені. Адже то його давній хазяїн, і не важно, що наймит пробув там недовго, йому болить рана. Він прийшов спокійний, блідий з лиця, з особливим блиском в очах, чого Петро ніколи не помічав. Нехай Петро вийме нову сорочку з скрині і йде до Терешка.

– Ти візьми оцей хрестик! – сказав наймит, скидаючи з себе білий хрестик. – Це давній хрестик, з ним ніколи не пропадеш, коли носитимеш його на шиї.

– Я його ніколи не скину, тату!

– Не скидай, сину!

Увечері, коли Петро прийшов додому, наймита більше не було. Він був холодний, як лід, висів під сволоком на шворці, з синім лицем і стиснутими вустами. Петро сів на лаві проти мертвого батька, поклав руки собі на коліна і замислився. Йому страшно і разом з тим дуже дивно. Адже ж ще вранці батько віддав йому свій хрестик, а тепер мертвий. От він висить і не ворушиться...

Так, це вже занадто й дуже дивно.

Усі знизують плечима, розводять руками, – нечувана річ, страшне видовище. – Жмениному наймитові день тому перерізало руку, а вже сьогодні він мертвий. Ясно, сам собі вкоротив віку, чужі руки не торкали покійника, – Господи, прийми його душу!

Особливо дивується Жменя: правда, наймит був роботящий, як віл, ще вчора приходив по мішок жита на одробіток. Ви чуєте! – на одробіток цілий мішок жита, наче він не каліка. Хе, так і сказав, що одробить, коли одужає, безрукий може, одужати. І Жменя не такий вже й багатий, щоб розсипатися житом, будь ласка. Так, Жменя не такий вже й багатий, як дехто думає, ну, як думає хоч би Терешко. Він просто каже, що наймита вбив Жменя. Ха-ха, сміх один, і головне, оцей безокий швець думає, що йому повірить яка порядна людина. Просто нахабство. Люди хвилюються, як море...

Тим часом наймит мертвий. Лежить на столі довгий, тонкий, смерть його ви-

тягла. У хаті, крім Констанції, Петра й Гриші – нікого. Не можуть же люди зайти в хату, коли там самовбивця. Люди можуть постояти на вулиці, їх там повно, – дивний покійник, нечуваний випадок, незабутній день.

Констанція стомлено сіла на лаву. Згодом прийшов Терешко, – хай їм чорт, усім людям. З самого ранку він бігав шукати копачів до ями, забіг до Жмені, був і в попа, ну їх до сатани. Констанція не знає? – піп говорить, що самовбивць ховають за кладовищем, а Жменя не дав коня вивезти покійника. А втім, це не так і важливо, Терешко забив труну віком й узявся за підголів'я.

– Берись там! – показав Констанції на другий кінець труни.

– Ну бо, берись же, Констанціє!

Труну виносять з хати, кладуть на маленький візок.

Констанція відсапується, усі на неї дивляться, їй ніяково, вона стомлена. Терешко знову їй пояснює, що труну вони повезуть самі, Петро й Гриша помагатимуть ззаду, нічого тут немає дивного. От у чужих країнах мерців просто спалюють на попіл, далеко зручніше, ніж оце морочитись з труною.

– Ну, рушаймо!

Люди перед ними розступаються, наче од чуми, хтось на труну хотів кинути квітку, але вона попала Констанції на голову, застрягши у волоссі. Це була дивна процесія, незабутній день. Покійника спустили в яму за кладовищем, насипали могилку, на ній залишився один Петро.

– Тільки виплач себе! – радить Терешко.– Я знав одного, він не плакав і йому сльози кинулися в голову. То був страшний Божевільний, він кусав людей і вмер. Виплач себе, не жалій, кажу, сліз!

Петро сам. Хоче плакати, приникає лицем до свіжої землі, та сліз не було. Він пригадав того Божевільного, і йому стало страшно, хотів уже бігти звідси, звівсь на ноги й скрикнув.

Перед ним стояла маленька Марта. Правда, підійшла дуже тихо, оце жмутик безсмертників, тут дуже гарно, вона приходитиме сюди гуляти.

– Я виполю тут бур'ян, – от що зробить Петро. Він ще щось надумав, але це поки що таємниця.

– І я. Ти не проженеш мене? Я на могилу кластиму свіжі квітки.

Петро дивиться Марті в лице і хоче вірити...

Та квіток Марта більше не приносила. На дереві вже давно не було листу, а сю ніч випав перший сніг. Він ліг на землю тонким шаром, подекуди почав танути, все ж таки сліди чобіт було досить добре видно на ньому. Слід великого чобота з підковою, що вів од Жмениного двору на край села, поплутався біля лип і вже широко, наче стрибками, повів на другий край села.

Цим слідом іде голова сільської ради, писар і Жменя. Вони тихо розмовляють, призираються до сліду, нарешті, зупиняються біля Терешкової хати. Тут слід великого чобота був ще зовсім свіжий, скибка натоптаного снігу з підбора лежала просто на порозі, – сумніву більше не було, ніхто інший, як Терешко. Йому не треба дати й отямитись, зв'язати й зараз же вести куди слід, – принаймні так радить Жменя і перший увіходить до хати.

Мовчки троє їх кидаються на Терешка, валять його з ніг. Жменя притискує йому уста ліктем і скидає чобота. Так і є, чобіт щільно уходить в слід, наче то його форма.

– Що ви робите, ви мовчите, і я нічого не знаю! – пручається Терешко, гукає на Констанцію, щоб вона помогла розв'язати йому руки, та Жменя зручним ударом одіпхнув її до стіни, нехай вона буде обережна, коли не хоче підпливти кров'ю. З Терешком вони не довго порались, просто виволокли з хати і повели до сільської ради.

Констанція ішла ззаду й ламала руки.

– Іди собі додому! – порадив Жменя. Він широ радить їй не турбуватися про батька, вона мусить бути спокійна, так само, як спокійно вчинив злочин оцей Терешко...

Еге, він дуже спокійно увійшов до Жмені в стайню і заколов жеребця. Тут же валялись закривавлені вила. Терешко сам признався у цьому злочині, коли йому дверима прищемили руку. Правда, спершу кричав, зомлів був, але його одлили водою, знову прищемили уже обидві руки, і він, увесь мокрий, признався, нечуваний досі злочинець. Тоді його били без жалю, а ввечері повезли до міста. За ними бігли Констанція й Петро.

Ха-ха, Петро навіть уміє вимахувати кілком, гей – завзятий хлопчисько!..

– Констанція хоче щось сказати! – кричить Петро, ухопивши коня за поводи. Він дурний, треба було Жмені смикнути віжки, і він би лежав під копитами, розчавлений, як жаба, але коли він такий завзятий – нехай Констанція попрощається з батьком.

Терешко звів свою змучену голову й тихо сказав, щоб вони розібрали Петрову хату на паливо, видно зима буде люта, Терешко й сам скоро вернеться, аби тільки його не вбили десь на дорозі.

– Ждіть мене! – востаннє промовив, охопивши лице долонями...

Час ішов, а Терешко не вертався. Прийшла зима з хуртовинами, тривожна й люта, на стінах виступав сніг, руки коцюбли, Гриша довго не міг удержати шила, плакав, нарешті, змушений був вилазити на піч до Петра й Констанції. Вона сказала, що більше немає ні тріски, завтра піч буде нетоплена, Констанція не знає вже, що й робити.

– Ми розберемо мою хату! – запропонував Петро.

Ну, ясно. Вони порубали у Петровій пустці усі ослони, – стіл, Констанція здорово може, витопити піч, дрова сухі, як порох – Боже мій, що вони наробили! – сплескує Констанція долонями, – вони порубали образи, або вона тоді нічого не тямить!

– Глянь, Петре, це шматок ікони!

Правда, шматок ікони, надвоє розколотий Бог, але це ще не значить, що він святий, принаймні він себе не врятував, коли його розколювали сокирою. Петро Констанції купить десять таких Богів, вони тепер дешеві, як перець – ха-ха!

У хаті потеплішало, Петро з нудьги сукав Гриші дратву, так вони дожили до різдвяних свят і трохи січня, тоді Констанція вирішила піти до Терешка. Аджеж він їй батько, хто знає, що з ним, вона спитала Жменю, але той вигнав її з двору. Він не хоче з нею й говорити, вона дочка страшного злочинця, її небезпечно пускати на подвір'я, чого доброго, вона може, що вкрасти.

– Я тільки питаю! – засмучено сказала Констанція.

– Іди, йди, бо нацькую собаками!

Констанція конче мусить знайти батька.

– Але це десь далеко, на край світа, ти замерзнеш у степу, надворі який мороз! –зауважив Петро Небезпечну річ вигадала Констанція, він глянув на Гришу, що той скаже.

– Не йди, ти замерзнеш та умреш! – почав Гриша і враз заплакав. Хто знає що, все ж таки Констанція не може, не піти, уперта дівчина. Вони добрі хлопці, полагодять їй великі чоботи, у них ніколи не замерзнеш, – що саме вони хочуть сказати?

Не тільки полагодять великі чоботи, а й вистелять їх всередині вовною, але зупинятися в степу не слід, – не забудь цього, Констанціє! Степ зимою немилосердний, це вже вони знають. Коли лице починає терпнути, наче його хто лоскоче – негайно треба набрати жменю снігу й потерти ним щоки. Правда, воно боляче, з очей посипляться сльози, як іскри, та лице буде врятоване.

– Не зупиняйсь! – разом гукає Петро й Гриша, вирядивши Констанцію за село.

Вона йде, провалюється в снігу, їй важко, а вони стоять і гукають: не зупиняйся, – гей, щасливої дороги! Констанції уже не видно, у повітрі починають гойдатись сніжинки.

– Вона вернеться? – спитав Гриша, все ще вдивляючись у степ.

Петро:

– Ти хочеш сказати, що вона замерзне? Ні, я вже знаю.

Гриша:

– Еге. Ми їй сказали, що робити, коли змерзнеш.

О, вони обидва добре тямлять, як рятуватися од морозу!

І не це тільки, може, вони й більше що знають, може, вони знають деякі таємниці, про що ніхто в селі ніколи не довідається.

Вони тепер самі в хаті, цілий день біля чобіт, а ввечері ідуть до Яреми.

То немолодий уже парубійко, вівчар, дивна людина, не була б йому в коліні куля, коли дехто хоче знати. Куля гостроноса, коліно болить і терпне на негоду, Гриша й Петро на власну віч бачили: збоку на коліні синя, звичайна собі цяточка. Коли надушити її мізинцем – почувається зовсім близько під шкірою щось тверде. То і є та сама таємнича куля. Її можна виколупати шилом, Петро одразу викинув би її геть, але Ярема цілком серйозно сказав, що од шила може, статися антонів огонь, а це справа небезпечна, а то й смерть.

– Нехай собі сидить в коліні, принаймні я знаю, хто нею вистрілив.

Туди до собаки! – виявляється, у Яреми були вороги, якісь невідомі люди. Ярема не така вже й проста людина, як здається, крім кулі в коліні він має ще чудову гармонію в скриньці. Іноді бере її й грає. Він каже, що грати часто не може, на це є особливі причини.

Живе Ярема у своїй хаті, один як палець. Значить, доля.

Він вродливий, але ніяка дівчина не мала охоти поділити своє життя з Яремою, – ха-ха, він же вівчар, невже цього й досі не розуміє? Отож Ярема любить випити. Не те, що він пияка, навпаки, без огиди не може, думати про горілку, та чарчину-другу, будь-ласка, од цього не збожеволієш, бувають на все відповідні хвилини.

Петро й Гриша добре знали ці хвилини, вони приносили тоді пляшку самогону, – прошу, Яремо, можеш випити.

І він пив, ставав говіркий і дуже цікавий, грав на гармоні, без павзи, усіх пі-

сень, яких знав. Пісні були сумні, переважно з тривожними басами, плакала одна жалібна флейта. Граючи, Ярема блід з лиця і хилив голову.

– Це матроська пісня! – нарешті, промовив, – ви не були під Перекопом? Ах, так, ви там не були, я бачив, як ішли вмирати матроси і тоді ж вигадали оцю пісню. Петре, обійди! Петро кругом знадвору обходить хату, сповіщає, що там нікого немає, – Ярема починає оповідати. Говорить довго, заплутано, може, вигадує, або п'яний. Він був під Перекопом, це далеко звідси, там були буржуї й арапи, що лиця їм чорні, як вугіль. Особливо було багато буржуїв, як сміття. Ярема теж колов їх, топляв у морі, коли хто з них виринав з води, – він поціляв кулею просто у голови.

– Ви не бачили, як топлялись буржуї? – Ах, так, ви тоді були малі. Гришо, обійди!

Гриша обходить хату, там, як і завжди, одна ніч, зорі, немилосердно тріщить мороз.

– Бив я й гетьманців, ви їх не бачили? То такі звіри, тільки з людськими виголеними головами. Вони ловили більшовиків і пальцями видушували їм очі. Оця куля їхня, ви тільки гляньте! – Ярема сотий раз показує своє коліно. – Це їхня куля, але вони недотепні стрільці, влучили тільки в коліно. Ха-ха, хотів би я знати, куди ми влучали під Перекопом! – Ярема одразу змовкає, наче одкрив яку таємницю, нарешті, хапає Петра за руку і тихо шепоче:

– У нашому селі гетьманці нас трьох зловили, двох замучили, а я втік.

Петро з жахом одступив од нього.

– Еге, а я втік! – майже скрикнув Ярема і похиливсь на край столу. Його почало нудити, він не був пияком і його здорово таки занудило. Щось почав недоладно вигукувати, комусь погрожував, кашляв, нарешті, заявив, що він зовсім не п'яний. Як усі п'яні – він певний був, що цілком тверезий... Сьогодні також Петро й Гриша принесли пляшку. Ярема подержав її, похитав головою і викинув пляшку з хати.

Знову ж хата була заметена, по кутках більше не гойдалося павутиння, перебита ніжка в столі була нова, сам.

Ярема помітно причепурився, вимив шию милом, старанно вилатав свого піджака, чоботи вимастив оливою. Гармонія й дивні оповідання в минулому, він питає, чи правда, що Констанція пішла до міста?

– Не замерзне часом у степу? Я тільки так питаю .Не казала, коли прийде?

Петро й Гриша добре не пригадують, коли саме прийде, десь незабаром, принаймні їм так здається.

Ярема неспокійно дивиться у вікно, – Боже, який мороз, збирається щось на хуртовину, – значить, Констанція прийде цими днями?

– Який мороз!

Справді, мороз немалий, такої зими мало хто й зазнав, хіба що старі люди. Але тоді не так мерзла птиця, як тепер, ворони просто падали на сніг не тріпнувши крилами, у повітках трусилася худоба, її довелося забрати в хату. Криниці вимерзали до дна, дерева тріщали, розколюючись надвоє.

Шлях до міста лежав зовсім невбитий, жодного сліду, не було сміливця, що міг би вирушити далеко в степ.

Село було одрізане од усього світу, а кругом голий степ, сніг і хуртовини.

Та всім на диво, серед степу, далеко од села, щодня можна було побачити людину. Зранку, ще як усе спало, людина виходила з села, зупинялася на могилі, не рушаючи звідти до самої ночі. Видно, цій людині було дуже холодно, вона танцювала, била себе по плечах руками, цілий день тупцяючись на блискучій під сонцем могилі.

Це справді якийсь сміливець або Божевільний. Морози з дня на день дужчали, синє повітря палило лице, боліли груди, а людина товклась на могилі зранку й до пізньої ночі. Голова сільської ради послав туди десятника. Той пройшов сотню кроків і вернувся. Він краще змерзне дома – такий клопіт з тією людиною, на неї змушені були махнути рукою.

Ну, ясно, сьогодні у степу витиме один вітер, зранку знялася хуртовина, світ закривсь снігом, усе живеє позачинялося у чотирьох стінах, надворі виють собаки і гуде вітер.

А на могилі стояв чоловік. Він напружувавсь проти вітру, щоб не впасти. Біля нього уже намело велику кучугуру снігу, а вітер ревів, куди не глянь, один сніг, угорі, під ногами, спереду, довкола хуртовина і на могилі дивний сміливець. Увечері він наламав з сухої липи хмизу і запалив серед могили.

Так зробив цей чоловік. Сам не грівсь біля вогню, навпаки, далеко одійшов од нього, видно щось кричав, та вітер брав його слова, заносив їх кудись далеко, кидав додолу, присипаючи сухим снігом. Раптом чоловік побіг з могили, заховався у хуртовині, наче пропав зовсім.

Не буде ж Ярема стояти й дивитись, яку степу ворушитись почало щось темне, воно помітило вогонь, іде просто на нього, але згодом почало зупинятись, нарешті, зовсім перестало рухатись.

Ярема уже не йшов, а біг. Нога з кулею терпла, а він біг, провалювавсь у заметах, хустка, що нею було обмотане йому лице, десь впала, він опиняється біля чорної купи, хапає її собі на плечі і несе до села. Дома, засвітивши лямпу, він радісно скрикнув. Констанція навіть не змерзла, тільки стомилась і хотіла заснути в снігу, так клонило на сон, тільки в руках зашпори. Ясно, коли б не Ярема, могла б умерти.

– Руки потри снігом! – порадив Ярема. – Дай, поможу! вони такі маленькі оці пальчики й сині, він нахиляється до них ближче, – які це маленькі ручки.

– Лице, твоє лице, Яремо! – скрикнула Констанція, хапаючи руками сніг. Це саме робить Ярема, старанно тре собі лице снігом, але нічого не помагає. Ніс і щоки йому зовсім побіліли, розпухли, – якже він був змерз, видно, він кудись ішов, чи що?

– Я хотів піти на заробітки! – йому стало погано, уже не міг устояти на ногах, його почало нудити, він ліг на лаву й застогнав.

Констанція поставила біля нього відро снігу, тихо вийшла з хати, надворі зупинилася глянути в шибку. Ярема держав лице в долонях, нахилив голову, видно, йому було страшенно боляче...

О, йому дуже боляче! – Лице розпухло, він обмотав його хусткою до самих очей, уночі не міг заснути з болю, особливо мучила нога, де сиділа куля. Йому порадили змазувати одморожені місця гусячим смальцем, він мазав, нікуди не виходив, нарешті, не витримав і пішов до Констанції.

Петро й Гриша зареготалися. Ярема ступив на поріг такий чудний, замотаний

хустками, наче дешева лялька, – ха-ха! Він може, показати своє лице, Петро поможе, розв'язати хустки, – носа немає, він одпаде! – сплеснула долонями Констанція.

Ярема винувато посміхнувся й сів на лаву. Він засумував. Власне, нема нічого страшного, ніс поки що цілий і щоки, хоч ці місця гниють, порепалися, щілинами іноді сочиться кров. Але йому оце порадили деякі ліки, він буде здоровий.

Хлопці питають, де це він так змерз.

Он як, хотів піти на заробітки – та й нічого дивного, усі пам'ятають оті морози, то було щось страшне, якась нісенітниця між небом і землею, можна було зовсім умерти, це добре, що тільки ніс і щоки.

Ярема питає, як там Терешко.

– Кажеш, у тюрмі, Констанціє?

Еге, зараз у тюрмі, чекає на свій суд, шиє ув'язненим чоботи, заробляючи цим яку копійку. Він наче й на волі, все-таки додому не пускають.

– То не він заколов жеребця, це вже я знаю! – раптом сказав Петро.

Ярема теж такої думки, Констанції нема чого журитись.

Та вона й не сумує, навпаки, весела, – ха-ха, цікаво, який буде Ярема без носа, його тепер ніхто не зважиться поцілувати, – це Констанція так сказала, вона жартує.

Ярема знову засумував. Його морозить, треба йти додому, йому дуже боляче. Правда, весною одужає, будь певна, Констанціє, ніс буде цілий, – весна, з сонцем найкращі ліки, а зараз така зима. Яремі дуже сумно, інколи йому здається, що ніколи не прийде весна і ніщо не зміниться...

А вона прийшла, і все змінилося. Сніг розтав, у небі попливли нові згуки, земля парувала торішнім гноєм і, як завжди буває в глухих селах – разом з весною прийшла пошесть. Діти хворіли й умирали.

Заслаб Гриша. Він кашляв, уже не сила було лагодити чоботи, помітно спадав з лиця, уночі щось вигукував, його мучила гарячка. Констанція порадила Петрові кинути роботу, пошесть може, перейти через чужі чоботи, і він ляже, як Гриша. Якось вони проживуть, починається весна, скоро приїде Терешко, аби тільки не вмер Гриша.

Петро сховав струмент, йому нема чого робити, така нудьга, він може, піти до своєї порожньої хати, або до липи, де лежить його револьвер. З дупла треба викинути сніг, намостити свіжого сіна, те й се, він конче мусить це зробити.

На вулиці зустрічає Марту. Вона несе великі чоботи, їй лице розчервонілося, кидає на землю чоботи й сміється. От цілу зиму не бачила Петра, він багато виріс, на козирок йому в'ється волосся, дивиться з-під лоба, наче старий.

– Це чоботи, ти полатай їх, Петре, вони батькові.

– Я вже не латаю! – Марта чоботи може, нести назад, он то як.

– У тебе вже вуса й борода! – дивується Марта, зовсім забуваючи про чоботи.

Петро мацає себе за підборіддя, там тільки легенький пушок, нічого особливого, Марті так здалося. Їй чоботи треба на завтра?

– Давай, тільки не йди в хату, Гриша спить і дуже хворий.

Але Марта буде тихенько, гляне тільки на Гришу і все, Петро виносить струмент з хати, лагодить чоботи і посміхається. Нарешті, не витримує, дивиться у

дзеркало. Так, Марта багато перебільшила, замість бороди й вусів – один пушок, ріденький, жовтий – хе, він любовно гладить його долонею...

Закінчивши з чобітьми, він ув'язав їх у хустку, вимив собі шию милом, іде до Марти. Там була велика зміна, великий собака був прив'язаний біля самої хати, звір, а не собака, ладен був розірвати хлопця на шматки. Петро мусів свистати, бити кілочком по воротях, дивно, що не виходить Марта, вона наче оглухла.

Замість неї вийшов її батько, сердитий чоловік, він гроші за роботу віддасть Констанції, Петра собака може, просто з'їсти, краще йти додому.

Петро вже не знає, що й робити. Головне, він старанно вимив шию і чоботи приніс не на шворці, а в хустці. Міг би цього й не робити, йому стало досадно, не рушав з місця й думав...

– І він не вмер? – Несподівано спитала Марта. – Я кажу про Гришу! – вона тулить собі до грудей щось у хусточці, їй соромно.

О, Гриша не вмре, нехай тільки приїде Терешко. Чому так вирячилась на Петра Марта, він каже про Терешка!

Марта не вирячилась, а тільки їй дивно, що Петро й досі не дуже то тямучий хлопець. Невже він не знає, що Терешко не приїде зовсім, завтра його судитимуть і він ніколи не вернеться.

– Він зовсім невинний! – тихо сказав Петро.

Еге, Марта теж так думає, їй Терешко колись купив медяник, але він ніколи більше не вернеться. У Марти вдома зараз гості й Жменя, п'ють горілку, вже всі п'яні, завтра поїдуть судити Терешка. Собаку прив'язали біля хати, щоб ніхто чужий не приходив. Марта чула, як Жменя казав, що Терешкові доведеться зогнити в тюрмі, аби тільки усі свідки брехали в один голос. Ха, їй смішно, такі вони п'яні.

– Ти скидаєш картуз, Петре, а зараз холодно!

Петрові не холодно, а млосно, йому ніколи, він поспішає додому.

– Ти білий, як крейда, Петре!

– Я червоний! – каже він і біжить од Марти.

– Господи, та вернись же! – гукає Марта, виймає з хусточки два пиріжки, один Петрові, а цей, більший – Гриші. Вона закриває лице долонями й плаче...

Дома Петро почав свистати, Констанція нехай ув'яже йому трохи хліба й цибулину, він піде до своєї хати, може, вернеться коли, – не знає. А це пиріжки Гриші, Петро свої уже з'їв, їх було п'ять. Ага, коли що, – Гриша нехай ходить в його нових чоботях.

– Ти йдеш наче надовго, чи що? – дивується Констанція.

– Я уже сказав. Егеж, наче й усе! – він похилив голову.

На вулиці Петро зупинився, щось подумав, але, махнувши рукою, пішов далі. Підійшов до своєї порожньої хати, зазирнув у кожне вікно, виполов билини біля дверей, сів чекати, поки зайде сонце. Тоді вийшов з села. Був дуже розчулений, глянувши на громом розбиту липу з дуплом, та туди не підходив, а все йшов і йшов, і не знав, чи вернеться коли додому.

II

Нарешті, таки у глухе сільце прийшла радість і невимовне щастя, коли не більше. Голова сільської ради спробував випустити своїх корів за село. Вони по-

чали пастися, скубли траву, до самої ночі не вертаючись додому. Під ногами їм був харч, добра, соковита паша. Вона якось швидко виросла, наче вийшла з води, людям тепер нема чого непокоїтись про худобу.

Але головині корови заскакували й на озимину, грузили її ногами, це щось та значить, треба було подумати про чередника. Завтра неділя, зійдеться громада, – так робилося щороку, незмінно й здавна.

Справді, прийшла весна і всім весело. Кому яке діло, що вона непокоїться, оця Констанція, гарна дівчина з великими темними очима? Може, він лежить у своєму дуплі. Петро такий дивак, він сирота, з нього вийде неабияке ледащо, коли не шибеник, видно це було ще змалечку.

Та в дуплі його не було. Констанція пішла до Марти.

– Він прийде! – упевнено сказала Марта. Прийде й Жменя і свідки, – хіба Констанція не чула?

То маленька Марта знає багато більше, ніж Констанція.

– Я не знаю, що ти говориш, Марто!

– Вони поїхали судити твого батька, коли хочеш знати – принаймні, Жменя Богом присягався, що Терешко зогниє в тюрмі, він не дарма узяв з собою двадцять свідків, аби тільки вони брехали, як один. А Петро прийде, це вже Марта знає.

Констанції стало недобре. Вона, мов п'яна, іде до Яреми, нехай він дарує, вона така стомлена, сяде трохи спочити.

– О, будь ласка! – Ярема змітає рушником лаву, лице йому червоніє, – то на лаві порох, змете його, щоб Констанція не забруднила своє вбрання. Ну, от, він хотів посміхнутися.

– Який же ти став, Яремо! – похитала головою Констанція.

Ярема заметушився. Став який? То порошина в оці! – витирає забрудненим рушничком очі, тре їх, вони червоніють, Яремі вже з очей сиплються сльози.

– У хаті стільки пороху! – сказав, повернувшись до Констанції спиною.

– Але який же ти став, Яремо!

Еге, ніс йому зовсім одвалився, щоки назавжди порепались і посиніли, на нього страшно було глянути. З вродливого парубка стала потвора, він гугнявив, не міг другому дивитися в очі, у хаті ще така курява, хто не знає – може, подумати, що Ярема плаче.

Констанції теж не мале лихо, десь дівся Петро, а Жменя поїхав судити батька. Ярема не чув?

Ні, але коли Петро зник – значить незабаром Терешко буде дома.

– От побачиш! – Ярема повеселішав, такий радий, що все закінчилось добре, він би оце з охотою одвідав Гришу, – можна, Констанціє? – Він так і знав, що вона йому не відмовить...

Гриша сидів на полу, на нього світило сонце, од чого лице йому стало прозоре, наче лялька з воску. Посміхнувшись Яремі – він лягає. Йому сидіти важко. Гриша уже регочеться, значить Яремин ніс пропав, наче його з'їли миші, – ха-ха!

Ярема й собі сміється. Гриша дуже помиляється: не миші, а собаки, от нехай скаже Констанція. Гриша милий хлопчина, Ярема знав, що він одужає, Гриші тільки буває сумно самому в хаті. Добре б було, аби Ярема частіше приходив і грав на гармонії.

– Ти граєш? – дивується Констанція.

Граєш! Гриша й Ярема змовно регочуться. Він грає непогано, гармонія з подвійним рядом клявішів, Констанція колись сама почує, – ти почуєш! – каже Ярема, пересідаючи до неї. – Це якесь дивне веретено! – бере її руки разом з веретеном. Він ще такого веретена не бачив. Йому приємно держати руку Констанції, вона маленька, оця ручка, Яремі багато не треба, тільки подержить.

– Але ти її тиснеш і вона болить! – каже Констанція й пересідає на друге місце.

І це дуже серйозно. Гриші легше, коли Ярема в хаті, нехай завтра прийде з гармонією.

– Значить, прийдеш?

– Я вже казав. Веретено справді дивне! – знову Ярема хапає Констанцію за руку, вона пручається, – який він дужий, він її задавить.

– Пусти – безносий! Ти ж безносий!

Ярема одразу пускає руку. Він обов'язково прийде завтра, взагалі тепер приходитиме щодня, поки Гриша одужає. Всього кращого!

Констанція іде за ним у сінці. Але Ярема дурний, з ним у темних сінцях твориться щось недоладне, або він збожеволів: хапає обома руками Констанцію за голову, тисне її до себе і цілує в перенісся. Вона впирається руками йому в груди, – хай йому біс, – він не забуде прийти з гармонією?

– Тільки вранці, чуєш? – гукає, коли він був уже на вулиці.

Ярема хитає головою...

Уранці не прийшов, бо до нього самого прийшли люди, цілий гурт їх, повна хата. Слава тобі Господи, надворі душно, весна вповні, небо чисте й високе. У Яреми на сонячному вікні гріються червоненькі із білими крапками жучки. Звуться вони корівками. Жучки розбилися на пари, оці розумні божі створіння, Яремі неодмінно треба брати з них приклад. Він же один, як палець.

– Пора й тобі шукати пари! – кажуть люди. Адже Ярема встиг позбутись носа, скоро позбудеться й розуму і ніхто його не догляне. Женитись треба, Яремо, хе-хе!

– За мене ніхто не піде! – простодушно сказав Ярема, винувато посміхаючись.

– О, Божевільна Секлета з охотою, ха-ха! – задоволено зареготався один багатий мужик з свого дотепу. О, за Ярему Секлета піде, хоч і на край світу, хе-хе.

Ярема й собі посміхається, думаючи одну думку. Люди прийшли найняти його чередником. За літо він матиме сто пудів жита, нові чоботи і липівку сала. Ціле багатство, але згоду свою скаже увечері, це буде остаточна відповідь. Тим часом має щось подумати, нехай люди як собі вже хочуть. Вони пристають на це й розходяться. Ярема дивиться в дзеркало, трохи вагається, тоді бере гармонію і йде до Констанці!..

Правда, запізно, уже минули обіди, але нічого. Гриші сьогодні стало далеко краще, на щоках йому виступила краска, уже не стогнав, з чого Констанція дуже раділа й одягла нове вбрання.

– Заграй же, Яремо! Що?

І не думає, навіть не розв'язав гармонію, так у хустці й поклав її на лаву. Сьогодні він чудний, чогось часто пив воду, прокашлювавсь, нарешті, сказав, щоб Констанція вийшла з ним на одну хвилину в сінці. Сівши на діжку, він мовчки дивиться собі на руки, наче йому важко вимовити слово. Раптом він прошепотів:

– Ти підеш за мене, Констанціє? – от що сказав безносий парубійко! Нехай

мовчить вона, йому легше, коли вона мовчатиме. І він говорить, говорить: їй буде добре, жалуватиме її, робитиме, як віл, буде хліб, буде й до хліба у їхній хаті. Головне, працюватиме, як добра коняка, завтра вижене худобу на пашу, і він не злодій, це вона знає. – Тільки скажи, чи підеш за мене? – Він уже витер долонею своє спітніле чоло.

– Як це? – не розуміє Констанція. Вона краще піде в хату, їй чомусь страшно, от Ярема хапає її за руку, намагається не гугнявити, але вона його не чує.

– Скажи, чи підеш за мене?

– Ні! – Вона про це не хоче й думати!

Тоді йому нічого не лишається, як вийти на вулицю, скинути картуз, нехай увесь світ бачить, що він без носа. Минає свою хату, іде далі, – о, як же йому душно! Картуза вже не надівав собі на голову.

Еге, власне, йому картуз цілком зайвий, більше того, увечері, вертаючись додому, він згубив його зовсім, або десь навмисне кинув серед вулиці. Не пам'ятав, як саме зайшов до хати, ніколи ще так мертво не спав, нічого не чув, хоч і грюкали в двері, люди голосно розмовляли, самі запалили лямпу і вилили кухоль води на Ярему.

– Будь ти проклятий, але ти п'яний, як квач, Яремо!

Він був до краю п'яний, його нудило, очі йому лізли рогом, коли хто хоче знати – напивсь за свої мідні, нічого не вкрав і не бешкетує. Вдячний за воду, без неї міг би протягти ноги, – що йому кажуть ці люди? Але він ніякої череди й знати не хоче.

– То ми прийдемо завтра, ти такий п'яний!

– Я не п'яний, сатана вас нехай візьме! – його дуже занудило, він почав стогнати, нарешті, заплакав.

Ніхто з ним і не думав сперечатися, або умовляти. Справді, даремна праця радити безносу потвору, старого парубка, біс його знає, що він подумав. Нехай пухне з голоду, ніхто йому й шкоринки не викине, от що зроблять люди. Диво просто, рішуче відмовляється пасти череду, такий злидар. Цікаво, що він буде робити. Може, піде красти? Але на це є суд і право, будь-ласка, один був трапився такий, сліпий на ліве око Терешко, і от гнистиме, де слід гнисти таким людям. Завтра приїде Жменя, усі почують, що над Терешком можна сміливо поставити хрест. А чередника знайдуть, це таке зілля, погані печериці. Все таки цікаво, що скаже Жменя, аби тільки не дуже барився...

Вранці він приїхав і його двадцять свідків. Хай йому біс, з Жменею не можна було й словом перемовитися, він тільки хитає головою на привітання, нічого не знає і знати не хоче, – чого саме од нього хочуть оці люди?

– А, питаєте про Терешка? Ну, да. Ви питаєте про того волоцюгу? – Жменя наче збожеволів, меле якусь нісенітницю, його перестали розпитувати. Люди кинулися до свідків. З ними було те саме, тільки двадцятий сказав, що тепер суд зовсім не те, що раніше, нікого з судів не довелося підмогоричити, і головне, вони одразу розібрали, що свідки брешуть. А Терешко прийде. Більше нічого не знає оцей двадцятий свідок.

І він прийшов, дивний чолов'яга, страшний злочинець.

З села бачили, як з-за могили вийшли дві постаті, поволі йдуть, наче гуляють. Кожному за плечима була торба. Це ж Терешко й Петро! – хтось скрикнув з гур-

ту. Так, це були вони. Пройшли немалу дорогу, переспівали усіх пісень і зовсім не почувають утоми.

Їх перестрівають, тиснуть їм руки, призираються до Терешка, він трохи змінився: скроні йому посріблились, щоки позападали, він увесь наче посірів, тільки єдине його око блищало давнім заповзятим огнем,– ну, та й Терешко! Дурниця, яких сім місяців у тюрмі, він там навчився багато чого гарного, тепер і не тюрма, а будинок примусової праці. Ви гадаєте, тюрма тепер як і раніше? – То ви глибоко помиляєтеся, або, вірніше, зовсім нічого не тямите.

Терешко говорить за всіх, його слухають і нічого не розуміють. Головне, це якась дивна історія з Петром. На суд він прийшов просто з дороги і заявив, що жеребця заколов він сам, Терешко тут ні до чого, Петро тільки обув його чоботи.

Он як, обув Терешкові чоботи!

– Нащо ти це зробив? – спитали судді.

– Віддячив за батька.

Судді здивовано перезирнулися. Малого хлопця ніякий закон не судить.

– Але чого ти плачеш? – спитав головний суддя.

– Мені соромно дивитися йому в лице! – показав Петро на Терешка. У залі по тому ще довго стояла мовчанка...

Ясно, хтось навчив Петра таке сказати, а втім він спритний хлопчина, звів рахунки з Жменею за свого нещасливого батька, з нього слід брати приклад й іншим дітям, як ви вже собі хочете...

Отаке диво, незрозумілі люди, оцей Петро й Терешко.

Дома виймають гостинці, наче прийшли десь з заробітків, оця хустка – Констанції, цукерки й новий картуз – Гриші, нехай тільки одужує, щось дуже він легкий став, як павутина. Але що саме хотів сказати Терешко?

– Ага, ти чула, Констанціє, що зробив Ярема? Він більше не хоче пасти череди.

Констанція уважно дивиться в вікно. Вона нічого не чула про якогось там Ярему, – це не її звичка допитуватися, що роблять такі люди, як той Ярема.

Терешко спитав обережніше:

– Він приходив сюди? – Констанція починає старанно витирати спітнілі шибки, раптом повертається й каже:

– Він мене сватав!

– Що ж ти йому?

– Відмовила.

– І нерозумно зробила. Ти знаєш, що з цього може, вийти? А ти вже й не маленька.

– Та він не той уже, тату! – крізь сльози промовила дівчина. – Оце він забув свою гармонію.

То Терешко зараз і віднесе її. Все одно до Яреми є справа...

Ідучи вулицею, Терешко помічає деяку зміну в селі. Правда, зміна не дуже то й помітна, але торік біля сільської ради не було пари кущиків калини і молоденького явора. Будинок ради побілено і прибито новий напис червоною фарбою. Біля Гершкової крамнички укопаний стовп, щоб приїжджі селяни прив'язували коней. Григорій, що на милиці, почав будувати нову хату, будівлю на дві кімнати й кухню, наче він мав несходимі ліси, чим опалював би таке велике приміщення. Особливо вразила Терешка Яремина хата: – уся похилилася на один бік, шибки

були позатуляні старими свитами, – ціла руїна, сумне видовище. Сам Ярема лежав у сінцях сонний. Терешко ледве збудив його, він був п'яний. Мізерний, засоромлений, Ярема звівся на лікоть і похилив голову.

– Я вже не знаю, що ти будеш їсти – вигукнув Терешко, – ти не пасеш череди і п'єш.

– А що? – наче здивувавсь Ярема. – Питиму, поки є за що, дуже добре, що приніс гармонію. Ти мені дай на пляшку і забирай її собі.

– Але ти здурів, Яремо! – Терешко з охотою дасть гроші на похмілля, нехай це буде востаннє, гармонію не слід продавати. Так роблять у місті халамидники. Знову ж у сінцях вогко, треба йти в хату. – Ну що ти собі думаєш? – спитав Терешко.

Ярема й думати не хоче. Він безносий, він ще й не те зробить, проп'є гармонію, спалить хату, тоді вмре. О, він смерти не боїться, дуже легко, раз і як не було Яреми – ха-ха! – Він дико зареготався, не глянувши Терешкові в лице. Згодом дістав з-під печі щось замотане в хустку, обережно поклав на стіл, – це й є та сама бомба, швидка смерть.

– Ну, далі? – тихо спитав Терешко.

– А те, що ти хочеш узяти бомбу, я бачу? – наче прокинувшись промовив Ярема. Йому стало негарно, почав зідхати, приклав собі до лоба долоню і вже знеможений повалився на лаву. Терешко з бомбою пішов додому...

Констанція одтепер намагалася якось уникнути балачок з ним. Він ніби мав їй щось сказати, та не було слушного моменту. Нарешті, вона не витримала й різко кинула:

– Я не могла, бо він безносий!

Терешко не сподівався цього, він просто розгубився…

– Правда, тільки я не знаю, що з ним робити!

Еге, нелегко, не так то вже просто з Яремою. Крім того Терешкові доводиться думати про Петра, Гришу, Констанцію і про самого себе, нарешті,. Серйозна справа, незрозуміле явище: – ніхто йому не приносив роботи, наче всі ходили босі або мали нові чоботи. Терешко занепокоївся. Гроші, що приніс з міста, давно були проїдені, Гриша одужав, Констанція обносилася, знову ж Петро і він сам, – на очах була сила витрат, а в кишені ні копійки.

Він пішов на хутір до старого шевця Куща. Той напевно досі вмер з голоду, взагалі до нього мало хто зазирав на хутір, поганий майстер. Крім латання він більше не міг дати ради чоботям. Та на велике диво старий Кущ був по голову завалений роботою, чимало рваних чобіт, він не встигав їх лагодити.

– Не знаю, чи впораюсь коли з латками! – сказав він.

Інакше думає Терешко. Йому от приносять шити виключно нові чоботи і що б видумали? – він мусить одмовляти. Це тяжка робота, краще лагодити старі і взагалі тепер новий фасон чобіт, Терешко не може, вгодити те й се.

Хотів би він мати хоч половину Кущової роботи, отаких латок.

Кущ подумав. Волохаті брови йому зійшлися докупи й посунулись на перенісся Не піднімаючи очей, він поклав руку Терешкові на коліно й глухо промовив:

– Отак вони починають нас їсти. Мій син був у більшовиках, і вони його вбили. Тепер їдять нас.

– Сина вбили більшовики? – скрикнув Терешко.

– Ні, вони! – раптом, наче схаменувшись, Кущ почав говорити про роботу, добре б було, аби Терешко потай од людей брав половину його чобіт, приносив

уже вилатані, але Боже борони, щоб хто про це довідався. – Тоді вони й мене з'їдять! – закінчив старий швець, виряджаючи Терешка з хати. Коли той був далеко, Кущ гукнув: приходь уночі і не я з тобою говорив оце, гей!

У Терешка тепер пішли веселі дні, він лагодить чоботи, Констанція співає на грядках, Петро їй помагає копати, Гриша цілими днями сидить на призьбі проти сонця і помітно почав вбиватись у силу. Серед ночі уже не скрикує й не говорить, розмовляти може, удень скільки завгодно з Мартою, прошу, навіть підніме її з землі, а це щось воно вже та значить. Правда, трохи ще задихається, але ж піднімає не трісочку, а маленьку Марту. Власне, вона уже й не маленька дівчина, не регочеться часто без діла, щодня питає, чи скоро він одужає і чомусь уникає Петра.

Хе, Гриша давно одужав, це так сидить, гуляє, скоро шитиме чоботи. Він бадьориться, бліде лице йому запливає краскою.

– Що ж ти шитимеш? – дивується Марта, вона не знає.

– Чоботи! – впевняє Гриша, невже вона не розуміє? Коли так, – нехай сама піде в хату й побачить.

Марта дивиться, їй плечі непорозуміло знизуються: Терешко справді таки лагодить чоботи, кругом нього сила роботи, він сам ледве встигає, аби швидше одужав Гриша, вправний помічник.

А Марта щось думала. – Що саме? – спитав Гриша.

Маленька Марта була повірила, що то правду кажуть, ніби Жменя не хоче, щоб Терешкові люди носили роботу. Хто не послухає – тому Жменя ніколи не позичить хліба. Принаймні так говорив її батько.

– То брешуть, Марто! – каже Гриша, стомлено сідаючи на призьбі. Марта й собі хоче примоститись біля нього, та в цей момент з-за хати вийшов Петро. Руки йому були в землі, увесь дуже брудний і спітнілий, картуз йому з'їхав на потилицю, – мав вигляд завзятого хлопчиська, – куди ти, Марто? – гукає він, та Марта уже на вулиці й не озирається.

– Може, ти її лаяв, Гришо, вона плаче, здається?

– Ні, я хотів її поцілувати!

– А вона?

Павза.

Гриша думає.

– Вона утекла, ти сам бачиш.

– Хотів би я бути тобою, – сказав Петро. – А втім вона дуже маленька, щоб ти знав, Гришо!

Гриша починає сперечатись.

– Не маленька, положим, вона тільки поспішає, їй дома стільки тієї роботи, більше, ніж нашій Констанції...

Та кому немає роботи – хіба Терешкові. Кущ більше не давав роботи, сам її не мав, скоро жнива, люди ходять босоніж, шевці можуть спокійно вилежуватись проти сонця, чекаючи на осінь. Їх жнива не обходять. Але Терешко не лежатиме, у нього теж будуть жнива, ціла десятина доброго жита, нехай тільки щасливо наллється й вистигне. Він починає ходити до своєї ниви, милується нею, порівнює її з сусідніми, і йому здається, його далеко краща.

Цей день так само. Оглянувши ниву, Терешко ліг під липами. Вони вже викидали кашку, пахнуть, день-два і шлях забіліє, як молоко. Тоді цвіт осиплеться,

того року липи знову зацвітуть і так без кінця. Терешко став дивитися в небо. Воно завжди недосяжне, можна багато чого передумати, устромивши погляд у небо, а то й заснути...

Надвечір почали насуватись хмари. Десь далеко, наче з-під землі, ударив грім. Дихнув вітер, хмари темніше насунули на небо, воно стало чорне, аж вороне, мигнула блискавка, і лапата крапля упала Терешкові на щоку.

Поки він прибіг додому і ступив у хату – був весь мокрий, а надворі уже лютувала гроза, по шибках затарабанив град, з лускотом і рипом намагаючись вибити шкло. Констанція перехристилась і погасила лямпу. Петро викинув з хати ложки, щоб одвести градову хмару.

Та не він один, – усе село повикидало свої ложки, а град немилосердно лупив по землі, кожна грудочка льоду була завбільшки з голубине яйце, надворі творилось щось дике й страшне, якась нісенітниця. Ніч була зовсім чорна, блискавка синьо розколювала її надвоє, град сік дерева і раптом стих, перейшовши у тихий дощ. Нарешті, і він перестав шуміти, тільки далеко десь воркотів тривожний грім.

Ранок по цьому прийшов напрочуд тихий і прозорий. Сонце зійшло повне, у небі грала веселка, а за селом вештались люди, ціле село їх, і плакали.

Вийшов і Терешко до своєї ниви. З неї нічого не лишилося, крім збитої соломи. Все лежало трупом, зрідка валялись грудочки льоду. Град пройшов смугою, наче навмисне вибивши маленькі нивки, зовсім не зачепивши великих нив, де зараз буйно хвилювалося жито, – біс його знає, якесь безглуздя.

Терешко подивився на липи. За ніч вони вкрились, цвітом, пахли медом, цвіли спокійно й тихо, наче горіли білим огнем.

Вертаючись додому, Терешко зустрів Ярему. Був п'яний, як дим, ледве тримавсь на ногах, довелось його вести під руки.

– Тільки мовчи, на нас дивляться люди! – сказав Терешко.

– Плювать, то куркулі, бідні плачуть на нивах! – Ярема плюється, пручається, п'яна, нещаслива людина. Він питає, хто забрав його бомбу.

Терешко:

– Узяв я. Та будь же розумний, Яремо, на нас дивляться усі люди!

Той уже почав вимагати, щоб йому негайно була бомба, вона йому зараз потрібна, поки не пізно. Він оце продав Жмені свою гармонію й пропив, а тепер хоче убити Жменю, гей, не держи мене за комір, Терешко!

Уночі Терешко не міг заснути. Ворочався, сідав і знову лягав, нарешті, тихо промовив:

– Ти спиш, Констанціє?

Вона одразу перестала дихати.

– Чуєш, Констанціє? – Терешко застогнав і сів на постіль. Тоді став дивитись у вікно.

Кругом усе мовчало. І село, і вся земля, спали й липи за селом і пахли медом...

Еге, це розкішні липи, особливо тепер, як зацвіли. У неділю туди іде гуляти молодь. Там легко дихати, синій холодок, клонить на сон, можна ніколи не прокидатись.

Дихати пахощами з лип здорово, липовий цвіт – річ цілюща, може, тому Гриша й почав швидко набирати сили.

Щодня іде з Петром до лип, лягає під найряснішою деревиною, дрімає. Іноді

вони беруть рядно. Тоді Гриша спить до самого вечора, Петро тільки прогонить йому з лиця мух.

Але сьогодні Гриша не спить. Його таки й сон не бере, на лиці йому грають рум'янці, він одужав, будь ласка, може, навіть побороти Петра, трохи поламати ребра, коли той не вірить.

Петро заявляє, що Гриші ще далеко його подужати, – так, так, Петро не такий уже маленький, щоб жартувати.

Краще нехай Гриша спить.

Хе! – Гриша зневажливо сміється, йому жаль Петрових ребер, – гей! – вони починають боротись. Змагання тягнеться не довго, Гриша одразу падає і стогне. Лихо в тому, що нога сама посковзнулась, але це ще не робить Петра дужчим.

– Тобі не болить? – спитав Петро.

Гриша замріяно дивиться в небо. Він оце пригадав одну річ, хтось казав, що в Марти поставлено нові ворота. Петро не бачив?

Той зводиться на лікоть, але мовчить.

Гриша давно бачив Марту, особливо його цікавлять нові ворота. Кажуть, дивні якісь ворота, аби оце піти глянути, – що на це скаже Петро.

Тому байдуже; коли Гриша так хоче – може, піти з ним разом...

Зупиняються біля Мартиних воріт, вони нічого дивного не являють, звичайні собі ворота, – напевно, тільки дуже міцні, Гриша попробує кілочком. Стукає сильно, у дворі лютує, як не перерветься, собака. Петро несподівано кладе два пальці в рот і пронизливо свистить, як льокомотив, лице йому наливається кров'ю, – ну його до сатани, нарешті, таки вийшла Марта, скрикнувши: ах, це вони, а вона думала – якісь розбійники!

– Ти вже ходиш, Гришо? Я й не знала.

Питає! – він бігає, вона не зловить його, більше того, не випередить його ні на крок, о! – він біжить, за ним Петро й Марта, вибігають за село до кладовища і зупиняються. Гриша, правда, одсапується, але нічого, принаймні, він не лежить.

Інше діло Петро. Наче й не біг зовсім, такий високий хлопчисько. Сумно дивиться на Гришу, – тому треба сісти, пожаліти себе, нема чого червоніти, Петро говорить діло, аджеж він на цілу голову вищий од Марти й Гриші, на руках йому тверді м'язи, і він зовсім нічого не боїться. Схоче – зараз піде на кладовище. Вечір, правда, а йому не страшно, будь ласка, візьме й піде.

– Як то, – блідне Гриша, – підеш на кладовище?

Дуже просто. Там ростуть вишні, можна їх нарвати цілий картуз. Може, Гриша пішов би додому, а Петро з Мартою принесуть йому вишень? – його справа, нехай подумає.

Гриша дивиться на Марту, нарешті, зважується на страшну річ, – він піде з ними.

– Подумай, там могилки, щоб ти знав! – попередив Петро, але Гриша таки йде.

Та куди, власне, веде Петро? Минають кладовище, ідуть у степ, тут недалеко, Петро давно був на батьковій могилці, гляне, чи не завалилась. Тоді нарвуть вишень. Ще рано, у небі одна зірка і половинка місяця, – подумай Гришо, може, вернешся? А це крикнула сова, на кладовищі їх багато. Не бійсь, Гришо, мертві не встають – це тільки голосить сова, – ух!

Згодом Гриша й Марта беруть Петра за руки. Вони дрижать з переляку. Гриша

раптом ногами впирається в землю, убий його, а він не рушить з місця і не випустить Петрової руки. Він же ясно бачить і Марта теж. Вони бачать на могилці Петрового батька темну постать і чи людина ще, не знати, – невже Петро осліп?

– Я тобі казав, ти сидів би, Гришо, досі дома! – прошепотів Петро. Уже силоміць тягне Марту й Гришу за руки, добігає з ними могилки й регочеться. Ха-ха, хіба страшно цього Яреми, він же спокійно сидить собі на могилці, безносий парубок. Був простоволосий, взагалі тепер так ходить. Він здивований, чого вони сюди прийшли, його маленькі? – А, вони гуляють! То він разом з ними піде назад, уже пізній вечір.

На хвилинку Ярема біжить на кладовище, приносить жмут липового цвіту, нюхає його, чи пахне. Сміх один, Марта не може, втриматись, який смішний місяць, сама половинка, ха-ха-ха! Ярема зосереджено нюхає цвіт і мовчки подає Петрові. Коли розходились – тихо шепнув:

– Це їй.

– Констанції?

– Не кричи. А завтра прийдіть до мене вранці.

О, не забудуть, прощай, Яремо! Петро цвіт віддав Констанції. Вона поставила його у глечик з водою, дивується, як то може, так запаморочливо пахнути рослина Еге, липа пахне гостро, це вже Ярема знає, не нарвав би стільки цього цвіту!

Он як!

– Але цвіт не дуже то й гарний, осиплеться й насмітить у хаті, – сказала Констанція – Ах, як буде тоді погано! – висмикнула з глечика цвіт і викинула в кочерги. Вона спалить його завтра вночі, аби тільки не забути. І вона не забула.

Не забули Петро й Гриша піти на другий день до Яреми.

Він уже в картузі і не п'яний. Розсудливо дивиться собі на руки, коротко спитавши:

– Узяла?

– Еге. Ми хочемо, щоб ти заграв, Яремо!

Він грати зараз не може, гармонію продав, але викупить її назад, коли розживеться на гроші.

– Значить цвіт узяла Констанція? Ми можемо піти до лип, тепер гарно, людей немає, бо в церкві. А гармонію викуплю, тільки будуть гроші. – Зовсім розсудлива людина, оцей Ярема, чого доброго – пиячити більше не буде. Він хоче вдруге спитати про цвіт, йому весело сьогодні, – як же йому весело!

– Вам весело, хлопці? Гляньте, які липи!

Розкішні липи, їх посаджено десь у сивих віках по обидва боки шляху, дуже багато, може, сто, а то й тисяча, ніхто не лічив, – цілий гай, якби зібрати в одно місце.

Ярема лягає під деревом, накриває лице картузом, – ой, як йому сьогодні весело! – питає з-під картуза, що Констанція зробила з цвітом. Кажете, поставила у глечик з водою? Ярема вже починає молоти дурницю: – запевняє, що Гриші виросте довгий хвіст, – ой, як же йому весело, цьому безносому! Нехай тільки заробить грошей – неодмінно викупить гармонію.

– Значить, поставила у глечик з водою?

– А тоді викинула в кочерги, коли почула, що цвіт був твій.

Яку хвилину Ярема лежить як мертвий, тоді скидається на ноги, – чортова

робота, тут лежати невигідно, стільки мурашок, вони дуже кусючі, оці комахи. Ярема довго струшує щось з одежі, руки йому починають слабнути, він уже безсило дивиться на хлопців, і верхня губа йому смикається.

Він наче дурний, або мала дитина.

– Та глянь же! – кричать йому хлопці, показуючи вподовж шляху до могили, – нехай тільки гляне!

Ярема забуває про мурашок й собі уважно дивиться вдаль. А воно шумить, збиває куряву, наближається сюди, як птиця, блищить на сонці, оте диво.

– Це автомобіль! – хвилюючись скрикують хлопці.

– Мотор! – упевнено каже Ярема. – Стійте спокійно і не смикайте мене за руки.

Справді, хвилюватись є чого, просто до них мчить машина і раптом зупиняється. Ярема з хлопцями підходить ближче, скидає картуз, йому душно.

– Автомобіль, а їде без коней! – шепоче Гриша.

Звичайно без коней! – коли Ярема брав Перекоп, – туди їхали ще й не такі машини, усі в залізі, цілі страховища, вони звалися танками. А це звичайна собі річ. Ярема відважно підходить ближче. За ним боязко йдуть хлопці.

Та нічого страшного, з автомобіля давно зійшла людина в сірому, уже далеко під липами, скинула піджак, – от зупиняється під найряснішою липою і знову йде далі. Людини в сірому за деревами вже не видно.

Ярема зовсім сміливішає, обходить машину кругом, показує різні частини, Петро й Гриша тихенько скрикують.

Цей Ярема з біса тямуща людина, може, назвати найменший Гвинтик, стільки чудернацьких слів і назвиськ. Шини гумові, у середині порожні, а це шпиці. Така машина може, об'їхати село разів п'ять, коли не більше, і все це за яких півгодини.

Ярема навіть береться за сигнальний ріжок. Вибухує страшний рев, – туди до сатани, не тільки Петро й Гриша, а й сам Ярема одскакують далеко вбік, чого доброго, людина в сірому може, почути.

Власне, це дуже проста машина, під Перекопом були кращі, їх не пробивала проста куля, то були якісь дивовиська. Хотів би Ярема знати, хто з села бачив такі речі? Люди й уявити не можуть, які на світі є дива.

Саме у церкві скінчилась відправа, люди помічають на шляху автомобіль і поспішають, – не щодня трапляються новини, кожен хоче стати спереду, щоб краще видно. Старі й малі, їм чомусь боязко, може, хто приїхав од влади. Сміливіші підходять до Яреми, він мовчить, – нехай стоять і дивляться, не буде ж він розповідати, що треба і чого не треба, якусь таємницю.

– Може, хто до сільради? Голова якраз тут.

– О, в сільраду треба! – таємниче каже Ярема і більше не вимовить жодного слова.

Так воно й є. Ярема перший сюди прийшов і знає.

Голову сільської ради випихають з гурту, він упирається в землю ногами, але нехай іде, нехай сам відповідає, коли що негаразд у селі. Він одкашлюється, скидає картуз, підходить до машини, але там нікого немає. Голова не знає, де й діватись, безпомічно озирається до людей, вони йому махають руками. Невже він не бачить, що між липами сюди йде чоловік у сірому? Він іде й іде, уже близько, люди замовкають, – напружена хвилина, незабутній день.

Раптом сірий чоловік зупинився, кличе до себе Петра й Гришу, вони вилазять на липу, рвуть цілий жмут цвіту, подають сірому чоловікові.

Хіба не диво? – подають великий жмут цвіту. Людина в сірому щось кладе Петрові на долоню, цвіт мостить біля себе в машині, вона реве, труситься, задом робить круг і як стріла мчить туди, звідки приїхала.

Це було як сон, людям стало сумно, вони оточують Ярему, часом, не питав сірий чоловік про село і що дав Петрові за цвіт.

– Злот? – цілий злот за якийсь там цвіт, це вже річ неймовірна, значить злот фальшований, – ану бо, покажи його, Петре!

Еге, так оце узяв і показав! Петро й Гриша мовчки беруть Марту за руки і зникають з гурту.

– Не бачив, Яремо, який злот, не підроблений, часом? – питають люди.

Може, й бачив, може, й ще щось знає Ярема, люди самі побачать, що буде далі, – більше він нічого не скаже...

По обіді до Гершкової крамниці сходяться люди. Хтось пустив чутку, ніби Петро й Гриша купили медяників на цілий злот, часом не монета сірої людини? Сам голова сільської ради йде до Гершка, всі змовкають, – швидше шукай, може, ти згубив його, Гершко?

О, що ви, злот у шухлядці, будь ласка!

Голова перший бере злот, обдивляється, кусає зубами, кидає на долівку, – злот дзвенить. Монета переходить з рук до рук, її ріжуть ножами, кусають, – ні, злот, як злот, срібний, з новими зубцями, справжній радянський злот. Непідроблений, зовсім ні, та Гершко й не прийняв би фалшованої монети, будь ласка, а так Петро й Гриша мають цілий картуз ласощів, ховаються з Мартою в бур'яні, – виявляється, медяників сорок штук. Їх треба розкласти на три рівних купки, але виходить один медяник зайвий.

– Візьми його собі, Марто! – запропонував Петро.

Чому її, а не Гриші – він ще не зовсім одужав і тепер блідий, нехай йому цей медяник, так Марта хоче.

Гриша ніяковіє. Він одужав, хіба не бачила Марта, як він вилазив на липу? – Медяник візьми собі, Марто!

Ніхто його не хоче взяти. Лежить він на землі, наче гріх який і тут трапилось таке: – Гриша хапає злощасний медяник і кидає Марті в пелену. Марта радісно скрикує.

Петро бере цілу жменю своїх ласощів, кидає Марті, водночас затримуючи Гришину руку з медяниками.

– Ти вже дав їй, Гришо!

– Бо то був нічий!

– Твій! Прибери свою руку!

Гриша на мить замислюється, тоді усі свої медяники кладе біля Марти, сам бере лице в долоні і біжить на вулицю.

Це вже хто його знає й що, – Марта засумувала, їй уста смикаються, аби не Петро – вона б з охотою оце заплакала.

І де він узяв цей злот?

– Візьми й мої! – розгублено сказав Петро, одсовуючись од своїх медяників.

І де взявся цей злот? Він отруїв їм день, та не тільки їм, – у селі тільки й балачок про злот і сіру людину з автомобіля. Ще питання чим усе це скінчиться, може, завтра приїде сорок таких машин з сірими людьми, може, ще щось

страшніше трапиться, – ніхто не знав. У селі жили люди і, як усі люди – нічого не знали.

Власне, на другий день нічого особливого й не трапилося. Плотники з Григорієвої хати помітили куряву в степу, але то могла пройти череда. Згодом плотники виразно побачили учорашню машину. Вона зупинилася на шляху під липами, – з Григорієвої хати звістка облетіла вулицю, скоро усе село знало, що під липами знову те диво, правда, трохи більше, але це не виключає тривоги, що одразу опанувала село. Люди кидають свою роботу, біжать до лип, там відсапуються, ідуть тихше, не на пожар же вони поспішають, автомобіль не втече, видно стоятиме довго, люди можуть полягати животами на землю й дивитися, скільки завгодно.

Уся увага на тому, що робиться біля машини.

Та під липою розбивають намет, туди зносять ящики, лантухи, цілі гори великих мішків, рушницю і легеньке розкладне ліжко. На ньому спатиме один з двох, що приїхали.

Намет готовий. Один з невідомих їде назад, той, що лишився, високий, гарний з себе парубійко, дивиться на липи, тоді іде до людей. Вони підводяться, одступають трохи назад, парубійко іде просто на них, він питає:

– Дайте мені вашого голову, він тут?

Парубійко вродливий, як дівчина, у новому вбранні і блискучих чоботях, – ага, йому треба голову? – він тут, Господи, прости йому грішному, – даруйте, що він босий, така спека, се й те, голова похапцем здирає з себе картуз.

– Ви зберіть мені туди надвечір громаду! – більше нічого не сказав невідомий. Пішов назад, уліз у свій намет, люди змушені були піти додому. Під липами залишаються Петро, Гриша й маленька Марта. Згодом вони крадькома підходять до намета, сідають на землю, ждуть. Щось неминуче мусить відбутись, людина в наіеті не вмерла і не кріт, що глибоко закопується в землю. Петро хруснув сухою гилочкою. Хруск ледве чутний, а їм здалось, що вдарив грім.

Треба було утікати, та вже пізно. Поли намета відгорнулися, звідти вийшов заспаний молодик з чайником в руках, – тут вода і чи ніхто її не зіллє йому на руки?

– Бери ти! – шепнув Петрові Гриша.

Трохи завагавшись, Петро зливає воду молодикові на руки. А вони стерегли його, щоб не вкрали? – ха-ха! – сміється молодик.

На радощах ніхто не може, вимовити й слова, – аджеж невідомий дав їм по жмені горіхів, він зовсім нестрашний, навпаки, спитав, як їх звуть. Он як, Петро, Гриша й Марта?

– А вас як? – набравшись духу, спитав Петро.

– Мене? Кажіть товариш Криг! – Дуже весело, Криг розбиває Марті горіхи, показує маленький годинник на руці, зараз п'ята година, часом не зійшлась уже громада, може, Петро піде й довідається?

Петро бігав недовго. Громада жде, можна йти...

Біля сільської ради стояло все село, жінки й чоловіки.

Було душно, збитий пил сідав на землю, ним дихали й кашляли. Голова сільської ради виніс на ґанок стола, – будь ласка, усе готове, можна починати. Та Криг і не підходив до столу, на привітання голови махнув рукою, він небагато що скаже, кілька слів, власне йому треба робочих рук, і все.

Сказав, і ніхто йому не повірив. Кожен промовець з міста починав жартами, така, видно, їх звичка.

– А яка робота все-таки? – хтось поцікавився з гурту.

Криг сказав дивну річ: йому треба зірвати увесь липовий цвіт, робота легка, може, рвати й дитина, платню люди мають сказати самі.

Коли Криг дозволить – можна сміятись. Ще ніколи ніхто такого не чув, липи цвіли, осипались, ніхто цвіту не рвав, його навіть не їдять свині. Та ніхто і не вилізе на липу, хіба яке ледащо, або діти. А втім, – цікаво, скільки Криг може, дати за день, – ну, принаймні, дасть два злоти?

Добре, аби завтра охочі були на липах.

І знову сміх. Люди щиро регочуться, глум, не менше, їм дуже важко зрозуміти Крига, – ні, на дерево таки ніхто не зважиться вилізти, це як собі хочте.

– Самі спробуйте, що там під небом! – гукнув Жменя. Це підбадьорило інших, почались жарти, людина з намета проста, нічого таємничого, – може, не це він хотів сказати? Тоді нехай виходять охочі, кому шия дешева, або дурна голова, нехай скрутить її на липах. Ну, виходь!

З гурту виходять Петро й Гриша, вони рватимуть цвіт, Криг сміливо може, їх записати.

Люди регочуться.

– Більше ніхто? – гукає Криг. – Може, два злоти мало, я набавлю! – каже досить велику ціну, такої ціни в селі ще не чули, сорок копійок щось та значить! Але охочі не виходять. У гурті починається мотушня, регіт, то випихають Ярему. Чого він огинається? Ха-ха, може, на липах другий ніс виросте, ти, Яремо, не жартуй, як та гусінь, сам упораєшся з липами! Витиснули його до Крига, він несміливо дивиться тому в лице і раптом просить записати до роботи.

Ярема, Петро й Гриша – чудова кумпанія, сама голота, як бубон.

– Подавай сюди Терешка з Констанцією! – гукає Жменя.

Їх тут не було. До Крига протискується Григорій, що без ноги, він рватиме цвіт, на ціну пристає, прошу записати. З біса спритний Григорій, йому нема за що добудувати хату, може, тут заробить яку копійку, тямуща людина.

– Вам не можна, ви без ноги! – з жалем сказав Криг, подивившись на Григорієву милицю.

– Не можна? Еге, мені не можна.

Криг знову набавляє п'ять копійок, але це буде остання ціна, як люди собі хочуть. Вони уже починають говорити про свої справи. Криг підходить до голови сільської ради.

Йому треба поговорити з головою комітету незаможних селян.

Виявляється, такого немає зовсім.

– Комнезам же є? Ну, давайте секретаря.

– В тім то й річ, що по других селах є й голови й секретарі, а тут тільки поганенький комітет незаможних селян, щось душ з п'ять. Був і голова, і секретар, але вони померли, більше й не обирали. Власне, тут бідних дуже мало, яких 80 родин, – а нащо вони вам? – сторожко спитав голова ради.

Криг:

– Я гадав, що комнезам візьметься зірвати цвіт. Принаймні по других селах так роблять.

А, он як!

– Більше нічого, можна прибрати стіл? – голова спокійно дивиться Кригові в лице, – коли що не так, даруйте, оце, як бачите.

О, бачить! Криг іде з села до свого намета, перед ним пахучі липи, вони наче поломеніють, розтопившись за день під сонцем. Криг ще молодий, саме починає жити і не він буде, коли не забере такий дорогоцінний цвіт...

Лежить у наметі і думає різні думки, така вже невсипуча молодість. Раптом вухом вловив ледве помітний гул, наче кроки людини. Схопивши рушницю, Криг висунувся з намета.

Так, вона йде, темна, постать жінки, у місячному мариві. Минає намет і зупиняється. От вона озирнулась і знову тихо йде далі.

Криг гукнув.

– Ви чогось шукаєте? – спитав, підійшовши до жінки.

– Корови. – Вона каже, що шукає корови, десь пішла з двору, часом він її не бачив?

Ні, Криг не бачив. Він дивиться жінці в лице, уже запевняє, що корова сюдою не йшла, бачить, що це молода дівчина з вродливим лицем і темними очима. – Корова сюдою не йшла, можна вертатись додому.

Голова дівчині похилена, вона питає, чи й дівчатам можна рвати цвіт, це вона тільки так спитала.

– Можна, коли їм не страшно на дереві.

– Я не боюсь, рватиму, тільки уночі, щоб не бачили люди!

Он як! – добре, нехай вона приходить завтра у такий час, як оце зараз. Криг записав її ім'я, зауваживши, що ім'я гарне, так звали його сестру, вона була маленька і вмерла, його сестра, – усього кращого!

– А як же корова? – гукнув, коли дівчина була вже далеко.

– Яка корова? Ах, так, я й забула. Вона прийде сама!

Криг ще довго дивився у слід дівчині, – вона прийде завтра, рватиме цвіт уночі, щоб не бачили люди...

III

Зранку й почали. Легка робота, дитяча забавка отут на липах. Петро намагався вилізти на самий вершечок липи, висів униз головою, він таки покаже своє уміння, як той кіт, – кругом нього сиплеться лист, бруньки, усе наче кипить, ціла хуртовина, він швидко наповняє свою торбу, спускає її на шворці Кригові, той висипає цвіт на рядна, де він сохне. Гей, Петре, трохи спокійніше, це тобі не на землі, а під хмарою.

Гриша поводиться на дереві обережніше. Висіти униз головою і він може, так само вилізе на небезпечну гілляку, але це робота і жарти тут ні до чого.

Витрушуючи торби, Криг кладе туди горіха, хлопці завзятіше поспішають з повними торбами, – цей Криг тямуща людина, він не встигає витрушувати торби, а горіхів має ще цілий ящик.

Ярема вибирає нижчі гілляки. Не те, що він боїться піднятись вище, унизу цвіт рясніший, можна рвати обома руками, Криг просто не розумів, як він може, так швидко наповнювати свою торбу.

До снідання п'ять лип стояли зовсім голі, без цвіту й листя, на них сумно було дивитись, наче тут пройшла черва.

По обіді сюди прийшли люди. Оце вони спали, нема чого робити і вони не помилились: – Кригові жаль своєї голови, він тільки витрушує торби, – гєй, стережись, Петре, поки не впав і не розбивсь, як жаба! А Яремі не дуже то й личить сидіти на дереві, нерозважна безноса голова, краще пас би череду, далеко вигідніше й більший зиск.

Люди підходять до ряден, де сохне цвіт. Вони цього не розуміють – нащо кому стільки цвіту? Криг каже, що його приймає Червоний Хрест, з цвіту роблять ліки.

Ха-ха, Жменя так і знав, і люди нехай пригадають той рік, коли Червоний Хрест приймав цибулю й хліб, щоб годувати голодних, тепер годуватимуть цвітом, хе.

– Дожились. Гей, Яремо, тебе годуватимуть цвітом!

– Кажете, роблять ліки?

Криг перестав відповідати, він сказав:

– Бачу, вам зовсім немає роботи.

Люди мовчать. Трохи перегортають цвіт, нарешті, розходяться.

Увечері на ряднах було чимало цвіту, ціле море його, він підсох, шелестів у руках, але все таки уночі його треба ворушити, щоб не злігся й не зіпрів. Це вже зробить сам Криг.

– Стільки цвіту? Я вам поможу, – говорить Ярема.

Йому тепер не спиться, він Кригові увесь до послуг, прошу.

– Ви й так стомилися. Мені поможе, одна дівчина! – сказав Криг.

Раз так, Ярема розуміє. Цікаво, що за одна, з цього села, чи з хуторів?

Криг:

– Здається з цього, шукала корову, її звуть Констанція.

– Констанція? – Ярему дуже зацікавила та дівчина, що помогатиме Кригові. – Може, її не так звуть, аджеж правда?

Криг не міг помилитись, вона молода й вродлива, ця Констанція.

– Тоді не вона, у Констанції немає корови, – роздумливо промовив Ярема...

Пізно увечері прийшла Констанція. Криг добре бачить учорашню дівчину, вона тільки у старому вбранні, їй так воно не личить. Вона каже, щоб не порвати нового на дереві, і це дуже мило з її боку, але все таки старе вбрання їй не личить.

– Ти й не рватимеш цвіту, щоб ти знала! – сказав Криг.

– Не рватиму? Я вже узяла й торбу! – Констанція засумувала.

Криг:

– Робота зовсім інша, треба цілу ніч ворушити цвіт, якраз твоя робота, Констанціє, – він узяв її за руку. Тут вона одежу не зірве, можна приходити у новому. Він показує, як треба поводитись з цвітом, розпитує про село, про неї саму, – он як! – їй усього сімнадцять років, батько її швець, більше вона про себе нічого не знає.

– А женихалось до тебе багато, правда? – сміється Криг.

Не багато, усього один і той без носа. Але це було давно і все забулось.

– У мене теж рве цвіт один безносий, дуже гарна людина, – зауважив Криг. – Чого ти смієшся?

Констанція регочеться, як дитина. Вона щось пригадала смішне, нехай дарує Криг, але таке смішне, вона не може, втриматись, – ха-ха. І тут Криг схопив був її за руку і зараз випустив. Ах, це він помилився, думав, що цвіт, а то рука. Така

темрява, можна багато де в чому помилитись. Вони сміються з цього, Констанція переходить на протилежний край рядна, там цвіт ще неворушений, – який він запашний, наче щільники меду і зовсім не темрява, як сказав Криг, а світить місяць, – хе-хе.

Перед світом Констанція іде додому. Криг струшує з неї пелюстки цвіту, – аби тільки вона знала, як їй не личить оце лахміття.

– Не забудеш? – питає Криг.

– Одягти нове? – ну, ясно, вона не забуде.

Отож Криг не помилився, та й помилятись не міг, тверда людина: ящик з горіхами став порожній, минув тиждень, липи стояли голі, увесь шлях наче висох, зосталось тільки дві липи, оце з них зривають останній цвіт.

І не тільки горіхів, не стало Кригового персня з синім камінчиком, а маленький годинник на руці зіпсувався й став. Треба було його лагодити. Петро й Гриша близько сприятелювалися з Кригом, вони перші помітили, що не стало персня, – цікаво, де він міг подітись.

– Перстень? Я загубив, – байдуже відповів Криг.

Принаймні, хоч полагодити годинник, на це добрий майстер Ярема. Візьме, розбере на частини, може, лопнула пружина – уставить другу, годинник буде як новий.

Ярема усе може, під Перекопом лагодив кулемети й німецькі годинники навіть.

– Ви були під Перекопом? – дивується Криг. – І довго були червоноармійцем?

Не так уже й довго, все таки встиг дещо зробити, за що має вічний подарунок, у ногу кулю. Особливо страшно було під Перекопом, жах один, коли навіть пригадує. Але це все минуло, не варто згадувати, воно потроху забувається.

– Все-таки я й тепер пішов би під Перекоп! – з радістю вигукнув Ярема.

– Там і носа позбулись?

– Ні, це вже тут, – Ярема неохоче відповідає, коли справа заходить так далеко. Він же був почав забувати про своє спотворення, взагалі останній час став ясніше дивитись на речі, має за цвіт гроші, викупив свою гармонію, задовольнявся малий і був щасливий. – Еге, носа загубив тут, а годинник поправлю...

Словом, життя іде своїм шляхом, уранці сходить сонце, жаркий день і біла ніч. Особливо розкішна ця ніч: – щось дивовижне, прозоре, синє, пахуче й дзвінке, як криця. Треба приникнути до землі усім своїм тілом, пити її п'янючий запах, гріх нахилятися над цвітом і ворушити його, він не пропаде, сухий, як шовк, – разом думають Криг і Констанція. Нарешті, першим озивається Криг:

– Киньмо, він уже сухий, Констанціє.

Вона безвольно проводить руку в цвіту, але мовчить. Криг заходить під намет, чогось довго там порається, голос йому змінився, він гукає, – чи вона нічого не матиме, коли він вип'є одну чарочку?

– Я? – Нехай вип'є й дві, він п'є тільки вино, Констанція сама його пробувала, вино солодке, трохи хмільне, – Криг ще питає, – будь-ласка, цвіт сухий, роботи немає, прошу.

Криг:

– Може, й ти вип'єш, Констанціє?

Ні, вона не хоче. А втім, коли вино те, що й учора, та сама пляшка – вип'є пів чарочки, тільки пригубить, це в тому разі, коли вино вчорашнє.

Вона іде під намет, тут усе їй знайоме, вона сідає на ліжко.

Справді, вино те саме, Констанція уже не пригубить, а вип'є півчарочки, не більше.

– Тільки й усього? Може, до дна? Так би й давно. І другу ну-бо, третю, я не силую, хе-хе, більше не дам, – Криг навіть викинув порожню пляшку з намета. Пляшка одразу спалахнула холодним місячним променем, скотилась під корінь липи й погасла. А ніч кругом, – гріх сидіти склавши руки, треба приникнути до землі, вона кличе до себе, так пахне угорі хмільний місяць і все наче співає, – грішні бувають такі святі ночі...

До намета тим часом крадеться постать. Нерішуче зупиняється біля ряден з цвітом, тихо кличе Крига, озирається, тоді витирає сірник і дивиться в намет. Сірник гасне. Людина хоче витерти другий, але руки їй тремтять, сірники падають на землю. Видно, людина силкується закричати і тільки стогне, вона може, упасти, – хай йому біс, я не розумію, але це ви, Яремо! – скрикнув Криг, виступивши з-під намета. Криг ждав Ярему, виходить, він приніс годинник?

Ярема мовчки виймає годинник, і коли не помилився, то в наметі Констанція?

Криг:

– Ні... їй стало недобре, вона лежить, – Криг дуже задоволений з свого годинника, чудово налагоджений, великий майстер Ярема. – Кажете, під Перекопом лагодили німецькі годинники?

– Їй недобре? – стогне Ярема.

Криг:

– Вдячний, тепер годинник не стане. Ви великий майстер, Яремо!

– Я питаю, чи справді їй недобре? – уже залементував Ярема, намагаючись протиснутись під намет. Але Криг зручно одіпхнув його далеко вбік і просто йому в руку втиснув годинника.

– Візьміть, я вам дарую.

Ярема докраю спантеличений. Він дякує за годинник, тільки гадає, що Констанцію все-таки буде краще відвести додому, – принаймні так думає.

– Ви дуже розумно думаєте, – сказав Криг. – Констанції, уявіть собі, раптом стало недобре. Криг сам ніяк не міг дати їй ради, – от гляньте, тепер їй далеко краще.

Вона виходить з-під намета, вигляд у неї мізерний, вона засоромлено дивиться в землю, – ах, це Ярема, який він добрий!

– Бери мене під руку, – заметушився Ярема. – Прощайте, товариш Криг, дякую. Тобі краще, Констанціє?

Серед села її стало нудити, ноги підламувались, вона майже повиснула Яремі на руці і дуже просить, щоб він не так поспішав, наче біжить на пожар. Нарешті, її зовсім занудило, вона змушена була схилитись на тин, таке страждання.

– Це перстень Кригів? – скрикує Ярема, узявши її за руку. – Він загубив, де ти його взяла?

Констанція невимовно страждала. Персня дав Петро, – Боже, як їй важко, вона далі не може, йти, почуває, наче отут умре. І вона голосно застогнала.

– Тоді я понесу. Скажи, і я тебе понесу, Констанціє.

– Неси, ти такий добрий, Яремо!

Він узяв її собі на руки, наче дитину, біжить, йому на диво легко, добре було б, якби вулиця тяглась без кінця й краю, такий Ярема щасливий...

Цвіт висушили, набили ним лантухи. Криг згорнув намет, робота була закінчена. Кригові просто пощастило з трьома робітниками впоратися з цвітом. Дорогий цвіт лежить у лантухах, од нього несе пасікою, – Ярема чує, як він пахне? – жартують люди. Вони прийшли востаннє глянути на Крига, цю дивну людину з цвітом, головне, їх цікавить – скільки то він дасть за роботу. Ну, безумовно, заробили немало, роги на холодець, Ярема купить батіжок, а Петро й Гриша по цукерці, – безглуздя. Жменя каже, що біднота літом рада сидіти на липах, а зимою позичає хліб, – ні, Яремо, ніхто тобі й шматка не кине, так і знай. На липах не розбагатієш, щось такого не чули діти й прадіди, – от!

Криг виймає гаман, одлічує папірці, цілі карбованці, подає Яремі, Петрові й Гриші і це все на виду всіх, Криг не ховається, отака платня за цвіт.

Люди ахають, як один. Просто злочин давати Яремі аж три карбованці. Правда, Кригових грошей не жаль, але Жменя не стерпів, він сказав:

– Мій наймит робить од снігу й до снігу і має усього п'ять карбованців!

– Скоро наймита у вас не буде, – сказав Криг.

– О?

Петрові й Гриші так само. Головне, гроші не фальшовані, новенькі папірці, – Господи, скільки то на світі є грошей.

Коли б знаття – усе село було б на липах, людям жаль себе, наче вони щось втратили.

Криг одлічує дві троячки, з ящика виймає пакунок, розгортає його, – це розкішна шовкова хустка, з великими квітками по полю, може, комусь з людей, здається, більше ніхто не був на липах? – кожен намагається чим-небудь звернути на себе увагу, може, якраз йому дістанеться такий подарунок.

Хустку й гроші Криг віддає Констанції.

Люди захвилювались, як море. Он як, вона сушила цвіт! Цілих шість карбованців і така дорога хустка, – дивний Криг. Витрусити стільки грошей не всякий може, – і хустка. Вона переходить з рук до рук, – то була незабутня хвилина.

Криг підходить до чоловіків. Взагалі він поводиться дуже просто, йому треба повезти цвіт до міста, на це доведеться не менше дві підводи. Ціну люди самі скажуть.

О, ціну яку дасть Криг, хіба вони йому не вірять?

– Ми дамо вам сорок підвід, коли хочете!

Але тут вийшов Жменя. Увесь цвіт він повезе сам і без копійки грошей.

– Ну, візьму хіба половину грошей. Можна запрягати?

– Увесь цвіт? – дивується Криг.

Увесь, ще й Криг сидітиме зверху. Все одно Жмені треба їхати до міста. Сьогодні прийшла пошта і йому лист. Маленький клаптик паперу, списаний хлоп'ячою рукою, з помилками. Жмені негайно треба їхати, візьме й цвіт, немає тут нічого дивного.

– Я хотів би дещо заробити, – хтось винувато промовив з гурту.

Жменя випростався.

– А, це ти там, Юхиме? Я все забуваю сказати про хлібець, ти вже того...

Так, значить, цвіт повезе Жменя. І тут сталось так. З гурту протискується Терешко, зупиняється проти Жмені, хоче сказати спокійно, але несподівано вигукує:

– Ми тобі не дамо заробити ні копійки. Так, чи ні? – звернувся уже до людей.

– Так. Не дамо! – почулись вигуки.

– У нього царське золото й миші не їдять!

– Цвіт повеземо й самі!

Терешко наче який добрий дух з'явився в останню хвилину й, оком не моргнувши, сказав те, що тільки могли думати люди. –Григорій, що без ноги, виходь, повезеш цвіт! Гершку, твоя крамниця й миші не прогодує, а ми без соли ось уже тиждень, – виходь там! – і Терешко затерся в тлумі.

– Що за один? – не розуміючи нічого, що зараз відбулось, спитав Криг.

– Швець. Його Констанція.

Еге, Констанція, оця вродлива дівчина, його дочка. Він до тюрми був не такий, звичайний собі швець, а це змінився, усе щось думає, часто їздить до міста, навіть не плакав, коли йому градом вибило ниву. Більше того, був випадок, коли Терешко убогій вдові пошив нові чоботи і не взяв з неї ні шага грошей. Дивна людина, а це дав змогу заробити яку копійку. Ех, яке тут усе бідне, аби тільки знав Криг! – сказав Григорій, пораючись біля лантухів.

Нарешті, цвіт навантажили, вкрили брезентами, Криг помахав людям рукою, і вози з глухим рипінням рушили з місця.

– Приїздіть того року! – гукають люди.

– Гей, усього кращого!

Коли вози завернули за могилу – людям стало сумно.

Але згодом вони пристають до Яреми, радять йому посіяти гроші, може, вони виростуть, – хе-хе, або закопати в землю, будуть дітям. Вони вже ненавидять Ярему, він має гроші, три карбованці, уже не міг умерти з голоду, це їх розлючує, але він мовчки іде додому, і його забувають. Цікаво тільки, що робитимуть з грошима Петро й Гриша? – може, загублять або розтринькають на ласощі.

– Ми знаємо, правда, Марто? – вона хитнула головою.

Вони тямущі хлопці, ну, трохи куплять медяників, але це ще не значить, що пропали усі гроші.

– Я куплю коня з возом, – сказав Гриша. Як думає Марта?

Це саме думала, тільки не встигла сказати. Купить коня й воза, оцей хитрий Гриша. А Петро мусить купити Терткову крамничку.

– Ти думала про це, Марто?

Ну, ясно ж, – Петро вихопив цю думку їй з уст, добре було б, аби з крамни ки викидати оливу й оселедці, от що треба буде зробити.

– Ти щось думаєш, Петре?

Він кладе собі на долоню усі свої гроші, це саме може, зробити й Гриша. Той, не замислюючись, кладе свої гроші докупи, Петро іде до Констанції і нехай вона не дивується,

Це гроші, вони їм непотрібні.

– А медяники? – ображено спитала Марта.

Гриша в кишені добув срібний гривеник...

Так, це був незабутній день. Все змінилось, наче пройшла злива і хто міг подумати? Ніхто. Оця Констанція володіє немалими грошима і чудовою хусткою з великими квітками по полю, – Боже ти наш, які то є на світі чарівні хустки.

А ну бо, запни її, Койстанціє. Вона ще гарніша стала, наче панночка, хустка їй

до лиця, – але в неї й перстень золотий з синім камінчиком, от воно що! Може, вона й перстень заробила?

– Мені подарував Петро, він знайшов.

Ну, положим, краще мовчи, Констанціє, Петро не міг знайти, ти його заробила, хе-хе. З такою вродою можна щодня заробляти золоті персні, – і раптом люди немилосердно регочуться, як звіри. От що значить сушити цвіт уночі, далеко од людських очей. Ха-ха, та зупинись же, Констанціє!

Дома їй стало легше. Гроші їй не потрібні, вона віддає їх Терешкові.

– Але це багатство. Я вже не знаю, де ти могла узяти стільки грошей! – каже Терешко.

– Трохи моїх, а це віддали Петро й Гриша.

Терешко перелічив гроші, загорнув їх у газету, – коли берегти – вистачить грошей надовго. Нехай Констанція пам'ятає і зараз же ув'яже хліба Терешкові на дорогу. Еге, піде до міста, у селі нема більше чого робити.

– Коли що – підеш до Яреми.

– Я ніколи до нього не піду, щоб ви знали, – сказала Констанція.

– Коли тільки що трапиться, кажу. Може, я вернусь не скоро.

Уже коли був на вулиці – Констанція гукнула:

– Ви не надовго?

– Підеш до Яреми, не забудь! – махнув Терешко рукою і похилив голову.

Отже село потроху входило в свою звичну колію. Почались жнива, зранку й до вечора люди гнулись на полі, їм було важко, десь далеко горіла стерня і ніхто туди не бігав, усі були стомлені. За цей час особливого нічого не трапилось, хіба що діти, граючись сірниками, підпалили з краю села повітку, але її швидко погасили, просто розірвавши повітку на шматки, і притоптали ногами.

Жнива на Україні скрізь однакові, і коли хто вріжеться серпом – ціла подія і розмов на тиждень. Та тут ніхто не черкнувся серпом, все було спокійне, час ішов мляво, наче сон. І раптом, як грім серед синього неба – сталася новина: з міста приїхав молодий Жменя.

Теслярі з Григорієвої хати бачили, як він зайшов до Гершка в крамничку, за хвилину вийшов на вулицю і тут же закурив цигарку, витерши сірника лівою рукою. Він не був лівак, але всі заклопотані люди витирають сірника лівою.

От який став Андрій, що рік тому його одвезено до міста. Він дуже виріс, був у новому вбранні з блискучими ґудзиками, у синьому картузі і жовтих черевиках. Теслярі зауважили його ліниву ходу, він злегка похитувавсь, часто затягався цигаркою і кашляв. Згодом вийшов уже з Мартою, вів її під руку, голова йому високо піднесена, наче він хотів заразом помітити усі зміни, які трапилися в селі за цей час.

А втім змін багато, є на що глянути і не такій людині, як цей Андрій. От Григорій, що без ноги, будує собі нову хату. Теслярів аж п'ять душ. Вони кидають свій струмент і дивляться на Андрія. Він шепнув Марті:

– Це теслярі?

– Еге, вони роблять хату.

– Я підійду, і ти побачиш, вони скинуть картузи.

Запалює нову цигарку, підходить до теслярів. Вони, здається, роблять хату?

Так, робота не легка, теслярі не проти того, щоб закурити Андрієвих цига-

рок, – вдячні. Його питають, як там у місті, що він робить і чи надовго приїхав. Усього на місяць? Мало.

Але це зветься вакаціями, Андрій вчиться на інженера, убрання й ґудзики на ньому інженерські. А в місті далеко веселіше, кіно, театри, різні видовища, а тут нудьга, і люди виключно говорять про худобу або про картоплю.

Хе-хе, сміються теслярі, вони рішуче з цим погоджуються. У місті ніхто не говорить про худобу й картоплю, а тільки їдять, це далеко вигідніше, – ха-ха.

– Треба й про картоплю говорити, так-то. Значить, інженером будете?

Так, зміна в селі величезна, хоч би ці теслярі, – вони Андрієві кажуть «ви».

– Ти чула, Марто?

– О, я все чула!

Зміна велика: Гершко пофарбував свою крамничку; біля сільської ради зазеленів явір і пара кущиків калини; у старого Клима громом розбило вербу, – але що це? Де взялась ця музика? Десь близько, зовсім під боком, в отій хатині. Андрій ніяк не пригадає, чия це хата.

– Яремина, того, що пас ягнята! – підказує Марта.

– А, Яремина! – Андрій хоче йти далі, але Марта оце б з великою охотою пішла послухати музики. Ярема так гарно грає. – Ти хочеш, щоб я забруднив свою одежу, Марто? – заперечив Андрій – і головне – іти до якогось там чабана.

– Він уже не пасе і такий смішний, без носа, – вмовляє Марта.

– Без носа? Тоді підемо.

Вони стали у Яреми на порозі, і музика зразу ж обірвалась. Ярема просто не може, втриматись, він скрикує, – туди до біса, але це Андрій, хіба не впізнають Петро й Гриша? Ну, та й історія, прийшов Андрій!

Еге, це Андрій. Петра тільки непокоїть Марта, не одходить од Андрія, стоїть з ним рядом, наче у хаті немає ослонів.

– Сідай, Андрію, – запрошує Ярема, здуваючи з ослона порох, Андрій стримано дякує і закурює цигарку. Він сьогодні викурив їх біля сотні і очі йому червоні.

Петро й Гриша з насолодою могли б викурити по фабричній цигарці, – хоч Андрій і пан великий, але мусить дати цигарку, – сказав Петро, підступивши до Андрія. Той почав доводити, що тютюн дорогий, головне міцний, – Петро кашлятиме.

– Правда ж, Марто?

Вона хитнула головою.

Петрові лице горить, як жар, він питає:

– Що це за ґудзики?

– Заграй, Яремо! – не Петро, а порожнє місце перед Андрієм, от який він став, оцей хлопчисько.

Ярема замріяно перебирає клявіятуру, на раз втинає войовничий марш, далі пішли вальси, – нехай буде проклятий, Ярема так бездоганно грає на гармонії. Андрієві мороз пішов поза шкурою, він уся увага, – та одступи, Петре, ти мішаєш слухати. Сядь і сиди.

Петро не рушив з місця, а допитливо озирнувсь до Гриші. Той хитнув головою.

– Даси цигарку? – залементував Петро. – Не даси? Ярема сильно натис клявіятуру, Петро схопив Андрія за барки, – він таки дасть цигарку, оцей панок.

Обоє вже вовтузяться, Петро притиснув Андрія до стіни, – а Ярема грає, вальси, марші, ціла буря звуків літає по хаті, – Боже, стіна мажеться. – скрикнула Марта. Вальси, марші, хуртовина чарівних звуків – біс його знає, що вигадав Петро, але Андрій визволивсь з його цупких рук, музика вмовкла на половині, наче Ярема грав виключно до бою.

– Нікчемний з тебе інженер буде, – сміється Ярема. Андрій стоїть серед хати мізерний, зім'ятий на онучу, уся спина йому була вимазана крейдою, два блискучі ґудзики вирвались з м'ясом, носок жовтого черевика розчавлений, наче гнилий помідор, Андрій ладен був уже заплакати. А втім він би показав Петрові, аби був босий, о, він навчив би його!

Марта рукавом витирає йому спину, їй смішно, і краще Андрій нехай не хвалиться, хіба він не знає, що Петро убив упира? Не знає? Він убив упира.

– Він дурний, його вигнали з школи, він не вміє читати.

Петро поблід.

– Я тобі оцим кишки випущу? – скрикнув, хапаючи хлібний ніж. Правда, його були вигнали з школи, не хотів учитись і тепер погано читає й пише, але він має великі кулаки і бистрий розум, це все йому напоготові. Він не попустить, щоб хто глузував з нього, іще слово – і кишки Андрієві геть до сатани! – от що сказав Петро, завзятий хлопчисько.

Андрієві нічого не лишається, як вийти з хати. Він моргає Марті, щоб ішла з ним разом.

– Не руш її! – крикнув Петро. – Не йди з ним, Марто.

Вона хвилинку вагається, тоді сідає з Гришею рядом.

Ярема знову починає грати, на нього уже найшло надхнення, схилив голову набік і так і не підводив, аж поки не переграв усіх пісень. Тоді Марта згадала, що треба іти додому.

І зовсім не до Андрія, нехай дивляться у вікно, куди вона піде.

На вулиці з-за рогу підійшов до неї Андрій, узяв її під руку, погрозив на Яремину хату і наче навмисне пішов дуже тихо.

– Значить, я його вб'ю, – простогнав Петро. Гриша нехай іде з ним разом....

З дупла липи витяг свій револьвер, зауважив, що він трохи поіржавів, але досить справний, можна ним вбити кого завгодно, що на це скаже Гриша.

– А кулі й немає, – сказав Гриша.

– Кулі? – Петро подумав. – Куля буде, у Яреми їх багато і вбити можна, я вже знаю.

О, у Яреми немало куль, різних набоїв. Він з-під печі витяг цілу скриньку з набоями. Петрів револьвер начиняється смертельним зерном, завтра Андрія не буде на світі, нехай собі як хоче.

– Добре було б, Петре, аби ти дав мені цей револьвер за годинник, – каже Ярема, знімаючи з руки маленький годинник. – Убити можна й рукою, а годинника тепер такого немає, він Кригів. Ти подумай.

Петро дивиться на Гришу. Той моргає бровами.

– Бери, – револьвер Петрові непотрібний. Йому на руці чудовий годинник, він цокає, принаймні Андрій такої речі не має. – А ти його не забереш, Яремо? Це я тільки так спитав.

– Ну, що ти, він твій, можеш навіть його розбити.

Говорять про годинник, як його заводити, Гриша й собі встряває в балачку. Йому дуже цікаво, чи Марта справді любить Андрія, чи тільки так з ним ходить?

Ярема уважно чистить піском револьвер.

Гриша:

– Я тебе питаю, Яремо.

– Ні, вона тебе любить. Подай мені оливу. Так, так, не думай про це, Гришо, все зміниться, от побачиш!

Він сказав правду.

Власне, дещо уже почало змінятись. От приїхав Григорій, що без ноги, і Гершко. Вони заробили у Крига за цвіт по кілька карбованців, Григорій міг прикупити трохи дерева, теслярі почали виводити крокви, хата росла, як печериця, Григорій, коли так і далі поведеться – перейде в нову хату на зиму, а то й раніше.

Старий Гершко привіз соли, ладану, діжечку оселедців і махорки, взагалі Гершко тепер став заклопотаний, майже ніщо для нього багато важило, про все треба подумати, де треба – прикинути розумом, на більше він неспроможний.

– Ми казали, щоб ти привіз ременю на чоботи. Знову ж у тебе немає шапок, – люди не докоряють, але це їм необхідно.

– Буде, тільки у мене немає грошей, – у чомусь виправду-ється Гершко. Він усе купить, коли розживеться на гроші.

– Не забудь ременю й шапок.

– О, я не забуду! – він навіть не забув зразу по приїзді піти до Констанції. Приніс щось у вузличку і маленький пакунок. – Це борошно, візьми його собі, Констанціє! – правда, убогий подарунок, вузлик білого борошна, а цей пакунок передав Криг.

Споломенівши на лиці, Констанція розгорнула пакунок, там був одріз дорогої матерії, синьої, з білими смужками, ціле багатство, стільки матерії!

– Дуже багато матерії! – скрикнула Констанція.

– Не так то вже й багато, – сказав Гершко, – Кригові навіть незручно було передавати стільки, але тоді магазини зачинились, довелося обмежитись такою дрібницею. Криг просив дарувати йому, він добра людина, жаль, що їде з України, може, й не вернеться зовсім.

– Ви батька не бачили? – перебила Констанція.

– Бачив. Він ішов проти, пізнав мене, звернув з дороги й пішов полем. Я гукав, тільки він не озирнувся. Кажеш, пішов надовго?

Констанція не знає. Ага, Криг справді їде з України?

– Еге, десь до Сибіру чи що, – Гершко стогне, йому ломить спину, прощавай і заходь коли, Констанціє, і все-таке інше...

Констанції стало сумно. Але вона ще молода й зелена і як увечері прийшов Ярема з гармонією, вона вже почала кепкувати з нього, він, напевне, й умре без носа, ха-ха!

Ну, ясно, і вмре. Хіба вона думає жити вічно? Зірка та не вічно стримить у небі, а падає й гасне, а то люди. Чому Констанції прийшло таке на думку? Краще нехай слухає, а він заграє.

Перебравши усі голоси, він утяв свою улюблену матроську пісню, де гнівався один бас і гілакала флейта. Матроси, як один, ішли вмирати, вони гні-

ваються на свого ворога і разом з тим посилають прощальне вітання розлогим степам на своїй батьківщині, – гей, плаче флейта й тривожно воркоче бас.

Констанція схвильовано підсовується ближче до Яреми і кладе свою руку йому на коліно. Музика вмовкла. Ярема пильно подивився Констанції в лице, схопив її за шию, голову її притиснув собі до грудей, – так була яка хвилина, або сто років, хіба він знає? Та Констанція видерлась, нехай він багато не думає, вона була замислилась і все.

– Я й не думаю багато. Знаю тільки, що твій батько передав мені листа.

– Справді? Покажи, Яремо, який ти добрий.

– Сядь тут, покажу! – Він показав на місце біля себе.

Без носа, гугнявить, але така молодість, – і листа тоді покаже, коли Констанція сяде з ним рядом.

Вона вдивляється в нього, він не такий уже й бридкий, живуть же з гіршими і бувають щасливі. Вона деякий момент вагається, нарешті, сідає з ним рядом.

– Тільки не будь дурний і прибери свої руки!

Ой же Ярема! На відповідь ще дужче тисне її до себе, цілує в очі, в уста, – нехай його сатана візьме, він наче збожеволів, оцей безносий.

А Констанція мовчить, не пручається, хитра дівчина, хоче, щоб прочитав листа, – хто своєю волею буде відповідати на пестощі? – ну й годі, тепер читай, Яремо, будь до кінця сумлінною людиною.

Це був маленький клаптик паперу, нашвидкуруч написаний, де сповіщав Терешко, що він уже в місті, як і що – напише згодом, головне, Яремо, пам'ятай нашу балачку і слідкуй за липами, як за своїми очима. Терешко.

– Я нічого не зрозуміла, – безнадійно сказала Констанція.

– Бо ти ще дитина! – Ярема знову хоче її залучити собі до рук, та вона утікає на другу лаву, нехай Ярема грає, або йде з хати.

Але ж ця молодість, благословенний час! – Ярема все-таки хапає її за руку, деякий момент мовчить, тоді зміненим голосом поволі зауважив, що їй на руці Кригів перстень, – нащо він їй, скинь його, Констанціє!

Вона не розгубилась, навпаки, легко скинула цей перстень з синім камінчиком, Ярема ж не подарує другого? – сміється Констанція.

– Виходить, його подарував Криг? Казала – знайшов Петро.

– І Петро, й Криг, і всі люди, ха. А втім, я можу його скинути. Хочеш?

– О, скинь його! – Ярема купить новий перстень, цей дуже поганий, – о, скинь його, Констанціє!

Вона скидає перстень, дивиться, де його подіти і кидає в помийницю.

– Тільки побачу, як ти мені купиш новий. Може, мірку візьмеш з пальця? Це я жартую.

– І візьму, – Ярема бере її палець, обв'язує ниткою, він на вітер не кидає слів, – до побачення, Констанціє!

Вона стоїть на порозі й гукає:

– Побачу, який твердий ти на слові! –тоді виливає помийницю, находить перстень з синім камінчиком і одягає собі на палець.

Так минув місяць, давно закінчились жнива, у Григорія не вистачило дерева й грошей, знову доведеться йому зимувати у найманій хаті. Все ж таки він

змагався, продав свій кожух і жінчині чоботи, діставав дерево й будувався, як мурашка.

Старий Гершко привіз нову партію краму, тут уже були шапки й рукавиці, трохи ременю на чоботи, – але уявіть, на більше не вистачило грошей.

– Ти вже не забудь ременю. Знову ж, у тебе гнилі оселедці.

О, Гершко старий, але не забуде...

І Андрій мав їхати до міста, вакаціям його прийшов кінець. Його не виряджали, як торік, Жменя не плакав, Андрій вже не мала дитина, за літо підріс, жовті черевики давили пальці, рукава стали короткі, – до міста його підвезе Гершко, все одно йому треба їхати по сіль. Андрій не борона, на возі місця багато не займе, так вони й умовились.

– Ти, Гершку, наженеш мене на шляху! – сказав Андрій. З Мартою вийшов за село, оце розбита липа з дуплом, її розбив грім. Марта повідомила, що саме тут убитий упир, торік ще лежали кістки. Марті так страшно, – Андрій не боїться?

– Я нічого не боюсь. То Петро бреше, упирів уже давно немає на світі. Петро дурний, розбишака, погано читає й пише.

Марта не знає, що й казати. Може, Петро й справді дурний, вона цього не знає, – о, нехай він сам скаже!

– Ти дурний, Петре? – питає Марта, глянувши на темну одтулину дупла, де раптом з'явилась Петрова голова. – Андрій каже, що ти погано читаєш. Не смикай мене, Андрію, порвеш кохточку.

Андрій озирнувся, та було вже пізно.

– Ти білий, Петре, як крейда! – скрикнула Марта.

Еге, він блідий, як смерть. За ним з дупла вистрибнув Гриша, вони оточили Андрія, Петро пройшов у нього під самим носом, – це була страшна хвилина, коли б не Марта – Андрій все-таки спробував би утікати.

– Ти знаєш, котра зараз година? – несподівано спитав Петро.

Андрій не знає.

Тоді Петро скаже: довго дивиться на годинник, каже годину. Він знає усі цифри на циферблаті, тут оце напис фірми, Петро його читає. Він ще сьогодні прочитав одну цікаву книжку, вона зараз дома. Там пишеться про все на світі і про села. Дуже цікава книжка, але вона дома.

– Я не брешу, нехай скаже Гриша.

Той хитнув головою.

Павза.

Усі дивляться на Петра, що він робить. Він скидає з руки годинник, замислюється і годинник віддає Андрієві.

– Бери, нехай буде тобі на згадку! – от який Петро, щедрий хлопчина, коли цього не знала Марта.

Андрій недовірливо бере годинник і озирається. Гершко уже виїхав з села.

– Хіба в тебе є другий годинник? – з жалем спитав Гриша, нічого не розуміючи.

– Це вже твій годинник, Андрію – каже Петро. – Прощавай!

Андрій похапцем стрибає до Гершка на воза, почуваючи себе врятованим і щасливим з годинником.

Петро позіхнув, ліг на землю, він буде спати. За хвилину спитав, чи вже не видно Андрія на шляху.

– Не видно? Я й забув! – скрикнув Петро, зривається на ноги й біжить туди,

де Андрій. Його довго не було. Коли прийшов – був задиханий, піт заливав йому очі, він зараз же конче мусить знати, чи Андрій що подарував коли Марті?

Нічого, і вона не бреше.

– Тоді візьми оцю дрібничку! – вийняв Петро з кишені маленький годинник.

– Це той, що ти Андрієві! – скрикують Гриша й Марта. – Такий ремінчик і біла пряжка. Ти чуєш?

І чути не хоче якусь нісенітницю. Він дивиться у небо, нехай і вони глянуть, воно високе й синє.

– А годинник зовсім інший, коли хочете знати. У мене їх багато, тобі, Гришо, подарую срібний, з золотою кришечкою.

Гриша вражений. Петро, виявляється, усе може,: – от він бере Марту під руку, – так робив Андрій, – вона ж все ще не знає, де подіти годинник. Так і несе на долоні. Він їй ні до чого.

– Забери його собі, Гришо, я тобі ще ніколи нічого не давала.

Гриша дивиться. Петро моргає бровами. Гриша бере годинник, а ввечері його повертає Петрові. Інакше й бути не може, з цим годинником. Петро не хоче.

– Він же твій! – непорозуміло сперечається Гриша. – Тоді я тобі його подарую оце зараз.

Петро бере годинник, щось думає, нарешті, кидає його в колодязь.

– Він став, я ледве видер його в Андрія і всередині щось хруснуло. Ну, забудь про це, Гришо!

Ідуть мовчки, приголомшені, злиденні, як злиденне й сіре усе в селі...

Взагалі, коли приходить осінь, на село одразу падають злидні, як іржа на залізо. Так було здавна, люди до цього звикли. Вони перебивались з дня на день, свого хліба їм, вистачало тільки до різдвяних свят, вони їли картоплю, моркву, жили до нового врожаю і не сумували. Але цього року не передбачалось нічого доброго, хліба майже не було, його вибило градом, та й наливався він якось погано й згорів на сонці. Жменя на пробу зважив один сніп і вийшло усього п'ять фунтів, коли раніше сніп давав десять.

Це не багатство. Жменя одразу змолотив увесь свій врожай, всипав його в засіки, на дверях комори почепивши важкий замок. Він знав, що прийде голодна зима, журавлі летіли низько, перша прикмета, що будуть страшні морози, це знало усе село, але ніхто нічого не робив. Вони були одвічні злидарі й мудрі і коли де рветься – дірки не латали, бо все одно дірка з'явиться друга.

На дереві лист пожовк й осипався, тепер село стояло голе, на всіх вітрах, показуючи усі свої безпорадні злидні. Навіть церква і та посіріла, стіни облупились, уся вона трохи не валиться на бік. Коли йшов дощ – вода капала на престол, стікала на образи, великий образ Спасителя давно поцвів, розколовся надвоє, його злущене лице вросло печерицями, – прости нам грішним, треба було щось думати, врешті од церкви й сліду не буде, наче од викуреної цигарки.

Еге, треба було негайно думати про церкву. Сьогодні неділя, у церкві повно людей, після відправи священник скорбним зором обвів Боже пристановище, – як на думку парафіян, треба ремонтувати, чи збудувати нову церкву? Він дуже поважна людина в селі, не кидає слів на вітер, – до речі, дзвін репнув, треба купити новий. Священник заклопотана й засмучена людина, він похилив голову.

Люди дивляться навколо себе, наче вперше бачать спорохнявілі стіни, їх про-

ймає сум. Хтось сказав, що краще збудувати нову церкву, це не собача будка і раз робити – значить спочатку й до кінця. Зідхання й гомін пішов по церкві. Сказано розумно, тямуща людина, цей Жменя, дурниці не скаже. Правда, можна й перемонтувати, але хіба надовго, вона знову похилиться. Така доля усіх церков. Голова сільської ради почав доводити, що поремонтована церква подібна на стару людину, як її не лікуй – вона вмирає. Таке трапилось у сусідньому селі, – церкву поремонтували, а вона взяла й завалилась саме на перший день Великодня. Річ тільки в тому, де дістати дерева на нову церкву, на владу надії мало, влада не дасть ні тріски! – сказав голова сільської ради.

Безпорадне зідхання по церкві, усі з надією глянули на Жменю, він мав щось сказати.

– Дерева? – Жменя просто дивується. Про владу й говорить не доводиться, влада отут у селі, – дерева? За селом росте не одна сотня лип, з них вийде цілий манастир, а то й лавра, коли хочете. Дерева! – треба тільки усім селом зрізати липи і вже весною приступити до роботи. Дерева! – Жменя про це думав, може, він того й не спить уночі – дерева! – Що там за возня, люди?

То з бабинця протискується Ярема. Одкашлюється, він зосереджений і собі хоче щось сказати. Його одразу беруть на глум – он як уперше за своє безносе життя Ярема з'явився у церкві ану бо, перехристись, Яремо, ха-ха. Відправа скінчилась, людям не гріх і пожартувати, – цікаво, що саме скаже Ярема. Та не кашляй так часто, тебе, слава Богу, не вінчають, починай!

Жменя з священиком глумливо перезираються, підходять ближче. У церкві німіє тиша.

– Наші діти ходять у другі села! – сказав Ярема.

– Ну, мели вже, мели, – додав Жменя.

– Замість церкви – аби школу з лип! – більше Яремі не дали говорити. Грім реготу вибухнув у церкві й луною відбився на хорах. Он як, Ярема жаліє дітей. Дивно, але коли матиме своїх – нехай жаліє скільки завгодно. Та хіба така потвора матиме коли хоч одну дитину, ха-ха-ха.

Ні, Яремо, сядь нижче, не сунь свого носа, куди не треба, от у чому річ. Ти десь почув, сивий голубе, що по других селах церкви розбирають на школи, а тут цього не буде, хіба ми повмираємо, голубе наш сивий. Бо там є комнезами й комуністи, а в нас тільки жменька тих комнезамів і то без голови й секретаря, слава тобі Боже.

– Я тільки хочу… – промовив Ярема, але Жменя гукнув:

– Не дати йому голоса, чи хай говорить?

– Не треба! – заревіла церква. Ярема може, собі іти додому й не озиратись, ха-ха!

Жменя знову говорить про липи, а про дзвін нема що й думати, Жменя сам його купить на власні гроші і подарує парафії.

Так воно й буде, парафія – великий чоловік, і ніхто їй не стане серед дороги. Хто там каже – що Ярема? Він же пішов до Констанції, щасливо їм зійтися...

Ярема не прийшов, а прибіг. Констанція часом не пам'ятає, де Терешко сховав Яремину бомбу?

– Але що з тобою, ти увесь білий, як крейда! – еге, може, він думає розірватись разом з бомбою?

– Не жартуй, ти бачила, де схована бомба?

Констанція пригадує: це було давно, Терешко щось ховав у соломі і коли то бомба – вона у лівому острішкові.

Розкидавши крівлю на хаті, Ярема знайшов бомбу, сховав собі за пазуху, йому так ніколи, він поспішає додому.

– Я думала, що приніс обіцяний перстень! – так же казав Ярема, коли не помиляється Констанція?

– Мені дуже сумно, я забув, – він бере Констанцію за руку, дивиться їй у лице, він уже зовсім розкис, ладен був заплакати, – нехай вона його згадує, коли він буде вбитий. Прощавай, може, мене і вб'ють!

Це сталося цілком несподівано, Констанція не могла нічого прибрати розумом, вона тільки злякалася, хотіла уже гукнути, але Ярема був далеко на вулиці. Нащо йому бомба? – не розуміла Констанція...

О, бомба йому потрібна, хороша бомба часто стає людині в пригоді, таке, значить, життя. Може, Ярема й не жив би досі, коли б під Перекопом не мав сильної бомби. Тоді страшно ревла буря, ніч була чорна, як сажа, Ярема лежав у рові, усім тілом своїм угрузнувши в болото. Більшовики десь відійшли, він сам був з усіх боків оточений білогвардійцями і ждав на неминучий кінець. От вони помітили його, уже лізуть, уже беруть його, але він кинув бомбу і тепер живий, сидить у своїй хаті, дивиться у вікно. Там вітер. Під Перекопом теж ревів такий вітер, тільки тут замість війська ідуть селяни з пилками й сокирами, усе йдуть вони, йдуть, здається, їм кінця й краю не буде.

Ярема перевірив револьвер, сховав його в кишеню разом з бомбою, городами вибіг за село, і не встигли передні лави людей підійти до лип – він уже стояв там, розмахував руками, подаючи знак, щоб вони зараз же вертались додому.

Щоб вертались! Вони навіть не звертають на нього уваги, ідуть і йдуть, от уже одна пара приладналася різати липу, і коли б Ярема був доброю людиною – він поміг би їм нарізати дерева на цілу церкву.

– Що ти там кажеш? – гукають йому.

– Я стрілятиму! Вертайтесь назад! – от що каже Ярема, а люди регочуються. Може, він з глузду з'їхав, або п'яний, – нехай витверезиться, го-го. Раптом Ярема вихоплює револьвер, стріляє вгору два рази, люди спантеличено, як один, ідуть задом назад, руки їм опущені, підходять все ближче до села, не зводячи переляканих очей з Яреминого револьвера, – хай йому біс, він проводить револьвера по людях, наче косить. У селі всі разом повертаються до Яреми спиною і так само мовчки біжать вулицями.

Ярема просто не пригадує, як це все трапилось. Власне, він би й не стріляв на людей, коли б гнались – кинути міг бомбу, налякати, не більше. Дуже радий, що на цьому скінчилось, принаймні, липи цілі.

Додому вернувся пізно вночі, зовсім не сподіваючись, щоб з-за хати до нього могла вийти постать. Нерви йому знов напружились, він звів револьвер. Але це був Григорій, що без ноги.

Він радить Яремі не йти в хату, скаже дещо тихенько й тут – ну, хоч не світи лямпи, Яремо!

– Мене не вб'ють – сказав Ярема, поклавши біля себе бомбу й револьвер.

– Запни вікна! – хвилюючись порадив Григорій і сам ряднами позавішував вікна.

– Що там нового? – навмисне голосно сказав Ярема.

О, нового багато! – люди нахваляються на Ярему, липи таки зріжуть, коли ж Ярема вдруге стане їм на перешкоді – його зв'яжуть і посадять в глибокий льох. Так, принаймні, говорив Жменя і голова сільської ради.

– Може, нехай собі ріжуть, Яремо?

– Я не дам, от що я зроблю!

– Але їх багато, пів села.

– Зовсім небагато, один Жменя! – А втім Ярема такий стомлений і вже не знає, що й думати.

Він справді таки розгубився, люди – річ страшна, може, щось вигадав Григорій, він з охотою послухає.

Правда, вигадав, але воно чи варте чого, – треба, щоб негайно приїхав Терешко. Його боїться навіть голова сільської ради. Тепер темно, Григорій дасть коней під верх, аби тільки хто зважився зараз їхати до міста. На думку Григорія, – краще доручити цю справу Петрові. Що скаже Ярема?

Ярема з усім погоджується. З кіньми іде до Констанції, нехай Петро їде, поки темно, – що? Гриша теж хоче їхати, назад прийде пішки, він уже благає й плаче.

– З Богом! – шепоче Ярема. – Тільки не впади, Гришо.

У темряві туго задзвеніла земля.

– Куди вони поїхали? – занепокоєно спитала Констанція.

– Запни вікна і сядь біля мене. Отак. Хлопці поїхали до батька.

Констанція покірно сідає біля Яреми, все ще збентежена, але потроху заспокоюється. Може, Ярема приніс їй перстень, чого доброго?

– І приніс, – Ярема хоче, щоб вона подала руку, тільки праву, ну, коли брудна – давай ліву.

Перстень новий, горить, як жар.

– Він мідний, Яремо?

Ні, золотий. Це був один золотий у Гершка, правда, проба трохи затерта, її зовсім не видно, але перстень золотий.

Говорять про перстень, як його берегти, щоб не пошкрябавсь, якось воно далі буде, тільки одно смішно, що перстень на лівій руці, так носять удови, он то як. Ярема вхопив праву руку Констанції, – ти, дівчино, не пустуй, ще не вдова, слава тобі Боже, на правій руці мусить бути Яремин перстень, – що за сатана, це Кригів перстень! – вражено скрикнув Ярема.

– Кригів, Яремо? – не розуміє Констанція. Ах, так, вона була така нерозважна, витягла цей перстень з помийниці й одягла собі на пальця. Ярема хіба забув, як вона вкинула перстень з синім камінчиком в помийницю? То ж бо й то. Помилку завжди можна виправити, от хоч би зробити так: – Яремин перстень нехай буде зверху, Кригів під ним.

Ярема пристає на це, коли він їй так уже дорогий.

– Хто? – насторожилась Констанція.

– Кригів перстень.

– Мені й твій дорогий, коли хочеш знати.

– Дорогий? – несподівано кинувсь Ярема до неї з руками. – Дорогий?

Ой, ця молодість, – тільки не забувай, Яремо, що ми самі в хаті, Констанції страшно, не будь дурний і не думай про себе багато.

– Руки, де твої руки, Яремо!

Минув день, другий, – Терешка не було. Ярема навідувався до лип, ходив туди вночі, але там була осінь, у верхах вітер і більше нікого. Люди так само збирались біля Гершкової крамнички, це було й здавна, та Ярема спостеріг, що люди замовкали або переводили балачку на інше, коли він до них наближався. Він почав непокоїтись, особливо турбували його Петро й Гриша, вони наче під лід пішли.

А сьогодні, цілком випадково і вперше за все своє життя, до Яреми прийшов голова сільської ради, дебелий мужик з рудою бородою і підрізаним чубом. Просто диво, захотів води і не міг витримати, – будь ласка, Яремо, дай кухоль.

Ярема мовчки дав напитись.

Потім у Яреми дуже вБого, навіть на столі немає скатертини і все таке інше. Борони Боже, голова зовсім не гудить Ярему, що той відмовився пасти череду, навпаки, він тільки уперше бачить такі злидні.

– Ви краще обійдіть усе село! – промовив Ярема.

О, то зовсім інша річ. Голова сільської ради дасть Яремі дещо заробити. Треба до міста віднести різні папери, важливі справи.

– Ти не заробив би, Яремо, на цьому трохи грошей? Ярема вибухнув диким реготом. – Ха-ха, геть з моєї хати, бо я можу тебе застрілити, як собаку! – Голова уже на вулиці, а Ярема регочеться без упину, на нього страшно було глянути, хапався за груди, качався на полу, – ха-ха, він був наче збожеволів. Та прийшов вечір і йому було вже не до сміху.

Це був незабутній вечір! Ярема вибіг за село до лип простоволосий, наче вискочив з полум'я, щось вигукує, але його не чують, люди сунуть лавою просто на Ярему, все далі й далі одтискують його в степ, вони не бавитись вийшли, коли він хоче знати.

– Не доводь до гріха! – сказав Жменя, виступаючи попереду з сокирою.

Ось уже остання липа, Ярема опинився в степу, чує, як з гулом упала біля села одна липа, а люди йдуть за ним мовчки, похмуро, наче видима смерть. Знов упала друга липа, а люди все йдуть і йдуть, не прискорюючи кроку. Упала третя липа, Ярема наче прокинувсь, вихопив револьвера і націлившись на Жменю, – вистрілив. Той схопивсь за лікоть і випустив сокиру. Лице йому перекривилось. Та це було усього яка мить, Жменя вхопив сокиру, щось вигукнув, і вся лава людей, як один, побігла до Яреми.

Він розгубився. Йому порятунку не може, бути, треба утікати, він біжить, почуваючи нестерпучий біль у коліні, де давня куля, а люди також не відстають од нього ні на крок, хтось кинув Яремі в слід сокиру, вона черкнула його по нозі – і, головне, це робилось тихо, що доводило Ярему до розпачу. Уже не було чим дихати, він чув, як йому за спиною дихали люди, ще момент і вони притопчуть його важкими чобітьми. Тоді Ярема вихопив бомбу.

– Кидаю! – скрикнув і впав на землю.

Може, лежав хвилину або п'ять – вибуху не було. Він звів трохи голову і побачив дивну картину: люди, як снопи лежали на землі, не поворухнувшись, здавалось, вони не дихали, один Жменя біг до села, а з-за могили мчало двоє коней з одним вершником.

Терешко здалеку бачив, що тут відбулось, його тільки здивувало, чому раптом усі попадали на землю.

– Я кинув бомбу, а вона не розірвалась, – сказав Ярема.

– Бо я її розрядив! – Терешко під'їхав до людей. Вони дивились у землю і струшували з себе сухе листя. Вони навіть можуть розійтися, коли цього хоче Терешко. Трапилась помилка, Жменя напоїв їх горілкою, вони тут ні до чого, правда, жаль трохи лип.

– Ми й підемо, даруй нам, Терешко! – те й се, вони засоромлено поспішають до села, хай їм біс, цим липам і церкві разом з Жменею, вони могли б покалічити Ярему.

– Ти нікого не вбив, Яремо? – спитав Терешко.

– Нікого, тільки поранив Жменю і то в лікоть.

– Мало, от що я тобі скажу! – Терешко пішов додому. Констанції сказав, що Петро й Гриша залишились у місті, – але про це завтра, краще гаси лямпу, Констанціє. Уже в темряві почав розповідати про пригоду під липами, аби він запізнився на годину – Ярема досі лежав би трупом. – Ти чуєш, Констанціє?

Чує, тільки їй це не цікаво. Вона спитала, як там у місті.

Нічого особливого, – ага, бачив Крига, він поїхав до Сибіру і більше не вернеться.

– Чому ти не спиш, Констанціє?

Вона сидить біля вікна, голова їй похилена. Її зовсім на сон не клонить.

– Тобі не страшно, що надворі темно? – раптом спитав Терешко. – Я забув сказати Яремі, щоб він прийшов до мене ще до схід сонця. Коли не спиться – піди й скажи йому, Констанціє.

Вона іде. Стукає до Яреми в шибку, це вона, Констанція, прийшла усього на одну хвилинку.

– е ти? Сідай, я не гашу світла, усе думаю, ну, сідай же, Констанціє. Батько спить?

Спить. Оце казав, щоб Ярема прийшов уранці.

– Добре. Посидь іще трохи, Констанціє – він ходить по хаті, не знає вже, який він і щасливий, завжди сам один, сумно, наче в могилі.

Ярема справді таки засумував і замовк.

– А твій перстень потемнів, глянь сюди! – сказала Констанція.

Ярема бере її за руку, дивиться на свій перстень, – ну, що вона вигадала, перстень і не думав темніти, аби не було цього персня з синім камінчиком – Яремин ніколи не потемніє. Помилка очей, не більше. Краще було б, аби вона скинула той перстень з синім камінчиком.

– Скинути? Ні, я його не скину, він дорогий! – засміялася Констанція.

Ярема уже сідає рядом з нею.

– Ах, та скинь же цей перстень!

Вона випростовується, лице їй блідне, вона уся тремтить,

– Скинути? Хочеш, щоб я скинула? На, викинь його!

Ярема викинув з хати персня з синім камінчиком, щільно причинив двері і мовчки схопив Констанцію в обійми. Вона не пручається, тільки тремтить уся, їй страшно, уже не сила боронитись, а він наче збожеволів, цілує її, – Яремо, дивись, лямпа впаде!

Лямпа падає з столу й гасне.

– Лямпа! – скрикнула Констанція.

IV

Ярема прийшов до Терешка дуже рано. Власне, він і не спав цю ніч, багато що передумав, знов же перед світом розболілась нога, де куля, довелось забавлятись гармонією. – Даремно пішла од нього Констанція, було весело, – засміявся Ярема і почервонів. Він радий, що Терешко приїхав, цікаво, де могли подітись Петро й Гриша?

Он як, Терешко віддав їх вчитись на слюсарів!

Еге, з них можуть вийти путящі майстри, а в селі розледащіють, підуть у найми, в крайньому разі пастимуть череду, не така то вже й щаслива доля. Майстер, кому доручив Терешко хлопців, – сумлінна людина, його колишні учні уже на заводах вправними майстрами, за Петра й Гришу можна бути спокійним.

– Терешко надовго приїхав? – спитав Ярема.

Може, побуде місяць, не знає. Річ у тому, що він оце закінчив тракторні курси, трохи спочине і знов поїде. Йому доручають трактор у радянському господарстві, сюди буде навідуватись зрідка, коли що тут надзвичайне відбудеться, – ага, Ярема не пригадує, хто зараз в ревізійній комісії сільської ради?

– Здається, Григорій, що без ноги, і Гершко! – Ні, він не пригадує, наче оцих двоє. – Ти щось маєш на думці?

Терешко помітив, що Констанція кинула роботу й уважно слухає. Він замовк. Часом вона не піде в крамничку по сірники?

Констанція засміялась. Яремі нічого не треба?

Як то? Йому треба купити нову лямпу, та якось упала і розбилась. Уяви, Констанціє, лямпа упала й розбилась!

Констанції на вулиці стало дуже смішно, – хе, наче Ярема забув, чому розбилась лямпа. Який він чудний і зовсім не потвора. Коли глибоко насуне картуз на очі, – зовсім непомітно, що немає носа. А втім, можна до цього звикнути, адже ж вона звикла була до єдиного Терешкового ока, хоч яке воно було огидне, те, що виплило.

Констанція повеселішала. У крамниці було повно людей, вони дали їй дорогу, почали розпитувати, чи надовго приїхав Терешко, чи часом не сердитий і що думає робити. Але нехай вона вірить, люди тут ні до чого, не будемо вже говорити про церкву, – це все Жменя і його куми. Констанція не маленька і знає. Хліб цього року не вродив, Жменя позичав жито тільки тому, хто йшов рубати липи. Так і скаже нехай Терешкові, а Ярема мусить їм дарувати, він сам уБогий, як і вони, уБогий з уБогим зійдуться.

– Ти забруднила спідницю крейдою, дай витремо!

– Я сама! Прощавайте! – Констанції треба поспішати, те й се, оцю лямпу занесе Яремі, він просив і вже напевно дома...

Його ще не було. Констанція озирнулась біля його хати, тоді почала щось уважно шукати проти дверей, розгрібала трісочкою сміття, була заклопотана і не помітила, що давно вже їй за спиною стояв Ярема. Нарешті, таки знайшла перстень із синім камінчиком, – гей! – Ярема ухопив її за плече.

– Ледве знайшла! Згубила копійку, ось вона! – сказала Констанція. – Тільки не розбивай лямпи, ха-ха! – вона навіть засміялась, оця спритна дівчина і йде додому.

Ярема гукає:

– Лямпу? А, може, розіб'ємо, Констанціє?

Вона й не озирнулась. Їй треба було низько нахиляти голову, вітер пилюкою сипав у лице, – здрастуй, Констанціє! – проходять люди. Вона все ще насовує собі на палець золотий перстень з синім камінчиком, їй сумно, і такий вітер і пилюка, з очей просто сиплються сльози...

Так, вітер чималий і дув цілий день, здіймаючи на вулицях хмари пилу. Краще вже дощ, – подумав голова сільської ради, зігнувшись перед Терешком.

– Якої сатани дивишся в землю? – скаженіє Терешко. Його починає дратувати уперта мовчанка голови, – Я кажу наче до стіни! – вигукнув він, не знаючи, де вже дівати свої руки.

Голова сільської ради щось креслить на дорозі ціпком. Він не має що сказати, а втім, коли Терешко хоче, – скличе громаду завтра, тільки не відповід є, коли ніхто не. прийде, бо завтра неділя.

– Не твоє діло, прийде усе село! – сказав Терешко, плюнувши. Одійшовши сотню кроків, він озирнувся.

Голова сільської ради все ще стояв на одному місці й креслив ціпком щось на дорозі...

Церква на другий день була порожня. Усе село з самого ранку зійшлось до будинку ради, – може, якась новина, не дарма приїхав Терешко, як сніг на голову. Хто ближче стояв біля ґанку ради – почув, як там всередині лаялись, грюкали ослонами, нарешті, на ґанок вийшов зачервонілий Терешко і Ярема. Згодом вискочив з дверей і голова, він хотів зникнути в натовпі, але Терешко схопив його за руку, – гей, ти поки що голова, і нема чого валяти дурня! Громада весело зареготалась.

Терешко почав говорити. Він просто й ясно нагадав, що зараз глуха осінь, незабаром зима, цього літа хліб майже не вродив, на солому він теж поганий, – значить, виходить що? – Терешко зробив павзу. Громада ніяково похнюпила голови.

– Виходить, що ми вимерзнемо й попухнемо з голоду! – вигукнув Терешко. – Еге, нас починають клювати злидні, а ми хочемо нову церкву, – тихше там, ззаду! А ми хочемо нову церкву, – та замовкни, там, Жмене!

Люди одразу захвилювались. Терешко, виявляється, не такий уже боязкий, от кричить на Жменю, наче на яку скотину, он то як! – і люди слухають, слухають.

– Нам треба школу! – наче рубав Терешко, – наші хати валяться набік, нам треба їсти, – а ми церкву, нехай вона загниє зовсім!

– Правда! – несміливо озвавсь один голос, але за ним залементувала уся громада.

– Говори, Терешку!

– До сатани церкву!

– Їсти, а не церкву!

– Правда, правда!

Терешко скинув шапку, він увесь спітнів і говорив далі.

– Або оця сільрада! Я хочу знати, чи волость, чи сільрада, оця хата? Хто дозволив усім Жменям поратися в нашій сільраді, наче у себе в хазяйстві?

– Правда, правда!

– Говори!

– Жменя поїсть нас живцем!

– До сатани таку сільраду!

Один чоловік витиснувся до Терешка й поблідлими устами крикнув:

– Жменя написав бумажку, і син його вчиться! Хто написав йому бумажку? А мій хлопець свині пасе!

Зчинилося щось неймовірне, якась нісенітниця, люди розбились на гуртки й лаялись між собою. Найбільший гурт був біля Жмені. Це помітив Терешко і, зідхнувши, перекричав усю громаду:

– Жменя, а йди сюди!

– І вийду! – огризнувся Жменя, але, зробивши один крок, нерішуче зупинив я. Так, вийти може, тільки не хоче, і його ніхто не примусить це зробити, нехай хто спробує! – закінчив він, дико озираючись.

– Ну, до діла! – махнув рукою Терешко, – Хто в сільраді ревізійна комісія, виходь!

На ґанок вийшли Григорій, що без ноги, й Гершко. Вони зовсім не винні, говорять як перед Богом, усю правду, ревізію давно слід би зробити, вони навіть були спробували раз, але тоді голова саме загубив ключ і все таке інше. Громада нехай їх судить, а вони не винні.

Та судить їх ніхто й не збирався, вони завтра з Терешком проведуть ревізію і все, – гей, скажи, що збори закінчені! – сказав Терешко голові ради.

Той несміливо підвівся, скинув шапку й прошепотів:

– Розходьтесь!

– Ха-ха! – як грім пролунало йому на відповідь. Люди й не думають розходитись, навпаки, вони мають дещо говорити з Терешком, він бачив немало світу, цікаво, як живуть по інших селах, ну, верстов так за 100 звідси?

Терешко не курить? Тоді вони дим пускатимуть вбік, вони тільки хочуть спитати, як тепер живуть люди далекі, незнані краї, широкий світ, де живуть люди...

Ревізувати сільську раду довелося цілий тиждень. Сила мороки, усе позаплутуване, багато листків у важливих книгах було вирвано, дещо підчищено ножем. Терешко тільки хитав головою і записував собі щось до книжки. Ярема увесь час був при ньому, він сказав:

– Такого голову треба віддати під суд.

Т решко:

– І що з того?

Ярема не міг довести свою думку до кінця, він тільки промовив:

– Під Перекопом таких розстрілювали.

– А, то було там! Переглянь цю книгу, чую, що тут вирвано листів з десять...

Нарешті, ревізія закінчилась. Терешко на один день поїхав до міста і знов сказав громаді, що голову ради усунено, поки що буде один секретар, до нових перевиборів. З міста він привіз Яремі привітання од Петра й Гриші, а маленькій Марті лист.

– Віддай їй, Констанціє, не знаю вже, чи Марта розбере там хоч яке слово...

О, Марта не тільки розбирає, вона посміхається, нехай слухає Констанція, що пише Петро й Гриша, завзяті хлопці. Обидва цілують Марту, – ти, Марто, не сумуй і не плач, ми приїдемо і вже привеземо подарунки. Гриша почав був курити тютюн і знову кинув, краще вже смоктати монпасьє, такі дешеві цукерки, як грудочки льоду. Потім бачили Крига, він попрощався, напоїв нас вином і десь поїхав.

– Он як попрощався з ними Криг! – сказала Марта.

Дома Констанція сховала золотий перстень із синім камінчиком глибоко в скриню, на самий спід...

Еге, таке, значить, життя. Тепер і ті, що мовчали, почали говорити різні думки й пересуди, і не інакше, як Терешкова робота, нехай Жменя буде йому вдячний до самої смерти.

Приїхав молодий Жменя, Андрій.

Приїхав з подушками, клунками, порожньою липівкою з-під сала, видно, попрощався з містом назавжди. Але так само на ньому жовті черевики і чорне вбрання з золотими ґудзиками. Він багато змінився, купив, правда, дешевих, але цілу сотню цигарок, більше не захлинався димом, будь ласка, дорослий, самостійний юнак і ціну собі знає.

– Ви, Андрію, надовго приїхали? – сміються люди.

Вони тільки питають.

Андрій мовчить. Він має у голові розум, на руках ще більші кулаки, Марту не веде під руку, як колись це було давно, і вони вже не діти. Він не меле дурниць, скаже тільки одну річ, власне, це є таємниця: – він має намір убити Терешка.

– Терешка? – перелякується Марта. Вона цього не розуміє, принаймні над Терешка немає в селі добрішої людини, він їй колись купив медяників.

– Не дратуй, мене, Марто, я вже сказав. Якби не Терешко – я був би інженером.

Марта цього й поготів зрозуміти не може. Андрій ледве спромігся пояснити, що Терешко небезпечна людина, вовк, він написав листа в газету, й Андрія вигнали з школи.

– Он як! – промовила Марта, наче усе зрозуміла. Але це не так важливо, от Петро й Гриша їй передали лист, – оце він, Андрій, може, прочитати.

Вони ідуть з села, Марті холодно, осінній вітер шорстко б'є в лице, у повітрі зрідка гойдаються сніжинки.

– Нащо ти рвеш? – скрикнула Марта, коли Андрій роздер лист на клаптики й утоптав їх у землю. Лице йому посіріло, він витягав з землі клаптики листа, рвав їх на ще дрібніші шматочки, він був наче збожеволів. А Марта стояла й плакала. На неї падали перші сніжинки, гойдалися, розтавали, бреніли у повітрі, щоб упасти й загинути навіки...

Уночі випав уже глибокий сніг. Його враз здавило морозом, він став твердий, як брус, видно, зима лягла надовго, людям треба було негайно усе забути, щоб втушкувати соломою свої хати, нарубати дров, – ця зима буде далеко лютіша за попередню, коли уже такі сильні морози. А минув ще тиждень, і морози вдарили лютіші. Це трапилося раптово, село якось наче скорчилось, завмерло і, головне, у людей не було палива, солома ще з жнив пішла в піч, у кого був гній, – почали ним палити, але це ще не значить, що можна бути спокійним до самої весни.

Григорій, що був без ноги, довго терпів, нарешті, не витримав, почав розбирати свою недобудовану хату на паливо; тинки понад вулицями теж пішли за димом,– хто його знає, що буде, коли морози так само давитимуть ще яких два місяці. А на це можна було сподіватися: – почали у небі грати червоні зорі, жодна хмаринка не з'являлась з-за олив'яного виднокругу, за селом з лускотом кололись мерзлі липи, луною одбиваючись далеко в снігових просторах...

Дехто з людей пішов до Жмені: – у них же діти, сумно дивитись, як вони мерзнуть на печі, наче які цуценята, – людям на очах виступають сльози. Їм треба який сажень соломи.

– З нового врожаю віддамо втроє більше, тільки врятуйте, ваша ласка, не вимерзнути ж нам разом із дітьми! – вони корчаться перед Жменею, вигляд їхній жалюгідний, не менше, так люди мучаться й принижують себе перед людиною.

– Діти? – здивовано сказав Жменя. Йому стало смішно, хто їм винен, що в них діти, ха-ха? У Жмені теж є син, сидить дома, дякуйте своєму Терешкові.

– Своєму? – люди перезирнулись між собою, вони нічого не розуміють.

– Так, так, своєму! Соломи не дам, самому мало! – власне, Жменя й говорити не хоче, – та будьте прокляті, не вихолоджуйте хати, на дворі, бачите, що твориться? – Соломи не дам, дякуйте своєму Терешкові.

Надворі з дня на день гіршало, Григорій уже допалював свою нову хату, Гершко палив крівлею, бідні удови рубали ослони, столи, десь пройшла чутка, ніби стара удова вкинула у піч усі образи, і ніхто цьому не подивував, кожен рятував своє тіло, як умів. Все ж таки, ще такий тиждень, і немало хто вимерзне у себе на печі або стане калікою.

Людям робилось страшно, вони ідуть до Терешка, – маленька, але й остання надія, аби тільки не вигнав з хати.

Він сидів на ослоні, увесь замотаний у кожухи, на лаві стояло відро з замерзлою водою, по кутках сірів сніг.

– До Жмені ходили? – спитав Терешко.

Ходили й до попа, та він нацькував собаками. Ходили до Вернигори, до Листа, до Кузьми з Натичок, до Горового, у них солома йде на гній, оце вони прийшли до Терешка.

– Може, вони лаштуються будувати нову церкву? – посміхнувся Терешко – Це я так. Ви їдьте кіньми до лип, я там буду з Яремою. На великий жаль декому – ми не вимерзнемо, це вже як вони собі хочуть.

Ну та й Терешко, молодчага чоловік. Він уже стоїть з Яремою біля лип, на десяти сухих деревинах зробив помітки, – тільки десять, не більше, зрубати на паливо, – думаю, на всіх вистачить?

– О, хватить, нехай Бог благословить тебе!

– Хто це сказав? – наче вжалений повернувся Терешко. – З Богом нас чорти поїдять, ви краще ріжте без Бога, далеко буде вигідніше.

Людям весело, вони помагають один одному, наче одна сім'я, – ти, Кузьмо, голодний, сили немає, геть, ми покладемо гуртом оцю колодочку. Ну, їдь з Богом, ха-ха! Прийшли удови, але їх прогнали додому, Ярема сказав, привезуть готового палива, нехай тут не мерзнуть, щоб не було мороки...

Село одразу повеселішало, наче воскресло. У хатах стало тепло, люди могли сміливо постояти у Гершковій крамниці, власне, новинок ніяких, все-таки дивуватись є чому, та й думати ніхто раніш не міг про те, що зараз говорять. Правда, Ярема не дурна людина, багато обійшов світу, замолоду вештався з більшовиками, його всі стали поважати, але це ще не значить, що він вродливий. Безносі люди не бувають гарні з себе, а Констанція найкраща в селі, їй треба підходящої пари, а вони взяли й побрались. Ярема й Констанція.

Еге, вони одружились.

Може, тут не все гаразд, вони навіть не вінчались у церкві, тільки записали свій шлюб у сільраді, і Констанція – Яремина. На ній простеньке собі убрання, на руці блискучий Яремин перстень, – чому вона не запнула тієї хустки, що подарував Криг? – питають дівчата. То розкішна хустка, може, Констанція її продала? Ні. То чому не запнула, хустка так їй личить.

Та мало хіба що личить Констанції? От вона несподівано плаче, така вже доля усіх дівчат, їй личить, коли з великих, чорних очей котяться сльози, – вона вже не може, стриматись і просто ридає, уходячи до Яреми в хату. Людям видно, що він перший увійшов у сінці, Констанція було на мить завагалася й озирнулась, та Ярема узяв її за руку, і двері назавжди зачинились за Констанцією. Амінь. То була сумна, жалюгідна картина.

У Яреми в хаті чисто, наче у віночку, на столі нова скатертина. Констанція може, роздягнутись, вона вже дома.

Ярема сміється, гладить своє безносе лице, він дуже радий, такий щасливий, як дитина.

– Дома? – тихо промовила Констанція, озираючи хату.

– Дома, Констанціє! – сказав Ярема, узявши її за руку.

У тебе холодна рука, ти погрій у мене за пазухою! – еге, Ярема дурний на радощах, як дитина.

– Дома кажеш? – удруге прошепотіла Констанція. Раптом з нею твориться щось незвичайне, вона пильно, з жахом в очах, дивиться Яремі в безносий вид, вона скрикує: – на, бери, їж мене, безносий, о!

Ярема злякано одступив до дверей, він не зробив їй нічого поганого, навпаки, був добрий з нею, – ах, так! – він бере лице в долоні і, здригуючи плечима, виходить з хати.

Морози дедалі більшали. Зрубали ще п'ять лип, та цим зарадили тільки одно лихо, друге насувалось грізніше, од чого рятунку й не могло бути, крім смерти. У селі не було хліба. Поки що живились самою картоплею, почалась хороба на живіт, Жменя був пророком, коли говорив, що голота вимре до ноги, як руда мишва, усі пам'ятали його слова, тому брав справжній жах кожного, хто почав голодувати. Жменя сказав, що хліба нікому не позичить, у нього немає. Тієї ж ночі хтось викрав йому з льоху мішок картоплі.

– Григорій, віддай її, бо ти вкрав, – сказав Жменя, прийшовши уранці свіжим слідом до Григорія.

Той мовчки віддав крадену картоплю, промовивши:

– Віддаю, бо дурний. Треба було тебе похобити, і все.

Отож люди не знали, що й робити. У Ґершковій крамниці не було нічого, крім ременю на чоботи й кіс, люди нічого не купували, питанням дня було дістати мисочку картоплі й дрібок соли. Гершко змушений був збанкрутувати, як і все село. Терешко намислив поїхати до міста, він уже знає, що треба зробити, та за селом не було битої дороги, мороз не давав чим дихати. Терешко з півдороги вернувся, і люди знову засумували. Вони пішли до Жмені. Вони просто упали йому до ніг, доти не встануть, поки не дасть який пуд жита.

Жменя був розгубився, не знав, що й казати, але глянув на свого Андрія, – лице йому позеленіло, він дико зареготався. Ні, хліба не дасть, у самого обмаль, його саме сповіщено, що дзвін готовий, треба за нього заплатити п'ять мішків

хліба, це не жарти, і на яку сатану оце лежати серед хати, Жменя не Бог, люди нехай собі як хочуть. Він замкнув за ними ворота.

І от кілька заповзятих людей, що їм не було вже чого губити, крім свого злиденного тіла, ідуть до Терешка. Оце прийшли, думають умирати з ним разом. Вони чули, ніби він збирався їхати до міста і не поїхав, значить, усе пропало.

– Я маю надію позичити хліба у сусідньому колективі, – сказав Терешко, – але доведеться ждати місяць, поки одпадуть морози.

– А ми помремо завтра! – промовили люди, сумно похитав-ши головами.

Терешко засміявся. Він сам учора з'їв дві картоплини, почуває себе слабим, все таки умирати не думає і не збирається на таку дурницю.

– Хліб у нас буде! – сказав він. – Дайте тільки подумати.

Ага, Жменя дома?

В тім то й річ, що його немає, він поїхав по дзвона.

– Тоді ходімо до Яреми.

Вони покірно йдуть за Терешком, наче діти, ледве волочать ноги, дорогою так стомились, що просто попадали у Яреми на лавах, – нехай дарує, інакше вони не можуть.

Терешко сказав:

– Ось люди хочуть їсти, що ти думаєш, Яремо?

Ярема схрещує на грудях руки, глибоко зідхає, – він сам доїдає останню картоплю, Констанція, бачите, схудла, це дурниця, що її живіт великий, ха-ха, – він весело зареготався.

– Дай мені свого револьвера, – сказав Терешко, – а ви їдьте сюди саньми, тільки живо, у Гершка не забудьте захопити усі мішки, які є, ну бо, підводьтесь, я теж голодний і стою на ногах, хліб буде, це вже вірно.

Це не Терешко, а доля, велике щастя: він іде з Яремою попереду, за ним їдуть підводи, ціла валка саней, Терешко прочиняє ворота до Жмені на подвір'я, будь ласка, люди можуть під'їжджати під саму комору і сміливо, – за все відповідає Терешко, оця незрозуміла людина. Він стукає в хату, Андрій мусить дати ключа, в противному разі доведеться зламати замка од комори. Андрій був визирнув з дверей і знову сховався, – він ніяких ключів не знає, батько поїхав по дзвін до міста, а Терешко, коли намислив грабувати, – нехай грабує, побачимо, що далі буде! – загаласував Андрій.

Та тут багато думати не доводиться, Терешко з Яремою одламали замка, люди жадібно кинулися до засіків, сипали жито в мішки, Терешко важив, записуючи собі в книжечку. Він порався, наче був тут хазяїн, зовсім не почуваючи, що зараз може, трапитись страшна пригода, цілий злочин. Почувся вибух, Терешко схопився за лікоть, лице йому поблідло, та він швидко опанував себе, – Андрій ще дуже молодий хлопчисько, влучати може, тільки в лікоть, на щось більше він не здатний, паскудний хлопчисько.

– Туди до чорта, але ти й стріляти не можеш! – гукнув Терешко і знову повеселішав. Він зазирнув у кожного засіка, причинив комору, робота була закінчена.

Біля Гершкової крамниці зійшлось усе село, таке диво, несподіване щастя. Жито зсипали у крамниці, Ярема одмірював по пуду на сім'ю, почалися жарти, хтось засміявся, його підхопили інші, як чудно, давно вони сміялися, ще тоді, як було чимало хліба.

– Ну та й Терешко! – на нього дивляться з неприхованим зачудованням, помічають, що він схуд, помітно став сивіти, – ех, Терешко, може, б ти десь виїхав з села, незабаром приїде Жменя, коли б не трапилось лиха, чого доброго, він тебе може, вбити.

– А втім, ми тебе не дамо!

– Я його не боюся, ви можете бути спокійні. Яремо, дивись, щоб кожному хватило, не забувай, що в нас є удови й сироти, вони прийдуть завтра!

Увечері приїхав Жменя. Привіз величезного дзвона, поставив його біля церкви, він зовсім нічого не знає, милується дзвоном, тільки противно, що сюди підходить Терешко.

– Еге, це дзвін, і нічого нема смішного, – сказав Жменя.

Терешко:

– Дзвін. Я позичив у тебе жито.

Жменя пужалном став вистукувати по дзвонові, є свої думки, й що каже Терешко – йому зовсім не цікаво.

Терешко залишив дещо в засіках, а те позичив. Вийшла одна маленька неприємність, довелося зламати замка, і друга – Андрій стріляв, але з нього невдалий стрілець, уразив тільки руку.

– Що ти мелеш? – насторожено огризнувся Жменя. – Ти мене хочеш розгнівати, наче яка дитина.

– Тільки не кричи – жито я не вкрав, а позичив. Так і пам'ятай! – закінчив Терешко і пішов назад.

Жменя не кричав, зовсім ні, навпаки, коли підійшли люди, – він дуже спокійно спитав, хто це ламав замка, – один Терешко? – більше Жмені нічого й не треба.

От як, значить, Терешко? А це дзвін, нехай вони глянуть, який він, увесь мідний, трохи срібла, буде чистий звук.

Люди обмацують дзвін, їх непокоїть одне: чи витримає отака церква цю вагу, церква може, одразу завалитись.

– Церква буде нова! – сказав Жменя, люди можуть не турбуватись, прошу!

Власне, ніхто й не турбується, людям байдуже, вони ледве урятувались од голодної смерти, про інше не хочуть і думати, життя ж таке кумедне, сьогодні живеш, а завтра – вмер. Ніхто собі не пророк, не знає, що буде завтра. Ага, що саме вони хотіли сказати? – кожен собі не пророк, людина-тріска, порох, попіл, ніщо, вони вже знають.

Хоч би й Терешко: якби був пророк – ночував би у Яреми, а так спокійно погасив лямпу у себе дома й заснув.

Він – людина, тріска, попіл, один порох, не пророк, і коли прокинувся серед ночі од глухого гулу, – у вікнах було червоно, вся хата палала в огні. Терешко кинувсь був до дверей, натиснув їх плечем, але вони не відчинялись, наче їх хто підпирав знадвору. Він зрозумів, що був у пастці. На лутках уже вився вогонь, стеля почала прогоряти, дим заволікав хату, не було вже чим дихати. Терешко гукав, метавсь з кутка в куток, тоді, глибоко насунувши на очі шапку, – прожогом вискочив у вікно. Багато рук схопило його на льоту, – ніхто не знав, що Терешко міг бути в хаті, Боже наш!

– Клади сніг до лиця, воно горить! – але він біжить до дверей, бачить, що вони закручені дротом, – сніг клади, бо буде пізно!

Хата згоріла до тла. Хтось сказав, що її підпалено.

– Ні, я з вечора курив, і цигарка упала в сінцях.

– Але ти не куриш, Терешку, тебе підпалено!

– Не курю? – здивувався Терешко.– Ах так, я не курю. Забудьте про це, мене, може, хто повезти в город? Мені давно там треба бути, але я й досі не поїхав.

По обіді його вже не було в селі.

Дивно, не інакше: коли сюди не вплуталась нечиста сила – значить доля. Терешко поїхав, і все змінилось. Морози одкинуло, наче рукою зняло, люди менше стали споживати хліба, сонце їх гріло, воно вже високо, незабаром весна, – хто його знає, може, якби Терешка зовсім не було, був би хліб і не тріщали такі морози. Та це все минуло, люди тільки згадують у Гершковій крамниці, їм дивно, що ніхто не вмер з голоду, наче вони самі купались у молоці. Еге, такі вже люди.

Людина й Констанція. Вона звикла до Яреми, живе, їй несподівано заманулось пошити собі широку, довгу блюзу, аж за пояс, скоро зовсім потеплішає, доведеться скинути зимове вбрання, – як на це гляне Ярема?

Він давно бачить, йому тільки сумно, він такий безпорадний, блюза річ не велика, але він не має за душею ні шеляга, ні копійки грошей.

Нехай літом, він тоді купить їй шовкову блюзу, цілих дві, а тепер тільки сумно розводить руками, – оце як бачить Констанція. Вона шукає щось у своїй скрині і раптом скрикує: вона й забула; це розкішний одріз матерії з білими смужками, матерію подарував батько ще торік, а вона забула, – ти глянь, Яремо! Удвох розглядають матерію, примірюють, зараз же треба й шити, таке несподіване щастя.

І Констанція має нову блюзу. Тепер частіше може, вийти на вулицю, її великий живіт вигідно захований під складками блюзи, – о, це дорога матерія, де купила її Констанція? – питають люди. Всі дивуються, Ярема хитрий чолов'яга, він не кричав, був тихше води, спокійнісінько купив блюзу своїй молоденькій жінці. Так, щасливе подружжя, наче діти. Хіба не казав Гершко, що Криг добра людина і розуміється на матерії?

– Пригадуєш, я казав тобі, Констанціє?

– Еге, батько тямить! – навмисне голосно каже Констанція, благально подивившись Гершкові в лице. – Мій батько добрий!

– Твій батько дуже добрий! – каже Гершко.

Дні йдуть, у небі почали прокидатись жайворонки, сніг став м'ягкий, як бавовна, пролетіла перша гуска і сірий кулик, усе почуло весну й ожило. І раптом, цілком несподівано, заспівала Констанція. Ярема упустив сокиру й прислухався. Він саме порався з другого боку хати, треба було підвести нового присішка, щоб не так осідала стіна, хата буде як нова, от тільки поставить на своє місце присішка, сам не може, але й Констанції не хотів кликати, вона саме заспівала, – незабутня хвилина. Ярема посміхнувся. Коли змовкла – він її гукає. Треба тільки йому подати сокиру, присішка він сам підведе, він напружується, лице йому червоніє, – Констанціє, не руш, тобі важко! Боже, що ти робиш, Констанціє, тобі не можна! – але вона уже взялась за присішка, піднімає й падає на землю з глухим стогоном, очі їй зайшли під лоба, наче в мерця. Ярема злякався. Він поклав її у хаті на лаві й заламав руки. Нащо їй було піднімати таку вагу, він же просив її, а вона не послухала! – промовляв Ярема, він не знав, що й робити... Констанція уже кричить.

– Ярема, вийди з хати! – лице їй посіріло, вигляд її був жалюгідний. Ярема вийшов з хати, став під дверима, тремтячи усім тілом. Згодом Констанція перестала стогнати, за цим розітнувся пронизливий вереск, ні на що не подібний крик, Ярема більше не міг устояти, він прочинив двері і закам'янів на порозі. Констанція болізно посміхнулась йому змученим лицем, покликала його до себе, їй так важко, якби він тільки знав, яка це велика мука.

– Син чи дочка? – боязно спитав Ярема.

– Син, але він не житиме, такий маленький, твій син.

Ярема дивиться на дитину, йому жаль Констанції, він же казав і просив її, щоб не піднімала присішка, – часом вона не порушила собі що всередині? Бере дитину на руки, знову кладе її біля Констанції, він радий, каже, що син здоровий і не каліка, його син, – а тобі нічого не болить, Констанціє?

Ні, правда, трохи болить, їй тільки дуже сумно, аджеж так передчасно народилась дитина, і де взявся той присішок? Дитина може, вмерти, ще два місяці не треба було їй з'являтись на світ, – правда, Яремо?

– А може, й ні, твій син не може, вмерти.

Те й се, таким чином вони заспокоюються. Ярема хоче глянути, які в сина очі, та це нехай завтра, головне, Ярема щасливий, більше йому нічого не треба. Він давно знав, що його жінка мусить бути дужою й не помилився, Констанція молодчина, – їй нічого не болить?

– Ні. Іди собі, не буди свого сина! – вона хоче заснути.

Ярема навшпиньках виходить з хати, ще раз питає, чи Констанції нічого не болить, сідає біля дверей, і його безносий вид потроху кривиться щасливою посмішкою, хе-хе...

На другий день село знало, що Констанція несподівано породила дитину. Різні балачки й пересуди, лиха година, аджеж вони не так то вже давно й побралися, ця дитина помре, як жаль Констанцію, вона така молода і вродлива. Нарешті, усі дійшли до того, що дитина не помре, це в тому разі, коли хлопець пішов у Ярему. Ярема – живуча істота, його діди жили до ста років, житиме його й недоносок, так то, коли хочете знати. Цікаво тільки, чи хреститимуть дитину, може, запишуть у сільраді, наче яке цуценя, всього можна сподіватись, Ярема ж упертий, незрозумілий чолов'яга.

Він каже, щоб назвати сина Терешком.

– Як твій батько. Що ти скажеш, Констанціє?

Вона думає, думає – може, назвати Яремою?

– Добре, коли ти хочеш, – він схопивсь за це, мов за гілочку, зараз піде й запише у сільраді, може, дитина умре, тоді буде чимало мороки.

– Так рано? – цього не сподівалась Констанція, щоб так рано. Може, вони ще передумають, дадуть краще ім'я, – ах, що вона сказала, не краще, а інше, – хотіла сказати Констанція. – Ні, Яремо, нехай приїде батько, тоді вже якось гуртом. Але глянь, який твій син великий, ну, візьми на руки!

Так дитина опецькувата, важка, як глина, вийде неабиякий парубійко, тільки з носом! – сміється Ярема.

– І ти ж був з носом, Яремо!

Їм весело, все гаразд, нехай тільки приїде Терешко.

Та його не було. Сніг уже давно розтав, степ укрився першою зеленню, треба

було лаштуватися сіяти ярину поки земля тепла. Жменя лагодив плуга, сівалку, перевіяв посівне зерно, ще день, і він виїде в поле. Починається нове життя. І не тільки Жменя, треба було й людям сіяти, річ тільки в тому, що вони не мали ні зернини, їхня земля лежатиме сиротою, заросте бур'янами, на ту зиму село вимре зовсім, це не жарти, а страшна правда. Люди вештались, наче щось загубили, щодня виходили за село, дивились свої ниви, і їм робилось сумно. Еге, значить, прийшов кінець. Трапилась одна пригода, що зовсім засмутила селян: – з'явився за селом між липами пугач, він щоночі перелітав з одного краю лип на другий, кричав страшним криком, наче хто кого різав, у селі ніхто не міг заснути, і вже ясне, пугач ніколи не кричить перед щастям, це вже люди знають.

– Він кричить на щастя! – сказав Ярема.

Тоді Ярема просто дурний або нічого не знає. Його ведуть за село, будь ласка, оце їхні ниви, і повір, Яремо, вони не будуть засіяні.

– Сіяти треба – земля не мусить гуляти! – сказав Ярема.

– Та чим! Ми самі знаємо, що треба сіяти, але чим, Яремо? – гаряче доводили йому люди. Ні, пугач таки не дарма кричить, доведеться вимерти, от що, Яремо. Сіяти нічим, Боже ти наш!

Ярема про це не думав. Землі сам не має, – він остаточно капітулює. Це вже не той Ярема, завзятий парубійко, що боронив липи, наче свою душу, сказав, що нічого не знає, люди як собі хочуть. Ні, він таки про землю не думав.

Люди мовчки дивляться на нього, їх поволі починає дратувати його безносий вид. Еге, що він може, без Терешка він ніщо, порожнє місце, уміє тільки стріляти по-дурному, – о, коли б тут Терешко, вони не схотіли б і стояти з Яремою. Тут стрілянина не поможе, тут земля просить зерна, от що! Знову ж таки, вони пішли б до Жмені, цілувати довелося б чоботи – дурниця, та Ярема був зламав замка, і Жменя їх тільки нацькує собаками.

– Через тебе, Яремо, гулятиме земля! – о, як їх дратує його безносий вид.

Ярема глянув на них, хотів сказати, але передумав і тихо пішов додому.

– Підожди! – гукають йому вслід. – Ти пригадуєш, Крига, що рвав цвіт?

Ярема несподівано зупинився. Крига він пам'ятає.

– У нього під лівим ухом родимка, помічав ти, Яремо? Ха-ха!

Ярема прийняв це як образу, але змовчав. При чому тут родимка, він цього уже не міг зрозуміти.

Ха-ха, Ярема помічав у Крига під лівим ухом родимку, і коли робить вигляд ніби не знає, бреше. Людям очі світяться мстивим огнем, їм немає чим засіяти своїх нив, вони безпорадні, а Ярема ніщо, він навіть не бачив, чи в сина є родимка під лівим вухом. Безсилі, люті, злиденні люди сухо регочуться у слід Яремі, вони можуть зараз плакати, усі разом, їм ніхто не може, помогти, на зиму до них прийде неминуча голодна смерть. О, коли б тут Терешко!

І знову регочуться, забувають несіяну землю і неминучу зиму, вони б оце багато дали, аби тільки один оком глянути, як Ярема візьме на руки свого сина і помітить під лівим вухом родимку. Він збожеволіє або вмре. О, коли б тут Терешко!

Та Ярема не збожеволів і не вмер. Улучивши хвилину, коли в хаті не було Констанції, він узяв на руки дитину, підійшов до вікна на світ, руки йому тремтять, ледве держить дитину, вона може, впасти й убитись.

Ну, так воно й є, під лівим вушком у дитини маленька родимка, як макове зер-

но, а може, так, пляма просто. Він старанно витирає родимку, лице йому блідне, він же не спить, пляма не стирається, безумовно, це є та сама родимка. Ярема застогнав. У хату увійшла Констанція.

Що він робить, він упустить дитину! – скрикнула вона, видираючи йому з рук дитину. Та це не так то й просто, узяв і віддав. Ярема допитується, часом вона не знає, що це у дитини під лівим вушком?

Констанція злякано дивиться йому в змінений вид, вона ніколи його таким не бачила, – ні, то малесенька родимочка, то цяточка! – як їй важко, вона не знаходить підходящих слів, – родимочка й цяточка.

– То родимка під лівим вухом! – помітивши крутійство, скрикнув Ярема.

Констанція видерла таки дитину, тисне її до себе, – який нерозумний Ярема, це звичайнісінька собі плямочка, тут сіла муха і лишила по собі пляму, ха-ха! – вона ще змогла зареготати.

– Твій син ще не може, прогнати муху, скоро на ньому будуть скрізь твої родимки, – який же ти нерозважний, Яремо! – сміється Констанція, непомітно бере на пальця крейди і притискує дитині під ліве вухо. – Я витерла, і тепер чисто, глянь сюди, Яремо!

Він остаточно спантеличений. То він так хотів її злякати, а хлопець виріс, скоро буде ходити.

– Не так то вже й скоро, а він на тебе вдався, очі й лице твоє, – сказала Констанція.

– Тільки що з носом!

– Але й ти був з носом, Яремо!

Цілком забувають про родимку, стільки у хаті мух, Яремі треба їх вигнати у двері, щоб дитині більше не було під лівим вухом родимок. Вони знову щасливі. До цього ще приїхав Терешко.

Його подиву кінця й краю немає, – ну та й Ярема, ну та й Констанція, ось якого мають хлопця!

– Як же звати його, може, Іваном?

– Ми все вас ждали! – каже Констанція.

– Щоб я назвав свого внука – перебив Терешко. – Значить, Іваном, Петром, Денисом, Никоном, як хочете, все рівно буде бандит або чесна людина, ха-ха! – такий Терешко.

У Яреми в хаті повеселішало, різні новини, Петро й Гриша всім вклоняються, вони вже великі, добрі майстри, можуть виробляти з заліза й міді дуже хороші речі, з хлопців будуть люди.

– Як же назвати дитину? – спитав Ярема.

– Ти й досі про таку дурницю? – здивувавсь Терешко. – Нехай скаже Констанція.

Вона радить підождати, це не на пожар. Вговорить до речі. Зараз нема часу, Терешко привіз цілий пакунок різних паперів, біля сільради уже зійшлись люди, є про що поговорити. А це статут комітету незаможних селян.

– Я вже не знаю, у нас і голови сільради ще немає! – сказав Ярема.

– Буде, усе буде, от підемо, поговоримо, і все буде.

Ти може, з нами, Констанці є? Ну, краще сиди дома! – Терешко суворішає, щось думає, коли підійшов до громади, – став зовсім замислений. Він зійшов на ґанок, подививсь на людей і сказав, що час уже щось робити. – Нам треба обрати голову сільради!

На людей це не зробило ніякого враження, усе дурниці, без голови вони прожити можуть і сто років, такого ніхто не чекав од Терешка. Нехай він гляне, що робить Жменя на своїй землі, йому сільрада ні до чого, як той місяць на небі, людям сіяти нічим, от що, Терешко!

Він каже, щоб на голову обрали Ярему. Власне, він подає свою думку.

– Ярему? – спитав хтось ззаду. Люди почали хвилюватись, Ярема їм непотрібний, він мало цікавиться селом, те й се, а втім – давай Ярему! – гукнула пара голосів, їх підхопила громада, Ярема засоромлено вийшов на ґанок.

– Тепер нам треба сіяти! – сказав Терешко.

Люди, як один, підступили до нього ближче, спини їм розгинаються, це зовсім інша річ, Терешко, чого доброго, може, дістати зерна, він усе може, і, головне, він посміхається, наче за селом стоять підводи з насінням. Він каже, що землю негайно треба засіяти, найменший клаптик не мусить гуляти, як це давно роблять інші села.

– Там самі куркулі! – крикнуло з гурту. – У нас Жменя давно сіє! Та що ти нам говориш, Терешку!

– В тім то й річ, що по інших селах біднота засіяла землю! Я бачив і знаю. Ну, говоріть ви, тоді я.

– Добре там, де нас нема! – знову гукнуло ззаду й змовкло. Краще вже було слухати Терешка. Він каже, що й там не було зерна, там теж є дуже бідні люди, але їм держава позичила зерна, і вони давно засіяли свою землю.

– Ви не вірите?

Вірять. Тільки од цього ні холодно, ні тепло, мало кому помагає держава, а тут прийде смерть, не дарма кричав пугач за селом, словами землю не засієш, зерна, зерна треба!

– Чому й нам не помагає держава?

– Що ми гірші у неї пасинки?

– Ми підемо й будем просити, нехай і нам позичить насіння! – люди загомоніли враз, наче один чоловік.

– Дайте слово! – перекричав усіх Терешко. – Держава позичає хліб тільки бідноті...

– А ми, що, куркулі? Злиднота сама! – докірливо залементувала громада.

– Знаю! – гукнув Терешко. – Влада вірить тільки комітетам незамож их селян, є така голота, що куркулям служить, це треба добре тямити, по інших селах комнезами давно засіяли землю, їм влада повірила, бо вони організовані!

Якийсь момент стояла німа тиша. Знову все загомоніло, почулись вигуки, з гурту на ґанок протиснувся Григорій, що без ноги, одкашлявся і, стукнувши своєю милицею, – пронизливо крикнув:

– Якого ж біса ми досі гуляли, жили вроздріб, як кури? Давай і нам комнезам, чи як по-вашому? Хто там тікає з гурту?

Справді, кілька душ були відокремились, хотіли піти зовсім, але їх затримали, – що вони собі намислили, оці бідаки кревні?

– Нічого, – винувато промовили вони і враз гукнули: – пишіть і нас, ми теж бідні!

– Ха-ха, так би й давно!

– Яремо, пиши!

– Усім комнезамом до влади по насіння!

– Григоріє, будь головою, нехай твоя милиця послужить злидням!

– Пишіть усіх, буде вже, перемучились!

Терешко слухав і посміхався. Кілька разів намагався говорити, та люди й не думали вгамуватись, говорили те, що думали, Григорій з ними перегукувавсь, когось лаяв, грозив Жмені і всім багатіям, які тільки є на світі, нарешті, підняв руку і все стихло. Терешко прочитав статута, всі задоволено похитали головами і знову почали хвилюватись.

– Як же з насінням, Терешку? – в один голос крикнули перші ряди.

Насіння буде. Терешко сьогодні ж поїде до міста, усе зробить як слід, це він знає, головне землю засіяти треба до найменшого клаптика, біднота мусить до одного вийти на свою землю, як це вже давно роблять по інших селах.

Все. На цей раз досить...

Увечері Терешко поїхав. Його за село проводила Констанція – нехай він гляне, які тепер липи, цього літа будуть рясні на цвіт, тільки ніхто його не рватиме.

– Приїде такий, як той Криг, і забере, про це не турбуйся, Констанціє.

Констанція:

– Ви згадали про Крига, я вже й забула, як було його звати, якось кумедно, дивне ім'я.

– Його звали Романом, і нічого нема смішного. Ти ще така дитина, Констанціє. Ну, вертайсь додому!

Вона спитала, чи скоро він приїде додому, – прощайте, тату, Яремі нічого не казати?

– Справді, я й забув. Нехай він перепише усі липи, які тут є. Прощавай, Констанціє!

Зайвий клопіт Яремі, все-таки переписав липи, їх було щось біля двохсот дебелих деревин з повними бруньками.

Крім цього Яремі було чимало роботи в сільраді, треба познайомитись із справами, научити голову комнезаму Григорія, добре й швидко писати, особливо складна історія з книгою, де записувалися народження й смерть. Час уже записати свою дитину, Констанція каже, щоб сина назвати Романом.

Ярема пригадує, хто у селі носить таке ім'я, – виявилось, чабан, грабар, плотник, один злодюжка, ганчірник, усе злидарі, нещасливі люди, вони, звались Романами. Глянув на сонну дитину й зідхнув. Раптом пригадав, що Крига звали Романом.

– Це гарне ім'я. Ти знаєш, Констанціє, Крига звали Романом!

– Справді? – вона цього не знала. Яке збіговисько, – тоді може, назвати якось інакше?

– Ні, Роман – хороше ім'я! – Яремі так подобається, і стільки того клопоту в сільраді, люди щодня приходять до нього, говорять про землю, вона починає сохнути, ще тиждень, і вже її не вколупаєш плугом. Знову ж таки – немає насіння. Що на це скаже Ярема? Вони питали голову комнезама, Григорія, – чи знає Ярема, як той сказав? – Григорій сказав, що нема чого турбуватись, земля буде засіяна. Але це все слова й слова, головне, чи приїде коли Терешко? Може, він поїхав і ніколи не вернеться?

Ярема про це сам думав, хто його знає, що за людина той Терешко, але він сказав:

– Терешко приїде, і землю засієте, і, щоб заспокоїти себе й людей, він засміявся.

– Уже минуло півтора тижні, – промовили селяни й зідхнули.

Ярема подумав, сьогодні субота, так, щось він хотів сказати, ага, – він сказав навмання:

– Завтра неділя, і Терешко приїде...

І він приїхав.

З села бачили, як виїхав з-за могили, зупинився серед шляху біля незасіяних нив, махає рукою, – та люди вже йдуть, поспішають, от який Терешко, приїхав дивовижною машиною і нею привіз п'ять плугів, сівалку і величезну гарбу повних мішків, – слава тобі, Боже! Люди проймаються великою пошаною до Терешка, аджеж такої машини ніхто не бачив, ціле страховисько – Терешко справді таки незвичайна людина! Він каже, що це трактор, має 35 кінських сил, ним давно порають землю в колективах, там трактор уже звичайнісінька річ, так само, як тут кінь або корова, ха-ха. Він ще не те каже, він сказав, щоб сьогодні, зараз же, почали сіяти.

– Що?

– Може, нехай завтра? – несміливо озвавсь хтось з гурту. А може, Терешко забув, який сьогодні день.

Терешко:

– Ви хочете сказати, що сьогодні неділя?

Тоді підійшов до нього старий Кузьма, поклав руку йому на коліно й промовив:

– Сіяти можна, але, як то кажуть, гріх там чи що. Може, завтра? – а втім Кузьма старий і нічого не знає.

Він тільки так сказав.

Терешко засміявся. Все гаразд, тільки йому здається, що зерно святіше, ніж попи і сама церква, коли хочете, а воно росте, нема йому ні спочинку, ні неділі, росте людям на спожиток, щось же з зерном твориться, – так, принаймні, уявляє собі Терешко.

– Воно так, гуляючи не виростеш! – роздумливо сказав Кузьма, тоді подививсь на Терешка, скинув шапку і, перехристившись, гукнув:

– Сіймо, біс його бери, земля не жде!

Кілька молодших чоловіків уже рушили були йти по коней, вони швидко вернуться, усього яка хвилина, – що там каже Терешко? Він гукає, щоб вони йшли назад, сам сідає на трактора, – фу ти, нечиста сила, люди одскакують далеко вбік, трактор заревів, поволі рушає на ниви, Терешко править колесом, ніхто ще не бачив такого дива. П'ять плугів, як один, вгрузають в землю, ріжуть її, трактор біжить, – ха-ха, от так Терешко, він сидить на трактор і, і йому не страшно. Люди міряють борозну, бігають за трактором, падають, регочуться як діти, ну його до сатани, всі потомились, за яку годину, чимало було перевернутих нив, – це не трактор, а велетень, – сказав Ярема, під Перекопом такими тракторами возили заразом по дві гармати з людьми й іншими причандалами. Ярема був цьому свідок і додав, що коли б трактор зачепив усе село – міг би його зрушити з місця і перекинути в балку.

– Ну, села то він не зрушить! – заперечив Терешко.

– Не село, а хату міг би. Та це ще невелика машина, під Перекопом були далеко більші, вони возили по сорок гармат з людьми і дещо з харчів.

От так!

На другий день землю засіяли, люди брали грудки свіжої землі, розминали руками, нюхали її, – вони тепер не пропадуть, з Терешком можна й на небо вилізти, аби охота.

– Ти нам поміг, – сказав старий Кузьма, – але ти знов кудись їдеш, Терешку.

– Треба віддати назад трактора, плуги й гарбу.

– Я боюсь, що ти не вернешся. От ти поїдеш, будеш десь довго і знов приїдеш. Так буде до самої смерти. І немає тобі пристановища, усе тобі чуже, ти наче гість на цьому світі. Може б, ти не їхав? Ти скрізь гість.

– Ми всі гості на цьому світі! – засміявсь Терешко.

– Ні, ти мене не розумієш! – сказав Кузьма і махнув рукою.

Лаштуючись до від'їзду, Терешко подивився на липи. Цього літа вони зацвітуть рясно, цвіт треба зірвати усім комнезамом, буде чимало грошей, тільки треба не забути.

– Ми не забудемо! – за всіх сказав Ярема.

– З новим хлібом віддасте позику Жмені, ти, Яремо, дивись за цим, прощавайте! – і він поїхав.

Дні тепер жвавіше полетіли один за одним, за селом пахли липові бруньки, люди стали веселі, – така, значить, доля або просто собі випадок, коли не хоче вірити в долю. Незаможницькі ниви зазеленіли краще, ніж у Жмені, кожна зернина пустила паросток, – от що значить орати трактором. Коли не виб'є град, – можна сподіватись на великий урожай, щаслива доля.

– Ти, Жмене, краще зовсім би не дряпав плугом землю, виходить наче нігтями! – сміються люди, рівняли його ниви до своїх. Щодня виходять за село, дехто співає, у селі давно не чули пісні.

– Яремо, та перестань співати! – регочуться з Яреми, коли він і собі виходить помилуватись нивами. Його почали любити, він такий добрий і смішний без носа, хе-хе...

Взагалі цього літа можна сподіватись на все краще.

Сіно стояло густе й високе, липи зацвіли далеко рясніше, ніж торік, нехай буде й десять Кригів – цвіту на всіх вистачить. Але сушити цвіт будуть самі люди, так казав Терешко, і, може, вигідніше. А вони хотіли зрубати липи на церкву, Ярема міг би їх перестріляти, був він тоді наче збожеволів.

– Невже ти міг стріляти, Яремо?

– Еге. Забудьмо про це, гляньте, який цвіт, усе гроші.

Днів за два треба рвати, бо обсипеться. Цікаво, що сказав би Криг, коли б побачив стільки цвіту?

– Нічого, бо він не приїде. Кажуть, поїхав десь до Сибіру чи ще далі.

Та несподівано, усім на диво, приїхав Криг.

Це був той самий вродливий парубійко, трохи, правда, постарів, лице йому помужніло, уже не зупинявсь під липами, приїхав візником до сільради. На руці мав новий годинник і два золоті персні. Йому неодмінно треба голову сільради.

– Але, це ви, Яремо, здрастуйте! Ви голова сільради, от які справи! – Криг почувається, як дома, питає про дрібниці, чи зіпсувавсь Яремин годинник, у селі

він помітив деяку зміну. Є й комітет незаможних селян, де головує Григорій, що без ноги, Криг пригадує Героїка, Петра й Григорія, він їх оце бачив у місті і ледве впізнав, так виросли. Цікаво, що тепер робить та дівчина, її звали Констанція.

Ярема почав уважно щось шукати в шухлядах, відчиняє вікна, так душно, – ах, Криг питає про Констанцію?

Вона нічого. Криг може, думає рвати цвіт, як не помиляється Ярема? – але, на жаль, комнезам має його зірвати, Криг даремно приїхав, Яремі дуже прикро, так склались обставини. Ярема змовк, він більше не мав що сказати.

Криг замисливсь. Правда, він на це не сподівавсь, та байдуже, аби тільки цвіт попав куди слід, а не до рук спекулянтів.

– Ми про це думали, уже знаємо, де продати! Ви сьогодні й ідете? – спитав Ярема.

Так, Кригові нічого не лишається, як їхати назад. Безумовно, на прощання вони можуть випити одну пляшечку вина, Криг дістав розкішного вина, те й се, – що?

– Тоді ми можемо піди до вас! – запропонував Криг. – Може, більше не побачимось, я дуже радий, що біднота сама рве цвіт, це неабиякі гроші, по інших селах давно так, людей треба тільки зрушити! – Криг говорив, а Ярема не слухав. Він би багато чого дав, щоб зараз Констанції не було дома. Різні згадки, лихая доля, – Констанція з дитиною на руках стояла серед хати.

– Це Криг, хіба не пригадуєш, Констанціє? – сказав Ярема, прочиняючи настільне вікно, така задуха в хаті.

О, вона впізнає, здрастуйте, Констанція щось нездужає, тому так хрипко говорить, даруйте їй, ваша ласка. Вона нахиляється над дитиною, лице їй густо поломеніє, вона таки справді хвора, от подає на стіл закуску, руки їй тремтять, може, впустити миску, – нехай вони не дивуються, – це вона звертається до Крига.

– Але я бачу дитину! – весело сказав Криг, подивившись на Констанцію

– Це дуже тямущий хлопець, його звуть Романом! – повеселішав Ярема. – Ви не знаєте, який це хороший хлопець.

– Нашого сина звуть Романом! – тихо промовила Констанція, притискуючи дитину собі до грудей. Вина пити не буде, їй млосно, вона виходить з хати. Ярема з великою любов'ю глянув їй услід і випив шклянку...

Вино добре, Криг чимало витратив на нього грошей, Ярема трохи впився, уже почав пригадувати бої під Перекопом, раптом він змовк, пильно подивися Кригові під ліве вухо, – здається, то родимка?

– Еге. Це родимка, – здивувався Криг.

Ярема сам налив собі вина.

– Дехто не вірить, що бувають родимки і запевняють, що то сиділи мухи. Ага, чи передчасно народжена дитина вмирає? Ви може, чули про це або знаєте?

Криг знає й чув. Він думає, його непокоять Яремині підозрілі очі, – так, діти живуть, навіть бувають далеко дужчі, ніж ті, що родяться у свій час. Правда, це дуже дивно, але факт.

– Ви хочете щось спитати?

Ярема? Ні, він тільки погоджується з тим, що на світі є ще немало різних див і все...

Так, світ немалий, є чому дивуватись, і бувають різні люди. Хоч би Криг: йому

нема чого робити в селі, але він не поїхав назад до міста, він так стомився на роботі, тут трохи спочине. У Гершка є малесенька кімнатка з одним вікном у садок, Кригові буде спокійно. Коли стане сумно, – може, піти до лип, помогти біля цвіту, його порада багато чого важить, – взагалі він себе почуватиме добре.

Біля лип уже почали поратись люди, на кожному дереві сиділи вони, злиденні, унизу, на ряднах, сох цвіт, його уночі ворушили. Криг показував, як це робити, він був тут потрібна людина, людям було добре. Криг так само щедрий, як і торік, подарував Марті довгу стрічку, старій Насті матерії на спідниці, він не рвав цвіту, але міг розкидатись подарунками. Уночі йому не спалось, такі чудові ночі, він проходив до лип, де цілу ніч жінки ворушили цвіт, жартував із ними, їм було не страшно, коли з ними такий парубійко. Правда, з-поміж них були й завзяті молодиці, їх зовсім не обходить той крик у степу. Що?

У степу орли.

– Нам нема чого боятись, то кричать орли.

Така й Констанція. Нехай хто з вечора на могилі у степу покладе яку річ – Констанція піде серед ночі й принесе. Не вірите? Жінки недовірливо знизують плечима. Удень і діти вояки, але хіба хто знає, що то кричить у степу? – Все таки поклали на могилі сокиру, величезна подія, різні думки – ні, Констанціє, у таку темінь треба держатись гурту, нехай сокира лежить собі на могилі, і коли то кричать орли, – значить, їх там злетілась страшна сила.

Констанція думає, думає, дивиться в темряву, струшує з себе цвіт, мовчить, вигляд такий, наче вона йде на смерть – ось як, вона йде по сокиру!

– Вернись, ми жартуємо, глянь, ніч яка! – гукають жінки їй услід.

Констанції уже не видно. Іде, йде, зупиняється під великою липою і тихо кашляє. До неї, наче з землі виступивши, підходить Криг, бере її за руку, ідуть до могили, де сокира, їм треба багато чого сказати, але вони мовчать. Нарешті, Криг спитав:

– Ти добре знаєш, що дитина наша?

Так, дитина їхня, Констанція добре знає, Ярему він терпіти не може, просто ненавидить його, справжня мука, і вже не знає, що й робити.

– Я думала, що вмру, – застогнала Констанція.

Криг скинув один перстень, надів їй на палець, нехай вона не плаче, все гаразд буде, він щось таке намислив, але це згодом.

– Повір, мені треба було їхати до Сибіру, і я не поїхав через тебе.

Вона вірить, вона стільки передумала, далі не можна було ховатись, довелося вийти за Ярему, але яка це була мука, – кажу ж могла вмерти од цього.

Так вони сиділи на могилі, їм було гарно, згодом їм набридло сидіти, вони полежали, вони були ще молоді, кругом тепла ніч – так гарно на світі, благословенна молодість...

Згодом Констанція прийшла з сокирою назад, – будь ласка, це та сама сокира з щербиною. – Констанція просто падає на цвіт, так стомилася, їй лице бліде, уся вона тремтить і раптом вона регочеться. То вона удала з себе таку, навпаки, вона дуже добре почувається, ха-ха! Що?

Їй сказали, що приходив Ярема і знов пішов, дуже бідкався, казав, нехай вона зараз іде додому. Був дуже заклопотаний і таке інше, незрозуміле.

– Кажете, заклопотаний? – перепитала Констанція. – Ха-ха, він дурний!

Еге, дурний чи ні, інша справа. Заклопотаний він щодня, стільки тієї роботи

в сільраді, додому приходить стомлений, часто пізно увечері, до краю знервований. Він не вмів робити спокійно, кожна дрібничка його дратувала, дома треба було спочити, і, коли не заставав Констанції, – просто скаженів з досади. Кричав, лаявся, а вона дивилась йому в лице й мовчала.

– Я перегортала цвіт, прийшла моя черга. Невже ти забув, Яремо? – вона лащилась до нього, зачісувала йому голову, він розчулено заплющував очі й гладив їй руку...

Сю ніч її теж не було дома. Ярема знав – не її черга біля цвіту, він часто дививсь у вікно і тільки опівночі ліг на постіль. Тоді вона прийшла весела, з рум'янцями на щоках, нехай гляне Ярема, що вона купила, це дорогий шматок матерії на спідниці, коли він не знає.

– Де ти могла її купити? – зблідлими устами прошепотів Ярема.

– Де купила? В Гершка, він допродує свій крам уночі й дуже дешево. Чому ти так дивишся?

Він нахиляється над матерією, раптом хапає Констанцію за руку, – правда, матерія хороша, коштовна річ, а цей перстень став надто новий і напрочуд золотий, от що дивує Ярему. Такий перстень він бачив у Крига на руці.

– Що ти, Яремо? Це твій перстень, я його вичистила, і він блищить. – їй дорогий Яремин перстень, вона часто його чистить піском, Ярема, здається, купив у Гершка? – Констанція уже опанувала себе і говорить без кінця.

Так, персня купив у Гершка, купить ще матерії, як розбагатіє– так же, Констанціє? Вона злякано одступає од нього, їй страшно, Ярема уже оскаженів: – хапає матерію в жмут, кладе на поріг, порубавши її сокирою на шматочки. Ярема знає, що робити у своїй хаті, і ніякий Криг не. має права втручатись в його справи, – невже цього не знала Констанція?

А вони колись розбагатіють, подарунків їм не треба, – скаженіючи вигукнув Ярема.

Це була страшна хвилина, та Констанція не розгубилась, вона сховала Кригового персня, Яреминого потерла об стіну, він заблищав їй на руці, – Боже, який нерозважний Ярема, матерія – річ не така то вже й важлива, її можна купити, але перстень ніколи не забувається, особливо весільний.

– Візьми, і сам побачиш, що перстень твій, Яремо.

Він дивиться на свій перстень, – ну, ясно, коли вичистити – буде, як новий.

– Ти знаєш, він мідний, –засміявсь Ярема. – У Гершка тоді не було золотих перснів.

– Мідний? – Значить, ти дурив мене, Яремо?

– Ха-ха, бо мідний далеко дешевший, щоб ти знала, Констанціє!

І знов вони щасливі...

Щасливі й люди, що рвуть цвіт. Його висушили багато, набили ним лантухи, не один червінець перепаде на душу, от що значить липи. Колись цвіт гнив, і ніхто не знав, що то гниють гроші.

Треба було цвіт везти до міста, і тут трапилась ціла морока. Ну, ясно, повезе його Гершко й Григорій, як і торік, але лихо в тому, що вони не добре письменні люди, у місті їх може, обдурити перша дитина, добре було б, якби з ними поїхала досвідчена й певна людина.

– Просимо вас! – сказав Ярема Кригові, – вам все рівно треба їхати, поможіть, коли ваша ласка.

Виявилось, Криг цього не може, зробити. Правду кажучи, він ще не відпочив, побуде у селі який тиждень, все таки може, дати рекомендаційну записку до Червоного Хреста, щоб там прийняли цвіт, не більше.

– І вже не просіть, бо не можу.

Значить, Ярема. Його вмовляють, будь ласка, сільрада без нього не завалиться, Констанція з дитиною не вмре, це всього яких три дні, і він знов буде дома. Його вмовляють, і він сідає на воза. Од'їхавши трохи, він стрибає на землю, він хоче сказати кілька слів Кригові. Ага, що саме хотів сказати?

– Ви не їдете зараз? – Ярема помічає у Крига на руці уже один перстень, – здається, було два персні?

– Було два, але я загубив одного. У чому справа, я вас не розумію! – сказав Криг.

– Нічого, то я так! – сумно промовив Ярема й поїхав. Коли вози з цвітом завертали за могилу, – він випростався на увесь свій зріст, помахав людям картузом, наче їхав кудись далеко й назавжди.

Приїхав же рівно за три дні, як і сподівались люди.

Вони з самого ранку сиділи за селом, їх брала не терплячка, але тільки надвечір з-за могили показались знайомі підводи. О, Яремо! – він може, не їхати в село – нехай зупиняється отут під липами, де рвали цвіт, – там і гроші треба лічити, хе-хе. Ярему тісно обступають, жадібно дивляться, як він виймає жмутик новеньких червінців, вичитує з книжечки прізвища, віддає зароблені гроші.

От так липи, цвітуть не так собі, аби цвісти, великий зиск і радість, чимало грошей привіз Ярема. Гершко може, знову вішати вивіску на своїй крамниці, злидні об землю, сатана їх візьми, ха-ха! Люди дякують Яремі, тиснуть йому руки, нехай дарує, що не дали доїхати додому. Але що то за пакунок такий великий, може, кому гостинець, чого доброго?

Ну, ясно, Констанції подарунок, Ярема не забув повештатись у місті, такий пакунок чимало коштує грошей.

– Яремо, ти, значить, ідеш додому?

Еге він іде. Вони може, щось хочуть йому сказати?

– Ні, то ми так. Спасибі тобі, Яремо! – дивляться вслід і зідхають.

Йому стало смішно. Він уявив, як то скрикне Констанція, сплесне руками, а він скаже: – це тобі замість порубаної матерії ціле шовкове плаття, а це дитині, нашому синові, і нема чого сплескувати руками, моя Констанціє!

Він тихо постукав у двері, приник до них вухом, зазирнув у вікно, та в хаті не було нікого. Ярема сів під хатою. Констанція може, пішла десь до сусід, жіноча звичка, і він знов посміхнувся, глянувши на пакунок. Безумовно, він ніколи не скаже, скільки грошей витрусив за цей пакунок, це буде таємниця.

Згодом він почав непокоїтись. Зайшло сонце, а Констанція не приходила. Він пішов до сусідки позичити ключа, – здрастуйте, Маріє, оце приїхав, такий клопіт, десь пішла Констанція.

– Вона залишила ключа, а сама поїхала, – сказала Марія.

– Поїхала, сама? – неймовірно перепитав Ярема.

В тім то й річ, що не сама, а з Кригом. А це щось привезли?

– Вам гостинець, візьміть його собі, він мені більше не потрібний! – майже простогнав Ярема.

Увійшовши в свою хату, він безсило сів на лаву. На столі лежав його мідний перстень, Констанція забула, або він став їй тісний. Ярема надів його собі на великий палець, – справді, перстень був тісний.

Довелось його покласти в шухляду...

V

Липи зробили чимале діло, у людей завелись гроші. Тепер вони могли трохи порозкошувати. Прийшли жнива, і ніхто не стомлювавсь так, як це було колись. Люди, не жаліючи, витрачали гроші на добрий харч, були ковбаси, різна риба, сало, жнива минули весело, наче яке свято. Велике діло зірвати з лип гроші – випадок або доля.

Цього літа видався добрий урожай. У Жмені стояли величезні скирти снопів на городі і просто на вигоні, він уже не знав, де їх дівати. Люди також набили свої клуні збіжжям, їм повезло, хоч з весни ніхто й думати про це не смів, – знов же та сама доля. І Ярема скликав громаду:

– Час подумати про позичку, треба віддати Жмені хліб, здається ніхто не забув минулу зиму? – принаймні Яремі вона надовго засіла в печінках.

Ну, ясно, люди пригадують, яке було лихо, але нехай Жменя зажде ще один рік, молотарка його гуде день і ніч, він ніколи не вмре з голоду, хоч йому й не віддадуть позичку, од цього Жменя не повіситься. Словом, Яремі нема чого хвилюватися, і люди спокійно крутять цигарки.

– Ми не вкрали, а позичили хліб! – піднявши голос спитав Ярема – Позичили? Значить треба й віддати. Невже не ясно? – він аж сплюнув, так було йому ясно.

Так-то так! – добродушно засміялись люди, їм теж ясно, але вони ще були люди, і жаль було віддавати позичене. Нехай зажде той Жменя не більше, як один рік. Не те, що це крутійство, а просто у людей не море хліба і все.

Людина й Ярема, має у тілі кров, вона кинулась йому в лице, він уже голосно вигукнув, майже закричав – хай йому біс:

– Невже у себе в селі не зробимо порядок, я вже й не знаю! Ви чуєте?

Чують, і зовсім не страшно Яреминого лементу. По інших селах з такими Жменями не панькаються, там давно куркуль пішов на дно, йому й писнути не дає біднота, про це навіть пишуть у газетах, значить, такий закон.

Так то, Яремо. А що порядок в селі – то Ярема глибоко помиляється або того не бачить, що лежить йому перед самими очима. Ярема не міг створити порядок у своїй хаті, от Констанція узяла й поїхала, просто утекла, – такий з Яреми хазяїн. Ні, голубе, про порядок не всі мають казати, а хліба зараз ніхто й пуда не віддасть, нехай Жменя удавиться тим хлібом, що молотить!

– Чуєте? Тихше! – гукнуло з громади.

Стало тихо. У небі ліниво повзли хмарки. Здалека чувся голодрий рев Жмениної молотарки.

– Тож бо то воно й є, Яремо!

Людям весело, вони не голодні, більше їм нічого не треба. Урожай добрий, водяться гроші, старий Гершко привіз нову партію краму, правда, не так то вже всього багато, – але які це хороші чоботи з дебелого ременю, камізельки з червоними спинками, м'які смушеві шапки! – ні, Яремо, нехай Жменю черви поточать, дай людям порозкошувати. Ярема сам може, купити шапку, одразу

помолодіє, однаково Констанції більше не доведеться бачити. Будь людиною, Яремо, лихом об сиру землю, як це зробив голова комітету незаможних селян. З біса розумний чолов'яга, оцей Григорій, – приїхав з міста без милиці, на двох ногах, диво з див. Правда, нога ґумова, згинається в коліні, Григорій може, й бігати, коли хочете. Ха-ха, туди до сатани біжить, мов заєць, за ним женуться люди і не випередять. Такий Григорій, – от що значить кинути лихом об землю, а Ярема сумує...

Він таки здорово засумував. Увесь час ходить пригнічений, з похиленою головою, він просто не хотів вірити, що Констанція його покинула. Інколи йому здавалося, ніби вона поїхала десь на пару днів і знову вернеться, – тоді він виходив за село, сідав під липою, дивився вздовж шляху. Але там був самий степ, шелестіла стерня, літало гайвороння, робилося ще сумніше, до сліз...

Сьогодні так само, але з-за могили показалась підвода, незнайома гарба, і часом це не Констанція? – зрадів Ярема.

Не вона, а Терешко. Знов приїхав оцей дивний чоловік, гість веселий і жвавий, з сивими скронями і новими зморшками на чолі. Він глянув на Ярему допитливим око і сказав:

– Тебе не впізнати, так змарнів. Може, що тут викомарює Жменя?

Ні, Жменя нічого. Ярема от говорив з громадою, але вона й слухати не хоче, щоб віддати Жмені позичений хліб. Взагалі, дуже сумно, гроші за липовий цвіт скоро опиняться в крамниці, дехто навіть продає хліб на дорогий одяг, знов прийде зима й голод. Оце все, що скаже Ярема.

– Більше нічого? – засміявсь Терешко.

– Утекла Констанція.

Ярема одвернувсь і захлипав.

– Утекла з Кригом? – тихо спитав Терешко.

– Еге. Хіба ти чув?

– Я так думав.

Ярема потроху почав себе опановувати. Оце думав піти до міста, з охотою кинув би сільраду, щоб піти світ за очі, – але хіба він знає тепер, що робити, як дати собі раду? – Ярема знову розкис і захлипав.

Павза.

– У вас з нею нічого не було такого, ну, що я хотів сказати... Яремо, ти добре знаєш, що дитина твоя?

– Я вже знаю! – почервонів Ярема.

Терешко:

– Ні, ти добре пригадай. Коли твоя, – Констанція до тебе вернеться. А зараз склич мені громаду...

Люди зійшлися. Вони помічають, що Терешко постарів, голос йому став тихший, – видно, Терешкові не один шматок черствого хліба довелося з'їзти, пора вже й спочити – старість падає, як іржа на залізо. Гей, життя не мед солодкий полинь гіркий, холодна й гірка доля.

Терешко засміявся. Навпаки, життя привабливе, і, головне, люди добрі й чесні.

– От узяти хоча б наше село. Хліб уродив, Жмені віддали позичку, чого ще більше!

Павза.

Люди більше не можуть дивитися Терешкові в лице, їм треба закурити, і що так довго крутять цигарки, – то їм руки тремтять, тютюн сипеться на землю.

Терешко:

– Тепер ми нікому не винні, Жменя не обізве нас злодіями. – Та ми ще не віддали! – хтось гукнув з гурту. Якось усе так вийшло, але завтра віддадуть, – бери своє, Жменя, не думай, що голота хоче твоє забрати. Правда, людям ніяково перед Терешком, нехай дарує, – знаєш, життя таке дороге, було трохи заробили за цвіт і не встигли озирнутись – гроші розвіялись, просто диво, жодна копійка не може, держатися про чорний день.

– Чи скрось така дорожнеча, Терешку?

– Ні, де є кооператив, хоч маленький, – там далеко дешевше, аршин довший, вага точна, ніхто не дурить, крам не золотий, але принаймні путящий. Знову ж хліб, – ну, ви, діду, по чім продали свій хліб? – спитав Терешко.

– По карбованцю за пуд.

– А весною скільки платите?

– Три, а то й усіх чотири.

– Бачите? Ви докладаєте, купуючи свій же хліб. А кооперація й весною продасть по карбованцю, лихо тільки, що не скрізь ті кооперативи, – ви розумієте?

Люди слухають, і нема чого тут розуміти, все ясно, Гершко торгує, і поки там той кооператив – люди не знають, що й робити.

– Говори, говори, Терешку!

Він каже, що Гершкові давно минув час скласти свою зброю, – цікаво, який крам він має зараз?

– Який? – з гурту виходить парубійко у блискучих чоботях, ставить одну ногу на ґанок, – оце такий крам у Гершка. Чобіт, правда, зверху блищить, усього який тиждень на нозі, а вже латка, і скривились підбори. Плакали грошенята, а вони не полова, коли добре подумати.

Більше того, от піджак, – думаєте, він новий? О, ви глибоко помиляєтесь, він перелицьований, замість вати – саме клоччя. Ні, Терешку, коли ти правду кажеш, – значить, ми без кооперативу не проживемо, або зостанемось голі й босі, – гей, далі не сила, хай йому біс!

– Говори, ми слухаємо тебе, Терешку!

На другий день вони віддали хліб Жмені, той тільки здивовано розвів руками. Він сказав:

– Видно, ви без Терешка до цього не могли додуматись!

– Ти, Жмене, менше розумій, бери, поки не повезли назад. Комори можеш не замикати, у нас злодії не ведуться, слава тобі, Господи! – от що відказали люди, вони знають собі ціну.

Еге ж, у селі справді таки багато що змінилось, дива з див, хоч би ця пригода з старим Гершком. Люди нічого не розуміють, вони можуть скільки завгодно знизувати плечима. Он як! – значить, Гершко справді таки останній злидар, свого більше нічого немає, хіба що сиву голову і напрацьовані долоні. Бо тільки злидар, що горе знає, – може, позичати пшоно й сіль удовам і ніколи не бере назад, – добряча людина. Будь ласка, двоє сиріток жили на Гершковому утриманні кілька років, наче його діти.

– Ти добра людина, Гершку, оті сироти давно могли б умерти!

Гершко торгував, але ніколи не мав зайвої копійки про чорний день, жив з дня на день, і ніхто не знав, що тут була таємниця. І раптом це сталося за один день.

Так, це був незабутній день! До Гершка візком приїхав якийсь чоловік у лисячій шапці і в чорній шубі. Він поволі, стогнучи й одсапуючись, виліз з візка, зокола уважно оглянув крамничку, тоді поволі пішов всередину. Згодом двері крамнички зачинились, Гершко був на хвилину визирнув з вікна, лице йому було збентежене, він помахав кудись рукою і знову сховався в крамничці. Гей, нехай зараз же до нього біжить Терешко!

Той не барився. Прошу, але його дивує Гершко, такий занепокоєний, наче до нього вдерлися злодії.

– Це мій брат, його звуть Борух! – майже простогнав Гершко, кивнувши на чоловіка у лисячій шапці.

Он як, у Гершка є ще й брат!

Борух списував увесь крам собі до книжечки, хитав головою, нарешті, схотів подивитись до каси. Так, так, йому конче треба знати, скільки вторгованих грошей.

– Ти хочеш подивитись на гроші! – заламав руки Гершко. – Борух, ти хочеш подивитись на гроші?

– Подавай сюди касу! – сухо сказав Борух, скинувши лисячу шапку.

Гершко подав ящичок. Але там лежало тільки трохи срібла.

– Я хочу подивитись на касу! – твердо заявив Борух, підозріло глянувши на Терешка. Так, Борухові треба дещо знати, він ще раз глянув у скриньку на купку срібла, щось подумав тоді, замахнувшись рукою, щосили вдарив Гершка в обличчя. Тому з очей посипались сльози, але він нічого не сказав, тільки застогнав і важко сів на лаві. – Я питаю, де каса? – залементував Борух.

– Яка там каса, сатана її забери! – крикнув Терешко. Принаймні він скрутить тому в'язи, хто наважиться вдруге ударити Гершка.

– Я маю у місті цілий магазин і знаю, чого варта копійка! – сказав Борух.

– О, він має цілий магазин! – схопився Гершко.

– І ця крамничка моя, щоб ви знали! – додав Борух. – Гершку, не доводь до гріха, я тебе питаю, де каса!

– Значить, це не твоя крамничка, Гершку? – здивувався Терешко.

Борух і Гершко разом заговорили, намагаючись щось довести своє Терешкові. Вони хотіли перекричати один одного, нарешті, Гершко перший скорився, він закашлявся, махнув рукою і безсило став дивитися на брата.

– Так от воно що! – Терешко нехай тільки слухає, – і Борух не такий уже дурний, хоч і менший брат Гершкові. Крамничка його власна, він доручив її Гершкові, як рідному братові, але той ось уже за цілих два роки не привіз йому жадної копійки прибутку. Більше того, Борухові донесли, що Гершко розтринькує гроші, помагає бідним удовам, чорт їх бери, будеш старцем, коли маєш добре серце, – гей, я маю цілий магазин! – закричав Борух, пориваючись ще раз ударити Гершка. – Ви подумайте, він мусить мені віддати гроші, чи ні?

Терешко подумав, але не сказав ні слова.

Борух:

– У мене в магазині буває непутящий крам, він у селі піде, я віддавав його Гершкові. Але гроші, де ж гроші?

– Я вижену його на вулицю, як собаку! – Борухові стало душно, він розстебнув шубу і глянув на годинник.

– Гершку, тепер говори ти! – щось намисливши, сказав Терешко.

Той тихо, але виразно розповів цілу історію. їх було два брати: – менший Борух, старший – Гершко. Змалечку Гершко пішов у найми, працював по економіях, багато хворів, нарешті, пройшла чутка, що він помер. Магазин у місті й ця крамничка перейшли до рук Боруха. Тоді з'явився Гершко. Він постарів, злидні його зігнули, йому треба було старцювати. Борух доручив йому крамничку...

– Але ти в мене наймит, я тебе вижену, як собаку! – залементував Борух. – Я питаю, де каса?

І раптом з Гершком сталося щось несподіване й дивне, він підняв руку, і, будь ласка, нехай Борух почує дещо, коли йому ніхто такого не говорив:

– Ти буржуй! – вигукнув Терешко. – Твоя шапка чого варта, а грошей немає, я їх віддав людям, щоб ти знав. О, – який я дурень, що не роздав увесь крам, а мене не виженеш, бо ти буржуй! Буржуй, буржуй! – Гершко наче здурів, лице йому посіріло, він перекинув відро з оливою, запалив шматок газети, полум'я спалахнуло на всю крамничку, одразу сповнивши все приміщення задушливим димом, – і біс його знає, що намислив оцей Гершко. Він кидав у полум'я крам з поличок, реготався, перекинув діжечку соли, – все це тріщало, горіло, а Терешко й Борух кидали рядна на вогонь, висадили вікна й двері, – гей, ціле село уже стояло на вулиці.

– Ґвалт, ріжуть! – лементував Борух, сідаючи на свій візок. – Будь же ти проклятий, Гершку! – сказав він, від'їжджаючи од пожежі.

Крамничку загасили одразу, згорів тільки ввесь крам, стояли задимлені стіни, у рештках попелу копались діти, шукаючи цвяхи, скляночки, їм було весело, дивовище, незабутній день...

Так от який був Гершко!

До нього увечері прийшли люди. Правда, він не гаразд зробив, крам дещо коштує, а втім, це не так уже й важливо, Гершка розуміють, ніхто тільки не смів думати, що він така заповзята людина. І повір, Гершку, ніхто тебе не пустить з торбиною попід вікнами, ти справжній злидар і дотепний продавець, будь ласка, тільки тепер у тебе буде каса повна, коли ти хочеш знати. І нема чого тобі сумувати.

– Я нічого не розумію – повеселішав Гершко.

О, він і не зрозумів одразу! – Люди задумали чималу річ, велика дяка цьому Терешкові. Він радить, щоб кооператив поки що містився у Гершковій крамничці, продавця кращого не шукати, як Гершко, – ти щось думаєш?

– О, я тільки не вірю!

Ну от, він ще й не вірить! Він, може, не йме віри, що люди уже зібрали чимало грошей і що незабаром привезуть партію краму? То ж бо то воно й є!

Гершко зовсім повеселішав, оця сива людина. Він усе своє життя бився за шматок хліба, його кривдив брат, бо Гершко любив людей, він не міг спокійно дивитись на злидні.

Він розчулено похилив голову й захлипав.

Коли всі пішли, і він почав доводити Терешкові, що кооператив у селі не буде

абиякий, коли люди візьмуться, як один, це вже Гершко знає. Може, Терешко думає, що Гершкові легко було брати з людей гроші за гнилий крам? Принаймні вночі він мучився, не знаходив собі місця спокійного на постелі, може, й плакав, тільки про це знали одні стіни.

– А ти мовчав, – докірливо сказав Терешко, – не говорив навіть мені.

Гершко:

– Бо тебе самого були посадовили в тюрму. Ні, краще було мовчати! – Гершко посміхнувся. А чи хто повірив би, що він намислив був роздати крам бідним?

– Он як!

– Еге, тоді пішов би в сусідній колектив.

Терешко:

– Ти пішов би в колектив?

Так. Замолоду Гершко полюбив землю, йому краще перевернути плугом скибку землі, ніж брати гроші за гнилу рибу. Гершко добре знає, що гнила риба шкодить людині і знає, що рання оранка на зяб дає кращий урожай. Горох сіяти треба дуже рано, зразу ж після снігу, більше зав'яжеться стручків, коли хочете. Ні, далеко краще ходити біля землі, ніж виглядати з крамнички, наче який павук. Про кооператив не будемо вже говорити, бо то все людське, гуртове, там і думати не доводиться, щоб якось обдурити один одного...

Терешко здивовано слухав, наче вперше побачив Гершка...

Та Гершко, може, знає дещо й більше, ніж земля. У нього цілих два тижні жив Криг, уночі приходила Констанція, а ось вони обоє поїхали. Це Гершко так сказав, між іншим.

– Ну й що з того? – перебив Терешко.

А те, що дитина Кригова, так, принаймні, говорив сам Криг і впевняла Констанція. Звичайно, Гершко цьому не вірить, дитина Яремина, Гершко тільки думає, що ніколи більше Констанція не вернеться.

– Вернеться! – сумно промовив Терешко. Все-таки намислив поговорити з Яремою наодинці, хоч той навмисне уникав цього. Власне, Ярема тепер майже ні з ким не говорить, поспішає закінчити справи в сільській раді, лаштується піти до міста, щоб ніколи сюди не вернутись.

– Думаєш знайти її? – обережно спитав Терешко.

– Констанцію? Ні, вона мені тепер ні до чого.

– У нас буде кооператив, Яремо, зажди, поки привезуть крам, тоді підеш.

Ярема згодився...

Крам привезли незабаром. Привезли ще нову вивіску, – наче свято яке, незабутній день. Крамничка тріщала од краму, сіль просто поставили на ґанок, – чого тільки не було, і все таке дешеве, люди мають розкошувати, скільки завгодно. Будь ласка, вам розкішні чоботи, що ніколи не рвуться? Готове вбрання? – прошу, та не виймайте таку силу грошей, минулося витрушувати за гнилу рибу цілий гаман срібла, – от воно як!

– Хто там каже, що чоботи з поганого ременю?

– І риба зовсім не гнила, а трохи гнилувата, її можна їсти. Ех, Яремо, забудь усе на світі, за вітром нехай іде лихо й нудьга! – Що?

Ярема купив горіхів, вийшов на вулицю й горіхи роздав дітям. Тоді, похиливши голову, пішов додому. Цього ніхто не помітив, бо є про що інше поговорити,

от приходить час сіяти озимину, треба щось думати. Не те, що люди безпорадні, навпаки, але, коли тут Терешко, – нехай послухає, як думає робити громада.

Еге, сіяти час, треба намагатись засіяти кожен ступінь землі, Терешко раз був в одній комуні, і щоб ви думали? – там засіяли навіть неродючу землю, угноїли її, жито вродило добре.

Люди слухають і хитають головами. Ну, ясно, це все наче казка, добре там, де нас немає, хтось навіть махнув рукою.

Терешко:

– Ви руками не махайте, от, хоч би Жменя...

– Жмені добре, – перебив хтось із гурту, – йому добре бо землю має під селом, в одному шматку, можна й руками винести гною! – Та хіба Терешко сам не знає, що куркульська земля лежить, як карта, під боком, а людські нивки розкидані в степу, за десять верстов од села, – гей, отака доля.

Ще б Терешко не знав! – правда, їхні нивки розпорошені, як лист осінній, але поганий хазяїн, що не згрібає цей лист докупи. Що? –дуже просто, треба свої нивки підтягти до самого села, а всі Жмені нехай посунуться далі.

Так давно зробили інші села, де тільки був Терешко. Він подивився на людей, яке на них справило враження.

Вони мовчали, похапцем закурюючи цигарки. На дверях крамнички стояв Жменя і призирався до соли, ввесь час наслухуючи, що говорено.

– Ми можемо сісти отам на колоді! – обережно запропонували Терешкові.

– Ну, от, адже ж приїдуть землеміри? Ні, просто не віриться, таке щастя!

– Добре було б, коли б до сівби це зробити. Ти щось думаєш, Терешку?

– Говоріть, я слухаю.

Отож, якби до сіяння озимини упорядкувати землю. Але чимало буде клопоту, Жменя з кумами вчинять цілий шарварок, по інших селах куркулі просто вбивали землемірів, доводилось туди з міста посилати міліцію. Власне, це було давно. А Ярема міг би помогти, він сам один не дав зрубати лип, Терешко нехай розрадить Ярему поки що їхати до міста.

– Я про це й думаю, – сказав Терешко, – не знаю тільки, може, він і пішов уже...

Ярема ще був дома. Саме вкладав свою торбу, з шухляди дістав перстень, потер його об стіну і сховав до кишені. Це він сховав гроші, коли так допитується Терешко.

– Ти плакав, чи що? – насторожено спитав Терешко. – Тобі лице усе мокре.

Хто? Ярема? То був умився, під вухом є ще мило, витре рушником і все.

Терешко поклав йому на плече руку.

– Ти не підеш.

Ярема розгубився. Ні, він піде, а втім нехай торба полежить під лавою.

Терешко:

– Ти хочеш знайти Констанцію, а вона з тобою жити не буде.

Ярема повалився на лаву. Вигляд йому був мізерний, він увесь знітився, наче чекав на неминучий вдар, чомусь почав уважно долонею витирати носок чобота, нарешті, тихо спитав:

– Значить уже є кооператив?

– Сам бачив. На днях тут буде різка землі, треба помогти людям. По інших селах куркулі вбивали землемірів. Що ти скажеш?

– Не піду! – але Ярему дуже дивує, чому саме Констанція з ним не буде жити?

– Я не знаю. Вона буде нещаслива. Ну, на що це подібне? – скрикнув Терешко. – Ти плачеш, Яремо! Я ж не Бог і можу помилятись.

Ярема не чув його, а все плакав, здригуючи плечима, наче мала дитина.

А Терешко справді не Бог і глибоко помилився: – землеміри спокійно обміряли землю, люди тягали цеп і вкопували пакільні. Жменя тільки раз був вийшов, подивитися на свою землю і мовчки пішов назад. Міліціонер, що на всякий випадок приїхав з землемірами, – цілий день лежав під липами сонний, інколи з смертельної нудьги влучав з рушниці в який сучок або в гілку.

Час ішов, і особливого нічого не трапилось.

– Я міг би поїхати! – якось сказав Ярема.

– Ще не поіржавів твій револьвер? – спитав його Терешко. – Змаж його салом.

Ярема залишився...

Нарешті, робота була закінчена, землеміри поїхали, передавши земельні справи Григорію, що на Гумовій нозі. Це був товстий зшиток з прізвищами селян. От прийшов час показувати кожному його новий шматок землі.

Це таки справді був незабутній день! Усе село вийшло в степ, дивились на пакільні з числами на кожний ниві, – біс його розбере, ниви тепер лежать не так, як раніше, проїзні дороги ідуть стрілою, перерізуючи собою старі ниви вподовж і впоперек, ціла морока. Коли зійде озимина – ніхто й до смерти не пізнає, де була його земля, диву гідна подія. Ясно, старе не вернеться, кожен хоче, щоб йому припала нива під самим селом, на пакільнях там менші числа, і лихо тому, хто візьме далеке число, – це десь глибоко в степу, аж за могилою, один пісок і молочаї, голодна й скупа земля, одна смерть.

Григорій, що на гумовій нозі, починає вичитувати прізвища, голос йому дрижить у мертвій тиші.

– Бондаренко, нумер перший!

Старий чоловік находить свою ниву біля млинів, скидає шапку й хреститься. Йому привалило немале щастя, не земля, а сам гній.

– Кущ, нумер другий!

Швець Кущ теж зупиняється біля млинів. Сюди Вернигора чимало вивіз гною, земля була, як каша, – будь ти проклятий! Кущ припадає грудьми до землі, цілує її, регочеться й плаче.

Це була незабутня хвилина!

– Нумер п'ятий, Клименко!

– До сатани з нумерами! – раптом залементував Жменя. Його підхопили Вернигора, Лист, Кузьма з Натичок, Горовий, дебелі, червоні мужики. Вони вже розмахують руками, – геть з своїми списками, давай жеребки, жеребки давай, хіба не всі однакові? – зчинився галас. Вернигора почав був виривати пакільні на своїй землі, але його схопили за руки, повалили на землю. Жартома, правда, та Вернигора вихопив з-за халяви ножа й кинувся на людей. Тоді Ярема вистрелив. І знов читав Григорій:

– Нумер...

– Жеребки давай! – дико закричав Жменя. – Ви чуєте? Доки за ніс водитимете? – хтось ще кричав, лаялись, розбились на гурти, годі було їх втихомирити. Жменя раптом почав крадькома заходити Яремі за спину, Вернигора йому пиль-

но дивився в вічі, чекаючи на слушний момент, щоб кинутись, та це помітив Терешко й підняв руку. Він питає, яка ріжниця, жеребки чи список?

– А те, що ледарям краща земля, от що!

– Жеребки давай!

– Бий його! – оскаженіло залементував Жменя.

Гамір, якась нісенітниця, Жменя от протискується до Григорія вихопити списки; з Вернигорою зчепився цілий гурт, – хто знає, чим би могло закінчитись, коли б Терешко не гукнув змовкнути. Лице йому поблідло, на всякий випадок він підійшов до Яреми, що не виймав руки з кишені.

– Я питаю, хто сказав «бий його»? Земля поділена правильно. Голоті – біля села, глитаям – далі. Читай, Григорію!

– Жменя, нумер триста!

– Їжте її! – Жменя й оком не кине, на такий нумер, нехай він пропаде, коли хочете. – Все-таки згодом іде в степ, далеко за могилу, знаходить нумер триста, усю землю обходить кругом, от він зупинився, щось, видно, думає і раптом прудко біжить до найближчої липи, – дуже смішна картина: – Жменя скидає з себе пасик, перекидає через гілляку й вішається.

Ха-ха, нехай його мухи з'їдять, – люди регочуться. Жменя хитрий чолов'яга, ногами дістає землю, о, такий не повіситься, залізо – не людина. От він гойднувсь два рази, витягся й заспокоївсь.

Тепер ідуть його рятувати. Поволі ріжуть пасик, Жменя важко падає на землю, якийсь час лежить нерухомо, тоді зводиться на ноги. Лице йому горить, як жар, він зосереджено струшує з себе порох і йде додому, залізо – не людина.

Правда, ще хвилина, й умер би, а так пішов і не хитається, мов п'яний. Ну, це між іншим, люди розходяться по своїх нивах, беруть грудки землі, розминають руками, нюхають її, – тепер і вБогий винесе сюди ночви якого сміття, так близько. І так це все несподівано, нікому таке й не снилось, – і все Терешко. Сам відмовивсь од землі, вона йому ні до чого, знов поїде до міста, йому більше нема чого тут робити. Може, й вернеться коли, невідомо. А Ярема піде сьогодні, ще так рано, саме заходить сонце.

– І вас обох не буде? – сумно сказали люди.

– Так, нас більше не буде, – похилив голову засмучений Ярема. – Що ви кажете?

– Що ти її не знайдеш!

– Ви все про Констанцію! Вона мені тепер ні до чого. Прощайте!

За ним пішов Терешко. Вони сиділи в хаті й мовчали. Ярема довго порався біля торби, вона чомусь не зав'язувалась, руки дрижали, наче він поспішав на пожар. Еге, Ярема остаточно вирішив поїхати на Чорне море ловити рибу, або на Донбас довбати кам'яний вугіль. Там є йому знайомі шахтарі, якось уже влаштується.

– Казав, тільки в город, хіба забув? – голос Терешкові зірвався, довелося випити води.

Так, Ярема піде до міста, щоб попрощатись з Петром і Гришою.

– Значить, Констанції не шукатимеш?

Ярема низько нахилився над торбою. Констанція йому ні до чого, краще про це забути...

Вони виходять за село. Було вже темно, під липами подуло свіжим вітром, в степу на виднокрузі почав вирізуватися місяць.

– Я не радив би йти проти ночі, – зупинившись, сказав Терешко.

– Я маю револьвер.

Один одного не бачать в лице, – може, вони більше не зустрінуться. Ярема закашлявсь. Терешко нерішуче переступав з ноги на ногу. Він подививсь на місяць, як на нього ліниво насувала хмарка, стало зовсім темно, у небі з тихим свистом пролетіли качки.

– Коли прийде, – нехай жде, – промовив Ярема. – Я кажу про Констанцію.

Терешко:

– Але ти будеш далеко!

– Еге, я буду тоді далеко.

Більше не говорилося. Ярема ступив кілька кроків, і його стало не видно. Терешко хотів було гукнути, але, передумавши, тихо пішов назад. Коли порівнявся з найбільшою липою, з ним трапилася страшна пригода. Власне, це сталося в одну мить: з темряви вискочили якісь постаті, повалили Терешка на землю, він не встиг навіть скрикнути, а вже важка долоня лягла йому на вуста, друга рука намацала його єдине око. – О! – і Терешко знепритомнів.

Коли очутивсь – кругом стояла темрява, як могила. Терешко почав гукати на Ярему, йому здавалося, що той не встиг ще одійти далеко і міг почути його голос. Кричав уже з болю, кров заливала йому лице, кудись біг, зупинявсь і тільки чув, як тихо шуміли липи.

Терешко знов упав на землю...

Ярема й чути не міг крику, йому треба було поспішати, він навіть прибавив ходи і вже світом був у місті.

Петра й Гришу одшукав досить легко, кожний зустрічний слюсар міг показати їхню майстерню, чорний, закурений будиночок, з старим чайником замість вивіски. Вони саме лудили самовар. Дим і чад виїдали їм очі, – фу ти, чорт, але це Ярема? – скрикнули хлопці, кидаючи роботу.

Вони не знають, що й робити, стояли з струментом в руках, чорні, як демони, з розстебнутими грудьми й роздутими ніздрями:

– Здрастуй. Ти не впізнаєш нас, Яремо? – сказав Петро, простягаючи свою руку.

Так, Ярема впізнає, хоч це не так-то вже й легко. Вони багато виросли, змужніли. Петро, можна сказати, високий і стрункий парубійко, широкий у плечах, справжній велетень.

На ньому матроські штани, усі в іржі і сажі, – це не той уже сільський хлопчисько, – о, не тисни руку, вона мені болить! –засміявсь Ярема, висмикуючи свою руку з Петрових залізних пальців. І Гриша. Цей навмисне став поруч з Яремою і їхні плечі рівні, – от як росте молодість. Нехай Ярема дарує, вони підуть за перегородку з фанери, усього на хвилинку, вмиються й зараз вийдуть.

– Ярема й собі хоче піти за перегородку?

– Прошу.

– Правда, це дуже мале приміщення, одно ліжко на двох, рукомийник, скриня на одежу і все.

– Ну, говори, Яремо, що там дома. Ти не приїхав, а прийшов? Здорово.

І вийшло так, що всі замовкли. Кожен зрозумів, що вони змінились, принаймні, на чолі Яремі були нові зморшки, він наче постарів, став млявий, очі погасли, – біс його знає! – вигукнув Петро, ударивши Ярему по плечі.

– Тут була Констанція, щоб ти знав!

Ярема наче й не чув. Він удруге спитав, як вони живуть, головне, тут димно, він очі витер хусткою.

– І хто міг би подумати, що вона вийде за Крига заміж? – ні Петрові, ні Гриші не зрозуміло. Правда, вона дуже вродлива, – чи як на тебе, Яремо?

– Хто? А, Констанція! – власне, Яремі не цікаво розмовляти про якусь там Констанцію, нехай вона буде вродлива, як Божа мати. Еге, він сам був колись накинув на неї оком, але це давно, забутий час. Ну от, тепер вона з Кригом, хе-хе.

Ярема хотів засміятись, але з цього вийшов один зівок. Проте, і зараз Констанція у місті?

Ні, сьогодні поїхала з Кригом. Така пишна, справжня пані, приносила полагодити гаманець і заплатила дорого. Ярема питає, чи вона нічого не казала? Нічого, заплатила, і все.

Яремі стало душно. Він дивиться собі на спітнілі руки, вони худі й жовті, дивлячись на такі руки, хочеться плакати.

– Ви не сказали, як живете, – промовив Ярема й зідхнув.

Вони? О, їм добре, нехай вірить Ярема. Роблять з половини й задоволені. Хазяїн майстерні оце захворів, уже цілий місяць лежить у лікарні, може, і вмре. Він бездітний, слюсарня по його смерті перейде їм до рук. Чи може, уявити Ярема, що вони намислили зробити? Передадуть слюсарню артілі інвалідів, а самі подадуться десь на великий завод. Там далеко краще, робота цікавіша, це не якась мізерна майстерня, а тисячі робітників, шум, гудки, різні кранти, – біс його знає, що тільки вигадує людський розум.

– Ще чи буде ваша слюсарня? – роздумливо сказав Ярема, на що хлопці тільки засміялись. Хазяїн, безумовно, помре, лікарі давно відмовились його лікувати, він лежить у лікарні так, поки ще ніхто не виживав з пістряком у горлі. А втім, вони на завод і так можуть піти, будь ласка.

– Тоді інша річ, – погодивсь Ярема. Вони, значить, підуть на завод, шукати долі, а він оце їде.

– Куди? – здивувався Гриша. – Он як, на море! Що ж там будеш робити?

– Ловитиму рибу, десь наймуся тягати сітку.

– Ну, це інша справа. Хм, ось воно що! – Петро й Гриша замислилися. Їх дивує, що люди кидають одне місце й ідуть на друге, наче там краще. Перейти на завод з поганенької слюсарні розумно, інакше й бути не може, а їхати десь на моря, або на Донбас, як це зробила Констанція з Кригом – просто якесь непорозуміння.

– Хіба на морі багато ловлять риби, Яремо?

– В тім то й річ, що мало, але я туди й не збираюсь їхати. Я сказав, що поїду на Донбас.

– Ні, ти сказав два рази, що їдеш на море.

– То помиливсь і вимовив «море». Це не так важно! – Ярема навіть сьогодні поїде вечірнім поїздом. – Ви казали, ніби Констанція поїхала три дні тому до Сибіру?

– Та на Донбас! – зареготались хлопці. – На Донбас і сьогодні вранці, чи глухий ти, Яремо, ха-ха!

– Ти не бачив Марти? – зашарівшись, спитав Гриша. – Я так спитав. Значить, бачив її, Яремо?

Ярема довго витирав спітніле лице, нарешті, сказав, що Марту бачив, вона тепер і не маленька, коли вони хочуть знати, – ну, ще що? – От ніяк не пригадає Ярема. Ага, вона їм передала дещо, дрібницю, правда, але в той час більшого не мала. Він риється в кишенях, виймає дві монетки по копійці, – Петрові – новіша, Гриші – трохи потерта, знову ж таки, повірте, Марта більшого не мала, можна їй дарувати. Ярема легко зідхнув.

Хлопці бережно ховають Яремині копійки, їм руки тремтять, питають, чи нічого більше Марта не казала, яка вона з себе, і знов дивляться на Яремині копійки, – це розкішні монетки, їх держала своїми пальчиками маленька Марта, – хе-хе, кажеш, Яремо, вона уже не маленька?

– О! – зідхнув Ярема.

Тимчасом вони щасливі, нерозумна молодість. А це револьвер, Яремі він більше ні до чого, нехай сховає собі Петро на згадку.

– Позичте мені грошей! – раптом сказав Ярема. – Може, у вас немає? – він зовсім зніяковів, почував себе старцем, гладив собі коліна руками, не знав уже, де й діватись.

– Коли тільки є, а то я й пішки піду, на Донбас не так уже й далеко! – Господи, як він мучився, йому на очах виступили сльози.

– І тобі не стидно? – разом вигукнули Петро й Гриша. Вони не дадуть ні копійки, вони вирядять Ярему, як пана, візьмуть найдорожчий квиток, так, карбованців за півтора, малесеньке купе, де крім Яреми ще сидітиме дві душі. Вони аж засміялись з такої вигадки. Більше того, Гриша дарує Яремі свій новий костюм, а Петро – шкіряну куртку, і до сатани оцю торбу, будь ласка, на харчі треба маленьку скриньку, – гей, як весело, така вже молодість!

На вокзалі біля каси вони зареготались. Ярема кумедно виглядав у Гришиному костюмі й шкіряній куртці. На безносій голові йому сидів бриль, у руках була малесенька корзиночка на харчі, – Ярема думав, що на нього всі звертають увагу. Йому Петро купив квиток. Ярема зауважив, що це дорого, і ця одежа, він просто таки не знає, що й робити.

– Я не скоро віддам вам гроші, ось що я скажу!

– Ми тобі подарували, й ні слова більше!

Яреми розчулено похилив голову. Хотів подякувати, але сказав, що все-таки квиток і одежа дорогі, він ніколи не буде спроможний віддати таку дорогу позичку.

– І зовсім недорога ця одіж! – зауважив Гриша. – Ми купили на толчку, якийсь чоловік повісився, оце його одежа. Петре, не наступай мені на ногу!

О, Петро розумним людям не наступає на ноги, – повір, Яремо, Гриша просто здурів, ніяких толчків або вішальників ми не знаємо, – ну, що ти сказав, Гришо?

Той винувато посміхнувся, одійшовши трохи вбік.

Петро:

– Одежа нова, Яремо, ми тобі її подарували. Ну, що ти сказав, Гришо?

– Я забув, що ми купили в магазині, – виправдувався Гриша.

Ярема вірить. Такий вдячний, ніколи не сподівався, нехай йому дарують, аби тільки вони знали, як він страждав, – його нещаслива доля, пропаща молодість.

– Що ти мелеш? – зблiднувши, прошепотів Петро. – Краще йди, уже другий дзвінок!

Усі були розчулені, Гриша став пильно дивитися на стіну, де годинник, а Петро одвернувся. Ярема голосно захлипав і пішов до свого вагона. У дверях озирнувся – Петро й Гриша все ще стояли на тому місці й дивилися собі під ноги...

На все купе Ярема був один. Він знайшов своє місце, верхню поличку, ліг головою на корзиночку й задрімав.

Уночі на одній вузловій станції сталося те неминуче, випадок або доля – до купе зайшло їх двоє. Чоловік ніс великий чемодан, а жінка дитину, замотану в простирадла. Поклавши чемодан, чоловік поміг жінці улаштуватися з дитиною якраз під Яреминою поличкою, – тут нема чого боятись, ти, Констанціє, можеш спати спокійно! – сказав чоловік, умощуючись на своєму місці.

Ярема притьмом звівсь на лікоть. Коліна йому задрижали, – так, ніякого сумніву не було, що під ним Криг і Констанція.

– Констанціє, тобі зручно лежати? – спитав Криг.

Вона скинула брилик, поклавши його на столик біля вікна. Вона лягла разом з дитиною, лице її виразно бачив Ярема, світ од свічки гойднув тінь, перебіг Констанції по лиці, вона стулила очі, закривши їх довгими віями, – і, Боже ти мій! – застогнав Ярема.

Констанція була виряджена по-міському, ноги їй озуті в лакові черевики з пряжками, буйне волосся на голові зібране в жмут і приколоте білою шпилькою; її ніжна, трохи повна рука лежала в обхват на дитині, – Ярема помітив їй на пальці персня з синім камінчиком і кашлянув. О, що він наробив? – вії Констанції тріпнулись, – чого доброго, вона може, прокинутись. Далеко вигідніше було мовчки стежити за нею сонною, так міг помічати те, чого раніш не бачив: дитина виросла, його маленький Роман може, прокинутись – Боже мій, Боже, – його маленький син може, прокинутись!

Криг голосно хропів, не випускаючи з рук ремінчика од чемодана, Констанція спала, наче мертва, між ними на столикові лежав її маленький брилик з кам'яною ягідкою. Ярема помітив, як сонна муха перелізла з вікна на ягідку й завмерла.

Ярема більше не міг спати. Витяг свій перстень, перехиливсь униз, обережно поклав перстень на столик біля брилика і так легко зідхнув, що ніхто цього не помітив. Він наче горів увесь, от воно як вийшло! Що? Власне, це спить його дружина, Ярема має повне право збудити її, узяти на руки свою дитину й крикнути на ввесь поїзд, – будь ласка, Криг нехай їде собі, куди налагодивсь, – гей, так, щоб перекричати рев паротяга. Еге, і головне такий розкішний випадок, просто щастя: – з дитини зсунулось простирадло й упало додолу. Хлопчик поворушив голою ніжкою, видно, вона йому змерзла, – не буде ж Ярема сидіти десь угорі й дивитись, як страждає його дитина? Він тихо стрибнув униз, покрив дитину простирадлом, але в цю мить Констанція схопилась за простирадло, і їхні руки зустрілись. І – Даруйте, упало простирадло! – одвернувшись і зміненим голосом промовив Ярема. Йому стало страшно – часом не впізнала його Констанція, він повернувсь лицем у тінь і знову сказав:

– Даруйте! – він чудово підробив голос, Констанція його не впізнала.

Вона тільки сказала:

– Дякую!

Ярема, мов злодій, видерся на своє місце, лице йому пашіло, – аджеж він міг сказати багато більше, ніж про якесь там простирадло, він мав певне право залементувати – і раптом не сказав нічого.

– О, Констанціє, Констанціє! – схлипнув Ярема, охопивши лице долонями і здригаючись усім своїм тривожним тілом. Змучений, з охлялими нервами, він поволі засипав...

Прокинувся тоді, як стояв поїзд. У вагоні був ранок, десь гомоніли хапливі голоси, два рази урочисто пробив дзвінок.

Перше, що помітив був Ярема – це свій перстень на покинутомі столикові. Крига й Констанції не було. Перстень за ніч став зовсім синій, одинокий, наче сирота. І Ярема зробив страшну помилку: – не забрав ні персня, ні корзиночки, він так хапався, поспішав, вискочив з вагона, як був, розгублений, смішний, з сльозами на очах, – та одступись же, товаришу! – штовхали його люди. Другий поїзд мав одходити десь далеко, і вони поспішали.

– Констанція, моя Констанція! – шепотів Ярема і раптом побачив її у вікні вагона, що одходив десь далеко, на край світу. Вона махала комусь рукою, їй було дуже весело. Ярема побіг до неї, уже схопився за ручку дверей, – безглуздий вчинок, – під колеса, товаришу! – схопили його за руку.

Поїзд з Констанцією помчав за семафор.

Ярема дивився на рейки.

Поїзд на Донбас теж пішов з Яреминим перснем і корзиночкою з харчами, Ярема був на вокзалі один, приголомшений, розчавлений, уже не знав, що й робити. Вокзал мали замітати, – будь ласка, Ярема мусить піти туди, де зупиняються звощики.

Підводи з пасажирами роз'їхались, одна тільки гарба на пару коней когось чекала, нарешті, й вона завернулась, щоб рушити, а Ярема стояв і дивився собі на руки, – що там іще хтось гукає?

Дівчина з гарби спитала вдруге:

– Може, вас підвезти, товаришу? – вона тільки спитала, оця дівчина, прошу, він усієї гарби не займе, – може, він щось шукає, такий замислений?

– Ні, я нічого, я під'їду! – сказав Ярема. Але він хіба знає, що робити? От їде з незнайомою дівчиною в степ, кругом усе таке чуже, коні уже не йдуть, а мчать, дівчини не сила їх стримати.

– Візьміть віжки, коні розіб'ють нас, товаришу! – скрикнула дівчина.

Коні почули силу й стихли. Згодом спереду на горбах показалися будівлі.

– Це й є наша комуна, – сказала дівчина. – Ви спите, товаришу?

Ярема:

– Хто, я? Ні, я не сплю. У комуні зараз багато роботи?

– О, з головою!

Ярема:

– Чи мені знайдеться у вас яка робота? – от що він питає.

Дівчина замислилась. Вона пояснила, що комуна не наймає наймитів, бо це ж комуна, а втім, нехай Ярема поговорить із головою комуни, робота буде, принаймні вона так думає.

– Я тільки була не помітила, що ви без носа, ха-ха! Не гоніть коней, вони й так в милі!

Еге ж, еге, коні в милі, нехай вони подохнуть отут, Ярема не те ще скаже. Він питає, чи «Констанція» гарне ім'я?

– О, гарне! Не гоніть коней, товаришу!

Скоро вони опинилися в комуні. Ярема сів на колоді, байдуже озираючись навколо. На подвір'ї вешталась одна жінка, ходили кури, більше не було нікого.

– Усі зараз снідають! – пояснила дівчина.

Видно, це колишня економія, будинки деякі були зовсім нові, серед подвір'я стояло два трактори і величезна молотарка. На головному будинкові стриміла глибоко в небо радіощогла з прапором.

Ярема більше ні на що не дивився, йому знову стало сумно, і він похилив голову.

Згодом його покликали до канцелярії. Здається, він шукає роботи, так же? – спитала молода жінка, майже дівчина. Добре, хто він і на що майстер?

– Я пас череду, – засоромлено відповів Ярема. Він був у пристойному вбранні, але це ще не значить, що він не вміє ходити й біля землі. Він справив на голову комуни приємне враження, не сів на стілець, поки йому не запропонували, – нехай залишається, поможе, закінчити сіяння озимини.

– Оце й усе, – голова комуни – молода жінка, майже дівчина, але жадного слова зайвого, – даруйте – Яремі треба зараз іти вимитись у ванній кімнаті, такий тут звичай, нехай Ярема не дивується. Увечері, по роботі, знову вимитись, уже не говоримо, що в чистому тілі – чистий дух. Та це між іншим...

Вимитий, готовий до роботи, у спеціяльному парусиновому вбранні, вийшов Ярема на подвір'я, почуваючись, наче на невідомій планеті. Йому доручили пару коней з сівалкою, можна зараз їхати, – але що саме він хоче?

– Дівчину, що мене підвозила.

– Це Ліду! – хтось пригадав з гурту. Ярема міг би спитати і не в неї, це дрібниця, чорнило й аркуш паперу, – іди в канцелярію і пиши, скільки завгодно. – Ти дуже дивна людина, щоб ти знав! Не забудь, що поштова скринька отам на дверях!

Ледве упоравшись з листом, Ярема підійшов до своїх коней. Він знову засумував, сів на землю і похилив голову. Він не чув, як тихо іржали коні, повернувши до нього свої зелені очі...

VI

Лист пішов, тільки не застав, кого треба. Петра й Гриші уже не було в місті. На другий день, по від'їзді Яреми, до їхньої слюсарні під'їхав старий Гершко і, не злазячи з воза, затарабанив у вікно пужалном. Коли вибігли Петро й Гриша, він повернув коні, скрикнув, щоб вони сідали, адже ж негайно треба їхати, поки не пізно.

– Твої коні подохнуть! – сказав Гриша.

Справді, коні носили боками, уже не пирхали, а покірно повішали голови, видно, їх без жалю гнав Гершко, оця незрозуміла людина. Він сам знає, що коням приходить кінець, – та сідайте, поки не пізно! Гершко задихався, був схвильований, йому треба було випити води, – Боже мій, Терешка осліплено! – вигукнув Гершко і, повалившись на воза, заплакав.

Це вже не жарти, Петро й Гриша поблідли, схопили свої мішки, замкнули слюсарню, і коні помчали.

– Поганяй! – кричав Петро, перевіряючи свій револьвер. – Кажеш, Терешкові викололи око?

Гей! Це не їзда, а щось несамовите, безглуздя, якась нісенітниця. Перевтомле-

ні коні з останньої сили мчали, падали, знову скидались на ноги і знову летіли. Не зчулись, як в'їхали в село. Підбігши до Терешкової чаги, коні грянули на землю, може, більше й не вставали, – і Петро й Грища цього не бачили. Вони вбігли з своїми мішками в хату і закам'яніли на порозі.

У хаті саме почало сутеніти. Біля печі сидів Терешко.

Руки йому лежали на худих колінах, він почув, як рипнули двері, й спитав:

– Це ти, Йосип? – відповіді не було. Терешко тривожно заметушивсь, схопившись руками за лице, наче хотів оборонятись.

– Це ми! – тихо промовив Гриша.

– Ви? – підозріло перепитав Терешко.

На лаві у порожній пляшці сумно заголосила муха.

– Свої! Не пізнаєте? – вигукнули хлопці, підійшовши до Терешка.

Він по черзі обмацував їм лиця, тис руки і знов безсило сів на лаву.

– Ви вже великі, ви прийшли! – пробурмотів Терешко, оця руїна. Він наче поменшав, знітився, нахиляв голову набік, наче чекаючи на вдар. І раптом з Петром сталася дивна зміна: увесь поблід, вихопив револьвер, вигукнувши:

– Я вб'ю! Жменю вб'ю! – Петро уже ступив крок до дверей, очі йому палахкотіли, страшно було на нього глянути. – О, як же я його вб'ю!

Терешко заспокоюючи провів рукою в повітрі:

– Петро нехай спинить себе, може, й не винен Жменя, з-під липи вискочило було душ п'ять.

– Я виб'ю усю куркульню! – з стогоном залементував Петро, подаючи Гриші сокиру. Вони за яку годину й кістки розкидають на вулицях, вони покажуть, кому слід, – Гришо, іди за мною! Уже прочиняють двері, але в цю мить Терешко підскочив, схопивши їх за руки. Нехай вони заспокояться, Терешко благає револьвер краще сховати на другий раз, робота буде інша – ви бачили Ярему? – все ще хвилюючись, спитав Терешко.

– Він поїхав на Донбас! – сумно сказали хлопці. Гнів їм улігся, напружені нерви ослабли, вони майже попадали на лаву і застогнали.

– Може, де бачили Констанцію? – тихо промовив Терешко, накладаючи гачок на дверях.

Так бачили, нічого не говорили, Констанція поїхала з Кригом.

Терешко:

– Вона покинула свого чоловіка, нашого Ярему, і втекла. Хіба ви не знаєте?

– Он як, значить, Ярема брехав!

Терешко сидів, нахиливши голову, й мовчав. Петро й Гриша довго дивились на нього, тоді посхилялись на стіл і захлипали. Вони вже ревли, як діти, захлинались сльозами, а Терешко винувато підійшов до них, гладив їм голови, тихо промовляючи:

– Які великі діти! – і перебирав їм волосся, і гладив, ще більше розчулюючи хлопців. – Які ви діти!

І помилився Терешко, бо Петро й Гриша не діти, на них сміливо можна покласти надію, коли дехто хоче знати. Минула ніч – і вони знову бадьорі юнаки, слюсарі з міста, з твердими м'язами і важкими кулаками.

Уранці прийшли люди, кілька захеканих бідаків. Вони витирали полами свої спітнілі шиї, – ну його до собаки, нехай Терешко слухає, що вони скажуть: їх не пускають сіяти жито.

– Хто? – здивувався Терешко.

Жменя з своїм гуртом і знати не хочуть про переділ землі, навіть погрожують рушницею, хочуть стріляти, – чи слухає Терешко?

Він звів голову. Землю, щоб то не було, треба засіяти до клаптя.

– Але нас виб'ють, як курей! – Ні, справа не така вже проста, люди безпорадно розводять руками, вони ладні піти світ за очі, ніж іти на вірну смерть.

– Вони мають рушницю, щоб ти знав, Терешку!

В цей момент увійшли Петро й Гриша. Рукава їм були засукані по лікоть, широкі груди розхристані, вони оце обливались крижаною водою, така розкіш, – здрастуйте, люди! Петро знадвору чув, чого вони прийшли, й презирливо кинув:

– Вас до біса, а от не вберегли людину! – показав на Терешка. Той відчув, про що йде мова, й ніяково увібрав голову в плечі. – І ви боїтесь куркулів? – вигукнув Петро.

– Ви не повбивали їх отам на полі, я питаю? – Він все більше розпалювався, випроставсь на ввесь свій зріст, узявшись в боки. – Ідіть сійте, ми туди вийдемо.

Хтось несміливо подав думку, щоб з міста викликали міліцію, на що Петро й Гриша весело зареготались. Вони собі самі суд і міліція, і от побачите, скільки можна набити куркулів, – більше того, сам Петро подушить їх голими руками. Ха-ха! – ну, та й Петро, він узяв дебеле кочержидло і, мов сірник, переломив його надвоє, а то міліція!

– Ідіть і сійте!

Люди постояли на вулиці, щось порадились, нарешті, тихо пішли в поле. Там вони знов розгубились, – ні, нехай їй біс, оцій землі, краще було сидіти на своїх злиденних нивках, ніж оце стояти серед шляху і дивитися, як дехто сіє жито.

От Жменя зупинив сівалку, широко погрозивши кулаком, – гей, не підходь!

– Що хоч, те й роби! – зідхнули на шляху. Вони бачать, як з села виходять Петро й Гриша, під руки ведуть Терешка, зупиняються під липами, щось говорять. Видно, їм страшно, можливо, вони вже не такі рішучі, як були дома.

Справді, немале диво побачили Петро й Гриша: на своїх землях порається Жменя, Вернигора, Лист, Кузьма з Натичок, кожний купою склав пакільні з номерами, що поставили їх землеміри, а серед цього поля верхи непорушно стоїть молодий Жменя, строго позираючи на шлях, де збились люди. Он який тепер став Андрій. Він погрожував рушницею, нехай тільки хто спробує ступити на його землю, він поцілить просто в голову.

Помітивши Петра й Гришу на шляху, пройшло оживлення, люди вже голосно почали гукати:

– Ей, Жменя, ти щось таки думаєш?

– Куркулі, на вас, видно, й Бога немає!

– Геть з нашої землі, поки не пізно! – один маленький чоловічок був зробив крок на ріллю, та Жменя помахав рукою, і чоловік боязко стан па старому місці.

Раптом сталося таке: – сюди підходить Петро. На мить озирнувсь до Гриші, той хитнув головою, Петро вже не йде, а біжить. Підбігаючи до нив, він розлючено розірвав собі на грудях сорочку, як це роблять матроси перед смертельним боєм, – раз, – і закричав дико й страшно:

– Бий, бий!

Люди який мент не знали, що й думати. Але це було усього один момент.

– Бий! – гукнули всі разом.

– Бий! – покотилося полем, закричали обидва табори.

– Бий! – якась нісенітниця, не можна було розібрати, хто саме й кого хотів бити. Петро, вихопивши револьвера, біг просто на Жменю, ладен був висадити в нього всі кулі, та перед Жменею стали Вернигора, Лист, Кузьма з Натичок, вони розмахували кілками, ні на крок не одступаючи перед Петром. Вернигора був уже поліз на Петра з важким барком, Петро завагався, озирнувсь назад, і, помітивши, що люди вже перекинули Андрія з конем і поспішали йому на поміч, – вистрілив. Далі, що творилось – сміху гідне: – Жменя з своїм гуртом побігли в степ, за ними з голими руками гнались люди, падали, реготались, перекидали мішки, розривали мішки з житом, розпрягали коней пускали їх вподовж степу.

– Я таки тебе ухлопаю! – задихавсь Петро, ув'язнувши їх Жменею. Він одвик бігати по ріллі, далеко відстав від своєї жертви, стрілив ще раз у слід Жмені і вкрай стомлений зупинився.

На могилі, далеко в степу, Жменя щось порадився з своїм гуртом, вони поскидали шапки й тихо рушили назад.

– Еге, але ми вас не пізнали, Петре! – сказав Жменя. – Боже, моя сівалка! – його сівалка була покалічена, лежала догори колесами, чисте зерно висипалося в борозну, Жменя збирав його руками й хлипав.

– Я таки вас вихлопаю! – запалився Петро. – Чуєте, я вас таки вихлопаю!

Чують, о, вони чують, будь ласка, нехай Петро сховає револьвер, це зброя і смерть – нею жартувати не слід, особливо вдень, коли стільки свідків.

Он як!

– Пустіть мене! – лементував увесь блідий Петро. Але його міцно держали десятки рук, – хай їм сатана, куркуль доброї кулі не вартий, Петро й так зіпсував собі кров, гарячий парубійко, може, вбити людину.

– Жмене, тікай швидше, бо не вдержимо!

Петро якось зразу охляв і не пручався. Йому дали випити холодної води, до чола приклали мокру хусточку, – але ж ви дурні, я вбив би Жменю! – з досадою сказав Петро. – Я вистріляв би їх до ноги, щоб ви знали!

– Тоді сів би в тюрму, – резонно зазначив Гриша.

– Хе! За одного куркуля дадуть один місяць тюрми.Я ладен за всіх куркулів висидіти п'ять років! – Петро засміявсь, йому було приємно, що всі дивилися на нього з неприхованим зачудованням і повагою. До речі, Петро знав одного робітника, він убив сто білогвардійців, і йому нічого. – Ви розумієте, цілих сто душ!

Гриша:

– Ти плутаєш, то була війна.

– А це хіба що? – здивувавсь Петро. – Війна, не війна, а коли гад – то вбити треба! – він позіхнув.

Люди знали, що Гриша говорить правду, але вони сказали:

– Гриша й ти, Петре, усе знаєте, багато бачили, просто диво, скільки то може, знати людина. А ми в селі нічого не бачимо й не чуємо.

Тоді всі змовкли. Терешко взяв Петра й Гришу за руки, довго не підводив своєї похиленої голови, нарешті, глухо вимовив:

– Я так, але вам світ малий, ви будете нещасливі.

– Ти хочеш щось сказати? – ніяково загомоніли люди.

Терешко мовчав.

Хлопці одвернулись, на всякий випадок вистрілили і мовчки пішли в село. Біля кооперативу несподівано зустріли Марту.

Вона скрикнула, почервоніла, – ах, але вона саме іде додому!

– Я оце іду додому! – вдруге сказала Марта. – Здрастуйте.

Вони бачать, що вона вийшла з дому, їй нікуди поспішати, треба було щось говорити, так давно бачилися, а тільки стояли й дивилися в землю.

– А ми оце йдемо, тебе шукали, не віриш – спитай Гришу, – ніяково засміявсь Петро.

Гриша хитнув головою. Знову мовчали. Тільки вже зачудовано дивились на Марту: вона виросла, помужнішала, їй уже 16 років, вродлива дівчина з повними, вигнутими устами, принадна й мила врода.

– Ти краща од Констанції, коли хочеш знати! – з широко відкритими очима сказав Гриша.

– Еге, – собі вставив Петро,хоч розуміли обидва, що це все не до речі, усе нікуди не годиться, біс його знає що. З Мартою вже не так треба розмовляти й поводитись, вона була дуже вродлива. От вони йдуть, Гриша запропонував їй сісти під тином на колоді, ще так рано, у небі трохи зірок, на колоді можна сміливо посидіти, – ну на що це подібне? – засоромивсь Гриша. Таке говорити може, тільки сільський парубійко, а не слюсарі з міста.

Вони дивляться в небо.

Марта сидить між ними, їй тісно, руки поклала собі на коліна й ледве дише. З неба упала зірка. Вона синя, або голуба, незрозумілий світ, – що на це скаже Петро й Гриша?

Павза.

– Я тільки спитала! – крізь сльози промовила Марта.

Павза.

Петро спитав нарешті, чи була Марта сьогодні в полі?

– Була.

Хлопці зовсім засумували. Вони добре знали слюсарське ремество, Петро умів зручно володіти кулаками, Гриша мав чистий голос до співів, але тут усе їхнє уміння ні до чого, вони не вміли зав'язати веселу балачку з вродливою Мартою, це їх пригнічувало, вони таки здорово засумували. Несподівано Гриша перший натрапив на правдивий шлях, він сказав:

– Ах, тут так твердо сидіти! – і тісніше підсунувсь до Марти. Не буде ж він, зрештою, сидіти на сучках, коли є гладеньке місце, – ха-ха!

Справді, тут самі тобі сучки! – підтвердив Петро.

Марта сиділа наче в лещатах, їй тісно, хіба вони хочуть її роздушити? Вона звелась на ноги і па превелике диво сіла Гриші на колінях.

Туди до собаки, от що вона зробила, незрозуміла дівчина. Вона вже плиснула Гришу по губах, нехай він не буде дурний і не дає волю рукам, – руки Гришо! – скрикнула, коли він, недосвідчений, схотів більшого.

– Це у вас так роблять в місті? – Марта пручалася,

Їй було гарно, але вона не хотіла бути дурною й безсоромною, – од цього вона стала ще принаднішою, чортова дівчина з вигнутими устами.

Петро в цю мить заворушивсь, схопив Марту в руки і посадовив її собі на коліна.

– Як тобі не стидно, що ти робиш, Петре? – вигукнула Марта. – Надворі видно, і побачать люди!

О, Петрові зовсім не соромно, зараз ніч, Петро здоровий, гарячий парубійко, – ну та й Петро, він нахиливсь, і його уста цілком випадково зустрілись з вигнутими вустами, – Боже, де твої губи, Петре?

– Хтось іде, – схвильовано прошепотів Гриша.

Темна постать запалила цигарку, пахучий дим повис в повітрі й розтанув. Еге ж, тютюн пахучий, Андрій палить дорогі цигарки, він не такий уже вбогий, щоб курити махорку, прошу. Він зупинивсь проти Петра, виплюнув цигарку й узявся в боки. Тоді підійшов до Марти.

Це був яскравий жест, од чого Петрові кров кинулась в лице, він випроставсь на рівні ноги, пройшов під самим носом Андрія, махнув рукою, й Андрій, як сніп, повалився на землю.

Те, що було далі, пройшло, як сон: Андрій звівся, вихопив щось з-за пазухи і, вистріливши Петрові просто в голову, сховавсь у темряві.

Хвилину стояла дзвінка тиша. У повітрі поволі танув дим.

– От воно що! – згодом промовив спантеличений Петро. Але його навіть не поранено, куля просвистіла під самим вухом, він чув її гарячий літ, і тепер може, сміятись скільки завгодно. Ха-ха, так стріляти може, хіба дитина або Андрій. Йому не стріляти, а стригти зв'язаних овець! Петро вилаявсь і взяв Марту під руку. На колоді більше незручно сидіти, вони тихо йдуть вулицею. Порівнявшись з Терешковою хатою, Гриша одвів Петра вбік, щось шепнув. Той хитнув головою. Тільки швидше винось, – сказав він.

І Гриша виніс. Це був повний мішок до зав'язки, Марті нема чого скрикувати, зараз ніч, село спить, будити його не треба. Еге ж, дещо з міста. Дурниця, правда, але все-таки подарунок. Оцей пакуночок, будь ласка, бери, Марто і будь розумна.

– Це тобі за ту копійку, ха-ха!

– Копійку? – здивувалась Марта. – Я нічого не розумію.

– Хіба забула? – перебив Петро. – Ти передала нам по копійці, передала Яремою.

Марта подумала. Їй стало ніяково, але вона сказала:

– Так, я передала вам по гривенику.

Гриша:

– Не по гривенику, а по копійці, хе.

– Боже, я передала по копійці? Але це матерія, який ти добрий, Гришо, стільки матерії!

– Пусте, тут вийде кохточка, а це хустка. Мені аж соромно, така це дурниця! Може, помогти, Петре?

Ні, Петро сам. Правда, самому важко витягти з мішка таку велику річ, і не можна сказати, щоб і не дрібниця також.

– Бери його собі, Марто! – Петро скоса подивися, яке на неї справило враження це диво, принаймні в селі ніхто цього не бачив.

– Що ж це таке? Я не знаю!

Петро удав, ніби позіхає з нудьги, й сказав:

– Це грамофон, будеш грати.

Марта зовсім нічого не розуміє.

– Воно грає?

– Ну, ясно! – світить місяць, досить добре видно, Петро налагодив платівку, завів пружину – і полились дивні згуки, вальс. Марта не сміла поворухнутись. Далі пішли марші, різні танки й пісні, сила мотивів і назвисьок.

– От що воно грамофон. Це тобі подарунок, Марто! – промовив Петро. Уже хотів скинути трубу, як сюди почали сходитись люди.

– Музика? Звідки взялась така музика?

– Грамофон! – сказав Петро, накладаючи нову платівку.

Гурт людей більшав, вони знизують плечима й перезираються.

– Ну та й Петро, тямущий парубійко, привіз таку машину, що грає.

Він заграв ще один марш і почав озиратись. Так, він шукає Марту, це її грамофон, щоб ви знали, – але де могла подітись Марта? Не було й Гриші. Вони скористались замішанням, одійшли од гурту й десь сховались, власне, їх вже немає тут близько.

– Нехай собі, а ви заграйте веселенької! – сказали люди.

Петро не відповідав. Він узяв грамофон і пішов до хати. Був смутний і розчулений, а на вулиці ще довго стояли люди, розмовляючи про дивну музику...

На другий день все село знало, що хлопці привезли кумедну машину, що сама грає. І не тільки це, Петро й Гриша мають ще грошенята, чимало новеньких карбованців, коли не вірите. У Петра тугенький гаманець, а Гриша при людях купив фунт медяників, тут же розмінявши на це діло аж три карбованці. Що? – Еге, аж три карбованці розміняв на медяники...

– Кажуть, ти купив медяників! – спитав Петро, пораючись біля грамофона.

Гриша:

– Купив. Треба було розміняти гроші.

– Тоді будемо їсти, – Петро уже витер об штани руки.

Гриша примушено зареготався. Медяників уже немає, він віддав їх Марті. Хіба Петро дитина, щоб їсти таку дурницю?

– Я так і знав! – Лице Петрові посіріло, він ступив крок до Гриші, сухо спитавши: – хотів би я знати, де ти був з нею вночі?

А, з Мартою? Пусте, Гриша усього був пішов з нею під хату, там посиділи, Петро все грав і грав, Марта думала, що цьому кінця й краю не буде, і пішла додому. Гриша її провів. Що ж тут такого? Петро те саме міг зробити, хіба неправда?

– І ти не брешеш? – підозріло спитав Петро.

– О, що ти? Пригадуєш, Марта сиділа у мене на колінях, а ти одняв її собі? І я нічого.

– Ха – ха! – весело засміявся Петро.– Ти справді таки не вмієш з дівчатами. З ними менше панькайсь, а давай рукам волю, ха – ха! – згодом він сказав, що треба однести Марті грамофон, часом не пійде й Гриша?

З охотою. І вони йдуть до Марти.

– Тільки дивись, не підклади мені свиню!

Гриша:

– О, що ти, я буду мовчати. А вона дуже вродлива, щоб ти знав!

Петро:

– Вона далеко вродливіша, ніж наша Констанція. Гришо, глянь мені в очі!

Той дивиться.

Петро:

– Свиню не підклади!

– О, що ти, Петре!

Марта була сама в хаті, на столі перед нею лежала Гришина матерія, покраяна ножицями на клапті, – питаєте, чи вийде кохточка? Навпаки, дві, і така дорога матерія, як я роздивилась!

– А це грамофон?

Еге, грамофон Мартин, нехай стоїть на столі.

– Що ж я з ним буду робити, він мені ні до чого! – Марта до ушей почервоніла, зрозумівши, що сказала дурницю, коли не образу. – Ах, який Петро добрий! – те й се – і біс його знає й що говорить Марта. Зрештою вона буде грати, – який добрий Петро! – Марта навіть підійшла до нього з простягнутими руками. Петро хитнув Гриші головою, але той уперто не виходив з хати, удаючи, ніби нічого не розуміє. Петро порадив йому піти по цигарки, адже ж курити треба, чи як він думає?

– Цигарки є, пали! – Гриша навіть подав Петрові повний портсигар, – будь ласка.

– Отож грамофон – Марта, видно, ним зовсім не цікавилася, правда, посунула його трохи на край столу і спитала, краячи матерію, – чи він новий, оцей грамофон?

О, звичайно! Трохи облупилась фарба, а сам він новісінький. Гришо дай цигарку! – спітнівши вигукнув Петро, та було вже пізно, Гриша встиг уже сказати:

– Грамофон же старий, Петре! Ти купив його поламаного й полагодив. Невже забув? – Гриша навіть докірливо глянув на Петра, – невже той забув, що грамофон старий, як світ?

– Стара була пружина, а ввесь новий! – Петро почав довго витирати спітніле лице рукавом, така у хаті спека. Еге, стара була тільки пружина.

Марта зареготалась. Гляньте, які смішні візерунки на матерії, ха-ха-ха! – і знову вона мовчки ріже матерію на клапті. Петро виплюнув цигарку, витяг свій гаманець, почав лічити гроші. Правда, міг би це й дома зробити, та саме оце зараз пригадав, що треба дещо купити. Ну, гільз і нові черевики. Дивно, як він раніше не помітив, цілком випадково глянув собі на ноги – і черевики непутящі.

Марта сказала:

– Аби в мене були такі непутящі!

Петро:

– В кооперативі є жовті черевики? Добре. – Він розіклав гроші собі на колінах, новенькі карбованці й срібні полтинники,не будемо вже згадувати про дрібні, нехай вони лежать у гаманці. Марта аж сплеснула долонями, така сила грошей. Аби Петро справді був добрий – він би їй дав який злот.

– Що ти робиш? То я так! – Але Петро втиснув їй в руку цілий полтинник, наче збожеволів, такий щедрий і не скривився.

– Дурниця, кілька копійок! У тебе, Гришо, ще зосталось трохи грошей?

Гриша зовсім не розгубився, хоч і зрозумів, куди гне Петро. Спокійно обмацав свої кишені, сказав, що гроші залишив дома, він не з тих, що вивертають свої гаманці перед людьми, він не дитина і знає собі ціну.

Марта од сміху просто впала на лаву, ха-ха, які смішні візерунки на матерії!

Петро довгим поглядом подивився їй в лице, тоді глибоко насунувши картуз

на очі, вийшов з хати. Гриша хотів було узяти Марту за руку, але вона злякано заметушилась, вигнуті уста її засмикалися, вона майже застогнала:

– Іди й ти, Гришо! О, що я наробила? Іди, кажу, з хати – зачинивши двері, вона підійшла до столу, охопила руками грамофон і заплакала.

Такий час, нерозумна молодість...

Власне, й Петро й Гриша не такі вже й розумні, як добре розібрати, а може, знов таки – гарячий час, нерозважна молодість.

Черевики – навпаки, Петрові черевики ще досить добрі, хіба що треба прибити нові підметки. То ж бо то воно й є, про свято мусять бути черевики нові, і блискучі, найкращі, які тільки є, а Гриші конче потрібно десяток хусточок до носа.

– О, це все є, прошу! – сказав Героїко, тоді сумно повідомив, що коні подохли. Узяли й подохли пара коней.

– Як, вони пропали? – дивується Петро. – Значить, ви їх перегнали?

Гершко каже, що коней перегнав. Довго говорять про коней, пригадують, як мчали вони з міста, нічого дивного, що скотина могла пропасти. Люди слухають, собі встряють у балачку, дивляться на Петра й Гришу, наче на дивних героїв, – ну, ясно, аби не вони – куркулі могли б узяти гору, як уже собі хочете, і разом з тим, коли б не ці хлопці – не пропала б пара коней, хто його знає, ціла плутанина й морока.

Петро примірює черевики, вони найдорожчі й тісні, більших немає. І тут сталось таке:

– Петро платить гроші, шукає когось з гурту і раптом, усім на диво, черевики віддає Мартиному батькові.

– Беріть, вони мені тісні! – люди просто ахнули. Головне, Петро навіть не зідхнув, більше того, він дав Гриші карбованець – Гриша теж зробив комусь подарунок, такий звичай у місті водиться.

Гриша бере найбільшого розміру картуз, повертається до людей, і картуз опиняється на чубатій Жмениній голові.

От так історія, диво з див! Гриша до краю спантеличений, становище прикре, до цього ще Петро боляче йому наступив на ноги. Та Гриша одразу опанував себе і, засміявшись, сказав Жмені.

– Це за те, що ви вчора були розумні!

На вулиці він почув себе винуватим, просто таки злочинцем, він не впізнав Жменю, думав, що то Мартинів батько, якось воно так вийшло. І де він узявсь, цей Жменя, на тому ж місці стояв Мартинів батько, – правда, Петре? – Гриша засумував, похитавши головою.

Петро:

– Це значить, щоб ти більше не хвастав, от що це значить! Я питаю, нащо ти підвіз мені свиню в Марти? – Лице Петрові позеленіло, він більше не може, собою володіти. Які тут, в біса, жарти, коли він мусів утікати од дівчини, – га, питається?

Гиша був притиснутий до стінки.

– Забудьмо про це, може, й справді я що не так! – Він узяв Петра за руку. Так вони часто мирилися, Петро розм'як, навіть спитав, чи Марта нічого не казала. А втім, це мало його тепер обходить.

Гриша:

– Вона питала, чи ти маєш у місті знайомих дівчат.

– Справді? – Петро па мить зупинивсь і почервонів. – Так і спитала?

– Еге.

– Що ж ти їй, невже сказав правду?

Гриша подумав. Він не любив і просто-таки й не вмів брехати, він пересилив себе й сказав:

– Я вже й не знаю, що ти сказав би їй на моєму місці.

– Що маю не одну знайому дівчину.

– Я так і сказав, повір мені, а Марта дурна дівчина, не дуже то й вродлива, ні се ні те.

Петро весело засміявся.

Вони були молоді й недосвідчені, дуже легко могли забути прикру хвилину, а люди, ціле село їх, забути цього дня не можуть, хоч би й хотіли. Кілька днів підряд точились балачки про Петрові черевики й Гришин картуз. Ну та й хлопці, таке зробити може, тільки кум королеві, як уже собі хочте, і не інакше. Більше того, хтось пустив чутку, ніби Петро має намір свою порожню батьківську хату подарувати вбогій людині або на паливо сільській раді.

От який він багатий! Живе у місті, там ціла майстерня, у селі жити більше не буде, хата йому не потрібна, і які там гроші за якусь пустку? Хату має намір подарувати.

Він про це порадився з Терешком. Той здивувався:

– Хіба Петрові не треба грошей? Міг би дещо взяти, хата з доброго дерева, не така вже й стара, а втім, Петро як хоче, йому видніше. Терешко говорить не на вітер, досвідчена лихом людина, він теж був молодий, траплялись дурниці, тому говорить так, щоб вірили. Головне, його непокоїть Петрове й Гришине життя в селі. Нехай вони приїхали в гості, але ж гроші можна десь подіти на краще щось, це в тому разі, коли тугі гамани і рвуть кишені. – Яку копійку вкласти в кооператив, – та мало хіба дірок в селі? Комнезам бідний на гроші, там сироти й удови, кинути туди який карбованець – немале діло, з копійок росте карбованець, а з крапель ціле море. Знов же, неприпустиме глупство давати Марті полтинник, розкидатись новими черевиками й картузами, сміху гідне, з цього можуть сміятись кури. Терешко хоч і сліпий, а все бачить і знає. Потім Петро й Гриша щодня їдять м'ясо, ковбаси з кооперативу, медяники, – чому це не можна робити через день або два? Адже ж у селі зараз стільки всякої городини, м'ясо – зайва витрата грошей, не менше.

Раз Терешко зовсім одмовився їсти з ними разом – м'ясо йому вадить, коли вони хочуть знати.

– Але це печінка, вона дешева! Нам теж вадить, м'яса більше не буде!

– Печінка? – просвітлів Терешко. – Тоді я візьму шматочок. Он як, уже пішла печінка!

Досить крутий зворот справи, може, й на краще, власне, інакше й бути не могло. М'ясо більше не з'являлось на столі. Петро й Гриша додержали ще й друге слово, це трапилось за день по цьому: – Петро перелічив свої гроші, зідхнув і подивився на Гришу.

– Скільки у тебе там? – спитав згодом.

Гриша пошукав у гаманці, видобувши всього один карбованець дрібними.

Вони обидва поблідли. Разом усіх грошей було дуже мало, треба було щось думати, не одволікаючи справи на довший час.

– Маємо сім карбованців, – прошепотів Петро.

От воно як вийшло! Грошам прийшов край, проїли їх, розтринькали без пуття, жили на широку ногу, принаймні, кожен у селі бачив, що вони були багаті й щедрі, як Боги.

– Треба брати ноги на плечі! – порадив Гриша, боязко глянувши на Петра.

– Я вже про це й без тебе думав! – Петро ще раз перелічив гроші, хоч од цього їх не побільшало, навпаки виникла нагальна потреба купити спідню сорочку. Значить – геть два карбованці, залишається мізерних п'ять. Це не багатство, копійки, з цим далеко не заїдеш, становище скрутне, коли не безпорадне. І раптом Гриша засміявся.

– Ти дурний, Петре, хочу сказати, а гроші є! Я кажу, що хату подаруєш колись, ти чуєш?

Петро враз повеселішав. Він спитав Терешка, скільки дадуть за хату, не торгувавшись, перший-ліпший покупець.

Терешко щось прикинув розумом. Дадуть з півсотні, не менше.

Хлопці перезирнулись. Виходить, їм нема чого брати ноги на плечі. Сміливо можуть пожити в селі ще який тиждень – два, треба тільки знайти покупця. Але тут сталося таке: у хату входить Григорій, що на гумовій нозі. Вітається за руку, все як слід, сідає й стогне. Ще зовсім не одужав, таке злиденне життя може, загнати в труну, вічно бідуєш, наче проклятий.

Хіба Петро знав, замість того, щоб геть вийти з хати, він сказав, так собі, між іншим:

– Хіба вам погано живеться?

Ні, Григорій не тільки про себе каже, а про всю голоту сільську. І він ще дужче застогнав і скривився на лиці.

Він справді таки виглядав погано, спав з лиця, ледве волочив свою гумову ногу, – хай йому біс, у бідноти валяться хати, скоро житимуть під чистим небом, а йде зима, – взагалі могила, а не життя.

– Вам би давно треба жити колективом, або комуною! – перебив Петро. Принаймні, він чув, що по інших селах живуть колективами і живуть весело.

Григорій безпорадно махнув рукою. Він от не мас хати.

– Та що тут довго говорити, вам добре, бо ви городяни.

На вас одежа – саме сукно, а я от у чому, – і він показав на латані коліна.

– Я вам віддам свою хату! – не подумавши сказав Петро. Беріть її з городом! – і зараз же спохватився, та було запізно. Він не поліз назад, почав навіть реготатись, він неодмінно гляне, як Григорій буде переходити в хату, – це буде завтра, він думає?

Ні, Григорій перейде на тому тижні.

– Тоді не побачу, ми завтра їдемо.

Терешко:

– Казали, побудете ще з тиждень.

Петро й Гриша мовчали.

Значить треба утікати, поки не розвіялися останні копійки, – якась нісенітниця в голові, Петро ніяк не міг з'ясувати, як це трапилося, що подарував хату.

– Нащо ти випустив з рук гроші? – на вулиці спитав Гриша. – Я ніколи б цього не зробив!

Петро:

– Цікаво, хто подарував Жмені картуз? Забудьмо про це, Гришо, я щось хотів сказати...

Гриша:

– Ти хочеш сказати, що нам треба йти до Йосипа.

Петро хитнув головою. Він таки здорово засумував, не міг навіть говорити з старим Йосипом, усе робив Гриша, Петро тільки зідхав і знизував плечима.

Так, так, старий Йосип повезе їх до міста завтра вранці й візьме за двох небагато. Сказав ціну, вона була надто мала, просто смішна, Гриша здивовано перепитав:

– Усього два злоти? Ми дамо полтинник.

Петро схиливсь на тин і застогнав.

– Ми дамо полтинник! – сказав Гриша.

З підводою покінчено, вони завтра вранці поїдуть, а зараз ще рано, і хоч кооператив зачинений – сорочку Петро купить у місті. Він докірливо подивився на Гришу, – нащо було давати зайвих два гривеники, наче хто просив його?

– Тебе ніхто не просив дарувати хату! – огризнувся Гриша, ще більше засмутивши приятеля. – Я знаю, що ми маємо ще трохи грошей. Більше я нічого не знаю!

– Я не те хотів сказати! – Петро повеселішав. Він тепер нікому нічого не подарує. Це все ні до чого і до добра не доводить, зрештою, можна опинитися не тільки без сорочки, а просто голим, ха-ха-ха! – Не піти, часом, десь погуляти?

– Підемо до Марти, – запропонував Гриша.

Петро удав, ніби йому така нудьга, і він позіхнув. Йому байдуже, куди йти, коли хоче Гриша – можна піти й до Марти. Петро навіть не те ще намислив, він зробить Гриші величезну послугу: – трохи постоїть і піде, залишивши Марту з Гришою. Взагалі, він зараз добрий, більше того, коли б тут умирав Жменя – він перший кинеться його рятувати

– Мовчи, ти таке мелеш! – тихо прошепотів Гриша, схопивши Петра за руку. Їм добре було видно Марту й Андрія. Вони стояли у темряві, під ворітьми, Андрій держав Марту за руку, щось нашіптуючи їй на вухо.

І раптом Петро оскаженів. Він уже не чулий юнак, справжній лютий звір, що не чує під собою землі, а просто йде на видиму смерть, – хай йому біс, Андрій не зчувсь, як уже опинився під Петром, але він не хотів скоритись, він зручно згріб свого супротивника під себе, – страшна й кумедна боротьба. Вони вже викотились на дорогу, по черзі бували один на одному, стогнали й качались незрозумілим клубком.

Гриша спершу сміявся, охопивши рукою перелякану Марту, коли ж Петро довго не з'являвсь з-під Андрія, – він напружив усю свою силу, схопив Андрія за поперек, високо підняв собі над головою, перекинувши його через тин.

Петро звівсь на ноги, зніяковілий, стомлений, головне, Андрій ударив його чимось залізним під груди, а так Петро міг би йому показати, – це щось воно та значить! – показав повну жменю вирваного волосся з Андрієвої голови.

Марта тихо скрикнула, пригорнувшись до Гриші.

– Я хочу, щоб ти з Андрієм більше не гуляла, і Гриша так хоче. Правда? – сказав Петро.

Марта:

– І зовсім не хотіла. Я йшла додому, а він не пускав.

– Але ти його слухала, а він шепотів тобі на вухо! – вигукнув Петро. О, Петра не обдуриш, він усе бачить і знає. Цікаво, чи Андрій подарував їй що-небудь хоч за копійку, – гей?

– Ми могли б сісти на колоді! – заспокоюючи промовив Гриша.

– Але там сучки, хе-хе! – Марта уміє сміятись своїми вигнутими устами, коли захоче. Сучки, правда, але вона перша сідає на колоді, струшує пісок з Петрового рукава, Марта дуже увічлива, перелякалась трохи, та це нічого. Вона ніколи не сподівалася, що Гриша такий дужий.

– Петро дужчий од мене! – скромно відповів Гриша. – Він може, мене й Андрія разом перекинути через ворота, аби тільки захотів. Ах, як же давлять сучки! – хотів пожартувати й пригорнутись до Марти, але стикнувшись з важким Петровим поглядом – змовк. Згодом пригадав, що треба йти складати речі. Це він сам зробить, аджеж доведеться рано вставати, тоді не до речей.

– Хіба ви завтра їдете? – спитала Марта.

– Еге, прощавай, Марто! – голос Гриші зірвався, він майже застогнав і, похиливши голову, пішов додому. Здалеку чув, як тихо скрикнула Марта і сміявся Петро.

Тільки перед світом прийшов Петро. Він почав шарпати Гришу, скоро зійде сонце, уже червоніє небо, – чуєш, Гришо? – будив того наче на пожар, нарешті, вигукнув, що сходить сонце.

– Йосип підожде! – перевертаючись на другий бік, промовив Гриша.

Петро заламав руки. Тут не до Йосипа, треба йти пішки, а не їхати, поки не пізно.

– Грошей немає, чуєш Гришо? – прошепотів Петро. – Ні копійки в кишені, уставай!

Гришу наче хто льодом обсипав, він зрозумів усе.

– Гроші віддав Марті, Петре?

– Еге. Вона просила, і я віддав.

Ось як, вони були старці, за підводу не було чим заплатити, треба зараз же утікати, поки сплять люди.

Вони вийшли з хати, а в воротях наткнулись на Йосипа. Той на воза намостив багато сіна, коневі заплів гриву й підрізав хвоста, – будь ласка, чемодани сам Йосип винесе з хати.

– Які чемодани? – незрозуміло скрикнули Петро й Гриша. – А, чемодани! – на Петра найшло якесь надхнення, він спокійно сказав, що чемодани в хаті, але їхати сьогодні не будуть, нехай завтра у такий час. – Ще от що, ми просимо, вас, діду, щоб ви часто приходили до Терешка, він же сліпий. За це матимете який червінець.

Добре, Йосип давно вже умовився з Терешком перейти до нього зовсім, житимуть разом, волоктимуть свої втрачені дні. Йосип тільки хоче, щоб вони йому дали зараз копійок з двадцять, у місті розрахуються до копійки.

Виявляється, ні в Гриші, ні в Петра не було дрібних, усе червінцями, – таке лихо. Трохи пізніше вони розміняють. І Йосип поїхав.

– Тікаймо! – сказав Петро. Городами вибились за село і тільки в степу, за могилою, коли не стало видно села, – поскидали черевики й зідхнули на вільні груди. Гриша навіть спитав, як саме Марта просила грошей.

– А не до Марти зараз! Ти краще скажи, що подумає Йосип!

– Нас же тоді не буде. Тільки не біжи, Петре, у мене короткі ноги!

Згодом вони поскидали сорочки й картузи, і, хоч надворі було холодно, а їхні тіла вкривались потом. Вони широко марширували до міста...

Не навідуючись до своєї майстерні, вони просто з дороги пішли в лікарню, де лежав їхній хазяїн. Виявилося – він номер.

– Еге, він умер, це було тиждень тому! – сказали їм у лікарні. Дуже хотів їх бачити перед смертю, знав свій кінець, умер у страшних муках, відомо ж, що пістряк – неабияка хвороба, поки що ніхто його не виліковував. – Видно, хазяїн вас дуже любив, він залишив вам лист.

Це був маленький клаптик паперу, хворий умирає спокійно, знає, що Петро й Гриша будуть роботящими майстрами, і коли їм передає у власність свою поганеньку слюсарню – робить це свідомо, прощавайте і будьте сумлінними майстрами.

Петро й Гриша розчулено похилили голови. Отак усе зміняється. Вони тільки що були старці, тепер мають хоч і невеличку, але власну майстерню, зароблені гроші цілком попадатимуть їм до кишені. Згодом передадуть майстерню інвалідам, а самі подадуться на великий завод.

– Але нам зараз до зарізу треба грошей! – нагадав Петро.

Ідучи до майстерні, вони порадились цілу ніч працювати, щоб виконати давнє замовлення, завтра знов будуть гроші, це вже ясно, дай тільки прийти до майстерні.

Там був їм лист.

Вони ніколи ще не одержували листів, це була несподіванка, вони занепокоєно перезирнулися.

– Од Яреми! – скрикнув Грища, прочитавши підпис.

Ярема пише, і вірте, усе правда: – його пограбовано у ваґоні, злочинці забрали корзиночку з харчами, там був і квиток. Ярема отож опинився на вокзалі без нічого. Зараз оце пише в комуні, усе тут дивне, нова земля й люди, але це ще не значить, що Ярема тут свій і буде жити вічно. Він просить, йому сумно, але він просить, щоб йому негайно прислали грошей на поїзд до Донбасу, і тільки негайно, поки не пізно. Вдячний за все – Ярема.

– Він просить грошей! – промовив Гриша. – Але це давній лист, може, Яреми уже нема на світі.

Петро обвів поглядом майстерню, схопив самовар, трохи почистив його і поніс на вулицю. Тоді приніс цілу жменю срібла, самовар продав, нехай Гриша підрахує, скільки там тих грошей.

– Самовар же чужий! – неймовірно скрикнув Гриша.

Петро:

– Ми купимо новий. Скільки там грошей?

Грошей вистачить тільки доїхати до Яреми, не більше.

Але, що намислив Петро, Гриша не знає. Аджеж Ярема просить грошей доїхати на Донбас, видно, треба багато, – часом не продати тиски? – запропонував Гриша.

– Тиски? Ти може, хотів би продати увесь струмент? – Петро сам поїде до Яреми, нема чого тому їхати на Донбас, нехай вертається в село або живе в комуні, коли там добрі люди. Петро поволі став гніватись, – о, нехай тільки спробує Ярема впиратись, нехай тільки спробує!

З таким наміром Петро сів у вагон, – о, нехай тільки спробує той Ярема!

– Ти недовго там будеш? – спитав Гриша. А втім з роботою він сам впорається. – Тільки не бий його!

– Кого? – здивувавсь Петро.

– Ярему.

– О, нехай тільки спробує!

І Петро поїхав. Він довго махав з вікна хусточкою, Гриша відповідав картузом, – гей, вони мусять побачитись цими днями!

Вони й не знали, що зустрінуться нескоро...

VII

Петро просто здивувавсь такій зустрічі: навпаки, Ярема був веселий, він припинив коней, побіг до Петра, піднявши руки, – здрастуй! – як гарно зараз у полі, кругом так широко й далеко.

– Але чому ти на мене так дивишся? Ми можемо сісти отут, просто на землі. Це добре, що ти прийшов, Петре!

Той дививсь на Ярему зачудованими очима. Ярема був чистий з лиця й повний, він безжурно сміявся, видно, жив у достатках, – це він написав був листа?

– Я. Але то було давно, два тижні.

– Значить, думаєш їхати на Донбас? – спитав Петро. – Принаймні таке писав.

Мовчання.

Ярема не то винувато, не то з погордою подививсь на Петра і сам спитав, що там у місті. От як, вони були в селі?

Еге, Петро й Гриша були дома, трапилось нещастя, Терешкові хтось виколов останнє око, він тепер темний, як ніч. Потім довелося трохи погонитись за куркулями, але закінчилось усе добре, землю засіяли, взагалі нічого особливого не трапилось.

– Що ти на це скажеш, Яремо?

– Нічого. – Він нічого не мав сказати! Правда, Терешка жаль, а втім таке життя. От скоро буде зима, летять журавлі, все вкриється снігом, тоді знов прийде весна, – ха-ха! Ярема щось пригадав смішне, тому й засміявся, – як йому зараз весело! – Значить особливого нічого не трапилось?

Петро злякано подививсь на приятеля. Часом він не здурів? Адже це не жарти, а він сміється. Більше того, Ярема почав був вихваляти своїх пару коней, вони дужі, як воли, а спокійні, як діти, – даруйте, – спокійні, як земля, от що хотів сказати Ярема. Власне, плете дурниці, видно, йому ніщо не цікаве, крім своїх коней, про село більше не розпитує, наче він його ніколи не знав, – далекий, незрозумілий край.

Петро:

– Ти нас обдурив, Констанція твоя жінка і тебе покинула. Вона утекла з Кригом. Більше я нічого не скажу!

– А, вона! – Ярема занепокоєно глянув Петрові в очі, – еге, але йому дуже цікаво, як там їхня слюсарня, чи помер хазяїн і що робить Гриша.

Що це, крутійство, чи Ярема став зовсім іншою людиною?

– Але чому вона тебе покинула і втекла з Кригом? – вигукнув Петро. Його почав дратувати Яремин спокій. На яку тоді сатану писати листи, і Петро витративсь на дорогу не слухати дурниці, – чи чує Ярема?

Той подививсь у небо. Там дрібними точками зникали журавлі.

– Скоро зима, журавель летить у теплий край, – тихо сказав Ярема. Він увесь якось осів, веселощі зникли з лиця, – ага, щось він хотів сказати: – ви читали мій лист?

Петро:

– Читали. І я оце приїхав. Повір, грошей у нас зараз обмаль, ми віддали їх Терешкові, різні витрати, – може, ти не їхав би на той Донбас? Кажеш, тебе було пограбовано?

– Ні, я згубив квитка й кошика.

Петро:

– Писав, що пограбовано.

Ах, так, якісь бандити, троє невідомих людей у машкарах, зупинили поїзд і пограбували, але це не важно. Знаєш, комуна хоче, щоб я тут жив і нікуди не їхав. Я вже й не знаю, що ти мені порадиш.

Петро подумав. Ні, радити зараз не може, самої комуни не бачив, перед ним на горбах самі будівлі, це ще не комуна, треба побачити людей. Головне то, що Петро зовсім не знав, чи Ярема вже покинув думати про Констанцію. Він тільки так питає, коли забув, можна залишитися в комуні.

Ярема:

– Краще, коли побачиш комуну, тоді скажеш, це правда! – і не слова про Констанцію. Він почав захоплено оповідати про своє життя в комуні, може, Петро думає, що Ярема оце так ходить? – помиляєшся, голубе, це звичайне парусинове убрання до роботи, будь ласка. Головне, ніколи тут не почуваєш утоми. Кожен мусить виконати свою частку роботи, от хоч би й зараз: – Ярема за день упорав три десятини землі, посіяв і заволочив, тепер має повне право гуляти або прочитати свіжу газету. У комуні є малесенький клюб, так зветься та кімната. Власне, вони зараз можуть піти, уже вечоріє, завтра свято, – ну, з Богом! Ха-ха, Петро нехай у комуні не згадує йога, з нього будуть глузувати, там люди не говорять про таку нісенітницю, як Бог, у комуні не люди, а залізо, Петро сам побачить.

Ярема знову став веселий, він наче помолодшав, принаймні за ці два тижні ні разу не сумував, – гей, як же гарно на світі, якби знали всі люди.

– Брешеш, ти сумував, – сказав Петро.

Ярема:

– Сумував? Ні, я не сумував ні разу.

– Ти згадував Констанцію.

– А, то інше діло. Але тепер вона мені ні до чого.

Перед тим, як ступити на подвір'я – Петро поправив на собі убрання, хусточкою витер свої запилені черевики, глянув у кишенькове дзеркальце, – власне, цього міг і не робити, ішов не на баль, люди саме приїхали з поля, усі були в парусиновому убранні, метушилися біля коней, накривали брезентом трактора, хтось затяг пісню, – наче свято, така сила людей.

– Де там, нас небагато, усього сорок душ з дітьми! – сказав Ярема і зразу ж додав: забудь, що я був жонатий!

До них бігла молода дівчина з рушником і шматком мила в руках. Помітивши Петра, вона зупинилась, допитливо глянула на Ярему.

– Це мій товариш, Лідо! – сказав Ярема. – Він прийшов усього на один день, саме з поїзда, ну, от таке. – Ярема ніби почував себе винуватим, перепутав Петра, чи справді той побуде тут усього один день, те й се, більше він нічого не може, сказати. Дякує за рушник і мило, – але чого вона сміється?

– Бо він дуже великий, твій приятель, ха-ха! – голосно зареготала дівчина.

Умиваючись з корита, Петро, удаючи з себе досвідченого, сказав:

– Ліда – гарне ім'я. Вона молода і дуже вродлива дівчина, це вже я знаю.

– А брови? Ти бачив, які в неї брови? О, це гарна дівчина і добра душа. Її взяли з дитячого притулку. Їй усього 18 років, дуже вродлива дівчина. Ти щось хочеш сказати?

Петро довго дививсь Яремі в лице хитав головою. Він хотів таки щось сказати, але два рази ударив дзвін, незрозуміле явище, – це всі ідуть вечеряти, такий звичай, коли Петро хоче знати. Умившись, вони пішли в головний будинок, де в залі за довгим столом сиділи люди. Диво з див, помітивши Петра, вони, наче змовившись, заплескали в долоні, – от так гість, – молодий хлопець, будь ласка. Петра посадовили між старим дідом і молодою жінкою, майже дівиною, нема чого соромитись, усі свої, – Петро, значить, побуде усього один день? – спитала його сусідка. Її звали Настя, вона була головою комуни, – не більше, як один день побуде Петро в комуні? Вона сказала, що завтра свято, післязавтра у них день відпочинку, буде музика, – між іншим, що робить Петро у місті, власне, яка його професія?

– Слюсар? Дуже добре, у нас саме немає слюсара. Ви не комуніст? Жаль, але це нічого. Щось я хотіла таке сказати… бачу, ви зовсім нічого не їсте!

Петро справді таки нічого не їв. Почував себе так, наче зав'язаний заєць, на нього всі дивились. Настя увесь час розпитувала, сміялась, він не встигав їй відповідати і тільки соромливо посміхався, утираючись хусткою: еге, так, ну-да, безумство, – більше він нічого не міг сказати, – що саме хоче сказати Настя? Вона підняла рук і вигукнула:

– Будьмо з нашим гостем на «ти», згода?

Ну, ясно, бурхлива згода, сусіда Петрів, старий дід з насмішкуватими зморшками під очима потис Петрові руку й сказав:

– Ти не жартуй! – де там, усі по черзі тисли йому руку, з сусідньої кімнати вибіг гурт дітей, з криком оточили Петра, – хай йому біс, він безпорадно озирався, не знав, що саме мусів робити, і тільки до болю стискав маленькі ручки, червоніючи до ушей, на очах йому виступили сльози. Він дуже радий, він не сподівався, коли не вірите, – великий, розчулений парубійко.

Виходячи з їдальні, його у дверях зупинила Ліда. Йому весело в комуні? Це вона так спитала.

– О, весело, щоб ви знали, Лідо!

– Що?

– Щоб ти знала! Даруй, але мені дуже важко, ну нехай буде «ти». – Він просто засумував, радий був десь піти, блукати на самоті, так стомився, оце міг би спати, у крайньому разі оглянув би господарство, – ти покажеш його мені, Лідо? Ще так рано.

Вона тріпнула віями, краска залила їй лице, вона хотіла щось сказати, але в цей час підійшли Настя й Ярема. Безумовно, зараз ще рано, зійшов місяць, власне, не це хотіла сказати Настя. Вона, як голова комуни, запропонувала йому оглянути будівлі навколо, тут така задуха, – що?

Петро:

– Нічого. – Він почував себе дурним, замість іти оглянути будівлі, він дивився на Ярему, наче шукав у нього порятунку. Той сказав, що йде спати.

– І я з тобою! – радісно скрикнув Петро, ступивши крок до Яреми. Будівлі побачить завтра, вони не зникнуть, Настя й Ліда нехай ідуть спати, – він може, меле нісенітницю, але повірте, сьогодні з поїзда, стомлений і йому даруйте. Розкішно: Ярема сказав, що вони спатимуть у клуні на сіні, кращого й бажати не можна, – прощавайте! Петро відчув, що Настя затримала його руку в своїй, йому стало чомусь соромно перед Лідою, він зовсім не розумів, що саме з ним твориться, важка голова і нове, якесь дивне, незнайоме йому почуття й тривога.

Умостившись на сіні, він зідхнув. Згодом спитав про Настю. Мало того, що вона голова комуни, але вона й людина.

Ярема:

– Ти питаєш про Настю? Спи краще, мені дуже болить голова! Він застогнав.

Деякий час кругом стояла німа тиша. Петро поволі почав був засипати, як раптом ворота в клуню рипнули, хтось тихо підійшов до сіна, чути було чиєсь дихання. Петро злякано торкнув Ярему рукою. Хтось же увійшов, якась людина, – хто це? – голосно крикнув Ярема, звівшись на лікоть.

Мовчання.

– Хто? – злякано гукнув Петро, він це тільки спитав, але буде й стріляти.

– Я!

Це була Ліда. Хоч уже пізно, та вона не забула принести килим, на голому сіні не так то вже й зручно лежати, це килим і візьміть його собі, – дуже гарно зараз надворі, місячна ніч.

– Що? А, килим! – у темряві Петро разом з килимом взяв Лідину руку, подержав її й пустив. – Більше нічого.

– Еге.

– Ти казала, що місячно надворі.

– Ні, зараз дуже темно – вона відкашлялась, постояла хвилину і тихо вийшла з клуні.

Петро не витримав і сказав, що Ліда хороша дівчина, принесла килим, взагалі чомусь не клонить на сон, оце ішов би десь далеко, співав, або реготався до сліз, – незрозумілий настрій.

– Не спиш, Яремо?

– Ти довго тут думати будеш? – несподівано спитав Ярема. Він хоче сказати, чи Петро думав довго бути в комуні, щось його теж кинув сон, різні думки й спогади, ціле нещастя. – Чуєш, Петре?

Той чув – ворота знову рипнули, щось зупинилось біля сіна й кашлянуло. На тік лягла довга місячна тінь. Петро тепер сміливо перехилився на край сіна і враз відчув, що голова його опинилась в чиїхось теплих руках. Настя притиснула його лице до себе і в самий рот прошепотіла:

– Я принесла тобі подушку, чуєш?

– Яремо, ми маємо подушку. НА, хапай її! – крикнув Петро.

– Тільки не розірвіть, вона в мене благенька! – сказала Настя.

Ярема наче здурів, він ніяких подушок знати не хоче, головою лежить просто на колючому сіні, нехай воно, – подумаєш, принесла подушку! – Що ти скажеш Петре, коли я цю ніч утечу звідси?

– Будеш дурний. Тут так гарно, я не радив би тобі утікати, більше нічого не скажу, Яремо!

– Ти сказав дівчата? Ха-ха, Настя мала чоловіка, щоб ти знав, і він її покинув. Вона мені щоночі приносить подушку, але я мовчу, ніби сплю. Повір, що це так, Настя мені набридла.

– Вона мала чоловіка, а ти Констанцію. Хотів би я знати, хто кого покинув.

– Ну, спи! – Ярема відразу притих, голову поклав на краєчок подушки, обійняв Петра, на саме вухо шепнувши: – Ти нічого не знаєш, коли мене уранці не буде, значить я ніколи сюди не вернусь. Ну, спи…

Петро не помилився, бо Ярема не втік. Навпаки, прокинувся уранці веселий, більше того, почав навіть жартувати, спитав Петра, хто йому снився, і щиро зареготався, коли Петрові приснилась Настя і Ліда разом, – от воно що! Та й не диво, Петро здоровий, як віл, молодий парубійко, умиваючись біля колодязя, він на голі груди собі вилив ціле відро води, хто бачив – тільки ахнув, адже ж зараз осінь, от які є здорові люди на світі. Ну та й Петро!

Снідати пішли напрочуд весело. Петро не соромився їсти за двох, жартував з усіма по черзі, скоса позираючи на Ліду й Настю. Вони сиділи мовчазні, наче зробили якусь шкоду. Ні одна з них не сміла глянути Петрові в очі. Настя згодом пересіла до Яреми, почала з ним жваву бесіду. Це всім впало в очі, усі замовкли, незрозуміло перезираючись. Але тут сталось таке: хтось подав думку, щоб Петра познайомити з господарством. Ну, ясно, голова комуни мусить це робити, Настя, така вже її доля.

– Я не можу! – тихо сказала Настя глянувши на Петра. Вона справді не може, зараз поїде на станцію по пошту, нехай Петра познайомить з господарством хтось інший. Вона довго дивилась на Ліду і вийшла з зали.

На станцію повіз Ярема. Він високо намостив на возі сіна, сів рядом з Настею, – ах, так, – він ще поклав на сіно рядно. Коли виїжджали – він помахав Петрові рукою.

– Наче до вінця! – посміхнувся Петро до Ліди.

– Було б добре! – сказала Ліда. – Ну, ходімо!

Вони почали оглядати стодоли, повітки, комори, різне знаряддя. Особливо здивували Петра великі, англійської крови, свині. Їх було дуже багато, велетенських свиней з поросятами, наче якісь звірі, цілі слони. Принаймні, Петро ніколи не бачив таких свиней.

– Свинарник дуже малий! – щоб щось сказати, зауважив Петро, і до речі, якраз думають збудувати новий.

– Далі перейшли до корів, дійних і на м’ясо, багато телят і знову Петро знайшов, що хліб коровам не дуже то просторий. Петро це вже знає, він дещо тямить по господарству.

Особливо коні. Дивна якась порода, один жеребець, просто жахав своїм зростом, цілий трактор або паровоз. З таким жеребцем не дуже таки й безпечно ви-

ходити з стайні, він може, проковтнути людину ціляком з ногами, коли захоче, – що думає робити Ліда? Вона підійшла до велетня, вилізла йому на спину, кінь спокійно жував сіно, наче то йому на спині сидить муха.

– Це милий кінь, він не вдарить нікого, його звать Ярема. Він дуже подібний на Ярему, такий плохий і нещасливий.

Ну, сівалки, два трактори, трієри, різне знаряддя і машини були звичайні, Петро таке бачив у місті, йому стало скучно. Він голосно позіхнув, а втім господарство зразкове, скрізь помітна вправна рука і любов до діла. Комуна піде далеко, аби тільки не трапилось якогось лиха, пожар чи щось подібне до цього.

– Але це ще не все! – подумавши сказала Ліда. Вона Петрові не показувала головного, он там, у тій повіточці, цікаво, що він скаже, коли побачить. Увійшовши в повіточку, Ліда щільно причинила двері, мовчки подивилась на Петра й відвернулась.

– Тут немає нічого! – здивовано промовив Петро. – Лідо, тут порожньо й темно.

Еге, тут було темно. В куточку лежали двоє рябеньких цуценят. Петро засміявся. Правда, це будуть гарні пси, поки що нічого особливого, все-таки Петро з охотою жив би в комуні, якби тільки було можна. Він сам слюсар, у крайньому разі годуватиме худобу. Ліда каже, що поговорить з Настею? Розкішно, але Петро в свою чергу порадиться з Яремою...

Той приїхав веселий, щось насвистував, – справді, Петро не жартує?

– Я тільки радий, що ти житимеш у комуні, тут так гарно, ці дівчата, хочу я сказати...

– Настя ж не дівчина! – перебив Петро, пильно глянувши Яремі в очі.

– Це нічого, вона гарна людина і вродлива. Ти забудеш те, що я скажу? Я її цілував, коли їхали, тільки про це ні слова!

От як, він цілував Настю! Хотів би Петро бути на його місці!

– Ну, годі. Значить жити будемо разом? Як добре, що ти приїхав! – словом, Ярема став зовсім іншою людиною, з усіма жартував, носив на плечах дітей, дуже здивувавши усю комуну. Ну та й Ярема, добре, що приїхав Петро, Ярема помолодшав, не сумує – так же? – Так, але я радий не тільки Петрові, це вже моя справа. – І знову шепнув Петрові: ні слова, що він цілував Настю, власне, не цілував, а один маленький поцілунок.

Того ж таки вечора вони написали Гриші листа: нехай він не жде ні Петра, ні Яреми, вони будуть жити в комуні, Петро відмовляється від слюсарні, Гриша тепер їй повний хазяїн. Пиши про себе, як ти там, коли буде можливість, – приїзди в гості. Весною, можливо, й вони приїдуть до міста, а зараз стільки роботи. Всього кращого, дорогий Гришо! Петро й Ярема.

Правда, вони багато перебільшили, роботи їм було зовсім мало. З озимою давно упорались. Ярема тільки ходив біля коней, рубав дрова, а Петро Лагодив дещо в слюсарні, – але це була гра, не більше, у порівнянні з тим, що він робив у своїй майстерні.

Так ішли дні.

Настала пізня осінь, ранками на землі лягала паморозь, комуна готувалась піти на спочинок, разом з землею.

А вже сьогодні випав перший, глибокий сніг.

Життя в комуні сподобалось Петрові, він поправивсь, потовщав, став ніжний з лиця, вродливий парубійко. Жив разом з Яремою у маленькій кімнатці, їм було весело, ніколи не сумували, жили, як діти. Що їм треба було більшого? – так принаймні вони думали, забуваючи, що з ними трапилось щось незрозуміле й дивне, вони в цьому не змогли розібратись.

– Я чую, як ти спиш! – сказав Петро. – Щоночі ти крутишся на постелі, стогнеш і все згадуєш одне ім'я. Ти згадуєш жінку.

Ярема повернувсь до Петра спиною.

– Хочеш сказати, що я згадую Констанцію? Вона мені ні до чого.

– Ти згадуєш крізь сон Настю, Яремо! Я чую все. Мені чомусь не спиться.

Ярема;

– Коли хтось гукає крізь сон Ліду, я мовчу. Ну, забудьмо про це, Петре!

Та Петро уже забути не може, хоч би й хотів. Він спостеріг, що Ярема мучився уночі тоді, як Петро увечері жартував з Настею. Особливо пам'ятає ту ніч, коли він з Настею їздив на пошту. Він сказав:

– Коли хочеш, я з нею не буду й говорити. Вона мені противна.

– Еге, вона дуже противна! – зрадів Ярема.– Друге діло Ліда, вона тобі до пари. – І він ще міг посміхнутись, оцей безносий.

Петро змовчав. Правду кажучи, вона його мало цікавила, з нею завжди було щось недоговорене, одне крутійство й більше нічого, так здавалося Петрові:

– Ти будеш спати спокійно, Яремо!

Але того ж вечора у коридорі його зустріла Настя. Така збентежена, вона має примуса, і він десь зіпсувався, таке лихо, Петро міг би його полагодити.

– Завтра принесеш! – байдуже сказав Петро, намагаючись іти далі. Еге, примус полагодить завтра.

– Там усього прикрутити гвинтик, яка хвилина, не більше. Примус у мене в кімнаті, піди й полагодь, я дуже тебе прошу.

Вона просить, у голосі сама ніжність, Петро змушений піти лагодити примус, але в кімнаті побуде усього одну хвилину, це вже вона собі як хоче. Йому щось недобре.

– У тебе гарна кімнатка! – сказав він. Просто й затишно. Петрові таке помешкання подобається, нічого зайвого, крім синьої квітки над ліжком. Колір не дуже приємний.

– Це квітка з паперу, вона полиняла, стала синьою. Сідай на цей стілець.

Примус полагодив швидко, власне, він і не був зіпсований, прошу, тепер він як новий. Більше нічого?

– Ти вже йдеш? Сідай, я маю тобі щось сказати. Ха-ха й оце згадала Ярему.

Петра сміх її обурив. Він сухо зазначив, що з Яреми нема чого сміятись, він щира душа і чесна людина.

– Але він такий смішний і незграбний! – Настя пригадує, як вони їхали на пошту, віз захитався, і в цей мент Ярема її поцілував у щоку. Але це було так смішно, так смішно, – ти поцілував би мене, Петре? Ха-ха!

Петро рішив бути нежалісливим.

– Так, але ти не дівчина, у тебе був чоловік. Чому я знаю? Мені багато про тебе говорено.

– Говорено? – навпаки, Настя цьому не дивується, вона тільки відкашлялась, серйозно й строго глянула Петрові в лице, вона небагато скаже, пару слів, коли він розумний і багато бачив, повірить. Так, був чоловік і вмер. Таке життя. Власне, Петро дуже молодий і нічого не знає.

– Еге, я не знаю. Не знаю, що ти від мене хочеш, Насте! – кинув Петро й вийшов з кімнати.

Під дверима його зупинила Ліда, – хто знає й що, ціле Божевілля. Петро відчув, як йому відразу спалахнуло лице. Він не знає, що це таке, Ліда плаче, її очі сповнені слізьми, він, не тямлячи, що робить, узяв її за руку й пішов до неї в кімнату. Сівши з нею разом на ліжко, він почав дивитися на свої руки. І раптом стало жаль своїх рук, вони тепер були білі й ніжні, пригадав, які колись на їх були мозолі, о, він знав тоді, що ними робити.

– Лідо, я кажу, щоб ти утерла сльози.

– Я й не плачу, мені стало сумно і все.

Що це, невже він Божеволіє? – він ясно розуміє, що одразу виросла велика ніжність до Ліди, він би радий був взяти її на руки й носити, як дитину, оцю вродливу дівчину з тихим голосом. – Лідо! – еге, він зовсім зБожеволів, він сказав: – ти любиш мене, Лідо? – І щоб не бачила вона його зачервонілого лиця, він запнув вікно фіранкою. У кімнаті стала сутінь. Це ще більше ускладнило справу. Петро відчув, як він падає все нижче і нижче, був безсилий з собою змагатись, він мовчки взяв Ліду за руку й похилив голову…

Так значить життя, довгий, невідомий шлях. Коли б хто знав, куди веде він, було б інакше, не так, не зараз. Хоч би Ярема: він був щасливий, уночі спав спокійно, не стогнав і не ворочався, як черв'як, удень порався біля худоби, – що йому треба більше? – він був задоволений. А це сталося з того часу, як Петро полагодив Насті примус. Вона тепер щовечора кликала Ярему до себе, читала йому газети, голосно реготалась, так що чув Петро, – ну й що з того, він може, спати, – правда, Яремо? Ха-ха! І Ярема щиро вірив у те, що з Настею справи налагоджені, він має повне право повідомити про це Петрові. Він сказав:

– Які добрі жінки, вони м'які, як вата!

– Особливо, коли вони дурять! – відповів Петро, але Ярема цього не зрозумів, він був сліпий, як і всі люди. Власне, Петро був чесний юнак, чула душа, він любив Ліду і жалів. Що ще? – людині більшого не треба!

Так минула зима, упала весна, а разом із нею у комуну прийшла хаплива робота й нещастя, коли те, що трапилось, можна назвати лихом. Ярема цілими днями був у полі, там безугавно ревли трактори, пахла земля, Настя їздила до міста, комуна була у робочій гарячці, наче паровіз. Петро порався у слюсарні, – ні хвилини вільної, сила різного ремонту, сусідні села привозили роботу, Петро з двома помічниками не встигав виконувати замовлення, він трохи схуд і мав на руках мозолі. Але це тяглося недовго. Сталося нещастя. Правда, зав'язалося з дрібниці, – Настя скрикнула і втекла, а Петро спокійно виступив з-за повітки, просто глянувши Яремі в очі. Той був білий з лиця, руки йому тремтіли, він хотів щось сказати, але зміг тільки поворушити устами. І раптом Петро зареготався. Ярема кудись іде? Принаймні так Петрові здається.

Ярема озирнувся. Сонце саме заходило, через усе подвір'я кинувши довгі тіні.

Біля головного будинку стояли люди, слідкуючи, що буде далі між Петром і Яремою. Під явором стояла Ліда. Вона закрила лице руками і не ворушилась. Петро перевів погляд на Ярему.

– Ти куди поспішаєш?

Ярема:

– Що ти з нею робив, я тебе питаю? З Настею!

Петро знову заходився сміхом. Це ж дурниця, вони з Настею шукали курячих кубел у кропиві під повіткою, Настя пожалила кропивою руки, скрикнула і побігла. Правда, можна подумати більше, але повір, Яремо, нічого особливого не трапилось, Петро за себе відповідає.

– І ти не брешеш? Я питаю, що ти з нею робив, Петре? – уже погрозливо, скаженіючи, вигукнув Ярема. Він бо на власні очі бачив зачервонілу Настю, як їй лежала на голові хустка, Ярема не сліпий і йому не треба свідків. Він питає, що саме робив з нею оцей Петро?

– Я вже сказав. – Петро тільки тепер пригадав, як це все сталося. З біса хитра Настя, справжня чортиця, вона зовсім не пожалила рук, вибрала тільки слушний момент, помітивши Ліду під явором, скрикнула, щоб почула Ліда, – отака відьма! Ясно, зробила замішання, рема упав холодним рядном на Петра, – але повірте, так смішно, вийшло якось недоладно, Настя не розрахувала і втекла не тоді, як треба. Було б їй зачекати хвилинку – можна було б повірити. Як хоч, але я тобі кажу правду! – додав Петро і пішов до Ліди.

І ця не вірить. Більше того, вона заламала руки, вона така нещаслива, Петро, значить, дурив її – о, яка ж вона тепер нещаслива. Вони тихо ішли в садок і мовчали. Ліда схлипувала. Тоді Петро почав говорити: адже ж це дурниця, Настя пожалила руки й скрикнула, він з нею шукав курячі кубла, не більше, – Петро вже й не знає, як переконати у цьому, він був не щасливіший від Ліди, коли вона хоче знати.

– Мовчи, я вірю! – перебила його Ліда.

Уночі Ярема сказав, що думає покинути комуну, хоче десь поїхати, на Донбас, або на Чорне море. Принаймні він таке намислив.

Петро:

– Я теж їду звідци. У нас грошей вистачить до міста, ми побудемо в Гриші, там уже видно буде.

Мовчання.

– Яка вона противна! – зробивши байдужий вигляд, сказав Ярема.

Петро:

– Настя? Еге, їй далеко до Констанції, чи як ти думаєш?

– Ми завтра й їдьмо! – рішуче сказав Ярема, виймаючи гроші. Виявилося, їх вистачить тільки на поїзд на два квитки. Правда, не так то вже й багато, копійки нема зайвої, але нічого, тут не в грошах справа, Ярема пішов би пішки, – так і сказав. Він порадив гасити лямпу, щоб рано встати, вийдуть тоді, як усі ще спатимуть, – хай йому біс, таке життя. Він глибоко зідхнув і засмутився. Уночі він надовго вийшов з кімнати. Коли прийшов, Петро раптом спитав.

– Ходив до Насті?

Ярема не встиг підшукати інших слів і сказав правду: еге, до Насті, вона була йому винна трохи грошей.

– Ну й що?

– У неї не було ні копійки. Ну, спи вже! – згодом він тихо прошепотів: у нас під дверима стояла Ліда. Ти чуєш, Петре? Вона мила підлогу, хоч і не їй черга. Чуєш, Петре?

Чує, але мовчить. Він переміг себе і не пішов до Ліди. Навіть коли виходили з комуни, він не попрощався з нею, хоч і помітив її у вікні. Вона, видно, цілу ніч не спала, під очима її були сині смуги. Петро сказав Яремі, що треба йти швидше, але до них з повітки вийшов сторож. Як, вони йдуть назавжди?

– І ніколи не вернемося, – промовив Ярема. Прощавайте!

Сторож сумно похилив голову. Цікаво, що подумає Настя, – це він так сказав.

Ярема зупинився. Він подивився на Петра, може, б вони й не йшли б? – Хто його знає, все рівно їх не жде своя хата – ні, Ярема й сам знає, що меле дурницю. Вони, поспішаючи, замарширували у степ. Там озирнулись назад і на своє власне здивування побачили, що на горб з-за повітки вибігли Настя і Ліда, помахали їм хусточками, тоді побравшись за руки, тихо пішли назад.

– Глянь, вони похилили голови, я знаю, що вони плачуть! – неймовірно скрикнув Ярема.

– Ходімо швидше! – потяг його за рукав Петро. Він сам бачить, що Настя і Ліда плачуть, але треба поспішати, Петро знав, що ще хвилина, і він сам вернеться назад, він був безвільний, він щиро хотів, щоб Ярема ще раз запропонував вернутись, – знов же, перед ними широкий, невідомий світ, де можна заблудитись.

– Ти нічого не скажеш, Яремо?

Той мовчав.

– Я кажу про комуну.

Ярема:

– Я вже казав. Та швидше, буде пізно! – розчулені, як діти, вони йшли у невідомий світ, де можна заблудитись.

На станцію прибули вчасно. Поїзд минув семафор, поволі зупиняючи свій хід.

– Я ніколи не забуду, як вони побрались за руки! – наче сам до себе, сказав Ярема. У вагоні він сів біля вікна, поклав собі на коліна руки, – він ніколи цього не забуде. Що? – Це я кажу, як вони побрались були за руки.

Петро:

– Я радий би тобі про це не думати. Ми їдемо до Гриші, ти поїдеш на свій Донбас, ми десь на завод, – я вже й не знаю, чому ти так довго думаєш про Настю? Їй далеко до Констанції, мені просто соромно її згадувати, коли хочеш.

На Ярему відразу зійшло якесь натхнення. Він голосно зареготався і сказав:

– Ліді дуже далеко до Марти! Ти про Марту не думаєш?

Що це? Власне, Петро й сам не знав, що таке з ним сталося, він нахилився зав'язати свого черевика, довго порався з ним, – дивно, яка в вагоні спека, лице просто горить. Нехай Ярема багато не думає, сила є різних жіночих імен на світі, – ха-ха, у степу побігло теля, злякавшись поїзда, дуже смішно, – нехай Ярема гляне.

– Я тобі сказав про Марту! – посміхаючись, промовив Ярема.

Петра зірвало.

– Ти, Яремо, дурний, тебе покинула Констанція, я зараз думаю про Гришу. Чого ти смієшся? – Петро, дедалі скаженіючи, міг наговорити багато дурниць,

він сказав: – Констанція тямуща жінка, вона не любить безносих! – це був рішучий випад, Ярема не витримав і розкис. Не тому, що він безносий, просто його нерви не витримали, скільки минуло напружених днів, а він не залізо. І не плаче, він тільки схилився лицем до коліна, і йому задрижали плечі.

– Петрові стало ніяково. Не знав уже, що й робити. Почав був дивитись у вікно, нарешті, сказав:

– Цікаво, що зараз робить Гриша? Він не знає, що ми їдемо до нього в гості.

– Гриша? – він нічого не робить і про це зараз не думає. Він стоїть на порозі своєї слюсарні, гарно вдягнений, курить цигарку, видно, був задоволений з себе, – більше того, він і не хотів чогось іншого, будь ласка, – дужий, великий юнак, одягнутий по-міському.

– Еге, я гуляю! – сказав, зустрівши Петра й Ярему. – Але ви запилені, наче качалися у піску, вам треба вмитись, – здрастуйте!

Правда, вигляд Петра і Яреми був не дуже то й приємний. Їхнє убрання зносилось, було вилатане, вони не встигли одержати в комуні нове вбрання, – щоб не збрехати, вони просто взяли й утекли, оце як бачить Гриша і ніякого біса хитати головою.

– І сьогодні не свято, а ти гуляєш! – сказав Петро, але, увійшовши в слюсарню, він більше не міг нічого сказати. Усе було прибране, виметене, струмент гамузом лежав у кутку, видно, його довго не брали в руки, він припав пилом. – Може, ніхто не приносить роботи?

Навпаки, приносили дуже багато, але Гриша відмовляє. Йому самому остогидло робити, про Петра не було чутки, – один маленький лист – це ще не звістка, – еге, Гриша виконав одне велике замовлення, заробив чимало грошей, тепер гуляє, як бачите.

– Ти ж тепер у комуні, Петре?

– Ні, я казав, що ми її покинули.

От як, – вони утекли із комуни!

Петро:

– Але я більше не буду робити в слюсарні, вона мені ні до чого! – сказав, щоб себе підбадьорити. Він здорово таки засумував, у кишені йому не було ні копійки, коли хочете, – був старець, він запобігливо подививсь Яремі в лице, наче шукаючи там підтримки. Той одразу опанував справу і засміявся. Ясно, Петрові слюсарня ні до чого, подруге, здається, вони хотіли передати її в артіль інвалідів, коли Ярема не помиляється.

– Так же?

Так. Гриша витяг свій гаман, ціла купа грошей, – Гриша не гуляв, а це на долонях мозолі. Він не досипав ночі, виконував таке велике замовлення, прошу, з цих грошей вийшло три купки. Петро має повне право вибирати, яку захочу.

– Я не візьму ні копійки, – сказав Петро. Нехай йому руки відсохнуть, коли візьме хоч один гривеник, він же не робив такий час, – власне, тут не виникає ніяких балачок. Він не візьме ні шага. Гриша зніяковів. Все-таки цікаво, чи в Петра є хоч трохи грошей?

– Є чи немає, але не візьму твоїх грошей. Я зараз без копійки!

Тепер Гриша панував над товаришем. Не довго думаючи, він взяв молоток і, піднявши його собі над головою, вигукнув:

– Я тебе вб'ю, коли ти не візьмеш своїх грошей, Петро. Ти чуєш?

Чув. Щоправда, Петро зараз без грошей, візьме хіба два карбованці.

– Бери всі, бо цим молотком не знаю що й зроблю з твоєю головою. – завзятий Гриша, він може, виконати свій намір, коли захоче. Петро засоромлено сховав гроші в кишеню і одвернувся. Він був засоромлений. Він надумав Гриші купити дорогий подарунок, десь золотий годинник або щось інше, тим часом спитав:

– Що ти порадиш, – ми з Яремою думаємо поїхати в селою.

– Справді? Я їду з вами. Не знаю тільки, що робити з майстернею. Ми б могли передати її артілі.

– Дай мені подумати, – Петро подумав і нічого не сказав. Він уже знав ціну грошам, на слюсарню зразу знайдеться покупець, – не продати її часом? Але це він жартує. Слюсарню треба передати артілі інвалідів. Так само думає й Гриша. Але в балачку устряв Ярема. Він бачить, що вони дуже молоді і не розважені, коли вони будуть багатими – можна й десять слюсарень віддати інвалідам, слава Богу Ярема прожив немало і життя знає. Найкращє слюсарню продати, тоді вони зможуть довше побути на селі, грошей вистачить на ціле літо, – коли їх берегти, а на завод ніколи не пізно потрапити, це вже Ярема знає. Власне, він тільки радить, їхня справа робити, що хочуть.

– Ти хочеш, щоб ми її продали? – вагаючись перепитав Гриша.

– Еге. Я так раджу.

– Матимеш три карбованці, коли знайдеш покупця, Яремо, – тільки нехай зараз іде шукати, справи не треба відволікати, коли раз вирішено. – Ми значить продаємо? – тихо сказав Гриша.

Петро хитнув головою…

Покупець знайшовся, якийсь німець. Він дав свою ціну й уперто її дотримувався. Це вже вони як знають. Правда, ціна велика, але хлопці почали змагатись. Де там, самі тиски чого варті, таких тисків не виробляють, – ну, ще два червінці, остання ціна.

Німець похитав головою. Йому тисків не треба й усього струменту, хіба він буде слюсарювати? Тут буде крамничка. А втім, він може, піти собі, коли вони такі уперті.

Хлопці подумали й забрали гроші. Яремі дали обіцяні три карбованці, нема чого відмовлятись, у них тугі гамани, слава Богу, – який три карбованці – крапля в морі.

Виходячи із слюсарні, вони зупинились на порозі. Якесь незрозуміле замішання, Петро відкашлявся і сказав:

– На заводі далеко краще. Дурний тільки жалкуватиме за слюсарнею.

Ну, ясно. Взагалі наша слюсарня маленька, ніхто не приносив роботи! – І хоч Гриша засміявся, але був засмучений, наче вчинив який злочин, – Боже, яка це маленька слюсарня!

Ярема сказав, що треба йти по візника, не будуть же вони, чого доброго, йти пішки? Він оце думав про село, може, там щось трапилось. Більше того, цю ніч йому снилась Марта, наче вона вмерла.

– Я дуже радий, що продали слюсарню! – весело сказав Гриша. – Еге, у селі може, щось трапилось, так чує моє серце. Справді тобі снилась Марта, Яремо?

У селі особливо нічого не відбулось. Цього року на незаможницьких нивах хліб уродив добрий, стебло високе, з важким колоском, копа такого жита дасть

12 пудів, коли не більше. Незабаром жнива, гарячий час, люди не знатимуть, де дівати скільки хліба, аби тільки не випав град.

Еге. Взагалі село потроху скидало з себе злидні, почало будуватись, над вулицями стояли нові тинки, Ярема має рацію дивуватись. Хоч би кооператив – до нього зробили нову прибудову, сила різного краму. Перед жнивами з'явились коси й серпи, на зиму привозили чоботи й теплий одяг, – сміх один, по іншим селах на жнива привозять кожухи замість кіс, – хе-хе –посміхається старший продавець і стогне. Час минув, продавець піде на вічний спочинок у землю, він прожив свій вік у злиднях, одна мука, така вже людська доля.

– Він ще довго житимете! – почав був заспокоювати його Ярема. –Тут не таке, й то не вмираємо!

– Хіба її не бачив? – тихо спитав старий продавець. Це він каже про Констанцію.

– А, про неї! – Ярема більше нічого не сказав. Він же тисячу разів кожного запевняв, що Констанція йому більше ні до чого, але йому не вірили. Тоді, як хочете. Він уже подумав, що краще було йому зовсім сюди не вертатись, все тут якесь чуже, з ним говорили тільки про Констанцію, сумували, їм дуже сумно, – от яка доля, се й те, – значить Ярема забув Констанцію? – Еге.

– Ні Яремо, ти ніколи її не забудеш! – говорили з ним тихо, наче десь близько лежав покійник, не сміялись, хитали головами, дехто радив йому зовсім забути Констанцію, – ціле Божевілля. Ярема просто уникав людей, виходив у степ, лежав під липами і щось думав...

Друге діло Петро й Гриша, завзяті хлопці. По приїзді вони відразу пішли до Григорія, що на гумовій нозі, Петро хотів глянути на свою хату, цікаво, що з нею зроблено.

Григорій сидів під хатою і латав чобіт. Він не був швець, на цьому зовсім не тямить, але злидні примусили самому пришити латку, якось вийде, – ви розумієте, зовсім немає ні копійки і, головне, пропала надія на щось краще. От розвалюється хата, вона скоро упаде, підгнили стіни, – Григорій уже був би радий, щоб хата і його привалила, принаймні непомітний кінець усім мукам.

– Ми вас не розуміємо, – сказали хлопці. – Ви ж голова комнезаму, – ні, ми зовсім нічого не второпаємо.

Григорій закашлявсь. Він і досі слабий, інколи йде ротом кров, значить смерть не за горами. Голова комнезаму? – це ще не значить, що він має утримання, комнезам не має ні копійки, на нього надія мала, нема чого про це й думати.

– Я ж кажу, що злидні, як той шашіль. Ви бачили, як живе старий Пилип? Він не живе, а доживає, – я вже й не знаю, що ми будемо робити. А ви смієтеся.

Еге, Петро уже не сміється, а регочеться, – ха-ха! Він сказав, що Григорій дуже добре живе, так-так, він дуже розкішно живе, Петро не жартує, навпаки, серйозно каже, що Григорієві нема чого сумувати, село ще досить багате, це лише самі слова і більше нічого.

– Що я старець – то це слова? – здивувавсь Григорій. – Я думав уже повіситись.

Ха-ха, повіситись. Ну його до біса, такий чудний Григорій! Петрові на очах виступили сльози. Згодом він запалив цигарку й сказав:

– Ви непутящий голова комнезаму. Я знаю, що село бідне, час уже жити комуною, здається, я щось таке говорив того року.

Григорій хитнув головою. Значить Петро ще молодий і нічого не знає. Комуною! – у сусідньому селі була комуна і розлізлась, як руда мишва. Будь ласка, Григорій цьому свідок.

– А ти кажеш комуною, Петре.

Гриша собі підтвердив, що комуна розлізлась, якісь невідомі причини.

Григорій:

– Бач, ти мовчиш, Петре, я правду казав, що бідному тільки вішатись, не менше. Ще рано нам ті комуни, усе слова й слова, лихая доля.

Петра узяло за живе. Він взагалі не любив, коли йому перечать, прошу, але це все брехня, комуна не може, розпастись, яка б вона не була, велика чи маленька і неправда, що Григорій був тому свідок. Був? – значить то не комуна.

– Як не комуна? – ні, комуна, Григорій знає.

– Значить там були попи або куркулі.

– Попів не було, хібащо один колишній попик, письменна людина, він був головою комуни. Але це ще не доказ, що через попа розлізлась комуна, – Григорій просто цього не може, зрозуміти.

– Так, там був піп, я читав про це у газеті, – сказав Гриша.

– Ну, от значить не комуна, а попівське кубло, щоб ви знали! – Петро більше того знає, він сам жив у комуні, Григорій і уявити собі не може, що то є комуна. Прошу, усі рівні, одна біднота, попа не побачиш і за десять верстов, робота не важка, бо все машинами, – цього і переказати не можна, як це гарно.

Григорій, слухаючи, щось думав своє. Цікаво, чи зсунеться Петро назад у ту комуну?

– Ні.

– Ну, от, ти туди більше не поїдеш, видно, там не мед п'ється. Не правду я говорю? – переможно засміявся Григорій.

Петро був притиснутий до стіни. Вернеться в комуну, чи ні – його справа. Може, він поїде туди завтра, або через рік, – головне те, що бідноті нема чого вішатись, а краще зараз же думати про комуну, чи про колектив, – найкращий вихід із злиднів.

– Нащо це я говорю? – перебив себе Петро. Його розібрало зло, Григорій не мала дитина, нехай вішається – прошу, у кооператив оце привезли добрих віжок, який аршин може, дістати собі оцей Григорій, коли не хоче слухати доброї поради.

– Гришо, нам є куди піти, ходімо! – і, не попрощавшись з Григорієм, вони пішли до Марти.

Вона була вже доросла, з вигнутими устами, – еге, хоч би вже скоро жнива, так сумно, немає роботи, а вишивати набридло, вони цього не знають, бо хлопці.

Треба було щось на це сказати, така, мовляв, дівоча доля, се й те, як це роблять звичайні люди, а Петро сказав:

– Що ти зробила з грамофоном, Марто? Я щось не бачу його в хаті. – Він насупив брови, еге ж, еге ж, щось не бачить грамофона. Невже? Марта віддала Андрієві Петрів грамофон? Краще б його розбила, – ти, часом, не здуріла, Марто?

– Ні, Але уявіть собі Андрієву печаль, він розважає себе грамофоном, таке йому лихо, старий Жменя вмер, й Андрій тепер як палець, один на всьому світі.

– Жменя вмер? – скрикнули разом Петро й Гриша. – Туди йому й дорога!

Власне, не вмер, а повісився на липі. Справа не в тому, головне, що Андрій дуже засумував, грамофон одна йому втіха.

– Я не знала, що ти будеш сердитись, Петре. Ну, бий мене за це, – засміялась вона, підсовуючись до Петра.

Він відразу розкис, більше того, – коли Марта хоче – він Андрієві подарує грамофон назавжди. Петро знає, як буває, коли умирає батько, він піде зараз до Андрія розважити сироту, коли цього хоче Марта. Петро меле дурницю, принаймні сам не знає, що говорить, знає тільки, що йому на коліні лежить Мартина рука. Коли б не було так видно, або не сидів тут Гриша – Петро знав би, що робити з Мартиною рукою, а тепер він може, зробити тільки дурницю.

– Ми підемо до Андрія, так же, Гришо?

Андрія застали на подвір'ї. Він складав у кучу тріски, інколи зупинявся з простягненою рукою і замислювавсь. Лице йому схудло, очі глибоко позападали, – юнак жалюгідний, коли не більше.

– Я дарую тобі грамофон! – сказав Петро.

Андрій довго дивився йому в лице, наче не розумів, що саме той каже, тоді обома руками схопив Петрову руку і голосно заплакав. Еге, хвилина не дуже то й приємна, Гриша, не витримавши, відвернувся, а Петро по-дурному моргав очима, переступав з ноги на ногу, – хай йому біс, він був до сліз розчулений, але, опанувавши себе, спитав, що тепер має робити Андрій, адже ж батька немає, він сам, круглий сирота, – Боже, як погано на світі! Добре було б, якби люди ніколи не вмирали... Андрій часом не візьме трохи грошей? – ну, два карбованці, або три, на перший раз, Петро й Гриша з охотою. Вони вже почали виймати свої гамани, але Андрій затримав їм руки, не знає вже як дякувати, йому соромно, Що він увесь у сльозах і таке інше. Він тільки тоді візьме який злот, коли вони перейдуть до нього жити, все одно їм нема, де ночувати, у Терешка тісно. Еге ж, отоді візьме й гроші.

– Що ви робите, тут два карбованці! – скрикнув Андрій. – Ні, це багато, я вже не знаю, що й думати.

Вони поклали гроші «йому на коліна, нехай бере, тут не жарти, а жити може, будуть і в нього. Два карбованці малувато, та це на перший раз, їм аж соромно, що дали стільки грошей.

Так, Петрові й Гриші дуже жаль Андрія, він тепер майже старець, покійний Жменя не сказав, де закопав своє золото, воно пропало, Андрій ніколи його не знайде. Отаке життя. Андрієві й думати більше не треба про веселі дні, Петро навіть голосно зідхнув і сказав:

– Тобі треба десь одружитись з багатою дівчиною, щоб ти знав! – еге ж, еге, Петро й припускати не сміє, щоб Андрій одружився з Мартою чи з ким іншим. Марта сама вбога, Андрієві вона не пара.

– Ти довго про це думав? – насторожено спитав Андрій.

– Не тільки я, а й Гриша!

Той хитнув головою.

О, як їм жаль Андрія. Головне, нехай він скорше одружується з багатою дівчиною, щоб не стати старцем, – повір, Андрію, це добра рада.

– Марта ж вбога, ти краще з нею й не знайся!

– Так, вона вБога, – сумно промовив Андрій,

– Значить, її покинеш? – спитав Петро. – Я знав, що ти дуже розумна людина, забудеш Марту й одружишся з багатою дівчиною і знов будеш жити, як твій батько. Як можна жити весело, коли кругом тебе достатки!

Андрій довго не зводив голови, нарешті, підозріло спитав:

– Ти щось маєш на думці, Петре?

– Так, маю. Я такий радий, що ти знайдеш собі багату дівчину.

А Марта бідна, – докінчив Андрій і посміхнувся.

На вулиці Петро сказав:

– Чи часом не мало дали йому грошей?

Гриша:

– Неначе малувато. Уночі дамо ще трохи. Покладемо йому під подушку.

Отаке і біс його знає й що – вони були щедрі хлопці, будь ласка, старий Йосип давненько живе з Терешком, ходить біля нього, як за дитиною. І не відмовляйся, старий Йосипе, бери оцього карбованця, коли не хочеш щоб на тебе загримали.

Терешко лежав на печі, чув розмову й суперечку Йосипа й спитав, у чому вся справа.

– Нічого, ми хочемо, щоб Йосип був розумний.

Терешко болізно посміхнувся. Він був уже зовсім старий, лице йому стало жовте, як віск, він багато думає і ніякого з цього толку, тільки болить голова. Ага, Ярема нічого не казав, чи він бачив Констанцію? Ні? Я так і знав

Мовчання. В кутку павук снував свою павутину. На вікні лежали дохлі мухи. Йосип байдуже поклав подарований карбованець на припічок, сам сів на лаву, – гнітюча тиша, проклята хата. Терешко більше не сказав ні слова. І раптом зрозуміли хлопці, що їм тут нема чого робити, минув час, все залишилось десь далеко ззаду – таке життя, немилосердна доля. Значить – кінець.

На вулиці вони зустріли Ярему. Він шукав їх, є про що поговорити, – вони бачили липи? Тоді можна глянути. Уже Ярема щось таке намислив, – прошу, здається, ніхто ще не бачив стільки цвіту. Липи буквально горіли в цвіту, він висів цілими важкими жмутами, наче хто його понавішував. Але хлопці сказали, що їх цвіт зовсім не обходить, нехай собі осипається.

– Ви понюхайте, тоді кажіть! – захоплено почав Ярема рвати цвіт, нюхав його, розводив руками, треба мати дурну голову, щоб не зірвати з лип гроші, – ну, от понюхайте!

– Нюхай його вже сам, він нам ні до чого! – і взагалі ні Петрові, ні Гриші немає охоти рвати цвіт, це все старе, у них є гроші, слава Богу, вони ще не старці і не коти, щоб лазити по деревах.

Вони, значить, мають чимало грошей? – спитав Ярема.

– У мене ні копійки, я віддав свої гроші в кооператив і не позичу у вас, я хочу дещо зробити, думаю рвати цвіт, от що я хочу, – сказав Ярема. – Ми могли б мати немало грошей. Ви подумайте.

Вони подумали і засміялись. Ні, слюсарню продали не на те, щоб рвати цвіт, коли Ярема такий спритний – нехай уже сам бере не одну десятку грошей.

Їм стало жаль Ярему.

– Я йому дам три карбованці – сказав Гриша. – Чи як ти думаєш?

Петро не думає, а каже, що це зробив би і він, але йому зараз нема коли, піде до Андрія, – вони зустрінуться під липами.

– Жди, я прийду скоро! – але він прийшов не скоро. До Андрія йому не було чого йти, він постукав до Марти у вікно, дещо мав сказати, різні думки, можна сісти отут під хатою.

Марта:

– Я тебе слухаю.

– Туди до сатани, – вона сказала це досить спокійно й сухо. Так говорять між собою старі бабки. Петро просто буде дурний, коли скаже, чого саме прийшов. Ідучи до Марти, він намислив сказати щось важливе, більше того, він хотів сказати, що її любить, почуття це в нього ще змалечку, з дитячих років, – невже вона цього не помічала? Приїхав з комуни? – утік, а не приїхав, там були жінки і дещо більше, але він утік до Марти, він не міг її не бачити, нехай скаже, хто у селі багатший від нього. І замість цього він спитав, як їй живеться. Ну й добре, і він зідхнув.

– Я чула про тебе й про Гришу, – промовила Марта, голосно позіхаючи. Боже, як пізно, клонить на сон і таке інше незрозуміле почуття.

Петро засумував. Вона хоч і чула, але, напевно, якусь дурницю.

– Ні, це не дурниця, мати у місті дівчину. Я знаю, як і звуть її. Ах, не одну, а дві, Настя й Ліда.

Петро запишався. Нехай і дві, але це нічого не значить. Він зробив вигляд, що позіхає.

Марта:

– Ну-да, це нічого не значить, можна знати й сто дівчат, а то й тисячу.

То це багато що значить, Марто! Настя й Ліда непогані дівчата, та я на їх плюю, вони мені набридли, от що! – він ще більше запишався, хотів закурити і, замість цигарки, витяг гамана з грішми. Еге, він тепер часто помиляється, раз був написав листа на двох червінцях, а то червінців подарував цілих сто карбованців, – хе-хе, така дрібниця, копійки. Він пішов далі, коли хоче знати Марта: він озирнувся, кругом було темно, вони сиділи під вишнею, – будь ласка, Петро схопив Марту за стан, так то, еге, він тихо шепнув їй на вухо кілька несподіваних слів, – хіба вона не розібрала?

– Ти ж будеш моєю жінкою?

– Глянь, як рясно на небі зірок! – Марті стало соромно й прикро, Петро меле хто зна й що, – розкішні на небі зірки, повні, як троянди, і грають, грають вони, – Марта уже не знала, де й дітись.

Правду кажучи, Петро й сам не знав, що робить. От узяв Марту собі на руки, шепоче їй на вухо якусь нісенітницю, тим часом його руки роблять своє діло і біс його знає, що роблять оці руки, – словом Петро захотів чогось неможливого, – все рівно Марта буде його жінкою, – так же? Може, він і вчинив якусь дурницю, але в цей момент сталося таке – з-за кущів виступив Гриша. Марта скрикнула, вирвалась з Петрових рук, Гриша схилився плечем на деревину й почав старанно витирати собі спітніле лице. Йому жарко, взагалі надворі спека, хоч і пізня ніч.

– Еге, мені теж душно. Я раджу тобі скинути картуз, – сказав Петро.

Гриша скинув картуз, розстебнув комір сорочки, те саме зробив і Петро, – просто диво, так душно надворі. Петро сказав, що тепер краще сидіти в хаті з прочиненими вікнами, пити пиво й нічого не думати. Еге ж, далеко краще сидіти в хаті.

Але чому ти мовчиш, Гришо? Я говорю, а ти мовчиш.

Гриша деякий час щось думав, одягав і знову скидав картуз, видно, він хвилювався, нарешті, спитав:

– То Марта сиділа у тебе на руках? Я тільки так спитав! – у голосі йому почулись сльози.

Петро зупинився, витер сірника і, глянувши Гриші в лице, тихо сказав:

– Я хотів її поцілувати, але вона взяла й утекла. Ти дав Яремі гроші?

– Він не схотів. Справді, вона не схотіла з тобою цілуватись? А ти не брешеш, Петре? Я так і знав, що вона тебе не цілувала.

Петро скипів. Він скрикнув:

– Ти знаєш, хто вискакує з-за кущів, коли не треба? Дурні, як ти. Якої сатани прийшов, коли тебе ніхто не просив? – він уже почав вигукувати; чортова робота, Марта сиділа йому на руках і раптом приплентався оцей Гриша. Так приятелі не роблять! – Якого ж чорта мовчиш, я тебе питаю? – скаженіючи вигукнув Петро, він уже хотів, щоб Гриша вимовив хоч одно слово.

Гриша відповів. Він не виправдовувавсь, навпаки, голова йому була низько похилена, він тільки сказав, що нема чого його обзивати дурнем, бо це неправда.

– Коли б я був дурний, я не дав би тобі грошей за слюсарню.

Петро одразу прохолонув. Гриша вколов його в болюче місце, Петро з охотою кинув би йому в лице усі гроші до копійки, коли так, але з тих грошей була лише менша половина, не було чим жбурнути Гриші в лице, – таке лихо. Петро хотів єхидно посміхнутись, та з цього вийшов один мізерний зівок. Власне, чого хоче Гриша, що йому винен Петро?

Гриша:

– Я не починав, а ти кричиш.

Петро:

– Цікаво, хто почав перший. Дивись, тут калюжки! – і, щоб Гриша не ступив у калюжку – Петро узяв його за руку. Він сказав, що можна забруднити черевики, уночі взагалі не варто ходити вулицями, такий скрізь бруд і коли б не Петро, – Гриша міг би опинитись по коліна в болоті, – ха-ха! Значить Ярема не взяв грошей?

– Не взяв. Просив, щоб ми завтра подивились з ним на липи, він щось таке надумав, скаже завтра. Справді ти не поцілував Марту?

– Ні. Та ну її до біса, забудьмо про це. Дивись, друга калюжка. Вона вирвалась і втекла. Це я говорю про Марту.

А не про калюжку! – ну, й добре. Гриша надто вже схвильований, щоб удруге згадати про гроші за слюсарню.

На другий день вони ходили з Яремою до лип, була неділя, вони могли собі гуляти скільки завгодно, ніхто й припустити собі не міг, що справа йде не про гуляння, а про щось зовсім інше, про велику суму грошей. Ярема дещо вирахував і уявіть, скільки грошей припаде кожному з них.

– Карбованців по десять, – принаймні так думає Гриша.

Петро сказав і того менше, карбованців по вісім.

– Значить тоді ви нічого но тямите. По два червінці, крім витрат! – Яреми думав довго, цілий тиждень, будь ласка. Він аж посміхнувсь, такий був задоволений, еге ж, еге, крім витрат, по два червінці на носа.

– Ми вже не знаємо, які тут будуть витрати.

Ярема витяг записну книжечку, один листочок був увесь списаний прізвищами, числами, от так: робочих людей треба не менше, як десятеро; підвода до міста й назад; подарунки робочим, – гроші й гроші. Все ж таки за приблизним підрахунком виходить чистого прибутку сім червінців.

– Це приблизно, може, буде й вісім! Ви подумайте.

Хлопці подумали. Безумовно, від грошей відмовиться тільки дурень, це не полова, а великі гроші. Еге, справа в тому, ні Петро, ні Гриша не дозволять собі вилізти на дерево, дехто може, подумати, що вони старці, сила різних думок і пересудів, вони вже й не знають, але рвати цвіт не будуть.

Ярема:

– Так, нам все-таки доведеться цвіт рвати.

Тоді вони вмивають руки. Приїхали сюди відпочити, будь ласка, кому треба – нехай забере цвіт разом з липами, цікаво, що скажуть люди, побачивши їх з торбами на липах, видовище глуму гідне, сміх один, не менше. Вони вже хотіли йти, та Ярема висунув інший плян, приблизно такий: Петрові й Гришині гроші, усі, які всі – підуть робочим, на підводу і на все інше, самі вони будуть тільки наглядати за роботою. Ярема, не маючи зараз ні копійки – рватиме цвіт, йому все одно, аби тільки не гуляти. Заохочуючи хлопців, він сказав:

– Уявіть, ви будете наглядачі! За вас робитимуть ваші карбованці. Це великий зиск. Ну, скажіть, скільки зараз маєте?

Виявилось, не так то вже й багато, на тиждень вистачить, не більше.

– То ж бо то й є! – Ярема переможно засміявся. – І на тиждень не буде, повірте. Ну, Марті ще дасте який карбованець, хе-хе, але цвіт який, ви тільки гляньте!

Хлопці подумали й погодились...

Робочих було легко знайти, їх записалось до Яреми душ сорок дівчат і хлопців, кожен хотів заробити яку копійку, але Ярема відібрав собі десять найжвавіших хлопців і разом з ними ще до схід сонця виліз на липи. По обіді Петро й Гриша принесли рядна, прослали їх під липами й запалили цигарки. Більше того, вони одягли нове вбрання, почистили черевики, їм нема чого робити, сміливо можуть піти у степ до могили. Коли Марта хоче – нехай іде разом з ними. Вони будуть гуляти.

Марта прийшла й спитала:

– Вам більше не треба робочих?

Кому це, їм? А, вона хоче сказати, чи Яремі не треба робочих? Так же?

Ну-да. Вона б і сама пішла рвати цвіт, але Ярема її не взяв, якісь на це причини, Марта уже не знає. Ярема навіть на неї гримнув. Знову ж таки, це вона так спитала, вона не вилізе на дерево, хоч би Ярема й хотів, нехай він не турбується.

– Ти будеш сушити цвіт, – заспокоїв Гриша. – Правда, Петре, вона сушитиме? Ми це влаштуємо, попросимо Ярему, як він просив у нас грошей, – Марта може, бути спокійна.

І вони додержали свого слова. Марту Ярема прийняв на роботу, вона сушила цвіт, одержуючи таку саму платню, як і всі робочі, – так схотіли Петро й Гриша, Ярема мусив скоритися. Його діло маленьке, його руки, а їхні гроші.

– Ти хочеш сказати, що нам наплювать на ввесь твій цвіт? – зареготавсь Петро. – Повір, Марто, він хоче щось заробити, оцей Ярема, ми позичили грошей,

побачимо, що з цього вийде. Ха-ха! Вони теж сушать цвіт, бо нема чого робити, така нудьга, просто можна сказитись.

Марта повірила. До речі, повірити можна: як же, вони мають гроші, одягнені по-міському, у все нове, щодня два рази умиваються пахучим милом, з харчів купують що є найдорожчого. Петро навіть купив шовкову хустку і подарував Марті. Того ж дня Гриша купив їй нові черевики.

То ж бо то й є: вони сушать цвіт від смертельної недуги, гамани їх ще досить товсті, слава Богу, до лип їх тягне Марта, вродлива дівчина, нехай хто переконає людей у протилежному. Так, так, Марта!

О, вона потягне, Марта ще не одного зведе з розуму, – хоч би Андрій, молодий Жменя. Але тут далеко складніша справа, у крамниці про це багато говорили, вони скоро одружаться, Андрій та Марта, еге ж, еге, поберуться, і будуть жити, – це все ясно. Андрій сам хазяїн, має неабияке господарство, Марті не погана пара, Андрій зіпнеться на ноги, це ще не значить, що він уже старець, коли повісився батько. О, Андрій ще буде багатий, будьте певні, Марті непогана пара, коли не щастя. Безумовно, про це краще говорити пошепки, при Петрові й Гриші треба перевести балачку на інше, поки що їм не треба цього знати. Не важно, що вони мають гроші, але вони й люди, може, вийти ціла історія. Та чутки поволі розлазились по селу, як раки, і Петро, раз ідучи з Мартою додому, – спитав:

– Ти, кажуть, виходиш заміж? – і широко відкрив рот, це він позіхає, така скрізь нудота, хоч би вже скорше на завод. Еге, так, значить, вона виходить заміж? Цікаво.

Марта подивилась на нього скоса. Він був серйозний, насуплений, з ним зараз і думати не треба про жарти, з лиця йому поволі зникла краска. Він востаннє перепитує, чи правда все, що говорять.

Марта:

– Може, брешуть, – їй стало страшно, Петро уже говорить пошепки, голос йому зривався, хто його знає, що він зараз має на думці, – повір, Петре, то брешуть.

– Принаймні я так чув. Дивуюсь тільки, невже ти любиш того Андрія? – потім він уже не такий то й багатий, цікаво, де він подів ті гроші, що дали Петро й Гриша. Вони йому дали, як старцеві. Оце його все багатство.

– Хіба то ви йому позичили грошей? – зацікавилась Марта.

– Не позичили, а кинули, як собаці кістку! – Але це не так то й важливо. Еге ж. Петро нахиливсь до Марти й на саме вухо шепнув: – може, ти забула, що між нами було?

Вона цього не знає, просто не пригадує.

– Казала, що мене любиш.

От воно що! Марта:

– І люблю. Боже, що зі мною, я тільки тебе й люблю, Петре! – вона вже хотіла бігти, аджеж її хата за два кроки, – ну, що ще треба цьому Петрові?

– Я хочу, щоб ти дещо сказала! – Він був похмурий, як ніч, і не терплячий. Раз уже почали, значить треба й кінчати, не часто трапляється такий випадок, коли не почуваєш сорому, хвилина багато важить, – отож Марта мусить дещо сказати.

– Я вже сказала.

– Що?

– Люблю тебе. Ти такий добрий і подарував хустку.

Петро – уже запально й благаючи:

– Скажи, що підеш за мене заміж.

– Кажу. Й піду. І за тебе. Господи, я таке мелю! – вона схопилась за голову, який мент стояла непорушно, тоді шарпнулась, наче рятуючись, і побігла до себе на подвір'я. Петро не пішов за нею, але під хатою її перепинив Гриша.

Ціле божевілля, Марта уже не може, собою володіти, вона упала Гриші в обійми, притиснулась йому лицем до грудей і застогнала. Він бережно сів з нею під хатою, він її розуміє і радить зараз же плюнути на нього, поки не пізно. Так, так, плюнути, він же дурний і невродливий, принаймні Марта заслуговує на щось далеко більше.

– Про кого ти говориш? – насторожено спитала Марта, видираючись з Гришиних рук.

– Про Андрія.

Вона нічого не сказала, така стомлена, вона покірно поклала голову Гриші на коліна і, коли він, сміливий і підбадьорений, знайшов її уста своїми, – вона покірно стулила очі. Вони обережно й засоромлено поцілувались...

Нарешті, готовим цвітом набили лантухи, Ярема розрахувавсь з робочими, слава Богу, цвіту не мало, треба його везти до міста. На це пристав Андрій. Все одно він гулящий, за це візьме небагато, скільки дасть Ярема, і копійка не валяється на дорозі, – скрутний час, лихая година.

Ярема порадився з хлопцями. Він має свою думку, він сказав.

– Андрій куркуль, нехай здихає без грошей, такий собака. Він колись прострілив Терешкові руку. Це тоді, як ми позичали хліб. Ви подумайте, у нас багато, бідних, – але це тільки моя думка.

Хлопці перезирнулися, але цього було досить. Вони один одного розуміли. Собака не собака, але Андрій краще нехай їде, може, про нього забуде Марта. Петро навіть спитав Марту, чи довго вона думала про свого покійного батька.

– Тижнів два.

Петро сказав Гриші:

Нам треба вдержати Андрія в городі хоч на місяць. Мовчи, я вже щось думаю.

На прощання Марта їм за комір сорочки вчепила по гілочці цвіту, – прощавайте, може, й не побачимось, хе-хе – це вона так сказала, дуже пахучий цвіт і личить до кольору сорочки, особливо Гриші.

– У мене така сама сорочка, – сказав Петро.

– І тобі личить. Чорна сорочка і білий цвіт. – Андрієві вона тільки хитнула головою.

У місті нічого не змінилося. Петро й Гриша могли скільки завгодно дивитися на облуплені будинки, – маленьке повітове місто. Нудьга, коли хочете, час іде мляво, обережними кроками, помацки, наче сліпий старець. Тут помітно, як іде час. Крадькома, туго, німий хід.

Ярема засміявся. Нехай глянуть, нехай тільки вони глянуть, що сталось з їхньою слюсарнею, – о!

Нічого особливого. Тепер тут виробляли мінеральну воду, продавали по трояччі за шклянку, – прошу, Гриша й Петро можуть пити воду. Але їм стало чомусь сумно, вони востаннє переконались, що у місті їхнього нічого немає, у кишенях не було грошей, у мішках тільки один цвіт, скільки з ним мороки. Більше того,

цвіт забракували, він не добре висушений, видно, біля нього ходила не досить вправна рука, – так, здається, що кожен може, його сушити, але це досить складна справа, коли Ярема хоче знати.

– Я сушив сам. Скільки ж ви даєте? – нарешті, спитав він.

Йому сказали ціну. Вона була дуже мала, Ярема просто злякався.

Все таки цвіт прийняли, був уже вечір, вони зупинилися на заїзді. Забравши свої гроші, Андрій відразу десь зник, він мусить відвідати своїх давніх знайомих, те й се, дещо купити, вони й без нього зуміють підрахувати зароблені гроші. Виявилось, що кожному попало не по два і не по три червінця, а всього по одному, мізерний заробіток, краще було б не приступати до цвіту, на цьому ділі Петро й Гриша доклали трохи своїх грошей.

– Мені грошей не треба, – сказав Ярема. – Візьміть собі, але я зовсім не винен, що так вийшло! – він уже поклав свої гроші на стіл і похилив голову.

Петро був простяг руку до грошей, він тямив дещо на них, але Гриша зручно ударив його по ліктю, Гриша усю ініціативу прийняв на себе. Еге, щоправда, вони виграли роги на «холодець», та це ще не значить, що треба вішатись або у сумувати. Гроші – річ наживна і сховай, Яремо, свої карбованці далеко в кишеню, поки Гриша не оскаженів з люті. Ну, от так.

– Ми могли б десь піти погуляти, – запропонував Гриша. Він сам раніше любив ходити до кіна, туди його тягне й зараз, принаймні, вони можуть скоротити довгу ніч на заїзді, все одно завтра доведеться їхати назад, у глухе село, де про кіно ніхто й гадки не має і головне довга й холодна ніч отут на заїзді. Що на це скаже Ярема.

Той пристав на все, йому байдуже, він ладен зараз лягти спати, а втім піде разом з ними, усі витрати бере на себе, – що?

– Витрати беру я! – рішуче сказав Петро. – Ми краще ходімо в балаган, дешево й цікаво, еге ж, тільки у балаган. Хіба Гриша не бачив? Тоді Петро скаже: він ходив на пляц, там розташувавсь балаган, мандрівна група танцюристок з кльовнама, смішні афіші, цілу ніч регіт за якихось сорок копійок. Так вони й зробили. Власне, Яремі було все одно куди йти, він ще не таке зробив, незвичайна людина: він тихенько всунув Петрові в кишеню свій червінець, але руки не встиг витягнути – це він поклав хусточку.

– Ти поклав червінця! – загаласував Петро. – Ти хочеш, щоб я тебе побив, чортова робота.

Гриша так само знайшов у себе в кишені червінця і це вже хто його знає й що. Ярема, видно, хоче, щоб йому скрутили в'язи.

Йдучи на пляц, вони довго говорили про такий випадок дурної людини. Ярема робить дурницю, нехай він не турбується, гроші у них є і будуть, дай тільки улаштуватись на заводі, вони Ярему озолотять, оце й є той балаган, що привезли мандрівні угорці.

Усередині він нічого особливо не являв, люди стояли на землі, у кутку на помості танцювали напівголі дівчата, якийсь чоловік ковтав з мисочки огонь і смажив яєшню у своєму брилі, ходив на руках, викликаючи дикий регіт у невибагливих глядачів.

Вони могли сміятись цілу ніч за сорок копійок, а людина ходила вниз головою, від цього ніщо на світі не змінилось, один сміх.

Під кінець програми вийшла одна танцюристка, її звали «цариця». Вона була

гарна з себе, мала чудові ноги й дуже довго й заповзято ними танцювала, викликаючи щедрі оплески: ну та й «цариця»!

– Вона дуже вродлива! – шепнув Гриша.

Петро захитав головою, але Ярема зазначив, що танцюристка вже не така й гарна, як дехто думає. Марта куди краща, це вже він знає.

Яремі просто огидно дивитись, як працює ногами оця танцюристка, одна розпуста, так високо піднімати свою коротеньку спідничку – хай їй біс.

Ярема запропонував зараз же йти на вихід.

Андрія ще не було. Вони не бачили його і в балагані. Він прийшов тільки світом, веселий, з картузом на потилиці, від нього несло горілкою.

Він сказав, що більше не вернеться додому.

– Як, він не вернеться додому? – зрадів Петро й Гриша.

– Еге, ви тільки гляньте на цю фотографію! – він показав маленьку фотографічну картку – це вродлива дівчина і відома людина.

Гриша сплеснув руками й вигукнув:

– «Цариця» з балагану! Де ти узяв цю фотографію, Андрію?

Той призирливо глянув на всих і сплюнув. Так він узяв і сказав. Це дуже вродлива жінка і відома людина, її зовуть Марія. Еге ж, її знають дві округи, де тільки розташовується балаган, вона танцюристка, слава Богу, за один вечір більше заробляє, ніж вони за весь цвіт, – ха-ха!

Андрій був наче збожеволів. Він таки справді не вернеться додому, коня й воза продасть, йому тепер нема чого вертатись у глухе село, він там зайвий.

– Може, в тебе немає грошей? – спитав Ярема.

Андрій довго дививсь Яремі в очі і знову сплюнув. Він же, здається, ясно сказав, що Марія, ота танцюристка, – будь ласка, ще раз гляньте на її фотографію, – вона просто не може, їсти того, чим вони годуються отут, на заїзді, і ті гроші, що цього вечора Андрій проїв з Марією, – одна крапля в морі, коли вони хочуть знати. На яку сатану вони так здивовано вирячились на нього очі? Так, Андрій був п'яний, він сказав:

– Марія і я вечеряли, більше я нічого не можу сказати! – Він таки справді вже не міг більше говорити, його здорово таки занудило, він мучився, стогнав і просив пити.

От воно що. Яремі чомусь стало жаль Андрія, він сказав:

– Дивись, щоб ти не продав і свою голову, я знаю таких танцюристок, о, то халамидники, огонь, залізо, а не дівчата. Я їх знаю.

Андрій:

– Знаєш? Ха-ха, коли б ти знав, – Констанція не кинула б тебе напризволяще, ха-ха!

Ярема ліг на лаву і махнув рукою. Андрій ще довго розповідав про Марію, – за вечерю з нею випив три пляшки вина, він захмелів, а вона зовсім твереза, правда таки, залізо не дівчина. Власне кажучи, Андрієві нема чого вертатись додому, перед ним широкий світ, вічне свято, принаймні не якесь там село, де все мертве й глухе, як могила.

Петро насторожився. Він обережно спитав:

– А Марта, хіба ти забув її, Андрію?

– Марта? – Андрій наче воскрес, він нічого не тямить. Петро, здається, спитав про якусь там Марту? – Ха-ха! Бери її собі, свою Марту, плювать я на неї хотів, коли ти хочеш знати!

Так, він був остаточно дурний. Він ще й не те зробить, прошу. Мовчки вийшов з кімнати, за годину увійшов рішучий і зосереджений, на стіл кинув жмут грошей і пляшку горілки, будь ласка, він не дитина, коня з возом продав першому покупцеві, оце всі гроші. Горілку можуть випити разом.

– Ми не п'ємо, – за всіх сказав Ярема.

– Не п'ють? – Андрій щось подумав, ще раз глянув на фотографію танцюристки, – значить, вони не п'ють, не хочуть пити з ним разом? Може, вони думають, що він п'яний?

Ярема:

– Навпаки, ти зовсім тверезий! Але ми не п'ємо.

– Тоді й на вас плюю! – вигукнув Андрій, сховав горілку в кишеню і, хитаючись, вийшов з кімнати.

Мандрівна трупа, видно, не думала переїжджати до іншого міста, у балаган щоночі приходили люди, це досить дешево, уже квиток коштував не 40, а 20 копійок, в чім річ, дешевше й вигадати було не можна. Ярема, Петро Й Гриша сміливо брали квитки й дивились на вистави. Все одно їм не було чого робити, вони жили на заїзді, удень спали, проїдали гроші за липовий цвіт. Щоб вернутись додому – про це й балачок не виникало, що? – це Петро натякнув, часом не пора вже подумати про виїзд, але йому довели, що село не втече, гроші поки що є, правда, вони зовсім не проти того, щоб їх витрачати економно. 20 копійок у балаган на виставу – це не є випускання грошей на вітер, копійки, не більше.

– Кажеш, додому? – перепитав Ярема. – У нас домівки немає.

Еге, вони більше домівки не мали, нехай собі Петро добре запам'ятає, а рідне село це ще не домівка, так само, як і цей заїзд. Он як, вони більше домівки не мали!

Андрій чомусь не з'являвся. Його бачили в балагані, він наливав гас у лямпи, забігав до акторів за ширму, мав вигляд дуже заклопотаної людини, у новому вбранні і вимащених чоботях. Раз Гриша був перепинив його на дверях, узяв був за руку, – але уяви, Гришо, мені немає часу, нехай другим разом, – хто його знає й що, оцей Андрій. Нарешті, таки він прийшов на заїзд. Він сів у ногах Яреми і запалив цигарку. По тому, як тремтів сірник, видно було, що Андрій хвилювався. Так, вони значить, ще й досі отут на заїзді? Андрій не знав. Власне, він хоче, щоб вони усі троє пішли зараз до нього в гості. Може, він десь перед ними завинив, таке життя, це минуло і зараз дуже рано.

– Живеш у балагані? – хотів пожартувати Петро, але Ярема перепинив його, балаган далеко кращий, ніж заїзд, сміятись тут нема чого, – ну от, Андрій, виходить, мешкає не в балагані. Не розпитуючи, як він живе, вони пішли до нього в гості.

Еге ж, актори живуть на своїх квартирах, середній актор має одну кімнату, а Марія, куди оце вони йдуть – дві, хороші кімнати з передпокоєм. Хіба Андрій не казав? – Марія ногами заробляє за один вечір більше, ніж дехто у слюсарні, даруйте, це зовсім не торкається Петра і Гриші, але факт фактом, Марія не звичайна танцюристка, вона ще маленькою дівчинкою танцювала у якогось князя, – тепер того князя немає.

– Ти хочеш сказати, що його чорт ухопив? – весело засміявся Гриша й відразу вмовк, бо Андрій злякано замахав руками. Він відімкнув двері у маленький темний передпокій, де стояло одно розкладне ліжко й поламаний столик. Він тихо

сказав, що за дверима у кімнаті спить Марія, Боже борони голосно розмовляти, вони можуть сісти на ліжко. І що це за Гриша? – необережно стукнув закаблуком, наче коняка. Гриші нічого, але Андрієві неприємність і немала, коли вони хочуть знати. Головне, Марія приїхала перед світом п'яна, як дим. Андрій вилив був на неї кухоль холодної води і нічого не помогло.

– Я вже й не знаю, скільки вона випила горілки, ну як дим!

– Ти спиш з нею разом, чи тут? – спитав Петро.

– Так. Тут далеко вільніше, можна курити і не так пахнуть мої онучі. Мені дуже потіють ноги, Марія цього не любить. Гришо, кашляй у рукав або вийди на вулицю.

Розмовляли пошепки, наче злодії. Раптом за дверима пробив годинник. Андрій обсмикав сорочку, відкашлявсь, долонею витер запорошений чобіт, – треба поспішати до Марії. Згодом виніс миску з водою. Марія оце вмилась, хі-хі, вона дуже сердита, дала йому не цілий карбованець, а половину, срібний півкарбованець. Вони можуть купити горілки, отут вип'ють.

– Ти щось хочеш сказати, Гришо?

– Можна піти до неї в кімнату? – бажання, правда, невелике, глянути на Марію можна, питання тільки, чи вона дозволить це зробити. Андрій спитає. За хвилину вийшов пригнічений і засоромлений, він так і знав, Марія нікого зараз не хоче бачити, дала тільки ще один півкарбованець, вони мають тепер купити дві пляшки горілки і дещо з закуски.

– Ми пити не будемо, – сказав Петро, збираючись виходити. – Я б тобі дещо сказав, тільки нехай другим разом. Прощавай! – вони навшпиньках вийшли на вулицю, спитали Андрія, не треба йому часом грошей, вони можуть дати.

Ні, йому грошей не треба. Поки живе з Марією – йому нема чого турбуватись про гроші, слава тобі, Господи, йому підвалило не мале щастя, принаймні він дуже задоволений з цього.

Цієї ж таки ночі, десь перед світом, Андрій прибіг на заїзд до краю збентежений і розгублений, сказав, просто вигукнув, що зараз же їде додому в село, і раптом заплакав. Нехай з нього сміються, б'ють його, так може, буде легше, адже ж тепер він ніщо, пропаща людина. Еге, балаган зник, кудись виїхав, це трапилось тоді, як Андрій лежав п'яний. Марія забрала усі його гроші, пропав кінь з возом, більше того, Марія узяла, просто украла його нове вбрання й чоботи, гляньте, тепер він, як старець. Андрій знову захлипав, людина жалюгідна, він хотів, щоб йому хто сказав тепле слово, але хлопці мовчали. Нарешті, він сказав:

– Ви знаєте, я мушу її вбити!

– Ти виглядаєш, наче який босяк! – презирливо промовив Петро. – Тобі треба одягтися.

Еге, хотів би тільки Андрій знати, як одягтися, коли йому в кишені зараз ні копійки. Він її вб'є, оту танцюристку, – о, як же він її буде вбивати! – він знов засумував і захлипав.

Але ти ще не пропащий, тобі не треба забувати одну річ! – сказав Петро.

– Що саме? – з надією вигукнув Андрій.

Гриша:

– Ми радили тобі одружитись з багатою дівчиною. Ми тобі хочемо тільки добра, коли хочеш знати.

Андрій замисливсь.

– Ти думаєш про Марту, але вона бідна, ви будете старцювати! – вигукував Петро. – Тобі треба шукати багату дівчину, поки не пізно!

Петро й Гриша на перебій хочуть висловити своє співчуття Андрієві, нехай викине з голови Марту, а шукає багату дівчину, з вродливого лиця не мед пити, – о, вони знають, що воно таке життя, слухай, Андрію, що тобі радять добрі люди, поки не ходиш зовсім старцем.

Андрій вірить, він зараз іде додому, він щось таке намислив.

– Ти з нами, Яремо? – спитали хлопці.

О, ні! – власне, йому нема чого іти в село, він поїде в комуну. Словом, він такий розгублений і вже й не знає, що робити. Ні, таки поїде в комуну і надовго, коли не назавжди.

Вони підрахували свої гроші, гуртом випили пляшку пива і не попрощавшись розійшлися. Були засмучені й розчулені до сліз, як діти.

VIII

У селі вже почали молотити хліб, копа жита дала, скільки й думали, цілих 12 пудів, на диво щедрий урожай, велика радість.

– Урожай поганий, – зауважив Петро, – 12 пудів ще не хліб, коли ви хочете знати.

Люди здивовано глянули йому в очі. Принаймні на цих землях кругом села такий урожай щось та не значить, або вони не знають як родить хліб.

– 18 пудів з копи не хочете? – сказав Петро. – 18 пудів і десять кіп на десятині?

Значить десь земля родюча, – ні, люди такого ще не чули і питання, чи все це правда, або на вербі груші. А втім Петро багато їздив, усе знає, йому треба вірити.

Петро:

– Коли сіють жито – на кожну десятину кладуть 15 пудів суперфосфату. Це таке удобрення, біле, як борошно, його купують у місті.

От як, суперфосфат! Ніхто цього не чув, просто диво, – але люди задоволені й цим урожаєм, прийде зима і нікому вона не буде страшна, усе минуло, просто не віриться, що було три роки тому. Що ж це таке? – Петро й Гриша цілком несподівано узяли собі дві десятини землі, прошу, вона їм непотрібна, вони узяли її тільки на пробу, не більше, дві десятини найгіршої землі, де росли бур'яни й мокрець, – на родючій землі і так виросте, без вашого суперфосфату, штучного удобрення, чи як воно там зветься. Вони привезли з міста кілька мішків якогось борошна, потрусили ним свою землю, зверху розсіяли жито і заволочили. За три дні знову посипали землю суперфосфатом, укоткували, – нічого особливого, так роблять усі люди, хіба що отой суперфосфат. От які це хлопці, – вони й не думають хазяйнувати, земля їм ні до чого, навпаки, вони незабаром подадуться собі десь на завод, приїдуть хіба того року глянути на свій урожай і знову поїдуть, прощавайте уже назавжди. Таке майбутнє.

– Урожаю у вас не буде, – сказав Григорій, що на ґумовій нозі. – На такій землі ніщо не може, вирости, а втім краще, коли ви частіше будете приїжджати...

Це саме сказала й Марта. Вона тільки просить, щоб вони ніколи не брали з собою Андрія, адже ж він ще молодий, прийшов без коня й воза.

– Він дурний! – засміялись хлопці. – І не так то вже й молодий, як тобі здається, Марто.

– Нехай, тільки тепер він не має чим виїхати. Він казав, що коня вкрадено. Правда це? – вона підозріло подивилась на Петра й Гришу, але вони були спокійні. Вона удавала дуже засмучену, почала допитуватись, як це все трапилось, нарешті, заявила, що вони зробили не по-товариському, допустивши такий злочин.

– Що саме? – вони цього не знають.

Марта:

– Він був п'яний і ви його не збудили, коли злодій крав коня.

Петро пополотнів.

– Андрій був злигався з якоюсь дівчиною, продав коня, подарував їй усі свої гроші. Її зовуть Марія. Ти чуєш, Марто?

Чує, але не вірить. Коли б це правда, – вони могли раніше сказати, вони її тепер не обдурять, – запам'ятайте собі, хлопці!

Чортова робота. Справді, яке їй діло до чужих коней? – Андрій їй же не чоловік, слава тобі, Господи, хе-хе, Андрій їй не чоловік і нема чого так хвилюватись.

– А, може, буде чоловік? – засміялась Марта. Це вона жартує. Вони надовго приїхали?

– Ні, на тиждень, або на місяць.

– Та ви й не приїхали, а прийшли, – Ха-ха!

Це вже хто знає й що, якесь несамовите глузування. Марта наче здуріла. Правда, нехай вони прийшли, сорок верст пішки – одна забавка, здорово й весело. Грошей ніхто не міг відняти, бандитів зараз немає, а їх було троє: Петро, Гриша й Андрій.

– Чого ти регочешся, Марто? – вона може, не вірити, що вони мали гроші? – будь ласка, суперфосфат щось та коштує і прошу, глянь сюди в гаман. Це не звичайні, а самі тобі карбованці і трохи срібла. – Щось ти на це скажеш, Марто?

– То я так, але ти сердитий, Петре, я не знала, що ти будеш такий сердитий, – вона узяла його за руку, хитра дівчина, може, він подарує їй карбованець? – Прошу… – Дуже вдячна, Марта завжди помнить, що Петро добрий. – Дякую, ти дав цілий карбованець!

Петро удав, ніби він розлютився:

– Сховай в кишеню й мовчи.

– Бо що?

– Поцілую отут на вулиці! – він був щасливий.

Та щастя річ мінлива і не заповнює людину вщерть і надовго. Дрібниця, правда, але вона засмутила Петра, він уже не знав, що й думати. Це було в неділю, люди прийшли до Петра, нехай він піде з ними глянути на схожість озимини. 100 пудів, от що значить той фосфат, штучне удобрення, ми сміємось, Петре, так собі, не з твого суперфосфату. І нема чого хмуритись.

Схожість на чужих нивах була добра, жито зеленіло густе й кущисте, розкішна схожість, люди уже не можуть стриматись, глянувши на Петрову землю. Суперфосфат сірів зверху, як сіль, жито ледве зійшло, було далеко гірше, ніж на інших нивах. Петро вирвав стеблину, довго дивився на неї, нарешті, сказав:

– Моя копа дасть 18 пудів.

– Ха-ха-ха!

– Або всіх 20 пудів, – спокійно додав Петро.

– Що ти кажеш? Жито зовсім пропаде, те, що залишиться й увійде в зиму – вимерзне, от побачиш, Петре! На ці землі не то що суперфосфат, а гній не поможе, то все вигадки й слова вчених людей. Вони їдять хліб і пишуть книжки, щоб їсти з того хліб.

Нуль уваги, Петро наче і не чув цього. Він знову сказав, що його копа дасть 18 пудів, і головне посміхнувсь, уся в цьому перемога, в той час, коли озимина ледве виткнулась з землі, пропаще насіння й робота. Петро умів удати з себе спокійного. Дома ж він занепокоєно повідомив Гришу про бачене, серйозна справа, вони, виходить, опинилися в дурнях.

– Ти вирвав стебло і зерно повне? – спитав Гриша.

В тім то й річ, що повне, жито наче й не сходило.

Гриша:

– Стебло вороне, чи червоне?

– Червоне. Ти питаєш, наче щось тямиш на цьому. Еге, стебло червоне, маленькі стебельця, ледве помітні оком.

Тямить не тямить Гриша, але він дещо читав і може, от що сказати:

– Наша копа дасть не 18, а 19 пудів. Така схожість буває з суперфосфатом. Весна дасть силу і зріст.

Петро заспокоївсь. Він сильно перехвилювавсь, люди регатались з нього, як з дурня, ну, ясно, було не дуже то приємно, коли не паскудно.

– Ти, бачу, щось хочеш сказати, Гришо! – і не тільки оце зараз Гриша чудний і нервовий. Петро давно помітив велику зміну в ньому, щось тривожне й незрозуміле. Петро уже й не знає, що трапилось з Гришею. Той часто, невідомо чому, раптом замислювавсь, за веселощами ішов сум, уночі не міг заснути, ворочавсь на постелі й стогнав. Може, він згубив гроші, – то це дурниця, не варто про це й думати.

На відповідь Гриша витяг жменю срібла й жбурнув на стіл. Гроші є, але вони тепер йому ні до чого, тут зовсім інша справа, що торкається тільки одного Гриші.

– Це тебе не обходить, Петре.

Той образивсь. Здається, він ніколи від Гриші не ховався, таємниці ніколи не були таємницями, Петра дуже смутить така поведінка приятеля, просто доводить до розпуки, коли не більше.

Гриша на мить завагавсь, тоді сказав:

– Марта виходить заміж. Я ж казав, що це тебе не обходить.

Петро кинув недопалок і запалив другу цигарку. Так, правда. Петра це не обходить, хтось там одружується, тоді чого сумувати Гриші, хіба це його обходить?

– Ми ж підемо на завод! – Правду кажучи, Петро мав дуже мізерний вигляд, уста йому затремтіли, він почав по-дурному посміхатись, нарешті, зовсім вийшов з хати. Коли повернувсь – був дуже рішучий і веселий, він не сподівавсь такого від Марти, вона ще дуже молода, її треба негайно розрадити, бо зробить дурницю, така дитина.

– Ага, я не питав, за кого виходить заміж. За Андрія? Так я й знав. Глянь, як червоно заходить сонце! – нема де правди діти, Петро був розгублений і при-

гнічений, оце випив би чарочку горілки, або ліг спати. – Ти кудись ідеш, Гришо? Ну, йди, я ляжу спати. – Він ліг, поклав собі під голову подушку, ще раз спитав, за кого йде Марта, але це його зовсім не обходить, принаймні, він мало й думає, так хилить на сон, – дурні є на світі люди, хоч би та Марта. – Ну, я сплю! – сказав Петро й затих.

Не такий Гриша. Він пішов до Марти, сів з нею під скиртою сіна, – даруй, але він Марту візьме усього тільки за стан. Що собі вона намислила? Хоче, щоб Гриша зБожеволів, чи що?

– Ти й так божевільний, тиснеш і мені нема чим дихати. Ну, пусти, не дави так, Гришо!

Узяв і пустив, легко сказати. Навпаки, Гриша завзятий, одчайдушний парубійко, вільний, як вітер, і того, хто стане йому на дорозі – приб'є оцією рукою.

– Подержи його, який він великий, оцей кулак.

Марта подержала й сказала, що кулак дуже великий і важкий. – Ну, ще що, при чому тут його кулак?

Гриша:

– Кажуть, ти одружуєшся з Андрієм, принаймні я таке чув.

Марта:

– О, які брехливі всі люди. Це все вигадали! – Марта притиснулась усім своїм тілом до Гриші, він вродливий юнак з ніжним лицем і кучерями на лобі, тільки круглий сирота й увесь час вештається по світу. Вона вже схопила його шию руками, вона шепоче йому просто в уста, нехай він мовчить, їй соромно, нехай краще заплющить очі, так, так, – Марта тільки за нього вийде заміж, коли він хоче. То люди брешуть, – Боже мій, їй так соромно, – така вже молодість, благословенний час.

Згодом вони сиділи з похиленими головами і говорили. Власне, говорив один Гриша. Це розкіш, а не майбутнє, нічне свято: вони обоє підуть на завод, наймуть маленьку кімнату з одним вікном у садок, стіни виліплять шпалерами у квіточках, Марта буде розводити на вікнах квіти. Зранку Гриша ітиме на завод, приходити буде перед вечором, Марта його ждатиме у маленькій кімнатці, де стіни виліплені шпалерами у квіточках. До них у гості приходити буде Петро.

– Петро? – перепитала Марта. – А, Петро нехай приходить, буде веселіше. Хіба він теж піде на завод?

– Так. І в нас будуть діти, одна маленька дитинка, – сказав Гриша, але Марта йому не дала договорити, хай йому біс з такими словами, вона не дасть йому більше й слова вимовити, – він чує? – вона зробила цілком несподіваний рух, притиснула його щокою до уст, – нехай знає, як говорити таку соромливу дурницю. Було дуже тепло й радісно, вони розійшлись тільки перед світом, між ними нічого особливого не трапилось, чисті й недосвідчені, як діти…

Дитина й Петро, і Терешко, і Григорій, що на гумовій нозі, і всі люди в селі, як діти. Вони почали уважно стежити за тим, що робить молодий Жменя, тямущий парубійко отой Андрій. Він несподівано почав будуватись. Старі будівлі переробляв на менші й далеко кращі, хату вкрив новою соломою, ворота від вулиці пофарбував на червоне, полагодив тин, – вправна рука й розумна голова, оцей Андрій. Став веселий, привітний, з самого ранку порався біля господарства, – видно, з нього вийде неабиякий хазяїн, дайте тільки йому вбитись в літа, це не

якийсь там Петро, або Гриша, що, крім своїх голів, не мають нічого. Правда, вони хороші хлопці, щедрі, як Боги, та все таки гамани їхні не вічно будуть тугими, грошам завжди приходить край і липи не щодня цвітуть, щоб з них зривати червінці. Це вже як вони собі хочуть. Далі: дороге вбрання зноситься, порветься, злізе з тіла, – цікаво, що тоді вони будуть робити. Безумовно, вони покинуть село і знову приїдуть, – собаче й дивне життя, не кожен хотів би бути на їхньому місці, – вічний неспокій і думка про новий день. Друге діло Андрій. Він біля землі, вона щедра мати, любить того, хто біля неї ходить, припадає до неї, як хробак.

Це все до того, що Марта не дурна дівчина, знає, куди кинути оком, за Андрієм житиме, як за дверима, і так воно й буде. Що саме? – ні, то брехня. Гриша їй не пара, з вродливого лиця воду не пити. Гриші кучері злиняють і посічуться, тоді прийде убога старість і смерть, може, й під тином…

Андрій будується. І не тільки приходять до нього сусіди, сьогодні прийшли Петро й Гриша, дуже маленька справа.

– Мені треба дві платівки з грамофона! – сказав Гриша. – Не питай нащо, це вже моє діло.

– Забери їх усі з грамофоном! – байдуже відповів Андрій. Грамофон більше йому ні до чого, йому стільки своєї роботи, нехай глянуть, оце сьогодні поклав поміст у свинарник. – Ви не чули, що я намислив? Відгадайте, що саме.

Петро сказав, що їм не цікаво, що мислила собі якась людина, вони з Гришею може, й більше що бачили, світ широкий, слава тобі Господи, еге, їм зараз дуже ніколи, візьмуть дві платівки, грамофон дарують Андрієві на згадку.

Андрій:

– Хіба ви їдете? А втім, це мені байдуже.

– За тиждень ти нас більше не побачиш.

От як, він їх не побачить. Аби тільки вони знали, що він намислив.

На це не було відповіді. Хлопці забрали платівки, їм Андрій просто став огидний, нахаба, вони не попрощавшись вийшли з двору.

– У неділю приходьте на весілля! – гукнув Андрій.

– Дурний ти! – огризнувсь Гриша. Він запевнив Петра, що Марта ніколи не вийде заміж за Андрія, це вже він знає, одна таємниця.

– Нащо тобі ці платівки? – перебив Петро, запалюючи другу цигарку.

Гриша:

– Думаю зробити радіоприймач.

– А, радіо! – якби Гриша знав, як Петрові раптом розболілась голова, він би не ліз до нього з своїм радіом. Петро зараз піде спати, як йому усе остогидло, він не може, спокійно дивитися на Андрія, – ти знаєш, що я надумав, Гришо?

Той насторожився. Петрові голос забринів погрозою.

– Я думаю спалити Андрія. Що ти на це скажеш, Гришо?

– Цього не роби. Все одно Марта не схоче з ним одружуватись.

Петро:

– Так говорить усе село, а я не глухий.

Гриша не відповів. Він почав краяти платівки, витяг з шухляди якісь гвинтики, дріт. Петро може, наплювати на все і вчитись, як роблять радіоприймач. Про це є цілі книжки, дещо Гриша прочитав, він зробить, будьте певні.

Гриша майстрував цілий тиждень, головне робота ускладнялась тим, що не було потрібних гвинтиків, доводилось їх самому випилювати, але упертість річ непере-

можна, будь ласка, і Гриша не сумував. Петро допомагав йому, не розумів тільки, нащо й кому здався оцей приймач, вони ж підуть на завод, раз уже вирішено.

– Слухатиме Терешко, він сліпий, – сказав Гриша, – та просто нема більше чого робити.

Еге, Терешко був безпорадний. Він став підозріло кашляти, уранці прокидався увесь спітнілий, на очах догорав, як свічка. Він хотів послухати газету, адже життя іде вперед, багато є цікавого, прошу, варто було б передплатити газету.

– Я вам зроблю радіо! – сказав Гриша. – Ви будете слухати увесь світ!

– Радіо? – зрадів Терешко. – Він сам про це думав, не було тільки грошей. Він довго тис Гриші руку, хитав головою і заплакав, – нещаслива доля, вічна темрява.

Більше того, Гриші сплила інша думка, добре було б поставити біля кооператива гучномовець, але треба на це не мало грошей, яких сто карбованців, – краще робити маленький приймач, на все є свій час.

– Ти його не зробиш, – недовірливо сказав Петро. Пусте, Петро не це хотів сказати, Гриша нехай не дивується, коли почув пару слів: у Петра немає більше грошей.

– Як то немає грошей? Ти десь загубив їх, чи що?

Не загубив і нікому не віддав свої гроші. Вийшло це якось несподівано, Марта раптом забажала червоні чоботи, і Петро купив уже ременю. Він розгорнув пакунок, поклав на стіл червоний сап'янець. Це дорогий ремінь, вийдуть непогані чоботи, треба тільки ще підошви, але грошей більше не вистачило. Нехай Гриша позичить, Петро віддасть, як улаштується на заводі.

Гриша мовчки дав пів карбованця. Власне, що він міг сказати, коли Петро такий нерозважний? – Гриша тільки попередив, так, між іншим, що тепер вони на двох мають дуже мало грошей, вони ж не заробляють, і хто його знає, що згодом будуть їсти.

– Ти чуєш, Петре?

Хе-хе, чує, та це його тепер мало обходить, гроші – дрібниця, коли не полова, нехай Гриша гляне, які це вийдуть розкішні чоботи, Марта буде виглядати панянкою, коли їх обує. Добре було б купити Марті ще й хустку.

– Гадаю, ти позичиш мені яких пару півкарбованців. Їй же треба хустку, чи як ти думаєш?

Гриша оскаженів. Петро зовсім дурний, або глузує. Гриша сказав, просто спитав, коли Петро хоче знати:

– Цікаво, чи верне тобі гроші Мартин чоловік? Вона вийде заміж у твоїх чоботях!

Петро:

– Ну, це ще побачимо. Може, чоловік її сам уже оце шиє червоні чоботи, ха-ха! Ми з нею умовились.

І чорт знає й що. Гриші стало сумно, він рішив більше не давати Петрові ні копійки, його гаман перед ним назавжди зачинений, як могила. Цього ж таки вечора Гриша сказав Марті:

– Я вже й не знаю, нащо ти його дуриш?

Марта зареготалась. Вона зовсім не дурить. Петро сам запропонував пошити чоботи, ще й купить хустку. Він же багатий, як піп.

Гриша:

– Так, він багатий. Але він думає, що ти будеш його жінка. Й Андрій думає, і ще дехто…

– Кажи, що й ти думаєш, – правда ж, Гришо?

Ну й він. Гриша й собі зареготався, узяв Мартині руки, довго гладив їх, тоді поклав лице своє Марті на коліна, – так було гарно мовчати і нічого не думати…

Нарешті, Петро пошив чоботи, ув'язав у хустку, поклав на стіл. Дивно, Гриша ніяк не впорається з своїм приймачем, ось уже минає другий тиждень.

– Завтра слухати будемо увесь світ, – озвався Гриша. – Ти мені не показав червоних чобіт.

Петро рознизав хустку, будь ласка, принаймні у селі ніхто не пошиє таких чобіт, Петро певний цього, він уже знає.

– Добрі чоботи, жаль тільки, що пропали гроші, – сказав Гриша.

– Ти все про гроші. Не турбуйсь, я їх тобі віддам, дай тільки улаштуватись на заводі.

Гриша жартує, не більше, – Петро може, нести чоботи куди наладивсь, Марта жде їх, – ах, який же ти дурний, Петре!

На другий день у селі була новина, дивна річ, Гриша улаштував радіоприймач. Йому принесли дві тички, біля Терешкової хати зійшлось пів села, еге ж, еге, диво з див, нечиста сила. Ніхто цього не сподівавсь від Гриші, не дарма він жив у місті, розумна голова, оця скринька скоро заграє, треба тільки надіти телефони. Гриша говорить багато незрозумілих слів і термінів, сила різних назвиськ, – ну та й Гриша, тямущий парубійко. Терешко тепер не сумуватиме, слухати буде, що говорить далекий світ, велика й дивна річ оце радіо.

Прийшла й Марта у червоних чоботях, вона посміхнулась і помахала Гриші рукою, коли він виліз на явір прив'язувати щоглу.

– Обережно, упадеш! – гукнули люди.

Гриша не чув їх, він уже видерся з щоглою на самий вершок дерева, явір – височенне дерево, Гриша глянув униз і завагався. Він поблід, видно, йому на мить закрутилась голова.

– Упадеш! – замахала руками Марта.

Гриша тепер сміливо видерся вище, робив усе однією рукою, другою держав щоглу. Раптом почувся пронизливий зойк, це крикнула Марта, охопивши лице долонями. Страшне видовище, незабутній час! – під Гришею зломилась гілка, він згубив рівновагу і разом з щоглою полетів на землю. Його хотіли узяти на руки, але він голосно застогнав, був з лиця білий, як крейда, на устах йому виступила кров. Він страждав і мучився, заплющивши очі. Тоді сталось зовсім незрозуміле й несподіване, – Петро наче здурів, зійшов з глузду. З лементом кинувся він на радіоприймач, почав топтати його ногами, кидав об дерево, потрощивши його на шматки. Тоді ліг біля Гриші й заплакав.

Це було сумне видовище, дехто плакав, Марта хотіла підійти до Гриші, їй в очах стояли сльози, але Андрій схопив її за руку й потяг з гурту.

Гриша розплющив очі, поворушив устами, він просив пити. Згодом, коли його поклали в хаті, він почав гукати Марту, його мучила пропасниця, він кричав, він таки заб'є того Андрія, нехай тільки зведеться на ноги, – о! До самого ранку він не приходив до тями, на устах йому запеклась кров, кричав з болю й кликав Марту.

Уранці йому трохи полегшало, він сказав, що добре було б, якби приїхав лікар.

Петро:

– На це у нас немає грошей. Але ти й так здоровий, ти завтра будеш ходити!

– Коли б тільки я не був горбатий, мені так болить спина!

– Ні! – промовив Петро і, помітивши сльози у Гриші на очах, одвернувсь до стіни й розчулено захлипав...

Нарешті, Гриша устав з постелі, йому більше ніщо не боліло, він тільки назавжди став горбатий. Його зігнуло коромислом, виглядав страшним калікою, вродливий парубійко став людиною, жалюгідною, дивлячись на нього хотілося плакати.

– Я ж казав, що треба було привезти лікаря! – говорив Гриша, докірливо подивившись на Петра. – Нехай би він узяв два карбовані.

– Дай, поможу тобі одягти сорочку! – Петро помагає Гриші, який час мовчать, тоді, побравшись за руки, схиляються один до одного на груди і голосно плачуть.

Така вже доля…

Та минув час, дещо забулось, Гриша знову став веселий, він навіть зважився піти до Марти. О, як він її давно не бачив, цілих два тижні, вона так змінилась, – хе-хе, – і він ще міг засміятись, оцей каліка.

Так, Марта багато змінилась за ці два тижні, перестала часто реготатись, помужнішала й покращала.

– Я дивлюсь на тебе, і ти наче виходиш заміж, – сказав Гриша, узявши її за руки. – Коли б я не знав, що це брехня, – можна подумати, що все правда.

Марта сказала, що він не помиляється, просто, людині ніхто не може, заборонити, що вона робить, ага, Гриша не сказав, що він думає тепер робити?

– Як що? – здивувавсь Гриша.

– Казав, ніби підеш з Петром десь на завод.

Він похапцем запалив цигарку, хотів випростатись у спині і мимоволі застогнав. Ну, от, нащо було йому її обнімати? Марта ж його не любить і радить берегти себе, щоб не вмерти. Гриша ще більше засумував, йому здалося, наче вона панькається з ним, мов з дитиною. Так, на завод піде, але разом з нею, принаймні вони так були умовились.

– Куди саме? – Марта щось не пригадує.

– Ми умовились піти разом на завод.

Марта:

– А, це! – їй важко було підшукати належні слова, вона хвилювалась, нарешті, таки перемогла себе, нехай Гриша слухає. Правда, Гришу любить, але він каліка... ні, вона не це хотіла сказати, не крутійство, навпаки, вона любить тільки його, більше нічого не може, сказати.

– Можеш сказати просто! – тихо промовив Гриша, похиливши свою кучеряву голову. – Ти кажи, що виходиш заміж за Андрія.

Вона мовчки хитнула головою.

– Ти вже йдеш? – спитав Гриша, помітивши, як вона звелась на ноги…

– Ні, я вийду! – незабаром вона принесла щось ув'язане в хустку. Це Петрові чоботи, Гриша віддасть йому назад, чоботи їй дуже тісні, нехай їх носить Петро. Вона засміялась сухо й байдуже, вона вже самостійна дівчина, повні літа й сила.

Сміх вразив Гришу до болю, він увесь зігнувся, узяв чоботи й тихо пішов до-

дому. Чоботи кинув на лаву. Будь ласка, плакали грошики, нехай Петро обує ці чобітки, коли на в'язах має таку голову.

– Так вона сказала? – по-дурному усміхаючись, спитав Петро.

Гриша не бреше, не такий він став, щоб брехати, – але що робить Петро? Він остаточно здурів, адже ж чоботи можна продати!

Петро мовчки порубав чоботи, шматки викинув з хати, він, слава Богу, не дурний, щоб продавати чоботи, більше того, він ще покаже, кому слід, о, він покаже!

– Марта Божевільна, щоб ти знав, Гришо! – вигукнув він погрозливо розмахуючи руками.

Гриша жалібно посміхався, він згоден, Марта Божевільна те й се, коли хочете, краще Петрові змовкнути, Терешко має щось сказати.

– Чую, ви все про Марту! – сказав він. – Нехай собі іде за Андрія, туди їй і дорога. На світі є кращі дівчата, а ви вже не діти, мені просто сумно таке чути.

– Еге, це все Гриша! – почав чомусь виправдовуватись Петро. – Марта погана людина і зовсім не вродлива, як дехто думає.

– Принаймні я чобіт їй не шив! – огризнувся Гриша. Між ними вистигла суперечка, коли не лайка, вони ладні були вже битись, але Терешко застережливо махнув рукою. Що, власне, поки хочуть від Марти? Одружитись з нею? Та коли вони хочуть знати, вона буде справді таки Божевільна, її мати умерла в жовтому домі. Терешко хотів цим остаточно очорнити перед ними Марту, та це мало йому вдалося, Петро сказав:

– Мати, а не Марта Божевільна! – Терешкові довелось вмовчати. Згодом він не стерпів, він скаже усю правду просто їм в очі.

– Я скажу, що ми пропащі люди! – йому життя не подобається, так зараз жити не можна, треба кудись прикласти свої руки й розум, поки не пізно. Він пальцем пустукав по столі. І чого, власне, вони сидять у селі? Продали слюсарню, увесь час говорили про якийсь там завод і до цього часу не рушили й бровою, глум один не менше. Еге, прогуляли гроші, Петро, хто знає нащо, пошив червоні чоботи, – лихая доля, адже вони скоро стануть старцями, – Терешко схвильований, більше не вимовить і слова, хоч би вони й хотіли.

По довгій павзі Петро запевнив, що вони завтра підуть до міста і конче улаштуються на завод. Петро, власне, нічого й не мав з Мартою, вона йому ні до чого, більше того, він плювати на неї хотів, еге ж, еге, так то, не менше, і хто знає й що, бо Петро ніколи не міг сподіватись на те, що трапилось цього ж таки дня по обіді.

Вони з Гришею прийшли додому збентежені й розгублені, не знали, як дати собі раду. Петро спитав:

– У тебе є гроші?

Гриша пошукав у кишенях, віддав Петрові останні два карбованці і засмутився.

– Ти знаєш, я йду до міста, – сказав Петро. – Нехай тут усе провалиться, разом з селом.

Гриша не міг іти більше до міста, він був нещаслива людина, він сказав, що Петро не йде, а тікає звідси, бо йому соромно, мізерний старець, – цікаво, скільки йому коштували червоні чоботи? Він зло посміхнувся, намагаючись хоч цим дошкулити приятелеві.

Петро:

– Еге, я піду сам, ти горбатий і ніхто тебе не прийме на роботу. Глянь на себе, ти каліка, просто стидно з тобою сидіти, – Петро відсунувся трохи від Гриші, нехай знає, адже таке обом лихо, – ти таки справді каліка, Гришо.

Гриша щось пошукав у кишені, подав Петрові трохи срібла. Він думав, що більше немає ні копійки. Петрові пригодяться і ці дрібні, і нащо лаятись? Гриша ж більше не може, піти до міста, він горбатий і в цьому не винен.

Петро відвернувся. Йому спітніло лице, він рукавом витер собі очі. Тепер вони наперебій хотіли прислужитись один одному.

Петро:

– Тільки улаштуюсь на заводі– перешлю тобі сто червінців. Ти можеш бути спокійним.

Гриша знову здобув з кишені дві копійки, – дрібниця, правда, але все таки гроші. Петро може, випити шклянку зельтерської води. Гриша оце б з охотою пішов до церкви, хоч одним оком глянути на вінчання, – ха-ха, – який дурень Андрій, що одружується з Мартою!

– Я просто радий, Петре! Вона чіплялась до мене, але я не такий уже дурний, як вона думала. Вона хотіла більшого, а я не хотів. Вона відчепилась. Хотів би я знати, як вони будуть жити разом. Ха-ха-ха!

Петро надумав. Так, він теж щось пригадуй, він сказав Марті отаке:

– Шукай собі, Марто, інших дурнів, як той Андрій! – от що я їй одрізав! Чоботи – дурниця, головне, не доведе себе піти з нею під вінець, так то! – все таки й Петро пішов би глянути на вінчання, не в церкву, зовсім ні, стане десь серед дороги і буде реготати, скільки захоче.

Задоволені з такої витівки, вони ідуть глянути на Мартине весілля. Ну, безумовно, вони стали осторонь від церковних дверей, біля нового дзвона, курили цигарки, байдуже спльовуючи на землю, наче які чужинці, що випадково потрапили у чуже село. Відправа у церкві тяглась довго, просто набридло ждати. Гриша спитав у людей, хто саме вінчається.

– Марта й Андрій? Ми не знали! – і голосно, щоб усі почули, звернувсь до Петра: – нарешті, таки й Марта виходить заміж, ха-ха! – та цього ніхто не почув, з церкви посунули люди й молоде подружжя. Андрій вів Марту за руку, вона спустила собі вії на засоромлені очі, вона була дуже вродлива, – еге, вона дуже гарна! – сказав Гриша. Раптом він заметушився, витяг з-за пазухи квітку, він таке надумав смішне, цікаво, що скаже Марта, коли він подасть їй оцю квітку? Він навмисне прим'яв її, хіба буде дурний дарувати їй свіжу квітку? Міг би й виконати свій намір, та віз з подружжям рвонувся, за ним побігли люди, біля церкви залишились тільки Петро й Гриша. Вони посідали на дзвоні. Гриша сказав, що цього дзвона купив Андріїв батько, покійний Жменя.

– Він був не розумний, такий буде й Андрій, от побачиш! – сказав Петро.

Гриша:

– Я теж так думаю.

Павза.

– Ти щось думаєш, Гришо? – спитав Петро.

– Нічого. Гриша тільки курить цигарку.

– Ну й кури.

На липу сів голуб, розпрапив крила й забуркотів. Петро довго дививсь на голуба, зідхнув і наче сам до себе промовив:

– Птиця і та буває одинока. Я кажу про цього голуба.

Гриша мовчав. Він витяг з кишені срібний півкарбованець, не малі гроші, – будь ласка, Петре, візьми його собі. Він же справді іде до міста?

Петро:

– Завтра й піду. Дуже погано, що ми не можемо піти разом.

Гриша:

– Я вже своє відходив. Ти справді таки думаєш піти на завод? Я, може, вмру, мені часто болить спина. – І він посміхнувся. Так смішно, пригадав Марту, вона до нього чіплялась, це було дивно і вже минуло, почало забуватись. Таке життя.

Уночі Петра не стало. Він залишив на столі всі свої гроші, а сам зник. Він пішов до Яреми в комуну.

IX

Пішов уже другий тиждень, а Петро все ще не міг зважитись піти в комуну. Він жив на залізничній станції разом з поденними робітниками, заробляв собі на хліб випадковою роботою й жив, коли це можна назвати життям. Петро все ще чогось чекав. Вечорами виходив на станцію, зупинявсь на могилі і дививсь у далечінь. Далеко у степу виринали огні комуни. Там світилось, жили люди, туди тягло Петра, але він уперто чекав на слушний випадок. Постоявши яку годину, він зідхав і йшов назад.

Він був обшарпаний; одежа на ньому зносилась і порвалась, він пройшов усю дорогу від села пішки, інколи видираючись на вагони вантажних поїздів. Ці мандри коштували багато завзяття й часу, приблукавши сюди на станцію – він зовсім знікчемнів, підупав на силах, мав вигляд пропащої людини. Еге, але справа ще ускладнилась нічними холодами. Петро жорстоко мерз у благенькому вбранні, треба було щось думати. Незабаром зима, він може, тут зовсім замерзнути, він просто стримувавсь, щоб не заплакати при такій думці. Ну, не піде ж він у комуну до Яреми у такому вигляді? – чортова робота, не менше, о, як жаль себе, коли добре подумаєш.

Осені приходив кінець. Поденні робітники почали розходитись зі станції, ішли кудись у теплі краї, шукати долі. Петрові запропонували зробити те саме.

– Я не піду, – сказав він. Авжеж він раптом намислив зекономити тижневий заробіток, їсти один раз на день і купити пристойне вбрання, щоб показатися перед Яремою принаймні не старцем. Ох, які це холодні ночі, він тремтів до самого ранку, мерз, як цуценя, і тихенько плакав. Все твердо рішив краще змерзнути, ніж піти в комуну у такому вигляді. Губити йому більше нічого, він жив надією. Коли приходив поштовий поїзд, Петро біг за водокачку – на пошту міг хтось приїхати з комуни, і його впізнають...

І раптом, цілком несподівано, не приходив ще поштовий поїзд, біля станції зупинилась підвода. Просто диво, але Петро відразу опинився в Яреминих обіймах.

– Хай тобі біс, це ж ти, Петре? – скрикнув Ярема. – Насте, це той Петро, невже не пізнаєш?

Настя підійшла до них, вона не сміла подати Петрові руку, такий він був засоромлений.

Яремі все стало зрозуміле, він не був дурний, навпаки, міг багато в чому розбиратись, він зробив вигляд, що дуже здивований такій зустрічі, не більше.

– Я не знав, що на заводі ходять у такому вбранні. Невже там усі так ходять?

Це полегшило Петрове становище, будь ласка, він весело зареготавсь, сказав, що на заводі ходять далеко краще, але коли робітники їдуть десь по залізо, чи по що інше, – одягають на себе отаке ганчір'я. Економія грає велику ролю, приблизно так розуміє Петро.

– Наш завод звідци дуже далеко, ми уже тиждень збираємо залізні покидьки, досить неохайна робота й отак обірвались. – Він усе говорив, говорив, він задоволений, на місяць одержує не малу платню, робота легка, маленьке лихо, що інколи доводиться їздити по брухт. У комуні часом немає негодящого заліза? Ми могли б забрати.

Настя сказала, що такого заліза якраз немає, покидьки зібрали комсомольці ще рік тому, – ага, вона й забула спитати, чи Петро хотів би тепер вернутись в комуну?

Петро:

– Як то? Я цього не розумію.

– Вона каже, щоб ти кинув свій завод і перейшов у комуну, принаймні я так зрозумів! – промовив Ярема. – От, я теж такої думки, у нас далеко краще, ніж на заводі.

Ну, це ще питання, а втім Петро подумає. Справа в тому, що він на заводі має невиплачене утримання, правду кажучи, невеликі гроші, дещо. По-друге, якось незручно кидати своїх товаришів, це не чесно, – а так, – він би з охотою.

– А чесно утекти з комуни? – засміялася Настя. – Ти був покинув комуну, не сказавши нічого, ха-ха! Еге ж, еге, чесність річ досить тендітна, з нею треба обережно. Думати довго не доводиться, а зараз їхати в комуну.

Петро погодився. Він зумів приховати свою радість, але його такий вигляд, усі подумають, що його витягли десь з калюжі, – ні, він не поїде.

Це вже біс його знає й що, Настя вигукнула, що він соромливий, як дівчина, у комуну раніш приходили й не такі люди, буквально голі, й ніщо з ними не сталося, навпаки, вони тепер хороші комунари. Треба тільки поїхати, його одягнуть, як ляльку, коли він на це заслуговуватиме.

Петро зробив вигляд, що скорився. Він тільки зауважив, щоб Ярема не так гнав коней. Та Ярема й сам знав, що робити. Настя каже, що вже пізно? – але тільки що вийшло сонце й, головне, не треба гарячити коней, Ярема за них відповідає. Що б то не було, а Петро не міг показатись у такому вигляді перед усією комуною і нехай Настя не хвилюється.

– Ми їдемо цілу годину, – сказала вона.

Еге, цілу годину п'ять верстов. Ярема з усієї сили витяг коня пужалном, той стрибнув і порвав посторонки. Не будуть же вони їхати одним конем? – Ярема почав зв'язувати посторонки, з цього нічого не виходило, вузли рвалися, Ярема вже не знає, що його робити. Він глянув на небо і посміхнувсь. Був уже пізній вечір. Спереду горіли огні комуни. Там їх ждали, але зовсім не треба хвилюватись, як це робить Настя, от і все, Ярема погнав коней.

Розкішно. Приїхали уночі, не спав тільки один сторож. Він підійшов до Петра, довго вдивлявсь йому в лице, адже ж такий холод, а Петро не змерз. Бо на ньому

якась хустка! Настина вовняна хустка здорово йому прислужилась у дорозі, він би зовсім окацуб, почувається, що десь цими днями упаде зима, те й се, Петро улучив мент, поки Настя з Яремою порались біля коней, тихо прокравсь до Яреми в кімнатку, – хай йому біс, ніхто його не помітив, він би оце на радощах випив чарочку.

Він одяг Яремине вбрання, вимився милом, – прошу, знову свіжий і вродливий парубійко, він таки вміючи збрехав, що працює на заводі, – засміявсь Ярема.

– Я тобі дарую оцю одежу! Ха-ха! – Настя нічого не зрозуміла, такі всі жінки, їх можна обдурити як дитину. Повір, Яремо, Петро не мав за душою ні копійки, бували голодні дні, ціле божевілля. Правда, на завод він ходив, але туди приймають старих майстрів, давніх робітників. Петро міг би пропасти на станції, – що? Ні в якому разі не пішов би в село, та взагалі він туди більше не вернеться.

Погасивши світ, Ярема спитав, що там у селі.

Нічого особливого, Петрові просто не хочеться про нього й згадувати, та коли Ярема так домагається, – скаже: Марта вийшла заміж.

Деякий час вони лежали мовчки. Згодом Ярема сказав:

– Жаль Гришу, він каліка. І Марта…

– Ти хочеш цим щось сказати? – вигукнув Петро, звівшись на лікоть. – Краще спитай про Констанцію! – йому ж просто неприємно було згадувати Марту, хай собі Ярема запомнить. Він уже не міг заснути, палив цигарки, нарешті, почав ходити по кімнаті. Перед світом лице його було стомлене, під очима лягли синці, він мав вигляд дуже засмученої людини, – Боже, як сумно, і нехай Ярема гляне у вікно, там випав перший сніг.

– Еге, сніг, – спокійно вдягаючись, промовив Ярема,– значить, Гриша горбатий? Я про це думав цілу ніч. Ти все ходив, а я думав.

От як, Ярема бачив, що Петро не спав.

– Не міг заснути, бо в тебе повно бліх, – роздратовано відповів Петро. Ярема посміхнувся. Це ще більше зірвало Петра, він сказав, що Ярема менше всього думає про Гришу, йому Констанція на думці, так, так, Констанція, якої він ніколи більше не побачить.

На диво Ярема тільки зареготався.

– А ти ходив цілу ніч і мріяв про Марту. Забудь, вона вийшла заміж, ти зістався з носом.

– А ти без носа. Просто дивно, як Настя з тобою може, їздити на одному возі! – Петро цілу ніч не спав і був роздратований.

– Це інше діло. Ми з нею шукали тебе на станціях, щоб ти не вмер, як цуценя.

– Що? – На Петровому місці треба було мовчки вийти з кімнати, кинути Яремі його вбрання, – прошу, бери його собі, й геть піти, світ-за-очі. Але Петро цього не зробив, він був змучений, йому набридло поневірятись, він тільки спитав, чи нічого нового не трапилось у комуні.

– Нічого. Ліда тебе згадувала і не виходить заміж, як дехто в селі.

Петро:

– Я питаю про роботу! – На Петра раптом зійшло якесь надхнення, він повеселішав і запевняє Ярему, що з комуни не піде доти, аж доки не одружиться з Настею. Еге ж, еге, вони давно кохались, коли Ярема хоче знати. Петрові треба сказати одне слово і Настя буде його дружина. Він цього й приїхав сюди, не менше, – ха-ха! Ярема почав щось уважно шукати в скрині, руки йому затремтіли,

здається, Петро питав про роботу? Настя, чи хтось інший, не важно, але коли Петро думає, що комуна сиділа склавши руки – то глибоко помиляється.

Навпаки, тепер комуну важко й упізнати, так усе змінилося, і люди, й земля, інша форма. Коли б не цей сніг – Петро міг би піти до болота. Там раніше ріс один очерет і кричали качки, будь ласка, тепер болото висушили, набрали чимало торфу, розкішні будуть сіножаті й риба у великих ровах, це вже ясно. Правда, меліорація коштувала немало часу й грошей, але комуна має торфу років на п'ять, коли не більше. Так. Ще продали годованих свиней, кілька племінних розплідників, добрий зиск, на ці гроші придбали новий трактор. До комуни з сусіднього села пристало два комсомольці й п'ять комуністів з родинами, еге, це щира правда. З весни мають відкрити цегельню, але цегла піде на новий будинок, де житиме уся комуна. Цей будинок занадто тісний, піде на приміщення для птиці, – щоб не забути – комуна матиме ще й птахівниче господарство.

– Я це тільки кажу, а ти побачиш більше! – не терпляче закінчив Ярема, хвилину мовчав і, роблено позіхаючи, спитав: – про Настю, правда, брехав, Петре? А втім це мене зовсім не обходить. – Він довго чекав на відповідь, та Петро сказав не те, що треба, він сказав, що Яремі вірить і сам огляне господарство. Ярема схвильовано зупинив його за руку: усього пару слів, Петро мусить одягти кожух, надворі зима, – еге ж, він брехав про Настю?

– Ти одягни мій кожух, я щось хотів сказати... ага, ну, йди. – Він безпорадно опустив руки, він дуже сумував, ха-ха, – великий з Петра брехун, коли той хоче знати. Хіба він схоче одружитись з Настею? Принаймні Ліда далеко краща. Вона увесь час згадувала Петра й трохи плакала.

– Це правда? – зблiднувши промовив Петро. Він питає серйозно, крутійство тут ні до чого. Ярема відповідає за кожне своє слово. Плакала Ліда? Петрів тон просто злякав Ярему, – правда, Ліда згадувала, Ярема сам не бачив її сліз, трохи вона була зажурена, не більше. Петро може, спокійно піти глянути на господарство.

Так, Ярема нічого не перебільшив, навпаки, дещо було недоказане. У великій повітці стояло уже п'ять тракторів і величезні дві молотарки. Петро не забув піти у повіточку, де колись лежали цуценята. Він посміхнувсь, – на тому місці сидів чорний собака, увесь волохатий, як розкудовчена рогожка. Собака байдуже помахував хвостом.

– Він тебе з'їсть! – несподівано сказала Настя, тихо увійшовши в повіточку. – Це злий собака, його рябу сестру ми віддали у сусідній колектив, щоб ти бачив, яка з неї виросла сука! Я хочу тобі щось сказати і забула. Чого ти на мене так дивишся?

Петро не відповів і все дивився на неї. Вона зараз була далеко миліша й спокусливіша, ніж колись, наче помолодшала, великі рум'янці лежали їй на щоках, Петро сказав:

– Ти дуже вродлива, коли придивитись!

Настя почервоніла. О, вона погана, є від неї кращі, але про це треба забути, – чортова молодиця, вона зручно стала до Петра боком, але їй же так холодно, дме вітер! – Петро міг би дати свій кожух. У повіточці дме вітер. Настя сказала хазяйським тоном, що Петро знову буде в слюсарні. Це вона сказала уже на ганкові, просто кинула слова через плече і сховалась в коридорі. Петро був пішов за нею і в дверях зустрів Ліду. У неї болять зуби.

– Здрастуй, ти давно приїхав, Петре? – вона подала йому ручку – аби тільки він знав, як їй болять зуби, неймовірне страждання, особливо вночі.

От воно що, болять зуби! Петро не мав що далі сказати, – на якої сатани вона перев'язала лице, наче вона каліка? – Петро випустив її руку.

– Ти десь ходила боса й простудилась.

– Еге, я ходила боса. – Невже Петро не розуміє, що їй нічого не лишилось, як тільки простудитись і вмерти? Може, він піде до неї в кімнату, тут так холодно.

– Ні, я зараз іду до Яреми.

Ліда:

– Я ж кажу, мені треба було тільки простудитись...

– І вмерти... – жорстоко закінчив Петро і засміявся. На якого біса вона хоч перев'язала лице, наче яка каліка?

Ліді одразу лице спалахнуло, вона просто вигукнула:

– Коли б я умерла, – ти у всьому винен!

Що це, погроза? Та Петро не розгубився, безумовно, тут холодно, вони підуть до неї в кімнату. Еге, оцю хустку треба скинути, зуби й не думають боліти, – сядь, Лідо, десь на стілець, тобі умирати рано, ну, про це потім! – він повернувся на закаблуках і вийшов. Він сказав Яремі, що Ліді болять зуби.

– Брехня! – зареготався Ярема. – Я тепер усе розумію. – Настя була так само перевязала лице, стільки тієї мороки, поки не скинула свою хустку, вона теж загрожувала Яремі, що вмре, – такі усі жінки. Але згодом забулось і знову справа між ними налагодилась.

– З Настею? У вас нічого не налагодилось, – перебив Петро.

Ярема:

– Як ти? Коли хочеш – я можу з нею у всякий час одружитись.

– Ну, це ще побачимо! – Петрові було приємно хвилювати Ярему, він сказав, що Ярема цього не зробить. Це стосується одружіння з Настею. – Ти Констанцію за Настю не проміняєш!

Це інша справа. Ярема про це не хоче більше говорити, він спитав, чи Петро знову буде в слюсарні? Розкішно.

Так минав час, прийшли різдвяні свята, трохи перевалило за новий рік. Петрова справа з Настею й Лідою зайшли так далеко, що він сам уже нічого не розумів, – власне нічого особливого, але дехто посміхався, цікаво, чим це скінчиться, що буде робити оцей вродливий парубійко, може, чого доброго, знову утече з комуни, на всі чотири боки. Петро ще й байдикував.

Комсомольці, четверо завзятих хлопців, попередили:

– Петре, аджеж так не можна, ти зовсім нічого не робиш. Ну. що ти зробив за цей час?

Петро мовчав. Напохваті у нього була відповідь, він міг дати кожному одкоша, будь ласка, але поки що мовчав. Комсомольці, оці завзяті хлопці, глянули в слюсарню. Багато роботи було не виконано, хлопець, Петрів учень, за два місяці не вмів добре володіти щипцями, – ну, куди це годиться? І Петрові не соромно? Він просто ледащо, коли не більше. Його треба було попобити, коли б сила, а втім маленьке попередження, гадають, Петро візьме себе до рук, усього кращого.

Минув другий тиждень – Петро не взявсь і за холодну воду. У чому справа? – він сам не знав. Може, йому набридла робота – тоді десь треба поїздити, принаймні Ярема так думає. Він сказав:

– Тебе думають викинути з комуни. Справді, ти нічого не робиш!

Павза.

– І не вчиш свого хлопця. Він ніколи не буде слюсарем.

Петро стомлено позіхнув, – ох, як же йому сумно, аби тільки знали.

– Нехай викидають, я піду на завод.

Чорт зна що, або Петро зовсім зБожеволів, пропаща людина. Він думає, що на завод приймають гуляти і за це платять гроші. Повір, Петре, більше тебе ніхто не забиратиме з холодних станцій, ти загинеш, як руде мишеня, Ярема дещо тямить. І питання, де краще, чи на заводі, чи тут у комуні. Ярема теж немало вештавсь по світу, над комуну нічого кращого не бачив, це раз. Потім таке поводження різко кидається в очі.

– Ти мелеш щось незрозуміле! – сказав Петро.

– Я кажу про Ліду. Ти мусиш з нею одружитись. Ну, на що це подібне, сам подумай! – Яремі дуже жаль Петра і разом з тим була надія, що він стане порядною людиною, коли одружиться. Усі чоловіки з комуни так само думають, дуже раді, що так сталося, Ярема навіть про це мав розмову з Настею, але вона подумала й сказала: – він з нею одружиться. – Чому? Настя не може, сказати, у крайньому разі з Петром доведеться попрощатися. Отже Ярема й говорить, щоб часом справа не кінчилась сумно, еге ж, еге, так думає комуна.

Петро хитро посміхнувся, нерозважна голова.

– Тоді й ти одружишся, Яремо! – він натякнув на Настю.

– То друге діло! – задоволено відповів Ярема. Дивно тільки, як Петро знає про його відносини з Настею, хе-хе, адже ж він ховався з цим увесь час, – він тільки похитав головою. Так, Настя не погана людина і вродлива жінка, Петро, на жаль, її не знає. Коли народиться дитина – Ярема не смітиме від неї відмовитись, так, кажу, далеко зайшла справа. Прошу, не важно, що Настя живе в комуні, повірте, що вона є людина, це, принаймні, насамперед. Ярема житиме з нею і більше йому нічого не треба, про минуле давно треба забути, як забув Ярема Констанцію. Еге, він її забув. Він розгублено узяв Петра за руку й схлипнув, такий був щасливий. Він радить Петрові негайно одружитись з Лідою, коли не хоче валятися на станціях і голодувати, як собака. – Правду кажучи, цього й не минеш, глянь, яка стала Ліда, – о, ти спритний молодчина Петре, хе-хе!

Петро уперто мовчав, він щось думав своє. Увечері Ліда сказала йому, що з нею щось дивне твориться, їй так сумно, чи знає Петро, що вона собі намислила?

– Я думаю на ту зиму поїхати вчитись. Що ти на це скажеш?

– Що ти не поїдеш! – засміявся Петро. – Я думаю їхати на завод, а приїхав сюди, – і він узяв Ліду за руку.

От воно що! – виходить, він приїхав до неї?

– Еге, я приїхав до тебе! – він довго дивився Ліді в лице, вони йому чомусь нагадали Марту, він заплющив очі і так довго сидів, стискаючи Лідину руку. Він пригадав Мартине вінчання з Андрієм, – так он як воно вийшло, більше ніколи він не візьме Марту за руку й не поцілує її пальчиків, – що він робить? – скрикнула Ліда. – Ти плачеш і цілуєш мою руку!

– То я так! – він знов узяв її за руку, відчуваючи, яка вона близька й ніжна, оця Ліда. Він тепер твердо рішив, не покладаючи рук працювати в слюсарні, може, потроху забуде Марту, він ще знає, і покаже кому слід які в нього руки.

Вийшовши від Ліди, Петро чомусь згадав, що не було у нього сірників. І раптом, собі на здивування, пустукав до Насті в кімнату. Даруй, але йому треба трохи сірників, не більше, він зараз і піде.

– Сірники є, але ти можеш і сісти! – сказала Настя, перегортаючи якусь книгу. Оце вона робить підрахунки на першу половину зими. Петро й уявити не може, які прибутки має комуна з молодих телят. Їх годували самим пійлом з молоком, – ну, скільки маємо прибутку? Три сотні? Тоді Петро нічого не тямить. На самих телятах чистого прибутку п'ятсот, це щось та значить. – За добру породу худоби ми дістали золоту медаль. Може, нецікаво? Тоді говори, що в тебе нового.

Петро сказав, що нічого особливого не трапилось, його трохи дивує, що Настя змінилась, усе говорить про роботу, а втім, нехай вона собі, як хоче, так і живе.

– Так, але ти щось ледарюєш, я вже не знаю, що й думати. Невже тобі приємно гуляти? А, може, тобі яке лихо, – і вона хитро посміхнулась.

Петро почервонів, але не сказав ні слова.

Настя:

– Еге, тобі велике горе. Я щось чула про якусь Марту. Але це ще не значить, що ти маєш право сидіти, склавши руки.

Петро розлютивсь. Він почав вигукувати, що піде на завод. Його туди тягне і кличуть товариші.

– О, я не брешу, ти мене знаєш!

Настя:

– Ізнаю. Доведи, що більше тебе не заберемо зі станції. Ні, ти ледар, друге діло Ярема, хочу тобі сказати.

– Тоді забирай його собі, безносого! – Петро був дуже розлючений, перед ним широка дорога, – ха-ха, подумаєш, Ярема!

– Значить Марта, ота дівчина вийшла заміж?

– Еге, вона вийшла заміж, – тихо сказав Петро.

Він плакав.

Це вплинуло на Настю, вона поніжнішала, – повір, Петре, у тебе в слюсарні ціле безладдя, хлопця не вчиш. Вона ще щось хотіла додати, та він уже вискочив із дверей, трохи постояв у коридорі і вже рішуче направився у слюсарню.

Так би й давно. О, він ще покаже, не такий він уже й ледачий, як дехто думає, коли хочете, він цупко візьме себе в руки, і з цього щось вийде, коли не все, що треба налагодити.

Тепер він з самого ранку й до вечора – не виходить із слюсарні, впорався з давньою роботою, учень його вправно володів струментом. Петро, коли захоче, може, гору зупинити.

– Я замовлю живого срібла, – сказала Настя, зайшовши до Петра в слюсарню. – Виходить, ти не такий уже й ледащий, як я думала.

Петро послав учня по воду. Петро має дещо сказати, вже хотів взяти Настю за руку, але вона відступила з дверей, – рука брудна, у сажі, можна говорити й без цього. Сказала, що Ярема там одержав листа десь з села, чи щось подібне до цього, просив, щоб Петро прийшов читати разом.

Лист був од Гриші.

Низенький уклін Яремі, – здрастуй. Оце стало сумно, і він пише. Тепер же він

сам, упав з явора, покалічивсь, вічно буде горбатий, а Петро десь пішов на завод, я вже не знаю, чи кому буває так сумно, як мені, повір, Яремо. У селі спокійно. Терешко хворий, може, й умре. Марта вийшла заміж. Говорять, ніби Андрій б'є її, просто знущається, Марта думає його покинути, жде тільки слушного випадку. Бувай здоровий, Яремо, може, десь зустрінеш Петра, нехай напише хоч одно слово, – твій Гриша.

– Я так і знав, що Андрій буде її бити! – зажурено промовив Петро і похилив голову. Він відразу пішов до Насті, йому негайно потрібне живе срібло, немає часу ждати. Добре було б, якби він сам поїхав до міста. Як думає Настя?

– Кращого не міг і вигадати, от що я скажу. Увечері одержиш гроші й поїдеш. Гадаю, не довго їздитимеш по своє срібло?

– Ну, що ти! Усього один день! – Увечері він мав гроші, сказав, що поїде ранішнім поїздом, але серед ночі його вже не було в комуні. Він побув тут усього листопад, грудень, січень і половину лютого.

Знову в селі. Але це була невесела зустріч, страшне видовище: половину села знесло огнем, стояли обгорілі присішки й задимлені печі, нечуваний пожар, огонь разом з будівлями пожер багато хліба, люди залишились старцями під холодним небом і хвилювались, як море.

Терешкову хату урятували, там тепер жило п'ять родин з дітьми, вони увесь час плакали й просили їсти, Гриша не міг заснути, ціле Божевілля, він ладен був іти світ-за-очі, якась кара, не менше.

– Ти пішов би до Григорія! – запропонував Петро.

– Там міститься щось чоловік сорок! – сказав Гриша. Ні, у Григорія далеко гірше, та не в ньому справа: Гриша щось намислив зробити, але треба повний спокій, щоб не пролетіла й муха, будь ласка, коли Петра цікавить Гриша показав ящик, тут різні залізячки, гаєчки, одна електрична лямпочка, це не радіо, навпаки, Петро й припустити не може, що це таке. Згодом. Дуже добре, що Петро приїхав, Гриші він зробить одну послугу, принаймні, на нього велика надія.

– Ти ж зараз на заводі?

– Еге, але там був усього один день. На заводі не так то вже й добре. У комуні, де Ярема, далеко краще. Ти мене слухаєш?

– Це буде винахід! – не слухаючи вигукнув Гриша. – Так, винахід, удосконалений трактор, він буде заразом виробляти й електричну силу, та це дуже важко зрозуміти Петрові. Коротко кажучи, Гришин трактор заощаджуватиме майже половину своєї енергії. – Я певен цього, я ходив у сусідній колектив глянути на трактора, умію ним володіти, прочитав багато книжок, от побачиш, що з цього вийде!

Петро вірить, він сказав:

– Так, бачу, ти матимеш силу-силенну грошей. Еге, за винахід платять гроші.

Та Гришу не дуже то й вабили гроші, він хоче тільки зробити те, про що на світі ніхто й думати не міг, прошу, тут на самоті можна вигадати дещо путяще. Згодом Гриша має зробити аероплян.

– Ти будеш багатий! – скрикнув Петро. – Я знав одного безробітного, він вигадав якусь машину, що ріже хліб, чи щось подібне до цього, і враз зробився найбагатшою людиною у місті. Ти матимеш тисячу, а то й дві, грошей!

Гриша замисливсь. Було б добре, тоді Петрові не доведеться ходити до Яреми

в комуну, вони житимуть у селі, часто будуть їздити розважатись до міста й нічого не робитимуть. Власне, Гриша говорить про себе, бо він каліка.

– Ти маєш гроші? – спитав він. – Тоді дай мені п'ятьорку, треба купити алюмінію й крицевого дроту. За п'ятьорку ти матимеш тисячу, я жартую...

Петро уже справді повірив у винахід і в тисячу, він оце думає про абсолютний спокій Гриші. Ну, малесеньку кімнатку, простіше висловитись.

У Шамеса така була, зовсім вільна, тут колись жив Криґ.

Будь ласка, Шамес візьме не дорого, просить тільки, щоб Гриша виходив з хати, коли порається біля своєї сірчаної кислоти, їдкий запах, голова просто ходить обертом, а Шамес саме доживав свої останні дні, – більше він нічого немає проти.

Вони перейшли у затишну кімнату, проїдали Петрові гроші, сподіваючись на золотий час, на тисячу за винахід.

Петро був задоволений. Міг щодня витрачати два злоти, у неділю одягав синю, з вишивкою на грудях, сорочку. Люди приходили до них почути новини, так, так, добре було б, якби Гриша вигадав таку машину, щоб ніколи не було морозів, хе-хе. Вони говорять про Гришин винахід. На їх думку, це зовсім дитяча забавка і які там гроші за оці гвинтики, копійки, коли не менше. Вони дивляться на Петра, що той скаже.

– У нас в комуні одна людина вигадала машинку різати хліб, – упевнено сказав Петро. – Ви не повірите, але та людина за це одержала цілу тисячу карбованців. Ви не вірите, бо нічого не бачили. Я був тому свідок.

От як, він бачив ту людину! – Ну й що ж, та людина гроші поклала до банку, чи закопала в землю?

– Я вже цього не знаю. Він став багатий, пішов з комуни і вмер. Він напився горілки і його спалило.

Люди здивовано перезернулись. Цікаво, якби всі люди стали винахідниками, хто тоді їм варив би горілку? – Ха-ха!

Петро позіхнув. Ага, що саме він хотів сказати:

– Гриша матиме за свою машину силу грошей, люди тільки не тямлять, що то є енергія, заощадження палива і все таке інше. От хоч би комуна, де жив Петро: там усю роботу поклали на машини, людина тільки ними править і загрібає грошики, не малі прибутки. Диво, здається, але сам Петро одного разу машинами нагодував коней, корів, свиней, понапував їх, заразом наколов дров, викидав гній з стаєнь, усе це машинами. Комуна взагалі живе добре, бо люди там однакові й живуть комуною, але це все одно, комуна, чи комуною.

Петро помітив, що його слухають уважно і продовжував далі:

– Хіба там одягнені так, як тут у селі? На Петрові зараз старе убрання, але коли б хто бачив, яке убрання лежить йому в скриньці, саме сукно з червоною підбивкою. Еге, нехай він колись одягне. Знову ж таки робота. Легка, машинами, навіть хліб ріжуть машинкою, вона зветься хліборізом. Хе-хе, він пригадує, як вони їхали у гості машинами, ревіло усе повітря, навіть курей і то розводять машинами.

– Ну, це вже неправда! – люди просто дивуються, що живу птицю можна розводити машинами.

Петро помовчав, поки вони перехвилюються, нарешті, пригадав:

– Машини звуться інкубаторами. За п'ять день виходить курча, як і з-під живої квочки.

– Коли інкубаторами, – значить правда! – підказав Григорій, що на гумовій нозі. Він передплачує газету, дещо про це читав, головне, він урятував становище. Виходить, Петро дуже багато дечого знає, цікаво, скільки верстов буде до тієї комуни?

– Дуже близько. А вам нащо? – спитав Петро.

Вони з охотою туди поїдуть, може, дечого навчились би, словом, велика книга, – людський розум.

– Туди буде з тисячу верстов! – сказав Петро. Він же тільки захищав Гришу, хто їх знає, може, й справді хто туди поїде? – ні, тисячу, коли не дві, буде до комуни.

Люди сказали:

– Ти нам ще щось розкажеш, ми прийдемо завтра!

Коли вийшли – Петро зареготався. Які дурні люди, вони повірили.

Гриша:

– Я теж повірив, ти наче не все й вигадував. Виходить, у комуні не роблять машинами.

– Не все. Не будуть же вони й їсти машинами! Хотів би я, щоб і в нас була комуна з твоєю машиною! – це вже сказав серйозно.

Так би хотіли й люди комуну, не менше. На другий день прийшло більше людей, усі погорільці, прошу, вони навіть не будуть курити, тільки не виженіть з хати. От комуна, – ходять біля землі гуртом, молотять хліб, кожному припадає частка, – ні, ти нам толком скажи, як і що! – за всіх сказав Григорій.

На цей раз Петро нічого не підбрехав, усю щиру правду, все таки хотів натякнути про дивовижні машини, але Гриша наступив йому на ногу, і він змовк.

– Еге, з наших лип чудові можуть вийти будинки, ціла комуна.

Виявилось, Петро запізнився на один день. Учора люди виходили за село, підрахували всі липи, коли додати ще до цього їхні хати й повітки, – вийде цілий хутір. Так, думати щось треба.

– Ти довго тут будеш? – спитав Григорій.

Петро подумав. Ну, з місяць-півтора. Коли пішли люди, він спитав:

– Я нічого не збрехав?

Гриша:

– Нічого. Не вірю тільки, що ти будеш більше тут як місяць.

– Ну, що ти! Я ждатиму твоїх грошей за винахід. Ми зараз маємо усього три карбованці. Та я не боюсь, ти матимеш тисячу. Скоро закінчиш свою машину?

– Пройде ще з тиждень. Гриша тільки не показує, машина уже рухається, те, чого він хотів – досягнуто, мине тиждень, і прошу, Петре, будь ласка, бери грошики, ха-ха, який дурний Гриша, що сміється. Це все на радощах!

Петро:

– Ти зовсім не дурна людина, коли хочеш знати.

– І ти, Петре. Ти нікого не вбив і не вкрав.

– Ти нічого не знаєш! – відразу засумувавши, промовив Петро. Він нагально пригадав гроші, що йому комуна дала на живе срібло. Але це не гроші, копійки. Петро повеселішав і вже жартома сказав, що Гриша нічого не знає.

Як? Гриша?! – навпаки, багато чого знає й попереджає Петра, бо Андрій може, його вбити.

Петро:

– Це тоді, як ми говорили з Мартою? Це було вчора. Але я її спитав тільки, як їй живеться, і плювать мені на того Андрія!

– Ні, ти голосно сказав, щоб почув Андрій. Пригадуєш, що сказав? Чи не забула тебе Марта, от що ти сказав! Андрій почув і позеленів, як жаба. Цікаво, як він битиме тебе десь уночі, він дурна й ревнива людина, б'є Марту черев день, їй уже не сила терпіти, вона його покине. Петро, помітив у неї під лівим оком синець? То діло Андрієвих рук. Це трапилось тиждень тому, Петра ще не було в селі. Вийшло якось несподівано, вони привітались у кооперативі, і дала Гриші нечиста сила узяти Марту за руку. Тієї ж ночі думали, що Андрій її вб'є. Вона ночувала на вулиці, під тином і все плакала.

– І ти не оборонив її, не скрутив в'язи тому Андрієві? – вигукнув Петро, схопивши молоток, наче збираючись когось убити. – Я питаю, чи ти не оборонив її, Гришо?

– Я не мав права і не подужаю, мене мучить горб, ти сам знаєш, я каліка.

Петро жорстоко замисливсь. Він не знав цього, він поговорить з Мартою завтра й не пізніше, нехай Андрій затямить собі, що вона не скотина, у противному рані доведеться йому скрутити шию.

– Ти знаєш, Гришо, що я оце думаю? Я хочу зараз його вбити.

Гриша злякано подивився приятелеві в лице. Тому воно поблідле, уста тремтіли, Петро мав вигляд Божевільного. У руках він тискав лезо щербатої сокири.

– Не руш! – скрикнув він, коли Гриша хотів узяти його за руку. – Завтра я вб'ю!

Гриша казав, що краще буде поговорити з Мартою, убивати не треба нікого, так, принаймні, він думає.

Та з Мартою не так то легко було зустрінутись. Андрій не пускав її з дому, у кооператив ходив сам, Мартина справа поратись коло печі, прясти, або так сидіти, склавши руки, будь ласка, ніякого тут біса зідхати й витирати собі очі. Це трапилось з того часу, як Марта дуже радо привіталась з Гришею, спитала, як живе, – що ж тут такого? Він був її давній знайомий, вона його жаліє, аджеж він такий нещасливий каліка. При цих словах їй на очах виступили сльози.

– Я бачив, як ти з ним розмовляла! – погрожуючи, вигукнув Андрій. – Ти сміялась, а він держав твою руку, це бачили всі люди, чортова робота!

– Та будь же розумним, Андрію! Він же каліка, ах, Боже, нащо ти мене мучиш, Андрію? – вона почала плакати, на неї жаль було дивитись.

Його це ще більше розлючувало. Він не сліпий, слава тобі, Господи, а вона сміялась з Гришею при людях. Цікаво знати, хто у неї чоловік, чи Андрій, чи той горбатий Гриша, ха-ха! – Андрій більше нічого не скаже, він виходить із хати. Еге, він забороняє їй виходити на вулицю, – от що – крикнув, грюкнувши дверима.

Та від цього справа не покращала, а далеко погіршала. Марта, наче навмисне, не виходила навіть із хати, Андрій не чув більше від неї веселого слова, хата днями не заміталась, більше того, Марта щось вишивала, розплутувала нитки й тими самими нитками знову починала удруге. Андрій занепокоївсь. Але цього ж таки дня приїхав Петро і раптом Марта повеселішала.

Їй усе треба щось в кооператив, те й се, аж ніяк їй не можна усидіти в хаті.

– Ти йдеш у кооператив і без діла, – похмуро сказав Андрій.

– Як то? – Їй треба пшона й трохи соли.

Андрій мовчки приніс з крамниці цілий мішок соли й клунок пшона, – ага, чи Марта знає, що приїхав отой волоцюга?

– Я кажу про Петра!

– Приїхав? Ну й добре, я не знала.

Андрій просто зБожеволів з спокійного тону Марти.

– Ти знала, бо сьогодні якраз він проходив повз наші ворота і, здається, до тебе привітався!

Ах, так! Але вона думала, що то пройшов хтось із сусід.

– Я кажу, що то Петро! І ти його добре бачила, отого волоцюгу! – скаженіючи вигукнув Андрій, але цього разу він не довів Марту до сліз, вона тільки поблідла й сказала рішуче:

– Я ногою не ступлю за ворота. Усе, – я більше нічого не скажу.

Так минуло три важких дні. Марта мовчала, як стіна, Андрій зідхав, нарешті, сказав, що треба піти по сірники.

Йому ломить спину, часом не піде в крамницю Марта?

– Не піду, бо там буде Петро.

От яка ця Марта, уперта молодиця!

– Я кажу, що у нас немає сірників! Петро не звір, він не з'їсть тебе! – принаймні, Андрій так думає.

Що це таке? – Чи справді йому ломить спину? Він навіть приклав собі до лоба вогку хусточку, ліг на лаву і стогнучи заплющив очі. Марта пішла по сірники. На вулиці її зупинив Петро. Кругом не було ні душі, наче все вимерло. Марта мимоволі озирнулась.

– Ми нічого з тобою не вкрали, щоб озиратись! – промовив Петро. – Здрастуй, ти дуже змінилась, Марто!

Вона схилила голову й заплакала. Вона така нещаслива, скоро Петро її зовсім не впізнає, коли так буде далі. Вона все плакала й плакала, похиливши свою засмучену голову.

– Хочеш, я його вб'ю. Я хотів це зробити вчора, – прошепотів Петро. – Не треба? Тоді ти можеш його покинути.

– Ні, я цього не можу зробити. Ах, що я кажу! Іди собі, Петре, прощавай! – вона стояла і не рушала з місця.

– У тебе, може, буде дитина? – боязко спитав Петро. Коли так, – він піде й не вернеться ніколи. Голос йому задрижав, він чекав на відповідь.

– У нас ніколи не буде дітей, це я кажу про Андрія! – туди до біса, вона голосно заридала, плакала, як дитина, Петро уже взяв її за руку, він порадив їй кинути Андрія й піти в комуну, там житиме щасливо, еге ж, еге – вона чула про комуну?

Чула, усі тепер говорять про це, але поки буде та комуна, Марта може, вмерти. Вона й не любила Андрія, одружіння вийшло якось несподівано, її примусили люди, а вона любила когось іншого.

– Кого ж ти любила, хотів би я знати? Пригадую, як ти утекла від мене, казала, що без Андрія й жити не можеш, ха-ха! – глузливо засміявся Петро, дурна людина, – так, так, хотів би він знати, кого вона любила, це дуже цікаво!

Марта висмикнула свою руку з його руки, повіками струсила з очей сльози й сказала:

– Я й зараз люблю Андрія, бачу, краще, коли ніхто не знатиме, як я живу.

Петро разлютився.

– Іди до свого Андрія, ти завжди плачеш, і ніякий собака не розбере, що ти хочеш. Ну, йди, цілуйся з ним! – Він жорстоко реготавсь їй услід, коли ж вона завертала за ріг вулиці, він наздогнав її, він був такий нерозважний, еге, вона нехай піде в комуну і буде щаслива. – Прощавай, Марто, не забудь, що я казав тобі!

Дома він сказав Гриші, що скоро весна, люди просто гинуть по сорок душ у тісних хатах, якось треба поспішати з комуною, – власне, він би так хотів, а людям видніше.

– Ніхто до нас не приходив?

Приходило чимало людей, довго ждали Петра й розійшлися. Є дуже важливі справи.

– І ти їх не спитав, що там є? – Петро незадоволено почав ходити по хаті. – Ти все біля своєї машини, люди тобі ні до чого!

Еге, в тім то й річ, що Гриші треба поспішати з своїм винаходом, а за людей він більше непокоїться, ніж за себе. Григорій, що на гумовій нозі, й ще дехто їздили до міста. Це було вчора. Там давали й трактор, але Григорій не схотів, він каже, що комуна купить трактор згодом, поки що робитимуть кіньми.

– То він збожеволів, отой Григорій? – скрикнув Петро. – Як же тоді комуна може, без трактора?

– Трактор буде! – і Гриша хитро засміявся. Петрові нема чого хвилюватись, Григорій тямуща голова, він сказав, що трактор куплять за готівку. Гриша усі гроші за винахід дає на трактор, або він ніякої сатани не тямить на винаходах.

– От як, ти даєш гроші на трактор! – спантеличено промовив Петро. – Але щось довго пораєшся біля своєї машини, боюсь, що з цього нічого не вийде.

Гриша мовчав, краще коли й Петро це зробить, але Петро сказав:

– Оце бачив Марту, з Андрієм їй жити далі не можна.

– Ти може, щось радив їй?

– Казав, нехай іде в комуну. Що я міг більше сказати?

Гриша:

– Я так само радив, але вона ждала тебе.

Петро замислився. Виходить, вона мала надію на нього, а він так жорстоко повівся з нею, просто прогнав, може, вона хотіла сказати щось більше, хто її знає.

– Казала, що Андрія не любила й не любить.

Гриша:

– Те саме й мені. Питала, чи ти ще не одружений.

– Гришо! – простогнав Петро. – Швидше кінчай свою машину! Ах, що я мелю, я такий дурний зараз. Я вже сам поговорю з Мартою.

– Еге, у комуні жив би я й ти, Петре, і Марта, і всі люди. Я сміюсь, наче дурний!

З комуною справа посунулася далеко вперед, коли забути, що село було злиденне, половина його вигоріла, так жити більше не можна. Григорій удруге їздив до міста і привіз трохи грошей. Правда, не так уже й багато, але все-таки це вже щось та важило. Будь ласка, нехай трохи потеплішає, можна буде будуватись.

– Терешко просто виріс! – сказав якось Григорій. – Каже, щоб купили трактора і не одного, а цілих два, наче у нас є гроші.

Що? Це Гриша так само радить. Гроші будуть, він віддає їх усі, що одержить за свій винахід; йому самому й Петрові не треба ні копійки, бо житимуть в комуні.

Григорій перепитав:

– Справді, за твою витівку дадуть гроші?

– Ні, не дадуть, тільки 2 тисячі карбованців, ха-ха! – пожартував Петро, и Григорій повірив...

За тиждень сніг розтав, зазеленіла трава, в небо звівся перший жайворонок. Прилетіли журавлі, повний степ звуків і сонця, люди вийшли до лип, і знову почалися балачки й поради, виявляється, Григорій дуже тямуща людина, він каже, що коли буде трактор, то тракториста не доведеться наймати, Гриша знає трактор, як свої пальці.

Отак сиділи на зрубаній липі і говорили. Їм тепер нічого не треба, можна не журитись, принаймні по інших комунах люди живуть щасливо.

– Хоч би цей трактор, що ми матимемо. Його вигадала людина, а ми їздитимемо, як конем.

Хтось кашлянув, – це значить, що про трактор зараз і думати не доведеться, немалі гроші, краще не забувати коней. Та тут виступив Петро. Не треба думати? От нехай скаже Гриша.

Той уперше говорить перед людьми, такий горбатий і нещасливий, скаже усього одно слово. Завтра він повезе свій винахід до міста, візьме гроші, і, будь ласка, майте новісінький трактор. Більше Гриша не скаже ні слова.

Та сьогодні більше не зрубали, як одну липу. Цілий день вибирали місце для будівлі, далеко від села, на горбах, де кругом далеко видно. Звідси можна було дивитись на село, чорне й злиденне, з похиленою церквою…

На другий день з стогоном і гулом упали столітні липи. Їх різали на колоди, возили на вибране місце, люди метушились, як мурашки, вони любили важко робити, їм було весело. Хе-хе, от так, так, р-раз! Хто там каже, що може, повилазити печінка? – гуртом, ну бо, ще раз, – р-раз!

О, але у церкві дзвонять! – здивовано вигукнув Григорій.

Всі змовкли. Здалеку чути було, як били в дзвін.

Бом!

Бом!

– Сьогодні якогось святого! Ну бо, оцю колодочку гуртом, р-раз!

З церкви лунали жалібні звуки дзвону.

Бом! Бом!

– Ще раз – вигукував Григорій. – Р-раз! Оцю колодочку! Ха-Ха! – Він навмисне реготався, хоч і бачив, як за стару липу сховався старий Йосип, скинув шапку й христився до церкви. – Ще раз!

Коли Йосип підійшов до гурту, Григорій спитав.

– Коли горіло село, у церкві дзвонили? – Це я так сказав.

– Бо тоді ключі від церкви були загублені! – виправдовувався Йосип.

– Бо тоді у попа були гості, от що я хочу сказати! – промовив Григорій.

Йосип довго стояв з похиленою головою, тоді схопив сокиру й почав проворно зрубувати гілляки з свіжого дерева.

Р-раз! Ще раз!

– Плечем, ну бо!

Увечері Гриша поїхав до міста. Біля лип його перепинили. Ось як, він уже їде! Усі з надією позирали на ящик з винаходом, перетрусили на возі сіно, так зруч-

ніше буде сидіти, хтось зауважив, – часом не поїхати комусь з Гришею разом, це на всякий випадок, щоб ніхто в дорозі не одняв грошей.

– Ні, я їх сховаю коневі під гриву! – сказав Гриша.

– Ми тільки так. Усього кращого, Гришо!

Коли його не стало видно, Григорій подумав і сказав:

– Треба буде купити брезент на трактор. Дощ, всяка негода, нам треба трактора берегти, як своє око.

– Ми збудуємо повітку! – хтось розсудливо зауважив.

– І повітку, але й брезент.

Вони так говорили, наче трактор уже стояв і гинув на негоді...

Минуло два тижні. За селом, на горбах лежали гори колодок і шалівки, люди гуртом ходили за Петром і Григорієм, інколи подаючи якісь поради. Григорій і Петро міряють аршинами землю, вкопують пакільці, їм лиця суворі, наче вони шукають давній скарб.

– Ми зробимо шестикутником! – нарешті, озвався Петро. –Головний будинок у комуні мусить бути шестикутній.

Григорій мовчав. Він мав на увазі інший плян, він бачив у місті один будинок, дивна річ, півколом, усі вікна на сонце, а це головне, у кімнатах повно світла й тепла.

– У тій комуні, де я жив, будинок шестикутній, – сказав Петро.

– Тоді, значить, він дуже давній, тепер таких не будують, – Григорій хоче збудувати будинок півколом. – Я кажу, бо знаю!

Петро почервоній. Хотів би він знати, чи Григорій коли жив, хоч один день, у комуні? Гей, Петро ніколи не говорив на вітер.

Григорій:

– Нам треба у кімнатах повно світла й тепла! – Він почав щось креслити на землі, нехай люди йому вірять, Петро ще молодий і може, помилятись. Уявіть, будинок півколом, наче перерізане яблуко. Головне, коли будуватись, то щоб вийшло щось путяще, не якийсь там шестикутник.

Петро кинув аршин на землю і сховав руки в кишені. Прошу, він тепер буде мовчати, наче німий, коли Григорій став такий розумний. Більше того, Петро зовсім піде звідци й ніколи не вернеться. Він ладен був уже лементувати, адже ж Григорій ніколи й дня не жив у комуні, людина вічно живе у селі, хіба що коли їздила до міста, купити собі гумову ногу.

Григорія узяло за живе.

Гей, цікаво, хто їздив до міста по гроші для комуни? Може, Петро? Так, Григорій кривий, таке нещастя, але це ще не значить, що він ногу свою збув у гостях.

– Я теж кину аршин і піду! – додав Григорій.

Настигала сварка. Треба було комусь скоритись, хай йому біс шестикутньому й півколом будинку. Люди сказали:

– Петро й Григорій говорять правду, нам треба шестикутній і півколом, от які нам треба будинки! І будуть, бо ми маємо цілих п'ять сот карбованців.

– Ви щось хочете сказати? – засоромлено спитав Григорій.

Еге ж, вони хочуть сказати, що треба збудувати великий, звичайний собі будинок. У селі є свої теслярі, а це вже щось та значить. – Хіба я не це казав? – вигукнув Петро.

– Будинок півколом може, збудувати один тільки технік!

Ну та й Петро, молодчага! Усе знає, багато бачив, береже людську копійку. Технік за свою роботу візьме усі п'ятьсот карбованців, коли Петро не помиляється. Більше того, він сказав дивну річ. Він сказав: – будівлі наші коштуватимуть тисяч три! – Так, так, липи коштовний матеріал, їх треба було продати на фабрику меблів і взяти немалі гроші, за що можна було б збудувати два будинки, коли б не цілих п'ять.

От який цей Петро, розсудлива людина. Але вже пізно, треба приступати до діла. Петро ще зауважив, що його непокоїть одна думка, – чому так довго немає Грищі.

– Думаєш, його обікрадено? – сказав Григорій. – О, Гриша не такий, щоб його обікрали, це вже ясно!

Та минуло ще три дні, а Гриша не з'являвся. Петро їздив до міста, але Гришу наче вода змила.

– Я не знаю, що й думати! – засумувавши сказав Петре.

Григорій, видно, не губив надії. Він твердо вірив у Гришин винахід, це щось та значить, оті гаєчки, різні ґвинтики, електрична лямпочка, Григорій сам бачив, як рухалась машина. Еге, Гриша міг поїхати до столиці, чи десь далі, нема чого турбуватись, аби тільки привіз гроші. Все рівно трактор зараз стоятиме без діла. Тим часом можна збудувати повітку, де він стоятиме – уявіть, новісінький трактор!

Петро мовчав. Увечері він передав Григорієві рахункову книжку й гроші, він ще раз поїде до міста, може, таки знайде того Гришу, – Петро все одно тепер не може, спати.

Григорій натякнув, що треба таки купити брезент, і зовсім ж сумував.

Петро:

– Еге, нам треба брезент. Я просто не можу нічого думати!

Цієї ж таки ночі приїхав Гриша. Тихо, мов злодій, увійшов у хату, засвітив лямпу, довго роздягався й стогнав, горб йому наче побільшав, – знівечена людина.

– Значить, усе пропало? – тихо спитав Петро.

– Хіба ти не спиш? – злякано промовив Гриша.– Я думав – ти спиш.

– Кажи, усе пропало? – перепитав Петро, закурюючи цигарку.

– Пропало! – сказав Гриша і голосно заплакав. Його винахід нічого не вартий, Гриші ясно сказали, що він взявсь не до свого діла. Це справа вчених інженерів, – от що йому сказали, і він приїхав з порожніми руками. Свій винахід розбив об камінь, хотів уже не вертатись додому, але так стало жаль себе, узяв і вернувся. Він знову заплакав, адже ж вони тепер без копійки і не буде трактора.

Петро узяв Гришу за руку. Дурниця все, нема чого сумувати, якось воно буде. Поки що комуна буде робити кіньми і все. Правда, ясно? Принаймні Петрові дуже ясно. От вони обидва без грошей – погано, треба щось думати.

– Нам треба десь піти на заробітки, щоб не пропасти з голоду!

Нехай, але Гриші байдуже, він нікуди не піде, він каліка, якось доживатиме свій вік. Він зовсім розкис. Усе під ним рушилось, не жарти – цілу зиму висидіти над винаходом, витратити останні копійки, сам обірвався, виглядав старцем, як на це глянуть люди, треба ж їм сказати правду?

Петро:

– Ясно, вони на тебе надіялись.

– Я не скажу, я може, тоді вмру! – Гриша знову захлипав, увібравши голову в плечі...

А люди тільки пожалкували, – скільки то бідний Гриша змарнував часу біля своєї витівки і така невдача. От як, винахід роблять учені! – Ну й нехай собі, люди гуртом, своїми руками зроблять може, дещо й більше за винахід, цілу комуну; з них буде й цього доволі. А коли треба – буде й трактор, дайте час, трактор буде, на зло ворогам, нехай собі вони, як хочуть.

– Ти будеш у нас трактористом, Гришо! – гей, кажеш, винахід роблять інженери? Ну й нехай собі! Ти подивись, які ми зробили кімнатки!

Гриша повеселішав. Він оглянув будинок зокола, зсередини, просторий будинок, просто подумати страшно, така будівля.

Разом з цим будували клуню, свинарник, сарайчик на птицю і собачу будку. Петро будував повітку. Це зробить своїми руками, йому не заважайте, повітку, де стоятиме трактор, треба вміючи будувати, це не хліба врізати, складна історія.

– Але де ж трактор? – зауважили Петрові.

– Гей, не заважайте! – гукає Петро. Згодом каже, що коли повітка – буде й трактор. Не заважайте Петрові! Повітку для трактора треба робити вміючи!

Комуна будувалася, люди були задоволені маленьким, більше їм нічого не треба. Вони були люди.

Закінчивши повітку, Петрові враз відпала охота щось робити, він рідко навідувавсь до місця будування і сумував. Головне, сидів без грошей і це не вихід із становища, що позичив один червінець. Був убогий до краю, дійшло того, що поклав латку собі на коліно і прибив нові підбори.

– Я думаю десь поїхати! – сказав якось Гриші. – Поки буде та комуна, – я умру з нудьги й голоду.

Власне, куди він має їхати? – спитав Гриша,

– Уже її не знаю. Ти глянь, який я став! – з жалем промовив Петро, показуючи на своє злиденне вбрання. Він провів рукою собі по схудлому лиці і ладен був уже заплакати.

Гриша порадив піти до Яреми в комуну, але Петро замахав на нього руками. Туди він ніколи не піде, це вже вирішено.

Раптом Гриші спала на розум дуже гарна думка, – забрати в Андрія червінець. Еге ж, еге, той червінець, що вони позичили Андрієві хто знає й нащо. Правда, це було давно і чи Андрій віддасть його, червінець немалі гроші, ціле багатство.

Гриша:

– Віддасть! Коли що, – можна стягти судом, ми ж йому ні подарували, а позичили!

Петро подумав. Видно, щось вагався, нарешті, з твердим наміром пішов до Андрія...

Той саме сидів під хатою згорблений і замислений, трісочкою розгрібав коло ніг пісок. Помітивши Петра, він відвернувся і хотів уже йти.

– Куди ж ти, є до тебе маленьке діло! – сказав Петро.

– Між нами давно немає ніякого діла – огризнувся Андрій, прийнявши войовничий вигляд. Що, власне, хоче оцей Петро, волоцюга у рваному вбранні і з виголеним обличчям? То ж бо то воно й є.

– Я хочу, щоб ти мені віддав червінець. Не дивуйсь, зараз віддай, коли тебе просять добром! Так, так – віддай, поки не пізно!

Андрій приголомшено сів на своє місце. Так, він пригадує, винен. Це правда, але нехай повірить Петро, яке йому лихо, він тільки що тримається на ногах, може, упасти й околіти. Андрій сам сидить без копійки грошей, хліб того року не вродив, кінь пропав і подохли свині. Дійшло до того, що довелося прогнати собаку, щоб не з'їв зайвого куска хліба. Андрій справді таки засумував, почав стогнати, наче лаштуючись отут умерти.

– Ти, Петре, бачиш оці повітки й клуні? Вони уже не мої, я їх заклав, гроші давно проїдені. Ні, я вже не знаю, що й думати!

– У мене є гроші, але я їх позичив комуні! – сказав Петро, намагаючись бути бадьорим і веселим. Так, він позичив комуні щось з двісті карбованців!

Андрій мовчки похитав головою.

Петрові чомусь незручно стало вимагати гроші, він хотів перевести балачку на інше й спитав:

– Як живе Марта?

– Тобі до неї нема ніякого діла! – почервонівши огризнувся Андрій.

– Гроші давай! – розлючено загаласував Петро, зачеплений за живе. – Я на тебе в суд, тебе з бебехами виженуть на вулицю, – гей, гроші давай, поки я не пішов!

Еге ж, Андрій може, продати свого воза і, будь ласка, Петрові червінець грошей, поки не пізно.

– Продати воза, щоб віддати тобі позику? – не розуміючи перепитав Андрій. Він уже ладен був сказати, як живе Марта, хай їй біс, та Петро й не думав вгамуватись, – гей, він з куркулями ще не так поведеться, – чи чує Андрій?

Той одразу пішов шукати покупця. Петро сидів під хатою й ждав. От воно що, виходить, Андрій перевівсь нанівець, залишилась одна тільки хата. Цікаво, як на все це дивиться Марта.

Вона крадькома вийшла з хати, стала на порозі, боса, з засмученим лицем, наче недавно плакала.

– Ти змарніла, а все ще дуже вродлива! – сказав Петро. Хотів навіть посміхнутись, але в нього нічого не вийшло, один зівок. На якої сатани вона на мене так вирячилась? – подумав Петро.

– Петре, забери від мене у Андрія! – тихо промовила Марта, наче крізь сон. – Їдь до міста й забери його з собою!

Петро не міг і слова вимовити, йому стало страшно.

Тоді вона ступила крок до нього, розтулила руку, де на долоні лежав товстий, золотий перстень.

– Петре, візьми його собі і продай. Це весільний перстень, не говори тільки Андрієві, я йому давно сказала, що перстень загубила. Продай, тобі треба грошей, Петре, тільки забери від мене Андрія! – сказавши це, вона повернулася і пішла в хату.

Сльози здушили Петрові груди. В цей час прийшов Андрій. Воза продав, Петро може, взяти свого червінця, коли так хоче. Можна буде розійтися.

– Але я щось надумав! – сказав Петро. Завтра в місті починається великий ярмарок, він буде тягтися щось з тиждень. Добре було б дістати два червінці й

заробити ними п'ять, коли не більше, це вже вірно. Уночі треба й вирушити, Андрій нехай подумає.

– Ти щось намислив? – недовірливо спитав Андрій.

Петро;

– Намислив тобі заробити чистих три червінці!

Андрій довго думав, рився щось у кишенях, – будь ласка, він має якраз два потрібних червінці,

– А не брешеш ти, Петре? Коли так, я ніколи б не вертався додому, а все заробляв у місті гроші. Ти добра людина, Петре!

О, ясно, тільки ми підемо вночі! – сказав Петро. Він пішов у сінці, напивсь води, – еге ж, краще вийти вночі, щоб не бачили люди. Золотий Мартин перстень він непомітно опустив у відро з водою.

X

Їм таки добре повелось. Першого ж дня вони заробили чистих три карбованці, узяли дешеву кімнату на заїзді і спочивали. Ярмарок саме починався. По всьому видно було, що він буде багатий і живий, з чого дуже радів Петро, розвиваючи один плян. Так, якби вони мали карбованців з сорок – могли б тоді покласти в кишеню карбованців сто, коли не більше, це вже ясно. Чи Андрій бачив людей з південних степів?

Вони купують лошад на розплід, їм треба не менше, як тисячу голів, і на цьому можна заробити не мало.

Андрій бачив людей з південних степів, вони сіють грошима, наче половою, він пошукав щось у кишенях і витяг товстий, золотий перстень.

– Це Мартин перстень, я знайшов його у відрі з водою. Не кажи їй, вона думає, що його загубила. За нього нам дадуть потрібні гроші.

Петро довго дивився на перстень, наче уперше бачить і сказав, що йому здається, ніби він весільний.

– І є весільний! – Андрій зараз же пішов до ювеліра, приніс півтора червінця, – будь ласка, Петро може, сховати собі до кишені.

На цей раз було досить.

Цілу ніч з'їжджався ярмарок, Петро не міг стриматись, він серед ночі виходив на площу і тільки потирав руки. Людей з південних степів чимраз більшало, вони приїхали не з порожніми руками. Петро й Андрій добре підлатаються, головне, треба добре стежити за кожним моментом, їхня робота вимагала великої спритности й майстерства, та вони щасливо виходили з становища, а люди з степів були довірливі й прості, як діти.

Уранці вони вийшли на торг. Дуже просто, Андрієва справа стежити за Петром, той підходив до гурту людей, робив байдужий вигляд, – а, це лошата? Люди з степів купують стригуна, дивляться йому в зуби, видно, вони не багато тямлять на конях, у лошати біля копита маленький пухирчик.

– Лоша буде криве, – зауважив Петро, глумливо позираючи на лоша. – Скільки хочете? О, це велика ціна, а воно буде криве. – Ні, Петро не купує коней, дещо тямить на них і тільки зауважує.

Люди з південних степів перезираються і відходять. Зрештою підходить Андрій. Він питає, чи справді Петро добре тямить на конях, він має дуже мало грошей, хоче купити будь-яке лоша, хоч і сліпе.

Петро:

– Сліпе ще нічого, а це криве. Ви тільки гляньте на цей пухирчик. Мені дуже жаль ваших грошей. Ні, не раджу вам купувати собі на збиток.

Петро спокійно іде далі. Андрій за безцінок купує лоша, з звичайним собі пухирчиком біля копита.

Петро швидко опанував свою ролю. Мав пристойний вигляд, курив найдорожчі цигарки і ходив з лякованою патерицею. Так-так, він серйозно не радить південним людям купувати підозрілих лошат, аджеж вони їм потрібні на плід, він так думає? Тоді вони можуть придбати собі розкішних лошат отам за ятками. То чудові лошата, він сам їх бачив і радить з тим чоловіком, що продає, не торгуватись.

Південні люди ідуть до Андрія, платять велику ціну, ще раз просять Петра оглянути лошат, і коли він хоче – можуть з ним випити чарочку.

– Я не п'ю, – з жалем говорить Петро.

– Але пива!

– Крім води, нічого. Прошу, нема за що дякувати! – сатана, а не Петро, хай йому біс, не дурний парубійко, він навіть не посміхнувсь, коли йому Андрій кивнув головою.

Це був щедрий, благословенний день. До вечора Андрій перепродав біля сотні лошат, носив товстий гаман, сказав Петрові, що вже чистого прибутку є щось з півсотні карбованців, нечувана сума, і гадає, що на сьогодні досить, він стомився, працюючи язиком і розумом.

– Я навідав одного стригуна, ми мусимо його купити – схвильовано повідомив Петро, – Іди за мною.

Справді, це був неабиякий стригун, з битюгів, гарячий коник з маленькою головою. Біля нього стояв гурт степових людей, – але в стригуна щось не гаразд з ніздрею, часом не сап, чого доброго?

Петро прикинув розумом і вже поклав собі до кишені десять карбованців. Це він мусить заробити. Стригун був найкращий на ввесь ярмарок, не менше, як десять карбованців.

– Так, це сап, – згодом промовив він, оглядаючи стригуна. Страшна річ, таких коней розстрілюють і закопують дуже глибоко. Петро насуплено глянув на гарбу, де лежав хазяїн, і вдруге сказав, що таких коней розстрілюють, щоб не заразились люди.

Той тільки посміхнувся. Не сап. Безумовно, їхня справа не купувати, але він не спустить жадного карбованця, це вже як собі хочете.

– Я кажу, що це сап! – роздратовано сказав Петро.

Хазяїн скипів.

– Говорите дурницю, я сам ветеринар, будь ласка, моя посвідка. Стригун з державного кінського заводу.

От як! – Петро зніяковів. Він пробурмотів щось собі під ніс, сап не сап, – його власна думка, і він пішов. Андрій нічого не розумів.

– На сьогодні досить! – сказав Петро – Я напоровсь на ветеринара, хай йому біс, давай іти звідци. А стригун добрий, ми мали б десять карбованців.

На заїзді вони поділили гроші, вони нікого не вбили, Петро знову був багатий. Він сказав:

– Я стомився і буду спати, уже пізно. Ти кудись ідеш, Андрію?

Тому заманулось поблукати між рядами з красним крамом. може, купить яку сорочку, він же так обносився, самі латки.

– На зло куплю дещо й Марті, хоч вона й не просила. Господи, як згадаю, у неї одна однісінька рвана сорочка.

Петро:

– Тоді йди, купи їй дві сорочки, будь людиною. Це ж так сказав, бо не моє діло.

Цілу ніч Андрій не приходив, не було його і вранці. Петро сам вийшов на ярмарок. Він без Андрія не міг нічого робити, тому почав дивитись на людей, що приїхали цієї ночі. Згодом Андрія забув зовсім, він почув дивну звістку: уночі якісь люди пригнали цілий табун лошат, доброї породи стригуни, їх оглядав військовий ветеринар і, головне, продавали лошат дуже дешево, принаймні, такої ціни ніхто не чув. Петра зацікавило, він пішов подивитись на диво. Лошата стояли у загороді, біля воріт на горбі стримів червоний прапор, – Петро здригнувся, бо його гукнули на ймення. Не Андрій, навпаки, гукав його чоловік з горба, де був прапор.

– Я вас не знаю, – сказав Петро, підійшовши до чоловіка. – Ви, певне, помилились.

Чоловік простяг йому обидві руки.

– Петре, хіба ти забув Настю? Твій приятель, Ярема, жив у нашій комуні і ти був з ним. Мене звуть Сидір. Ха-ха, ти змінився і в тебе лякована палиця.

Петро так почував себе, наче його було зловлено на гарячому вчинкові. Правда, пізнав Сидора з комуни, еге ж, еге, а він оце купує коней.

От як, Петро значить улаштувався! Він може, купити лошат, комуна їх продає.

– Вони були зовсім маленькі, оці лошата, пригадуєш?

Петро пригадує. Він уже опанував себе, виліз до Сидора на гарбу, – цікаво, що там трапилось в комуні.

– Нічого, хіба що Ярема одружується. Знаєш, він – гарна людина, ми думаємо обрати його на голову. Настя вже не хоче головувати, вона виходить заміж за Ярему. Значить, ти купуєш коней, Петре? Ти добре улаштувався, як я бачу!

Петрові стало душно. Він скинув картуз і розстебнув комір сорочки. З охотою оце поїхав би в комуну, якби тільки розрахувавсь з купцями.

Сидір зареготався. Ну, це Петро бреше, він завжди тікає з комуни, видно туди більше не вернеться.

– Не віриш? – рішуче скрикнув Петро, –Я поїду разом з тобою. Ти скоро їдеш?

Сидір їхатиме увечері, гроші за лошата покладе до банку, часом не дурить його Петро? Добре, вони умовились їхати разом. Петро пішов шукати Андрія.

Той сидів під яткою і пив пиво. Був веселий, говорив якусь дурницю своїм сусідам, помітивши Петра, відразу замовив дюжину пива.

– Не треба, я пити не буду! – краще, щоб Андрій з ним вийшов з цієї ятки. – Де ти був? Я тебе ніяк не міг знайти.

Андрій:

– Цілу ніч пив горілку, було дуже весело. Ти пам'ятаєш Марію, дівчину з балагана?

Петро пригадує, – вона тут? Цікаво, чи вона й досі танцює?

– В тім то й річ, що вона більше танцювати не буде, – таємничо сказав Андрій. – Їхній балаган прогорів, артисти розбіглись, дехто з них продає зараз воду, інші купили шарманки і заробляють немалі гроші. Не думай, що Марія ходить з шарманкою, о, ще що ти вигадай!

Так, Андрій був п'яний.

Петро й не думає. Значить балаган прогорів? – та це Петрові не цікаво, він сказав, що лошат більше не купуватиме, він сам їде звідци просто до Яреми в комуну.

– Ну й їдь, я тебе не держу. От що, ти не міг би мені позичити червінець? Я витратився, трохи загубив, – аби тільки знав, яка це була весела ніч! Чого ти на мене вирячився?

Петро дав червінець і вже хотів іти, але Андрій має ще щось сказати, вони, може, більше не зустрінуться, й Андрій не, п'яний, він зовсім тверезий. Отож Марія не танцює в балагані, вона хоче поїхати десь на село, там дешевше можна прожити, взагалі їй набридло місто, такий гамір і крик

– Вона хоче поїхати зі мною в село, – як ти на це дивишся, Петре?

– Я бачу тільки, що ти п'яний.

Андрій наче й не чув цього, його розібрав запал багато говорити, від випитого пива кров кинулась йому в лице, він був червоний, як китайка, і вже молов дурницю. Марія буде жити в нього у маленькій кімнатці через сіни, доведеться там тільки засклити вікна. Якби знав Петро – він би не хитав головою.

Петрові стало сумно, він уже й не знає, як на цю витівку гляне Марта.

– Марта? – щиро здивувавсь Андрій. Яке їй діло? Марія житиме у маленькій кімнатці через сіни, доведеться тільки посклити вікна. Вона платитиме за харч і все таке інше. Уже Андрій знає що робити, будь ласка, у крайньому разі Марта може, шукати собі інше пристановище, от воно що!

– Значить ти дурний і п'яний! – обурено сказав Петро й відійшов від приятеля. Той знову нагнав його, нехай Петро не турбується, Андрій віддасть червінець, – може, віддати Гриші? – добре, Андрій так і зробить, він дуже чесна людина, коли дехто хоче знати.

Тепер уже Петро зупинив Андрія. Оцю матерію він купив Марті, вона просила, нехай передасть Андрій, – прошу тільки не загубити.

– Так от яка Марта! Ти їй купив матерії! – скрикнув Андрій. – Нехай же мовчить, коли приїде Марія. Ну, прощавай! – і він п'яною ходою знову пішов під ятку допивати своє пиво.

Того ж вечора вони роз'їхались. Петро до Яреми в комуну, Андрій з танцюристкою в село. Ярмарок так само був жвавий і багатий, ніщо з ним не сталось, ніхто не знав, що не стало трьох людей, які шукали свою долю.

Андрій і Марія їхали візником. Не доїжджаючи до села верстов за три, візник зупинив коні, він далі не їде, будь ласка, платіть гроші і йдіть пішки.

– Як то? – заперечив Андрій, їм буде важко, два чемодани і вузлик, та візник уперто стояв на своєму. Він і так загнав коні, учора пройшла злива, дорога розкисла, – далеко, краще іти пішки стежечками.

Марія теж була з цим згодна, вона взяла вузлик, Андрій в обох руках ніс чемодани. Йому не так і важко, може й Марія сісти йому на плечі, він не почуватиме втоми, такий дужий. Хе-хе, вони йдуть наче з-під вінця, на них дивиться

все село, – так, так, слава Богу, не всякий може, пройти з такою панею, ще чого захочете. Він пишався, не дивився на людей, що порали землю, – порох, попіл, якісь комахи, а не люди.

Марія спитала, що то за будівлі.

Дуже гарний будинок і стайні, вона б з охотою пожила там деякий час.

– То комуна. Вони мене не прийняли до себе, – сказав Андрій, власне він і не просив їх, а тільки сказав і все.

– І погано зробив. Я чула про комуни, там гарно. Коли хочеш знати – ти дурний, що не пристав до комуни.

Андрія зачепило за живе, його не прийняли, – бо він найбагатший у селі. Еге ж, еге, він найбагатший.

– От як! – все таки чудовий будинок у комуні, на гарному місці, Марія зупинилась, щоб добре роздивитись. У комуні вештались люди, вкривали стайні черепицею, фарбували головний будинок на червоне, вони жили своїм життям, не чули, як глибоко зідхнула Марія.

Андрій запропонував іти швидше, його тільки непокоїть одна думка, він згадав Марту. Але її не було дома. Ах, Боже мій, – з Андрієм живе його сестра, правда, вродлива дівчина, трохи придуркувата, така неохайна, нехай Марія дарує, що хата не заметена. Ось він посклив вікна у маленькій кімнатці через сіни, власне, вони оце туди і йдуть, як подобається Марії?

Кімнатка була затишна, з двома вікнами і старим, порожнім ліжком.

– Гарно, – промовила Марія, – ми поки що можемо позатулювати вікна воскованим папером, буде досить світла. Кажеш, Божевільна сестра?

– Еге, її звуть Марта. Нещаслива людина, говорить нісенітницю, більше мовчить. Це не важно.

Вони почали прибирати кімнатку. На ліжко Марія прослала ковдру і простирадло, на стіну почепила свій великий портрет, – кімнатку не можна було й упізнати, крізь заліплені папером вікна просіювався ніжний, жовтий світ, – Марія може, спочивати, скільки і як захоче. Усього кращого!

Андрій вийшов на ганок і замисливсь. От прийде Марта, а він ще й досі не знав, що їй скаже. Можливо, Марта буде кричати, може, захоче битись, – біс його знає й що, він просто розгубився, він був зараз дурний, не менше.

Та Марта на цей раз була ніжна й розважна, вона чула про ту пані, що зараз спить у кімнатці, багата пані і вродлива, принаймні, так казали люди.

– Думаю, вона не довго у нас буде? – ну от, а він думав, що вона стане кричати.

– Уже й не знаю. Щоб ти знала, це не проста собі людина, вона танцювала у балагані. Ну, як ти думаєш, скільки вона заробляла своїми ногами за одну тільки ніч?

Марта сказала щось кілька гривеників.

– Червінець! Вона тепер спочиває, їй краще в селі, але ти сама побачиш, яка вона з себе. Ага, я тобі купив матерії на спідницю, візьми отам на лаві. Ти сама побачиш, що то за пані.

Марта нічого на це не сказала, Марію побачила тільки на другий день уранці.

– Марто, тебе звуть Марта? – обережно спитала Марія, небезпечно зазирнувши Марті в чисті, карі очі. – Я буду вмиватись, ти мені злий на руки воду, Марто. – Марія взагалі боялась Божевільних, поводилась з ними м'яко, хай їм біс, Божевільний народ небезпечний, ніхто не знає, що їм на думці.

Марта стала зливати воду. От яка з себе оця, що заробляє червінець ногами! Вродлива, як лялька, на ній дороге вбрання і шовкові панчохи. Буйне волосся було приколоте коштовним гребінцем з білими камінчиками.

– Даруйте, у мене такі брудні руки! – винувато промовила Марта, я доїла корову і вробилась.

– Я теж умію доїти корів! – поблажливо сказала Марія, – мій батько з села, я доїла корів, коли була маленька. Дякую, я тобі подарую хустку, Марто! – Коли до неї прийшов Андрій, вона тихо повідомила, що Марта зовсім не дурна, гарна й послужлива дівчина, вона Марії сподобалась.

Андрій примушено зареготався. Марії так здається, ха-ха, вона знає, що Марта йому сказала?

– Я вже й не знаю, що подати цій пані їсти, – от що сказала Марта, а Марія думає, що вона розумна, ха-ха-ха!

Вони довго сміялися з цього, Марта подала яєшню і глечик молока, Марія їла маленькими шматочками, дуже задоволена з яєшні, – еге, якби всі були такі Божевільні, як Марта, – можна б довго жити на світі. Це вона так сказала, даруй, Андріє, хоч Марта тобі й сестра.

Удень Марія пішла в село, купила в кооперативі цигарок і тут же закурила.

Вона закурила цигарку! – людей повно було в кооперативі, вони не могли вже відвести очей з Марії, – от воно що, вона закурила цигарку, диво з див. Так, Андрієві привалило не мале щастя, ця пані платить йому п'ять червінців на місяць, він уже й не знатиме, де подіти стільки грошей, такий Андрій, тямуща голова. Еге, вона заробляє ногами за одну ніч не малі гроші, але це не так і важно. Люди дивляться Марії на ноги в шовкових панчохах і нічого особливого там не бачать. Ноги, як ноги, навіть тонкі занадто, коли можна так висловитись, з такими ногами у селі не проживеш і далеко не зайдеш, коли доводиться ганятись за худобою, або натовкти у ступі пшона. Ноги не ноги, головне Андрій матиме грошики, щаслива людина, йому можна позаздрити.

Марія пішла в комуну. Там саме закінчували будуватись, ось тільки покладуть поміст у свинарник і все. Ви тільки гляньте на повітку, де стоятиме трактор, – він власне й стоїть тут уночі, зараз порає землю. Будь ласка, приходьте ввечері, гляне те, який це гарний трактор, зовсім новий і блискучий, як скло. Марії з великим задоволенням показали кімнатки, залю, це малесенька канцелярія, у цій кімнатці будуть газети і книжки. Скоро куплять гучномовця.

– Ви можете заробляти великі гроші, – сказала Марія. – Еге, не малі гроші, це вже я знаю.

– Як то? – Здивувавсь старий Йосип, що показував Марії господарство. – Ви дуже кричіть, бо я не чую!

– У вас можуть жити дачники, я перша узяла б собі одну кімнатку на ціле літо!

От як! – але Йосип старий і проста людина, він сказав:

– Дачники? Це не Богадільня, а комуна, щоб ви знали!

Він хотів їй показати свинарник і собачу будку, але вона цього не захотіла, їй треба поспішати, вона пішла додому.

Там на неї чекало страшне видовище: на подвір'ї було повно чужих людей, вони розбирали повітки й клуні, кудись везли. Андрій стояв і дививсь на цю руїну. Що саме каже Марія? Ні, будівлі він давно продав, вони йому ні до чого, за-

лишилась хата і більше не треба. Та й будівлі досить старі, погниле дерево, один збиток, коли заваляться.

– Ти дуже бідний, я не хочу сказати, що ти вже старець, Андрію. Ти щось думаєш?

Так, але скаже згодом. Еге, він був засмучений, залишилась одна тільки хата, він був старець.

– Я теж маю щось сказати. Боже, ти посклив вікна, який же ти добрий! – отож вона помітила, що все село дивиться на неї, наче на яке диво, хтось сміявсь їй услід, це, зрештою, нервує, Марія хоче негайно з'ясувати становище.

Андрій почував себе притиснутим до стінки. Він сам немало про це думав, але з цього нічого не вийшло. Добре знав, що Марії більше нема куди податись, балаган прогорів навіки, актори стали пройдисвітами, одна Марія знайшла собі добре пристановище і любить Андрія, принаймні, він так думав. П'яний, він натякав, що в селі вони можуть одружитись, він так її любить, одна вона в його на світі.

– Господи, ще так рано зараз про це говорити, нехай другим разом.

Виявляється, що другим разом може, буде пізно. Ага чи він пригадує їхню ніч у місті? То ж бо то й є, вона тепер почуває себе недобре, вони можуть мати дитину. Марія подивилась, яке на нього це справило враження. Андрій рукавом витер піт з чола, як душно, доводиться відчиняти вікно.

Часом не хоче він, щоб вона з дитиною опинилась у такому становищі? Про це слід подумати і зараз же щось робити. Більше того, Марії вчора стало нудно, це щось та значить.

– Це дитина, – тихо промовив Андрій.

– Еге ж, дитина, і я вже не знаю, що й робити. – Вона удала з себе безпорадну й засмучену людину, яку так кохає Андрій, але, видно, він її ненавидить, коли не хоче зробити їй одну послугу, піти й повінчатись.

Андрій уже відчинив друге вікно. Він сказав:

– Я поговорю з Мартою?

Марія сплеснула руками:

– З Мартою? Вона ж дурна! А втім, як хочеш, говори хоч із стіною. Ах, як мені зараз нудно. Ми можемо мати дитину! – Бідна Марія, їй зовсім не нудно, вона тільки глянула на своє убоге ліжко, це все, що вона має, два порожніх чемодани, на стіні великий портрет, на столі пляшечка парфум:

– Господи, – і вона голосно заплакала.

Андрій не знав, що саме йому робити, він просто вийшов з хати, йому було невесело. Цілий вечір він ждав Марту, вона прийшла тільки уночі, стомлена й весела.

– Я була в комуні, помагала білити кімнати. Як твоя Марія?

Андрій напружив усю свою силу і спокійно зазначив, що Марія не його, звичайна собі квартирантка, платить гроші, не більше.

Марта:

– Платить гроші? Вона не дала ще ні копійки.

– Дасть через місяць, так ми умовились.

Марта засміялась.

– Вона, кажуть, хоче з тобою одружитись, ха-ха!

Андрій поблід, почав крутити цигарку, але з цього нічого не вийшло. Йому руки дрижали, він не міг скрутити поганенької цигарки.

– То брешуть! Слава Богу, у мене є жінка. Це ти, Марто.

– Ще брешуть, ніби я теж хочу з кимось одружитись. Не чув такого? – вона наче справді таки збожеволіла, почувала себе дужою, от візьме й зараз покине Андрія, нехай тільки спробує її торкнути хоч одним пальцем.

Еге, добре б було, якби Марта знайшла собі чоловіка. Горбатого Гришу, або того волоцюгу Петра.

– Ти знаєш, не я купив тобі матерії, а він, той Петро! Усього кращого, будь ласка, виходь і за чорта! Ти, здається, давно натякала, що маєш мене покинути?

– Еге, й зараз кажу.

– Куди ж ти підеш, хотів би я знати?

– Це вже моє діло! – Вона почала слати постіль окремо на долівці, погасила лямпу, коли Андрій хоче говорити,вона не чує.

Він зітхав, нарешті, вийшов з хати і запалив цигарку. Він почував, що нарешті, таки був щасливий.

Так і прийшов до Марії уранці. Уже сміливо взяв її за руку, довго гладив її, яка вона тепла, ця ручка, Боже, яка вона маленька!

– Ми з Мартою умовились, і вона мене кидає. Чого ти на мене так вирячилась?

– Не вирячилась, прошу, Марія тільки нічого не розуміє.

– Просто, – засміявсь Андрій. – Ми з нею розлучимось, але чого ти на мене так дивишся?

– Значить Марта, ота гарна людина, твоя жінка, – скрикнула Марія.

Вона дико зареготалась, дістала з-під подушки листа, ткнула ним під самий ніс Андрієві, будь ласка, читай, листа одержала вчора, її кличуть до театру. Марія знову горда танцюристка і пишна пані. Розкинувши чемодани, вона похапцем стала вкладати свої речі, не забула покласти порожню пляшечку з-під парфум, еге, вона зараз же їде, Андрій негайно мусить знайти підводу, найкращих коней, щоб не було гірше, ніж зараз.

–Ти таки йдеш, – промовив Андрій.

Далі вона сказала йому дурницю, сміх один. Він сказав: у нас дитина буде, тобі не нудить? Мізерна розтоптана гусінь. Марія з огидою на нього глянула, чи він таки думає піти по підводу?

Він пішов.

Незабаром підвода стояла під вікном. Поскладавши чемодани, Марія натягнула собі рукавички, запалила цигарку, щось подумала. Вона забула в хаті мило, нехай ним вмивається Марта. Наче, більше нічого, можна рушати.

Андрій покірно прочинив ворота і скинув картуз. Коли Марія поїхала – він упав лицем у свіжу колію і заплакав.

Така, значить, доля.

Люди довго не могли заспокоїтись, різні балачки й пересуди. Адже ж минув цілий місяць, а про Андрія все ще не чутки. Він поїхав шукати свою танцюристку...

Еге ж, доля кожного перестріває серед дороги, вона зрадлива, і ніхто не може, її обминути. Хоч би Марта: все-таки вона пішла до Гриші, нехай він буде й тричі горбатий, завзятий парубійко, тракторист у комуні.

Це вийшло якось само собою, без галасу й крику. Марта поклала свій вузлик

у Гришиній кімнаті, ліжко застелила чистим простирадлом і зразу ж вийшла на роботу. Гриша про це нічого не знав, він саме орав озимий клин, був сьогодні замислений, він згадав Петра. У житі тривожно крикнув перепел, – о, але це порох Гриші в очі і воно заплило сльозою, Гриші тільки стало жаль Петра, і більше нічого.

До нього в поле прийшов старий Йосип, приніс води. Він дуже спокійно сказав, що в комуну прийшла Марта і назавжди, вона свої речі поклала у Гришиній кімнаті.

Гриша недовірливо засміявся. Він сьогодні впорав цілих шість десятин, може, оратиме і вночі, тепер місячно.

Прийшла і вузлик поклала у твоїй кімнатці, – сказав Йосип. Правда, вузлик маленький, щось – нова спідниця, пара сорочок. Йосип оце вийшов глянути на те жито, що торік посіяли Петро й Гриша, потрусивши землю суперфосфатом, дуже цікаво, принаймні, про жито багато балачок, може, й справді, щось там путнє. Гриша не міг би піти разом?

Та, Петрове жито можна було здалека помітити, високе, як стіна, розкішне, як море. Коли справді Петро не брехав, то можна сміливо сподіватись вісімнадцять пудів з копи, коли не більше.

– Еге, він не брехав, він завжди говорив правду, – сказав Гриша.

– Петро тямуща людина й нещаслива, – промовив Йосип, –тільки от його немає і не буде. Він усе шукає щастя і ніколи його не знайде. І Ярема. Тепер усе добре, а вони не вернуться. А все через Констанцію. Вона теж не вернеться, я вже не кажу про Андрія.

– О! – Вигукнув Гриша. – Констанція вернеться, до мене ж прийшла Марта, коли ви говорите правду?

Йосип:

–Так, вона прийшла. Не така вже Констанція!

І раптом з'явилась Констанція.

З комуни бачили, як вона зайшла з могили, ведучи хлопчика за руку, зупинилась на хвилину, видно, була здивована, що від лип і сліду не лишилось. Перед нею дві дороги – одна в село, друга – в комуну.

– Констанція почала витирати хусткою лице, гей, вона прийде до нас, – сказав Григорій, що на гумовій нозі, – еге вона прийде до нас!

Гриша думає інакше, і вірно, як уже собі хочете. Констанція піде до своєї хати, де жила з Яремою цілий рік, це щось воно та значить!

Констанція рушила до комуни.

Григорій питає, де міг бути зараз Терешко?

– У своїй кімнаті? Ну й добре, не кажіть йому про Констанцію.

– Винесіть ослінчики й оте крісло, що ми оце купили в місті.

– Хай йому біс, та заметіть же трохи біля порога і випустіть лошат!

– Скоріше виносьте крісло, що для гостей!

А Констанція все йде й йде, уже близько, от вона посміхнулась, – здрастуй, Констанціє! Вона може, сісти в оце крісло, а хлопчик може, посидіти на ослінчику, – ну, та й диво, велика несподіванка, Констанцію важко й впізнати, так змінилася.

Так, вона змінилася. Стала ще вродливіша, з ніжним, білим лицем і смутни-

ми, замисленими очима. Міське вбрання на ній наче виросло, вона тільки скинула білі рукавички, сховала в кишеню. Он як живе оця Констанція! І це дрібниця, що Марта помітила малесеньку латочку у неї на лікті, звичайна річ, на що жінки тільки похитали головами. Еге ж, Констанція змінилась. Вона навіть не дозволила своєму хлопчикові бігати за лошатами, вони можуть вдарити і, головне, лошата такі брудні, можна вробити руки. Чудна дитина, оцей хлопчик, його сингали, як його звуть, а він сказав смішну річ, ха-ха! Він Роман, а мати зве Іваном, хіба неправда?

Констанція хитнула головою, їй стало ніяково, але що хочете од малої дитини, нерозумне дитинство.

Більше того, хлопчик сказав, що його батько вмер.

Констанція почервоніла. Вона посадовила хлопчика собі на руки і більше не випускала.

Її спитали, чи надовго вона приїхала, цікаво, що вона думає робити. А втім, даруй, Констанціє, ніхто нічого не знає, люди живуть, як хочуть.

– У вас дуже гарно! – сказала Констанція. – Значить, Гриша упав був з явора? Я пам'ятаю, як він ще був маленький, розумний хлопчик, – вона сумно подивилася на Гришу, о, чи він пригадує, коли був хворий і думали, що помре?

– Тоді до нас приходив Ярема, – сказав Гриша.

Констанція:

– Так, був і Ярема.

Усі мовчали. Почувалось якесь напруження, щось було недоказане, Констанція стала чужа всім, незрозуміла людина. Вона, навіть, запалила цигарку, – біс його знає й що, пропаща людина. Старий Йосип кашлянув і пішов заганяти лошат. Констанція ними не цікавилась, наче то не лошата доброї породи, а туман, де нічого не видно.

Гриша спитав:

– У місті зараз багато керосину?

Констанція:

– Багато.

Гриша:

– Нам треба пудів з десять на трактор.

Констанція:

– Керосину зараз багато! – Вона навіть не спитала, чи новий у комуні трактор!

Викуривши цигарку, вона рішуче поправила на голові хустку й сказала:

– Криг умер, його роздушило вагоном. Хіба тут не чули?

О, то була жахлива катастрофа, поїзд зійшов з колії, багато вбитих і покалічених людей і з ними Криг. Просто дивом урятувалась Констанція з дитиною. Невже про катастрофу тут не чули? Про це писалось у газетах, Констанція й зараз тремтить, коли згадає. Отож їй тепер немає куди йти, житиме в селі, якось воно буде. Ах, так, вона й не спитала, як же її батько!

Терешко? О, він нічого, зараз спить, цілий день працював, нехай спочиває.

– Ти вже йдеш, Констанціє? – Спитав Григорій.

Це він так питає, а вся комуна просить, щоб вона жила тут разом, свої люди, поки що ніхто не забуває злиднів, хоч вони сидять у печінках, що на це скаже Констанція?

Тільки вдячна, але житиме в селі. Бувайте здорові! Вийшовши на дорогу, вона одягла рукавички, знову скинула їх і сховала в кишеню. Голова була їй низько похилена на груди. За нею поспішав хлопчик…

– Так он як, але вона курить, – сказав старий Йосип.

Він був незадоволений. Вона курить і ходить у рукавичах, наче холодно, але тоді Йосип уже нічого не тямить. Він довго говорив сам, а всі мовчали. Було невесело, наче тут винесли покійного. Більше того, Йосип, хоч і старий, але не може, заспокоїтись, він ніколи не забуде, як курила Констанція і була в білих рукавичках, – прошу! – Коли б усі ходили в рукавичках, то не було б оцієї комуни, хіба не кожному росли мозолі на долонях, як горіх, о!

– Та я не замовчу, бо мені важко! – Ось що сказав Йосип. Йому цю ніч не черга вартувати, але він не спатиме цілу ніч, стогнатиме і все думатиме, хто сьогодні вартує?

Гриша.

– Ти лягай спати, – еге ж, еге, Йосипові на душі нелегко, йому жаль Констанції і гнів великий на неї має, або він скоро умре, починає теряти увесь свій глузд…

Він довго ходив по подвір'ї зі своїм калаталом, замислений і похмурий, як ніч, усе чекав на ранок, щоб тоді виконати свій намір, що задумав. Він сам піде до Констанції, упаде їй до ніг, коли треба, і нехай вона скине своє вбрання й рукавички і йде до людей, вони навчать її бути людиною, гей, або Йосип дуже старий і нічого не знає.

Коли завернуло за північ, він стомлений сів під повіткою. Кругом було тихо. Холодний місяць горів, поливаючи сонну землю прозорим сяйвом. На Йосипа поволі сходив важкий спокій, нічого більше не думалось, хотілось тільки спати. І раптом він побачив, що з-за повітки вийшла якась постать, трохи постояла, тоді просто рушила на нього.

Це був Петро. Він оце з міста, просто диво, як тут хороше. Що? Є й трактор? Петро знав, що люди можуть багато чого зробити, коли хочуть. Правда, немало довелося прикласти праці, так що – праця великий чоловік, про це не треба й говорити. Петро не забув принести Йосипові подарунок, нову люльку й пахучого тютюну, нема за що дякувати. А ще малесенький пакуночок, Марта просила їй купити, занесе завтра. Значить, особливого нічого не трапилось?

В тім то й річ, що багато що змінилось. Прийшла Констанція, а пакуночок Петрові доведеться недалеко носити, яких десять кроків і постукати у двері.

– Це я кажу, що Марта уже наша, вона покинула Андрія, більше звідци нікуди не піде, – сказав Йосип.

– О, я знав, що таке буде, – весело засміявся Петро. – Я теж звідци більше нікуди не піду, так і знайте. Вона про це нічого не казала? Це я питаю про Марту. Він запустив бороду, курив тютюн, став поважний, з певними рухами в тілі, людина, що бачила світ і знає собі ціну.

Так, так, але не силуйте, комуну огляне завтра, йому цікаво піти до своєї старої хати. Настя, оця молода жінка, нехай гляне, де він народився, під якою стріхою з'їв не один шматок черствого хліба, – хе-хе, жвавий чолов'яга, оцей Ярема!

– Я не радив би дивитись на свою хату, – обережно сказав Гриша.

Туди до сатани, усі ахнули. Гриша може, сказати щось більше!

– Це він хоче сказати, що хата зовсім увійшла в землю! – перебив Григорій. – Приходь швидше, Яремо!

Він помахав рукою і взяв дитину собі на руки. Був веселий. Йому смішно, що церква зовсім похилилась набік, хрест зігнувся, на ньому сидів ворон і крякав.

– Ха-ха, але ти глянь, Насте, то моя хата! – вона виглядала нужденною, як старець, уся почорніла, кругом неї ріс бур'ян, двоє вікон були забиті дошками, давно минулий час, пил, попіл, ніщо ніколи не оживає й не вернеться.

– Тут нема на що й дивитись! – сказала Настя.

Ярема:

– Ти мусиш глянути всередину, там цілий палац, хе-хе.

Зігнувшись, вони пролізли в сінці і прочинили двері. За столом сиділа Констанція і щось шила. Маленький хлопець бавився кішкою. Зі стелі непорушно висів павук.

– Боже! – скрикнула Констанція. Вона голкою вколола палець. Їй лице поблідло, вона не знала, що й робити, але згодом, опанувавши себе, сказала:

– Здрастуй, це твоя жінка, Яремо?

– Еге. Сідай, Насте, – він передав їй дитину, тоді почав крутити цигарку. Папірець рвався, тютюн висипавсь на долівку, – це був останній тютюн, лиха доля, його важко було визбирати з долівки.

Ярема став уже на коліна і все збирав і збирав тютюн, він хотів визбирати його до кришечки...

КІНЦЕВІ ЗАУВАЖЕННЯ

Сергій ЖИГАЛКО. Ви познайомилися з його творчістю. Неймовірно виснажлива архівно-пошукова праця, з віднайдення видрукованої спадщини майже невідомого нині письменника широкому літературному загалу, не кажучи вже українському читачу, можна вважати добігла кінця. Чому можна вважати? А тому, що так і не вдалося виявити деякі ранні ЖИГАЛКОВІ твори, як, наприклад, документальних: «Обніжок», «Слово», згадуваних критиками того часу. Та особливо оповідання «Кореш», плямоване керівником Агітпропу А. Хвилею, як антирадянський доказ у доповідній до ЦК КП(б)У і долучене до кримінальної справи, але в справі не виявилося. Вже не кажучи про втрачені видавництвами його романи «Ванга» та «Земля» й спалений доробок не опублікованих творів, вилучений під час обшуку.

Агент «Немо» в доносі на ЖИГАЛКА від 3 жовтня 1934 р. писав: «В заключение он мне сказал «между нами», что **у него есть целый ящик написанных рассказов, нигде не печатанных и никому не читанных, написанных «от души и сердца», а тому к печати непригодных[1]»**. Така доля думаючого літератора.

Про нього не лишень академік Максим Рильський власноручно засвідчував слідчому слідчого управління КДБ при Раді міністрів УРСР під час реабілітації у 1958 році**:**

> **«Письменника Сергія Йосиповича Жигалка я знав добре, часто з ним зустрічався. Це була безперечно талановита людина. Особливо цінним я вважав роман ЖИГАЛКА «Липовий цвіт»…»[2]**

Семен СКЛЯРЕНКО, котрий знав С. ЖИГАЛКА із 1930 по 1934 роки, як він зазначає: «по спільній роботі в Спілці письменників України»: «ЖИГАЛКО у житті своєму і творчості був радянською людиною, патріотом нашої батьківщини, активним членом письменницької організації».[3] Ще один ровесник по фаху Анатолій ШИЯН характеризував як «здібного прозаїка, що часто виступав перед читачами. Його книжка «Липовий цвіт» користувалася успіхом серед читачів».[4]

Було б несправедливо промовчати про аморальну поведінку одіозних тих так званих радянських письменників. Комуновлада їх величала «класиками красного письменства», а вони виступали фактично обвинувачами разом із НКВС за надуманими класовими вимогами до письменника щодо його ворожості в пролетарській літературній творчості. Жоден із них не поніс покарання за наклепи, навіть не вибачився за співучасть у винесенні смертного вироку, коли неоковирно виправдовували себе в поясненнях при реабілітації Сергія ЖИГАЛКА.

Письменники-донощики, які все ж уціліли від переслідувань, як Іван МОЙСЯЛЕ та Євген АДЕЛЬГЕЙМ. Щоправда, літературному пропагандисту партійної критики Петру КОЛЕСНИКУ довелося спокутовувати власні літературні гріхи в ГУЛАГу й пройти гірким шляхом того письменника, якого він свідомо посилав на смерть своїм брехливим опусом доносу. Але вижив.

---

1 ЦДАГО, фонд 263, опис 1, справа 50008 фп. Кримінальна справа С. Й. Жигалка № 606652. Архівний № 50008 ФП. – с. 133.

2 Там само, с. 135.

3 Там само, с. 132.

4 ЦДАГО, фонд 263, опис 1, справа 50008 фп. Кримінальна справа Сергія Йосиповича Жигалка, с. 134.

Вони чіпко трималися один із одним в радянській літературі, мов реп'яхи на закривавленому комуністичному кожусі, пригортаючись в «обнімашках», підчищаючи ганьбу, вихваляючи та бадьорячи власне творче пристосуванство.

Ось АДЕЛЬГЕЙМ у вітальному слові до ювілею ЛЕ розщедрюється:

> **«…Я щиро люблю Вас, як людину й художника, знову ж за ті риси — правдивість і людяність, без яких не може жити мистецтво…»**[1]

А КОЛЕСНИК «увічнював»:

> **«Іван ЛЕ увійшов у історію літератури соціалістичного реалізму як один із засновників соціального роману і на темі сучасній, і на темі історичній…»**[2]

Така от ідейна єдність, хоча сам соціалістичний реалізм зник як фальш у світлі правди! Як бачимо ці трубадури нелюдськості уславлюють себе в «правдивості й людяності». І досі залишаються в історії української літератури начебто знаними майстрами слова. Носять лауреатські звання Національної премії Тараса Шевченка – як «першопрохідця українського роману» (Іван ЛЕ).

«Як літературно-громадський діяч, немало доклав зусиль у справі згуртування молодих письменників…» – так обзивався до його ювілею ще один радянський літературний «бур'яніст», письменник Андрій ГОЛОВКО.[3]

Сьогодні в колишньому дачному будинку Івана МОЙСІ–ЛЕ в м. Городище, що на Черкащині, функціонує літературно-меморіальний музей його імені. Як філіал обласного історико-краєзнавчого музею, відкритий в 1983 році й утримується бюджетним коштом. Чи не завелика честь для літератора-донощика, котрий свідомо знищував молоді таланти в українській літературі? Хіба не очевидна його злочинна участь у Розстріляному Відродженні?

Чи не настала пора дати справедливу оцінку функціонуванню МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІВАНА МОЙСІ-ЛЕ черкаським територіальним органам самоврядування? А Національній Спілці письменників України поставити питання про позбавлення І. Л. МОЙСІ-ЛЕ звання лауреата Шевченківської премії?

Адже ім'я талановитого прозаїка Сергія ЖИГАЛКА він всіляко намагався компрометувати тоді, як «третьестепенного», що «не представлял творческой ценности»[4] чи «как начинающего второстепенного» і «его такая продукция вредная советской действительности» (МОЙСЯ–ЛЕ).[5]

З певністю хочемо вважати, що Сергій Йосипович ЖИГАЛКО з радянської зони непам'яти, приречений повернутися в рідну йому українську ауру визнання і шани в нашій Незалежній державі, яку він так любив і за ту любов поплатився життям. І жорстокою непам'яттю.

---

1 Про Івана ЛЕ. Ювілейне вітання Євгена Адельгейма до 50-річчя. К.: Радянський письменник, 1955,. – С. 297.

2 Там само, с. 51.

3 Там само, с. 295.

4 ЦДАГО, фонд 263, опис 1, справа 16629. с. 58–61 Кримінальна справа № 50008 фп за звинуваченням ЖИГАЛКА Сергія Йосиповича. Допит від 27 лютого 1935 р. свідка МОЙСЯ-Ле Івана Леонтійовича.

5 Там само, с. 58.

ПРО АВТОРА

Документальна книжка письменника Михайла Скорика про бориспільського репресованого літератора Сергія Жигалка «ЗОНА НЕПАМ'ЯТИ: ПРИРЧЕНИЙ ПОВЕРНУТИСЯ», ніби є завершальною в його непростому особистому творчому доробку, який нараховує не один десяток документальних і поетичних творів.

Річ у тім, що автор починав свою творчу стезю в редакції Бориспільської районної газети «Трудова слава», де опинився після студентського бунту на факультеті журналістики Київського держуніверситету ім. Т. Шевченка в 1965 році. Разом із групою однодумців був серед організаторів студентської непокори на підтримку звільненого з посади доцента Матвія Михайловича Шестопала, звинуваченого в українському буржуазному націоналізмі. Вигнаний з факультету з формулюванням «за поведінку не сумісну зі званням радянського студента».

У 1967 році змушений був переїхати за сімейними обставинами до Дніпропетровська. Працюючи тимчасово в обласній партійній газеті «Зоря», публічно не погодився з лінією обкому КПУ при цькуванні роману Олеся Гончара «Собор», коли став на його захист. І знову після поновлення на заочному відділенні журфаку позбувся права навчатися. За листом Кіровського райкому партії м. Дніпропетровська керівництву університету про націоналістичні збочення був знову відрахований «за поведінку, що ганьбить звання радянського студента».

У серпні 1968 написав у співавторстві з Іваном Сокульським «Лист творчої молоді м. Дніпропетровська» до ЦК КПУ, Ради міністрів УРСР та Спілки письменників України про переслідування інтелігенції за підтримку роману «Собор» Олеся Гончара та тих, хто виступав проти русифікації шкіл та вищих навчальних закладів Дніпропетровщини.

Лист був передрукований за кордоном у виданнях української діаспори в Європі, США та Канаді, передавався радіостанціями «Голос Америки» та «Свобода», після чого КДБ УРСР почало активно шукати авторів листа у Дніпропетровську. Слідчі КДБ заарештували І. Сокульського, провели два обшуки у підозрюваного М. Скорика в Києві, де він на той час працював черговим електриком на кіностудії імені О. Довженка, та два в Дніпропетровській області – у рідних дружини. Уникнув ув'язнення лише тому, що слідство не виявило при обшуках «Листа» та не змогло довести факту його розмноження і передачу за кордон на радіостанцію «Свобода».

У 1970-му під час судових слухань справи Сокульського в Дніпропетровському обласному суді Скорик визнав себе співавтором листа. Матеріали кримінальної справи щодо нього за «злочинну діяльність з виготовлення та розповсюдження антирадянських матеріалів» вилучені в окреме провадження й передані Київському УКДБ для розслідування. Працювати в журналістиці заборонено.

У 1970–1975 роках органи КДБ переслідували по кримінальних справах Івана Світличного, Миколи Холодного, Богдана Уніята. Повернувшись у журналістику, працював у дніпропетровській обласній молодіжній газеті «Прапор юності» (1980 р.) кореспондентом, завідувачем відділу. Звільнений з посади за обвинуваченням в «ідейно-шкідливому, націоналістичному вихованні сина-восьмикласника Матвія».

У 1984 році Кіровський районний суд м. Дніпропетровська поновив на посаді в першому в УРСР судовому процесі «журналіст проти комуністичної влади». Після реабілітації роману «Собор», у 1988 році, поновлений у партії з перервою стажу в 20 років. 19 серпня 1991, в день ГКЧП, вийшов із лав КПРС.

1985–1990 – через негласну заборону працювати журналістом, опановував фах інженера сектору наукової інформації НДІ «Дніпромашвуглезбагачення».

З настанням Незалежності успішно працює в регіональній та центральній пресі України: заступником головного редактора дніпропетровської обласної газети рад народних депутатів «Собор», керівником прес-служби представника Президента України в Київській області, помічником народного депутата Верховної Ради України на постійній основі, власним кореспондентом київських газет «Всеукраинские ведомости», «Голос України», дніпропетровської – «Сільські новини», редактором районної газети «Дніпровська зоря» (Дніпропетровський район). Цей період став особливо результативним у творчості, коли з-під його пера побачило світ чотирикнижжя: «ЗИМА. Сповідь про пережите», «ВЕСНА. Хроніка українського спротиву», «ЛІТО. До кучмізму і після», «ОСІНЬ. Жахи україномору», «КОМПАРТІЙНА ІНКВІЗИЦІЯ. Невідома спадщина Матвія Шестопала», «НА ПОЖАРИЩІ ВЛАСНОГО СЕРЦЯ. Студентський бунт – рік 1965», співавтор документального видання «ВІН З НАМИ БУВ. Поет Борис Мамайсур у спогадах і листах» та інші.

То ж доля розстріляного талановитого письменника, бориспільця Сергія Жигалка, у документальному викладі справді стає підсумковою у творчому доробку і в особистій долі автора.

Михайло Скорик – член Національних спілок письменників та журналістів України.

ЗМІСТ

ПРИРЕЧЕНИЙ ПОВЕРНУТИСЯ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО 4
НАРОДЖЕНИЙ НА БЕРЕГАХ АЛЬТИ 7
СЕРГІЙ–ГІМНАЗИСТ. 12
КИЇВСЬКА ДОБА ПАТРІОТИЗМУ 14
«ЕВРОПА ЧИ ПРОСВІТА»?. 22
НА ХВИЛЯХ ВИЗНАННЯ 26
«РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКА ТЕМАТИКА ВИСКОЧИЛА З ПОЛЯ ЗОРУ АВТОРА» 30
ГІРКОТНЯВА ЖИТТЯ 36
АГЕНТУРНЕ ЗАКУЛІССЯ НКВС 43
«БЕГЛЕЦЫ» ВІД ЛІТЕРАТУРИ 50
ДОНОС ЯК ХУДОЖНІЙ ЖАНР ЛІТЕРАТУРНОЇ ТВОРЧОСТІ. 71
«ІДЕЯ ФАТАЛІЗМУ» 73
«РИЛЬСЬКИЙ ЗДРУЖИВСЯ З ЖИГАЛКОМ» 77
«КРИТИКА НІКОЛИ НЕ ВВАЖАЛА ЖИГАЛКА ВОРОГОМ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ». 80
«КОЛЕСНИК – УЧАСНИК АНТИРАДЯНСЬКОЇ НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ» «ОГЛЯДОВАДОВІДКА» 82
«ЖИГАЛКО ЗАХОПИВСЯ ЗАСОБАМИ ДРІБНОБУРЖУАЗНОГО Й ЗАНЕПАДНИЦЬКОГО АВТОРА» 83
«ВСЮ ГНИЛЬ СОБСТВЕННОГО НИЧТОЖЕСТВА ЖИГАЛКО ПОДАЛ В ЭТОЙ ПОВЕСТИ» 91
«РАНЕЕ Я ДАВАЛ ПОКАЗАНИЯ ПОД ВПЕЧАТЛЕНИЕМ АРЕСТА ЖИГАЛКО» 93
«СУДОВИЙ ПРОЦЕС» НАД СЕРГІЄМ ЖИГАЛКОМ 95
РЕАБІЛІТАЦІЯ 103
ЗЕРОВ І ЖИГАЛКО 110
СВІТЛИНИ ІЗ ЖИТТЯ СЕРГІЯ ЖИГАЛКА. 118

РОЗСТРІЛЯНА СПАДЩИНА

МАТИ. 127

ДІД МАКАР 128
РИСКИ ВУГЛЕМ 130
ЖОВТЕНЬ 133
РАНКОВІ РОСИ 135
ТУМБА 148
СТЕПОМ. 156
ОДРУЖІННЯ. 186
ТАЛІСМАН 190
ЖИТТЯ 194
КУЛЬТУРА 199
«ЗНАК ЗЕРО» 203
СЛІД ЗАЯЧИЙ 207
НАДМОГИЛЬНИК 213
НАМУЛ 218
НАРЦИС І ГЕРКУЛАН 231
УВІРВАНИЙ ГОЛОС. 246
ЧЕРВІНЕЦЬ 250
ЄДИНИЙ ПОСТРІЛ 255
МОКРИЦЯ 261
ПО ЩАСТЯ 270
СПИ 281
КОЛО 287
ФІКЦІЯ 294
ОТАМАН ЗЕЛЕНИЙ. 298
ПЕРЕМОГА. 302
БРЕХУНИ 308
ЧОГО ХОЧУТЬ ХІНЦІ? 315
УНОЧІ 324
ЗОЛОТА ТАРІЛКА. 376
ЛИПОВИЙ ЦВІТ 382

ПРИКІНЦЕВЕ СЛОВО 538
ПРО АВТОРА 540

Літературно-художнє видання

Михайло Скорик

СЕРГІЙ ЖИГАЛКО:

ЗОНА НЕПАМ'ЯТИ:

ПРИРЕЧЕНИЙ ПОВЕРНУТИСЯ

Дизайн, літредагування та коректура
Малазонії Соломії Михайлівни
Стеценко Іванни Михайлівни

Відповідальний за випуск
Скорик Михайло Тихонович

Макет та верстка
Кузнєцової Людмили

Підписано до друку 0.0.202.
Формат 60 х 84 /8.
Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro.
Зам. №

Віддруковано:
ТОВ «Друкарня Рута»
м. Кам'янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1
Свідоцтво ДК №4060 від 29.04.2011 р.
тел. (03849) 4-22-50; drukruta@ukr.net